

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

XXVII

DEBRECEN, 2005

DEBRECENI EGYETEM
EGYETEMI ÉS NEMZETI
KÖNYVTÁR

BIBLIOTHECA
UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

A DEBRECENI EGYETEM
EGYETEMI ÉS NEMZETI
KÖNYVTÁRÁNAK ÉVKÖNYVE

ANNALS OF THE UNIVERSITY
AND NATIONAL LIBRARY,
UNIVERSITY OF DEBRECEN

XXVII. kötet, 2005
Alapítás éve: 1953

Vol. XXVII. 2005
Year of Foundation: 1953

Professzori szerkesztőbizottság:

Barta János, Beck Mihály (elnök),
Bitskey István, Lampé László,
Prugberger Tamás, Szász Gábor

Editorial Board of Professors:

János Barta, Mihály Beck (chairman),
István Bitskey, László Lampé,
Tamás Prugberger, Gábor Szász

Szerkesztik:

KUN ANDRÁS
SZESZÁKNÉ TAKÁCS ELEONÓRA
(technikai szerkesztő)

Editors:

ANDRÁS KUN
ELEONÓRA TAKÁCS-SZESZÁK
(Technical Editor)

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

Debreceni Egyetem
Egyetemi és Nemzeti Könyvtár (DEENK)
Debrecen, Egyetem tér 1.
4010 Debrecen, Pf. 39.

Editorial Office:

University of Debrecen
University and National Library
Debrecen, Egyetem tér 1.
H-4010 Debrecen P.O.B. 39.

Tel./Fax: +36 (52) 410-443

E-mail: office@lib.unideb.hu

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap Könyvtári Kollégiuma

Debreceni Egyetem
Egyetemi és Nemzeti
Könyvtár

© DEENK

© szerzők

A periodikum elektronikus változata:
<http://konyveskonyvtar.lib.unideb.hu>

ISSN 0139-1305

Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta (PhD) főigazgató
Készült 350 példányban a Debreceni Egyetem
Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának sokszorosító üzemében
Felelős vezető: Korcsinszky Györgyné
Terjedelem: 41 A/5 fv

TARTALOM – CONTENTS

TANULMÁNYOK – ARTICLES

- HAVAS László: A Szent István-i *Intelmek* egy lehetséges neoplatonista forrása: Macrobius – UNE SOURCE POSSIBLE NEO-PLATONICIENNE DES ADMONITIONS DE SAINT ÉTIENNE..... 5
- MIKÓ Gyula: Geleji Katona István két gyászbeszéde az *Exequiae Coeremoniales* kötetben – TWO FUNERAL SERMONS BY ISTVÁN GELEJI KATONA IN THE VOLUME OF *EXEQUIAE COEREMONIALES*..... 25
- FAZAKAS Gergely Tamás: „El-távozott a’ mi-magyar izraëlinktül a’ dicsőség”. (*Köleséri Sámuel panaszimádságai 1666-ból*) – „THE GLORY IS DEPARTED FROM HUNGARIAN ISRAEL” (LAMENTATIONS OF SÁMUEL KÖLESÉRI FROM 1666)..... 65
- BUJTÁS László Zsigmond: Tótfalusi Kis Miklós és Holland Kelet-India (*Adalék a tipográfus műveltségéhez egy kolozsvári kiadványa és ismeretlen verse tükrében*) – MIKLÓS TÓTFALUSI KIS UND NIEDERLÄNDISCHES OSTINDIEN – (ANGABEN ZUR BILDUNG DES TYPOGRAPHEN IM SPIEGEL SEINES IN KOLOSZVÁR HERAUSGEBENEN DRUCKWERKES UND SEINES UNBEKANNTEN GEDICHTES)..... 125
- MIRU György: Teleki László és Kossuth Lajos levelezése emigrációjuk kezdetén – LÁSZLÓ TELEKI AND LAJOS KOSSUTH’S CORRESPONDENCE IN THE EARLY PERIOD OF THEIR EMIGRATION..... 159

KÖZLEMÉNYEK – CONTRIBUTIONS

- TÓTH Orsolya: Tradíció és tanítás: Macrobius Theodosius és a Saturnalia – TRADITION AND TEACHING: MACROBIUS THEODOSIUS AND HIS SATURNALIA..... 201
- SZŐKE Lajos: A magyarországi görög katolikusok liturgikus könyveinek múltjáról – ABOUT THE HISTORY OF THE LITURGICAL BOOKS OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH IN HUNGARY..... 219
- SZENDREI László: Egy halódó történelmi mítosz, az árja invázió-elmélet kialakulásának vázlata – A SKETCH OF THE FORMATION OF A DYING HISTORICAL MYTH, THE ARYAN INVASION-HYPOTHESIS..... 231
- CZEGLÉDI László: A Tisza család geszti könyvtára – THE LIBRARY OF THE TISZA FAMILY AT GESZT 263
- BAKÓ Endre: Móra Ferenc debreceni kapcsolatai – DIE KONTAKTE VON FERENC MÓRA ZU DEBRECEN..... 289

ADATTÁR – NOTES AND DOCUMENTS

- SZABADI István: „Regnum ad summum felix, si sub alio foret loco...”
(Marcello Squarzialupi olasz humanista levele Erdélyből) – „REGNUM
AD SUMMUM FELIX, SI SUB ALIO FORET LOCO...” THE LETTER OF MARCELLO
SQUARZIALUPI, THE ITALIAN HUMANIST, FROM TRANSYLVANIA..... 305
- HOVÁNSZKI Mária: Forrásjegyzék Csokonai dallamkövető verseihez –
SOURCES OF CSOKONAI VERSES WHICH FOLLOW TUNES' LEAD..... 315
- FEKETE Csaba: Vulkánszakértő Debrecenben 1882 nyarán – VISIT OF A
BRITISH VULCANOLOGYST TO DEBRECEN IN 1882..... 351

SZEMLE – REVIEWS

- AMADE László versei (S. a. r. Schiller Erzsébet, Ajkay Aliszka) Balassi
Kiadó, 2004. 479 l. (RMKT XVIII. Század. VII.) (*HOVÁNSZKI Má-
ria*)..... 365
- FUTAKY István – KESZTYŰS Tibor: Írások, dokumentumok a kitagadott
irodalomtudós életéről és műveiről. Szerkesztette Futaky István és Kesz-
tyüs Tibor. Universitas Könyvkiadó Bp., 2003. 224 l. (*KORNYA László*)... 367

KÖNYVTÁRI MŰHELY

- SURÁNYI Imre: Címlapkuriózumok az egri Főegyházmegyei Könyvtár
anyagából – TITELBLATTKURIOSITÄTEN IM BÜCHERBESTAND DER ERZBI-
SCHÖFLICHEN BIBLIOTHEK VON EGER..... 377
- JUHA Enikő: Négy újonnan restaurált 16–17. századi könyv a Debreceni
Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárában – FOUR NEWLY
RESTORATED BOOKS OF THE NATIONAL AND UNIVERSITY LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF DEBRECEN PUBLISHED IN THE 16–17TH CENTURY..... 413
- BALLA Ildikó: A hagyományos és elektronikus periodikumok elfoga-
dottsága egy könyvtáros szemével – HOW POPULAR ARE THE PRINTED AND
ELECTRONIC JOURNALS: AS IT IS VIEWED BY A LIBRARIAN..... 423
- Dr. Gomba Szabolcsné dr. Lábos Olga köszöntése – CONGRATULATIONS TO
OLGA GOMBA..... 439
- KOROMPAI Gáborné: Dr. Némediné Lajosné Dr. Dienes Éva (1914–
2004) (Könyvtáros pályák – könyvtáros sorsok)..... 447

IN MEMORIAM

- Dr. Ojtozi Eszter PhD (1935–2006)..... 455

HAVAS LÁSZLÓ

**A SZENT ISTVÁN-i INTELMEK EGY LEHETSÉGES
NEOPLATONISTA FORRÁSA: MACROBIUS***

Balogh József a 20. század első felében tisztázta, hogy a Szent Istvánnak tulajdonított *Intelme*k műfajilag királytükör, s ezt ő alapvetően késő-antik és koraközépkori forrásokra vezette vissza (Augustinus, Isidorus Hispalensis).¹ Szűcs Jenő volt az, aki főként a Karoling- és a poszt-Karoling példaképeket tartotta mértékadónak, hangsúlyozva azonban a magyarországi mű eredetiségét.² Csóka J. L. főleg Szent Benedek *Regulá*inak hatását emelte ki, és pedig teljes joggal, ám az *Intelme*k egész forrásvidékét ő sem tudta ezzel tisztázni.³

Különösen szembevetendő és egyedi a magyarországi alkotásnak mély atyai ér-

* A dolgozat eredetileg a VII. Magyar Ókortudományi Konferencián hangzott volna el 2006. május 28-án, de idő hiányában nem kerülhetett sor a felolvasására.

¹ BALOGH J. szövegkiadása bevezetővel, in: SRH, vol. II, Budapestini, 1988, 611–627; kiegészítés Sz(ovák)K(ornéltól), *ibid.*, 792–794; BALOGH J., A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere, *Századok*, 66, 1932, 152–168; IDEM, «Ratio» és «mos», *Egyetemes Philológiai Közöny* (= EPhK), 67, 1943, 273–336; IDEM, Szent István és a «Róma-eszme», *Budapesti Szemle*, 207, 1927, 89–95; IDEM, Mit tudunk a szentistváni (*sic!*) *Intelme*k szerzőjéről?, *Magyar Nyelv* (= MNy), 27, 1931, 158–165; IDEM, Nemzet és nemzetköziség Szent István *Intelme*iben, *Irodalomtörténeti Közlemények* (= ItK), 37, 1927, 1 skk.; IDEM, Szent István király, a „békefejedelem”, adalék az „*Intelme*k” terminológiájához, MNy, 23, 1927, 452–4601; IDEM, Szent István politikai testamentuma, *Minerva*, 9, 1930, 129–164; 10, 1931, 39–51; 106–114; IDEM, Szent István *Intelme*inek forrásai, *Szent István Emlékkönyv*, II, 1938, 397–425 (ugyanaz a TÖRÖK J. szerkesztette egykötetes változatban: 395–425); IDEM, «...*unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est*». Riflessioni sugli ammonimenti di S. Stefano, primo re d'Ungheria, *Corvina*, n. s. 7, 1944, 46–54.

² Vö. SZÜCS J., István király *Intelme*i – István király állama, in: *Alba Regia*, 12, 1972, 271–275; IDEM, *Nemzet és történelem*, Budapest, 1974, 359–379; IDEM, Szent István *Intelme*i: az első magyarországi államelméleti mű, in: GLATZ, F. – KARDOS, J. (kiad.), *Szent István és kora*, Budapest, 1988, 32–53; IDEM, A magyar nemzeti tudat kialakulása, kiad. ZIMONYI I., Szeged, 1992; IDEM, König Stephan in der Licht der modernen ungarischen Geschichtsschreibung, *Südost-Forschungen*, 31, 1972, 17–40. – SZÜCS dolgozatát követőleg azután megújultak az *Intelme*kre vonatkozó magyar kutatások, l. főképp: JÁNOSI M., A Corpus Juris első törvényeinek kézirati hagyományához, I–II., kéziratós bölcsészdoktori értekezés, Szeged, 1975; GYÖRFFY GY., *István király és műve*, Budapest, 1977; 1983²; 2000. Továbbá: HORVÁTH J., *István király Intelme*i és törvényeinek összefüggése, in: *Művelődésügyünk. Bács-Kiskun megyei Tanács V. B. Műv. Oszt.*, 1974, 34–41; JÁNOSI M., A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek, MKSz, 94, 1978, 225–254; EADEM, Gondolatok az Admonti kódexből hiányzó kapitulumokról, *AUSzAH*, 82, 1985, 37–51.

³ CSÓKA J. L., Szent István *Intelme*inek és törvényeinek szerzősége, *Vigília*, 29, 1964, 453–462; IDEM, A latin nyelvű történelmi irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században, Budapest, 1967; IDEM, I benedettini e l'inizio dei rapporti letterari italo-ungheresi, in: HORÁNYI, M. – KLANICZAY, T. (szerk.), *Italia ed Ungheria. Dieci secoli di rapporti litterari*, Budapest, 1967, 9–27.

zelmekkel párosuló tanító jellege, amely egyedül áll Nyugat-Európa Karoling-kori irodalmában, ahol világi és főleg egyházi személyek azok, akik megpróbálják átadni buzdító és oktató jellegű alkotásaikban egy várható majdani uralkodónak a hatalomgyakorlás művészetét. Csak a bizánci irodalomban mutatható ki ebben az időszakban, hogy maga az uralkodó fejtí ki tanítását, nem egyszer igen átélt formában, ám ezeknek a műveknek közvetlen szövegszerű ismerete egyelőre nem igen bizonyítható az államalapítás időszakában lévő magyar királyságon belül. Ezért az elmúlt évek kutatásai inkább a klasszikus antik örökség hatását emelték ki, egyfelől rámutatva Cicero *De officiis*-ének hasonló jellegére, mert ebben a munkájában a nagy ókori szónokpolitikus igazi atyai érzésektől vezetve próbálja meg föltárni fia előtt⁴, hogy miként is kell egy *vir bonus*-nak, egy igazi római politikusnak viselkednie a *honestum* és az *utile*, azaz a tisztesség és a hasznosság kettős, egymással összhangba hozandó szempontja alapján. Miként a cicerói műben az atya megannyi alkalommal közvetlenül fordul gyermekéhez a legkedvesebb szavakkal, ugyanúgy a Szent István-i *Intelmek* is minden fejezetben legalább egyszer megszólítja Imre herceget a *fili amabilissime* kitétellel, vagy valami hasonló fordulattal. A cicerói erkölcsi tanításokkal csaknem egyidősek azok az atyai jó tanácsok, amelyeket Sallustius adott Micipsa, numídiái király szájába, aki kiválasztott örököseinek igyekezett elmagyarázni az uralkodás helyes módját. Itt még szövegszerű egyezések is kimutathatóak voltak a Szent István-i *Intelmekkel*, úgyhogy magától értetődőnek látszott a következtetés: a magyarországi királytükör az atyai tanítás megszólaltatásával valójában a klasszikus antik örökséghez kapcsolódik, s legfőljebb tartalmi vonatkozásokban mutat érintkezést a valamivel korábbi nyugat-európai Karoling királytükörökkel.⁵ Ezt látszott alátámasztani az a korábbi megállapítás is, hogy az atyai

⁴ A cicerói mű erősen személyes jellegét még jobban kiemeli az a körülmény, hogy a római politikusnak mintául szolgáló görög mű ebből a szempontból nem volt hasonló, vö. E. LEFÈVRE, Panaitios' und Ciceros Pflichtenlehre, HE 150, Stuttgart, 2001, 192 sk.

⁵ Erre főleg a jelen tanulmány szerzője hívta fel a figyelmet: HAVAS, L., A klasszikus római történetírás hatása a magyarországi latin nyelvű irodalom kezdetére (Adalékok a Kr. u.-i első ezredforduló európai és magyar szellemi örökségéhez), ItK, 104, 2000, 539–572; IDEM, L'influence de l'histoire classique sur le commencement de la littérature latine en Hongrie, in: L'eredità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimento, Atti dell'XI Convegno italo-ungherese, Venezia, Fondazione G. CINI, 9–11 novembre 1998, a cura di S. GRACIOTTI e A. DI FRANCESCO, Roma, 2001, 83–13; IDEM, La rencontre des Hongrois conquérants avec la civilisation gréco-latine et chrétienne, in: Integrazione, mescolanza, rifiuto. Incontri di popoli, lingue e culture in Europa dall'Antichità all'Umanesimo, Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 21–23 settembre 2000, a cura di G. URSO, Roma, 2001, 239–275 (mindegyik további részletes irodalommal); IDEM, La Hongrie de Saint Étienne entre l'Occident et l'Orient, AAHung., 41, 2001, 175–192; IDEM, A Szent István-féle *Intelmek* és lehetséges bizánci irodalmi háttere, in: OLAJOS Teréz emlékkönyv «Kultúrák találkozása», Szeged, 2002, 49–62; IDEM, La monarchie et la *translatio imperii* en Hongrie au tournant du premier millénaire apr. J.–C., ACD, 38–39, 2002–2003, 127–142; IDEM, La rencontre des Hongrois conquérants avec la civilisation gréco-latine et chrétienne, in: J.–L. FRAY – T.

tanítás az idősebb Catónak fiához szóló tanításain keresztül is éreztethette hatását. Bár ez elsősorban Szent Benedek *Regulái* révén tapintható ki igazán, nem pedig egy szorosabb értelemben vett fejedelem-, vagy polgártükör-irodalom alapján, de Szent Benedek valójában csak áttételesen fejezi ki atyai elvárásait rendbéli társai irányában, úgyhogy ebben a vonatkozásban az ókori előzmény inkább szimbolikus jelentőségű csupán.

Igazában a klasszikus antik irodalomra általánosságban persze nem is az atyai tanítás a jellemző, hanem sokkal inkább a bölcs, a filozófus az, aki a középpontba kerül, mert ilyen minőségében végzi tanítását. Ez csaknem az egész régi görög irodalomra érvényes volt, s ennél fogva az atyai útbaigazítás itt közelről sem lett a polgár-, illetve fejedelemtükrök jellemzője. Míg Homérosz és egyes történetírók az egyes uralkodók és az egyes *politészek* példájára hivatkozva igyekeztek normákat megfogalmazni, addig a szónoki, illetve a filozófiai munkák alapvetően egy-egy *philosophus*nak, illetve bölcséleti iskolának a polgári és az uralkodói etikára vonatkozó elképzeléseit, állásfoglalásait adták tovább.⁶

Ami Rómát illeti, itt eredetileg nemhogy nyomát nem leljük az atyák politika-erkölccsel kapcsolatos tanításának, de az valójában teljességgel feleslegesnek is mutatkozik. Az arisztokratikus berendezkedésű korai római *libera res publica*-ban az ősök szokásrendje érvényesült, a *mores maiorum*, s ennek kifejezésére elegendők voltak bizonyos kulcsfontosságú jelszavak, amelyek részben a polgári erényeket (*virtutes*) foglalták magukba. Egy előkelő nemzetség (*gens*) tekintélyének kifejezéséhez elég volt felsorolni a *gloria* és a *virtutes* bizonyításához a betöltött papi és polgári tisztségeket, a kiemelkedő katonai megbízatásokat; a *patriciusok* és a *nobilisok* házaiban az *imago*-k ugyancsak ezeket a fontos pozitív kulcsfogalmakat fejezték ki, testesítették meg. Változás csak a Mediterráneum meghódításának időszakában következett be, amikor új családok léptek be a római politikai életbe, új hagyományokat alakítva ki, és ezzel részben meg is kérdőjelezve az addigi tradicionális erkölcsiséget, némiképpen a hatalomnak addig megszokott rendjét. Főként ezeknek a *homines novi*-nak volt érdeke, hogy a maguk új szokásait személyes tanításként hagyományozzák gyermekeikre, utódaikra. Az idősebb M. Catónak fia számára készített és már

---

GORILOVICS (szerk.), Regards croisés. Recherches en Lettres et en Histoire, France et Hongrie, Debrecen, 2003, 7–36.

⁶ Az antik „fejedelemtükör”-irodalomhoz újabbán a legjobb tájékoztatást adja: T. WHITMARSH, Greek Literature and the Roman Empire. The Politics of Imitation, Oxford, 2004 (paperback), 181–182; 212–213 (ugyanezen helyeken a további szakirodalomról is jó tájékoztatást lehet kapni). E témához a legfrissebben l. pl. G. ROSKAM, *Α παιδεία* for the ruler: Plutarch's dream of collaboration between philosopher and ruler, in: P.A. STADTER – L. VAN DER STOCKT (eds.), Sage and emperor: Plutarch, Greek intellectuals, and Roman power, Leuven, 2002, 175–189.

említett *encyclopaedia*-ja voltaképpen ehhez a törekvéshez kapcsolódhatott.⁷ Az is érthető persze, hogy az ugyanebben az időben csaknem isteni tiszteletre szertevő Scipio- és Aemilius Paulus-kör úgyszintén egy új erkölcsfilozófiát kezdett képviselni, amelyet ugyancsak illet a nemzetség kiemelkedő tagjai számára megfogalmazni, még ha ez a valóságban nem feltétlenül írásban történt is meg, hanem élőszóban, illetve legalábbis részben irodalmi fikció formájában. Valószínű ugyanis, hogy Scipio Aemilianus maga nem foglalta írásba nagyatyja és atyja politikai örökségét, de később megtette ezt Cicero, aki a *De re publica*-ban egy különleges álmot mesélt el Scipio Aemilianusszal barátainak, mégpedig egy képzeletbeli Kr. e. 129-es beszélgetés alkalmával. Eszerint Scipio Aemilianus, amikor 20 évvel korábban, Kr. e. 149-ben, megérkezett Karthágó ostromára Afrikába, a numidiai Massinissa királlyal folytatott beszélgetést követően mély álomba merült. Ennek során megjelent előtte előbb Scipio Africanus Maior, a nagyapa, majd Aemilius Paulus, az apa, akik ketten közösen a következőkről világosították fel leszármazottukat, a lehető legszemélyesebb hangon. Felfogásuk alapján azokra, akik érdemben szolgálják hazájukat, testi haláluk után tetteik elismeréseképpen a tejúton vár örök lakóhely. Ez történik majd Scipio Aemilianus Africanus Minorral is, ha érényeit kamatoztatja. Ebben az esetben ugyanis nem marad el számára az égi jutalom, még akkor sem, ha hétszer nyolc, azaz 56 éves korában saját családja merényletének esik áldozatul. Cicerónak a római állammal, annak múltjával és jelenével foglalkozó műve tehát, amely az eszményi polgár és a *moderator* vagy *rector rei publicae* példáját is megrajzolja, voltaképpen egy családi tanítással jut el csúcspontjára, ahol nem csupán a szó szoros értelmében vett apa, hanem a nemzetségének már a maga idején csaknem isteni tiszteletet kivívó nagyatyja is mély értelmű, a pythagorasi és a platóni filozófia lényegét felvillantó nagyszabású erkölcsi tanítást szolgáltat. Maga a cicerói szöveg nyomatékkal emeli ki ezt az atyai eligazítást, amely ugyanakkor tele van a legőszintébb szülői érzelmekkel és megbecsüléssel is. Ragadjunk ki ehhez egy példát: a 6, 10, 16-ban Aemilius Paulus e szavakkal fordul fiához, arra kérve, hogy apjához és nagyapjához hasonlóan mind az igazságot (*iustitia*), mind a családja és a hazája iránti kegyes szeretetet (*pietas*) tartsa szem előtt, hogy ezáltal megillessen majd lelkét az égi otthon: 'Sed

⁷ H.–J. GEHRKE, M. Porcius Cato Censorius – ein Bild von einem Römer (in: K.–J. HÖLKESKAMP – E. STEIN–HÖLKESKAMP /hrsg./, Von Romulus zu Augustus. Große Gestalten der römischen Republik, München, 1997², 147 skk.) erről így beszél: „So darf man auch seine Äußerungen zur Lebensführung und Erziehung, die er in seinen «Büchern an den Sohn» /*libri ad filium*/ lieferte, nicht primär als Zeugnisse privater Moral sehen. Natürlich wollte er auf seinen Sohn einwirken, aber das sollte zugleich eine exemplarische Erziehung, eine betont römische Formung sein. Daraus resultiert die Bedeutung der Erinnerung und der Geschichte, der guten Beispiele der Vorfahren, die bereits in dieser Schrift betont wird.“ (p. 156). Mi ezzel a beállítással csak részben tudunk egyetértetni, hangsúlyozva Cato felfogásának nyilvánvaló eltérését az előző arisztokrata generációk szinte automatikus értékrendjéhez képest.

sic, Scipio, ut auus hic tuus, ut ego, qui te genui, iustitiam cole et pietatem, quae cum magna in parentibus et propinquis tum in patria maxima est; ea uita uia est in caelum et in hunc coetum eorum, qui iam uixerunt et corpore laxati illum incolunt locum, quem uides.' A *Somnium Scipionis*⁸ tehát valójában egy olyan személyes érzelmektől áthatott és a filozófiai magaslatokat is elérő polgártükör, amelyet a nagyatyja és az atya mutatnak fel utóduk és leszármazottjuk előtt. Ilyen módon elkerülhetetlenül szembe kell nézni azzal a lehetőséggel, hogy a Szent István-i *Intelme*k elkészítőjének szeme előtt nemcsak a cicerói *Kötelességek* című mű lebegett, hanem a nagy római politikus egy másik munkája is követendő példa lehetett a számára, tudniillik *Az állam*, illetve annak szinte már költői emelkedettséggű záró része, a *Scipio álma*.⁹

Ez ellen a föltevés ellen látszik szólni viszont a közismert tény, hogy Cicero munkája a késő antikvitás folyamán eltűnt a másolt és az olvasott szövegek közül, s újból csak a 19. sz. elején látszik felbukkanni¹⁰. Ilyen módon aligha lenne fölvehető a Szent Istvánnak tulajdonított alkotás számba jövő forrásai közé. Mindazonáltal ma már tudjuk, hogy a cicerói mű a 10. sz. folyamán nem volt teljesen ismeretlen, s a bobbiói kolostor apátjaként épp az a Gerbert d'Aurillac bukkant rá, és másoltatta le, akivel később István mint II. Szilveszterrel került kapcsolatba, az ő *benedictio*-ját kapva meg koronájához, illetve magához a koronázási szertartáshoz. Ez a körülmény tehát nem zárja ki teljesen akár a teljes cicerói mű ismeretét az *Intelme*k lejegyzője részéről. Mindazonáltal van egy még természetesebb megoldás. Mint tudjuk, a *De re publica* lezáró része, a *Somnium Scipionis* önmagában is fölkelte az antik tudósok és politikai elit érdeklődését, úgyhogy például a késő antikvitás egyik legfontosabb neoplatonista mestere, **Ambrosius Macrobius Theodosius**¹¹ egy két könyvből

⁸ A cicerói *De re publica* e nagyfontosságú részletével kapcsolatban máig kiemelkedő jelentőségű munkák: K. BÜCHNER, *Somnium Scipionis*. Quellen. Gestalt. Sinn., Wiesbaden, 1976; IDEM, *De re publica*. Komm., Heidelberg, 1984.

⁹ Hogy a későantikvitást mennyire foglalkoztatta Cicero munkájának záró könyve, arra bizonyosság Macrobius kommentárján kívül a karthágói és Augustinus-tanítvány Favonius Eulogius írása is: *Disputatio de Somnio Scipionis* (kiadásai: R.–E. VAN WEDDINGEN, Bruxelles, 1957; L. SCARPA, Padova, 1974).

¹⁰ Ez a felfogás bukkant fel HAMZA Gábor egyébként igen színvonalas bevezető tanulmányában: Cicero: *Az állam*, Budapest, 1995, p. 63.

¹¹ R. NICKEL, *Lexikon der antiken Literatur*, 163 így határozza meg a macrobiusi mű jelentőségét: A latin középkor világképe számára Macrobius kommentárja az egyik legfontosabb alapmunka volt. A Macrobiusszal kapcsolatos újabb irodalomból, főleg a *commentarius* műformával ill. a neoplatonizmussal kapcsolatban, az alábbi munkákra hívjuk fel a figyelmet: CL. ZINTZEN, *Römisches und Neuplatonisches bei Macrobius*, in: *Politeia und Res Publica. Beiträge... dem Andenken R. STARKS gewidmet*, Palingenesia, IV, Wiesbaden, 1969, 357–376; P. COURCELLE, *Nouveaux aspects du platonisme chez saint Ambroise*, REL, 34, 1956, 220–239, ezzel szemben foglalt állást: M. FUHRMANN, *Macrobius und Ambrosius*, *Philologus*, 107, 1963, 301–309; J. FLAMANT, *Macrobie et le néoplatonisme à la fin du IVe siècle*, Leiden, 1977, főképp: 91–141; valamint: M. DI PASQUALE BARBANTI, *Etica e psicologia nei Commentarii in*

álló nagyigényű kommentárt szentelt neki, amely nagyrészt magát a teljes *Scipio álmát* is magába foglalja.¹² Az egyes Macrobius-kéziratok a kommentár-rész előtt általában magát a teljes *Somnium Scipionis*-t is hozzák, ráadásul olyan hagyomány alapján, amely eltér a macrobiusi magyarázatokban alapul vett cicerói szövegtől. Ez a Macrobius neve alatt forgalomban lévő neoplatonista kézikönyv a 9–11. században rendkívül népszerű volt, miként arról megannyi 9–11. századi kézirat tanúskodik Európa különböző könyvtáraiban.¹³ Ezek a *manuscriptumok* a Karoling-kor olyan fontos központjaihoz kapcsolódnak, mint Tours, Fleury, Corbie stb. Azt is tudjuk, hogy a Macrobius-féle kommentár megtalálható volt még Auxerre-ben is, ahol az a Remigius (Rémi) foglalkozott vele, akinek a hagyomány éppenséggel egy a honfoglaló magyarságról is hírt adó levelet tulajdonít.¹⁴ De bizonyítható módon élt Macrobius alkotásával a már említett Gerbert d’Aurillac is, aki *Opera mathematica* című munkájának földrajzi értekezésében használja a késő antik neoplatonistát.¹⁵ Ugyancsak befolyá-

---

Somnium Scipionis, Catania, 1988. L. még: D. VAN BERCHEM, Poètes et grammériens: recherches sur la tradition scolaire d’explication des auteurs, MH, 9, 1952, 79–87. A rómaiak neoplatonizmusához általánosságban vö. S. GERSH, Middle Platonism and Neoplatonism. The Latin Tradition, I, Notre Dame – Indiana, 1986, de használható információk találhatóak még itt is: P. HADOT, Qu’est-ce que la philosophie antique?, Paris, 1995.

¹² Ennek ma mértékadó újabb kiadása, alapos bevezető tanulmánnyal és kiválóan eligazító jegyzetekkel: Macrobe. Commentaire au Songe de Scipion, Livre I, Paris, 2001 és Livre II, Paris, 2003 par M(ireille) ARMISEN–MARCHETTI. E munkában a korábbi szakirodalom és annak értékelése is megtalálható. Kiemelkedően fontos tanulmány még Macrobius e művéhez: K. MRAS, Macrobius' Kommentar zu Ciceros *Somnium*. Ein Beitrag zur Geistesgeschichte des 5. Jhts n. Chr., in: Sitzungsgeschichte der preußischen Akasemie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., 1933, 232–288. – Egyéb kiadások: M. REGALI, Pisa, 1983 és 1990 (latin-olasz, kommentárral); L. SCARPA, Padova, 1981 (latin-olasz); I. WILLIS, I–II, Leipzig, 1970²; újranyomva: 1994.

¹³ A macrobiusi életmű kéziratos hagyományozásáról M. ARMISEN–MARCHETTI már említett kiadásán kívül l. még: B.C. BARKER–BENFIELD összefoglalását in: Texts and Transmission. A Survey of Latin Classics, Oxford, 1983, 222–232, ahol további irodalom is található.

¹⁴ A korai magyar történelem külföldi forrásaihoz l. RÓNA–TAS A. (szerk.), Források a korai magyar történelem ismeretéhez, Bp., 2001. E kötetben az általunk Auxerre-i Névtelenként számon tartott szerző személyével (akit korábban az Auxerre-i Remigiusszal azonosítottak) és szövegével NÉMETH A. dolgozata valamint fordítással és magyarázattal is ellátott kiadása foglalkozik («A Dado verduni püspökhöz írt levél», 113–155, mely illusztrációs anyagot is tartalmaz); l. azonban ehhez még egyfelől: R. B. C. HUYGENS, Un témoin de la crainte de l’an 1000: la lettre sur les Hongrois, Latomus, 15, 1956, 225–239; másfelől: G.M. CANTARELLA, Una sera dell’anno mille, Scene di medioevo, h. n., 2000, 253 skk., ahol a Kr. u.-i első ezredforduló apokaliptikus irodalmáról, ill. az ezzel kapcsolatos modern szakfeldolgozásokról is képet kapunk. A források szigorú történelmi kritikával való felülvizsgálásához jó példa legújabbban: BOLLÓK Á., *Inter barbaras et nimiae feritatis gentes*, Az *Annales Bertiniani* 839. évi rhos követsége és a magyarok, Századok, 138, 2004, 349–380 (itt a tájékozódáshoz további irodalom is található).

¹⁵ Macrobius utóéletét meglehetősen részletességgel tárgyalja: M. ARMISEN–MARCHETTI, i. m., I, pp. LXVI–LXXII, aki mindenekelőtt az e témában mértékadó alábbi alapvető munkára támaszkodik: A. HÜTTIG, Macrobius im Mittelalter. Ein Beitrag zur Rezeptionsgeschichte der

solta Macrobius kommentárja azt a Corvey-i Benedek-rendi kolostort is, amelynek szellemiségét Csóka J. Lajos próbálta meg kapcsolatba hozni a Szent István-i *Intelmekekkel*.

Mindezek alapján joggal feltételezhetjük tehát, hogy az *Intelmeket* lejegyző tudós férfiú, ha talán a teljes eredeti cicerói *De re publicat* nem ismerte is, a Macrobius-féle magyarázat azonban, amely a *Somnium Scipionishoz* készült, minden bizonnyal hozzá tartozott műveltségéhez. Ebből megtudhatta, hogy a Cicero által leírt scipiói álom elsősorban egy olyan gondos és sokoldalú erkölcsi tanítás, amelyben a Hannibált legyőző idősebb Scipio és a pydnai győztes, Aemilius Paulus tanítja unokáját, illetve fiát, az ifjabb Scipio Aemilianus Africanus Minor-t arra, hogy miként is kell viselkednie és cselekednie annak az eszményi római államférfinak, a maga feladatát teljesítve ezzel, akinek legfőbb érdeke a *res publica*. A macrobiusi kommentár több alkalommal is kiemeli az ősök kettős tanítását a nyomdokukba lépő utód számára. Így hangsúlyozza a *Somnium Scipionis* a maga álomjelenete során, hogy Aemilianus valójában úgy kap jóslatot, *oraculumot*, hogy apja Paulus és nagyapja Africanus, mindkettő tekintélyes és tiszteletre méltó személy, aki papi tisztséggel is fel van ruházva, oktatja ki Aemilianust arról, hogy mi is fog vele mint magát a hazájának szentelő politikussal történni (*Est enim oraculum, quia Paulus et Africanus uterque parens, sancti gravesque ambo, nec alieni a sacerdotio, quid illi eventurum esset, denuntiaverunt.* – Macr., SS, 1, 3, 12). A magyarázatíró kellő hangsúlyt helyez arra is, miután számot adott a csillagok és az emberi értelem természetéről, hogy felhívja a felvilágosításra váró fiúnak a figyelmét az erkölcsök gyakorlására – Isten és ember iránt egyaránt (comm 1. 15). Ugyancsak óvja gyermekét Paulus az elhamarkodott öngyilkosságtól is, mert a tanításba ez is beletartozik. Így jelenik meg Macrobius szerint a cicerói *De re publica* főszereplője, ahogy a kommentáríró mondja: *Africanus noster*, akit az imént még a nagyapja tanított, úgy, hogy azok közé az emberek közé tartozik, akik egyszerre méritenek életszabályt saját tapasztalatukból, és tartják fent egyszersmind az államot erényeikkel. Ezzel fejezi be gondolatmenetét Macrobius, s így Scipio Aemilianus egyszerre tudja a maga tanításával közvetíteni kétféle tökéletességnek az előírásait (*Quoniam igitur Africanus noster, quem modo avus praeceptor instituit, ex illo genere est quod et de doctrina vivendi regulam mutuatur et statum publicum virtutibus fulcit, ideo ei perfectionis geminae praecepta mandantur.* – „Mivel hát a mi Africanusunk, akit még kevéssel előbb a nagyapja tanított, azok közé az emberek közé tartozik, akik egyszerre méritenek életszabályt saját tapasztalatukból és tartják fent erényeikkel az államot, s ezért ő egyszerre kétfajta tökéletesség előírásait közvetíti.” – 2, 17, 9). Mindezek után telje-

---

Commentarii in Somnium Scipionis, Frankfurt aM. – Bern – N.Y. – Paris, 1990. A régebbi irodalomból máig tanulmányozásra érdemes: PH. M. SCHEDLER, *Die Philosophie des Macrobius und ihr Einfluß auf die Wissenschaft des christlichen Mittelalters*, Münster, 1916.

sen természetesen hat Macrobius ama végkövetkeztetése, hogy a *Somnium Scipionis* igazi célja az állam szolgálatára való tanítás (*eo pertinere propositum praesentis operis adseramus, sicut etiam in principio huius sermonis adstruximus, ut animas bene de re publica meritorum post corpora caelo reddi et illic frui beatitudinis perpetuitate nos doceat*, vagyis: „és mondjuk ki világosan, hogy a szóbanforgó munka célja – mint már értekezésünk elején jeleztük – abban áll, hogy megtanítson bennünket a következőkre: miután azoknak az embereknek a lelke, akik érdemeket szereztek az állam érdekében, elhagyta testüket, visszatér az égbe, és ott örök boldogságban van része.” – 1, 4, 1.)

Macrobius mint Cicero és áttételesen mint a Scipio-kör tanítványa, olyannyira átérzi a platonikus megalapozású állametikai mű oktató-nevelő (*parainetikos*) jellegét, hogy művét maga is tanítószándékkal készíti el, s ajánlja fel fiának a majdani leendő politikusnak: Eustathiusnak, akit atyaként ilyen személyes módon szólít meg: *vitae mihi pariter dulcedo et gloria* (Comm. I. 1, 1), illetve *luce mihi dilectior fili* (Ibid. II, 1, 1). Kinek ne jutna eszébe ezekről a bensőséges szavakról a Szent István-i *Intelme*nek a zárórésze: *fili mi amabilissime, dulcedo cordis mei, spes futurae sobolis, precor, iubeo* (Libellus, X.2)? Aligha lehet e nyelvi egyezés alapján kétségbe vonni, hogy a Szent Istvánnak tulajdonított mű készítője a munka megfogalmazása során úgy fordult a cicerói *Somnium Scipionis*-t bemutató macrobiusi *Commentarius* felé, mint az egyik irodalmi előkép felé, amelynek azonban nemcsak atyai jellegű tanítását alkalmazta, hanem helyenként filozófiai személetét, világgépét és szerkezeti elrendezését is.

Macrobius a cicerói *Somnium Scipionis* tökéletességét abban látta, hogy a filozófia mindhárom részét tartalmazza: az erkölcs- és a természetfilozófiát csakúgy, mint a logikát. Maga Macrobius is ezt a példát akarta követni, ilyen módon kívánva maga is tökéletes alkotást létrehozni, de ugyanígy jár el az *Intelme* szerzője is. Ahogy Cicero az erkölcsfilozófia morális tanításától, a hazaszeretetre és a dicsőség megvetésére buzdítva, jut el az égi és a földi körök ismertetésén át egészen a lélek halhatatlanságáig, úgy jut el a Szent István-i *Intelme* államteremtő gyakorlati erkölcsfilozófiája a földi valóságtól a család és az ősök szeretetén, valamint az imádságon és az erényeken (*virtutes*-en) át a legfőbb Istenhez, a Mennyei Atyához, vagyis, ahogy Macrobius megfogalmazta a cicerói felfogás lényegét,¹⁶ *ad altitudinem philosophiae rationalis ascendit* (Comm. 2, 17, 16). Amiként tehát a macrobiusi munkában – a cicerói platonizmust meghaladóan – egy teljes misztikus beavatás tárul fel előttünk, amelynek végső állomása a filozófia egyes részeinek hierarchiája nyomán az *epopteia* (az elmélke-

¹⁶ Macrobius persze ugyanakkor nem követi szolgai módon Cicerót, ahogy pl. ő az erényeknek egy nagyon is karakterisztikusan más, négyes csoportosítását adja, l. M. REGALL, *La quadripartizione delle virtù nei Commentarii di Macrobio*, Atene e Roma, n. s., 25, 1980, 166–172, vö. IDEM, *Macrobio, Commento al Somnium Scipionis*, Pisa, 1983–1990.

dés illetve az ennek megfelelő szellemi szint)¹⁷, ugyanúgy a Szent István-i *Intelme*k is a földi hatalmat egy magasabb rendű szempont alapján értelmezi, a végső lényegét a *Deus*-ban ismerve fel. Az ő akaratából Krisztus és az egyház közvetítésével az uralkodó az Atyának az a képviselője, akinek működése a *lex* és a *ius* igazságos és tisztességes, a köz hasznát tekintő gyakorlása révén visszavezet az isteni örökkévalóságba. Lényegében ez fejeződik ki a Szent István-i *Intelme*k sajátos szerkesztési módjában, amely maga is platonikus elrendezésű. Mint korábban már kimutattuk: az alkotás mintegy platonikus utat jár be. A *hégemonikon*-tól indul el, vagyis a mindent átfogó és mindent megteremtő világszellemről, attól a *Deus*-tól, az *Egyistentől*, aki az ember hasznára a világi hatalmakat is létrehozta és átengedte, hogy az általa kijelölt személyek révén töltsék be feladatukat, miközben érvényesül a legfőbb isteni és természeti parancs: a szülők iránti szeretet (*praefatio*). Ez fogalmazódik meg az egyetemes, azaz a katolikus hitben (1. cap.), s ölt testet Krisztus egyházában, mintegy beteljesítve az *incarnatio*-t (2. cap.). Ezért kell hallgatni a főpapok tanácsaira (3. cap.), amelyekről eljutunk a főemberek és katonák földi világához (4. cap.), amely a türelem és az igazságszolgáltatás evilági rendjén nyugszik (5. cap.), akárcsak az udvar színes politikai-kulturális élete, amelyben az idegeneknek is fontos feladat jut (6. cap.). Még szélesebben tárul fel a királyság belső közege a tanács révén, amely dönt az ország hatáiról, a haza védelméről, a városok és közösségeik megteremtéséről, az ellenség távoltartásáról (7. cap.). Az államnak ettől a nagyon is földi működésétől emelkedik fel azután újból a *Libellus* okfejtésének íve: a korábbinál még erőteljesebben hívva fel a figyelmet a *regnum* legfőbb isteni törvényére, azaz a gyermekeknek a természettől való engedelmességére a szülők iránt (8. cap.). Majd megjelenik az ima, mint a földi ember és helytartója kapcsolatának eszköze a legfőbb irányítóval (9. cap.), akinek tökéletessége az uralkodó számára a *virtutes* révén közelíthető meg leginkább (10. cap.), amivel a vizsgált alkotás visszakanyarodik a *hégemonikon*-hoz, a nyitó *In nomine Domini nostri Iesu Christi* imádságformulához hozzácsatolva a megpecsételő és megerősítő záró részt: *Amen!*

Mint látjuk tehát: a Szent István-i *Intelme*k elrendezésében ilyen módon a széles körű megalapozást adó elméleti bevezetőhöz tíz lépcsőfok, *gradus* kapcsolódik, amely nemcsak a tízparancsolatot, és az angyalok tíz karát jelképezi mint a *corona regia* egy-egy alkotóelemét, hanem felidézi azt a macrobiusi Ciceróra és Platónra visszamenő tanítást, hogy valójában 11 szféra van, a „tejtűtál” együtt, mert azon kívül még tíz „éggömb” vagy „égi kör” veszi körül az

¹⁷ Macrobiusnak ezt a szándékát és elrendezését részletesen vizsgálja és mutatja be M. ARMISEN–MARCHETTI bevezető tanulmányának eme alfejezete: „Parties de la philosophie et progrès spirituel” (pp. XLVI skk.). Ennek legfontosabb előkészítője: P. HADOT, La division des parties de la philosophie dans l'Antiquité, MH, 36, 1979, 201–223.

egyet. ¹⁸ Hogy az *Intelmek* írója ténylegesen erre a platóni-cicerói magyarázatra is gondolt, a világ harmoniáját összefüggésbe hozva a szférák zenéjével, arra az lehet az egyértelmű bizonyosság, miszerint az *Intelmek* a megváltó imádságot tekinti a királyi hatalom egyik tonusának a *nonaria*-ban: *Obseruatio orationis maxima acquisitio est Regalis salutis. Et ideo tonum in nonaria Regiae dignitatis canit Regula: contigua oratio est peccatorum ablutio et remissio* (Libellus 9, 1.)

A *Libellus*-ban élénk tárul jelzett hierarchikus érték-elrendezés fel kell hogy idézze párhuzamként a később használatos koronázási jelvények közül azt, amely egyedül kétséget kizáróan István-korabeli. Magától értetődően a székesfehérvári *casula*-ról van szó, amelyet a későbbiekben koronázási palástként használtak. Ebben, mint már többen megfigyelték, és főként Tóth Endre fogalmazta meg hatalmas tényanyag alapján, ugyancsak szemünk elé tárul egy, az ég és az Úristen felé ívelő hierarchikusan elrendezett körívrend. ¹⁹ Ma a legalso sorban a vértanúk köre helyezkedik el, középen a keresztfa mellett a két donátorral, Gizella királynővel és István királlyal. Felettük az apostolok rendje helyezkedik el fülkés keretben, ami az égi Jeruzsálem 12 kapujára utal. Ezek sora fölé magasodik a próféták sávja, majd baloldalt a harántkereszt egyik szélő karja felett Mária alakja látható, jobb oldalt pedig a harántkereszt másik oldala felett Krisztusé. Még feljebb haladva, Mária, illetve Krisztus felett a két *Manus Dei*, az Atyaisten keze helyezkedik el, az egyik Mária felett, a másik Krisztus felett. Mindehhez a kereszt központjében, felülről lefelé előbb a diadalmas Krisztus, majd az uralkodó Krisztus ábrázolása látható *mandorlában*.

¹⁸ A macrobiusi Comm., 1, 15 fejezete előtt egyes kéziratokban eleve ez a cím található: *De undecim circulis coelum ambientibus*; magában a szövegben pedig ez áll: *Orbis hic idem quod circus in lactei apellatione significat. Est autem lacteus unus e circis qui ambiunt caelum. Et sunt praeter eum numero decem, de quibus quae dicenda sunt proferemus cum de hoc competens sermo processerit. Solus ex omnibus hic subiectus est oculis, ceteris circulis magis cogitatione quam visu comprehendendis*, vagyis: „Itt az «út» a «tej» megjelöléssel együtt ugyanazt jelenti, mint a «körív». A körívek közül a tejút az egyik, amelyik körülveszi az eget. A tejúton kívül még tíz körív van, s ezekről illendő módon majd ott szól értekezésünk, ahol erről beszélnünk kell. Az összes körív közül a /tejút/ az egyetlen, amely látható, a többi megragadása csak a gondolkodással lehetséges, a tekintettel nem.” L. mindehhez M. ARMISEN–MARCHETTI bőséges jegyzetanyagát: I, 176.

¹⁹ A történeti és a filológiai értelmezés szempontjából – megítélésem szerint – máig a legjobb tanulmány: TÓTH E., István és Gizella miseruhája, *Századok*, 131, 1997, 3–74 (De l. már IDEM, Zur Ikonographie des ungarischen Krönungsmantels, *Folia Archaeologica*, 24, 1973, 219–240). Az illusztrációs anyag és további részletek interpretációja szempontjából ugyancsak nélkülözhetetlen: IDEM – SZELÉNYI K., A magyar Szent Korona. Királyok és koronázások, Bp., 2000, 41 ssk.; KOVÁCS É. – LOVAG ZS., A magyar koronázási jelvények, Bp., 1980, 58 ssk.; legfrissebben: The Coronation Mantle of the Hungarian Kings, Hungarian National Museum, 2005, KOVÁCS T. (ed.), az egyes tanulmányok szerzői: LOVAG ZS., E. NAGY K., TIMÁR–BALÁZSY Á., JÁRÓ M., SÍPOS E., MAROSI E. Az egyes dolgozatok részletes bibliográfiát is tartalmaznak.

Mint már Tóth Endre meggyőzően kimutatta, ez a két ábrázolás tömörítve a *Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat* himnikus szöveget idézi fel, amely tegyük hozzá, egy idő után a koronázási szertartások kötelező eleme lett. Tekintve, hogy a kereszt középfájának folytatásában Imre portréja látható, mintegy István király és Gizella királynő ábrázolásához átvezetve, ezért természetes az a következtetés, hogy a palástkép hierarchikus elrendezése valójában a *regnum Hungariae* égi eredetét sugallja, amely István örökösében, Imrében még közelebb fog jutni a mennyei magassághoz. Egyébként ugyanis a palástábrázolás égi szférákban elhelyezkedő további jelenetei mind a mennyei Jeruzsálemre²⁰ utalnak, amelynek közvetítője a földi világ felé ugyancsak Imre herceg, aki ugyanakkor elválaszthatatlanul összekapcsolja a földi hatalmat megtestesítő uralkodó párt: Istvánt és Gizellát. A fentebbiekben ismertetett hierarchikus elrendezés, amely az isteni hatalmat közvetíti a krisztusi egyházon és Imre hercegen, illetve szülein keresztül a földi világnak, tökéletesen összhangban van a székesfehérvári *casula* keletkezésével. A palástot a fehérvári Mária templom számára készítették, amelynek felajánlása 1031. augusztus 15-én, tehát Nagy Boldogasszony napján történhetett, alig több mint két héttel Imre herceg tragikus halálát megelőzően. A templom *patrona*-jának való felajánlás joggal erősí-

²⁰ A koronázási palástról és a reá vonatkozó szakirodalomról jó áttekintést és leírást ad SZEKFI L., in: KMTLex., Bp., 1994, 370, aki megítélésem szerint a palástábrázolás irodalmi előképei közül helyesen dönt az Égi vagy Mennyei Jeruzsálem mellett, kétségbe vonva a *Credo*, a *Te Deum* vagy a „Mindenszentek litániája” közvetlen forrásként való felhasználásának valószínűségét az *Intelmek*-ben. – Az „Égi Jeruzsálemre” vonatkozólag a legfontosabb újszövetségi hely a „Jelenések könyve”. Itt a 21,1–8-ban az élet teljes győzelmet arat a halál fölött, s látható, amint a szent város, az új Jeruzsálem alászáll a mennyből: az Istentől. A látomás szerzője a várost a Bárány menyasszonyaként mutatja be. Ezután az új Jeruzsálem víziójának kidolgozása következik (21,9–21). Utalás történik a tizenkét nyúzsra és apostolra, amely közösség a nép egységének megfelelően tizenkét drágaköves alapon nyugszik. Itt nincs templom, mert maga az Úr, a mindenható Isten és a Bárány a templom. Ez az új város az idealizált Sion-hegyről fog majd aláereszkedni, amelyet többé nem fenyeget pusztulás, hiszen az Isten kiengesztelődött a népekkel. A koronázási paláston is ott találjuk a tizenkét apostolt, mindegyikük egy-egy kapufülkében helyezkedve el, ahogy annak a mennyei Jeruzsálemben lennie is kell. Ez a Jeruzsálem azonban nem csupán az Újszövetségben bukkan fel, hanem jelentkezik már az Ószövetségben is, ahol Dávid 33 évig uralkodik Jeruzsálemben, melynek a trónját az Isten örökre megerősíteni igéri (2Sm., 5,5). S itt nem feledkezhetünk el róla, hogy a szóbanforgó palást elkészültekor és a székesfehérvári Boldogasszony-templom 1031-es felszentelésekor az államalapító István, fejedelemsége idejét is beszámítva, már szintén 33 évet uralkodott, úgyhogy joggal vetődhetett fel Imre fiának legalább társuralkodóvá tétele, ahogy II. Ottó német-római császár is tette fiával, III. Ottóval, pedig az még gyermek volt. L. mindehhez: A.–M. GÉRARD, Dictionnaire de la Bible, Paris, 1989, 639–640; The New Jerome Biblical Commentary, 1990 magyar fordítása: Jeromos Bibliakommentár II. Az Újszövetség könyveinek magyarázata, Bp., 2003, 658–659. A templomok felszentelésekor ill. annak ünnepén a következő, a 8. század körül keletkezett *hymnust* énekelték: *Urbs Ierusalem beata, // dicta pacis visio, // quae construitur in caelis // vivis ex lapidibus // angelisque coronata // sicut sponsa comite...* (in: Liturgia horarum iuxta ritum Romanum, I – tempus Adventus, tempus Nativitatis, Libreria Editrice Vaticana, 1977¹⁰, p. 1011).

tette meg azt az elképzelést, hogy István és Imre műve révén a megszilárdult mennyei Jeruzsálem valóban alászáll a földre, miként Cicerónál és Macrobiusnál a lélek is aláereszkedik.²¹ A templomszentelések alkalmával sem véletlenül volt ugyanis kötelező a mennyei Jeruzsálemet idéző himnusz éneklése.

A *casula* felirata által megerősített 1031-es datálás különösen alátámaszthatja a fentebbiekben jelzett elképzeléseket, bizonyítva egyúttal azt is, hogy a palást megtervezője ugyanúgy ismerte Cicerót, Macrobiust és a Szentírás szövegét, akárcsak az *Intelmek* megfogalmazója. Minden bizonnyal ugyanis István ekkor töltötte be a Scipio Aemilianusnak megjövendölt életkort, a hétszer nyolc, azaz 56 évet, amikor is a legtermészetesebb módon fontolóra kellett vennie az apostoli magyar királynak a hatalom továbbadását, hiszen mint Tóth Endre felhívta rá a figyelmet, István király ekkor volt épp 30 éve a királyi trónon, s ez volt az az időtartam, amely után az ősi hagyományoknak megfelelően vagy magával a hatalomátadással, vagy az uralkodó személye megújításával természetesen számoltak. Ehhez mi még azt is hozzátennők, hogy valójában István tényleges uralma ekkor érte el a 33. évet, vagyis töltötte be azt a misztikus számot, amellyel Dávid királysága kapcsán már a Biblia összefüggésbe hozta a mennyei Jeruzsálemet. Az az István, aki szemmel láthatóan a keresztény királyság rendje mellett a régi fejedelmi tradícióknak is nagy jelentőséget tulajdonított, minden bizonnyal uralmának első három esztendejét sem hagyhatta ki a számításból, amikor még csak fejedelemtént vezette az országot, apjához, Gézához hasonlóan.

A fentebbiekben az idő rövidsége miatt csak igen tömören összefoglalt gondolatmenetünk talán meggyőzte a tisztelt hallgatókat arról, hogy a Szent István-i *Intelmek* egyrészt nem kizárólag a Karoling és a poszt-Karoling korszak politikai és erkölcsi felfogásában gyökerezik, hanem szervesen táplálkozik az antik tradíciókból is, főleg a cicerói és a macrobiusi, alapvetően neopythagoreus hagyományokból. Másrészt annak is tanúi lehetünk, hogy István király és szellemi környezete nagyfokú tudatosságról tett tanúbizonyságot. Ezt igazolja a székesfehérvári *casula* rendkívül átgondolt és tudatos ábrázolásának az összecsengése a feltehetőleg néhány évvel korábban keletkezett *Libellus* vallási, politikai és erkölcsi koncepciójával.

A Szent István-i *Intelmek* a viszonylag szerény és késői kéziratos hagyományozódás ellenére Európa-szerte hatást gyakorolt mind egyes magyar humanisták, mind pedig II. Rákóczi Ferenc, valamint a *Corpus Iuris* közvetítésével, gondoljunk csak a román „fejedelemtükör” megszületésére csakúgy, mint Paul Claudel és XVI. Benedek őszinte tisztelgésére Szent István műve előtt. Különösen a vezérlő fejedelem volt az, aki az államalapító király személyes hangján fordult gyermekeihez, s rajtuk keresztül a korabeli Európa politikai elitjéhez, azt

²¹ L. ehhez: M. A. ELFERINK, *La descente de l'âme d'après Macrobe*, Leiden, 1968.

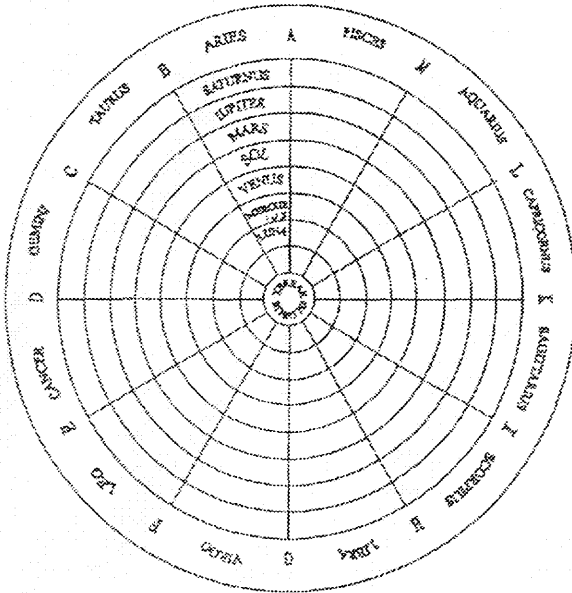
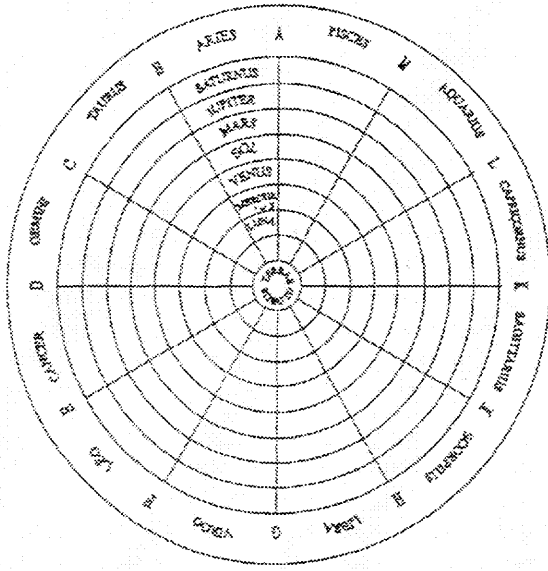
kívánva Szent István *Intelmeinek* idézésével kifejezésre juttatni, hogy az eszményi uralkodónak a nemesi nemzet jóváhagyása alapján a közjó érdekében joga van szembeszállni azzal a hatalommal, amely szem előtt téveszti a törvényességet és a haza javát. E tézist Rákóczi a Biblián és bizonyos janzenista eszméken kívül főként az *Aranybullára*, illetve a Szent István-i *Libellus*-ra alapozta²². Az *Intelmeknek* ez a klasszikus antikvitásra visszamenő hagyománya élt tovább azután Széchenyi Istvánnak 1857-ben a dóblingi ideggyógyászati intézetben papírra vetett azon tanácsaiban, amelyeket Béla fiához intézett, mert így szeretett volna belőle hazáját szerető arisztokratát nevelni²³. Az apa tanácsai megfontoltak, figyelmeztetnek a gondos életvitelre, de messzire kerülnek a magyar államalapító mély, a platonizmus rejtelmeibe is behatoló gondolataitól. A Szent István-i *Intelmek* áttételes hatása még a 20. századi magyar irodalomban is lemérhető, természetesen nem a királyi tanítás elméletének közvetítése révén, hanem mint általános erkölcsi és politikai tanács és tanulság. Így szól a számkivetett erdélyi előkelőség, Wass Albert a hazáját vesztő, és a világban szétszóródó magyarsághoz a „Te és a világ” című írásában, amely azt vallja, hogy az embernek ragaszkodnia kell a maga által megteremtett szépséges világhoz, szemben a mindent megmételtyező kulturális és politikai pestissel. Kornis Mihály „Vigasztalások” könyve²⁴ a TV-nézővé degradált rokon olvasóhoz próbál közelebb kerülni, hogy feltámassza benne a gondolkodás tüzeit, ahogy valamikor ezzel Prométheusz ajándékozta meg az emberiséget. Vannak persze politikai intelmek is, ahogy szerzője ilyenek szánta például a „Feri”-nek kiállított ama bizonyítványt²⁵, amely kelthet az olvasóban némi felelősségérzetet, ám ugyanakkor aligha képes megidézni akár a cicerói, valóban korszakos jelentőségű politikai eszmény, akár a Szent István-i állambölcselet filozófiai magaslatait, vagy akár gyakorlati megvalósulását. Énekelje hát ki-ki minden pártállás nélkül a maga lelkében megszólaló *Urbs, Ierusalem, beata* himnuszt, már amennyiben ennek megismerésében nem akadályozták meg őt az elmúlt évtizedek, s amennyiben még a globalizálódó világ tömegkultúrája sem irtotta ki egészen belőle e tiszteletre méltó vágyak az igéjét.

²² ARCHIVUM RÁKÓCZIANUM III/II: II. Rákóczi Ferenc Politikai és erkölcsi végrendelete, Budapest, 1984, ford. SZÁVAI N. – KOVÁCS I., tanulmányt és a jegyzeteket írta KÖPECZI B., a lat. szöveget gondozta BORZSÁK I., a francia szövegeket gondozta KOVÁCS I.

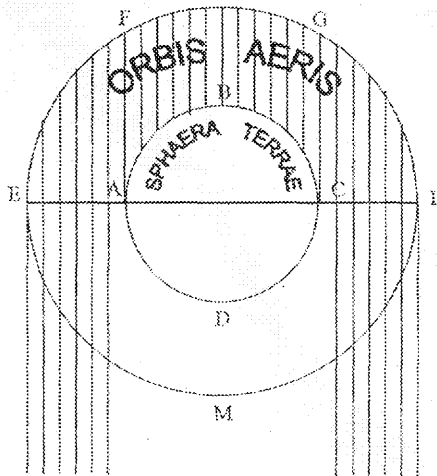
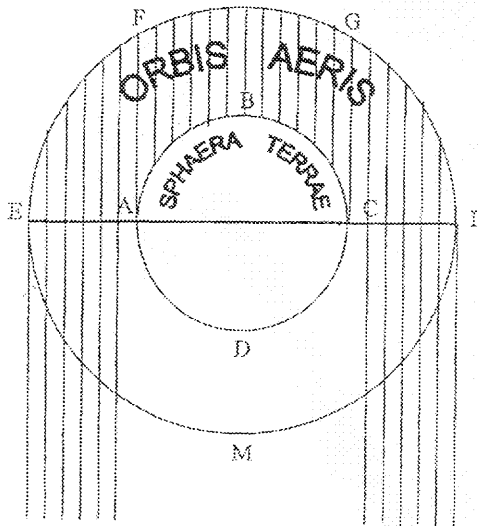
²³ Gróf Széchenyi István intelmei Béla fiához, Bp., 2005, ford. VÁRADI J. – SOLTÉSZ G. – KOVÁCS I.

²⁴ KORNIS M., Vigasztalások könyve, Bp., 2005, Tericum Kiadó

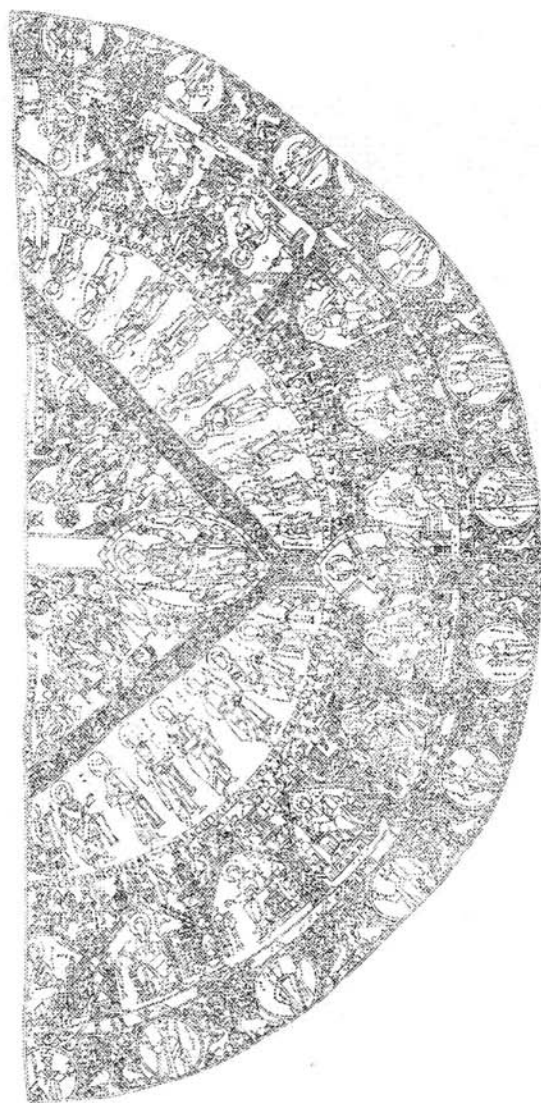
²⁵ SZABÓ K., Feri, Bp. – Pécs, 2006.

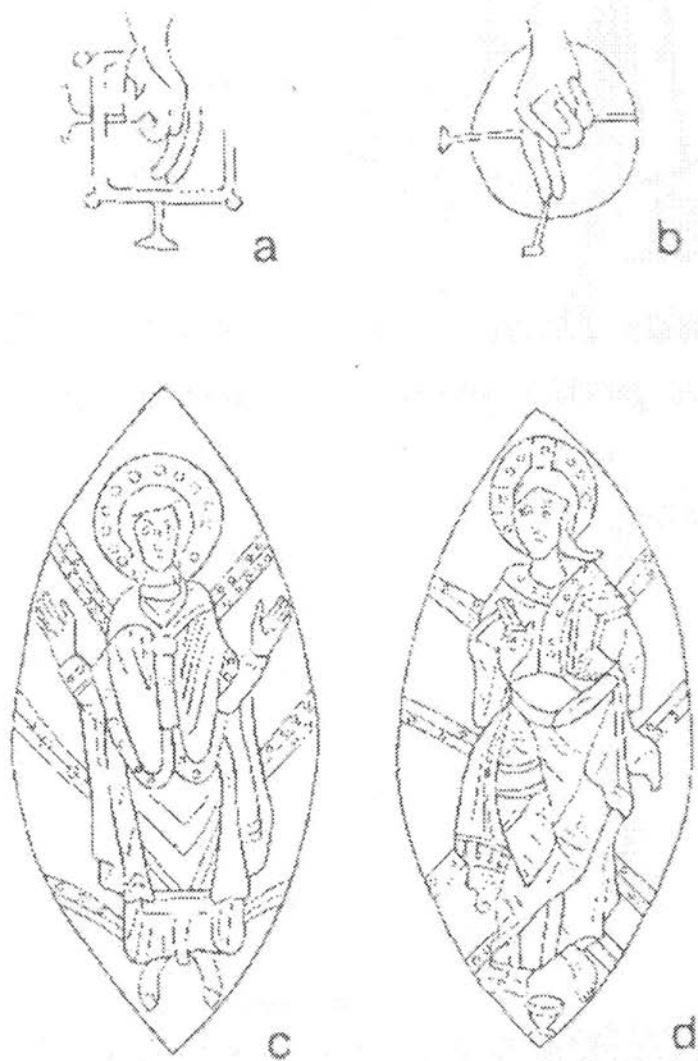
Macrobius, *Commentarii in Somnium Scipionis* I, 21, 4 kétféle szematikus ábrázolása a kódexek alapján, in: M. ARMISEN-MARCHETTI: *Macrobe, Commentaire au Songe de Scipion, Livre I*, Paris, 2001. 122–122.

Macrobius, *Commentarii in Somnium Scipionis* I, 22, 1–12
szkematikus ábrázolása in: M. ARMISEN–MARCHETTI: *Macrobe,
Commentaire au Songe de Scipion, Livre I*, Paris, 2001. 135–135.

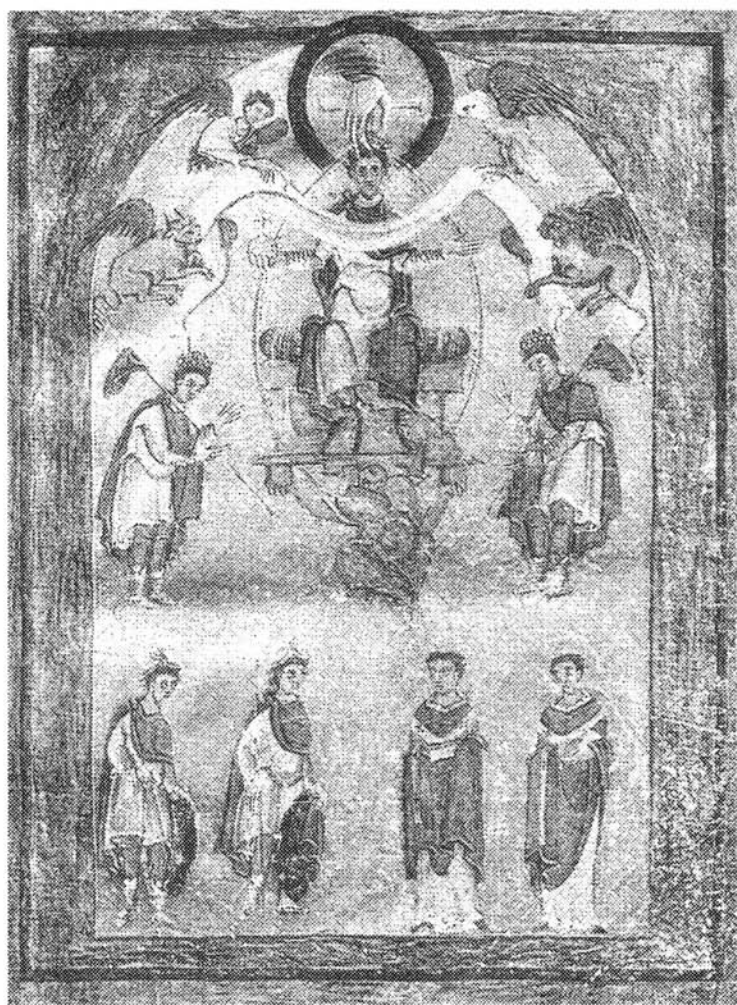
A koronázási palást mai formája körkörös elrendezéssel: alul a mártírszentek, felettük kapuban vagy fülkében a 12 apostol helyezkedik el, az újabb körben Krisztus két oldalán a bibliai próféták vannak, ezek felett pedig a már kiemelt Mária- és Krisztus- ábrázolás látható a *Manus Dei* alatt. A közbülső részek az égi szférában az épülő mennyei Jeruzsálemet jelenítik meg. A kereszt középfáján mandorlában a *Christus vincit* megjelenítése valamint a *Christus regnat* és a *Christus imperat* összevont ábrázolása látható. (The Coronation Mantle of the Hungarian Kings, Hungarian National Museum, 2005, 92.)

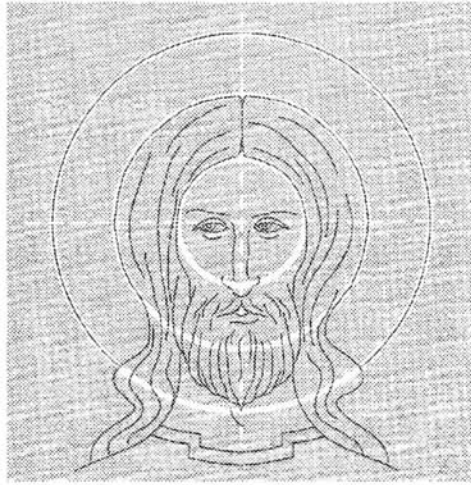
A koronázási palást (eredetileg: István és Gizella székesfehérvári miseruhája) ábrázolása nyomán készült vázlatrajz a *Manus Dei*-ről, amelyek közül az egyik (a) Mária felett (c) látható, a másik (b) Krisztus képe (d) fölött található.

Míndez a palást legfelső részén helyezkedik el.

A vázlat Tóth Endre tanulmánya nyomán készült: István és Gizella miseruhája (La chape d'Étienne et de Gisèle), Századok, 131, 1997. 65.

Az aacheni Liuthar-evangeliarium ajánlási képe (In: Chr. Lübke: Die Deutschen und das europäische Mittelalter. Das östliche Europa, München, 2004. 215.)

Krisztus-fej három körívben történő elrendezése bizánci szkéma alapján.
(The Coronation Mantle of the Hungarian Kings,
Hungarian National Museum, 2005, 93.)

LASZLO HAVAS

Une source possible néo-platonicienne des *Admonitions* de Saint Étienne

Les *Admonitions* de Saint Étienne, adressées à son fils Éméric, sont différentes des miroirs de roi carolingiens et post-carolingiens de l'Europe de l'Ouest dans ce sens que, dans les *Admonitions*, c'est le roi qui explique à son fils, avec un amour paternel touchant, l'art de régner, tandis que dans les autres ouvrages c'est un prêtre de haute fonction ou bien un maître qui parle à son élève. L'instruction de ton personnel des *Admonitions* s'attache surtout aux traditions classiques romaines, au *De officiis* de Cicéron, mais surtout au *Somnium Scipionis* du même auteur. Ce dernier ouvrage se trouve dans le *De re publica* de Cicéron et il présente dans une forme personnelle l'enseignement politique d'un grand-père et d'un père à leur descendant, à Scipion Émilien le Jeune. L'enseignement politico-philosophique plein d'émotions au *Somnium Scipionis* a dû être transmis à la personne qui a rédigé les *Admonitions* par les commentaires néo-platoniciens de Macrobie, datés de l'antiquité tardive. Cela peut être prouvé par le fait que la structure des *Admonitions* avec l'arrangement concentrique fait bien penser à l'image du monde dessinée par le commentaire macrobien. Un arrangement pareil se voit également sur l'image de la *casula* d'Alba Regia (aujourd'hui: Székesfehérvár) laquelle sert du manteau de couronnements postérieurs, datée de 1031. Tout cela nous évoque le fait que les idées sur la théorie d'État de Saint Étienne reposent sur des connaissances philosophiques et religieuses très riches et profondes.

MIKÓ GYULA

GELEJI KATONA ISTVÁN KÉT GYÁSZBESZÉDE AZ EXEQUIAE COEREMONIALES KÖTETBEN¹*I. rész*

Geleji nyilvános szereplésének első irodalmi dokumentuma az a két latin nyelvű beszéd, amelyet 1622-ben mondott el Bethlen Gábor első feleségének, Károlyi Zsuzsannának a temetésén. Annak ellenére, hogy ő a gyászszertartásokon udvari papként lépett a szószékre, mégsem a concionator, hanem az orator szerepében szólalt meg. Ezek a szövegek tehát nemcsak azért érdemelnek figyelmet, mert az *Exequiae Coeremoniales* kötet reprezentatív környezetében jelentek meg, hanem azért is, mivel szerzőjük későbbi műveivel ellentétben az oráció, a szónoki beszéd világi műfajában fogalmazódtak meg. Csak e két beszéd képviseli e műfajt Geleji művei közt, melynek legnagyobb részét azok a prédikációs-kötetek alkotják, melyek 1638 és 1649 között az ortodoxa religio védelmében jelentek meg.²

A beszédek elemzése során arra keresünk választ, hogy milyen retorikai elvek határozták meg ezek elocutióját, milyen eszközökkel kívánt a szónok hatni az érzelmekeltés végett a hallgatóságára, másrészt a hallgatóság műveltsége és az előadás tragikusan ünnepi alkalma milyen elvárást támasztott vele szemben. Geleji a *Praeconioium Evangelicum* és a *Váltság Titka* előszavaiban adja elő retorikai elveit. Kétségtelen tény, ezeknek az elveknek a gyászbeszédre való alkalmazását kérdésessé teheti az, hogy az említett kötetek előszavait már más időben és más minőségben fogalmazta meg szerzőjük. Károlyi Zsuzsanna temetésén ugyanis huszonnyolc éves udvari papként szónokolt, a Praeconium első kötetét pedig tizennégy év múlva, a *Váltság Titkának* első volumenét még később Erdély püspökeként adatta ki, és ezek megfogalmazására akkor már a puritánusokkal vívott harc készítette. Azonban arra is tekintettel kell lennünk, hogy e kötetekben addigi szolgálatának egyházszónoklatait foglalta össze, amelyeket az igényes latin és a magyar nyelvű igehirdetésben kortársai számára beszédpéldáknak is szánt. Ezek a prédikáció szerkezetére és stílusára, tehát a dispositióra és az elocutióra vonatkozó tanítások a puritánus újításokkal szemben a hagyományokhoz ragaszkodó református ortodoxia ízlését tükrözik. Ez az

¹ Az itt közölt tanulmány egy hosszabb tudományos dolgozat első része. A második rész a Könyv és Könyvtár egy későbbi kötetében lesz olvasható.

² Gál Lajos tanulmányának elején a két beszédet Geleji igehirdetői munkái közé sorolja. E beszédek azonban épp annyira nem tekinthetők prédikációknak, mint a temetésen szereplő világiak latin beszédei sem, hiszen nem a szentigei textus köré szerveződnek. GÁL Lajos, *Geleji Katona István igehirdetése*, Theológiai Szemle, 1939, 1.

ízlés határozta meg az említett szempontok alapján az 1622-es nagy temetés prédikációit és gyászbeszédeit is.

Geleji retorikai elvei

Geleji számára a *Praeconium* és a *Váltság Titka* első kötetének előszavai szerint a prédikáció nem egyszerű igemagyarázat csupán, hanem fabulákból és történelmi példázatokkal bővített³, bonyolult szerkezetű, igényes retorikai alkotás is, amely ellentétben Medgyesi Pálnak az „udvari piperét” elvető és a világi oráció eszközeit kerülő ígéhirdetésével, lehetőséget nyújt az egyházszónoknak a teológiai kérdések felvetésére, szónoki tudásának, tudományos műveltségének bemutatására. Ennek az elméleti alapvetésnek egyik lényeges szempontja a subtilitas, Geleji különös magyarításában a „paraszt elme felett való mélység” igényének szem előtt tartása. A *Praeconium Evangelicum*nak az olvasóhoz szóló intésében a puritánus vádakra válaszolja:

At monitum illum esse velim, me non rudis solummodo ac itineris plebaeculae, verum cordatiorum quoque ac politioris literaturae hominum, rationem hic habuisse, iniquum fore ratus, si illius me simplicitati in omnibus accommodando, istos, uti capaciosos, solidiori tractatione defraudissem.

„Azonban inteni kívánom őt arra, hogy én nemcsak az útszéli tömegre voltam tekintettel, hanem a művelteket és csiszolt ízlésűeket is számba vettem, mivel jogtalanságot cselekedném, ha azoknak igénytelenségéhez alkalmazkodva minden tekintetben ezeket, akik értelmesebbek, a tömörebb tárgyalással becsapnám.”⁴

Ugyanezt taglalja a *Váltság Titkának* előszavában is:

„A tanításokat nem akárhol, hanem az Erdélyi Fejedelem udvarában, a hitben mélyen meggyökerezett tudós Fejedelmek írás-olvasott, a contro-versiókban maguk gyakorlott Zászlós-urak, Nemzetes foerendek, s még nem is csak a mi Keresztyén vallásunkon, hanem más küloenboezoe vallásokon lévoek eloett a Gyulafehérvári Metropolitana Ecclesiában tettem, melybe sok értelmes Deák emberek vagynak, akik a tsetsevő korból kikelvén kemény eledelt bévehetik.”⁵

---

³ „Nemcsak külső társaságban pedig, hanem még az Ekklesiákban is a történelmiaknak nagy ususok és hasznok vagyon.” *Jo-akaro Olvasohoz*. GELEJI KATONA István, *Váltság Titka*, I. Várad, 1645, RMK I. 779. Itt Hérodotoszt, Thuküdidész, Xenophont, Diodorus Siculust, Arianust, Curtiust, Justinust, Plutarchoszt említi, a historikusok közt pedig Sleidanust, Melanchton.

⁴ Az idézetben Geleji puritánus ellenfeléről van szó. *Praemonitio Autoris ad Lectorem*. GELEJI KATONA István *Praeconium Evangelicum*. Gyulafehérvár, 1638. RMKII. 521. – A dolgozatban azoknak a latin citátumoknak a fordítását, ahol a fordító neve nincs feltüntetve, a szerző (M. GY.) végezte.

⁵ *Jo-akaro Olvasohoz*. GELEJI KATONA István, *Váltság Titka*, I. Várad, 1645, RMK I. 779.

A Geleji számára a prédikációra értelmezett subtilitas fogalma azt jelenti, hogy az igehirdető bátran élhet a történelmi és Evangéliumokból vett példázatokkal, hitelvek bizonyításába és cáfolatába foghat, részekre oszthatja a beszéd-témát, tehát alkalmazhatja a divisiót, és a propositio multiplexet, biztos lehet abban, hogy a művelt, udvari emberekből álló gyülekezet megérti a szavait. A subtilitas ezek szerint a klasszikus retorikának azt az elocutióra vonatkozó követelményét tartalmazza, amit Arisztotelész preponnak, Cicero decorumnak, Quintilianus pedig accommodationnak nevez. Ez a tárgyszerűség, az illőség. A szónok tehát a beszéd hangnemét, megfogalmazását és tartalmát az előadás körülményeihez igazítja. Cicero ezt így határozza meg az Oratorban: quod et in re, de qua agitur, positum est et in personis et eorum, qui dicunt et eorum, qui audiunt „magától a szóban forgó üggyől függ, és az ügy szereplőitől, azoktól, akik beszélnek és azoktól, akik hallgatják”.⁶ Geleji ezt a követelményt a rá jellemző módon egy Ovidius-citátum beiktatásával⁷ szintén a beszéd tárgyból, a prédikáció esetében tehát a Szentigéből vezeti le:

At non aequae, scire eum pervelim, ferax quaelibet materia est: Non omnis fert omnia tellus; sic et textus; nec ex quo vis quilibet elici, citra violentem potest: Neque etiam idem semper ad elaborandum cuius suppetit otium, eademque valetudo et reliqua commoditas.

„De szeretném, ha tudná, hogy nem egyformán termékeny minden egyes beszéd tárgy: «Nem terem minden föld mindent.» Így van a textussal is, amelyből nem lehet akármit előcsalogatni, hacsak nem erőszakkal. Így a kidolgozáshoz sem kínálkozik mindig ugyanaz a nyugalom, sem ugyanaz az egészség, és nem is marad rá ugyanannyi alkalom sem.”⁸

Más helyen arra inti az olvasóját, hogy a beszéd mű megalkotásakor figyeljen az illőséget meghatározó körülményekre. Az alábbi részletben a prédikációra alkalmazza a világi oratória érvényes causa fogalmát, felidézve a quaestio finita hexameterbe szedett kérdéssorát is.⁹

Discerne tempora, loci, personas et alias circumstantias, quando, ubi, quibus etc. tu contionem sis institurus; nam non quilibet cuilibet temporis, loco et auditorum coetui aptus est sermo! „Határozd meg az időt, a helyet, a személyeket, és más körülményt, mikor, hol, kiknek stb. szándékozol prédikálni, ugyanis

⁶ CICERO *Orator*, XXI, 71.

⁷ *Non omnis fert omnia tellus*. OVIDIUS, *Ars amatoria* I, 757.

⁸ A *Praemonitio* bevezetésében azért szabadkozik az olvasója előtt, mert a korábban elmondott és így ismertté vált prédikációit csak kisebb terjedelemben tudta közre adni a *Praeconiumban*. A beszédalkotó körülmények ebben az esetben az írásban megformált, és nem az előadott szövegre vonatkoznak. *Praemonitio Auctoris ad Lectorem*. GELEJI KATONA István *Praeconium Evangelicum*. Gyulafehérvár, 1638. RMK II. 521.

⁹ *Quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando*. „Ki? Mi? Hol? Mi segítséggel? Mért? Hogy? Mi időben?”

nem minden beszéd alkalmas bármilyen időben, helyen és bármely gyülekezet számára!”¹⁰

A Praeonium köteteinek előszavai a teológiai és egyháztörténeti ismeretek mellett, mint látjuk, nagyon alapos retorikaelméleti tudást tükröznek, a közzétett prédikációk is a beszéd szerkezetére, a locusok alkalmazására vonatkozó marginálisokkal vannak felszerelve, mivel ezeket beszédpéldáknak szánta a latin nyelvű igehirdetés számára. Írójuk ennek a humanizmustól örökölt, és a tömegtől mindig is elkülönülő műveltségnek az öntudatával, (talán gőgjével) nem kíván lemondani az igehirdetés szónoki sokszínűségének és gazdagságának az igényéről, és nem kívánja a prédikáció megértési szintjét a „deáktalan község ítéletére” bízni. Nem csupán ideálkép volt az a magas szónoki igény, amely Geleji igehirdetésének mércéjét adta, amelyet ő maga így jellemez: „Nem csak olyan szárazon kell az hallgatókat inteni, hanem ugyan meg kell őket lelkeknek ismeretiben dobbantani, és minden magok mentegetését meg-előzni, s magokkal kell magokat megszententiáztatni.”¹¹ Teljes valóságában érvényesült ez azokban a halotti prédikációkban, melyek 1622-ben hangzottak el Bethlen Gábor felesége, Károlyi Zsuzsanna felett.

A beszédek retorikai környezete

A fejedelem hitvesének temetése két részletben zajlott, és Geleji mindkét alkalmon egy-egy latin beszéddel szolgált. A Kolozsváron május 13-án elhunyt asszony koporsóját halálának helyszínén, a Gellényi-házban ravatalozták fel¹², és a gyászszertartás kezdetéig naponta mondtak a kiterített test mellett magyar nyelvű prédikációkat udvari papjai, Milotai Nyilas István, Keserői Dajka János illetve a kolozsvári és a bánfihunyadi lelkész, Gyöngyösi András és Szilvási Márton. Maga a szertartás május 24-én kezdődött, amikor a ház kapuzatában királynőhöz illő pompával Erdély és Magyarország címereivel ékesített ravatal-

---

¹⁰ *Praemonitio Autoris ad Lectorem*. GELEJI KATONA István *Praeonium Evangelicum*. Gyulafehérvár, 1638. RMK II. 521.

¹¹ *Jo-akaro Olvasohoz*. GELEJI KATONA István, *Váltság Titka*, I. Várad, 1645, RMK I. 779.

¹² Bajtli Veres Gáspár szerint az *Exequiarium* kötetben Károlyi Zsuzsanna a Kolozsváron a Gellényi Imre örököseinek házában szállt meg. *3 Nonar. Maii ipso nimirum die F. Ascensionis D. Servatoris Iesu dicato, in lectu se componens, absque omni festivitate Claudopolim ingreditur, adque ad aedes magnificas haeredum Emerici Gellenii divertit*. „Május Nonaeja előtti harmadik napon, 5-én, éppen a Megváltó Jézus Krisztus mennybemenetelének ünnepén ágyának esve, mindenkitől ünnepelve, Kolozsvárra érkezett, és Gellényi Imre utódainak nagyszerű házában szállt meg.” RMNY, 1307, 19. Segesvári Szabó Bálint Krónikája szerint: „6. mai jöve Bethlen Gábor ő felsége Magyarországból Kolozsvárra mind feleségestől és szálla Killyén Imreh házához, az felesége pedig az Stenczel András házához szintén mellette.” Killyén (Gellényi) Imre Segesvári Szabó Bálint szerint Kolozsvár bírója volt és 1621 június 24-én halt meg. *Bethlen Gábor krónikásai*, kiad, bev, vál, jegyz. MAKKAI László, Bp, Gondolat, 1980.

ra helyezték a koporsót. Melotai Nyilas István prédikációja után itt mondta el Geleji Katona István a szertartások első latin szövegeként a gyászbeszédét, melyet Bihari Benedek kolozsvári tanár hosszú latin epicédiuma követett. A szertartást Károlyi György magyar nyelvű prédikációja zárta, majd a gyászmenet elindult Gyulafehérvárra. Ide két nap múlva érkeztek meg, mivel a közbeeső helyeken, Tordán, Enyeden is megálltak, és prédikációkkal búcsúztak a fejedelemszontól. A temetés első szakasza május 26-án Gyulafehérváron zárult, ahol a magyar és latin beszédek epicédiumok előadása után a fejedelmi palotában ideiglenesen egy boltozatos helyiségben helyezték el a koporsót.

Károlyi Zsuzsanna végső nyugalomba helyezésére július elsejét jelölték ki. A fejedelemszony váratlan halálával egy időben üléselő erdélyi országgyűlés azonban úgy döntött, hogy a szertartások két nappal e dátum előtt kezdődjenek, hogy legyen mód és lehetőség az eközben nagy számban elkészült prédikáció, gyászbeszéd és gyászvers előadására. A temetési pompa fényét ugyanis ezek adták. A gyászszertartás tehát június 29-én, szerdai napon folytatódott. A koporsó ekkor még a sírboltban volt ideiglenesen elhelyezve. E napon és a következőn is prédikációk, latin orációk és elégiák hangzottak el a fejedelmi palota díszterén felállított, lombsátorral fedett szószékről az üres díszravatal, a fekete selyemmel bevont és a fejedelemszony címereivel ékesített castrum doloris előtt. Pénteken, július elsején reggel hét órakor gyászzene mellett kihozták a koporsót a sírboltból, és a díszravatalra helyezték. A szertartás ekkor is prédikációval, Keserői Dajka János igehirdetésével kezdődött, melynek végén Keserői megrendítő hatással idézte fel Károlyi Zsuzsanna utolsó úrvacsoráját, és szó szerint, mintha maga az elhunyt volna, a végbúcsúját férjétől, rokonaitól, az előkelőktől és hazájától, Erdélytől. Ebben a katartikus helyzetben mondta el Geleji a második latin beszédét, amely ezen az alkalmon, miként az előzőn is az első latin nyelvű megnyilvánulás volt. A szertartás során a palotából a Mihálytemplom elé vitték a koporsót, és az ott felállított második castrum dolorisra tették, végül a templomban Felvinczi Péter halotti prédikációja után végső nyughelyre helyezték a fejedelem hitvesét.

A gyászszertartásoknak e vázlatos áttekintéséből is kiderül, hogy nagyszabású esemény volt az, amelynek során elhangzottak a tanulmányom tárgyául szolgáló Geleji-beszédek. A papoknak és szónokoknak a fejedelmi udvar, az országgyűlésre készülő főrendek és idegen követek, fejedelmi előkelőségek előtt kellett szólniuk. Visszautalva a dolgozat bevezetésében felvetett szempontokra, a hallgatóság subtilitása és az alkalom rendkívülisége, tehát a hely, az idő, és a körülmények, az illőség minden eleme olyan szónoki megoldásokra készítette a prédikációk és orációk előadóit, amelyek eltértek mind az egyházi, mind a világi beszéd megszokott rendjétől. A prédikációkban ezért jelennek meg a világi szónoklat ornátusai, és ezek az eszközök némelyik beszédben szinte teljesen háttérbe szorítják az exegézist és a prédikáció lényegét, a tanítást, a doctrinát. A

gyakran alkalmazott kitérésekben sűrűn előfordulnak a históriákból vett exemplumok, vagy a görög, latin bölcsek, tragédiaírók, költők citátumai, és a hitszónokok ezekkel az igemagyarázathoz alig kapcsolódó elemekkel fitogtatják irodalmi ismereteiket, másrészt ennek értését eleve feltételezve, értékelik hallgatóik műveltségét is.¹³

Az ékítésnek ezek a módjai amennyire szokatlanok a prédikációkban, éppen annyira megszokott és szükséges eszközei az oráció elocutiójának. Ezért a fejeledelemasszony temetésén előadott latin nyelvű gyászbeszédekben több lehetőség adódott az érzelmekeltés és a műveltség, az effectus és a studiositas érvényesítésére. Ennek oka az, hogy a szónoklat és a prédikáció eltérő argumentációs eszközöket alkalmaz.

A genus didascaliconnak és a genus demonstrativumnak, tehát az oktató és a bemutató beszédnemnek Melancthon retorikája szerint egyazon célja van, és ez a cognitio, a beszéd tárgy megismertetése.¹⁴ A didascalicon, amelybe a prédikáció is tartozik, ezt tanítással és a dialektika módszerével végzi el. A demonstrativum és az e beszédnembe tartozó latin gyászbeszéd is mindezt a példaadás szándékától vezérelve teszi, mivel azt kívánja elérni, hogy a hallgató az elé tárt példa szemlélőjeként a beszéd tárgya felett csodálatot érezzen. Mivel a bemutató beszéd nem alkalmazza a dialektika módszerét, tehát az érveket, ezért az oktató beszédnek, és így a prédikációnak az ésszerűségével szemben ez inkább a lélek megindítására és megrendítésére törekszik.¹⁵

¹³ Ceglédi János prédikációja a *summum bonum* filozófiai kérdését taglalja az exordiumban, és eközben görögül idézi Arisztotelészt, latinul citlja Ovidius, Euripidész *Trójai nők* című tragédiájára hivatkozik, sőt a görög mitológiából a Neoptolemoszt sirató Peleusz történetét is. Szikszai Hellopeus János Arisztotelésztől az emberi élet hét szakaszának képét építi be a prédikációba, eközben az ifjúság korszakához érve kitér a *littera Pythagorea locusra*, majd a teremtés előtti tökéletes ember képében a mirokozmosz közhellyel él. Keresszegi János Herodotosztól, Curtius Rufustól vesz exemplumokat. RMNY 1306.

¹⁴ *Verum generis demonstrativi finis est cognitio, ut cum Alexandrum laudamus, et res eius sapienter, fortiter ac felciter gestas narramus, tantum docemus auditorem. Etsi enim exempla imitationis causa proponuntur, tamen in tali oratione nihil aperte postulamus ab audientibus, nisi ut huius viri sapientiam, virtutem ac foelicitatem contemplentur atque admirentur. Ita generis didascalici finis est proprius cognitio, ut si quis doceat, quid sit Evangelium etc.* „A bemutató beszéd célja a megismerés. Hogyha Nagy Sándort dicsérjük, és az ő bölcsen, bátran és szerencsésen véghezvitt tetteiről szólnunk, akkor csupán oktatjuk a hallgatóinkat, ha azonban őt példaképpen mutatjuk be, az ilyen beszédben semmire sem kívánjuk rávenni a hallgatóinkat, csak arra, hogy ennek az embernek a bölcsességét, erényét és szerencsését szemléljék és csodálják. Így a az oktató beszéd sajátos célja a megismerés, hogyha valaki arról tanít, mi az evangélium stb.” MELANCTHON *Elementorum Rhetorices libri II*. Corpus Reformatorum, Melancthoni opera, edidit Carolus Bretschneider, Halle 1834.

¹⁵ A dialektika és a retorika összehasonlításának összefoglalásaként: *Iuxta hoc discrimen proprius dialecticae finis est docere, rhetoricae autem permovere atque impellere animos, et ad adfectum aliquem traducere; ut cum de natura virtutis disputamus, dialectica consulenda erit, quae quid sit virtus, et quas habeat causas, partes, effectus ostendat. Cum autem ad virtutem colendam*

Vossiusnak 1616-ban Frankfurtban megjelent *Oratoriarum Institutiones* című, a Geleji-beszédek keletkezéséhez képest korszerű retorikája az érzelmi hatáskeltésben és az elocutiós eszközök bőségében látja az ékesszólásnak azt a lényegi sajátosságát, amely a szónokaltot a bölcséleti tanítástól nemcsak megkülönbözteti, hanem annál hatásosabbá, meggyőzőbbé is teszi. A szónoklat ugyanis, alkalmazzon akár köznapi, akár érzelmekkel teli és felkészített beszédmódot, nagyobb hatással van a közönségre, mint a bölcsélet ésszerű érvei.¹⁶

Az *Institutiones* szerint a retorika célja és lényege az, hogy meggyőző beszéddel a mondanivaló hitelességéről alakítson ki vélekedést a hallgatójában.¹⁷ A demonstrativumnak és a deliberativumnak, tehát a bemutató és a tanácskozó beszédfajtának különleges szerepe van e vélekedés kialakításában, mivel ezek argumentációja nem a logikai bizonyítás szillogizmusát vagy enthümémáját alkalmazza, hanem olyan eljárást, amelyek szövegformáló és szövegékítő eszközök: a deliberativum az exemplumot, a példázatot, a demonstrativum pedig az amplifikációt, a bővítés elocutiós eszközrendszerét.¹⁸

A bemutató beszédben ezek szerint igen erőteljesen kell megnyilatkoznia a szónoki képességnek.¹⁹ Akár erényeket kíván bemutatni az *επιαιός* műfajában,

---

homines adhortamur, loci rhetorici sequendi erunt. „Erre nézve az a különbség, hogy a dialektika sajátos célja a tanítás, a retorikáé pedig a lélek megindítása, megrendítése, és az, hogy valamilyen érzelmet gerjesszünk. Tehát, hogyha az erény természetéről vitázunk, a dialektikának azt kell majd tanácsolnia, hogy mi a virtus, milyen okai és részei és hatásai vannak. Amikor azonban az erény tisztelétére buzdítunk, akkor a szónoki közhelyeket fogjuk követni.” Uo.

¹⁶ Vossius a retorika tárgyáról és céljáról értekezve megállapítja, hogy a retorikának minden ismeret a tárgya lehet. *Orator enim et de mundi huius architecto et animarum immortalitate et quibusvis naturae misteriis populari, affectuoso ornatoque tractabit dicendi genere suamque sententiam pertrahet multos, quorum fores frustra solidis solum rationibus pulsasset Philosophus.* „A szónok ugyanis e világ alkotójáról, a lelkek halhatatlanságáról és a természet bármilyen szent titkáról közérthető és érzelmetli, ékes beszédmódban fog értekezni, és a maga nézetére csábít majd sok olyan embert, akiknek ajtaján a bölcs a maga szigorú érveivel hiába zörget.” VOSSIUS, *Oratoriarum Institutionum libri sex, Ex calcographia* Fr. Hartmann, Bibliopolae in Academia Viadrina (Frankfurt) 1616. 5.

¹⁷ A meggyőzésnek Arisztotelész által használt fogalmát értelmezi ekképpen: *το πειθειν, sive persuadere Rhetoribus esse nihil aliud, quam oratione probabili in cuiusvis animo aliquam gignere opinionem... Rhetoricae natura quicquid aptum est ad faciendi fidem.* „A *peithein* azaz meggyőzni a a rétorok számára nem jelent mást, mint azt, hogy meggyőző beszéddel valaki lelkében valamilyen vélekedés jön létre...Az ékesszólás lényege az, hogy bármi alkalmas a hihetőség keltésére.” Uo. 3.

¹⁸ *Praecipuum Generis επιδεικτικόν instrumentum est amplificatio uti in Deliberativo exemplum, in Judiciali enthymema.* „A bemutató beszéd legfontosabb eszköze a bővítés, amint a tanácskozó beszédé a példázat, a perbeszédé pedig az enthüméma.” Uo. 154.

¹⁹ A perbeszéddel összevetve a bemutató beszéd jellemzése: *Nam nihil praeclarior est, quam innocentem salutem ab improbis defendere. Demonstrativum magis ad ostentationem facit, cum sibi propositam habeat delectationem auditoris ...Est autem genus demonstrativum ita dictum vel quod ea demonstrantur virtutes vitiaeque, vel quod Orator potissimum in hoc ostendat vim suam,*

vagy tetteket az ἐγκώμιονéban, vagy a szinte isteni attributumokkal magasztosá tett személynek evilági, a halálban megdicsőültnek pedig túlvilági boldogságát az εὐδαιμονισμόςban vagy a μακάρισμόςban, a beszéd tárgyát az erkölcs közhelyéből, az éthoszból kell választania. Ezt úgy kell bemutatnia, hogy a hallgatóság érzelmeit mozgósítsa, őket gyönyörködtesse, hiszen csupán az ékítés eszközeivel teheti hatásossá szavait hitelessé és meggyőzővé a beszédét. Mivel ez az amplifikáció sikerétől függ, ezért a tettek, erények bemutatása, dicsérete az elokúciós eszközök hatáskeltő eltúlzását is jelenti. Ez a hatáskeltés az érzelmekre irányul, hiszen a bemutató beszédben különösen az erkölcsi témákat tárgyaló oratio moratában nem érdemes a dialektika érveit használni, hiszen a szónokkal amúgy is egy véleményen van a közönsége, és a logikai eljárások kivonják az érzelmek hatása alól a hallgatóság lelkét.²⁰

Ez a retorikai felfogás szerint a gyászbeszéd mint a dicséret (laudatio) sajátos változata a causa honestához, a tiszteletre méltó beszéd tárgyhoz illő a közhelyekből válogat argumentuma, a mondanivalója számára. A beszéd confirmatioja, bizonyító vagy inkább tárgyaló része, a tarctatio, az érzelmek kifejezésére és gerjesztésére szolgáló bővítés eljárásait alkalmazza. Az érzelmek jelentik a szónoklat tárgyát és hatását is. A gyászbeszédben a szónok úgy alkalmazza az érzelmek, az affectusok közhelyeit, hogy szavai a közönségében a fájdalom szenvedélyét, pathosát keltsék, míg a beszédének tárgyául az éthosz, az erény bemutatása szolgál, amely az affectusoknak a szenvedélynél magasabb rendű fajtája.

Az Oratorium Institutiones második könyvében, amely az invencióról szól, Arisztotelészre és Scaligerre hivatkozva osztja fel a szerző az affectusok közhelyét a pathosz és az éthosz fogalmi szerint. Vossius felfogásában a sztageiroszi bölcs a Fizikában szól a pathosról, a harag, a szerelem, a félelem,

---

quippe quod ostentationi comparetur. „Nincs ugyanis kiválóbb dolog annál, mint az ártatlant a gonosz emberektől megmenteni. Erre szolgál ugyanis a perbeszéd. A bemutató beszédet (a szónok) inkább a dicsekvésre alkalmazza, mivel azt a célt tűzi ki a maga számára, hogy a hallgatóit gyönyörködtesse... E beszéd fajta neve azért 'bemutató', mivel erények és vétkek kerülnek benne bemutatásra, vagy azért, mivel a szónok ebben mutatja leginkább azt, hogy csakugyan mire képes. Ez a dicsekvéshez hasonló.” Uo. 140.

²⁰ A bizonyítás módjait tárgyalva: *Neque semper utendum est argumentis. Nam si affectus moveamus satius fuerit argumenta amittere, quam ea oratione inserere, quia haud bene conveniunt, nec in una sede motantur enthymema et affectus. Quippe si πάθος animo insedit, haud penetrat vis argumenti, eius iactura sit, sin argumentum percipitur, expetitур πάθος, aut si utrumque agnoscitur, alterum alterius vim instringit. Nullo modo enim potest, quin unam laminam in unam vaginam inserant.* „Ne érveljünk mindig! Ha ugyanis felkeltjük az érzelmeket, hasznosabb lehet elvetni az érveket, mint a beszédünkbe elegyíteni, mivel rosszul illeszkednek egymáshoz. Ha ugyanis a szenvedély uralja a lelket, alig hatják át azt az érvek, és hiába vesződünk velük, ha viszont az érvek hatnak, a szenvedély alszik ki, ha pedig mindkettő érvényesül, akkor az egyik a másiknak erejét megtöri. Semmiképpen sem lehetséges, hogy ne egy penge kerüljön egy kardhüvelybe.” Uo. 612.

a szelídség szenvedélyéről (ira, amor, timor, lenitas), ezért ez az ember természeti, testi sajátága. Az éthoszt, mivel erről az Etikában van szó, olyan magatartásnak tekinti, amely az erénnyel korlátozza a szenvedélyt. Ilyen például az szemérem, a bátorság (pudicitia, fortitudo).

Vossius Scaliger poetikájának szövegét idézve árnyalja az affectusok közhelyének két alfaja, az éthosz és a pathosz közötti különbséget. Ez a különbség nem az érzelmek hevességének eltérő mértékét jelenti, hanem azt, hogy az éthosz cselekvésre készítő erkölcsi erő, a pathosz pedig a dolgok elszenvedésének érzelmi hatása. A pathosz felgerjesztett indulatai jelentik az éthosz érzelmi alapját, amelyre az erkölcsi magatartás épül.²¹

A laudatio funebris tárgyának feltalálásában, tehát a beszéd inventiójában a szónoknak úgy kell az érzelmekre vonatkozó közhelyeket kiválasztania, hogy beszéde a fájdalom szenvedélyét keltse fel a hallgatóban, majd a vigasztalással az érzelmeket a szenvedélyből az erényre támaszkodó erkölcsi magatartássá szelídítse, pathoszból éthoszba változtassa át. Erre csak az a stílusnem alkalmas, amelyet Cicero bőven áradónak, ékesnek nevez, amelyben szerinte a legtöbb erő van, amely képes hatni a kedélyre, és minden eszközzel megindítja, egészen összezúzza a lelket, és annak mélyére hatol.²² Ez a *genus grande* vagy *sublime*. Ez a stílus szint az ornatust kiválóan ismerő, azt kiválóan gyakorló szónokot igényli, és ugyanakkor igényli a legnemesebb lelkű hallgatót is, aki nem csak a latin nyelvű ismeretekre megtanított *homo prudens*, hanem csiszolt ízlésű és értő szívű *homo cordatus et politus*.

²¹ ...πάθος affectus omnes tum leniores tum vehementiores comprehendit, ἠθος vero mores significat... Ut ut est pluribus ab Aristotele locis de affectibus actum esse haut diffitemur, neque aliter fieri debuisse nobis persuasissimum est, cum id diverso factum sit fini ac modo. Nam in Phisicis agendum est de affectibus, quia accidunt certae corporis naturae speciei, puta animali: in Ethicis de iis tractatur, quia virtutis opus est moderari affectus, in Rhetoricis denique de iis docuit, quia oratoris est cedere affectus in auditoribus. „A pathosz magába foglalja az összes érzést, a szelídebbet és hevesebbet is, az éthosz azonban az erkölcsöt jelenti...Nincs kétségünk afelől, hogy Arisztotelész több helyen is tárgyalja valamiképpen az affectusokat, és határozott meggyőződésünk az, hogy ennek eltérő céllal és eltérő módon kellett történnie. Ugyanis a Fizikában azért kell tárgyalni az érzelmeket, mivel azok a testi természet meghatározott sajátosságaihoz tartoznak, gondolj csak az állatokra. Az Etikában viszont azért van szó ezekről, mivel az érzések mérsékléséhez erényre van szükség, végül pedig a Retorikában azért tanít róluk, mivel a szónoknak érzelmeket kell keltenie a hallgatójában.” Uo. 403.

²² Tertius est ille amplus copiosus, gravis ornatus, in quo profecto vis maxima est... Huius eloquentiae est tractare animos, huius omni modo permovere. Haec modo perfringit, modo inrepat in sensus; inserit novas opiniones, evellit insitas. „A harmadik az a nagyszerű, bőszavú, fennkölt és díszes, amelyben valóban a legnagyobb erő van... Ennek feladata, hogy megérintse, hogy mindenféle módon megindítsa a lelket. Egészen összezúzza azt, majd az érzelmek közé hatol, új vélekedés magvát hinti el, a régiéket tövestől kiforgatja.” CICERO, Orator, 28.

Az első beszéd elemzése

Geleji május 22-én elmondott beszéde az említett szenvedély kifejezésére és a halott úrnő érényeinek felidézésével e szenvedély feloldására vállalkozik. A szónok feladata tehát kettős, egyrészt az érzelmek kifejezésének megfelelő eszközeit kell alkalmaznia, és erre legalkalmasabb az oratio figurata, amely a természetes beszédmódtól elütő sajátos eszközeivel, a trópusokkal illetve az alakzatok által felforgatott mondatrenddel képes kifejezni a szenvedély szokatlan erejét.

Ez a szenvedély nagy erővel nyilatkozik meg a beszéd első mondatában, melynek rendjét a mondat tartalmához nem kapcsolódó, hosszú, közbeékelt felsorolás, a hallgatóság megszólítása zavarja meg, ugyanis igen messzire szakítja el egymástól az alanyt és az állítmányt. Ennek hatására a beszédet kezdő membrumok, amelyek a teljes mondatban halmozott alanyok lennének, exclamatiószerűen különválnak, erősítve a beszédkezdés megrendítő hatását. Ehhez járul hozzá ezeknek az elkülönített elemeknek, jelzős alanyoknak a ritmikája és rímes egybecsengése: *Triste malum, lugubre fatum, funus largissimis lacrimarum, sympluviis irrigandum*. A kezdő szavak után a hallgató exordium abruptummal induló beszédre készül, amely azonnal a tárgyra tér, és nem alkalmazza a részletes bevezetés, az exordium successivum eszközeit, a témakijelölést (*propositio*), a hallgatóság jóindulatának kérését (*petitio* vagy *captatio benevolentiae*) etc. A szónok azonban váratlan fordulattal veti bele a mondatközépbé a megszólítás hosszán részletezett felsorolását, és fordítja át az először rövidnek tűnő bevezetést annak részletező típusába, abruptumból successívumba.

Az exordium és a peroratio, a beszéd kezdése és befejezése az érzelmek felkeltésének legfontosabb helye a szónoki műben. Ezért a gyászbeszéd tragikus húrjain játszó szónok nem is mond le erről a lehetőségről, hiszen ő a temetési ceremónia „mindenfelől gyászruhába öltöztetett szomorú teátrum”-ában lép fel.²³ Geleji a kezdő ritmikus membrumok után váratlanul közbevetett és jelzőkkel bővített megszólítással a hallgatóságát úgy vonja be a hosszúra nyújtott bevezetés szónoki előadásába, mintha egy tragikus színésznek a karhoz intézett kommosza, panaszdala szólna. A bevezetésnek ezt a költői erejét a halmozásokkal bővített és hyperbolákkal hatásossá tett trópusok adják. Ezek a képek gyorsan váltják egymást. Az első metafora a háborús megpróbáltatások után a reménység szerint boldogabb gyülekezetre felragyogó boldogság napja, amelyet azonban a sors ismét újabb viharokkal és a bánat fellegeivel borít.²⁴ Majd a

---

²³ ...*nos in theatrum istud squalore undique obsitum, luctuque atratum congregavit.*

²⁴ ...*tandem aliquando laetior laetioris Concionis nobis affulsisse dies...At infelices nos, quibus istam quoque tempestatum vicissitudinem sors invertit inique! Nubes enim proh dolor! Unius angoris, alterius impellit nubem languoris.*

megújuló bánat és fájdalom tartalmának ennél erőteljesebb, az előzőektől teljesen eltérő képi variációja következik, a „feledés gyógyszere”, a „feldörzsölt és felszakadt seb szenvedése”²⁵, amely később Ráday Pál röpiratában oly nagy pályát futott be. Utána ugyanennek a képnek kibővített variációja fokozza a megújult fájdalom érzékletes kifejezését, ezek „a vigasztalás borogatása” és „a fájdalomtól elfekélyesedett szív gyógyulatlan sebéét váratlanul feltépő vadállati karmok”.²⁶

A képekkel zsúfolt mondat második fele egyenes beszéddel utal a statusra, a közlés helyzetére és a beszéd témájára, amely az eddig alkalmazott trópusokban megnyilatkozó érzelmeket gerjesztette: a szónok a fejedelemszöny koporsója előtt áll, és a nagy halott búcsúztatására készül. Ez az időhatározói mellékmondat, amely a szónoki szereplés alkalmára utal, az első olyan közlemény a beszédben, amely nem átvitt értelemben, hanem saját jelentésben érvényes. A Károlyi Zsuzsanna nevéhez kapcsolt értelmező jelzők felsorolása a későbbi propositiót előlegezi:

...dum madentibus genis, manantibusque non sine gravi cordolio lacrimis, coram cernimus Serenissimam Transsylvaniae et Sacri Romani Imperii Principissam, Susannam Carolinam Serenissimi Principis ac Domini nostri Clementissimi vitae sociam jucundissimam, Heroinarum decus sydereum, virtutum paradigma luculentissimum, Reipublicae columen firmissimum, Ecclesiae fautricem Nutricem pietissimam, omnium denique bonorum non tam Dominam, quam Matrem benignissimam improvisae mortis rabie extinctam praesentique sarcophago conditam.

„...midőn könnyek árjától nedves arccal szívünk nagy fájdalomával szemünk előtt látjuk Erdély és a Római Birodalom felséges fejedelemszönyát, Károlyi Zsuzsannát, felséges, kegyelmes fejedelem urunk életének kedves társát, aki az úrnők között ragyogó ékesség, az erényekben fénylő példakép, államunknak legerősebb oszlopa, egyházunknak legkegyesebb pártfogója és dajkája, és végül minden jó embernek nem csupán úrnője, hanem jóságos édesanyja is volt, itt látjuk őt a haláltól hirtelen elpusztítva, ebben a koporsóban.”²⁷

Mindez látszólag a docilitast szolgálja. Amely fontos feladata az exordiumnak, hiszen a hallgatónak ismerniük kell a beszéd tárgyát, másrészt a bevezetés képeinek jelentésére utalva magát a bevezetést a beszéd eredeti tárgyához köti. Az élőszóban előadott szónoklat esetében azonban ezek csak látszólagos célok, hiszen a szertartár körülményeiből mind a két említett szándék nyilvánvaló, mivel a szónok a ravatal előtt áll, és minden szava az eseményhez

²⁵ *Nullum malorum perhibetur remedium, quam oblivio. Hulceris subinde refricati recrudescit passio.*

²⁶ *Exhulcerata et exasperata prae doloribus corda solaminis malagmate lenita...acutioribus velut immisis unguibus recrudescere.* RMNY, 1307, 30.

²⁷ Uo.

kötődik. A statusra való efféle utalás az írott beszéd olvasói számára fontosak, így ez a kitérés és bővítés az érzelmekeltés eszközévé válik. A tragikus sorsfordulat váratlanságát emeli ki.

A beszéd következő részében Geleji az általános alanyú közlésből a *captatio benevolentiae* személyes érdekkörébe lép át. Ebben a beszédrészben a *de minutiót* alkalmazza. Kérdések halmozásával vonja be ismét a hallgatóságát a szónoki előadás körébe. Rétori képességének ez az alábecsülése az eddig nagy nyelvi erővel előadott részek után ellentmondásosan hat, de éppen ez a célja: a helyzet tragikumát emeli ki, a megfogalmazásra váró beszédtema súlyát, nyomasztó terhét hangsúlyozza.

Quis mihi, quis imbres dabit lacrymarum, ad bustum hoc irrigandum? quis linguam facundia tinget Tulliana... Agnosco sane et ultro fateor meam tum in concipiendo hebetudinem, tum eloquendo balbutiem, praesertim hoc tempore, quo communis luctus et amplissimus vester confessus me non mediocriter conturbat.

„Ki adja nekem, ugyan ki a könnyek záporát, hogy e sírhalmot öntözzem, ki érinti meg nyelvemet Ciceró ékesszólásával?... Jól tudom, sőt be is vallom tom-paságomat mindezek megfogalmazásában, hebegésemet az ékesszólásban, különösen ebben a körülményben, mikor a közös gyász és a veletek való legteljesebb együttérzés engem nem kis mértékben felkavar.”²⁸

A hallgatóság jóindulatának elnyerésére ez esetben e közös gyász személyes átélésének kinyilvánítását használja. Így ébreszti fel ismét hallgatói lelkében a részvétet és a tragikus pátoszt a beszéd folytatásához.

A dicsérő beszéd *exordiumának* azt a közhelyét, amelyben a szónok megvallja, hogy nem képes a dicsért személy nagyszerű tetteiről beszélni, mivel azok minden kifejezést felülmúlnak, Geleji eredetien alkalmazza. Lelkiállapotának meglepő hasonlatokkal kifejezett ábrázolásával erősíti e gyakran használt *locus communis*-t, és a szóképeknek ebbe az egymásra torló sokaágába szerkeszti be a jóindulat kérésével félbeszakított *propositiót*. E szövegrésznek szinte minden tartalmi eleméhez képek társulnak, melyek a feladat nehézsége miatti megrendültséget érzékeltetik. Az érzelmek rendkívüliségét egyrészt az itt alkalmazott hasonlatok távoli asszociációi fejezik ki, másrészt, mint „lugdunumi oltár” vagy „Rhadamantisz ítélőszéke”²⁹ esetében, az, hogy a képben foglalt tartalom megértése és így a képzettársítás létrejötté irodalmi műveltséget igényel.

---

²⁸ Uo.

²⁹ Caligula rendezett a galliai Lugdunumban (ma Lyon) látványos szónokversenyt. Itt azoknak, akik nem arattak közönségikert, az írásukat le kellett nyalniuk, és ha megtagadták ezt, még súlyosabb büntetésképpen megvesszőzték, vagy a folyóba mártották őket. SÜETONIUS, *Caligula* 20. A görög mitológiában a krétai Rhadamantisz testvérével, Minósszal és az aiginai Aiakosszal a holtak lelke felett ítélkezett az alvilágban.

nyel. Például az alábbi mondatban maga a hasonlítás alapja is hasonlat, pedig rendszeresen fogalmi elemnek kellene lennie.

Sicut enim iis, qui e tenebris et longo situ in apricum repente prodeunt, acies oculorum caligat et lumina perstringuntur: sic mihi et nihilo secius in praesentiarum evenit. Cum namque vos velut sydera contueor, acies ingenii hebescit...

„Amiképpen ugyanis azok, akik homályos helyről, ahol hosszasan tartózkodtak, hirtelen a napfényre lépnek, és a látásuk elhomályosul, mert a fény megérintette őket, akképpen történt most itt velem is. Mivel úgy nézek rátok, mintha csillagokat szemlélnék látásom élessége eltompul...”.³⁰

Az egyik hasonlatban, a földet éltető és megújító nap és a hallgatóságnak a szónokot élénkséggel eltöltő tekintete között teremt képzettársító viszonyt. Egy másik hasonlatban pedig a beszéd szűk időkeretében elrendezendő tartalom és a szűk csatahelyen felállított hadrend között talál asszociációt. Ezek a képek, noha nem metaforák, mégis olyan mesterkéltnak tűnnek, hogy feltalálásuk és megértésük tekintetében elmeélt és elmés beszédet igényelnek, tehát acumen és argutiae jellemzi e beszédmodot.

A retorikaelméleti könyvek a laudatio számára a témaelrendezés két módját kínálják. Az egyik a természet szerinti (naturalis), amikor a szónok az életút állomásai szerint a veszi számba a dicséret személy tetteit, és így részletezi érényeit. A másik művészi (artificiosus), az időrendet mellőzve az értékek fogalmi kategóriái szerint halad az érények tárgyalásában. Ezek lehetnek a testi, a lelki érények, lehetnek a szerencse ajándékai, mint pl. a szülők, a család, a szülőföld hírneve. Mind a két esetben az érények nagyítását tanácsolják, hiszen a dicséret célja ezeknek kiemelése.³¹ Geleji a halotti laudatióban úrnője érényeinek számbavétele (catalogus virtutum) alapján az életét erkölcsi példaként, az érények tárházaként (virtutum promptuarium) kívánja bemutatni. Az általa használt catalogus kifejezés a rendező elvre is utal. Látnunk kell azt, hogy a szónoknak ebben az esetben az érények egymást kizáró osztályai közül kellett válogatni. Akit dicséret, nő volt, női érényekkel ékesítendő, mint a venustas, puditia, decora vestimentis etc, másrészt azonban fejedelmi személy is, aki nem csak szónoki túlzással volt, fejedelemasszony, úrnő és a felséges fejedelem életének legkedvesebb társa (principissa, domina, Serenissimis Principis vitae socia iucundissima), hanem valóságosan is a részese volt Bethlen Gábor küzdelmes életének és uralkodásának. Ezek viszont férfias érények kiemelését kívánták,

³⁰ RMNY, 1307, 30.

³¹ Néhány locus az említett témához. A személyek dicséretének szempontjai: CICERO, *De Oratore*, II, XI, 44; QUINTILIANUS, *Institiutio oratoria*, III, VII, 12–16, VOSSIUS, *Oratoriarum Institutiones*, Liber I, cap. V, 140, PÉCSELI KIRÁLY Imre, *Isagoges Rhetoricae = Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Csokonai Könyvtár Források 5, Debrecen, 2000.

mint a haeroica virtus – fortitudo, prudentia, providentia, eloquendi facultas, ez utóbbi ellentétes a loquax fecsegő asszonyi természettel. Geleji dolgát még az is nehezítette e téren, hogy a női erényeket is csak módjával dicsérhette, hiszen a kálvinista környezetben, papok jelenlétében, lelkészként még gyászbeszédben is csak óvatosan szólhatott a formosításról, és más hasonlóan világi dolgokról, noha magából a beszédből is kiderül, Károlyi Zsuzsanna rendelkezett ezekkel a női értékekkel.

Érdeemes itt egy pillantást vetni arra, hogy a *sexus feminae*, a „női nem” retorikai közhelye milyen nehézségeket és lehetőségeket tartogatott a szónok számára. Ennek a *κόινος τόπος*nak az érvei szerint a nő az eredeti büntől megrontott emberi természet kifejezője, rosszra hajló ösztönlény, aki csak a férfierény uralma vagy követése által képes nemessé válni. Ezt a szemléletet tükrözi Stanislaus Sbanksi *Decades tres ZHTHMATON politicorum*ának második tézise. Sbanksi disputáját Heidelbergben, 1619-ben a filozófiai fakultáson Christophorus Junnitius professzor vezetésével adta elő. „Az asszony önmaga tekintetében: 1. Az asszony természete szerint kevésbé alkalmas az uralkodásra, céljára nézve engedelmességre van rendelve. 2. A gondolatokban való szegénységét, 3. a tekintélyben való hiányosságát, 4, 5. a cselekedetek állhatatosságában, 6. a büntetések nyers és korai alkalmazásában való elhamarkodottságát, 7. ajkainak türelmetlenségét 8. veszélyeztetett erényessége miatt a házasságban való egyenlenségeket csak a felette való uralom korlátozza. Így aztán nem lehet kétségbe vonni azt, hogy biztos, alattvalói szövetségben, a szülők iránti kedvesség által olykor képes lehet a kivételesen kiváló és valamiképpen még hősiesség erényt is tanúsítani az egész család közreműködésével, sőt irányításával.”³²

Scaliger is hasonlóképpen ír erről mint költői, szónoki tárgyról, ideáról. A *Poetices Libri III.* könyvének XIII. fejezetében a kormányzó hatalom zaboláját levető féktelen, ingtag és természeténél fogva rosszra hajló tömeg ábrázolásának tárgyalása után következik az asszonyi nem rajzának módja. „Ennek természetéhez hasonló az asszony is. Hítségű, gyanakvó, állhatatlan, ármánykodó, képmutató és babonás. Hogyha hatalmat adnak neki, türelmetlen.”³³ Szerinte ilyen például a sértett hiúsága miatt méltatlankodó Júnó az *Aeneis* első éneké-

³² II. Thesis: *Mulier ut per se 1. natura muliebri, ad imperandum minus idonea, fine ad parendum destinata, 2. consiliorum inopia 3. auctoritatis penuria 4. inconstantia 5. agendorum praecipitantia, 6. crudo et immaturo vindictae studio, 7. laborum impatientia, 8. pudicitiae periculo, 9. matrimonii inconvenientia ab Imperio arcetur: Ita ex certo subditorum pacto, a gratitudine in parentes eminenti sigulari atque heroica aliqua virtute, a totali familiae interitu, quin sceptro adhiberi interdum possit, non dubitatur.* SBANDKI Stanislaus, *Decades tres ZETEMATON politicorum sub praesidio Christophori Junnitii* Heidelbergiae, 1619. RMK 1143.

³³ *Propria huic naturae foemina est infidia, suspicax, inconstans, insidiosa, simulatrix, superstitiosa, cui si potentia adiuncta est, sit intolerabilis.* Iulius Caesar SCALIGER, *Poetices libri septem ad Sylvum filium*, Lugduni, apud Antonium Vincentinum, 1561, 96.

ben, vagy Amata királyné a hetedik énekben. Mivel a női nemben nincs mérték-tartás az érzelmeket illetően, ezért alkalmas a szenvedély megjelenítésére: könynyek, fájdalmas nyögések, panasz, fájdalmas kiáltozás stb.

Scaliger a nőknek erényekkel való ábrázolásához két lehetőséget javasol: az egyik esetben a férfi erényeivel (virtutes viriles) kell ellátni a női nemet, a másik esetben kedvesen és szelíden kell megjeleníteni (suavem et lenem designare). Ekkor a női nemre jellemző erkölcsi értékeket kell megragadni, ezek a pudor, a tartózkodó szerénység és a pudicitia, a tisztátalan szerelem elutasítása. A pudor ábrázolásához mintaként az Aeneisből a Latinus király leányának, Laviniának a képét ajánlja, a pudicitiahoz pedig Andromaché alakját, amint felidézi elhunyt férjének, Hectornak emlékét. A férfias erényekkel felruházott nő megjelenítésének példáját a volscus királylány Camilla alakjában mutatja be, és arra a részre utal, amelyben Camillát az édesapja, Metabus király jellemzi.

Scaliger említett könyvének a „személy” (persona) költői témájára vonatkozó fejezetei az ember eredendő természetét a társadalmi helyzet (status) szerint a tömegnek (multitudo), a nem (sexus) szerint pedig a nőnek (femina) az ábrázolásában jelenítik meg. A kettő lényege megegyezik, hiszen a multitudo grammatikai értelemben is nőnemű. E természet csupán az indulatoknak, tehát a félelemnek (timor), a haragnak (ira), a szerelemnek (amor) és gyűlöletnek (odium) a kifejezésre korlátozódik. E természet a kívülről reáható legmagasabb rendű érzelmei, az éthosz kategóriájába tartozó erények szabályozhatják, és így ezek tehetik nemesebbé, és alkalmassá a magasrendű cselekedetekre. A személyek dicséretére vállalkozó szónoknak beszéde tárgyául az erényeket és az ezeket megvalósító tetteket kell választania.

Geleji a pietas erényének fogalmi körére építi a laudációját, amely a férfi és a női nem sajátosságaihoz képest semleges. Ez eleve a lelki nemesség hatására születik, és mint érzést érzelmeikeltő eszközökkel lehet megjeleníteni. A kegyesség három osztályába illeszti a fejedelemasszony erényeit. E három a pietas religiosa, oeconomica és politica, tehát a vallásos tiszteletben megnyilvánuló, a házastársi szeretetben kifejeződő, és a haza, az ország sorsa iránt érvényre jutó kegyesség. A kegyességnek ezt a három fajtáját Bojthi Veres Gáspár is alkalmazza *Exequiarum Coeremonialium libri* kötet *Praefatió*jában, tehát előszavában. A Bojthi által összeállított beszéd- és versgyűjtemény Károlyi Zsuzsanna két temetésének alkalmára alkotott latin szövegeket foglalja magába, így Gelejinek mindkét beszédét is. Noha az előszó a kegyességek felosztásánál a marginálison Aquinói Tamásra, a teológia foglatának nyolcvanadik kérdésére hivatkozik, nyilvánvaló, hogy Bojthi a szöveggyűjtemény szerkesztőjeként a Geleji-beszéd ismeretében írta a maga szintén a kegyesség fajtáira épített előszavát. A *Praefatio* azonban az egyes kegyességek lényegének megvilágítása végett a Geleji-beszédnél sűrűbben idézi meg az antikvitás alakjait, a példázatként részletezett históriákban csak férfiakról van szó, mivel a pietasoknak ezt a

rendszerét és ezek megtestesítőit a szöveg végén Bethlen Gáborra vonatkoztatja.³⁴ Geleji a Pénélopé kivételével csak bibliai hősnőket említ, a kegyességek példaképeiként, tetteiket nem tárgyalja, csupán nevükkel idézi meg őket, mivel olyan összehasonlítások elemei, melyeknek célja Károlyi Zsuzsanna méltóságának kiemelése.

Szónokunk a pietasok említett katalógusa előtt elmés módon alkalmazza a beszédtema elhárítását. Így hozza szóba, vagy kerüli el azokat a dolgokat, amelyeket nagyon is meg akar említeni, vagy ellenkezőleg nagyon is mellőzni szeretne. Az alak szépségének, arányosságának, a vétagok rendjének, a testi erőnek és a lelkiület élénkségének, tehát a testi szépségből eredő értékeknek az említését úgy hárítja el, hogy azokat előzőleg hosszú halmozott tárgyak formájában bőven részletezte, majd kijelenti róluk: „az efféléket, mint amelyek célkitűzésemtől idegenek, szándékosan mellőzöm.”³⁵ Károlyi Zsuzsanna nemzetségeről, házasságának éveiről viszont mint – szerinte köztudott dolgokról – nem szól. Ebben ugyanis nyilvánvalóan kerülni kíván olyan témákat, mint Károlyi Zsuzsanna árvasága, vagy gyermektelenné vált házassága. A másik ok ezek mellőzésére az egész gyászbeszéd céljára vonatkozik. A fejedelemasszony udvari papja, aki belső emberként közel állt úrnőjéhez, úgy kívánja az iránta érzett hódolatot kifejezni, hogy őt a valóságos élet minden földi és esendő elemének kivonásával ideávvá, a szent történetek hősnőihez mérhető, sőt azokat felülmúló heroinává formálja, és így a halálát, amelynek tényére az elhangzó beszéd helyszíne, a ravatal figyelmeztet, apotheozissá lényegítse át.

A pietas religiosa szerinti erények dicséretében Károlyi Zsuzsanna alakja szinte a katolikus szentek aszkézisébe öltözik, mivel az „Isten szent és igaz tiszteleté”-ben is a világ csalárdságától elfordulva az örökkévaló életet kereste. E kegyesség a szentségekkel való élésben és különösen az úrvacsora vételében (az Úr testének és vérének áhítása), aztán az ige figyelmes hallgatásában, – nem olvasásáról van szó, hiszen ez udvari papjainak volt a feladata az annak magyarázatával együtt, – a kétely nélküli lelkesült imádkozásban valósult meg. A részt *comparatio* zárja, amelyben Károlyi Zsuzsanna nemcsak az evangéliumi Máriának versenytársa, hanem és ez különös megoldás az udvari pap részéről, a kegyességben még a lelkészeket is felülmúlta. A tiszta kegyesség dicséretét zárja le Melancthon epigrammájával, melyet név nélkül közöl, szemben a későbbi Horatius- és Claudianus-citátumokkal.³⁶

³⁴ MIKÓ Gyula, Az „*Exequiarum Coereimonialium libri*” szövegei és kötetkompozíciója, *Studia Litteraria*, 41 (2003) 83–111.

³⁵ ...*et id genus alia tamquam a praesenti proposito meo aliena, ex industria praetermittam...*

³⁶ Philippi MELANTHONIS, *Epigrammatum libri sex, Liber primus*, Wittenberg, haeredes Iohannis Cratonis, 1579, HORATIUS, *Carmina* II, 10, 9–12, CLAUDIANUS, *Panegyricus dictus Olybrio et Probino consulibus*, 42–49.

A *pietas oeconomica* fogalma alá rendelt erények közül kiemelkedik a Scaliger által is nőiesnek tartott pudor és pudicitia, tehát a szemérem és az erkölcsi tisztaság. A házastársi kapcsolat rajzában szokásos érték a hűség, de ebben a részletben különös, erotikus felhangú fogalmazásban jelenik meg ez a tartalom. „Igen nagy gondja volt arra, hogy férjének nászi ágyát egyedül az ő számára őrizze meg kedvesnek és sértetlennek.”³⁷ A házastársak kapcsolatát itt is, mint Bojti *Praefatió*jában a *foedus* a szövetség szó jelöli.³⁸ Ennek oka az, hogy Károlyi Zsuzsanna a beszéd későbbi szakaszában szinte társuralkodóként jelenik meg Bethlen mellett, másrészt a *foedus*nak fontos eleme a *pietas*, amint azt Bojti előszava bőven részletezi.

Az *oeconomica pietas* erényei közt is a sztoikus *constantia*, az állhatatosság értéke bír meghatározó szereppel, amely a körülmények feletti uralmat jelenti. A *pietas religiosa* a világi értékektől elforduló aszkézisnek, a tiszta isteni tiszteltnak szakrális tisztaságával tette *exemplum* értékűvé Károlyi Zsuzsanna életét. Ez az epikureizmussal azonosított testi örömök elvetését jelenti. Az *oeconomica pietas*, tehát a családi közösség kereteiben megélt kegyesség az antik eredetű sztoicizmus értékeit mutatja fel hasonló céllal, amely az *impura Venus*, a tisztátalan szerelem visszautasításában és a házassági szövetség megőrzésében, a test érzelmei feletti hatalomban nyilvánul meg. A mondatok szóhasználata férfihoz, katonához méltó magatartást idéz: *tanto contentius fuit intenta* „annál határozottabban törekedett” –, *tam potenter carnis effectibus, quibus fortissimi quique vincuntur, norat dominari*, „oly erősen tudott uralkodni a testi indulatokon, amelyek pedig még a legerősebbeket is legyőzik”. Ez a keménység fordítja el a megdicsőülésre váró hősnőt az ékszeres, az ékes ruhák mérték nélküli viselésétől. Itt újabb szempontként egy másik, sztoikus erény és férfias vonás jelenik meg, a kötelesség és a méltóság: Nem mondhatott le teljesen az ékességekről, hiszen a fejedelmi méltósága miatt kötelességszerűen kellett ezeket viselnie.³⁹

Sajátos elem ebben a jellemzésben a fegyelmezett arcvonások említése. A *vultu composito* kifejezés szerepjátszásra, sőt egy magatartás színlelésére is utalhat.⁴⁰ Itt az érzelmek feletti uralom kifejezője épp úgy, mint a tiszta beszéd

³⁷ *Summa eius cura fuit, thorum viri sui unice intemeratum conservare...*

³⁸ Az előző idézet folytatása: *foedus connubiale feliciter semel sancitum sancte et inviolate perpetuo retinere...*

³⁹ *Comptus foemineos, mundos muliebres, nimium quam habuit neglectui armillas insuper, in aures monilia, tunicas gemmis avaroque contextas... moderate ad modum et non nisi ratione tuendae Maiestatis, serio id exigente usurpavit...* „Az asszonyi ékességeket, piperéket, különösen a karpereceket többnyire megvetéssel hordta, a fülbevalókat és nyakláncokat, az arannyal, gyöngyökkel átszótt ruhákat... csak szerényen, sőt csupán méltósága megőrzése végett, és akkor is csak komoly készletésre...”

⁴⁰ A *vultu composito* kifejezés a színlelésre: P Cornelius TACITUS, *Annales*, 1. 7. 12, a sztoikus önuralom és fegyelem lelki megnyilatkozására: C. PLINIUS Caecilius Secundus *Epistularum libri*, 3. 16. 3.

erénye, tehát ez is a sztoikus, férfias, sőt uralkodói tulajdonság. Ezt hangsúlyozza az, hogy pietas oeconomica körébe tartozó értékeket záró összehasonlítás alanyai közt királynék is megjelennek. Ebben a comparatióban Rebeka, Sára a házastársi élet tisztaságának szakrális tartalmát hangsúlyozzák, hiszen pátriárkák hitvesei, Zsuzsanna említése a kézenfekvő névazonosságon túl szintén az Isten előtt megigazuló tiszta élet miatt szerepel. A házastársi hűségnek ehhez képest világi erényét Pénelopé és Mikal, két királyné képviseli. Pénelopé említése a latin szónoklat műfajában, amely szabadabban kezelheti a fabula Graecát, nem meglepő, hiszen az eredeti céljuk szerint a Szentige magyarázatára szánt magyar prédikációk példázataiban is gyakran megjelennek az antik históriák. Mikal alakja a házastársi hűségen túl finom utalást is tartalmaz Károlyi Zsuzsanna gyermektelenné vált házasságára. Az egész *Exequiae Coeremoniales* kötetben ezt, tehát a fejedelemasszony gyermekeinek korai elvesztését csak egyetlen hely, Bojthi *Praefatió*jának néhány szava említi meg.⁴¹

A szónok a politica pietas körében ért el igazi céljához, ahhoz, hogy Károlyi Zsuzsannát hőroinává, hősnővé emelje, aki női mivolta ellenére férfiakat felülmúló, királynői erényekkel bír. Ezt a fontos részt anaforikusan halmozott kérdéssorozat választja el a hitvesi szereptől. Ezekkel az interrogatívokkal a halálos veszteség fájdalomának hevét szítja fel ismét a hallgatói lelkében. A kérdések kulcsfogalmi a sírás, a csodálkozás a halál képtelensége felett, és mindezek a hallgatóit arra készítik, hogy ne szégyelljék könnyeiket. Azért alkalmazza ezt a szónok, nehogy tanító beszéddé (didascalicon) hűljön ki az orációja, nehogy elhaljon abban a példázat követésére való buzdítás. Erre az affectív szövegrészre kontrasztként nyugodt hangú bölcsélet következik a temperantia, az okos mértéktartás lelkületéről. Ezt a tanítást az élet színpadának allegoriájával, vagy emblémájával tesz különlegessé: Az élet külső körülményei változnak, az állhatatos lélek csak az égi khorégoszra, az élet színjátékának rendezőjére figyelve képes uralkodni a szerencse forgandóságán és a sors igazságtalansága felett. Ennek a példázatnak az a szerepe a szónoklatban, hogy a politica pietas erényeinek részletezése előtt mindezeknek a lényegét adó temperantiát hangsúlyozza, hiszen semmiféle emberi magatartás nem képes enélkül erénnyé válni.⁴² A

⁴¹ Bojthi a *Liber Primus* elején említi meg Károlyi Zsuzsanna gyermekeinek halálát: *Cui etiam duos masculos scitos elegantesque pueros immatura fatorum severitate in ipsis cunabulis extinctos, enixa fuit.* „Férjének két okos és szép fiút is szült, akik a sors kegyetlensége folytán csecsemő korukban meghaltak.” Mikal ellenszegül apja, Saul akarátának, és megmenti férjét, Dávidot. (Sámuel 1, 19, 9–17.). Ezért szerepel a hitvesi hűség példájaként. Az Úr azért bünteti Mikalt meddőséggel, mert kinevette a már királlyá emelt férjét, amikor az a Frigyláda előtt engesztelésképpen szent táncot járt. (Sámuel 2, 23.).

⁴² A *temperantia* nem erény, hanem lelki alkat, lelkület (ἕξις, *habitus*). Scaliger meghatározása szerint *est mater et norma caeterarum omnium. Nam si virtus est medius habitus inter extrema: nulla potest esse virtus sine Temperantia...Hoc ipso est Liberalitas id, quod est ne sit prodigalitas: Fortitudo, ne sit temeritas, Iustitia ne sit rigiditas.* „szülőanyja és mértéke minden

temperantia dicséretét szolgálja a szövegekörnyezetéből, a Licinius-ódából kiemelt Horatius-citátum is, melynek eredeti tanító és figyelmeztető tartalma így el is tűnik.

A közösséget érintő értékek, részletezése ezen a bölceleti alapon bontakozik ki, és ez eleve kizárja azt az intolerabilis lelkületet, amellyel Scaliger a hatalomhoz jutó női lelket jellemezte. A szónok a tragédiaajátszásról vett allegóriában, a Horatius-versnek még a citátum előtt felidézett képeiben, majd az idézet után az erények részletezésekor az emberi lélek intellektuális képességét emeli ki: „Jól tudva ugyanis ... Nagyon jól tudta azt is ... Mindezt, mondom, ő jól megfontolta...”.⁴³ Ennek hangsúlyozására azért van szükség, mivel csak a tudatosan és önként vállalt jócselekedetek tekinthetők erényeknek. Férfias erények grádicsein, a clementia, a benevolentia, a prudentia, a fortitudo, és végül az uralkodói tulajdonságok koronájaként a breviloquentia értékskáláján emeli fel Geleji Károlyi Zsuzsannát női mivoltának szűk kereteiből a hősnő magasztos szerepébe.⁴⁴

A szónok a három kegyességet tárgyaló szövegrész közül a politica pietas dicséretét szerelte fel a legtöbb ornátussal. A laudáció tárgyát, az erények szépségét ezek következményeinek, a tetteknek megjelenítésével mutatja be. Olyan jellemvonásokról és cselekedetekről van itt szó, amelyek mások számára hasznosak, és az alól a dicséret végén említett breviloquia, a szűkszavúság sem zárható ki. Ez ugyanis kísérője, accidense az előzőeknek. Az erények elrendezése nőies és férfias, vagy legalább is lágy és kemény jellegzetességeket hordoz. Ebben Arisztotelész Retorikájának rendszerét ismerhetjük fel, aki az igazságosság és bátorság két fő erényére építi éthoszainak rendjét, megállapítva, hogy az előző a békében, az utóbbi pedig a háborúban érvényesül.⁴⁵ Gelejinél a pietas fogalmához igazodva a keresztyén értékek érvényesülnek, és nála az arisztotelé-

---

más erénynek. Ha ugyanis az erényt a szélsőségek közti középső magatartásnak tekintjük, akkor semmi nem lehet erény az okos mértékletesség nélkül... Ez által lehet az, hogy az adakozás nem válik tékozlássá, a bátorság vakmerőséggé, az igazságosság kegyetlenséggé” J. C. SCALIGER, *Poetics liber tertius caput 1. 82, C. A temperantia* tartalmát tekintve azonos Arisztotelésznek a *Nikomakhoszi Ethikában* megfogalmazott „közép” fogalmával: *την δὲ ἀρετὴν τὸ μέσον καὶ εὐρισκεῖν καὶ αἰρεῖσθαι. 1106b.* „...az erény a közepet keresi, és azt választja” A magatartások két szélső pontja, a ὑπερβολή, tehát az eltúlzás és az ἑλλειψις, tehát az elégtelenség között lévő μέσον, tehát közép jelenti a magatartásnak az erényként való megjelenését. ARISTOTELIS *Ethica Nicomachea*, Lipsiae, in aed. Teubneri, 1912.

⁴³ *Non ignara scilicet... Illud quoque non ignorans. Haec inquam probe omnia perpendens...*

⁴⁴ *Clementia*: az emberek iránti engedékenység, *benevolentia*: jószándékú adakozás, *prudentia*, előrelátó okosság, *fortitudo*, bátorság, *abreviloquentia*: tömör beszéd.

⁴⁵ ARISZTOTELÉSZ *Rétorika* 1366b „A legnagyobb erény szükségképpen az, amely másoknak a leghasznosabb, hiszen az erény olyan képesség, amely ajándékoz. Ezért becsljük az igazságos és bátor embereket többre. Az utóbbi a háborúban, az előző a békében hasznos másoknak.” ADAMIK Tamás fordítása, Bp., Gondolat, 1982, 46.

szi igazságosság engedékenységgé, a bőkezűség jóakarató adakozássá módosul. Ezek bemutatásában az érzéletes láttatásra törekszik.

Az engedékenységet, a clementiát két, egymással ellentétes magatartással mutatja be a szónok. Az enargeia trópusával a fejedelemasszony elé könyörgő kéréssel járuló alattvaló érzelmei szerint jelenít meg egy királynői gesztust. A jelenet első része a kérelmező remegő térdű rettegésének ábrázolásával a fejedelemasszony személyének méltóságát és szigorát emeli ki, majd ehhez képest váratlan fordulattal, egy tagadó fokozó hozzátoldással ugyanebben a méltóságban megnyilatkozó nem remélt engedékenységet. Ez a magatartás, noha a szigorú tekintély tagadása, mégis hagyományosan uralkodói, fejedelmi vonás: alattvalói számára nem úrnőjüknek, hanem anyjuknak kívánt látszani, nem félelmet, hanem szeretetet várt el tőlük.⁴⁶

A jószándékú adakozás, a benevolentia erényét a szomjúhozó földeket éltető patak és forrás közhelyének hasonlatban kibontott részletes képi megjelenítésével és a folyton áradó és apadó óceán metaforájával bővíti teszi jelentőssé. A trópusok halmozását anaphorikus kérdések élénkítik. Az ismételt membrum, egy-egy birtokviszonyba szerkesztett, az előző hasonlatot variáló metafora, ahol a genitivusban álló névmás a dicsért erény forrására, a fejedelemasszony személyére mutat: *Huius enim beneficae manus... Huius misericordiae rinuli... Huius beneficentiae scaturigines...*⁴⁷ A továbbiakban a bemutató beszédől idegen, a perbeszédre jellemző eljárást alkalmaz a szónok. Úgy tesz ugyanis, mintha a nem művészi bizonyítás, az *argumenta inartificialia* egyik módját, a tanúságtételt (*testimonia*) alkalmazná. Apostrophéval szólítja elő a dicséretben közöltek bizonyítására a „tanúkat” (*testes*), tehát magukat a *pars pro toto* szerkesztésű szinekdochéval megjelenített tetteket: „Templomok, iskolák, külhoni ösztöndíjak, szegényházak és ti szerte az utak kerítései, kereszteződései, midőn és hallgatók, ti szóltok hangos szóval ezekről!”⁴⁸ A megszólítás utolsó két tagja, „az utak kerítései, kereszteződései” Lukács evangéliumiának egy helyére, a 14. rész 23. versére utal. Az evangéliumi példázatban az eszkatalogikus értelmű nagy vacsoráról van szó, ahová a ház ura, mivel meghívottjai visszautasítják invitálá-

⁴⁶ Az „uralkodó mint alattvalóinak atyja” közhely a nemzeti királyság eszméjével kap jelentőséget. Ezért rendeli Bojthi Veres Gáspár a *Praefatió*ban a fejedelmeknek az alattvalóikhoz való viszonyát az *oeconomica pietas*, tehát a családi szeretet kegyességének fogalma alá, és Bethlen Gábort ez az uralkodói erény megtestesítőjeként dicséri (MIKÓ Gyula, *i. m.* 96, 101). Pataki Füsüs János, aki a *Királyoknak tükörében* (1626) nemzeti királyként tekint Bethlenre, ugyanezzel a közhellyel jellemzi az Istentől rendelt uralkodót. „Szükséges annakokáért ...valaha immár egyszer egy igazán nemzetünk közül való Királynak lenni, ki hazáinak Attya legyen...” HARGITTAY Emil *Gloria, fama, litteratura: az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., 2001 (Historia Litteraria, 10) 51.

⁴⁷ „Az ő jóságos keze... Az ő könyörületességének patakjai... És végül az ő jóságának eme forrásai...”

⁴⁸ *Templa Scholae, Xenodoxia, Ptochotrophia viarum sepes et compita me tacente, plenis buccis loquuntur.*

sát, szolgálival az említett helyekről hívja vendégül az élet elesettjeit. Ez az apostrophéba rejtett példázat szerint Károlyi Zsuzsanna gesztusa a *benevolentia* erényének gyakorlásában azonos vagy legalábbis hasonló az Ítélet Uráéval.

Mindez a következő érvsorozat konklúzióját, az isteni magasságokba emelő apotheozist készíti elő. Ebben az argumentációban a művészi bizonyításnak (*argamenta artificialia*) egyik módját, a főtételt kísérő körülményeknek a közhelyeit, a *loci extrensicit* alkalmazza. E közhelyek egyike a jeles személy, ez esetben költő véleményével (*iudicia, dicta, sententiae*) való bizonyítás. Így vonja be a beszédbe a Claudianus-idézet. A *panegyricus* részlete eredetileg Probus császár jóakarátát és bőkezűségét dicséri, a beszédbe érvként illesztve a fejedelemszony bőkezűségének *exemplum*ává válik, képként pedig a korábban szintén hasonlatban alkalmazott patak közhelyének variációja lesz. A főtételt kísérő körülményekből származik az összehasonlítást alkalmazó érvelés is. A *comparatio* alapja Lukács evangéliumának 16. részéből a 1–13. versek, a hamis sáfár példázata. Tartalmuk szerint ellentétes dolgokat vet össze egy *si...quanto* szerkezetű fokozó, a kisebbről a nagyobbra vonatkozó *minora e maioribus* következtetéssel. Az érvek sorát a Claudianus-citatumhoz hasonló *argumentum*, Démoszthenésznek a jócselekedetre vonatkozó véleménye zárja. A konklúziót egy retorikus kérdéssel a szónok a hallgatóságára bízta. A kérdés tartalma azonban a beszéd befejezésének hangvételt előlegezi, bár a görög bölcsre való hivatkozás és az „istennők” említése a fejedelemszony istenülését még az antik mitológiát alkalmazó túlzás keretei közt tartja. A fejedelemszony apotheozisának, az istenek közé fogadásának látomását tartalmazza Bojthi Veres Gáspár gyászéleghiája is, amely a temetés következő napján, május 25-én hangzott el Gyulafehérváron a fejedelmi palota udvarán.

A gyászbeszéd a *clementia* és *benevolentia* által a mitológiai halhatatlanságba emelt úrnő legfontosabb erényéhez érkezett el, az előrelátó okossághoz, a *prudentiához*. Ez a dicsérettel méltatott öt erény között, tehát az engedékenység (*clementia*), a jószándékú adakozás (*benevolentia*), az előrelátó okosság (*prudentia*), a bátorság (*fortitudo*), a szűkszavúság (*breviloquia*) közt, mint látjuk, az említés sorrendjében is középen áll. Ennek jelentőségét nemcsak a szavak elrendezése mutatja. Az eddig dicsért erényeket Geleji a *dos* szóval „ámulatba ejtő adományok”-nak nevezi, amelyeket passzív módon Istentől vagy a természettől kapott a fejedelmi hitves, az okosság erényét birtokolva, viszont az akarat és a tudatos cselekvés férfias tulajdonságai jutnak érvényre benne. Ezt a latin mondat metaforái is kifejezik: (*prudentia*) *certe in tantum valuit, ut aetatem et sexum suum longis passibus excessere videatur*. A *valuere* ige a cselekvésre való erőt, hatalmat érzékelteti, a *longis passibus excedere* kifejezés pedig azoknak a külső körülményeknek, korlátoknak az áthágását, amelyet a korban a nő szerep jelenthetett. A *prudentia* erényének gyakorlásával tehát olyan tettekre lett

képes a fejedelmi asszony a beszéd értékrendje szerint, amelyek a politica pietas körére őt nő létére méltóvá tették.

Ennek dicséretét, és az ezzel járó érzelmekeltést Geleji az ellentétes dolgoknak – férfi és nő, háború és béke – az összevetésével valósítja meg. Quintilianus szerint ez a közhely igen alkalmas az érzelmek felkeltésére és az érzelmekkel való meggyőzésre. Ennek egyik példájaként említi azt, amidőn a szónok a férfinémet a nők által véghezvitt cselekedetekben mutatja be. Az *Institutiones* ezt a kisebbről a nagyobbra való következtetés érveként tárgyalja.⁴⁹ Geleji beszédében az ily módon felkeltett érzelmek más szerepet kap, nem az érvelés, hanem az okosság és az ebből eredő bátorság erényének hatásos bemutatását szolgálja, de mindenképp az erényt birtokló személynek a tettekkel való dicséretét.

Miért szerepel a beszédben a prudentia, az előrelátó okosság erénye a politica pietas témakörében? Az okosság, az emberi akarat képességére hat, de nem passzív és állandó hatással, mint a többi erény, hanem a praxisban, a cselekvésben jut érvényre. Ez az arisztotelészi etikában a φρόνησις, amely útmutató az erényes cselekedetek számára, amely a vágyakkal szemben az akaratot segíti. A prudentia azért áll a beszédben bemutatott erények tengelyében, mivel a tevékenységet a túlzások szélső pontjai közt középen tartja. Az okosság lényege az, hogy ennek vezetésével, képes megtalálni és felismerni a tettek világában működő akarat a maga számára való középutat, ahol a cselekedet erényes lehet. Így valósulhat meg béke idején az igazságosság, háború idején a bátorság erénye.⁵⁰

⁴⁹ 5.11.10 ...*Ad exhortationem vero praecipue valent inparia. Admirabilior in femina quam in viro virtus. Quare, si ad fortiter faciendum accendatur aliquis, non tantum adferent momenti Horatii et Torquatus quantum illa mulier cuius manu Pyrrhus est interfectus, et ad moriendum non tam Cato et Scipio quam Lucretia: quod ipsum est ex maioribus ad minora.* A buzdításra pedig leginkább a nem egyenlő dolgok hatásosak. Csodálatra méltóbb, ha a vitészség asszonyban, mint ha férfiban nyilvánul meg. Ezért, ha bátor tette tüzelünk valakit, nem olyan súllyal kerül a latba Horatius és Torquatus, mint ama asszony, akinek keze megölte Pyrrhust, sem Cato és Scipio a halál vállalásában, mint Lucretia: ugyanis ez önmagában is nagyobbról a kisebbre való következtetés. (Ford. M. Gy.) *QINTILIANUS Institutiones*, 5.11.10–11.

⁵⁰ Arisztotelész etikája szerint a lélek elmélkedő (methodosz) és gyakorlati (praxisz) tevékenységre képes. A methodosz az észre és tudományra illetve ezek egységéből létrejövő és ezeknél magasabb rendű bölcsességre támaszkodik, a praxisz az okosságra és a művészetre (techné: mesterség, művészet) Az okosság az akaratra hat, amelyet az erényes tettek végrehajtására készítet. Az okosság teremt meg a biztonság és a félelem szélső pontjai közt a bátorság erényét, az adakozás és elfogadás végpontjai közt pedig az igazságosságát. Az erény gyakorlása a lélek akarat, tehát praktikus tevékenysége, amelynek mozgatója az okosság. Scaliger felosztása is ezt követi: Animi potestates duae: Intellectus, voluntas. Intellectus affectiones tres: nobilissima omnium, Sapientia, cuius finis Beatitudo... Est enim sapientia omnium rerum cognitio ad summum bonum, id est ad fruitionem ultimi primique, qui est Deus relatarum. Proximus huic affectus nobilitate est is, quem primariam cognatamque nobis Rationem, sub Intellectus vocabulo nominant Philosophi... Tertius habitus est scientia... Sub voluntate vero duo sunt habitus... unus est agendi, alter faciendi. Agendi habitus morales dicimus

A beszédben a fejedelemszorongás bátorságának dicsérete ezért bővelkedik olyan ellentétekkel, amelyek a körülmények és az ő irányító akarata közti ellentétet hangsúlyozzák. A hátszög Erdély látszólagos békéjében hadvezérként viselkedett, amikor mindenki a menekülésre gondolt, akkor ő hadakat toborzott, amikor mindenki megingott, akkor ő állhatatos maradt. Geleji nem dicsérezte Károlyi Zsuzsanna harci vitéségét, de gondosan ügyelt arra, hogy Bethlen Gáboréhoz hasonló fejedelmi erényekkel, férfias bátorsággal ruházza fel. Bethlen a legvitésőbb fejedelemtént a közös haza szabadságát oltalmazza a vad ellenségtől, Károlyi Zsuzsanna pedig az állam üdvéért hajt végre férfihoz illő cselekedeteket, Erdélyt oltalmazva a lázadási kísérletektől. A két személyiségben megjelenített erény és tetteik célja hasonló. Amíg azonban a fegyverrel vívott harc motívumait emeli ki a túlzófokú „bellicosissimus” jelzővel és a célként megjelölt „libertas” szóval, addig Károlyi Zsuzsanna esetében a „providentiae et prudentiae vis”-nek mint tulajdonságnak és a „Reipublicae salus”-nak mint célnak az említése az állambölcseleti, államférfiúi vonásokat domborítja ki. Ebbe a gondolati rendszerbe illeszkedik az okosság és az előrelátás vezérelte bátorság, mint férfias uralkodói erény.

Ennek az uralkodói vonásnak az accidense a tömör beszéd, a brevilocutio. A beszédmód dicséretének az a célja, hogy az okosságot és a bátorságot a jellem tartós és állandó tulajdonságaként, tehát erényként mutassa be. A tömör beszéd azonban nemcsak jellembeli, hanem szónoki erény is. A laconismus Geleji korának divatos közlésmódja, melynek háttérében a kor életérzését kifejező újsztoicizmus áll. A stílus alkalmazója és népszerűsítője Justus Lipsius, aki a közlés módjában és stílusában is követi antik szellemi mintáit, Senecát és Tacitust. Keckermann A speciális retorika I. könyvének XXIII. fejezetében tárgyalja „a tömör, azaz laconicus beszéd fajta” sajátosságait. Ezek szerint, ahogy a huszonötödik, huszonhatodik életév után a test szikárabbá, a gondolkodás megfontoltabbá, a beszéd pedig tömörebbé válik. Keckermann érett férfiokról szól, a beszéd fajtát is olyan élethelyzetekben és viszonyokban javasolja, amelyekben leginkább férfiak képzelhetők el. Ilyen a hadvezérnek a katonákhoz szóló buzdító beszéde, az ünnepélyes eskütétel. Az emberi viszonyokban ez a közlésmód a parancsok, utasítások megfogalmazására alkalmas, mivel a „fennkölt, hősi, nagyra törő” lélek önkifejezése, „királyi beszédmód”. Keckermann hangsúlyozza, hogy a laconismus „eredetét a komoly spártai emberektől veszi..., akik a háborúkra születtek, és a háború edzette meg őket”.⁵¹

---

veris atque univocis speciebus, Faciendi habitus duo continent genera non invocata: quippe Prudentiam et Artem. Namque (prudentia) et iustitiae et fortitudinis futurae praevisas temperat actiones, et totas omnium artium dispositiones et digerit et collocat. Iulii Caesaris SCALIGER *Poetices liber tertius, Qui et idea. Rerum divisio, caput I.*

⁵¹ Bartholomaeus KECKERMANN *A retorika rendszere*, fordította RESTÁS Attila, *Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, 2000 (Csokonai Könyvtár, Források, 5), 242–244. Az idézőjeles részeket a fordításból vett kifejezések, mondatok.

Károlyi Zsuzsanna harminckét éves korában hunyt el, így a brevilouqua dicséretével Geleji azt sugallja, hogy úrnője életszakaszához és fejedelmi méltóságához illően az okosság és bátorság erényével tudatosan fordult el mindazoktól a jellembeli gyengeségektől, amelyek a natura muliebris, mint fentebb Scaligertől és a *ZETEMATON*ból idézett példáink mutatták, a női természet sajátjai. Ezek közül Geleji csak a verbositast, a bőbeszédűséget emeli ki, és ezzel a silentiumot, a hallgatást állítja szembe, amely a mértéktartásnak és méltóságnak, tehát uralkodói erényeknek a kifejezője: „Mivel azonban nyilvánvaló az, hogy amennyire a bőbeszédűség nem válik díszére az asszonyoknak, a hallgatás annál ékeesebb a számukra. Ezért ő annyira törekedett a tömör beszédre, hogy úgy vélte, semmi sem teszi teljesebbé az iránta való tiszteletet, mint az, hogy a lehető legtöbb mondanivalót érthetően a legkevesebb szóval foglalja össze. Annyira mértéket tartott a szólásban, hogy azt nem mondta el, amit el kellett hallgatnia, de arról sem hallgatott, amit el kellett mondania.”⁵² A szűkszavúság spártai erényét ugyanis a szónok a parancsolás férfiasan határozott és egyben uralkodói gesztusában mutatja meg.⁵³

⁵² *Quia vero minime eam latuit, verbosutatem foemineosexui tanto esse dedecori, quanto silentium decori. Itaque brevilouquentiae in dicendo tam fuit studiosa, ut nihil honestati suae integrius putaret, quam plurima paucis iisque perspicuis comprehendere verbis. Tantam itaque linguae adhibuit moderationem, ut nec tacenda ulla proferret, nec proferenda taceret.*

⁵³ Martinus Opitzius hasonlóképpen katonás és férfias erényekkel dicséri a fejedelmi hitvest június elsején a gyulafehérvári székesegyház előtt elmondott consolatiójában. A szülőföld, Pannonia bemutatásával végzett laudációban, a *fertilitas*, a természeti gazdagság közhelye után a „vitézek nevelőhelye” következik. *Pannonia eam raro munere donavit...Illa, in qua Matthias Corvinus, illud fulmen belli, qui eodem et uno tempore Sarmatas, Bohemos, Getas, Ausriacos domuit, nasci voluit et educari. Illa, quae tot milites, quod alibi vix homines in faecundissimo sinu aluit. Hanc terram cum Heroinarum praestantissima patriam haberet, ne de illustri et splendidissima Carolarum stripe verba faciam, virtutem illam singularem et generositatem animi, cum ipso Protinus aëre hausit.* „Pannónia adta őt nekünk Isten különös ajándékaként...Az a föld, amelyen Corvin Mátyás a hadak villáma kívánt megszületni és nevelkedni, aki egyszerre, egy időben uralkodott a szarmatákon, cseheken, gétákon, osztrákokon. Az a föld, amely oly sok vitézt nevelt termékeny ölén, míg máshol épp hogy csak volt ember. Mivel e föld az úrnők közt e legkiválóbbnak szülőhelye volt, és itt most nem is említtem a Károlyiak ragyogóan híres nemzetségét, a lélek erényes bátorságát és nemességét szinte mindjárt e föld levegőjével szívta magába.” A vitézi erény, a hősiesség az Opitz-beszédben sztoikus értelmezést kap, a betegség fájdalomainak és gyötrelmeinek állhatatos türésében nyilvánul meg. *Nihil illa castius, nihil sobrius, nihil modestius, nihil manifestius universon hoc seculum vidit...Fortitudinem vero illius et constantiam prorsus masculam, si nihil aliud, extremus profecto vitae actus abunde ostendit. Invaserat eam paulo vehementius in itinere fatalis iste morbus, et vires corporis tenerrimi non mediocriter atriverat: sed ne reclinare se quidem in currum voluit, princeps ad omnes casus excipiendos paratissima; nedum ut ullam doloris impatientiam vel vultu, vel verbis indicasset.* „Senki tisztábbat, mértékletesebbet, engedelmesebbet, nyíltabbat nem látott ez az egész század, mint ő volt... Bátorságát és állhatatosságát, mely szinte férfias volt, ha más egyebet nem is vennénk tekintetbe, életének végső szakaszában valóban világosan és gazdagon megmutatta. Útközben támadott rá csaknem teljes hévvel ez a végzetes betegség, és igen legyengült testének erejét nem kis mértékben emésztette fel. Nem akart azonban még hátrahanyatlani sem a kocsiban,

Geleji a „hősi erények versenypályáján” vezeti úrnőjét a mennyei megdicsőülés felé, és e pálya végső szakasza, ahol az apotheozis beteljesül, a beszédet záró szövegrésze, a peroráció. Mivel a beszédet exordium successivummal, részletes bevezetéssel kezdte, a befejezésben is hasonlóképpen peroratio successivát kell alkalmaznia. Ennek kettős feladatát, az enumeratiót és a concitatiót, tehát a beszéd tartalmának felidézését és a hallgatóság érzelmi megindítását úgy éri el, hogy ezt a beszédrészt consolatióvá, vigasztalássá formálja: a hallgatóság érzelmeire hatva, ismét szembesíti őket a beszédhelyzetből adódó ténnyel, a fejedelemasszony halálával, és vigasztalja, enyhíti a felidézett fájdalmat. A consolatio önálló beszédműként a deliberativum genusába tartozó érvelő szöveg. A beszédnek e részében ezért az enumeratio során a veszteség felett érzett bánat és fájdalom értelmetlenségéről kell meggyőzni a gyászoló sokaságot, a gyász túlzó megélése ugyanis nem méltó a feltámadás hitében élő keresztyénekhez.⁵⁴ A concitatióval a halál feletti megrendültséget katarikus élménnyé formálja a halál felett aratott diadalnak, haeronává emelt asszony mennyei megdicsőülésének bemutatásával.

A perorációra való áttérést a kikötőbe érkező hajó képe szolgálja. A vitorlát bontó vagy a vitorláit bevonó hajónak hasonlatban vagy metaforában alkalmazott képe olyan szónoki eszköz, amely az exordiumról az argumentációra, illetve az argumentációról a perorációra való átmenetet készíti elő.⁵⁵ Geleji már a

---

hanem vezérként határozottan készen állt arra, hogy minden csapást elviseljen, nehogy valamiképpen arckifejezésével vagy szavaival kimutassa elviselhetetlen fájdalmát.”

⁵⁴ Ezt az argumentumot alkalmazza a *Halotti Pompa* II. Classis, 4. prédikációja, amelyet Gönczi József mondott Ezékiel 24; 15–16. versei alapján július elsején a gyulafehérvári Szt. Mihály-templom előtt. A felosztott textus második részéhez – *Ne jajgasd ötet, se ne sirasd, könyved se hulljon rajta!* – ezt a magyarázatot fűzi:

„Tanulják meg innen miképpen kellessék mi nekünk keresztyéneknek az mi halottaink felől magunkat viselnünk. Nem ohattyuk ugyan, hogy szerelmes házastársunknak, kedves magzatainknak halálakor ne keseregjünk; Ábrahám siratta feleségét. Még Christus is Lázárt. *Johan 11.* De lássuk, hogy az keserűség sírás mellett az Isten kívánságától és parancsolattjátul meg emlékezünk, ne cselekedgyünk az ellen... Engednünk kell nekünk is az Isten hagyásának: Ő hadgya pedig sírjunk ám bár, sírjunk az mi halottunk felöt, de tellyességgel azért ne adgyuk szomoroságnak az mi szívünket. Meg gondollyuk magunk állapotját. A megholtakat nem segítheted akar mint jajgassad, sirassad őket, azonban magadat az felettük való keserűséggel nagy nyavalában eitheted. Az pogányokat illeti az képtelen és mód nélkül való sírás, kiket nem kell követni keresztyén embernek. *I. Thes. 4.* Elöttünk bocsátottuk el csak az mi kedves házastársinkat; meg fosztattunk e az ő itt ez világon való nyásaskodásoktól? Nem sokára meg láttyuk nagy örömmel ismét és meg ismerjük őket, miképpen Ádám is mély álomból fel serkenvén meg ismerte Évát, hogy az ő testéből és csontjából való volna. Az egekben vagon most az ő nyájaskodások, nincsenek semmi fáydalmok nincz panaszokodások el törülletett az könnyhullatás orcájokról: Olly dicsőségben vannak, melyet szem nem látott, fül nem hallott etc. Miért kellene tehát magunkat felettébb törnünk ilyen boldog állapattyokat értvén az mi Úrban kimúlt és az világból az örök fény és dicsőségben által költözött Atyánk-fiainak, szerelmesinknek.”

⁵⁵ Pécseli Király Imre *Isagoges Rhetoricae* című tankönyvében a közhely alkalmazásának egyik érdekes példája olvasható. Az exordiumban szükségessé érzelmeltetés szükségességét érzékelteti

bevezetésről a tárgyalásra való áttérés során alkalmazta ezt a transziót. Ilyen „technikai” szerepben jelenik meg a hajó képe a beszéd végén is a perorációra való áttérést segítve: felkészíti a hallgatókat arra, hogy a szónok a propozícióban kitűzött feladatát elvégezvén, a beszéd zárásához közeledik. A peroráció első érve abból a beszédrészt vagy kitérést lezáró közhelyből ered, hogy a szónok tekintettel kíván lenni hallgatóira, nem teszi próbára türelmüket és figyelmüket. Geleji ezt azzal bővíti, hogy nem akarja az elhunyt úrnő dicséretével ismét elevenné tenni a gyászolók lelkében a veszteség fájdalmát. Ezzel áttér a vigasztalás két fő érve közül az elsőre: Nem kell siratni az elhunytat, mivel ő tökéletesen beteljesítette földi életének cselekedeteiben az erényeit, és így evilági célját is. Boldogan távozott tehát a földi életből, amelyben – mivel célját és küldetését teljesítette – maradnia tovább nem lehet. Geleji itt egy részletes hasonlattal a fejedelemasszonyra értelmezve variálja a révbe érkező hajónak a beszédrészek közti átkötésben, a transzióban felhozott képét. Ennek elemei derűsek, a hazaérkezés, a partot érés reményét hordozzák. Ez után a vigasztalás második főérve következik: nem kell siratni az elhunytat, mivel halála földi szenvedéseinek vetett véget, és elérte életének fő célját: az örök élet partjaira jutott. A révbeérkezés képének a korábbinál tömörebb hasonlata, a beteg test hajótöréséből megmenekülő lélek rajza zárja le a szövegrészben háromszor ismétlődő képi közhelyet, és egyben a vigasztalás argumentációját is.

A beszédet adhortáció zárja, amelyet három megszólítással megszerkesztett meg a szónok. Ezek közül kettő a földi lét szenvedélyeiben és szenvedéseiben vergődő élőkhez, a fejedelemhez, a síró asszonyokhoz szól, az utolsó pedig a megszabadult és üdvözült úrnőhöz. Ellentét van az élők gyászos sírása és a meggyászolt halottnak a földiekéhez nem mérhető boldogsága között, hiszen ő Krisztussal uralkodik majd a mennyekben. Az élők gyászát szintén ellentétekkel ábrázolja: a fejedelem, akinek férfias karakteréhez nem illik a sírás, az asszonyok sokaságában jelenik meg, akikhez közhelyszerűen társulnak a könnyek és a szélsőségesen megélt fájdalom szenvedélyei. A vigasztalás is kizáró ellentétes mondat: „Nem halt meg az, akit sirattok, hanem e siralomvölgyből örökös örömbé, Ábrahám kebelére tért meg. Nem halt meg az, akit gyászoltok, hanem szelíd álomba hanyatlott.” A bővítések Jézus szavait variálják, amelyeket Jairus leányának és Lázárnak a feltámasztásakor mondott. A beszédben közölt viga-

---

általa. Egyben használatát is bemutatja. *Si vis alios inflammare, ardeas ipse oportet: Ut nautae, quo portui proprio sunt, eo vehementiori conatu in appellenda nave laborant: ita orator etiam tum inprimis concitator, alacrior ac vehementior esse, imo se quasi totum effundere debet, quum orationis suae iam propositum prope adesse portum sive exitum.* „Ha mások érzelmeit kívánod felgyújtani, magadnak is hevülnöd kell: ahogyan a hajósok minél inkább közelednek a kikötő felé, annál nagyobb igyekezettel hajtják a hajójukat, úgy a szónoknak is, kiváltképpen a hitszónoknak élénkebbnek, és hevesebbnek kell lennie, sőt teljesen el kell ragadtatnia magát, amikor úgy látja, hogy szónoklatának kikötőjéhez, tehát a befejezéshez közeledik.”

szok paradoxonnak tűnnek a beszédhelyzetet tekintve, hiszen a szónok előtt a koporsóban a már tizenegy napja elhunyt Károlyi Zsuzsanna holtteste nyugszik. Ezt az ellentmondást kívánja feloldani a vigasztalás a feltámadásba vetett hit által, amelyről való bizonyosságot az úrnő feltámadásának megjelenítésével kívánja megerősíteni a hallgatókban.

Erre a hitre épül a fejedelemasszonyhoz szóló buzdítás, amely az előző „nem halt meg, hanem aluszik” vigasztalás folytatása. Károlyi Zsuzsanna alakjának mitizálása e záró adhortációjában válik teljessé. Geleji a fejedelemasszony apotheózisát a beszédben dicsért erényeinek fundamentumára építi. Hallgatóinak és saját magának megrendült lelkét – amint ezt a beszéd bevezetése mutatja – a szenvedély, a pathosz rendezetlenségéből a halott úrnőnek a beszédben bemutatott, számba vett és megcsodált erkölcsi tulajdonságainak példájával emeli ki, hogy sorsa a genus demonstratívum szabályai szerint ne félelmet, hanem csodálatot váltson ki. Így a megdicsőült fejedelmi hitves alig különbözik a tökéletes égiektől: „Serkenj fel, ó, te nemes síremlékre érdemes lélek, serkenj fel, te kegyesség példája, serkenj fel, te tisztaság ragyogó tükre, serkenj, te úrnők ékessége, dísze, serkenj, te minden erény legmélyebb tengere! Lépj át a nyugalom helyére, az ott bent lévő nyoszolyádra, térj magadhoz szenvedéseidből, míg végül a végítéletkor az arkangyal szavára megrendül a föld, és te a szabadba kilépsz, s akkor lelkedet a legnagyobb boldogságban fogadod vissza tagjaidba, és soha többé nem kell többé félned az enyészettől. És végül vedd a mi búcsúnkat, Károlyi Zsuzsanna, az ég legboldogabb hősnője, akit e földön kegyes királynőnknek nevezünk. Örökkön uralkodj Krisztussal a mennyekben!”⁵⁶

Látjuk, hogy az erények exemplum értékű bemutatásának rendszere három tartalmi csomópont köré, Bojthi Veres Gáspár *Praefatió*jában is részletesen tárgyalt religiosa, oeconomica, politica pietas szerint szerveződik. E kegyességek külön – külön is hasonló rend szerint jelennek meg, sajátos ritmust teremtve a beszédben. Mindhárom rész az éppen tárgyalt kegyesség lényegét vizsgáló meditációval kezdődik. Ez után ennek a kegyességnek az exemplumai, példái következnek: a szónok bemutatja, hogy a fejedelemasszony életének milyen erényeiben és milyen cselekedetek által jutott érvényre a tárgyalt kegyesség. A bemutatott erények példázatértékét erősíti fel, amikor ezeket Pénelopé kivételével bibliai hősnők alakjában állítja a hallgatóság elé. Ezek a nőalakok a fejedele-

⁵⁶ *Surge itaque corpus Mausoleo dignissimum, Surge sacrum Pietatis exemplum, surge nitidum castitatis speculum, surge HEROINARUM decus et ornamentum, surge omnium virtutum Pelagus profundissimum, et transi in locum quietis tuae intra in Cubiculum tuum et respira illic a laboribus tuis, donec tandem iussu supremi iudicis ad clamorem Archangelii rupta tellure in auras prodiens, jucundissimam tauam in artus tuos recipias, nec ultra dissolutionem tui metuas. Extremum itaque iam nostrum accipe vale, Susanna Carolina, indiges coeli beatissima, et quae pia in his terris audisti Regina, aeternum cum Christo in Coelis Regna. RMNY 1307. 39–40.*

lemasszony erényeit kiemelő összehasonlítás, sőt aemulatio, tehát versengés részei. Az egyes kegyességekről szóló szövegegységeket emelkedett hangú appellatio, s hallgatóság megszólítása zárja, amely a fejedelemasszony megdicsőülését fogalmazza meg a részlet alá tartozó erényekben.

A pietasok tartalmi körének e hármas tagolását azon túl, hogy ezek azonos szerkezeti rend szerint épülnek fel, még az egyes kegyességekhez tartozó citátumok is határozottá teszik. A pietas religiosa témaköréhez Melanchton epigrammája, az oeconomica-hoz Horatius, a politica-hoz Claudianus egy-egy idézete van rendelve. A pietasok alatt tárgyalt erények köre is fokozatosan bővül. A religiosa pietas az Isten igaz ismeretét dicséri, ennek példája betheniai Mária és Anna prophetissa, az oeconomica a szemérmesség és hűség dicséretét tartalmazza, és az előzőnek Zsuzsanna, Rebeka, Sára, az utóbbinak Pénélopé és Mikál a példája. A politica pietas tartalmi körében van dicsérve a legtöbb erény, az engedékenység (clementia), a jóakarat, az előrelátás, bátorság, és ezek példái is a legnépesebbek, Abigél, Betsabé, Eszter mint uralkodói hitvesek az okosság és az ékesszólást képviselik, a bátorságot pedig Judit és Debóra.

A beszéd szerkezeti vázlata

I. BEVEZETÉS (EXORDIUM 1–3 bekezdés)

- a) A hallgatóság megszólítása – bővítés az affectusok közül a fájdalommal. Ennek kifejezésére két trópus szolgál: 1. a bánat fellege, 2. a bánat elfekélyesedett, feltépett sebe.
- b) A jóindulat elnyerése (captatio benevolentiae (4. bekezdés) – a kicsinylés (deminutio) a fájdalom érzelmére épül (affectus doloris). A megrendült lelkű szónok közönsége jóindulatának segítségét kéri. Bővítés (amplificatio) trópusokkal: sötét és világos helyek ellentéte, a Nap éltető és mindent megvilágító fénye.

II. TÉMAMEGJELÖLÉS (PROPOSITIO)

- a) A fejedelemasszony dicséretéről és haláláról lesz szó (5. bekezdés)
Kitérés (digressio): A figyelem felkeltése (tensio) a feladat nagyságának bemutatásával (6. bekezdés) Bővítés összehasonlítással (comparatio): lugdunimi oltár, Radamantis ítélő széke, a Nap éltető melege.
- b) A témamegjelölés összefoglalása (summa propositionis) (7. bekezdés) Csak az erényekről lesz szó, a külsőről, és a szerencse adományairól nem.

III. TÁRGYALÁS (TRACTATIO)

1. Téma (Argumentum primum) az Isten iránti kegyességből a sajátos jegyeket alkalmazó meghatározással és végső okkal (causa efficiens vagy de consequentibus) a fejedelemasszonyra értelmezve. (8. bekezdés) Bővítés (9. bekezdés) – bibliai hősnőkhöz, Máriához, Annához való hasonlítással. – a cselekedetek bemutatásával (de factis) – Melanchton-idézettel (de sententia vagy chria)
2. Téma (Argumentum secundum) a családi kegyesség erkölcsi tisztasága („castitas, castimonia”) Meghatározás rokon fogalommal, a szépséggel („venustas”) Bővítés felosztással (divisio), amely ellentétes fogalmak felhasználására épül. A tisztaság elemeinek bemutatása Károlyi Zsuzsanna életében („castitatis exemplar, virtutum promptuarium” – 10. bekezdés)
  - a) A házaselet tisztasága: szövetség („foedus conubialis”) – a tisztátalan Vénusz elutasítása („impura Venus”).
  - b) Az állhatatosság (11. bekezdés): uralom a test indulatai felett, anyagi élet, bensőből eredő szépség („potenter carnis affectibus dominari, angelica vita, ornatus in interioribus animi dotibus”) – a test ékítőszereinek elvetése („Comptus faemineos, mundos muliebres habuit neglectui...”)
  - c) A tiszta beszéd („sermo castus” – a tisztátalan szavak megvetése („verba infallibia conceptum”)
  - d) Bővítés hősnők összevetésével: tisztaság (puditia) Rebeka, Zsuzsanna; hűség (fides) Penelopé, Mikál (12. bekezdés)
Bővítés a fájdalom érzelmének felkeltésével (13. bekezdés):
3. Téma (Argumentum tertium): az ország közösségét érintő kegyesség, a királynői erények:
  - a) A mértékletesség (temperantia – 14. bekezdés): definíció a barátság és nyájasság rokon fogalmával („comitas, affibilitas”) – Ennek alkalmazása Károlyi Zsuzsannára, bővítve az élet színpadának allegóriájával és bölcsmondással, a Horatius-idézettel. Ennek felosztása azokra az erényekre, amelyekben megnyilvánul:
    - Kegyelmisség (clementia) bővítve a végső okokkal, Károlyi Zsuzsanna kegyelmes cselekedeteinek bemutatásában. (15. bekezdés)

- Bőkezűség (liberalitas) bővítve végső okokkal, az úrnő bőkezűségének eredményei. (16. bekezdés) Bővítés: – A távollévők megszólításával (apostrophé) és tanúságtétellel, (testimonia), Claudianus-idézet (17. bekezdés)
  - Összehasonlítással kisebbről a nagyobbra (a minori) való következtetéssel, a sáfár példája - 18. bekezdés);
  - Bölcsmondással (sententia, chria) Demoszthenész
  - Bibliai hősnőkkel való összehasonlítással: Dorkász, Thabita
- b) Előrelátó okosság (prudentia) – definíció nélkül Károlyi Zsuzsannára alkalmazva Bővítés rokon fogalommal – a bátorsággal (fortitudo) (19. bekezdés); a tettek bemutatása kezdő és végső okok együttes alkalmazásával (20. bekezdés)
- a szűkszavúsággal (breviloquia 21. bekezdés)
  - összehasonlítás az említett erények tekintetében bibliai hősnőkkel, ékesszólás: Abigél, Betsabé, Eszter; bátorság: Judit, Debóra

IV. A BESZÉD ZÁRÁSA VIGASZTALÁSSAL (PERORÁCIÓ CONSOLATIOVAL)

Bizonyítás indítóokkal (Confirmatio de antecedentibus) Károlyi Zsuzsanna erényeiből, Isten iránti kegyességéből és betegségének állhatatos türemséből

Bővítés trópusal: a kikötő felé haladó hajósok képe (22. bekezdés)

Bizonyítás a fájdalom érzésének felhasználásával és a gyászoló – fejedelmek és asszonyok – megszólításával a mértéktelen gyász értelmetlenségének közhelyéből véve az érvet: Károlyi Zsuzsanna nem halt meg, sőt inkább most kezd igazán élni (23. bekezdés)

Végső buzdítás (Adhortatio – (24. bekezdés). Az Úrnő megszólítása; bővítés a feltámadásának és végső megdicsőülésének megjelenítésével (enargeia, evidentia – 24. bekezdés).

ORATIO CLARISSIMAGELEJI KATONA ISTVÁN KÁROLYI ZSUZSANNA FELETT MONDOTT
LATIN NYELVŰ GYÁSZBESZÉDE*(1622. május 24. Kolozsvár)*

(1.) Szomorú kárunk, a siralmas fátum, könny záporától bőven megöntözött gyászunk – Erdélyországnak és a Római Birodalomnak felséges fejedelme, igen tekintélyes hercegek, igen tekintélyes kormányzó úr, igen tekintélyes és nemes nagyságos gróf és báró urak, s hasonlóképpen minden rendből jelen lévő nemes és nevezetes hallgatóim, te is, az isteni ige főtiszteletű hirdetőinek ragyogó és tiszteletre méltó koszorúja, és végül ti, igen erényes polgárok feszülten figyelő csapata – ő ez gyűjtött össze minket ebbe a mindenfelől gyászruhába öltöztetett keserves théatrumba. Ó bárcsak a bajoknak oly nagy és hatalmas sokasága után, oly véres és gyászos háborúk miriádjai, oly sok kiömlött polgárvér után, oly hosszú és kegyetlen éhezések elszenvedése és oly mindenfelé elterjedt és a hősök testében tomboló betegségek után, végre erre a mi boldogabb gyülekezetünkre boldogabb nap ragyoghatott volna fel!

(2.) Mondják, hogy a fellegek távoztával ragyogóbban tér vissza a nap világa. Mennyire boldogtalanok vagyunk mi, akikre a sors méltánytalanul, egymást váltva hozza a viharokat. Az egyik aggodalom fellege, ó mi fájdalom, úzi a másik bánat felleget, az egyik baj a másinak nyomába hág, az egyik gyász a másikat éri, és nem lép a bánat helyébe az öröm, arcunkon a gyászkönnyek nem száradnak fel. Nem is lehetne más gyógyszere e mostani és hajdani bajainknak, mint a feledés. De az ismét visszatérő bajokra, kérlek titeket, miképpen is lehetne feledés, midőn az időről időre felhorzsolts sebnek szenvedése is felszakad.

(3.) Igen, igen, ez kimondhatatlan! A fájdalomtól már elfekélyesedett, elkeseredett szíveket, melyeket végre megenyhített a vigasztalás borogatása, ezek a váratlanul megjelenő, vadállati, s a korábbiaknál még élesebb körmök hasítják fel, midőn könnyek árájától nedves arccal szívünk nagy fájdalomával szemünk előtt látjuk Erdély és a Római Birodalom felséges fejedelemasszonyát, Károlyi Zsuzsannát, felséges, kegyelmes fejedelem urunk életének kedves társát, aki az úrnők között ragyogó ékesség, az erényekben fénylő példakép, államunknak legerősebb oszlopa, egyházunknak legkegyesebb pártfogója és dajkája, és végül minden jó embernek nem csupán úrnője, hanem jóságos édesanyja is volt, itt látjuk őt a haláltól hirtelen elpusztítva, ebben a koporsóban.

(4.) Ki adja nekem, ugyan ki a könnyek záporát, hogy e sírhalmot öntözsem, ki érinti meg nyelvemet Ciceró ékesszólásával, hogy ennek a nagyon sok jót tévő Eszter dicséretét méltó dicsőítő énekekkel énekeljem el. Úgy vélem, hallgatóim, hogy soha nem voltam vakmerőbb, hogy azt ne mondjam meggondolatlanabb, mint amikor ebben a szerepben erre a helyre, amely a beszéd témájához a legmegfelelőbb, és a ti népes sokaságotok által a legmagasztosabb, fellépek. Jól tudom, sőt be is vallom tompaságotomat mindezek megfogalmazásában, hebegésemet az ékesszólásban, különösen ebben a körülményben, mikor a közös gyász és a veletek való legteljesebb együttérzés engem nem kis mértékben felkavar. Amiképpen ugyanis azok, akik homályos helyről, ahol hosszasan tartózkodtak, hirtelen a napfényre lépnek, és a látásuk elhomályosul, mert a fény megérintette őket, akképpen történt most itt velem is. Mivel úgy nézek rátok,

mintha csillagokat szemlélnék, látásom élessége eltompul, nyelvem serénysége (bár-mennyire csekély lehetett is ez máskor) elakad.

(5.) De mivel bíztassam magam közöttetek? Talán annyira elsápadok, mintha a lugdunumi oltár előtt állanék, talán megdermedek, mintha Radamantis bírói székénél kellene perelnem. De nem! Egyáltalán nincs így! Sőt köztetek mindenben jobbal bíztatom magamat! Hogyan ugyanis a nap a fényével, ami csak a Hold alatt van, élteti és megújítja, melegével az alatta élőknek életerőt ad, úgy belém is a ti segítő tekintetekből élénkség költözik, és nem kétkem, hogy azoktól, akikről rettegetem, lelki-erőt nyerek. És így egyrészt a kegyesen elhunyt fejedelemasszony, az én legkegyelmesebb úrnőm iránt érzett kegyelet lelkesültségétől felindulva, másrészt az előkelőségeknek, legfőképpen a nagyságos fejedelemnek jóakaratótól és tekintélyétől vezetve szándékozom egy keveset a nagyságos fejedelemasszony Zsuzsannának, aki amilyen jósággal született, épp oly kegyesen halt meg az Úrban, a dicséretéről végső hálaáldozatot leróva, előtökbe adni.

(6.) S amiközben ezt teszem, kérlek titeket, mindnyájatokat együtt és külön-külön, állhatatosan és alázatosan, hogy az én szónoklatomnak futását szelídségetek fuvallatával segítsétek, hogy az óhajtott kikötőbe vezessétek. Valóban a szólásnak nagy tere nyílna számomra, ha a szónoklás vitorláit kibontani, és e tág tengert bebolyongani akarnám. Oly sok, oly nagy sokaságát látom én az erénynek a kegyességben megholt Úrnőben, hogy mindazokat, mégha száz száj és azokban ugyanennyi acélból való nyelv segítene, és ha beszédem csiszoltabb lenne, mint Ciceroé, vagy formásabb, mint Démoszthenészé, még akkor sem lennék képes összefoglalni. Sőt, amit a hadvezérek a háborúban a harc újrakezdéséért tesznek, mivel a hely szorosságától körülzárva nem tudják harcba vezetni egész hadseregüket, legalább néhány igen kiváló és válogatott katonát állítanak az első hadrendbe, hátravonván a többi, ugyanígy kell nekem is tennem a rövid idő futásától bekerítve, a kiváló erények végtelen sokaságából legalább a legfelül levőknek megragadására, a legtetējükről való válogatásra van módom.

(7.) Így azt, amit testi javaknak, és ajándékoknak hívnak, mint a szép alak, nyilvánvalóan királynői egyénisége, tagjainak arányos rendje, erejének épsége, természetének kedvessége, értelmének ereje és élénksége, az efféléket, mint amelyek célkitűzésemről idegenek, szándékosan mellőzöm. Hasonlóképpen a nemzetségének ragyogását, nevezetes őseit, virágzó életkorát, a házasságban eltöltött éveit, és ha van más efféle, mint más időben és más helyen említendőket csendesesen elkerülöm. Főlölegesnek ítélem ezeket, mivel a lelkek semmiképpen sem nélkülözik a testtől való elismerést. Hasonlóképpen azokat a javakat is, amelyeket a szerencse oszt ki, mint például a gazdagság, hatalom, aztán a tiszteletnek és a méltóságnak a legfelső pontja, és más ilyenek éppen csak érinteni fogom. Elmémet és szívemet, tollamat és beszédem fonalát a megmehesítő erények felé fordítom.

(8.) Ezek közül, amelyeket egyébként általánosan erkölcsi erényeknek tartanak, az Isten iránti kegyesség tölt be vezérlő szerepet, vagyis Istennek igaz és törvényes tisztelete, amely a teremtésnek és mindnyájunk megszületésének céljával tekinthető. Ebben olyannyira kiemelkedett, és élete céljának megvalósításában oly lelkesen fáradozott, hogy ebben a tekintetben nem csak a maga korának, hanem a korábbi időknek kegyességről való vélekedésükről híres asszonyokat is, a véle egyidőseket és a korosabbakat, mindet maga mögött hagyta, mindig az elméjében forgatván ezt az ígét: a kegyesség mindenkor hasznos, a kegyesség a mostani és a túlvilági élet ígérete. Ő

megfontolta azt, hogy a legnagyobb dolog a kegyesség keresése. Ennek következménye az, hogy ő ennek csalfa századnak esendő és mulandó gyönyöreit, amelyek másokat, szinte mindenkit mint a madarakat a hurok, halakat a háló fogva tart, ő nemcsak hogy nem helyezte ezeket Isten szent kultusza és az eljövendő élet örökkévaló örömeinek megszerzése elé, hanem ezeket a dolgokat nagyon is előtérbe helyezte.

(9.) Ebből a kegyességből fénylik fel ezen kívül még a szentségekkel való élés, Isten igéjének figyelmes hallgatása, a könyörgésekkel való lelkesült imádkozás, az Úr testének és vérének közlésére való sóvárgás, amely a kétely nélküli, tiszta és ragyogó kegyesség jegye és pecsétje. Úgy kevereredett e háborgó korszak gondjaiba, hogy sokkal nagyobb gondossággal törődjön az égi dolgokkal; úgy tartózkodott e világ kötelességei és tennivalói között, hogy munkáinak első zsengejét, az isteni igazság keresésére szentelje. Úgy vélem, hogy a kegyes aggódásban Máriának és nem Mártának⁵⁷ volt vetélytársa; talán csak Annánál⁵⁸ volt kevésbé buzgó a szent helyek sűrűn való látogatásában és a fáradhatatlan, állhatatos könyörgésekben; a világi örömek megvetésében, – ha ezt említem, tudom egyikőtökben sem keltek irigységet, – egyetlen papnál sem volt kisebb. Tudni kívánjátok, hogy mi jelentette az ő legnagyobb gyönyörűségét? Prédikációk. Miféle hárfák miféle citerák bájolták el kegyesen a fülét? Zsoltárok. Kivel társalgott szívesen, hosszúra nyújtva a beszélgetést? Istennel, amidőn hozzá könyörgött. Kiről volt kedve másoknál is gyakrabban hallani? Istenről. Soha sem kívánta, szerencsétlen epikureusként a gyomor feletti hatalmat, és a világi dolgokat annyira, mint az égieket. Ó kegyes, ó egyedül az isten számára szentelt lélek! Szintén a tiszta kegyesség számára van szentelve ez a vers is, amely arról szól, hogyan lehet tisztán Isten elé járulni, és a kegyességet és az isteni kultuszt tisztán gyakorolni. Eszerint:

Casta Deus mens est, casta vult mente vocari,
Et castas iussit pondus habere preces.⁵⁹

(Az Isten tiszta lélek, és azt akarja, hogy tiszta lélekkel hívják. Azt parancsolja, hogy a könyörgéseknek nagy tekintélye legyen.)

(10.) Amint ez minden embernek díszül szolgál, a tiszteletre méltó asszonyok számára azonban koronaként díszlik. És noha ritka az, hogy a szépség és az erkölcsi tisztesség között összhang legyen, mégis a tisztaságnak ebben a példaképében

⁵⁷ Jézus tanítványai, a feltámasztott Lázár testvérei Bethániában. Lukács és János evangéliumában. A két alak összevetése a Geleji-beszédben a Lukácsnál előadott történeten alapszik: Vendégül látták Jézust, és amíg Márta a konyhában sürgött-forgott, Mária Jézus lábához telepedve, hallgatta az evangélium tanítását. Márta Jézus előtt panaszkodva, megrótt a testvérét, hogy nem segít neki a konyhai munkában. Jézus így kelt Mária védelmére: *Márta, Márta, szorgalmas vagy, és sokra igyekezel, de egy a szükséges dolog, és Mária a jobb részt választotta, mely el nem vétetik ő tőle.* (Lk 10, 42) János evangéliumában Mária Krisztus lábát nárdus olajjal kente meg, és a saját hajával törölte meg. (Jn 12, 2–3)

⁵⁸ Sámuel próféta édesanyjáról van szó. Annának sokáig nem született gyermeke, és sokat szenvedett emiatt férjének Elkánának másik feleségétől, akit Isten bő termékenységgel áldott meg. Minden évben felmentek templomi áldozatra Siló városába, és Anna hűségesen könyörgött Istennek gyermekért. Azt fogadta, hogy első születendő fiát Isten szolgálatára ajánlja. Így szülte meg Sámuelet.

⁵⁹ Philippi MELANTHONIS, *Epigrammatum libri sex, Liber primus*, Wittenberg, haeredes Iohannis Cratonis, 1579.

oszthatatlan kapcsolatban volt meg ez a két erény, és kölcsönösen szelíd csókkal áldozott egymásnak. Ezért még gondosan megfontolva sem tudom eldönteni, hogy őbenne az erkölcsi tisztaság a szépség számára volt-e kedvesebb, vagy inkább ez amannak szívélyesebb társa. Minél határozottabban fordult el a tisztátalan Vénusz csábításaitól, annál állhatatosabb figyelemmel törekedett arra, hogy férjével a tiszta és törvényes szerelem fűzze össze. Különösen ügyelt arra, hogy szerelmét nagyon egyedül férje számára őrizze meg tisztának és szeplőtelennek, és hogy a házastársi szövetséget boldogan, szentséges szentségben sértetlenül örökre megtartsa, úgy, hogy a szeméretlenségnek még a legenyhébb gyanúja se illethesse őt.

(11.) Oly nagy hatalommal tudott uralkodni a test indulatain, melyek még a legbátrabbak felett is diadalt aratnak! Sőt mivel így igaz, szívesen megvallom, oly nagyon lemondott ennek az élet örömeiről, oly nagyon óhajtotta a bűnök taplóját kioltani, oly nagy hűséggel kötődött az ő jegyeséhez, Jézus Krisztushoz, és végül oly nagy buzgalommal törekedett az anyagi életre, hogy tartózkodóan örvendett még a jó erkölcs által megengedett örömöknek is. Az asszonyi ékességeket, pipire szereket és különösen a karpereceket többnyire megvetéssel hordta. A fülbevalókat, nyakláncokat, az arannyal és gyöngyökkel átszőtt ruhákat, melyekben fényes és bőséges vagyona szerint nem szűkölködhetett, csak szerényen, sőt csupán a méltósága megőrzése végett viselte, s akkor is csak komoly készítésre, annyira, hogy, aki ruha ragyogása, a gyöngyök csillogása és hajfürtök bodorítása alapján a barátói vagy komornái körében kívánt volna következtetni kilétére, bizony annak nagyot kellett volna csalódnia. Tisztaságához illően nyugodt volt az arca, utálkozott az erkölcstelen pirosító szerektől, mint a harkály a kutyától és a kígyótól.⁶⁰ Kimondom egyenes szóval: minden ékességét lelkének mélyéről eredő adományokba helyezte és nem a fényes ruhák felszínes ragyogásába, a csábítás bájitalába, tehát az arc ékítő szereibe.

(12.) Mivel a tiszta lélek hűséges jele a tiszta beszéd, a szavak pedig csalhatatlan ismertető jegyei a gondolatoknak, ezért minden beszédét a tisztelet és a szemérem mértéke szerint formálta. Ezért igen ritkán, mondhatnám akár azt is, hogy soha nem jöttek ki száján semmitmondó, rút és neveléses szavak, olyanok, melyek akár a női mivoltához, rangjához és méltóságához méltatlanok lettek volna. Sőt, őt nagyon is jól ismerve, azt mondom, hogy nem is kell elétek bocsátanom, mennyire határozottan utasította el magától az ilyesmit, még attól is irtózott, hogy az ilyen dolgokat végighallgassa. Illendő szavaival és az illendő szavak meghallgatásával ékeskedett, hiszen e kettő a smaragdoknál és drágagyöngyöknél nemesebben, fényesebben és ragyogóbban díszítik fel az asszonyokat, és ő miként a nap a kisebb csillagok között, úgy fénylett és csillogott ő a többi úrnő körében. Illendő, sőt lehet is őt méltán és jogosan egy sorba állítani a tisztasága által a sorsszerűen véle azonos nevű Zsuzsannával, szemér-

⁶⁰ Ez homályos utalás a Picus történetre, amelyben Picus Latium első királya nem engedett Kirké csábításának, mivel hű kívánt maradni Canens nimfához. Kirké harkállá változtatta. Ovidius a *Metamorphoses* XIV. könyvében dolgozta fel ezt a történetet. Kirké ebben a változatban az Erebusból és a Chaosból az alvilág isteneit hívja elő és Hekatét. Így kapcsolódik a harkályhoz a kutya és a kígyó. *Et latrare canes et humus serpentibus atris squalere...*” kezdtek ugatni kutyák, feketén bozsorogni a kígyók” (Devecseri Gábor ford.)

metessége által Rebekával és Sárával, férje iránti hűsége miatt Pénélopével vagy Mikállal.⁶¹

(13.) Kinek nem fájna az, hogy a tisztaságnak ez az oly fényes, oly ragyogó példája a halál fertőzözetes leheletétől hunyt el? Ki rejthetné sóhajait a lelke mélyén? Ki fojthatja el a sírást, midőn az erényeknek ezt a hatalmas sokaságát egy három rőfnél is kisebb koporsónak kell bezárnia? Ki ne csodálkozna végül is, hiszen a föld az égtől kölcsönöz csillagot? Hiszen valóban csillag volt ő, csillaga volt a földnek, és csillaga lett az égnek.

(14.) Az úrnői erények felsorolásában, amely a királynőket minden királyi címerjelménynél inkább díszíti, nem az utolsó sorban foglal magának helyet a barátság és a nyájasság. Illő és méltányos, hogy minél magasabbra emel valakit a szerencse, az annál inkább mutakozzon mások számára nyájasnak és kedvesnek. Minél inkább méltányos ez, annál nehezebb így viselkedni. A kedvező körülmények közt nem hivalkodni nem kisebb erény, mint a kedvezőtlenek közt is helytállni, noha a tisztségek, mint mondják, megváltoztatják az erkölcsöket, de ritkán jobba is teszik. Azonban ha az erényeknek ebbe a tárházába betekintünk, nem látjuk ezt másképp. Ő ugyanis tiszteletben és tekintélyben emelkedve, nemcsak hogy nem kapatta el göggel a lelkét, hogy másokat fölényes magasságból lenézzon, hanem helyzetéhez képest egészen mélyen lehajolván, még a méltóságának megcsalásával is kinek-kinek megadta az illő tiszteletet: Jól tudja ugyanis, hogy a sors egyformán igazságtalan a szerencse kegyeltjei és bohócai számára, akik az élet színpadán hol Agamemnon, hol Priamosz⁶² szerepét játsszák, és régi jellemükhöz és sorsukhoz térnek vissza a színjáték előadása során. A világnak eme színpadán az égi khoréosz⁶³, az Isten öltözteti fel a méltóság díszes mezével és álarcával a fejedelmeket, ám a boldogságuk rövid ideig tart, és gyorsan leomol. Nagyon jól tudta azt is, hogy azok, akik az emberi méltóságok magasba emelt trónusán ülnek, súlyosabb veszedelmeknek vannak kiszolgáltatva, miként a magasra nőtt fák, melyek a hegyek kimagasló csúcsain élnek, a viharok vadabb kavargásának vannak kitéve, amiképpen ezt Horatius választékos szavai mondják:

Égverő fenyvek sudarát sűrűbben
Rázza fürgeteg, recsegőbb robajjal
Dől a nagy torony s a hegyek legormát
Sújtja a villám⁶⁴

(15.) Mindezt, mondom, ő jól megfontolta, és így a megtiszteltetések miatt senki számára nem felfuvalkodottnak, sőt inkább mindenki előtt szerénynek mutatkozott, azt parancsolván magának, hogy messze elkerüljön minden gögöt. A méltósága elé

⁶¹ *Zsuzsanna* a babiloni fogság idején a Babilonban élő gazdag és tekintélyes Jojakim szép és tiszta életű felesége. Közismert történet Dániel könyvének függelékében, Theodotion görög fordításában maradt fenn, és a Vizsolyi Bibliának, az 1608-as hanai kiadásnak is a része, más olyan könyvekkel együtt, melyeket később a protestánsok apokrifnak tekintettek. *Sára* Ábrahám felesége és Izsák édesanyja, *Rebeka* Izsák felesége Ézsau és Jákób édesanyja. *Mikál* Saul leánya és Dávid első felesége. Mivel kinevette urának engesztelő táncát a Frigyláda előtt, Isten meddséggel sújtotta. *Pénélope* Odüsszeusz felesége.

⁶² *Agamemnon* a trójai háborúban a győztes görög sereg vezére, *Priamosz* az elfoglalt Trója királya, akit a város elfoglalásakor Akhilleusz fia, Pyrrhosz megölt.

⁶³ A *khoréosz* a görög színházi kar vezetője volt, az a polgár, aki a kar betanításának munkáját és költségét is vállalta.

⁶⁴ HORATIUS *Licinius Murenához* (*Carmina* II, 10, 9–12) Szabó Lőrinc ford.

reszketve térdelőben nemhogy a szigorától való félelmet és reszketést nem keltett, hanem inkább szelíd és jóindulatú tekintetével felemelte őket és lelket öntött beléjük, és nem másképp, mint szívéllyességét megtapasztalva és sok kegyének reményével eltelve bocsátotta el őket magától. Így viselkedett az idegenekkel is. Minden egyes alattvalójához pedig, jobbágyaihoz, szolgálóihoz, komornáihoz nem úrnőjükként, hanem édesanyjükként fordult, nem azt akarta, hogy féljék, hanem inkább azt, hogy szeressék őt. Mindezt röviden összefoglalom: úgy fordult közemberekhez, amiként ő maga közemberként óhajtotta volna, hogy azok feléje forduljanak.

(16.) Méltán tarthatnátok akkor neve ellenségének vagy olyannak, aki nem érez kegyeletet halotti szelleme iránt, ha még nem említeném meg előttetek az ő végtelenül gazdag bőkezűségét. Ezen mélyen elgondolkodva, olyannak látom ezt, mint a szomjúhozó földek közepén fakadt forrást, mint kiszikkadt mezőket soha el nem apadó bő vízzel öntöző patakot. Az ő jóságos keze kinek nem hozott enyhülést? Az ő könyörületességének patakjai nem az éhezésből és szomjúhozásból éppen csak felemelkedők felé folytak-e? És végül az ő jóságának eme forrásai melyik aszott és sorvadozó embert nem tápláltak fel? Ez a szív nem hidegült el az acélnál is keményebben a szegények iránt, hanem még a viasznál is lágyabbá vált. Ez a kéz soha nem zárult össze a jogosan kérelmezők elől, és gazdagságának ere sem száradt ki soha, hanem, miként az óceán folyton áradt és apadt: jövedelmei a pénzes ládjájába, mint egy mederbe ömlöttek össze, és inkább a javak kiszolgáltatására, mint saját hasznára, hogy onnan ismét jótékonyan kiáradjanak.

(17.) De nehogy azt a látszatot keltsem, mintha bérért szolgáló kikiáltóként bizonyítékok nélkül kívánnám ezeket elhíresztelni, kérdem tehát: Hány vénségétől összedőlt templom épült újjá az ő jövedelme és munkálkodása révén? Hánynak mentette meg romladozó és repedező a falait? Hány iskola közössége találta meg az ő támogatásában életéhez szükséges támaszát? A szabad művészeteknek hány művelőjét segítette sok pénzzel a külhoni akadémiákra? Hány mezítelent ruházott fel? Hány családot látott el élelemmel? Templomok, iskolák, külhoni ösztöndíjak, szegényházak és ti szerte az utak kerítései, kereszteződései, midőn és hallgatok, ti szóltok hangos szóval ezekről! Nem lehet senki annyira fukar, nem űzhet senkit annyira az arany esztelen sóvárgása, mint amennyire ő törekedett mindezek mindezek kifizetésére. Senkit nem sápasztott el annyira a kincshalmazás kinszerző szerelme, mint amennyire serény volt ő a sokkal inkább kincsei szétszórásában, és nem az elpazarlásában. Hadd idézzem erre engedelmetekkel Claudianusnak ezt a panegyricusát:

Haec non divitias nigrantibus abdidit antris
nec tenebris damnavit opes; sed largior imbre
sueverat innumeras hominum ditare catervas.
Quippe velut denso currentia munera nimbo
cernere semper erat, populis undare penates
adsiduus, intrare inopes, remeare beatos.
Praeceptis illa manus fluvios superabat Hiberos
aurea dona vomens.⁶⁵

⁶⁵ CLAUDIANUS Panegyricus dictus Olybrio et Probino consulibus, 42–49.

(Nem rejtette sötét barlangokba a gazdagságát, s nem ajándékozta vagyonát a holtak lelkének, hanem a zápornál is sűrűbben szokta gazdagítani az emberek számtalan tömegét, mert látni lehetett, hogy amiként, a sűrű záportól megindulnak a folyók, úgy az ő házában is folyton hömpölyög a népsokaság, szegényen lépnek be hozzá és boldogan távoznak el tőle. Leeresztett keze az Ibér folyókat is felülmúlva, ontja, szórja ajándékként aranyát.)

(18.) Vajon nem érdemes-e úrnőnk a halhatatlan dicséretre, s vajon nem kell-e jótékonyágáért örökkévaló emlékezettel áldoznunk neki? Ha az Úr megdicsérte a méltatlan sáfárt azért, mert a jogtalanul szerzett Mammonból szerzett magának barátokat, mennyivel inkább dicséretre méltó fejedelemisszonyunk, aki nem a mástól szerzett, nem ellopott vagyonból, hanem becsületesen összegyűjtött vagyonával tette magát kedvessé barátnői és barátai számára. Azt kérdezi Demoszthenész, vajon a halandó melyik cselekedete lehet hasonló az Istenéhez, és azt válaszolja, az, ha jót cselekszik. Így tehát nem gondoljátok-e, hogy ez a sok jótett nem emeli őt az istennők közé? Jöjjetek tehát ide, ti, özvegyek, siessetek ide, ti, síró árvák, és tárjátok elénk a ruháitokat, az öltözetet, amelyet ez a Dorkász, amit ez a Thabita⁶⁶ készített nektek, és a hála jeleként, ha nem is rózsákkal és liliomokkal, de legalább a könnyek forró záporával borítsátok be a sírját.

(19.) A kegyesen megholt fejedelemisszony tisztelt és ámulatig csodált lelki ajándékai közül az előrelátó okosság is megjelenni kíván: valóban ez oly erősen érvényesült benne, hogy ezzel is messze felülmúlta korát és asszonyiságát, a titoktartásban és az irányításra való ügyességében sem maradt el a legokosabb férfiaktól. Azonban az ő belátása és megfontoltsága, éles eszű előrelátása nem maradt meg csak a női lakosztályának falai közt a családi ügyek intézésében, hanem az kiterjedt az ország közügyeire is. A háborúkat nemcsak fegyverrel és erővel vívják meg sikeresen, hanem előrelátó okossággal is, és az erő megfontoltság híján meginogva saját súlyától összeomlik.

(20.) Ezért történt úgy, hogy férjének, a legvitézebb fejedelemnek távollétében, mikor urunk azon fáradozott, hogy a közös haza közös szabadságát a vad ellenségtől megoltalmazza, akkor ő az állam üdvének előremozdításában bölcs előrelátásával oly nagy jelentőséggel bírt otthon tartózkodva, s ezt senki sérelmére nem mondom, mintha a hadakozás közepette élő, első sorban küzdő, igen bátor vezérek egyike lett volna. Tetteinek friss emlékezete ennek bizonyosága és jele. Az előrelátásnak, és okosságnak oly nagy ereje, a léleknek akkora határozottsága volt benne, hogy ezt nem is asszonyhoz, hanem férfhoz illő tettei igazolják. Amikor a szerencse, mint szokta, mostohán bánt velünk, dolgaink oly nagy veszedelme közepette, amidőn minden ügyünkben minden reményünk elhagyott, midőn mindezek orvoslására a menekülést fontolgattuk, az ő lelkét a páni félelem a legkevésbé sem rémítette el. Nemhogy a fegyvert elhajító csúfos menekülésre nem gondolt, sőt inkább arra volt gondja, hogy hadakat toborozzon, és szétszórja ellenségeit. A lázadási kísérletek idején férfiasan gondolkodott, s amikor meginogtak, és romlás felé sodródtak a dolgok, ő minden

⁶⁶ A két név, a görög *Dorkász*, és a héber *Tabita* ugyanazt a személyt jelöli, az *Apostolok Cselekedeteinek* 9. részében a 36-tól a 43-ig tartó versekben említett nőtanítvány, aki „gazdag vala jó cselekedetekben és alamizsnákban”. Az asszony Péter apostol feltámasztotta a halálból.

erejével azon volt, hogy időben siessen segítségünkre. Érzéketlen fatuskónak kellene lennie annak, aki mindezekről megfeledezik.

(21.) Ó, ragyogó, ó, halhatatlanságra méltó tettek! Bölcsessége és lelki bátorsága annál láthatóbbá vált, minél ékesebben nyilatkoztak meg és jutottak kifejezésre ezek a beszélgetésekben, érzései kifejezésében. Ékesszólásának ragyogásával, nyelvezetének szépségével és beszédének komolyságával bizony honi nyelvünknek még a leggondosabb művelőjétől is könnyen elragadhatta a pálmát. Mivel azonban nyilvánvaló volt előtte az, hogy amennyire a bőbeszédűség nem válik díszére az asszonyoknak, a hallgatás annál ékeesebb a számukra. Ezért ő annyira törekedett a tömör beszédre, hogy úgy vélte, semmi sem teszi teljesebbé az iránta való tiszteletet, mint az, hogy a lehető legtöbb mondanivalót érthetően a legkevesebb szóval foglalja össze. Annyira mértéket tartott a szólásban, hogy azt nem mondta el, amiről kellett hallgatnia, de arról sem hallgatott, amit el kellett mondania. Röviden összefoglalva azt mondom, hogy a hősi erények versenypályáján ezen erények elérésében oly nagyon előrehaladt, hogy okosságában is ékesszólásában is Abigéllal, Betsabéval, Eszterrel⁶⁷, bátorságában pedig Judittal Debórával⁶⁸, a Szentírás lapjairól jól ismert asszonyokkal volt egyenrangú, sőt talán még felül is múlta őket.

(22.) De hogy ne nyúljon hosszúra a beszédem, s annak hallgatásával se tegyem próbára a türelmeteket, lassan már behúzával a vitorlákat kikötöm fel igyekszem. Attól tartok ugyanis, hogy az ő erényeinek előszámlálásával a még friss sebek fájdalmát felszakítom, és még inkább, mint értelmes volna, nagyobb sóvárgást keltek elgyengült szívetekben elhunyt úrnőnk iránt. Azt az egyet kapta ráadás képpen a legfőbb boldogságára, és minden erkölcsének tökéletes beteljesülésére, hogy nemes családba megszületvén, boldogan haladt az életútján, és e pályát kegyesen és boldogan bevégezve térhetett meg lelke a Teremtőjéhez, akiből igen gazdagon részesült. Ugyanis nagy türéssel viselte a hosszú szenvedés gyötrelmeit, oly örömmel tette le e testnek porhüvelyét, és végül annyi imával ajánlotta lelkét Krisztusnak, hogy semmi alkalmat nem hagyott a türelmetlenségre, semmit a háborgásra, semmit az ítélet miatti kétségbeesésére, mindarra, ami a halál rendkívülisége miatt gyötrelmes. Haldoklása során oly távol volt attól, hogy ebbe a földi létbe visszatérni kívánjon, és megrettenve a halál kapujából visszaforduljon, hogy miként a hajósok, akik már oly régóta hanyódnak a mélyvizű tenger dagadó hullámain, amidőn először pillantják meg a szárazföldet,

⁶⁷ *Abigél*, az „eszés és szép termetű asszony”, akinek durva és buta férje, Nábál megtagadta, hogy gazdag nyájából adjon a Saul elől bujdosó Dávidnak és harcosainak. Dávid haragra gerjedt, és el akarta pusztítani Nábált. Abigél viszont férje tudtán kívül ajándékokkal megrakodva megkereste Dávidot és ékes szavakkal engesztelte meg haragját, így mentette meg férjét. Nábál halála után Dávid felesége lett. (1 Sám 25, 2–42.) *Betsabé* szintén Dávid felesége volt, és Salamon édesanyja. (2 Sám 5, 14.) *Eszter* az *Eszter Könyvének* hősnője, aki szépsége és okossága által Ahasvérus, azaz Xerxész, perzsa király felesége lett. Így mentette meg a népét a király főemberének, Hámánnak gyilkos szándékától.

⁶⁸ Mindkettő harcoló és megmentő nőalak a Szentírásban. *Judit* a *Judit könyvének* hősnője. A szép özvegy szépségével és okosságával mentette meg városát Betuliát a reá támadó asszír seregtől, és annak vezérét Holofernészt megölte. *Debóra*, Izráel egyik bírója, prófétanő, aki Isten akaratát közvetítve, azt parancsolta Báráknak, hogy harcoljon Sisera ellen, a kananeus Hásor királyának hadvezére ellen. Debóra elkísérte a harcba Bárákot, aki győzelmet aratott ellenségén. (Bir 4, 4–14). Debóra diadalénekekben dicsérte Isten hatalmát.

daluknak ritmusát, melyre egyszerre eveznek, boldogan felgyorsítják, és keresik áhított kikötőt: Így ő is, amikor a betegségének mindennapos kínjai szorongatták, mivel már csak arra figyelt, hogy az örök élet dicsőségének révét megtalálja, és lelkében két karral boldog ütemre evezve, oda megérkezni vágyott. Erről fényesen tanúskodnak arany betűkkel megörökítésre méltó utolsó szavai is, melyekkel mindenkinek, aki a kegyesen való meghalást kívánja, követendő példát adott. Ezek az oly üdvösen közbejött dolgok által, mint egy szétroncsolódott hajó deszkáin hanyódva, az evilági lét hajótöréséből az örökkévaló élet kikötőjébe érkezett.

(23.) Épp ezert kicsoda szennyezi arcát könnyekkel, kicsoda tölti meg még ezek után is a levegőt féktelen jajgatással, hacsak nem ellensége e kegyesen halt asszony boldogságának? Téged szólítalak meg alázatosan, ó, felséges fejedelem, mélyen gyászoló férj, aki lelked másik felétől özvegyültél meg: noha most e boldog házasságtól való elválás miatt nekem annyira boldogtalannak látszol, mint amennyire boldog voltál mindenki szemében házasságod idején, fojtsd el a sírást, állítsd meg a könnyeket, méltass figyelmedre kegyelmesen, és ha van helye ily nagy gyászban a vigasztalásnak, arra kérek, azt tanácsolom, vigasztalódj! Ó, te bánatos asszonyi sokaság, hozzád szólok, mérsékelj gyászos zokogásodat! Nem halt meg az, akit ennyire síratsz, hanem a siralomnak ebből a völgyéből az örök örömbé, Ábrahám kebelére tért meg. Nem hunyt el, akit gyászolsz, hanem szelíd álomba hanyatlott. Nem hagyta el az életet az, aki miatt most melled vered, hanem új életet kezd élni, eldobván a halandóság terhes köntösét, a halhatatlanért. Elragadta a föld, és befogadta az ég. Átkerült oda, és ott kezdi életét, ahol nem szűnik meg ragyogni a fénye, ahol semmilyen árnyék nem zavarja meg szelíd ragyogását. Él, mert ott él a lélek, és ez a dicsőség!

(24.) Serkenj fel, ó, te nemes síremlékre érdemes lélek, serkenj fel, te kegyesség példája, serkenj fel, te tisztaság ragyogó tükre, serkenj, te úrnők ékessége, dísze, serkenj, te minden erény legmélyebb tengere! Lépj át a nyugalom helyére, az ott bent lévő nyoszolyádra, térj magadhoz szenvedéseidből, míg végül a végítéletkor az arkangyal szavára megrendül a föld, és te a szabadba kilépsz, s akkor lelkedet a legnagyobb boldogságban fogadod vissza tagjaidba, és soha többé nem kell többé félned az enyészettől. És végül vedd a mi búcsúnkat, Károlyi Zsuzsanna, az ég legboldogabb hősnője, akit e földön kegyes királynőnknek neveztünk. Örökkön uralkodj Krisztussal a mennyekben!

(Fordította és a jegyzetekkel kiegészítette: Mikó Gyula)

GYULA MIKO

Two funeral sermons by István Geleji Katona in the volume of Exequiae Coeremoniales

Part 1

The Exequiarium Coeremonialium Libri contains the Latin funeral sermons and poems recited in 1622, at the funeral of Zsuzsanna Károlyi, wife of Gábor Bethlen, Prince of Transylvania.

It was in this compilation that her pastor's, István Geleji Katona's two speeches were published, the former of which is the subject of this study.

The distinguished high society of the prince's court expected the orator's use of special rhetorical methods.

The first part of this study surveys Geleji's rhetorical principles that he summarised in the preface of a later work, the Praeconium Evangelicum .

The second part deals with the circumstances of the recital of the speech and also analyzes the rhetorics of the era, extracts concerning the funeral sermon by Melanchton, Vossius and Salinger.

The third part contains the detailed rhetorical analysis of the speech, lists the contextual elements, rhetorical methods, the locus communis of scriptural and antique origin, which serve the expression of emotions and efficacy.

The conclusion of the study provides the structural outline of the speech.

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

**„EL-TÁVOZOTT A' MI-MAGYAR IZRAËLÜNKTÜL
A' DICSÖSSÉG”****(Köleséri Sámuel panaszimádságai 1666-ból)***A hatvanéves Imre Mihálynak**„[...] nectareâ dulcedine Fantis ab ore
Svavius eloquium stillabat, dogmata Jôvae
Dum daret, & monitis populos animaret ovantes”¹***I. A Bánkódó Lélek Nyögési helye a Köleséri életműben**

Amikor idősb Köleséri Sámuel 1682-ben, a *Josue Szent Maga-El-Tökellese [...]* című munkájának² *Ajanlo Level*-ében arra utal, hogy „[j]ollehet Isten ennékem rendkívül halálomnac idejét meg nem jelentette mint szent Peter nec³, mindazáltal a' minden napi keserves nyomoruságoc meg annyi hirtetelec és serkentő órác ennékem, hogy ez nyomoruságoc testem nec sátorát hamar időn le kell tennem,” szolgálata fontosságának tudatában úgy fejezi be a gondolatot, hogy „mellyhez kepest mindennyi erőtlenségemben-is, mikor a' nyavalyác engedic nem szünöm meg Tanításim által az Isten Népét inteni, hogy örökke valo állapottyárul gondot visellyen, mind pedig az alkalmatosság ugy hozvan írásim által is, holtom után tanítani.” (**3v) Köleséri természetesen ezzel a „Háznépbéli Isteni Tisztelet nec gyakorlásara” (**4r) szorgalmazó munkájával is tanítani akar. Könyvéről előbb minutioval élve így nyilatkozik: „noha nem igen melységes és

A tanár-tanítványi viszonyból adódóan nemcsak köszöntöm Imre Mihályt születésnapján, hanem köszönöm is neki a dolgozat megírásához adott tanácsait. Köszönöm továbbá Győri L. János értékes megjegyzéseit. A tanulmány és a szövegközlés az OTKA TS 049863 számú pályázat keretében készült.

¹ SZILÁGYI TÖNKŐ Márton, *Epitaphium metricum = Brabeum Vitae, & rerum gestarum, Reverendissimi, Clarissimi, ac Eruditissimi Viri, Domini Samuelis Köleseri Eloquiorum divinatorum in Ecclesia Debrecina [...]*, Debrecen, Töltesi István, 1683, [B1v]. (RMK II, 1517) SZÜCS István fordításában: „szónoklata közben ajkáról a mennyei ital édességénél is kedvesebben csepegett az ékes beszéd, midőn a Jehova tudományát adta elő, és midőn intései által, az őt örömeest hallgató népeket lelkesítette”. *Szabad királyi Debreczen város történelme, II*, Debrecen, ifj. Csáthy Károly, 1872, 573.

² KÖLESÉRI Sámuel, *Josue Szent Maga-El-Tökellese, Avagy, Haz Nepbeli Isteni Tiszteletnek Es Könyörgesnek Gyakorlása [...]*, Debrecen, Rosnyai János, 1682. (RMK I, 1281) (A továbbiakban: KÖLESÉRI 1682a.)

³ Vö. 2. Péter 1, 13–14.

himezet hamozot Tanítás is ez”, majd így folytatja: „de igen szükséges az Idvességre; ugy annyira hogy ha e’ volna is legutolso Tanításom világi eilemben, nem szégyenlenem, és vigan mennéc ezzel az én Christusom eleiben.” (****4r) Az *Ajanlo Level*-et életútjának rövid összefoglalásával lezáró⁴ Kölesérinek lényegében igaza lett. A *Josue Szent Maga-El-Tökellesét* és az ezzel egyidőben kiadott *Ertelmes Catechizalasnak szükseges voltát*⁵ követően már nem jelent meg több írása, 1683-ban elhunyt a neves prédikátor.

Ahogy életútja lezárulásának közeledtét érzékelve Köleséri röviden utalt pályájára és irodalmi munkásságára, úgy tett – jóval bővebben – 16 évvel korábban, 1666-ban is. Első önálló magyar nyelvű kötetének, az *Idvesség Sarká*-t és a *Bánkódó Lélek Nyögési* című műveket tartalmazó kolligátumának⁶ előbbi darabjához írott *Elöl-Jaro Beszed*-ében így foglalta össze addigi életét és munkásságát: „Kilenczedik esztendejében forog, miolta életemre jó gondviselő Istenem, idegen országokból; édes hazámban meg hozott; az idő alatt nem szüntem ugyan meg *élő nyelvel* tanítani s’ a’ reám bizot ajándékotskát másokkal-is közleni, mert az engemet szülő s’ jól nevelő kedves *Patriamban* Varadon, két esztendőkig a’ *Theologiát* és a’ *Sido s’ Görög* nyelveket az akkoron ott virágzó *Scholában* nem kicsiny haszonnal tanítám az *Iffjuságnak*; ugy annyira, hogy sokan azok közzül, *Sido és Görög* leveleket irnak vala⁷, a’ *Bibliát* azokon a’ nyelveken alkalmason értik vala a’ mint ennek bizonyási, azok az én, becsülletes állapotokra ment Tanítványim, kik ma nagy haszonnal, mind az

⁴ „Idősbik Köleseri Samuel A’ Szendrei R. Ecclesiában 8. a’ Tokaiban 4. és a’ Debreczeni Nevezetes Gyülekezetben közel 12. esztendőki izzadott, Christusnak méltatlan Szolgája.” (****4v)

⁵ KÖLESÉRI Sámuel, *Ertelmes Catechizalasnak Szükseges Volta. Avagy, Olly idvességes emelkedés mellyben a’ gyengék Kérdésekben és rövid Feleletekben valo mindenhai Oktatása meg mutogattatik [...]*, Debrecen, Rosnyai János, 1682. (RMK I, 1282) (A továbbiakban: KÖLESÉRI 1682b.) A *Josue Szent Maga-El-Tökellese Ajanlo Levele* 1682. április 21-én, az *Ertelmes Catechizalasnak Szükseges Voltái*e május 31-én kelt. A két munka azonban nem kolligátumként jelent meg, mint CSORBA Dávid írja. *Idősebb Köleséri Sámuel (1634–1683) életművének pszichológiai vetülete*, Protestáns Szemle, 2002/4 (a továbbiakban: CSORBA 2002a), 229.

⁶ KÖLESÉRI Sámuel, *Idvesség Sarka. Avagy az Evangeliom szerint-való, Igaz Religiónak, Első-fundamentomos Igasságinak avagy Principiuminak [...] öszve-szededetése [...]*, Sárospatak, Rosnyai János, 1666. (RMK I, 1038) (A továbbiakban: 1666a.) Uő, *Bankodo Lelek Nyögési, Az az: Szent Irás szavaiból szededetett s’ a’ felső Esztendőkben valo szomorú alkalmatosságokhoz szabattatott, néhány Könyörgések [...]*, Sárospatak, Rosnyai János, 1666. (RMK I, 1039) (A továbbiakban: 1666b, illetve ékezetekkel ellátva – *Bánkódó Lélek Nyögési* – emlitem.)

⁷ Minden bizonnyal innen vette az alábbi információt BOD Péter a *Magyar Athenas [...]*-ba ([Nagyszében], 1766.) írott szócikkéhez: „Viszszá tervén a’ Hazába 1657-dik eszt. a’ Váradí Kollégiumba tétetett Professorrá; az holott tanított Theologiát, ’Sido és Görög nyelveket olly haszonnal, hogy azokon a’ nyelveken tanítványi Leveleket-is írhatnának.” (K3r) Úgy tűnik, hogy Herepei János ezen információ vonatkozásában kizárólag a XVIII. századi tudós adatára hagyatkozik: „Váradí tanárkodása idejéből mindössze csak annyi tudható, hogy – *Bod Péter szerint* – [...]” és folytatja a fentebbi idézettel. HERPEI János, *Adatár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, II.*, Bp.–Szeged, 1966, 108. (Kiemelés: F. G. T.)

Ecclesiában, s' mind a' Politiában szolgálak[.] Eörömmel [sic!] emlitem a' *Magyar Biblia* környül való forgolódásomat-is, mellyben az Eredet-szerint való nyelveknek segítsége által, egy-néhány száz Sz. Irásbéli helyeket restituáltam az utólszori *Editióban*, mellyrül, jó lelki-ismérettel bizonyoságot tehet, a' *Magyar és Erdély Országi Reformata Ecclesiák* hasznára született, serény *Typographus*, *Szenczi Abrahám Uram. Váradrol*, Isten, mint edgy üstökön fogva a' veszedelem előtt, ki-hozza, s' az ő gabonájának aratására, a' *Szendrei Reformata Ecclesiában* ki bocsáta, a' holott hetedik esztendeje léssen, hogy a' Christus Nyájját legeltetem; holott sok fáradozásim, sok lelki harczaím után, miképpen tördeltem-el a' jeget s' mint hódoltattam-meg sokakat a' Christusnak, tudgya az, a' ki mindeneket tud. Ezeket nem azért emlegetem, mintha avagy panaszlánám, avagy emberektül keresnék hejában való dicösséget [sic!]; nem panaszlom, mert ezek semmik, azokhoz képest, a' mellyekkel tartoznám; nem drágállom Istenem dicösségétől s' Nemzetem szolgálattjátul, sem egészségemet, sem életemet, *csak én örömmel tölthessem-bé a' szolgálatot, a' mellyet az Urtól vöttem; emberektül sem keresek dicösséget*, mert nem *embertül*, hanem *Istentül*, várom pállya futásomnak, jutalmát; ezeket-is pedig a' mellyeket cselekedtem, *nem én*, hanem az *Isten kegyelme*, cselekedte; én általam. Ide hátra vagyom még derék *Adosságomnak* meg fizetése s' Istennek tött *Fogadásomnak* bé-teljesítése, mert fel-fogadtam vólt bujdosásomban, hogy ha Isten életemet hosszszabbittya, nem csak *élő-nyelvemmel*, hanem *Irásommal-is* szolgálak Edes Nemzetemnek; de mind eddigis ebben a' jó szándékomban elő nem mehettam, mert a' sok fegyver zörgés, gyakorta pennámat, ki-ejtette velem kezemből; sőt kedves hazám romlása, sokszor nem könyvirásra hanem zokogós sirásra kényszerített⁸, néha a' költségtelenség, neha [sic!] a' Typographiának nem létele, s' több ezer akadályok meg-akadályoztanak.

Mostan immár lévén egy kis pihenő órája szegény Nemzetünknek, s' nekem is Isten parancsolván, kedvem-szerint való buzgo *Patronusokat*, tovább nem akarám halogatni Fogadásomnak meg-fizetését, hanem hamarjában *Praelum*-alá készitém e' kis *Munkát*, hogy lenne jövendőbéli *Munkáimnak Hop-Mestere.*"

[(7r –)(1r)]⁹

⁸ Ez a mondat sajtóhibákkal jelent meg: CSORBA 2002a, 225: „Kedves hazánk romlása sokszor nem könyvirásra, hanem zokogás-sírásra kényszerített”. (Ugyanitt szintén tévesen van közölve az *Idvesség Sarka Elöl-Jaro Beszedének* egy másik mondata: „Néha nem disputálhatok, de meghalhatok az igazságért”. Helyesen: „Noha nem disputálhatok, de meghalhatok az Igazságért” KÖLESÉRI 1666a,)(3r (Kiemelések: F. G. T.)

⁹ (Kiemelések az eredetiben.) A szakirodalomban olvasható, hogy „Köleséri alig hagyott maga után rávonatkozó feljegyzést”. (CSORBA 2002a, 229.) Az valóban igaz, hogy a személyes dolgokat ritkán közöl, „[a] Szilágyi Sándor által nagyvonalúan Köleséri naplójának nevezett feljegyzések [Köleséry [sic!] Sámuel naplója, közli SZILÁGYI Sándor = *Történelmi Tár*, 1890, 48–49.] csak a legfontosabb családi eseményeket tartalmazták 10 sornyi terjedelemben. A kegyes szerzőket gyakorta jellemző visszafogott, önreflexív megnyilatkozásoktól tartózkodó, szerény adatköz-

Köleséri tehát elmélyült munkát csak a „sok fegyver zörgés” miatti „bujdosás[át]” megelőzően tudott végezni. Egyrészt a váradi tanulmányait követő leideni peregrinációja idején¹⁰ (járt még Oxfordban és Cambridge-ben is¹¹), 1655-ben írt három latin nyelvű disputációt. Miután pedig „Belgiumban és Angliában” „töltött[...] bujdosás[át]”¹² követően 1657-ben, szülővárosába visszatérve teológiai tanár lett, mint maga is leírta, az ún. Váradi Biblia kiadásában vállalt fontos szerepet a korábbi hibák javításával és a szöveg jegyzetelésével.¹³

léssel találkozunk: a peregrináció mint ‘majd három és fél évnyi bujdosás’ mellett a házasság és a gyermekek születésének időpontja van csupán rögzítve.” (CSORBA 2002a, 229.) Valamint: Köleséri feljegyzése „minimálnapló. Naplójának rövidségét két tényező indokolhatja: a személyes dolgok végtelen háttérbe szorítása, az abszurdumig vitt önelfojtás-önkorlátozás, illetve a hányattott, sok színhelyű, jellegzetesen magyar puritán prédikatori életpálya [...]. PETRŐCZI Éva, *A puritán napló. Néhány angol, új-angliai és magyarországi példa* = UŐ., *Fél-szentek és fél-poéták. Epizódok a magyar és angolszász puritanizmus irodalmából*, Bp., Balassi, 2002 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 5.), (a továbbiakban PETRŐCZI 2002a) 136–137. Azonban CSORBA és PETRŐCZI nem hivatkozik Kölesérinek egy másik, az előbbinél bővebb, nyomtatásban egy lapnyi, életének nevezetesebb eseményeiről szóló feljegyzésére. (SARLAY Soma, *A Köleséri család*, Magyar Családtörténelmi Szemle, 1942 január, 84–86.) Életpályájáról, munkásságáról pedig valamivel gyakrabban nyilatkozott. Ugyan időnként ezt is „szükszavúan” teszi, mint amikor például a *Szent Iras Ramaiara Vonatott Fel-Keresztven Avagy Igaz Vallas Színes Vallójanak Proba-Köve* [...] (Debrecen, Rosnyai János, 1677, RMK I, 1209, a továbbiakban: KÖLESÉRI 1677a) *Ajanlo Levelében* vagy a *Josue Szent Maga-El-Tökellese* már idézett „beköszöntőjében [...] rövid pásztori életútjával” ismertet meg (CSORBA 2002a, 230). Az *Idvesség Sarká*-ból származó fenti idézetből viszont látható, hogy akár hosszasabban is hajlandó írni magáról. Csorba Dávid azt is jelzi, hogy „[a]ngliai peregrinációjáról (Oxford, Cambridge) jóformán semmit se tudunk: későbbi műveiben sem tesz rá utalást, mintha tabuként kezelne a kérdést”. (CSORBA 2002a, 221.) E megjegyzés második felét azzal módosíthatjuk, hogy az *Ertelmes Catechizalasnak Szükséges Volta* című műve *Ajanlo Leveletské-jében* – mint egyébként NAGY Géza (*Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*, Bp., 1985 [A Ráday Gyűjtemény Egyháztörténelmi Tanulmányai, 1.], 159) is utal rá – röviden szól életének említett szakaszáról: „Tiszta Tudomannyal es Ritka Peldaju szent egygyességgel tündöklő Debreczeni Tractusban Levő Praedicatori Szent Tarsasagnak, kettős tiszteletre méltó Betsületes Atyámfiai, a’ Christus szerelmében: Nevezetesen pedig: Tiszteletes s’ Tudos Ferfiaknak, T. Ersekujvari Orban Uramnak, a’ Szoboszlai Ecclesiának buzgó Lelki Pásztorának. T. Liszkai Andras Uramnak, az Uj-Falvi Ecclesiának hűséges Tanitójának: *mind kettőnek Iffjuságomban valo Belgiumi és Angliai bujdosásomnac kívánatos Társainak* [...] Hogy pedig személy szerint Kegyelmeteknek-is dédicalom ez csekély munkámat Becsületes Atyámfiai, T. E. O. Uram, és T. L. A. Uram, méltó okom vagyon reá: *Mert az idegen országokban 1654-ben edgyütt menvén-fel kegyelmeteknec edgyikével, másikkával pedig Angliában edgyütt lakván*, az oltától-fogva merő Jonatháni szeretettel szerettük egy-mást.” (KÖLESÉRI 1682b, A1v–A2v, kiemelés: F. G. T.)

¹⁰ L. HERPEI 1966, 106–107, 112.

¹¹ Vö. GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken, 1526–1789*, Bp., ELTE Levéltára, 2005 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 14), 52.

¹² *Köleséry* 1890, 48–49.

¹³ „Akkor nyomtatattván a’ Biblia Váradon, abba tudós Magyarázatokat írt.” BOD [1766], 149. Vö. PETRŐCZI Éva, *A Váradi Biblia helye a magyar puritanizmus irodalmában* (a továbbiakban: PETRŐCZI 2002b) és SZABÓ András, *A Váradi Biblia két korszak határán*, kísérfőtanulmá-

Még meg sem kezdődött a Biblia nyomtatása, Kölesérinek a pestis miatt már 1659-ben távoznia kellett a városból, s a következő évben, a török ostromot követően magát a „végeződésben levő bibliai exemplárok”-at a nyomdával és papirosokkal együtt ugyancsak el kellett (a törökökkel kiharcolt hadialkunak köszönhetően el is lehetett) menekíteni a városból, hogy az 1660-ban elkezdett nyomtatás 1661-ben Kolozsvárt fejeződhessen be.¹⁴

A lelkési pályáját 1659-ben¹⁵ Szendrőn kezdő Köleséri irodalmi munkásságának harmadik szakaszát – ahogy maga írta – „szegény Nemzetünknek” rövid „pihenő órája” tette lehetővé. Ekkor jelentethette meg első önálló magyar nyelvű művét, „jövendőbeli *Munkáimnak Hop-Mester[ét]*”¹⁶, az *Idvesség Sarká-t*¹⁷, illetve ahhoz kötve a *Bánkódó Lélek Nyögési-t*. Írói munkásságának e korszakát újból hosszú szünet követte, mert Szendrőről 1667-ben, a tatárdúlások miatt Tokajba kellett távoznia¹⁸, ahonnan viszont 1671-ben¹⁹, felekezeti üldözés miatt

nyok a Váradi Biblia hasonmás kiadásához. Bp., Balassi, MTA ITI, 2002 (BHA, XXXVI), 5–8 és 9–11. (Petrőczy Éva tanulmányának jegyzetelt változatát l.: *Egyháztörténeti Szemle*, 2002/2, 40–44.)

¹⁴ SZALÁRDI János, *Siralmas magyar krónika*, s. a. r., bev., jegyz. SZAKÁLY Ferenc, Bp., Helikon, 1980, 616. (L. még uo., 617, 619.)

¹⁵ Ezt a SZINNYEI Józsefnél (*Magyar írók élete és munkái*, VII, Bp., Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1900, 23) és ZOVÁNYI Jenőnél (*Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 343) olvasható adat ZOVÁNYI-nál korábban még bizonytalanul szerepelt: „1659. vagy 1660 szendrői [...] lelkész lett”. *Köleséri Sámuel id. = Theologiai Ismeretek Tára*, II., szerk. UŐ, Mezőtúr, 1898, 290.

¹⁶ Köleséri szóhasználatához l.: „Mivel a' Nyomorusagok az Halálnak elől járó Hop mesteri; hírt téznek embernek affélől, hogy készülgessen, hogy valamint dördületlen meny ne üsse ötet.” KÖLESÉRI Sámuel, *Keserü-Edes, Avagy Olly Idvességés Elmélkedés, mellyben a' nyomoruságoknak, a' Külső és Belső Emberre nézve, különböző Gyümölcsei le rajszoltatnak [...]*, Debrecen, 1677. (RMK I, 1210) (A továbbiakban: KÖLESÉRI 1677b), P4v. L. még az *Arany Alma* XIV. prédikációjának címét (*Judah Szabadulásának Hop-Mestere*) és kezdetét: „Miképpen a' fel fuvalkodtság, előljáró Hop-mestere, a' Romlásnak; Igy (ez ellenkezésnek Törvénye szerint) a' mélységes Meg-alázódás elől járó Hopmestere a' Fel magasztaltatásnak avagy Szabadulásnak.” KÖLESÉRI Sámuel, *Arany Alma Avagy Alkalmatos Időben Mondott Ige [...]*, Debrecen, Karancsi György, 1673, H2v.

¹⁷ Így vélekedik utólag erről a munkájáról, egy másik visszatekintésében: „En is leg kissebb lévén a' Christus szolgálai között, az Elő nyelvel valo Tanítást, tizen három esztendeje miolta gyakorlom, Isten kegyelmes segedelméből. Az Írás által valo Tanításnak modgyára is szivessen igyekeztem eleitül fogva s' valami első sengécskét bocsátottam ki az *Idvesség Sarka* nevü Munkácskámban; de mivel a' Szendrei Ecclesiában nyolcz esztendőig merő tábori félelmes éleletet kellett élnem; Tokajban-is közel négyet, többire tüz, láng, fegyver között kellett el-töltenem, ez második modgyat a' Tanításnak nem követhettem.” KÖLESÉRI 1673,)(3r–v

¹⁸ Ez ZOVÁNYI Jenő (1977, 343) és SZINNYEI József adata (1900, 24). ZOVÁNYI korábban (1898, 290) még azt írta, hogy „1667 után” lett tokaji lelkész, VARGA Imre szerint 1668-ban. (*Köleséri Sámuel = Új Magyar Irodalmi Lexikon*, II, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 2000, 1227 és *Régi Magyar Költők Tára*, 17/11, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1986,

kellott menekülnie. Debrecenben találta meg bujdosása biztonságos végállomását, 1672. júniusában itt köszöntött be lelkészként, és – egyéb későbbi egyházi tisztségei mellett²⁰ – viselte ezt a hivatalt haláláig, 1683-ig.²¹ Ekkortól kezdve komoly sikerrel igyekezett pótolni az üldöztetések miatt eddig csupán említett két munkájával teljesíthetett régi, „Istennek tött *Fogadás[át]*”, mely szerint „nem csak *élő-nyelvemmel*, hanem *Írásommal-is* szolgállok Edes Nemzetemnek”.²²

736.) Az *Idvesség Sarka Elöl-Jaro Beszed*-éből idézettek alapján inkább az 1667-es évszámot valószínűsíthetjük.

¹⁹ ZOVÁNYI 1977, 343. (Arról nem szól, hogy hol bujdosott 1672-ig, debreceni letelepedéséig.) SZÜCS István (1872, 572) szerint 1672-ben menekült el Tokajból.

²⁰ 1678-ban a tiszántúli egyházkerület generális nótáriusa lett, 1681-ben pedig a debreceni egyházmegye esperese. SZÜCS István (1872, 572) szerint: „Az 1681-ben meghalt Nógrádi Mátyás püspök után néhány évig a hadi zavargások miatt nem választathatván püspök; kétségen kívül Köleséri fogott volna megtiszteltetni a püspöki hivatallal is, ha 1683-dik évben közbe jött halála őt elébb nem ragadta volna ki az élők sorából, mint a püspöki hivatal betölttethetett volna.”

²¹ Tóth Béla és Petróczi Éva is idézi Karmacs Vári Mihálynak a Köleséri család menekülésére és Debrecenbe való érkezésére vonatkozó sorait Sámuel kisfiának, Mihálynak a halálára kiadott kötetből. (*Sympathia, Memoriae Nominis Michaelis Köleseri, Puelli [...] ad magna quaeque natissimi, Lectissimorum Parentum filioli desideratissimi [...] A Professoribus & Civibus Scholae Debrecinae consecrata & declarata*, Debrecen, Rosnyai János, 1679. RMK II, 1443): „Csecsemő korában szenved számkivetést, / Szüléivel edgyütt ellenségétől üzést, / Debreczenben osztán által költözködést, / Edes Anyja tején véssen nevelkedést.” (B2r) L. TÓTH Béla, *Debrecen és a puritanizmus = „Debrecen, ó-kikötő...” – Árkádiától Európáig. Jubileumi kötet Dr. Tóth Béla nyolcvanadik születésnapjára*, szerk. LENKEY István, [Debrecen], [1988], 39.; PETRÓCZI Éva, *„Kindertotenlieder”. A gyermekhalál ábrázolása puritán irodalmi művekben = UŐ. 2002a, 118–130, az idézet: 121. A tanulmány bővebb változata megjelent: Kharón. Thanatológiai Szemle, 2005/3–4, 81–111. (A *Sympathia* latin nyelven írt versei között csak Vári Mihály szövegei szerepelnek magyarul. Petróczi Éva jelzi, hogy ez utóbbiak nincsenek kiadva a Régi Magyar Költők Tárában. Arra is felhívja a figyelmet, hogy a Vári Mihály verse Köleséri *Arany Almjának* fentebb már idézett, szendrői és tokaji hányattatásukra utaló soraira épít. Uo., 118, 127–128.)*

²² KÖLESÉRI 1666a,)(8v. Az 1659. utáni időszakról így ír BOD Péter: „Hívattatott onnan [Váradról] a' Szendrői Papságra; annak utána, az félelmes hely lévén a' Pogányok miatt, ment Tokajba. Az üldözők miatt onnan-is kételenitetett ki-mozdulni, és 1674-dik [sic!] eszt. menedék helyet keresni Debretzenben; az holott a' Papi Hívatálba bé-állittatván, életét-is végezte.” Mind-ezt így egészíti ki az ifjabb Köleséri Sámuelről írott portréjában: „Született ez Szendrőn 1663-dik eszt. Sz. András Havának XVIII-dik Napján, a' fellyebb leírt Köleséri Sámuelről és Damián Annától. A' Tatárok és Törökök rablasoknak akkor a' Beretjő vidéke igen ki-lévén tétetve, Tokajba ment volt az Atyja Papnak hogy már bátorságosabb helyre, ott ugyan a' Tatároktól inkább meg-lehetett volna maradni; de a' Vallást üldözők miatt nem lehetett. Azert az Atyja Debretzenbe futott, és ott maradván taníttatta szorgalmatosan.” ([1766], K3r, valamint K3v.) A *Magyar Athenas* modern kiadásában csak az ifj. Köleséri Sámuelről szóló cikket vette fel a szerkesztő, bár annak sem közli a teljes szövegét. (BOD Péter, *Magyar Athenas*, vál., s. a. r., jegyz., utószó TORDA István, Bp., Magvető, 1982, 351–354.) Az 1677-ben írott *Szent Iras Ramaiara Vonatott Fel-Keresztyen* című művének *Ajanlo Levelében* a Példabeszédek 11, 30-ból kiindulva („A' ki Lelket nyer, bölcs az”) Köleséri így utal addigi lelkési pályafutására: „az Eg alatt nagyobb bölcsesség nem lehet, mint Isten számára lelket nyerni, ugyan-is ez a' bölcsesség, nem az Aristotelés, vagy a' Zeno és Plato Academiaiban, hanem a' Iesus Christus Oskolájában tanítatik.

1672-től élete végéig Debrecenben és Kolozsvárt kiadott munkáival²³ újra-kezdte az *Idvesség Sarká*-ban megírt „derék *Adosság[a]* meg fizetés[ét]”. Nagy művében, a 30 prédikációt magában foglaló *Arany Almá*-ban pedig ismét reflektált a már idézett korábbi tervére: „[E művel] [f]ogadásomat akartam tellyesíteni, mellyet az Úr előtt töttem volt, hogy edgyügyü írásom altal-is tanitom az Isten Népét.” [(5r)].²⁴ Mint maga is menekült, a hozzá hasonló sorsúakkal a viszonylag nyugodtabb debreceni esztendőkből is közösséget vállalt, az *Arany Almá*-t például „A’ Debreczeni Sz. Gyülekezet” mellett az „Annak Kebeleben, Mint Valami Patmosban, El Reitezett Szamkivetettek Seregenek” is ajánlotta, [(2r)] hogy „mig e’ pusztában bujdosol, ne neheszteld ez Arany Almát illatozni, s’ lelki fő szédelgésid (csüggedezésid) között, ezzel magadat erőssíteni”. [(4r)]²⁵ A praeliminária végén írt keltezésének szóhasználata („Írámb Debreczenben a’ Szentek üldöztetésének 1673[. esztendejé]ben. 1. Aug.”) ismert volt a gyászévtized idején, leggyakrabban Veresegyházi Szentyel Mihály korabeli kolozsvári kiadványainak címlapjain szerepelt.²⁶ (Köleséri ott megjelent halotti beszédének címlapján is ez olvasható: „Nyomtatott, Veresegyházi Szentyel Mihály által, a Szentek üldöztetésének 1672-dik Esztendejében”.²⁷)

Tizen nyolcz esztendeje léssen ezennel, miólta én is a’ nékem adatott kegyelemnek mértéke szerinti, ebben a’ lelkeknek Isten számára való megnyerésében gyakorlom magamat [...] [(a)2r–(a)2v]. (Kiemelés: F. G. T.)

²³ Csorba Dávid felhívja a figyelmet arra, hogy nemcsak az *Arany Alma* első prédikációja (*Apostoli köszöntés*, SZTRIPSZKY VII. 26.), valamint az ugyancsak számon tartott *Hű pásztor tüköre* (OSZK RMK I, 1144/b) jelenhetett meg korábban, hanem még egy munka, hiszen az *Arany Alma* 27. prédikációját (*Isten hatalmának ragyogo világa*) ugyancsak önálló címlap és *Ajanlo Levelke* vezet be. L. CSORBA Dávid, *Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza*, Studia Litteraria, 2003, 138. Tóth Béla szerint viszont „1670–1682 között tíz műve jelent meg a debreceni nyomdában.” TÓTH [1988], 39. Egyrészt első debreceni kiadású munkája, az *Apostoli Köszöntés* 1672-ben jelent meg, másrészt a további két kiadvánnyal együtt is csak kilenc kiadványa jelent meg Debrecenben 1672–1683 között (és még kettő Sárospatakon, valamint kiadta mostohaapja munkáját: CZEGLÉDI István, *Már minden épületivel s-fegyveres Házaival edgyütt, el-készült, Sion Vara [...]*, Sárospatak–Kolozsvár, Rosnyai János, 1675, RMK I, 1187). Bod Péter „Vagynak ilyen nevezetű Munkái” cím alatt csak az alábbiakat sorolja fel: *Idvesség Sarka, Szent Iras Ramaiaara Vonatott Fel-Keresztyen, Arany Alma* és *Keserü-Edes*. (BOD, [1766], 149–150.)

²⁴ Több magyar, latin és héber üdvözlő verset is írt. Magyar nyelvű versei ki vannak adva: *RMKT*, 17/11, 9–19, jegyz.: 736–738.

²⁵ A kérdéstről bővebben l. GYŐRI L. János, *Mártírium, puritanizmus, retorika. Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai*, Irodalomtörténet, 2000/1, 51–71, főképp 58.

²⁶ Vö. JUHÁSZ István, *Az ellenreformáció és az erdélyi prédikátorok az 1671–1681 közötti évtizedben*, Theologiai Szemle, 1976, 187.

²⁷ KÖLESÉRI Sámuel, *Szem gyönyörüsegének mertekletes Siratasa, avagy Olly Halotti rövid Elmélkedés, Mellyet [...] Kalmar Kata aszszonynak [...] temetésekor prédikállott, a Debreczeni Nagy-Temetőben [...]*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1672. (RMK I, 1128)

Míg a korábbi évtizedek már hivatkozott írásai elsősorban Köleséri életére vonatkozóan közölnek adatokat, addig – Tóth Béla egy rövid lábjegyzetben megfogalmazott felhívása nyomán²⁸ – az utóbbi években elsősorban a prédikátor életművét feldolgozó szakirodalom gyarapodott. Köleséri művei közül az *Arany Almát* elemezték elsősorban, Győri L. János tanulmányában retorikai, homiletikai szempontból vizsgálta a művet, összevetve Geleji Katona István (1589–1649) ortodoxnak nevezett prédikációs gyakorlatával, mártírium-felfogásaik különbségeinek és hasonlóságainak összefüggésében.²⁹ Az életművet legalaposabban tanulmányozó Csorba Dávid három publikációban is értekezett Köleséiről. Pszichológia- és kegyességtörténeti közelítésű, valamint a prédikátornak a mezővárosi társadalommal való viszonyát vizsgáló tanulmányaiiban lényegében a teljes irodalmi munkásságáról szólt, bár mélyebben ő is inkább az *Arany Almát* és Köleséri többi, debreceni lelkipásztori hivatalának időszakában megjelentett munkáját kutatta. Munkásságának korábbi időszakából a Váradi Biblia kiadásával kapcsolatos tevékenységét ismerjük jobban Petróczi Éva és Szabó András már hivatkozott tanulmányainak köszönhetően. (Legelső műveiről, a Heereboordnál és Coccejusnál írott, 1655-ben, Leidenben megjelent három latin nyelvű disputációjáról ugyancsak Csorba Dávid szólt röviden, összegyűjtve ezek ajánlásaiban szereplő személyek neveit.³⁰) Első két magyar nyelvű írása közül pedig inkább az *Idvesség Sarkával* kapcsolatban tett említést a szakirodalom, főképp műfaji szempontból³¹, a *Bánkódó Lélek Nyögésiről* csak Incze Gábor és Csorba Dávid írt le néhány fontosabb megjegyzést, ezekre a dolgozat megfelelő helyein hivatkozunk.

Munkánk célja, hogy a 17. századi imádságirodalom, valamint Kölesérinek az imádságra vonatkozó reflexiói összefüggésében a *Bánkódó Lélek Nyögési* című kötetet elemezze, valamint, hogy kora újkori szövegeket kiadó OTKA-programunk keretében³² közlétegye a teljes Köleséri-szöveget, vagyis mind a nyolc imádságot. Nemcsak azért érdemes publikálni ezt a könyvecskét, mivel korábban csupán az első, majd utóbb további három imádság volt modern ki-

²⁸ „Érdemes lenne Köleséri munkásságát részletesen megvizsgálni.” TÓTH [1988], 39.

²⁹ GYŐRI 2000.

³⁰ L. CSORBA 2002a, 220, 222.

³¹ SZABÓ Géza, *A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma*, Bp., Balás László Könyvkereskedése, 1943, 128–129; NAGY 1985, 77; CSORBA 2002a, 233, 235; UŐ., „*Bánkódó lélek*” és mezővárosi társadalom: *Id. Köleséri Sámuel prédikációi = Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, szerk. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2005 (Historia Litteraria, 18.), 175. Köleséri intenciói szerint mind a prédikációkészítéshez, mind a katekézishez jól használható a mű. L. KÖLESÉRI 1666a,)(1v –)(2r, A2r.

³² *A reformáció irodalmának kora újkori kommunikációs stratégiái a Kárpát-medencében: Európai modellek és magyar sajátosságok (1550–1700)*, TS 049863, Debreceni Egyetem, Magyar és Összehasonlító Irodalomtörténeti Intézet, Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely.

adásban olvasható³³, és mert a szakirodalom is kevesebbet foglalkozott vele, hanem azért is, mert az 1657-es katonai és politikai katasztrófa utáni Erdély és Magyarország, különösen is a Partium történetének fordulópontjaira reflektál sajátos formában: évekkel az események után megjelenve, mégis – de csak részben – aktualizáló módon. Vagyis a kötet a magyar imádságirodalom tekintetében is jelentős: fontos kérdéseket vet fel műfaji, imaelméleti szempontból, de a nemzettel/anyaszentegyházzal való közösségvállalás, a bibliai mitizáció és a zsidó-magyar sorspárhuzam topológiájának és trológiájának működése felől nézve is.

II. A Köleséri-mű mimetikus és figuratív olvasási lehetőségei

III/1. A Bánkódó Lélek Nyögési és a 17. századi imádságirodalom tipologizálási problémái

Nagy Géza az imádságos- és elmélkedő könyvekről szólva több csoportot különít el. Egyrészt megemlíti az egyértelműen körülírható ágendás könyvek szerzői imáit, „euketikai” traktátusokat (Komáromi Sz. István *Mikoron imádkoztok*), „családi istentisztelethez nélkülözhetetlen” kegyességi műveket (Medgyesi: *Praxis Pietatis*, Köleséri: *Josue Szent Maga-El-Tökellese*) és „elmélkedéseket” (Debreczeni Péter *Tizenket Idvösseges Elmelkedesec*).³⁴ Másrészt – úgy tűnik – mindezekről külön kezel két csoportot. Az egyik: „Egészen sajátos jelenség a század második felében a különleges helyzetben élő keresztyének vigasztalására szánt kegyességi irodalom. Ez főképpen az üldözötteket, számkivetetteket és hitükért szenvedőket tartja szem előtt. A hazafias fájdalom itt összefonódik a büntudattal, mint a 16. században. Id. Köleséri Sámuel Várad eleste után bocsátja ki *Bánkódó lélek nyögései* [sic!] című imádságos könyvét, Técsi J. Miklós *Lilium humilitatis* című imakönyve pedig 1703-ig ötször [az első, mára elveszett, 1659-es kiadáson kívül!³⁵] jelenik meg. Mindketten Isten méltó haragjának büntetését a török pusztításában látják.” Ide sorolja még Szöllösi Mihály

³³ A korábbi, részleges közlésekre vonatkozóan l. a dolgozatunkhoz csatolt szövegközlés bevezetőjét!

³⁴ KOMÁROMI SZVERTÁN István, *Mikoron imádkoztok ezt mondgyátok. az az: Az Uri Imadsagnak [...] magyarázattya. [...]*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1651 (RMNy 2404 = RMK I 853); MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis [...]*, Debrecen, Fodorik Menyhárt, 1636¹ (RMNy 1639 = RMK I 657); KÖLESÉRI 1682a; DEBRECZENI Péter, *Tizenket idvösseges elmelkedesec [...]*, Leiden, Wilhelmus Christianus, 1637¹ (RMNy 1678 = RMK I 669).

³⁵ KÖLESÉRI 1666b; TÉCSI J. Miklós, *Lilium Humilitatis; az az, A Nyomorúságoknak Tövisse köziben bevetett Isten Anyaszentegyházanak maga meg-alázása, és keserves Siralma. [...]*, Debrecen, Vincze György, 1703. (RMK I, 1668) A kötet először 1659-ben jelent meg, 1673-ban, 1675-ben és 1679-ben Kolozsvárott Veresegyházi Szentyel Mihály, ugyancsak 1679-ben pedig a löcsei Brewer Sámuel adta ki. (RMK I, 1153, RMK I, 1181, RMK I, 1235, RMK I, 1240). A mű kiadástörténetét egy további dolgozatban vizsgáljuk meg alaposabban.

Bujdosó Magyarok Füstölgő Csepüje, Rimaszombati Kazai János *Zöld olaj-fa-agat szajaban hozo Noe-Galambja*, Pápai Páriz Ferenc, *Pax Crucis* és Szőnyi Nagy István *Martyrok Coronaja* című műveit.³⁶ A másik csoport pedig „a keresztyén élet változásait” szem előtt tartó könyvek lehetnek, melyekben szerepelnek a kísértések idején használandó, a betegségben sínylődők számára, vagy épp az úton járóknak írott imádságok.³⁷

Nagy Géza utóbbi két kategóriájához hasonló felosztást alkalmazott Révész Imre. Egy korábbi dolgozatunkban már részletesebben tárgyaltuk³⁸, hogy Révész a *Régi magyar imádkozók és imádságaik* című tanulmányában azt hangsúlyozta, hogy a „magyar református lélek imádkozó kegyességének” megismeréséhez nem azokat az imádságokat tartja fontosnak, amelyek szerzői „kifejezetten mások céljára, a nagyközönség használatára írtak és bocsátottak közjóra. [Amelyekkel] igyekeztek magukat, többé-kevésbé sikeres intuícióval bizonyos, az olvasónál föltételezett fiktív életkörülményekbe és lelki helyzetekbe, a maguk élettapasztalatának több-kevesebb analógiája szerint, beleképzelni – ami, magától értetődőleg, amennyire fokozta az imádságok ‘hasznavehetőségét’, ép annyira sápasztotta egyéniségük bélyegét és apasztotta mélységüket.” Révész a magyar kegyességtörténet feltárni igyekvő szándéka miatt sokkal fontosabbnak tartja azokat az imádságoskönyveket, „amelyekben a szerzők elsősorban a maguk lelkének egyéni életét és történetét rejtették el s amelyek vagy soha a szerzőjük életében kiadásra nem kerültek s csak a magános épülés ismétlődése és fokozása érdekében irattak le – vagy, ha kerültek is, a céljuk inkább csak az volt, hogy baráti segítséget nyújtsanak, példát adjanak és lelket ébresszenek, nem pedig az, hogy az élet legkülönbözőbb alkalmain kézikönyvül szolgáljanak”.³⁹

Amit Nagy Géza „különleges helyzetben élő keresztyének” számára írott imádságoskönyveknek nevez, talán azonosak a Révészt érdeklő művekkel, hiszen bár mások számára is íródtak, megfelelnek annak a kritériumnak, amit Révész elvár, vagyis, hogy feltűnően hordozzák a szerző aktuális kegyességi beállítódásait. Éppen a szerző „különleges helyzete” teheti alkalmassá a könyv befogadását a hasonló körülmények közt élők számára is, ezért is működik jól

³⁶ SZÖLLŐSI Mihály, *Az Urért s' Hazájokért el széledett és számkivitetett bujdosó Magyarok Füstölgő Csepüje* [...], Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1676 (RMK I, 1196); RIMASZOMBATI KAZAI János *Zöld olaj-fa-agat szajaban hozo Noe-Galambja* [...], Bártfa, 1708 (RMK I, 1742); PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax Crucis* [...], Kolozsvár, Telegdi Pap Sámuel, 1710 (RMK I, 1775); SZŐNYI NAGY István, *Martyrok Coronaja* [...], Kolozsvár, 1675 (RMK I, 1180).

³⁷ NAGY 1985, 180–181.

³⁸ FAZAKAS Gergely Tamás, *Panasz és vigasztalás Kemény János Gilead Balsamumában (A 17. századi magyar imádságírodalom néhány műfaji jellegű kérdése)*, Könyv és könyvtár, 2004, 42–44.

³⁹ RÉVÉSZ Imre, *Régi magyar imádkozók és imádságaik*, Protestáns Szemle, 1924, 76–77. (Kiemelés: F. G. T.)

az imáknak a – III. fejezetben elemzendő – többes szám első személyű grammatikája: az imádságok beszélőjének a közösséggel való azonosulása, illetve az imádságok olvasói által a szerzői hang interiorizációja.

Ezek szerint meg kellene kísérelni a magyar irodalomtörténet imádságoskönyvei közötti különbségek felvázolását. Az idézett szövegben Révész még csak általánosságban, az azt követő lapokon viszont egyértelműen az olyan típusú imádsággyűjteményre utal, mint Szathmárnémeti Mihálynak a *Mennyei Tárház Kultsa*⁴⁰, erre a 17. század végén, 18. század elején legalább 10 kiadást megért könyvre.⁴¹ Ez a kötet egyik reprezentánsa az „élet legkülönbözőbb alkalmaira” írott imádságoskötet-típusnak, amelyek a reggeli és esti imádságoktól a beteg, özvegy, fogságban ülő és más helyzetben lévő ember, valamint a különböző foglalkozásúak számára írt imádságain keresztül az ünnepekkor, az úrvacsora vételekor vagy bűnbánatkor, hálaadásakor mondandó imáig stb. mindenféle könyörgést közölnek. A *Mennyei Tárház Kultsa* tehát a mindennapos használat során valóban kézikönyvekké váló műveknek a sorába illeszkedik. Révész a Szathmárnémeti-féle imádságoskönyvek helyett olyan művek vizsgálatának fontosságára utal, amelyek *konkrét történelmi szituációban* születtek és/vagy íródtak, s így bizonyos szempontból *koherens szövegtörzsként* értelmeződnek.⁴²

Mint hivatkozott tanulmányunkban kimutattuk, lehet létjogosultsága a 17. században egy ilyen csoportosításnak, a korban ugyanis érzékelték különbségeket az egyes imádságoskönyvek felépítése között. Kemény János a *Gilead balsamuma* bevezetőjében határozottan körülírja a *Mennyei Tárház Kultsa* típusú imakönyveket. Maga tapasztalta, hogy „némely egyigyűvek elővén valamilyen egyébíránt szép imádságokkal teljes könyvecskét és folytában olvasván, reggelre avagy délre rendelt könyörgéseket estve, estvélit reggel mondják: néha [– folytatja kissé ironikusan –] asztali háladásokat és imádságokat olykor, mikor kenyeret sem láttak [...]. Némelykor a’ nagy záporosó leszakad, s esőt kérnek [...]”⁴³ Azok az „egyébíránt szép imádságokkal teljes könyvecskék”, amelyekre itt utal, minden bizonnyal nem mások, mint az – éppen a Révész Imre már hivatkozott tanulmánya alapján – kevésbé koherens műveknek nevezhető, hiszen „az élet legkülönbözőbb alkalmain” elmondható imádságokat tartalmazó kötetek. Ezeknek befogadási stratégiájaként Kemény helytelennek tartja a fo-

⁴⁰ SZATHMÁRNÉMETI Mihály, *Mennyei Tárház Kultsa, avagy: Olly idvességés egy ügyö elmékhez alkalmaztatott Imádságok: mellyekkel minden rendben, karban, nyomoruságban lévő egy ügyü emberek, az Isten kegyelmes Tárházában bé-mehetnek [...]*, Kolozsvár, 1673. (RMK I 1149)

⁴¹ RÉVÉSZ 1924, 79. SZABÓ Károly nyolc kiadásról tudott, INCZE Gábor is ezt az adatot veszi át. *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, Theologiai Szemle kiadása, 1931 (Theologiai Tanulmányok, 15.), 162.

⁴² Vö. FAZAKAS 2004, 43.

⁴³ KEMÉNY János, *A „Gilead Balsamuma” előljáró beszéde = KEMÉNY János Önéletírása és válogatott levelei*, vál., s. a. r., bev., jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., 1959, 389.

lyamatos olvasást.⁴⁴ A 17. századi szerző idézett mondatával igen jelentékeny, és a korban nem túl sok helyen tetten érhető implicit olvasási intenciót fogalmaz meg a vegyes imádságokat tartalmazó kötetekkel kapcsolatban, fontos adalékot szolgáltatva ezzel a korszak műfajelméleti gondolkodásának feltárásához.

A fő probléma azonban, hogy nem könnyű minden kétséget kizáróan elkülöníteni a *különböző* alkalmakra írott imákat tartalmazó imádságosköteteket, illetve a valamilyen *különleges* alkalomra/alkalomból íródott, esetünkben egy konkrét üldöztetés idején élő keresztyéneknek szóló és *egységesen* így olvasható korpuszokat. Ez utóbbi kód szerinti értelmezéshez talán az egyes kötetek paratextuális jelzései nyújthatnak segítséget. Minden bizonnyal elsősorban a könyv címe, a textus, a praefatiók, az imák címei generálhatják, hogy az olvasó az adott imádságoskönyv adekvát befogadási módjának – egy adott történelmi szituáció hatására – a homogén beállítódást gondolja el. Épp emiatt azonban az ilyen imádságoskönyvek imáinak a konkrét alkalomhoz (reggeli, esti stb.) szabott jellegéből adódható különbségeit sem könnyű megállapítani – legalábbis mai távlatból. Vagyis talán egyes, látszólag a Kemény szerinti, „egyébiránt szép imádságokkal teljes könyvecské[k]” kategóriájába tartozó kötetek kegyességi használata mégiscsak alkalmas lehet a koherens imagyűjteményként való értelmezésre, s így akár az egyvégtében való olvasásra is.

Köleséri Sámuel *Bánkódó Lélek Nyögési* című imakönyve – mint látni fogjuk – olyan, különböző alkalmakra, reggelre, estére, *Akar-minémü időre* stb. írott imákat tartalmaz, amelyek – ha az imacímek ritkán konkretizálják is ezt – nem mondhatók bármilyen szituációban, hanem csak siralmas történelmi helyzet alkalmával. Ez viszont korántsem azt jelenti, hogy csak mimetikus módon, kizárólag a keletkezési körülmények, az 1660-as erdélyi, partiumi események referenciája felől lehet ezeket az imákat értelmezni, hanem, talán a szerző szándéka szerint is későbbi, de *hasonlóan nyomorúságos időszakban – figuratív módon – ugyancsak lehetővé válik az olvasásuk.* (Még a konkrét történelmi eseményre utaló címek alatt álló imáké is.)

A magyar szakirodalomban legutóbb Luffy Katalin tanulmányában olvashatunk arról, hogy elsősorban a históriás énekek és alkalmi versek, valamint a naplók és emlékiratok – mint „világi” irodalmi műfajok – között találunk olyanokat, amelyek „valamely történelmi esemény közvetlen hatásának tekinthetők, témájuk tehát a hétköznapi és a politikai élet említésre méltó történése. [...]” A szerző úgy folytatja, hogy „[a] vallási irodalmon belül, *elsősorban a prédikációkban*, hasonlóan az alkalmiság a meghatározó tematikus jegy [...]” Míg valóban igaz, hogy „a közéleti eseményeket magyarázó *prédikációk* megjelenése is

⁴⁴ Éppen e rossz olvasási szokás kiküszöbölése céljából adta ki a *Gileadot*, mellyel az volt a célja, hogy a bibliai zsoltárokat se egyfolytában olvassák az „egygyű keresztyének”. A 150 zsoltárt – mint egy imádságoskönyv imáit – csoportokba sorolja, hogy a hívek a különböző élethelyzeteknek megfelelően imádkozhassák/énekelhessék az egyes psalmusokat.

rendkívüli alkalmakhoz kötődik, olyanokhoz, amelyeket elsősorban tragikus-ként éltek át és értelmeztek a benne élők”, valamint „alapvetően [...] mindegyik esetben a nemzet sorsával való foglalkozásról van szó”⁴⁵, addig mindez időnként a 17. századi imádságokra, imádságoskönyvekre is érvényes. Véleményünk szerint ahogy a prédikációk, úgy az imádságok is minden bizonnyal „egyrészt az emlékezetben őrzés, a továbbadás [...], másrészt pedig – lévén főleg tragikusnak tekintett eseményekről [van] szó – a magyaráztatás, az értelmezés, az okok feltárása és a kiutak felmutatása”⁴⁶ céljából készültek. Az imádság jellegéből adódóan azonban legalább azzal a különbséggel valósult meg e szándék, hogy ezek egyes szám első személyben íródtak, így talán könyvnyelven lehetett interiorizálni (és így mintaként is elfogadni), mint a hallgató-szám/olvasókat többes szám második személyben megszólító prédikációkat.

A sorsfordító történelmi események Luffy által említett „emlékezetben őrzés[e]” nyilván azokra a prédikációkra és imádságokra értendő cél, amelyeket nyomtatásban megjelentettek. Ez azonban korántsem azt jelenti, hogy a konkrét esemény „ok[ainak] feltárása és a kiutak felmutatása” csupán az aktuális helyzetben *elmondott*, tehát *megismételhetetlen verbalításában szorosan az adott történelmi szituációhoz kötött* beszédek és könyörgések funkciója volt. Hiszen a szövegek megszületését inspiráló eseményeknél – legalábbis valamelyest – később publikált, s különösen is a többször kiadott munkák lassan elveszítették referencialitásukat. Immár nemcsak az adott történelmi szituációra, hanem – a korábbiak folytatásaként megtörténtő vagy akár azokkal szorosan össze sem függő – újabb és újabb tényleges vagy lehetséges kihívásokra és tragédiákra adhattak válaszokat. Ezeknek a műveknek (inkább az imádságoknak, mint a prédikációknak) egy része magával az újrakiadással vált – a mindenkori aktualitásokhoz kötődően – újraértelmezhetővé, más könyvek esetében a szövegben is, a korábbi kiadások módosításával, megjelent az újrakiadó olvasata. Mindkét esetre találunk példát Técsi J. Miklós *Lilium humilitatis* című, először 1659-ben, keletkezését tekintve a tragikus lengyelországi hadjáratához, az erdélyi sereg krími fogságához és a lengyel-, török- és tatárpusztításokhoz kötődően megjelent, majd a gyászévtizedben többször kiadott imádságos kötetében.⁴⁷ Az viszont bizonyos, hogy minden kinyomtatott imádság és imakönyv ki volt téve a mindenkori újraolvasás aktualizáló értelmezési lehetőségének. Tehát e grammatikailag könnyen interiorizálható formában sohasem lehettek csupán a keletkezési körülményeikre reflektáló, korhoz kötött szövegek, hanem – épp úgy, mint az alapul szolgáló bibliai textusok – többé vagy kevésbé, de mindenképpen

⁴⁵ LUFFY Katalin, „Mint valami aczél tükörben élőben látatom” – A nemzet metaforái Medgyesi Pál műveiben = *A történetmondás rétegei a kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Scientia, 2005, 35, 36. (Kiemelés: F. G. T.)

⁴⁶ Uo., 35.

⁴⁷ TÉCSI 1703.

mintákként értelmeződhetnek, vagyis transzformálva használhatták fel vagy olvashatták ezeket, bár ez utóbbit csak a vonatkozó marginális bejegyzések alapján tudnánk bizonyítani. Így ír erről Filepszállási Gergely a reggeli és esti imádságokat tartalmazó *Praesidium Christianorum*ának *Kegyes Olvaso*hoz szóló előszavában: „Kegyes Olvaso s’ Könyörgő ember addig ne nyugodgyál, miglen ebben letett elmélkedéseket által nem olvasod, és a’ magad sorsához sebeihez közelítő fohászzkodásokat notálgassad [...] Hogy a’ Szent Irásbéli helyeket [...] ebben letett fohászzkodások között, ugy ki nem adtam mindenütt, mint vagyon a’ Bibliában, nem vakmerőségből esett, hanem cselekedtem vagy a’ gyengébbeknek kedvéért, hogy, a’ dolgot magyarázattal fejeztem ki; avagy azért; mert a’ nexus ugy hozta magával; mivel nem-is testi Sidok vagyunc, nem-is Canahán földén lakunc, ellenségünk-is mas, időben-is másban nyomorgunc.”⁴⁸

A legtöbb kora újkori imádságoskönyv tehát kevésbé hívott föl a – prédikációk esetében jobban működtethető – mimetikus olvasásra, és a kutatás is nehezen kötheti ezeket egyetlen politikai referenciához. Inkább általánosságban kívántak utalni az adott – a prédikációkhoz hasonlóan „elsősorban tragikus”⁴⁹ – történelmi helyzetre, és a figuratív olvasás lehetőségét kínálták fel az olvasók számára.⁵⁰ Filepszállási munkája mellett ilyenek például Szöllösi Mihály *Bujdosó Magyarok Füstölgő Csepüje* vagy Otrokocsi Főrís Ferenc *Kereszt alatt nyögő Magyar Izraelnek Hálá-adó és Könyörgő Imadsagi* című kötetei⁵¹, melyekben a reggeli és estvéli imádságok szövegei nem akarják pontosan felidézni a gyászévtized egyetlen konkrét eseményét sem. Így teszik lehetővé a sorstársak, de akár későbbi, más történelmi helyzetben élők applikációit is. Az utóbbiban például ilyen című imák szerepelnek: *Sokféle terhes ínség alatt, a szent gyülekezetben mondandó Reggeli Imádság; Ugyan azon siralmas alkalmatossággal való Estvéli Imádság; A feljebb valókkal azon gyászos időre tartozó Estvéli Imádság*. Mint a korszak sok imádságára, prédikációjára, históriás éne-

⁴⁸ FILEPSZÁLLÁSI Gergely, *Praesidium Christianorum, Avagy a’ Keresztyének között Magyarok Fegyvere* [...], Kassa, 1694 (RMK I, 1452), (o)5r–v. (Kiemelés: F. G. T.)

⁴⁹ LUFFY 2005, 36.

⁵⁰ A más történelmi helyzetben keletkezett korábbi műveket a maguk számára applikáló olvasók között az idegen eredetű imádságoskönyvek magyar fordítóit is – különös figyelemmel – számon kell tartanunk. Pl. PÓSAHÁZI János, *Sibelius Gaspárnak Szent Irásból szedegetett, és külömb külömb-féle alkalmatosságokra rendeltetett könyörgő és hálá-adó Imadsagi* [...], Kolozsvár, 1673. (RMK I 1151) INCZE Gábor (1931, 162) tévesen azt írja, hogy hollandból fordította Póсахázi a könyvet, pedig a címben is olvasható, hogy „Deák nyelvből, a’ Magyar Keresztyéneknek hasznokra Magyar nyelvre fordított”.

⁵¹ SZÖLLÖSI 1676. Újra közölte INCZE Gábor, Bp., 1940² (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén [református és evangélikus] egyházi írói, 3.); OTROKOCSI FŐRIS Ferenc, *Kereszt alatt nyögő Magyar Izraelnek Hálá-adó és Könyörgő Imadsagi*, Kolozsvár, 1682. (RMK I, 1286) Újra kiadta INCZE Gábor, Bp., Bethlen, 1940. (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén [református és evangélikus] egyházi írói, 13.)

kére, alkalmi versére stb., úgy Otrókoci imádságaira is igaz Luffy Katalin megállapítása: „az ótestamentumi Izrael szolgáltatja azt a példát, amelynek alapján bármilyen múlt- vagy jelenbeli esemény értelmezhető és a jövőre vonatkozó jóslat megfogalmazható”.⁵²

II/2. Köleséri imádságokönyvének referenciális és/vagy tropológikus működésének lehetőségei

Otrókoci és Filepszállási fentebb bemutatott köteteihez hasonlóan Köleséri Sámuel *Bánkódó Lélek Nyögésinek* reggeli és esti imádságai is követik a napszakhoz kötődő imádságok hagyományos hálaadási és kérési formuláit a nap elteltéért és az éjszaka nyugalmáért⁵³, azonban e kötet néhány imádságának címe igen konkrét történelmi eseményre reflektál, megteremtve a mimetikus olvasás kereteit. Az első imádság *Váradnak, Pogány kézben való esésének alkalmatosságával iratott: Reggeli Könyörges*.⁵⁴ A cím a város és a vár 1660-as török ostromára és súlyos következményekkel járó bevételére vonatkozik, amit a korban is rendkívül tragikus veszteségként éltek meg.⁵⁵

⁵² LUFFY 2005, 35.

⁵³ A reggeli és esti imákról l. pl. Komáromi Szvertán István intencióit: „Mi idő tájban (kellessék könyörgeni) [...] vannak olly könyörgések, mellyek a szívnek titkos, hertelen és sebesen valo főlemelkedéséből származnak, és mint a' sebes nyilak, ugy esnek az elmében. [...] [Az ilyen könyörgésekkel] gyakortább, és akarminémü alkalmatossággal-is élhetünk [...] Vannak ismét olly könyörgések, a' mellyek vagy a' magunk czéllánkra, vagy a' közönséges gyülekezetre nézve, bizonyos időkben elő-elő-kerülnek, a' jo szokás és rend-tartás s' egyéb környül-állo dolgoknak kívánságok szerént. Ide valo volt amaz minden napon kétszeri áldozat, mellyet rendelt volt az Úr állando szokásul az ő népének, *Exod. 29. 39. 41. 42.* Ezeknek bizonyos rendelt idejeknek kell lenni, mellyben magunkat a' külső munkáktól, és azokrol valo gondolkodásoktól meg kell üressitenünk, mindenütt, a' ki mikor alkalmatossabb időt tud okossága szerént arra rendelni, mert az a' keresztyéni szabadságban áll, az egy Urnak napjátul meg-válva, a' mellyet az Úr egészen magának választott és lelkünk-isméretinek kötelessége alatt tölünk meg-szenteltetni kíván az ő nevének szorgos ditsőítésében. Summa szerént itt minékünk ezekre kell vigyáznunk: I. Hogy tartozunk mi minden félben szakadás nélkül könyörgeni [...] II. A' könyörgésnek volta-képpen valo munkájára nézve-is, mert ugyan kell minékünk a' könyörgésre valo alkalmatosságot vadásznunk és keresnünk. Leg alább pedig minden napon háromszor kaphatunk erre alkalmatosságot. 1. A' reggeli órát, mikor a' mi ágyunkbol mint egy koporsobol ki-jövünk, minek utána a' mi álmunkbol mint egy halálunkbol fel-serkenünk. 2. Dél tájban, avagy mikor az Istennek áldásával, kiváltképpen valo modon akarunk élni, a' mi gyarlo tagjainknak táplálásokra. 3. Az estveli időt, mikor a' munka miatt meg-fáradott gyarlo tagjainkat nyugodalomra akarjuk bocsátani. Ez volt szokások a' szenteknek eleitől fogva, melly szerént Dávid-is maga felől szoll, *Psal. 55. 18. Daniel-is, cap. 6. v. 11.*” (KOMÁROMI SZVERTÁN 1651, B3r, D3v–D4v.)

⁵⁴ KÖLESÉRI 1666b, Q3r–Q5r.

⁵⁵ Várad ostromát részletesen tárgyalta Szalárdi János, aki mint „káptalan és a város igazgatói között principális avagy praeses” jól ismerte a történeteket. SZALÁRDI 1980, 566–633, az idézet: 583; BETHLEN János rövidebben számolt be az ostromról. *Erdély története 1629–1673*, ford. P. VÁSÁRHELYI Judit, utószó és jegyz., JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1993, 73–82. A szakirodalomból l.: DEÁK Farkas, *Nagyvárad elvesztése 1660-ban*, Bp., MTA Könyvkiadó Hivatala,

A váradi ostrom mellett egy másik történelmi tragédiára is utal a kötet. A harmadik ima címe *Gyalu s' Fenes között lett szomoru Harcznak alkalmatossá-gával iratott Könyörgés*. Köleséri ugyan nem indokolja, de az imádságok által jelölt két esemény kronológiailag fordítva követi egymást. Ugyanis a csata, melyre az ima utal, 1660. május 22-én, vagyis a váradi ostromnál korábban zajlott le Szászfenes és Gyalu között.⁵⁶ Nemcsak hogy a törökök győztek Szejdi Ahmed budai pasa vezetésével, hanem ekkor sebesült meg II. Rákóczi György is, aki Váradra menekülve, június 7-én belehalt sérüléseibe. A budai pasához Ali, az erdélyi hadak főszerdárja csatlakozott, és a fejedelem halála után egy héttel, július 13-án kezdték meg Várad ostromát, és a kapitulációig, augusztus 27-ig folytatták azt.

*****

***(Excursus: A Bánkódó Lélek Nyögési című kötet és a mű imádságainak ke-
letkezéséről)***

Az imádságoskönyv címében négy utalás olvasható a kötetben található nyolc könyörgés keletkezéséről és funkciójáról: „[1.] Szent Írás szavaiból szedegetett s' [2.] a' felső Esztendőkben valo szomoru alkalmatosságokhoz szabattatott [...] [3.] a' Szendrei R. Ecclesia lelki épületire irt volt, [4.] mostan pedig némelylek kérésére, ki-bocsátott [...]”⁵⁷

Az 1. és 2. információból kiderül, hogy Köleséri – a coccejánus szövegtypo-lógia nyomán – a közelmúlt konkrét történelmi tragédiáira szab bibliai igéket.⁵⁸

1877; BUNYITAY Vince, *Nagyvárad a török foglalás korában*, Bp., 1892; *Nagyvárad capitulációja 1660-ban*, közli KONCZ József, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1892, 390–394; BALOGH Jolán, *Varadinum. Várad vára*, 2., Bp., Akadémiai, 1982, (Művészettörténeti Füzetek, 13/2.), 199–216.

⁵⁶ Ehhez 1. elsősorban JÁRMY József, *II. Rákóczi György szászfenesi csatája, megsebesülése és halálának körülményei*, Erdélyi Múzeum, 1902, 169–182, 221–235; GYALÓKAY Jenő, *A szászfenesi ütközet*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1914, 34–50. A korabeli történetírásból 1. első-sorban SZALÁRDI 1980, 548–566, 577; BETHLEN 1993, 65–69.

⁵⁷ KÖLESÉRI 1666b, Q2r. (Kiemelés: F. G. T.)

⁵⁸ Vö. Csorba Dávid megállapításaival: „A coccejánus kegyességre jellemző módon [...] imádsá-gai [...] sorról sorra, sőt szóról szóra bibliai textusokat hívnak elő, mozgósítanak a befogadóban.” CSORBA 2002a, 220, 1. még 232. „Köleséri Sámuel ekkleziológiai értelmezései a coccejánus tipológia és allegorézis szép mintapéldái, melyek a biblicitás irányába hatnak. [...] A coccejánus hatás vizsgálatánál meg kell állapítanunk: Köleséri allegóriái nem olyan túlzásúfoltak és történelmi koncepciókba ágyazottak, mint az a leideni coccejánusoknak nevezett csoport[ra volt jellemző], a stílusa sem annyira nyomasztóan autoriter, mint a rideg coccejánusoké, de a cartesianus és egyéb eszmékkel való keveredésnek sem tapasztalni jelét. Köleséri Sámuel művei a tipológikus értelme-zésen nem mennek túl, jellemzőjük a zsolnáros intó hangja.” CSORBA Dávid, *A kegyes élet teo-lógiai érvrendszere id. Köleséri Sámuel életművében*, *Theologiai Szemle*, 2002/2 (a továbbiakban: CSORBA 2002b), 89–90.

(Köleséri egyébként a Bibliára mint forrásra csak a címben utal, a korszak több imádságoskönyvéhez hasonlóan annyira interiorizálódott a Szentírás topológiája és tropológiája, hogy a szövegben vagy a margón nem találjuk az igehekelyek megjelölését.⁵⁹)

Az viszont nem derül ki a címből, hogy pontosan mikor keletkeztek az imádságok, illetve maga a kötet. Mint már korábban idéztük az *Idvesség Sarka Elöl-Jaro Beszedéből*, Köleséri nem élhette át a tragikus eseményt, mert a pestis elől elmenekült 1659-ben Váradról.⁶⁰ Bár Csorba Dávid azt írja, hogy „szendrői nyugalomban évekkal később, 1666-ban adta közre az *1659–60-ban szerzett imádságai*”⁶¹, nincsen pontos adatunk arra nézve, hogy mikor készítette e szövegeket. Mint láttuk, *A Bánkódó Lélek Nyögésinek* nincs önálló praelimináriája, s mint a dolgozat elején közölt szemelvényből kiderült, a kolligátum első darabjának, az *Idvesség Sarkának Elöl-Jaro Beszedében* sem szerepel a második munka keletkezésére történő utalás. Ezért nem lehet tudni, hogy az 1660-ban bekövetkezett események – legalábbis részben: – hatására keletkezett imák mennyire voltak végleges közeli stádiumban abban az évben. Köleséri nyilván imádkozott a török ostromtól szenvedő szülővárosáért és népéért, csak az nem rekonstruálható, hogy az 1666-os kötetben *kiadott* imádságok keletkezése milyen mértékben kötődik 1660 késő tavaszához, nyarához. De még azt sem tudjuk, hogy nagyjából egyidőben született-e a nyolc szöveg.

Elképzelhető, hogy a konkrét történelmi eseményt a címben is feltüntető imákat – talán nagyobb részt – abban a szituációban írta. A többi imádság keletkezésében még bizonytalanabbak vagyunk, a *Szokott Reggeli Könyörgés* alapján arra következtethetünk, hogy inkább az 1660-as tragédiák lezárultát követően íródott/íródtak. „Aldott légyen az Isten [...], a’ ki ez *el-mult siralmas vérrel-buzgó esztendőknek zürzavariban*, kegyelmessen mint a’ maga tulajdon szeme fényét meg őrizet s’ ez jelen valo esztendöre-is”⁶², életben s’ türhető álla-

⁵⁹ Ince Gábor szerint a kötet „olyan képek[et] és kifejezések[et] [tartalmaz], melyek magukkal ragadnak eredetiségükkel, holott mindenik szóról-szóra való ótestamentomi, főleg prófétai átvétel”, melyek közül néhányat felsorol: „Jer. 17, 1.; I. Sám. 3, 11, Jer. 18, 16, Sir. 2, 15, Es. 37, 29 stb.”. INCZE 1931, 157.

⁶⁰ „Váradról, Isten, mint edgy üstökön fogva a’ veszedelem előtt, ki-hozza, s’ az ő gabonájának aratására, a’ *Szendrői Reformáta Ecclesiában* ki bocsáta”. KÖLESÉRI 1666a,)(7v -)(8r. (Kiemelés az eredetiben.)

⁶¹ CSORBA 2002a, 223. (Kiemelés: F. G. T.) L. még: UŐ. 2005, 176, 179.

⁶² Ez a formula gyakran szerepel a korszakban íródott újévi imádságokban. Ennek igen szép példái találhatók többek közt Czegei Vass György imáiban, melyeket naplójába írt minden óév és újév napján. Az 1680-as, 1690-es években keletkezett imák rendkívül érdekesek a zsidó-magyar sorspárhuzam és a bibliai mitizáció 17. század végi változatainak tanulmányozásához. *CZEGEI VASS György és VASS László Naplója, 1659–1739*, közli NAGY Gyula, Bp., 1896. (Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból, III.) L. még Szenci Molnár Albert naplójából az ilyen típusú kegyességgyakorlásra való reflexiót: „1596. A mi urunk Jézus Krisztusnak ezt az évét így kezdtem el: reggel fölkelvén tédret hajtva adtam hálát, amiért az elmúlt esztendő-

potban jutatott; a' mennyei táborral, az Angyalok számlálhatatlan seregével, ez el-mult ézczakában-is környülettünk tábort jártatott.” (R2v)

A 3. információból tudjuk, hogy szendrei gyülekezete számára szerezte ezeket az imákat, a 4. információ alapján viszont nem egyértelmű, hogy az eklézsia épülésére írt könyörgések azonosak és azonos számúak-e azokkal a szövegekkel, amelyeket híveinek készített.

A négy információ alapján tehát lehetséges, hogy bizonyos imákat korábban, bizonyosakat később (akár a sajtó alá rendezéskor) írt meg és/vagy véglegesített. De az sem zárható ki, hogy egyszerre készítette mindet, akár valóban 1660 nyarán. A vonatkozó Köleséri-kéziratok ismerete híján e kérdésekre nem adható pontos válasz.

A 3. információ alapján feltehető, de nem pontosítható, hogy az imádságokat milyen liturgikus vagy paraliturgikus alkalmakra állította össze Köleséri a szendrei gyülekezet papjaként. Azaz például reggeli és esti istentiszteletekre, vagy a háznép körében tartott áhítatokon való, esetleg csak magános használatra. Persze, mint jeleztük, nem egyértelmű, hogy éppen a kötetben olvasható formában használták ezeket, ha egyáltalán használták. A 4. információ pedig nem pontosítja, hogy magát a kiadott kötetet is valamilyen liturgikus, paraliturgikus funkcióra szánta-e a szerző.

Ez utóbbi kérdések kapcsán megjegyezzük, hogy ugyan nem rekonstruálható teljes bizonyossággal Köleséri szándéka, hogy az imákat felolvasásra szánta, vagy az volt a véleménye, hogy csak az általa írt/közzétett imák *mintájára* mondhatnak az egyének vagy a közösség hasonló könyörgéseket. Ugyanis a puritánusok, így Medgyesi Pál – mint Zoványi a *Doce nos orare* „eüchetikai elveit” vizsgálva megemlítette – „könyv nélkül, még pedig rögtönözve mondottnak kívánja az imádságot (D. 1–2. l.) és pusztán tanulmányozásra ajánlja a másoktól kiadottakat (D. 3. l.)” Tolnai Dali Jánosról és sok puritánusról pedig köztudott, hogy „[a] könyvből való felolvasást [...] kárhoztatták nemcsak a prédikációra, hanem az imádságra nézve is, melynek teljesen mellőzték a közhasználatban lévő, előírt formuláit”. Ráadásul „[e]zek ellen már évekkel kikelet volt Köleséri Mihály [Sámuel apja]”, „t. i. ördögi beszédnek mondta megsabott imaformuláknak a használatát és könyvből olvasását”, és „el is csapt[á]k érte éppen az abaujturnai dioecesisből”.⁶³ Ezek szerint szerzőnk számára családilag sem volt ismeretlen a kötött imádságokat elvető kegyességi hagyomány.

---

ben kegyelmesen megőrizett minden rossztól, és sok jótéteményével elhalmozott. Teljes szívemből kértem, hogy az új évet tegye számomra szerencsésé, fáradozásaimban áldjon meg, tisztítsa meg a szívemet [...]” *Szenci Molnár Albert naplója*, s. a. r., ford., bev., jegyz. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13.), 112.

⁶³ ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1911 (MPIT Kiadványai, 28.), 256, 98, 166.

Komáromi Szvertán István – Amesius nyomán – például egyáltalán nem zárja ki a megírt imák használatát.⁶⁴ Figyelembe véve, hogy Köleséri nem tiltotta meg a *Bánkódó Lélek Nyögésiben* kiadott imádságainak szorosabb használatát, illetve tudva, hogy egy későbbi művében, a házi istentiszteletről és a könyörgés fontosságáról és helyes módjáról értekező *Josue Szent Maga-El-Tökellesében* sem zárja ki ezt⁶⁵, ráadásul a kötet végén két imádságot is közöl (*Egész Ház népnek reggeli buzgo könyörgése*, valamint *Egész Ház népnek Estvéli Könyörgése*), úgy véljük, Köleséri nem ítélte el apjához hasonló szigorral a mások által megírt/kiadott, vagy az előre leírt saját imádságokhoz való szorosabb ragaszkodást.⁶⁶

⁶⁴ „[...] [S]zabadé olly bizonyos elönkben irt könyörgésnek formájával élni? F[elelet]. Hogy ez ollykor szabadoss legyen, erössitik ezt a' szenteknek e' formájú könyörgési gyakorlások, a' Psalmusoknak és a' meg-áldásoknak formáiban, melyeket az urnak Lelke mind eddig fen-tartott és mindneknek javallott. Továbbá az Isten Lelkének ajándéki nem egyenlő mértékkel vannak mindenekben, és nem érkezek mindenek arra, bár fegyhetetlen életet éllyenek-is, hogy magoktól, valamikor kívántatik, újabb-újabb, más-más, könyörgésnek formáját formállyanak. Ezeknek azért szükség, hogy szintén ne maradgyanak a' szent gyakorlás nélkül, bizonyos formát követni, vagy elméjekben vévén, vagy írásbol olvasván, vagy más után mondván.” KOMÁROMI SZVERTÁN 1651, F8r.

⁶⁵ A *Josue Szent Maga-El-Tökellesében* így ír erről Köleséri: „Jos. 24. v. 15. *En pedig, és az én házam tisztellyük (:szolgallyuk:) a' Jehovát.* Harom rend-béli Isteni tiszteletnek avagy könyörgésnek szükséges formája adatic elönkben a' Szent Írásban; (1.) A' magános avagy titkos könyörgés, Matth. 6. 6. [...] (2.) Közönséges helyen való könyörgés. Minémü vala a' Salomoné a' Templom fel-szentelésekor. I. Kir. 8. 23. 22. [sic!] [...] (3.) Egész ház-népnek egyben-kötött Isteni tiszteleti vagy könyörgése, minémüre kötelezi magát az fel-vett Leczkében Josué az Isten népének kegyes Herczegje [...]” Mivel ez utóbbi kegyességgyakorlás „a' Magyar Hazában [...] a' porban hevert”, erről szól a következőkben, és arra kéri Istent, hogy könyve „légyen épületes” „az Evangeliomi szoros kegyes életnek a' Magyar Nemzetben való fell állítására!” KÖLESÉRI 1682a, A1r–v. (A textus kiemelése az eredetiben.) Huszár Dávid imádságoskönyvének (1577) „részclimlap[ja] szerint [az összeállító] a keresztyén ember magános (családi) áhitatára és a nyilvános istentiszteleti imádkozásra egyaránt gondolt.” FEKETE Csaba, *Az Imádkozó könyv, az imádságok értelmezése, liturgikus betagolódása egykor és ma* = HUSZÁR Gál és HUSZÁR Dávid: *Imádkozó könyv (1561, 1574, 1577)*, s. a. r., bev., FEKETE Csaba, Debrecen, 2000, xiii. L. még uo., xvi. A reggeli és esti szertartáshoz l. uo., xv.

⁶⁶ Köleséri imagyakorlatának kérdését ugyan említés nélkül hagyja, de a szakirodalom egyik része szerzőnket a puritánusok között tartja számon (ZOVÁNYI 1911, 327), máshol pedig azt olvashatjuk, hogy „[e]gyfelől orthodox, mert az igaz hit maradéktalan hirdetője, másfelől cartesianus, mivel gondolkodására erős bélyeget nyom az új szellem.” (SZABÓ 1943, 128.) Dienes Dénes szerint a „puritánus légkörben nevelkedett” Köleséri „[a] nevelői által ráhagyományozott szellemhez mindvégig hű maradt. Az a forma, amelyben ez a szellem hivatása betöltése során kiteljesedett, az ortodoxiába oltott kegyes élet volt. *Az Idvesség sarka* [...] című kötete az igaz hit alapvető igazságait tárgyalja, s mint ilyen, kétségtelenül az ortodoxia szabályait követi. Ugyanakkor Köleséri megfogalmazza azt is, hogy a hitigazságok elfogadásában nem az értelemlen van döntő szerepe, hanem a hitnek. *A Szent írás rámdájára vonatott Fél Keresztyén* [...] című műve kifejezetten az ortodoxia és a puritanizmus egyeztetésének szellemében született. (Inkább, mint az ortodoxia és a cartesianizmus összeegyeztetésére, ahogy Szabó Géza véli. [...]) Egyértelműen fogalmazza meg az ortodoxia és a puritanizmus kívánalmainak helyes viszonyát, mindazonáltal

A korszak már hivatkozott imádságoskönyveihez hasonlóan Köleséri munkája sem egyszerűen az említett történelmi tragédiáknak „emlékezetben őrzése” céljából született, és nem is csupán az 1660. körüli események okait szándékszik feltárni, megmutatva a kiutakat.⁶⁷ Már az a fent elemzett tény is, hogy elsődleges szándéka szerint a szendrői (és nem, mondjuk, a váradi) ekklezsia lelki épülésére szánta imáit, illetve, hogy – immár szélesebb közönség számára (is) – a szóban forgó történelmi események után hat évvel adta ki ezeket, azt mutatja, hogy, legalábbis részben, más szituációban is működőképesnek szánhatta a szövegeket, ahogy az imák olvasói természetesen még inkább saját helyzetükre applikálhatóként értelmezték ezeket. Különösen azokat az imáit, amelyeknek címei is ezt intencionálják: *Akar-mínémü időre-való Könyörgés, Szokott Reggeli Könyörgés, Vitézek Reggeli Könyörgése* stb.

Az első három imádság címe, persze, a mimetikus olvasás lehetőségére hívják fel a befogadó figyelmét, s a néhány konkrét történelmi utalásuk valóban lehetővé teszi és tehetette a referenciális értelmezésüket. A II/1-es fejezetben írottak alapján azonban belátható, hogy a mindenkori befogadók e szövegeket is olvashatták figuratív módon, és alkalmazhatták saját történelmi helyzetükre. Az alábbiakban megvizsgáljuk a konkrét történelmi utalások működését a *Bánkódó Lélek Nyögési* imáinak bibliai szövegekre épülő kontextusában, illetve más korabeli művek összefüggésében. Elemzésünk azonban már most rá szeretne mutatni az imádságok III. fejezetben részletesebben feltárandó tropológiájára és topológiájára is.

A *Bánkódó Lélek Nyögési* első imádságának alábbi mondata konkrétan utal Várad elvesztésére: „Oda vagyon a’ Magyar-birodalomban a’ mi-második [sic!] Jerusálemünk, pogány-kézre jutott leg-nemessebb Végházunk, nincsen már több Váradunk. El-nyeretett a’ Frigy-láda-is tőlünk [...]” (Q3v) Már ebből az idézetből is kiderül, hogy az adott történelmi esemény is a zsidó-magyar sorspárhuzam tropológiájának összefüggésében beszélhető el, lehetetlenné téve egy kizárólagos mimetikus olvasatot.

A Várad elvesztése kapcsán felépített panaszáradat is olyan várossiratóba fordul, amely elsősorban Jeremiás siralmaira, a 79. zsoltárra és Jézus Jeruzsálem-siratására (Lukács 19, 41–44) íródva hagyományozódott a kora újkori európai irodalomban: „Oh Vram! lásd meg kivel cselekedtél így, nemde nem a’ te nevedről neveztetett Várossal-é? El-feletkezél Vram Frigyedről, s’ megengededé, hogy a’ te drága Evangeliomod s’ a’ mi dicsösséges Hitünk s’ Vallá-

---

megszólal az ortodoxia kritikája is [...]” DIENES Dénes, „*Melyeket én az Uram Jézus Krisztusomtól tanultam...*” A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, 2002, (A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiájának kiadványai, 31., a Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének kiadványai, 5.), 23–24.

⁶⁷ LUFFY 2005, 35.

sunk káromlásra jussón? [...] Oh Izraëlnek ékessége, Vr Isten! miért engedéd a' pogányoknak, hogy így sákmánt vessenek a' te örökségedben? egyben-csapják az ő kezeket a' mi veszedelmünkön, süvöltéssel és fő-csóválással álmélkodván, ezt mondgyák: bezzeg szép Város, ez-é a' földnek öröme?⁶⁸ [...] Vram légy kegyelmes a' te Jácóbdnak, ne veszed-el a' te tiszteletednek helyét [...]” (Q4r–v)

Latin nyelvűek ugyan, de a Magyarországon korábban Mohács után koncentrálódó panaszirodalom várossiratóit érdemes röviden említeni az 1657 utáni tragédiák összefüggésében.⁶⁹ Köleséri imájában persze nem jelenik meg a város egyes szám első személyű lamentációja, mint több Mohács utáni allegorikus heroidában, és e 17. századi várossirató imádság is csak nagyon távoli kapcsolatban van az itáliai *lamentokkal*, valamint az ezekre épülő, retorikailag kidolgozott magyarországi latin költeményekkel. Mint Imre Mihály rövid műfaj történeti áttekintésében jelzi, „[I]gétöbbször párhuzamosan jelen volt a laudatio és a lamento hangja is. Hiszen még megrázóbb a sirató, ha veszteségünk az elvesztett értékek laudatiojának tükrében jelenik meg.”⁷⁰ Köleséri imájának a pusztulásleírás közé szúrt néhány visszaemlékező, pozitív kifejezése („legnemesebb Végházunk”, „szép Város”, „földnek öröme”, „tiszteletednek hely[e]”) is inkább bibliai gyökerű.⁷¹

Maga a műfaj azonban ismert volt, hiszen például Köröspataki B. János, mezőcsávási református lelkész is 1658-ban, a török-tatár-moldvai-havasalföldi seregek II. Rákóczi Györgyöt és Erdélyt megbüntetni szándékozó hadjáratáról szerzett, *Erdelynek es Magyar Országának szörnyü romlasarol es az nepeknek rabsagra viteleröl valo rövid historia* című énekében ezt írja: „Aenáés Sylvius

⁶⁸ Vö. Jeremiás siralmai 2, 15–16: „Összecsapják feletted kezöket minden járó-kelök; süvöltenek és csóválják fejöket Jeruzsálem leánya felett: Ez-é az a város, a melyről azt mondták: tökéletes szépség, az egész földnek öröme? Feltátották ellened szájokat minden ellenségeid; süvöltenek és csikorgatják fogukat, mondván: Nyeljük el őt! Bizony ez a nap az, a melyet vártunk; megértük, látjuk!” L. még Zsoltárok 48, 3: „Szépen emelkedik az egész föld öröme, a Sion hegye, a szélső észak felé, a nagy királynak városa.”

⁶⁹ Mint Luffy Katalin írja, „[a]z apokaliptikus világlátás intenzitása mindig szoros kapcsolatban van a politikai, történelmi fordulatokkal, a korviszonyokhoz alakított formában ugyan, de olyan kizárólagos formában, ahogyan a Mohács utáni írásokban megfigyelhető, csak a II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata után találkozhatunk, amelyet a kortársak is a Mohács utáni legnagyobb történelmi katasztrófaként éltek meg.” LUFFY 2005, 40. Vö. még CSORBA 2003, 150. A két fordulópont együttes értelmezésére vonatkozóan l. *Rákóczi-eposz*, s. a. r., bev., jegyz. SZIGETI Csaba, utószó KESERŰ Gizella, Bp., Európa, 1988, 191: „Méltán sirathatód, romlott Magyar nemzet, / Ha iól meg gondolod, mire jutot ügied, / Mikor Laios királi Mohátsinál el eset, / Vagi nagi Matias királi utolsó bucsiút vett. // Nem félhetet akkor magiarság ugi kártól, / Mint most immár tarthat végső pusztulástól, / Mert ugi ki nem dölt volt fundamentumából, / Hogi ismét heliében ne állhasson abból.”

⁷⁰ IMRE Mihály, „Magyarország panasza”. A *Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995 (Csokonai Könyvtár, 5.), 42.

⁷¹ L. például Jeremiás 2: 15–16. idézett sorait!

Constánczinápolynak / Romlását hogj látá az szép palotának, / Siralommal kezdé bánatyát el annak, / Végre fel kiáltván igj szól az várasnak: // ‘Jaj te néked, váras! De jaj az népednek, / Jaj az gyermekednek és emlön függönek, / Jaj a szép szüzeknek -s- aszonj embereknek, / Jaj az öregeknek -s- jó korban élőknek!’” Majd ezt követően felsorolja az elpusztított területeket, közte a városokat, falvakat is, általában egy-egy versszakban jellemezve a romlást. Várad megtámadásáról és a Szalárdinál részletezett ekkori, időleges megmeneküléséről⁷² ezt írja: „Két felől ment réád az ellenség Várad / Kik ellen Istentől várhatod óltalmad, / Ha emberi erő te benned el apad, / Ott az szent Istené napról napra árad.”⁷³ (Más korabeli művekben is feldolgozták Várad pusztulását. Például Kölesérinek „Püspöki János nevű jóbarátja az ostromlott város [Várad] lelkészeként a végsőkig kitartott, Kállai Andrással és Kovásznai Péterrel együtt⁷⁴, és 1661-ben jelentette meg Debrecenben *Az keresztyénség védoszlopának megdülése, azaz Nagyvárad várának kipusztítása* című művét”, melyből egyébként nem maradt fenn példány.⁷⁵)

A laudációs-lamentációs retorika működik a gyászévtized idején megjelent imádságoskönyvekben is. Szöllösi Mihály például így ír, más igék mellett a 79. zsoltár 1. versére építve: „Mert a mi örökségünk szállott a kívülvalókra és a mi

⁷² SZALÁRDI 1980, 440–453.

⁷³ *Régi Magyar Költők Tára*, 17/9, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977, 101, 106.

⁷⁴ Vö. viszont Szalárdi János vonatkozó megjegyzéseivel: „Az várbán prédikátorok ezek valának: Kovásznai Péter, a városbéli rend szerint való tanító, kolosvári Igaz Kálmán, ki Belényes megraboltatása után onnan elszorítottván, a várostól Nagyari Benedek helyébe csak ideig marasztatott vala és a várba is a nép kivánságára, jó akaratja szerint nagy kész-séggel bement vala. És a várbéli ordinárius, Kállai András, kik nagy szorgalmatossággal és istenesen forgódván tisztekben mind az öt bástyákon, kapitány szállásán s az vár kapuja között, amig bátorságos lön az belső kőfaloknak is rettenetes rontások, szörnyű lövés miatt, néha a belső vár piacán is, renddel járván elébb-elébb. Egyik a másik után a bástyákon mindennap mindenütt háromszor-háromszor tesznek vala buzgó-ságos könyörgést s a szokott napokon a szentírásbul a jelenvaló alkalmatossághoz illendő textusokat, igéket keresvén, nagy szép biztató és vigasztaló tanításokkal a népek elméjeket bátorítják, oktatják, vidámítják vala.” SZALÁRDI 1980, 582. L. még 567. *A várad nemesség emlékiratában* (Debrecen, 1660. augusztus 31.) ezt olvashatjuk: „Várbelyi Predikátorok’: Kovásznay Péter, Igaz Kálmán, Kallay András (fol. 30–31.)” Idézi: BALOGH 1982, 199. (Az emlékirat címét és változatairól l. uo., 202.)

⁷⁵ CSORBA 2002a, 223. PÜSPÖKI János, *Az Keresztyénség Véd-oszlopának Meg-Dülése, az az Az Nagy Várad nagy Várának Törökök által való kipusztítása és Elfoglalása. Egy siralmas elmelkedesben keserves szívvvel által tekintetni, és megfontoltatni kívánta Püspöki János Varadrol elbujdasott Tanito*, Debrecen, 1661. (RMK I, 973) Szabó Károly itt azt írja, hogy „[m]egvolt a n.-enyedi ref. coll. ktárában, Gr. Kemény József Lexicon Erud. Hung. cz. kézírata szerint ‘Püspöki’ szó alatt”. Herepei János szerint Püspöki „[u]ltolsó műveként ismeretes a Várad veszedelméről írott beszéde az 1661. évből. Tehát ő is egyike annak a számtalan várad menekültnek, aki édes hazájának elvesztése miatti bánatáról még esztendőik mulva is gyászoló hangot adott.” HERPEI 1966, 113.

verítékünkkel épült házaink, erős Váraink s Városink a Német nemzet birtokába adatának.”⁷⁶

A *Bánkódó Lélek Nyögési* második imájának már a címéből (*Hasonló alkalmatossággal iratott Estveli Könyörges*) sem derül ki egyértelműen, hogy a „hasonló alkalmatosság” konkrétan a váradi ostromhoz kapcsolódó könyörgés, vagy más város, végvár elvesztésekor mondandó imádsághoz szolgálhat inkább mintául. Magában a szövegben ugyan még annyi konkrét utalás sem található, mint amennyit a reggeli imában olvashattunk, de az elveszített végvárakra vonatkozó mondata kapcsolódhat Várad bevételéhez: „Add kezünkben még egyszer tőlünk torkon-verve el vött szép Vég-házainkat, avagy csak tarcs-meg azokat, mellyeket Isteni jó-voltodból még eddig pogány kézre nem bocsátottál. Seregeknek gyözzhetetlen Vra, elégeld-meg immár egyszer a’ Sionnak romlását, vedd-el a’ te népednek szidalmát.” (Q6v) A „[m]eg-szünt a’ mi szívünknek öröme, siralomra fordult a’ mi vigasságunk. El-esett, el-esett [sic!] a’ mi fejünknek ékes Coronája!” (Q6r) mondat metaforája viszont még egy mimetikus értelmezési kísérlet esetén is elbizonytalaníthatja az olvasót abban a tekintetben, hogy Várad elestére utal, vagy inkább – anticipálva a következő imádságot – a fejedelem halálára.

Azzal, hogy Köleséri a térbeli (de mint korábban említettük, lehetséges, hogy időbeli távolság) ellenére közösséget vállal a váradiakkal és könyörög értük⁷⁷, annak a korabeli prédikatori felszólításnak enged, amit Medgyesi Pál így fogalmazott meg a *Negyedik Jajj Első Praedicatio*jában, II. Rákóczi György tragikus kimenetelű lengyelországi hadjárataról panaszkodva, és utalva a – mindenkori – konkrét szituáció példaadó jellegére is: „Nem arra valók e’ fele szomorú esetek, hogy te azokat boszszontásra vegyed; hanem *peldák ezek: mellyekből ha nem tanulsz, higyed el vesz te-is hasonlóképpen*. [...] [Egyrészt] [s]zánakodjál azért [...] Meg emlekezzetek a’ foglyokrul, mint ha ö vellek együtt foglyok volnátok: es azokról a’ kik nyomorgattatnak, mint ha ti-is testben szenyvednétek. [...] 2-szor, a’ Kiken ez eset, gondolándod: ugy mint édes nemzeteden, söt szomszédidon, [...] söt veled azon egy valláson lévő szerelmes Atyadfiain [...] De nem elég itt a’ pusztá szánakodás, ez meg sirathatatlan nagy romlás; hanem segélleni-is tartozunk, nyomorodott szegeny edes husunkat

⁷⁶ SZÖLLŐSI 1676 = INCZE 1940, 21, l. még 17.

⁷⁷ Petrőczy Éva szerint Köleséri imádságoskönyvével „is bizonyította szülővárosához való eltérhetetlen kötődését”, és a kötet „legmeggrázóbb, legdrámaibb darabjának” az első imádságot tartja. PETRŐCZI 2002b, 7. Incze Gábor ugyancsak ezt az imát emeli ki szövegközlésével és rövid kommentárjával. INCZE 1931, 157–158. Szűcs István szerint viszont „[e] többféle könyörgéseket tartalmazó könyvben; különösen megható, és ma is nagy lelki gyönyörrel olvasható, azon imádság, mely a II. Rákóczy György fejedelem által Gyalu és Fenes közötti téren 1660-dik évi május havában szerencsétlenül vívott ütközet után bekövetkezett idők alkalmából Köleséri által készített volt.” SZÜCS 1872, 572–573.

csontunkat: a' kiktől lehet karral és kardal; a' kiknek Isten adta, eszszel tanacsal, értekel, s-mindenek felett, sűrű könyörgésekkel.”⁷⁸

A harmadik imádság (*Gyalu s' Fenes között lett szomorú Harcznak alkalmazosságával iratott Könyörgés*) referenciájaként II. Rákóczi György halálát tételvezhetjük: „[...] az Vrnak fel-kent Fejedelme-is sebek miatt esék-el [...]” (Q7v)⁷⁹ A *Bánkódó Lélek Nyögés*iben ez a rövid megjegyzés az egyetlen ellenőrizhető utalás a fejedelemre. (Az *Akar-minémü időre-való Könyörgés*ében, illetve a *Szokott Reggeli Könyörgés*ben csupán többes számban fohászkodik az előljárókért, s közte a fejedelmekért: „Ald-meg mind azokat, valakik a' te Anyaszentegyházadnak kebelében vadnak, a' keresztyén Királyokat, Fejedelmeket, nagy Vrakat, Capitányokat, Hadnagyokat, alattok lévő vitézeket, a' szegény nyögő s' sohajtó kösséget. Ald-meg a' szent életü tudós lelki-Pásztorokat, ruházd-fel kegyelm[e]ddel őket, hogy ronthassanak, építhessenek, plántálhassanak.” (R1v)⁸⁰)

⁷⁸ MEDGYESI Pál, *Igaz Magyar-Nép negyedik Jajja s-siralma [...]*, Sárospatak, 1657 (RMK I, 922), B3r–B4r. (Kiemelés: F. G. T.) Hasonló a helyzet Técsi J. Miklós *Lilium humilitatisa* esetében is, ugyanis a hollandiai peregrinus által először Franekerben, 1659-ben kiadott imádságoskönyv az 1657-es és következő évek kárvallottjaiért, különösen a krími fogságba esett erdélyi seregért könyörög és vállal velük közösséget.

⁷⁹ Az imádság címe ugyan lehetőséget ad az említett referencia feltételezésére, de arra nézve, hogy a kora újkori imák konkrét történelmi eseményekkel való megfeleltetése preconcepciózus olvasás eredménye lehet. I. Kanyaró Ferencnek Árkosi Benedek egyik imádságához fűzött jegyzetét. Az 1660-as keletkezésűnek tartott kéziratos imádságoskönyv egyik imája (*Fegyver ellen való könyörgés*) alábbi mondatát („[n]oha pedig megszoktad kegyelmes Atyánk, azokat gyalázni, kik a te népedet rontják és nyomorgatják [...]”) úgy kommentálja Kanyaró, hogy „[i]tt alighanem II. Rákóczi Györgyre gondol, ki 1660 tavaszán esett el Kolozsvár mellett, a fenesi csatatéren”. KANYARÓ Ferenc, *Árkosi Benedek korfestő elmélkedései és hazafias imái 1660-ban*, Keresztény Magvető, 1905, 209. Kanyarónak az említett esetben (és máskor is) tetten érhető, konkrét referenciát feltételező interpretációja már önmagában is megkérdőjelezhetőnek tűnik, hiszen az imádságoskönyv (talán szándéka szerint is) megfelelni látszik a mindenkori hasonló történelmi helyzetben való újraolvasásra. Ezen túl Kanyaró kommentárja is cáfolhatóan látszik, hiszen Árkosi idézett mondatának kontextusa – és a korszak imádságainak hasonló szövegrészei – a zsidó-magyar sorspárhuzam tropológiai keretében inkább a nemzetre támadó idegen hatalomra vonatkozik.

⁸⁰ L. még: R2v–R3r. (Az *Esvéli Könyörgés*ben egyes számot használ, de itt nem a fejedelemért imádkozik, hanem: „Adgyad Vram a' te itiledetet a' mi kegyelmes *Koronás Királyunknak*-is, hogy itillye a' te népedet igazságban [...]”, de ezt követően, a többi előljáróról szólva már többes számban folytatja könyörgését. R4v, kiemelés: F. G. T.) A *fejedelmek alatt uralkodókat* ért, nem a 16. századi, tág, a császárt és a mezővárosi bírát is beleértő jelentése él a fogalomnak. Ez utóbbról I. ÓZE Sándor, *„Bűnéiért bünteti Isten a magyar népet” – Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1991. (A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványai, 2.), 46. Köleséri 1682-ben sokkal közvetlenebbül könyörgött Apafi Mihályért, az akkori erdélyi fejedelemért, mint korábban Rákócziért: „Koronázd meg kegyelmes Fejedelmünket, Fejedelmi Méltóságos hivatalyához illendő mennyei ajándékokkal; erősics meg az ő székít, hogy ő is a' te országodat elő mozdíthassa. Ald meg kegyelmes Aszszonyunkat, hogy lehessen a' te Anyaszentegyházadnac nevelő Dajkája. Ald

A harmadik imádság témaválasztása, a Rákóczi halálára utaló sorok azért is érdekesek, mert öt évvel korábban, 1661. április 24-én szerzőnk mostohaapja, Czeglédi István mondta a temetési prédikációt a fejedelem sírba tételekor, Sárospatakon.⁸¹ A beszédben érzékelhető a kassai prédikátor Rákócziról alkotott összetett véleménye, hiszen „a halott köteles dicséretébe bíráló megjegyzéseket vegyít[ett]”, például „a hadba indulás előtt” elmaradt „bűnöktől való megtisztulás”, vagy éppen a hadjárat idején „[e]lharapózott [...] gonoszság” miatt.⁸² A funerációs beszéd szerint azonban Rákóczi a nemzetért áldozza fel magát: a kétségbeesés „sutullá ki belőled amaz Édes Nemzededhez gerjedező szókat: *Kész vagyok egy bokrot meg-festennem véremmel*. Ez Hazádhhoz Gerjedező Lelkednek melegsége tétetett ilyen biztatást: *Vitézek! Vitézek! Az én vérem sem drágább a Tieteknél!* Nagy Ember esék hát el Izraeltül! Nagy Fejedelem, s-igen Nagy Fejedelem. Mely világló Szövétneknek El-alvását oly méltó hogy sohajtsa, nem a Törökös, hanem a Magyaros Magyarság.”⁸³ Czeglédi prédikációjához hasonlóan szól Rákóczi haláláról az *Elogium illustrissimi atque celsissimi Transylvaniae principis Georgii Rakotzi Secundi* című, 1660 körüli

meg a' nagy reménségű Választott Fejedelmi csemetés és azt az egész házat; Ald meg mind a' két hazában az igaz Vallást szerető s' vallo Uri és Nemes rendeket, hogy a' te dicsőségedet óltalmazhassák és Evangéliomodat fen tarthassác. [A továbbiakban az egyházi szolgákért, elöljárókért, bírákért, az egész tanácsi rendért kér áldást, majd a így fejezi be:] Ald meg Uram ezt a' Magyar Jerusálemet, mellyben tündöklök az Evangéliomnac fáklýája [...]” (KÖLESÉRI 1682a, G3r-v.) Noha az ilyen imák sem voltak ritkák a korban, ez esetben figyelembe kell vennünk, hogy Köleséri éppen 1682–1683-ban több levelet is intézett Apafi Mihályhoz, elsősorban fia, ifj. Köleséri Sámuel külföldi útjának támogatása céljából, így lehetséges, hogy ezzel a könyörgéssel is hozzá akart járulni a fejedelem jóindulatának megnyeréséhez. L.: *Köleséri Sámuel debreczeni pap folyamodása Apafi Mihály fejedelemhez, külföldön tanuló fia segélyezéséért*, Erdélyi Protestáns Közlöny, 1879, 371. (Ez a levél 1682. április 21-én kelt, éppen azon a napon, amikor a *Josue Szent Maga-El-Tökellese Ajanlo Levelet* írta.) *Adalék Köleséri Sámuel életéhez*, közli: SZILÁGYI Sándor, Magyar Könyvszemle, 1893, 303. (1683. január 15-i levél.) Párhuzamosan ugyanezt közölte név nélkül valaki: *Köleséri Sámuel levele*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1893, 106. Mikor Köleséri kiadja mostohaapja művét, a *Sion Varát* (CZEGLÉDI 1675), ajánló levelet ugyancsak Apafihoz intézi. Az Apafitól való támogatáskérés Köleséri számára családi hagyományként is élhetett, hiszen Czeglédi István is írt a fejedelemnek a kassai iskola megsegítése céljából. L. *Czeglédi István levele Apafi Mihály fejedelemhez, Kassán, 1667, július 21-én*, közli KONTZ József, Protestáns Közlöny, 1896, 153. A levélről I. PETRÓCZI Éva, *Oratio Politico-Ecclesiastica, avagy Czeglédi István gyászbeszéde II. Rákóczi György fölött*, [2005], www.iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Petroczi.pdf

⁸¹ CZEGLÉDI István, *Ama Ritka példájú, s-a' Pogány természet szerint gyűlölő Keresztyének közöt Dicsőséges emlékezetet érdemlet, s-érdemelhető II. Rakoci Györgynek [...] Magyar-Jzrael szövémekének el-alvásának megh-emitése, s-Testének földben tétele felet lött Praedicatio. [...]*, Kassa, Severinus Marcus, 1661. [RMK I, 974.] A temetési beszéd szövegét I. *Czeglédi István II. Rákóczi György fölött = Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad., jegyz. KECSKEMÉTI Gábor, bev. KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1988, 171–219, a temetésről I. a Jegyzeteket, 413–426.

⁸² Idézi: KECSKEMÉTI 1988, 415. Szintén idézi: PETRÓCZI [2005], 6.

⁸³ CZEGLÉDI 1661, 48. Idézi PETRÓCZI [2005], 8–9.

ének, de ez már Rákóczi bűnhódéseként, bűneiért megfizetett adósságaként is értelmezi azt: „Sebbel, vér hullással ő ugyan tartozott, / Mert bűnéből sebbel s-verrel ki változott, / Christusnak seb s- vérért jó verrel aldozott, / Örök boldogságra kikkel utat nyitot.”⁸⁴ A valószínűleg 1674-ben keletkezett Rákóczi-eposz ugyancsak „nem ellentmondásmentesen, de *végső soron* pozitívan értékeli”, a fejedelmet. A szászfenesi csatában való részvételét és sebesülését úgy énekl meg, mint amely – Szigeti Csaba interpretációja szerint – „bűneitől megtisztulást hozó hősi halál[t]” hozott számára, amely „ugyan az Úr büntetése, de egyben feloldó, megtisztító halál is.”⁸⁵ Bár nem feladatunk vizsgálni, sok egyéb korabeli szöveg próbált véleményt alkotni a fejedelem haláláról a hadi és politikai cselekedetei összefüggésében. (Elsősorban korszak történet- és emlékiratírói, prédikátorai: Kemény János, Szalárdi János, Enyedi István, Petrityvity-Horváth Kozma, Bethlen János, Nagy Szabó Ferenc, Cserei Mihály, Medgyesi Pál stb.) A szerzők általában erőteljesen hibáztatták II. Rákóczi Györgyöt az 1657-es lengyelországi katonai és politikai tragédia, valamint az erre következő bosszúhadjáratok miatt⁸⁶, de a pusztulás okai közt többen számba vették a nemzet bűneit is⁸⁷, abban a reformáció idején fölerősödő deuteronomista teológiának⁸⁸ az összefüggésében, mely szerint a romlás a bűnökre következő büntetés-ként értendő.

Köleséri Sámuel imádsága ugyan jóval kevésbé foglal állást Rákóczi megítélésével kapcsolatban, és mint fentebb idéztük, csupán a halálát említi röviden. De ezt a konkrét utalását is a 79. zsolttára és Jeremiás siralmaira építő zsidó-magyar sorspárhuzam és az ezzel szorosan összefüggő fertilitas Hungariae toposzának működtetésével fogalmazza meg: „A’ mi téjjel mézzel folyó örökségünk szállot a’ kívül-valókra, szép Vég-házaink az idegen pogányokra; jutot-

⁸⁴ *RMKT*, 17/9, 454–458, az idézet: 458. A verset talán Oroszhegyi Mihály írta. (Uo., 734.)

⁸⁵ A modern szövegkiadás SZIGETI Csaba által írt előszava 1674-re datálja a művet, és Felvinczi Sándorban valószínűsíti a szerzőt. „*Fátum pokol óra*”, *A Rákóczi-eposz irodalomtörténeti helyének kijelöléséhez = Rákóczi-eposz* 1988, 20, 24. Az idézet: 22–23, 28–29. (Kiemelés az eredetiben.) L. még a korszak irodalmából PASKÓ Kristóf, *A’ Nemes, és régenten hires Erdely Orszaganak keserves és szomorú Pusztításáról Irt Siralom*, [...] [Szeben], 1663. (RMK I, 1007) kiadva: *Régi Magyar Költők Tára*, 17/10, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981, 151–197.

⁸⁶ Rákóczi megítélésével kapcsolatban szempontunkból l. elsősorban MAKKAJ László, *A magyar puritánok történetiszemlélete*, Theológiai Szemle, 1978, 342–345; valamint LUKÁCS ZS. Tibor, *A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése*, Aetas, 1995/1–2, 68–93.

⁸⁷ Azokra a korabeli vélekedésekre, melyek a romlások miatt kizárólag Rákóczit tették meg bűnbaknak, kemény választ ad a *Tatarok rabságában esteknek keserves enekék* című, 1659 augusztusa előtt keletkezett vers: „Nem vét az mi lelkünk az elől jarokra, / Sem nem úr, sem kiraly ez rabsaghnak ura, / Hanem az mi bűnünk, az urnak haraghja, / Jgy akarta az Úr, hogy minket megh ronta.” *RMKT*, 17/9, 398.

⁸⁸ L. pl. Thomas HIEKE, *Hallgatni istenkáromlás volna – a panasz fenomenológiája és teológiája az Ószövetségben*, (Ford. SZÁNTÓ Tamás), Mérleg, 1999/4, 373–391; André LACOCQUE, „*Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet?*” és = Paul RICOEUR – André LACOCQUE, *Bibliái gondolkodás*, Bp., 2003, 319; Paul RICOEUR, *A panasz mint ima* = uo., 371–372.

tunk immár nagy árvaságra, mert az Vrnak fel-kent Fejedelme-is sebek miatt esék-el, ki felől azt mondtunk, hogy az ő árnyékában nyugoszuk.” (Q7v)

Azt, hogy a fejedelem eleste miatt „jutottunk [...] nagy árvaságra”, s „hogy tüzet gyújtottál a’ Sionban, melly meg-emésztette annak fundamentomit”, hogy „meg-sokasítottad Judának leányi közt a sirást és jajgatást”, vagyis minden elpanaszolt nyomorúságot Köleséri is azzal magyarázza („Ez az oka Vram”), hogy „vékezünk te ellened”. (Q7v) Az ima bűnvallás részében előbb általános-ságban mondja, hogy „[m]eg vallyuk szent Istenünk, rettenetes bűnös voltunkat” (Q7r). Ezt követően viszont a fejedelem bűneiről is szól. Ugyan – hivatkozott kortársaival szemben – konkrétumok nélkül, ráadásul közvetetten, hiszen minden bűnössel együtt említve, sőt az uralkodó elődöket is ideértve, azaz a fejedelem személyét nem konkretizálva, a kontextusból adódóan azonban mégiscsak Rákóczi-ra is érthető az alábbi, többes szám első személyben elmondott bűnvallás: „Oh Vram! minékünk orczánk-pirulása, a’ mi Királyinknak, Fejedelminknek, Atyáinknak, Véneinknek, Iffiainknak, mert vékezünk te ellened.” (Q7v)⁸⁹

A közösség nevében történő megszólalásról, előbb az így megfogalmazott panaszokról, majd a bűnvallásról és a bűnbánatról a következő fejezetben beszélünk, a szövegek topológiájára és topológiájára is kitérve.

III. A közösségvállalás grammatikája és retorikája Köleséri művében

A Rákotzi György éneke című 1661-es panaszének imaformában kezdődik: „Siralmas panaszszát halgasd meg, Ur Isten, szegény Magyar országnak, / Mert közzel erejük utolsó romlását nyomorodot hazánknak, / Hogy ha könyörülő irgalmas szemeid rajtunk nem siralmaznak.” Majd a beszélő a magyar nemzet-hez fordulva („Tsudalkozom rajtad, oh te magyar nemzet, hogy még sem tudsz meg térni”) felteszi a kérdést: „Sok gyönyörű vég vár, ki mind töröké már, régen nem tiéd volt-é?”. Hiába vetette reményét „mi nyomorult nemzetünk” „Isten után” „jokegyelmes fejedelmünk[be]”, az elpusztult a csatatéren.⁹⁰

Hasonló módon alkalmazza az aposztrophét Köleséri is az első imádságban, bár mielőtt megszólítaná a „Magyar nép”-et, nem közvetlenül Istenhez beszél, hanem egyes szám harmadik személyben szól róla: „Meg-cselekedte az Vr, a’ miket meg-gondolt, meg-teljesítette fenyegető szavát, mellyel az ő szolgálai által sokszor meg-fenyegetett; nem kedvezett az Vr, hanem meg-vidámitotta mi rajtunk az ellenséget, fel-emelte szarvát a’ mi gyűlölőinknek.” Ezt követően fordul a közösséghez, panaszra, sírásra szólítva fel őket, amit aztán maga végez el: „Oh igaz Magyar nép! éjjel nappal folyanak a’ te köny-hullatásid, mint a’ fo-

⁸⁹ Talán nem véletlen, hogy ennek az imádságnak a megszólítása nevezi meg úgy Istent mint „Királyoknak Királlya, Fejedelmeknek győzhetetlen Fejedelme!” (Q7r)

⁹⁰ *RMKT*, 17/9, 461–463.

lyó-viz: meg ne szünnyél [sírn]i, meg ne nyugodgyék a' te szemeidnek fénye. Kelly-fel, kiálts első álomkor, önts-ki mint a' vizet, a' te szivedet az Vr előtt, mert egyben hitta az Vr, mint egy Innep-napra a' te félelmidet minden felöl. Gyorsabbak a' mi kergetőink, a' repülő Saskeselyüknél, fel-vadászták a' mi rejtek-helyeinket, el-közelgettenek a' mi utolsó veszedelmünknek napjai; Jaj, bizony el-jött a' mi végünk! El-jött immár az az idő, hogy a' föld ki-okádgya az ő lakosit, nem lakhatunk többé az Vrnak örökségében. Oh meg-gyászolhatatlan s' meg-sirathatatlan napok! jaj hogy érök ezeket. El-olvadott Vram, a' mi szivünk, el-lankadtak a' mi kezeink, öszve-verődnek a' mi térdeink, mert bánattal illetett minket az Vr az ő busulásának napján.” (Q4r)

A kötetben az első, e kitüntetett helyen álló imádság az egyetlen, melyben megtörténik a „Magyar nép”-hez való odafordulás.⁹¹ Kérdés persze, hogy kihez (ugyancsak a közösséghez?) szól az imádkozó, amikor egyes szám harmadik személyben beszél az Úrról. (Ez a forma a fenti idézetten kívül több helyen is jellemző a kötetben, s a kor más imádságaiban is igen elterjedt – elsősorban bizonyos zsoltárok alapján.⁹²) Köleséri első imádságát leszámítva tehát – legalábbis grammatikailag bizonyítható módon – nem történik meg a nemzethez való odafordulás, azonban a közösség nevében történő megszólalás az egész imádságoskönyvre jellemző.

Érdemes a kérdés vizsgálatához figyelembe venni Szilasi László megjegyzéseit, melyek szerint a magyar művelődéstörténetben az egyéni panasz nagyon szorosan összefonódott a siralom közösségi (nemzeti, felekezeti stb.) megszólaltatásával. Az általunk elemzett vagy érintett imádságos kötetek: Köleséri Sámuel, Técsi Joó Miklós, Filepszállási Gergely, Otrokocsi Fóris Ferenc, Szöllösi Mihály és mások munkái hasonló retorikai lehetőséget teremtenek a beszélő és a közösség megszólalásának, mint amilyenre a *Kiben kesereg a ma-*

⁹¹ Átételesen még az utolsó imában (*Estvéli Könyörgés*) olvasható egy, grammatikailag mindenképpen a nép megszólítása, de ez az aposztrophé valójában az Úr szavának felidézése: „Ne fély semmit oh én népem mert én meg-váltottalak tégedet [...]” (R5r).

⁹² L. pl.: Q5v–Q6r, Q7v, R2r–v. A harmadik imádságában például folyamatosan változik az Úr-hoz/Úrról való beszéd grammatikai személye. Az Isten megszólítását a róla való egyes szám harmadik személyű beszéd követi, melyet újból egyes szám második személyű vált, majd ismét egyes szám harmadik személyben szól Istenről. Végül a 137. zsoltárt és Jeremiás könyvének 25. részét parafrazálva az ellenségekhez fordul, átkot mondva reájuk: „Oh Vram! [...] El-vesztetted Izraelnek (a' Magyar Nemzetnek) ékes lakó-helyeit és meg-sokasítottad Judának leányi közt a sirást és jajgatást. Meg-tapodta az Vr a' mi erős vitézinket, gyűlést tött mi ellenünk, hogy a' mi iffiainkat meg-rontaná, sajtót nyomtatott az Vr a' Sionnak leányival. [...] Tekincs-meg Vram, mert győtrelemben vagyon a' te Anyaszentegyházad, kívül a' fegyver pusztít, belől a' szorongató félelem emészt. Igaz az Vr, mert az ő szaja ellen rugodoztunk. Eörrülly bátor mostan Edomnak leánya, (környül-metéletlen szivü pogányság) de még te rajtad is által mégyen az Vrnak pohára, meg-részegüls és okádol; bóldog léssen a' ki meg-fizet néked-is a' te gonoszságodért, mellyel hozzánk vóltál; bóldog ember léssen, ki meg-ragadgya és a' kösziklához veri a' te kicsiny gyermekidet. Oh Vram emlékezzél-meg végre a' te kicsiny seregedről [...]” (Q7v–Q8r) (Az ellenségek megszólítása a Bibliában és a kora újkori imádságirodalomban máshol is előfordul.)

gyar nemzetnek romlásán s fogyásán című Rímay-vers záróstrófája szólított fel, és Bónis Ferenc keservén (*Feketített gyásszal beborult...*), illetve a *Rákóczi-nótán* keresztül Kölcsey *Hymnusa* beteljesített. Szilasi László szerint a Rímay-vers beszélője „saját arcát és hangját” „kínál[ja] fel a haza és a nemzet Istenhez szóló kesergésének, sírásának, kiáltásának médiumaként”.⁹³ Vagyis a Szilasi által rekonstruált, hosszú líratörténeti folyamathoz képest az imádságirodalomban, az említett szerzők munkáiban már a 17. században jelen van nemcsak „a szerkezet valamennyi retorikai eleme”, hanem a szöveg beszélőjének az a lépése is, hogy „a közösséghez való beszédet, az Istenhez történő odafordulást és (nem utolsó sorban) a közöttük történő közvetítést egyetlen, prozopopeikus beszédszituációban összegezze: hogy a közösség [a nemzet, az anyaszentegyház] valóban vele és általa, az ő hangján és az ő orcájában, képviselője által kesereghessen, sírhasson, kiálthasson Istenéhez”.⁹⁴ Imre Mihály korábban így utalt erre: „A német irodalmi környezet határozottan politikai-publicisztikai irányba terelte a panasz-síralom eredetileg individuális jellegű műfaját, s közösségi hangoltságuvá változtatta, melynek meghatározó mozzanata a Türkengefahr volt, és az ellene folytatott küzdelem.”⁹⁵

III/1. A panasz grammatikája és retorikája

Köleséri kötetének a közösséget ért szenvedésekre, nyomorúságokra vonatkozó többes szám első személyű megszólalásai a panaszretorika hagyományához kapcsolódva hangzanak fel: a zsidó-magyar sorspárhuzam toposzrendszerének működtetésével, a *fogyó, töpörődő* Izrael = Magyarország metaforájával jelölik a felvállalt nemzettel/Anyaszentegyházzal való azonosulást. Az első imában a beszélő így könyörög Istenhez: „Oltalmazd kicsiny seregedet, védelmezzed meg-maradott maroknyi Gyülekezetedet” (Q4v), az ötödikben (*Szokott Reggeli Könyörgés*): „Védelmezzed *édes maroknyi* nemzetünket a’ mi ellenünk mindenfelől fel-fegyverkezett dühös ellenségtül, ki vérünket szomjuhozza. Tarts-meg *Anyaszentegyházadat* az ördögnek és e’ világnak incselkedési ellen [...]” (R2v), a hetedik imádságban (*Vitézek Reggeli Könyörgése*) pedig ez szerepel: „Ne adgy minket Vram a’ Pogányoknak martalékul, ne hizzék tovább-is a’ *Magyar kereszttyénség* vérevel ez a’ vér-szopó nadály, apadgyon-el már egyszer a’ Török höld, hadd vetkezze-le gyász-ruháját a’ sok kereszt, bu, bánat, szenvedés-

⁹³ „Ó, kedves nemzetem, hazám, édes felem, / Kivel szerelmetes mind tavaszom s telem, / Keseregj, sírj, kiálts Istenedhez velem; / [...]”

⁹⁴ SZILASI László, *Hajlam a búra (A magyar irodalom panaszos alaphangjának retorikai gyökerei a régiségben)*, [2005], 5–6. L. www.itl.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Szilasi.pdf. L. még OLÁH Szabolcs, *Lírai „után-mondás”, tropológia és valóságképzet a XVII. századi lelki énekekben = A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005, 287.

⁹⁵ IMRE 1995, 97.

után a' *szegény Magyar maradvány.*" (R6v, kiemelés: F. G. T.) Köleséri történelemszemléletében is meghatározó tehát az a „kisleptudat”, amelynek leggyakoribb jelzői Medgyesi Pál munkáiban így szerepelnek: „*el-fogyatkozott* édes Nemzetünk”, „*szegén' marokni* Mag'ar nép, Erdél' s-Mag'ar Ország”, „*megromlott szegény* nemzetünk”, „*szerelmes édes marokni* Nemzetünk”.⁹⁶ Mostohaapja, Czeglédi István is hasonló kifejezést használt II. Rákóczi György temetésekor mondott beszédében („marokni véredet nem szántad”⁹⁷), azonban nemcsak az 1660 körüli években meghatározó e nemzetfelfogás. A „*marokni nép*”-ért való könyörgést (illetve e közösség nevében mondott bűnbánó imát) megfogalmazó imádságos kötetre még a 17. század végéről is találhatunk példát: II. Apafi Mihály különböző alkalmakra, így reggelre és estére írott, továbbá az ellenséges üldözéstől való szenvedés idején, valamint halálos betegségben mondandó imádságokat tartalmazó munkáját (*Erdélyi fejedelem Apafi Mihály magános könyörgési*). Czegei Vass György pedig így ír a naplójába feljegyzett (1684. és 1694. évi szilveszteri) imádságaiban: „maroknyi magyar Izrael”, valamint: „Felkiáltok óh én istenem mostan is hozzád, és nem szünöm meg az te ajtódon zörgetni én istenem, az én nemzetemért, az te kevés számú magyar Izraeledért és ebben lévő kicsiny hazámért [...]”.⁹⁸

A zsidó-magyar sorspárhuzam 17. századi tropológijára jellemző, hogy a korábbi évszázadban alkalmazott allegorizációnál kevésbé különül el az ószövetségi Izrael és a kora újkori magyarság története.⁹⁹ Már Köleséri első imádságának (*Váradnak, Pogány kézben való esésének alkalmatosságával iratott: Reggeli Könyörges*) beszélője „mi Izraélünk”, „Magyar Izraélünk”, „Magyar Birodalomban a' mi másodík Jerusálemünk” nevében szólal meg (Q3v). Időnként – a bibliai hagyomány alapján – a *Jerusálem* szó a nemzetet jelölve, szinkdochéként működik, mint Köleséri 1673-as, *Arany Alma* című prédikációs-kötetében: „Szabad légyen nékem, Edes Nemzetem a' Propheta szavaival tégedet intenem: Oh (Magyar) Jerusálem, mosd meg, tisztíts meg, reformáld mindek elötte a Szivedet s az után külső Eletedet”. Másrészt viszont ugyancsak városra, de ekkor már nem Váradra, hanem új hazájára, Debrecenre utal, amely

⁹⁶ (Kiemelés: F. G. T.) A kifejezéseket összegyűjtötte: LUFFY 2005, 52, 62, 66, 71. L. még UŐ, *Medgyesi Pál és prédikációi. Prédikatori magatartás a Rákócziak udvarában = Rodosztanulmányok, I. Nyelvészet és irodalom*, szerk. SELYEM Zsuzsa, Bukarest, Kolozsvár, Kriterion, 2001, 176, 183–185; BENDA Kálmán, *A magyar nemzeti hivatástudat története (A XV–XVII. században)*, Bp., 1937, 102–122; IMRE Mihály, *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációs-kötetben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1987–1988, 44; IMRE Mihály, *Nemzeti önszemléletünk XVII. századi irodalmi változatai*, Körösök vidéke, 1989, 8; ÖZE 1991, 141.

⁹⁷ CZEGLÉDI 1661 = KECSKEMÉTI, 1988, 181.

⁹⁸ BARTÓK György, *II. Apafi Mihály fejedelem imádságos könyve*, Református Szemle, 1909, 92; CZEGEI VASS 1896, 44, 190.

⁹⁹ L. ehhez PETRÓCZI [2005], 7.

a „mi kis magyar Jerusálemünk”. Csorba Dávid szerint „[a] prédikátor, aki városának sokat köszönhetett, és hosszú ideig szolgálta is azt, [a *Josue Szent Maga-El-Tökellesében*] Isten oltalma alá ajánlotta az azilumot nyújtó cívisvárost. ‘Áldd meg Uram ezt a Magyar Jerusálemet, melyben tündöklük az Evangéliumnak fákyája.’” Csorba hangsúlyozza, hogy ezt „[a] 17. századi történeti szituáció sugallta párhuzamot számos prédikátor alkalmazta, Kismarjai Veszelin Páltól Medgyesi Pálon át Sajószentpéteri Istvánig.”¹⁰⁰ (Fekete Csaba mutatta ki, hogy e tropológiát működtette Kismarjai Veszelin Pál néhány prédikációjában és versében az 1620-as évek végétől.¹⁰¹) A „Magyar Jerusálem”, „Magyar Sion”, „Magyar Izrael” és hasonló trópikusok is gyakori használatban maradnak a gyászévtized idején keletkezett – többek közt – imádságoskötetekben is. Ez a szóhasználat például nemcsak Szöllösi Mihály művének lapjain tűnik fel, hanem Otrókocsi Fóris Ferenc munkájának a címébe is bekerül: *Kereszt alatt nyögő Magyar Izraelnek Hálá-adó és Könyörgő Imadsagi*.¹⁰²

Köleséri második imádságában viszont úgy szerepel a *Sion* szó, hogy egyáltalán nem jelenik meg a parallel sorsazonosság mindkét ága, és elliptikusak maradnak a metaforák: „Seregeknek győzhetetlen Vra, elégeld-meg immár egyszer a’ *Sionnak romlását*, vedd-el a’ te népednek szidalmát. Most vagyon Vram az idő, hogy a’ pogányok táborát meg-tekincs haragodban; veszed eszeket csudálatosképpen, a’ magok fegyverével vágasd-le őket, bolondics meg a’ keresztényenség ellen forralt tanácsokat, vidámics-meg a’ Joseph romlásán szána-kozo jó lelkeket.” (*Hasonló alkalmatossággal íratott Estveli Könyörges*, Q6v).¹⁰³ A „Joseph romlása” bibliai eredetű metaforáját is előszeretettel használják a kor szerzői a hazai háborús pusztulásokról szóló szövegeikben: legismertebb talán Medgyesi Pál Ibrányi Ferenc halálára elmondott prédikációjának címe, de korábban Kismarjai Veszelin Pál az 1640-es debreceni tűzvész következtében történt romlását is e trópuszt használva beszéli el.¹⁰⁴

¹⁰⁰ KÖLESÉRI 1673, 4. 78–79, idézi CSORBA 2005, 180, 183; KÖLESÉRI 1682a, G3v, idézi uo., 183–184. L. még CSORBA 2002a, 223; UŐ. 2002b, 93.

¹⁰¹ [KISMARJAI VESZELIN Pál], (*Ierusalem veszedelme*), [Debrecen, Rheda Péter, 1629] (RMNy 1425A); UŐ., *Oktato es Vigaztalo Praedicatorok, melyek Debreczen Varasanak MDCLX Esztendőben tüz miat löt siralmas pusztulásában [...] elpraedicaltattak [...]*, Debrecen, Fodorik Menyhért, 1641 (RMNy 1875 = RMK I, 715) L. FEKETE Csaba, *Magyar Ieruzsálem. Ajánlás és időmértékes verssorok egy debreceni prédikációskötetből 1641*, A Déri Múzeum Évkönyve, 1980, 427–440; IMRE 1989, 8.

¹⁰² SZÖLLÖSI 1676 = INCZE 1940, 10, 15, 17, 18, 21, 22, 23. stb.; OTROKOCSI FÓRIS 1682.

¹⁰³ (Kiemelés: F. G. T.) Persze, a 16. században is jellemző volt, hogy a zsidó-magyar sorspárhuzam „legtöbbször csonka, vagy csak a bűn és büntetés van hangsúlyozva, és a magyarok választott nép-mivoltáról nem beszél, vagy csak a magyarság van megemlítve, és a párhuzam zsidó népéről nem szól.” ÖZE 1991, 18. L. még uo., 139.

¹⁰⁴ MEDGYESI Pál, *Joseph Romlása. Avagy Magyar Nemzet MDCLVIII. Esztendőbeli nagy pusztulásán, annak MDCLIX-ben nem kicsiny öregbülésén-való Kesergése, az Isten Anyaszent-*

Köleséri utóbb idézett imája a kötet egyetlen bibliai mitizációjával folytatódik. A szerző megemlíti néhány ószövetségi politikai vezetőt (akiket, a 16–17. századi magyar és európai – elsősorban, de nem kizárólag – protestáns uralkodói elé példaként állították a korabeli véleményformálók, gyakran szintén prédikátorok):¹⁰⁵ „Támasz Vr Isten a’ te inség-alatt nyögő népednek, edgy nevezetes Szabadítót; bár olyan légyen az, mint a’ juhok aklából, Királyi-székben hágott Dávid, vagy mint a’ csépelő szérüről élő [sic!] állatott Gedeon, avagy csak mint a’ gyenge karjú Deborah Aszszony.” Majd – kifejtve az allegorizációt – így folytatja: „Adgy Vr Isten, ez el-álélt Nemzetnek edgy okos vitéz Magyart, ki, avagy kardgya-élivel, avagy elméje-fényével szerezzon állandó s’ megmaradandó békességet ez meg-nyomorodott hazának.” (Q6v)

*****

(Excursus:

A bölcs és kegyes vitéz képének néhány példája Kölesérinél és kortársainál)

Az előbb idézett sorok azért is figyelemreméltóak, mert itt is tetten lehet érni a sokak által hagyományozott, a fegyverforgatás és a bölcsesség együttes fontosságát hangsúlyozó toposzt.¹⁰⁶ Balassi szerint „nemcsak *fegyverre* jó szívvel, hanem egyébre is mindenre jó *elmével* szerette volna Isten az mi nemzetségünket. Csakhogy nem tudom micsoda bolond szokás és pór szemérmetesség bánt bennünket, hogy azt csak mi szégyenljük, azmivel egyéb nemzet dicsekedik és tisztelkedik, úgymint diáksággal, jó nyelvvel s *elmével* s versszerzéssel, mely dolgok Istennek fő ajándéki az emberekben!”¹⁰⁷

---

egyházának [...], Sárospatak, Rosnyai János, 1659. (RMK I, 948) L. erről LUFFY 2001, 175–176. KISMARJAI VESZELIN 1641, közli: FEKETE 1980, 431.

¹⁰⁵ A bibliai mitizációhoz a kora újkori magyar irodalomban l. elsősorban HARGITTAY Emil, *A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben = A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, Bp., Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Scriptum Rt., 1998, 740; UÖ., *A fejedelmi tükkör műfaja a 17. századi Magyarországon és Erdélyben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1995, 441–484; HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21.), 155–161.

¹⁰⁶ *A virtutes militares és studia humanitatis* együttes jelenlétének kora újkori hagyományozódásáról l. BITSKEY István, *Végvár és kultúra = Mars és Pallas között. Sorsértelmezés és nemzettudat a régi magyar irodalomban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006, megj. előtt. Köszönöm a szerzőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta kéziratát.

¹⁰⁷ BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, s. a. r. KŐSZEGHY Péter és SZABÓ Géza, Bp., 1990, 11. (Kiemelés: F. G. T.) Idézi BITSKEY 2006, 1. L. még a *Hymnus secundus ad Deum Filium pro impetranda militari virtute* című versét: „Te [Krisztus] vagy szál kópíám, te vagy éles szabylám, jó lovam hamarsága / *Elménnnek* vezére, karjaim ereje, én szívem bátorsága, / Bízván Szent Nevedbe, megyek örvendezve bátran káromlóidra.” (Kiemelések: F. G. T.) BALASSI Bálint *versei*, kiad. KŐSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi, 1993, 170.

Zrínyi pedig így fogalmaz eposza *Peroratio*jában: „S honnan Scitiából kijött magyar *vitéz*, / Merre *vitéztségét* látta világ nagy rész, / Azokrul helyekrül minden szem reám néz, / Hirrel, böcsülettel, valamig világ lesz. // De hiremet nemcsak keresem *pennámmal*, / Hanem rettenetes bajvivő *szablyámmal*: / Míg élek, harcolok az ottoman hóddal, / Vigan burittatom hazám hamujával.” Sok más példát idézhetnénk magától Zrínyitől is, lássuk csupán a Szulimánról mondottakat: „De talán nélkül is bátran azt mondhatom, / Pogányok közt soha nem volt ez földhátan / Illyen *vitéz és bölcs*, ki ennyi harcokon / Lett volna győzödelmes, és sok országon. // *Vitézség s okosság* egyeránt volt benne, / Hadbéli szorgosság nagy szorult ü benne [...]” (II/45–46.)

Győri L. János Köleséri *Arany Alma* és Szőnyi Nagy István *Mártírok Coronája* című prédikációs-kötetei kapcsán a kora újkori protestáns mártírfelfogást vizsgáló tanulmányának összegzésében felveti, hogy „Izgalmas kérdés lehetne [...] a XVII. századi [...] mártírúrnak a török-magyar háborúk nyomán irodalmunkban jelentős szerephez jutó ‘athleta Christi’ toposszal való kapcsolatának” feltárása és elemzése, ami – teszi hozzá Győri – „természetesen a Zrínyi-hagyományhoz való viszony kérdését is fölveti”. A szerző ugyan nem említi a *Bánkódó Lélek Nyögésit*, de az *Arany Alma* XIX. prédikációját (*Seregek Iehovaja Izrael Szabaditoja*) a „kegyes vitéz” alakja felől elemezve fontos megállapításokat tesz arról a Köleséri által sem megkerülhető kérdéstről, hogy „szabad-e hitbéli meggyőződésből fegyverhez nyúlni”. Győri e prédikációból azt emeli ki, hogy „[h]a a’ *Seregek Iehovája*, egyszer s’ mind *Izraelnek Szentei* is, mint a’ leczkében vagyon; bizony hát a’ kik ennek a’ *Seregek Jehovájának* vitézi, azoknak-is *Szente*eknek kell lenni, mert különben őket nem kedvelli, véllék nem jár. [...] Ha ennek a’ *Seregek Jehovájának Szentségét* követnék a’ mai *Vitézek*, úgy várhatnának dolgokban boldog előmenetelt, ellenségeken bizonyos győzelmet.” Azaz Győri szerint – más korabeli műveket is bevonva elemzésébe – „[a] győzelem feltétele [...] a vitézek szent élete”. (Éppen ezért „XVI. századi prédikátor elődeihez hasonlóan” Köleséri is ostromozza a bűnöket, viszont nála is „földerül a közösségért hozott és keresztyén indíttatásból is táplálkozó fegyveres áldozathozatal lehetősége.”)¹⁰⁸

Köleséri 1673-ban kiadott prédikációjának gondolatait előlegezik nemcsak a *Bánkódó Lélek Nyögési* fentebb már idézett sorai, hanem azok is, melyeket a katonák számára írott önálló imában (*Vitézek Reggeli Könyörgése*) olvashatunk. Itt külön hangsúlyozza, hogy „plántáld-bé sziveinkben, az igaz Isteni-félelmet,

¹⁰⁸ GYŐRI 2000, 68, 66–67. A KÖLESÉRI-idézet: 1673, 161. CSORBA Dávid – ugyan a lelki fegyverek kapcsán – hangsúlyozza, hogy „az ima és a vitézi élet kapcsolata Báthori Mihálytól Tolnai Szabó Mihály Szent hadán át a Bánkódó lélek nyögéséig jelen volt a magyar református prédikációs irodalomban. Köleséri Sámuel imáiban ugyan megjelent a vitézség és a kegyes élet összekapcsolása, de mentalitásának nem a harcos, polemikus attitűd volt a jellemzője [...]” CSORBA 2005, 180. L. még UÓ. 2002b, 89.

tanítt-meg arra a lelki-bölcseségre, hogy hihessük-el azt, hogy a szoross kegyes élet, meg-álhat edgyütt a vitézség- s' nem hogy ki-vonná a kard élit, de söt-inkább közsörüli s' élessiti, a vitéznek szívét a harczonis bátrabbá teszi” (R6v)¹⁰⁹

Ezek szerint tehát Tolnai Mihály *Szent Hadát* (1676) és Nagyari József tábori prédikációit (1681–1683)¹¹⁰ megelőzően is már lassan újra teret nyer a magyar protestáns egyházi irodalomban az a coccejánus szövegszerkesztésen alapuló, a háborúskodás legitimitását, Isten szerinti jellegét reflektáló szemlélet, amelyet Őze Sándor így írt le: „olyan elemek jelennek meg [Nagyari] hadi prédikációjában, melyet Magyarai vagy Bornemisza is használt. Újra, szinte mechanikusan ismétlik a kálvini gyakorlattal és tiltással szemben a bibliai textus apokaliptikus helyeinek, lokuszainak behelyettesítését kora személyeire és eseményeire.” Őze ugyan kételkedik abban, hogy a 17. századi „katona szent tud[ott] lenni”, és kissé naivnak láttatja a kora újkori papjait, mert hittek abban, hogy prédikációik hatást tudnak gyakorolni a hadseregre.¹¹¹ Mindenestre nem tűnik mellékesnek, hogy nemcsak prédikációkban¹¹², hanem más műfajban is megfogalmazódtak a vitézeknek szánt gondolatok. Az imádságszerzők – beleértve Szathmárnémeti Mihályt és másokat egészen Szikszai Györgyig¹¹³ – talán abban bíztak, hogy az egyes vagy többes szám első személyű szövegeket jobban lehetett interiorizálni, mint a jellegéből adódóan helyenként didaktikus intelmeket is megfogalmazó, többes szám második személyű prédikációkat, s így a katonákra is erőteljesebben hathattak ezek implicit intenciói. (Azaz ezeket az imádságokat olvasták és/vagy mintaként fogadták el szövegüket. Csorba Dávid a *Bánkódó Lélek Nyögését* a praescriptív művek közé sorolja.¹¹⁴)

Bitskey István szerint is volt realitása annak, hogy a végvárak „eszmevilág[á]t a *virtus militaris* és a *religio*, a *fama* és a *christianitas*, a vitézi dicsőség

¹⁰⁹ E sorokat olvasva pedig felidéződhet például Balassi Bálint már citált verse: „Most is vitézeknek te vagy bátor szívek, kik véled dicsekednek, / De az kevésyeknek, kik mással kérkednek, csak szegényvallás helyek, / Mert nem fizetésért, sem gazdag prédéért járom, tudod, utamot, // Az te nagy nevedben én is most, Istenem, / kötöttem fel szablyámat, / Sok jó szerencséket várok csak tetőled, s vitézlő sok szép jókot, [...]” BALASSI 1993, 169.

¹¹⁰ TOLNAI Mihály, *Szent Had. az az, Lelki s' Testi szabadságokért fegyvert vont Vitézek Tüköre* [...], Kolozsvár, 1676 (RMK I, 1197); Nagyari József tábori prédikációi (1681–1683), s. a. r., jegyz., bev. GYŐRI L. János, Debrecen, 2002. (Csokonai Könyvtár. Források, 9.)

¹¹¹ ŐZE Sándor, *Hadipredikáció Magyarországon a 16–17. században Bornemisza Péter, Pázmány Péter, Tolnai Mihály és Nagyari István [sic!] művei alapján* = Uő., *A határ és a határtalan. Identitás elemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2006, 123, 105–106. A XVI. századra vonatkozóan l. még: ŐZE 1991, 103–105, 124–135.

¹¹² L. pl. CZEGLÉDI 1661 = KECSKEMÉTI 1988, 183–202.

¹¹³ SZATHMÁRNÉMETI 1673. SZIKSZAI György, *Keresztyéni Tanítások és Imádságok* [...], Pozsony, 1786.

¹¹⁴ CSORBA 2002a, 235; Uő., 2002b, 93.

és a keresztény hit vezérelte, de benne az *eloquentia* tisztelete és a *literatura* művelése is előkelő helyet kapott, így alakult ki az a végvári műveltség, amelynek Eger egyik jellegzetes példája, ‘tüköre’ volt, de amely többé-kevésbé az egész királyi országrész végvári láncolatát is jellemezte.”¹¹⁵

*****

A harmadik imában (*Gyalu s’ Fenes között lett szomorú Harcznak alkalmazhatóságával iratott Könyörgés*) olvasható panasz: „El-vesztetted Izraelnek (a’ Magyar Nemzetnek) ékes lakó-helyeit és meg-sokasítottad Judának leányi közt a sirást és jajgatást” (Q7v), tipográfiai megoldására (az applikáció zárójelbe kerül) nemcsak Köleséri más műveiben, mint ahogy már fentebb láttuk, az *Arany Almában* találunk példát [„Oh (Magyar) Jerusálem”]¹¹⁶, hanem másoknál is a korban, például Lippóci Miklós Kassa visszavételekor elmondott prédikációjában: „Kik készakarva Izraelből (Magyarságból) lelketeket veszedelemre vetettétek, áldjátok az Urat! Szereti az én szívem az Izrael (Magyar) fejedelmet: kik szabad akarattól adták magokat veszedelemre, áldjátok az Urat!”¹¹⁷ S persze Medgyesiné szintén többször előfordul, bár nála az eredeti bibliai kifejezés kerül zárójelbe, mint például a *Negyedik Jajjban*, a Hoseás könyve alapján leírt „keserves panaszszá[nál]”: „Haljátok meg az Urnak beszédét ti (Israel Fiai) *Magyarok*, mert az Urnak pöri vagy on a’ földnek lakossival [...] Mint a’ délczeg üszö, olyan az (Israel) *Magyar Nemzet*, a’ bálványokhoz ragazkodot.”¹¹⁸

A Köleséri imáit felépítő zsidó-magyar sorspárhuzam további alkotóelemei is gyakran visszatérő metaforák más 17. század közepi művekben. Az 1. Sámuel 4, 21 alapján¹¹⁹ írt (de a fertilitas Hungariae toposzra is építő) mondata („Oh bár csak Icabodokat szüllyenek a’ mi várandós Aszszonyi-állatink, mert eltávozott a’ mi-Magyar Izraelünktől a’ dicsőség”, Q3v) például olvasható Medgyesi 1657. szeptember 2-án elmondott prédikációjának panaszáradatában is: „olgy dolgok esének rajtunk, amellyeknek csak hírek hallására is várandós aszszonyi állatink, meghajtván magokat, készen Icabokat szülhettenek keserűségekben. Mert elment, elköltözött a dicsőség a mi Izraelünkből.”¹²⁰

¹¹⁵ BITSKEY 2006, 9.

¹¹⁶ KÖLESÉRI 1673, 78. Idézi: CSORBA 2005, 183.

¹¹⁷ LIPPÓCI Miklós, *Jubilum Ecclesiae Evangelicae Cassoviensis, azaz, lelki örömmel és vigasztalással teljes Praedicatio*, Lőcse, 1682. Kiad. INCZE Gábor, Bp., 1938 (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztény [református és evangélikus] egyházi írói, 11.), 32.

¹¹⁸ MEDGYESI 1657, C3r. (RMKI, 922).

¹¹⁹ „És nevezé [Éli menyé, Fineás felesége] a gyermeket Icabódnak, mondván: ‘Oda van Izrael dicsősége’, mert elvétetett az Isten ládája, és az ő ipa és az ő férje [az Eben-Háézer melletti, a filiszteusok ellen vívott veszített csatában].”

¹²⁰ L. SZALÁRDI 1980, 697.

Köleséri imádságaiban olyan panaszzretorikát alkalmaz, amely további, a korban meghatározott funkcióban használt bibliai textusokból építkezik. Az általa megfogalmazott, Rúth könyvéből származó bibliai parafrázis („Ne hijatok bár [sic!]”¹²¹ minket Naominak, az az, gyönyörűségnek, hanem Marának, az az, keserűségnek, mert nagy mint a’ tenger a’ mi nyomorúságunk” (Q3v–Q4r) például a korszak közösségi, és még inkább az egyéni siralmaiban is igen elterjedt volt. Ez a főként özvegyasszonyok, „árvák” gyámoltalanságát, nyomorúságait – a bibliai Naomit ért keserűségek mintájára – megjelenítő önreprezentációkban, vagy épp a róluk szóló megnyilatkozásokban idézett ószövetségi parafrázis már-már topikus jelleget mutat.¹²² Igen gyakori például 18. századi elhunyt férjek vagy azok özvegyeinek halotti búcsúztatóiban az asszony jellemzésében¹²³, de olvasható Bethlen Kata *Önéletírásában* („Náomiból az Isten Márává tett”¹²⁴, vagyis édességéből keserűség lett az őt ért tragédiák miatt) vagy Vay Ádámné Zay Anna *Buban el lankadt Szívnek jajgatása* című versében is („Ez verseket szerzé keseredett Mára / A kinek élete bubánat jobbára”)¹²⁵, és még rengeteg korabeli szövegben.

A nyomorúságok és üldöztetések között magukat gyámoltalan árvaként megjelenítő kora újkori egyének (az özvegyasszonyok mellett bujdosásban, rabságban vagy egyéb kiszolgáltatott helyzetben lévő nők és – ritkábban – férfiak) önreprezentációinak retorikai felépítéséhez sok tekintetben hasonlít a közösség árvaságának – leginkább valamilyen paraklétoszi szerepet felvállaló szerző általi – megszólaltatása. Köleséri imádságoskönyvében többször visszatér ez az árvákkal való identifikáció. Ahogy a férjét/fiát/patrónusát stb. veszített asszonyok (de a patrónusuktól megfosztott férfiak is), úgy a nemzet szintén gyámolító nélkül marad, ha hirtelen meghal vezetője: „jutottunk immár nagy árvaságra, mert az Vrnak fel-kent Fejedelme-is sebek miatt esék-el, ki felől azt mondotunk, hogy az ő árnyékában nyugoszunk.” (*Gyalu s’ Fenes között lett szomorú Harcznak alkalmatosságával iratott Könyörgés*, Q7v) Vagy kevésbé egyértelmű referenciával: „Arvák vagyunk Vram, bizony árvák vagyunk, csak te reád maradtunk, ne hadgy-el mindenestül-fogva. Meg-szünt a’ mi szivünknek öröme,

¹²¹ Nyomdahiba lehet: *már* helyett.

¹²² Erről bővebben l. FAZAKAS Gergely Tamás, Az „árvaság” reprezentációja a kora újkorban: egy kulturális szerepminta értelmezési lehetőségei (*Előtanulmány*) = *Cselekvő irodalom. Írások a hatvanéves Görömbei András tiszteletére*, szerk. BERTHA Zoltán, EKLER Andrea, Bp., 2005, 99–114.

¹²³ L. pl. [*Révai Imre Halotti Búcsúztatója*] = *Siralmas beszélgetések...*, Debrecen, 1703. (RMK I 1684/a). L. kiadva: *Régi Magyar Költők Tára*, 17/14, s. a. r. JANKOVICS József, Bp., 1991, 66.

¹²⁴ BETHLEN Kata, *Önéletírása* = *Magyar Emlékirók*, 16–18. század, vál., kiad., jegyz. BITSKEY István, Bp., 1982, 748.

¹²⁵ SZABÓ Csaba, *Árva Zay Anna „Nyomorúság oskolája” című ima- és énekeskönyve (1721)*, Szeged, 1994, 154.

siralomra fordult a' mi vigasságunk. El-esett, el-esett [sic!] a' mi fejünknek ékes Coronája!" (*Hasonló alkalmatossággal íratott Estveli Könyörges*, Q6r)

Köleséri kötetének első imádsága a Márával (azaz a keserűséggel) való – fent idézett – önazonosítást követően a vigasztalhatatlannak tűnő állapotban siralomra szólítja fel a magyar népet (ilyen esetekben – mint Luffy Katalin írja – e fogalom valószínűleg a nemzet szinonimájaként érthető¹²⁶): „Nincsen minékünk vigasztalónk, a' ki a' mi lelkünket meg-vigasztalhatná, mi vagyunk a' vigasztalást bé-venni nem-akaró Ráchelek.” (Q4r)¹²⁷ Csorba Dávid jelzi, hogy a 17. századi puritán szerzők a „M[agyar] Ráchel” nevében szólaltak meg, de „[a]z elveszett/meghalt fiait sirató anya, Ráhel már a bibliai kontextusban metaforikus értelemben Izrael szimbóluma volt, Jeremiásnál részévé vált az Izrael reménységét hirdető prófécianak.”¹²⁸ Egyebek mellett Szöllősi Mihály imádságkönyvében fogalmazódik meg Ráchel siralmaként ez a vigasztalhatatlannak tűnő állapot: „Nem akar a lelki Ráchel megvigasztaltatni az ő fiain való keserűségében, mert azok nincsenek! Siratja nagy Isten a te néped az ő Pásztorit: mert harácsoltatik a Szentek vérével megrészegeedett nagy Paráznától és az ő Pásztori megverettettek! Sírnak az Úrnak minden Papjai, mert kötélben az ő nyelvek, és kiűzettek az Úrnak örökségéből, hogy ne szolgálják az Úr Oltáránál.”¹²⁹

A hipertrófikus siratásra való felszólítás így folytatódik Köleséri első imájában: „Oh igaz Magyar nép! éjjel nappal follyanak a' te könny-hullatásid, mint a' folyó-viz: meg ne szünnyél [sírn], meg ne nyugodgyék a' te szemeidnek fénye. Kelly-fel, kiálts első álomkor, önts-ki mint a' vizet, a' te szivedet az Vr előtt, mert egyben hittá az Vr, mint egy Innep-napra a' te félelmidet minden felől. [...] Oh meg-gyászolhatatlan s' meg-sirathatatlan napok! jaj hogy érok ezeket. El-olvadott Vram, a' mi szívünk, el-lankadtak a' mi kezeink, öszve-verődnek a' mi térdeink, mert bánattal illetett minket az Vr az ő busulásának napján. [...] Hajts-le Vram füleidet, kedvellyed a' mi ohajtásinkat, szedegesd tömlődben könny-hullatásinkat [...]” (Q4r, Q5r)

A sírásra való buzdításnak a Zsoltárok 56, 9-en¹³⁰ alapuló parafrázisa – többek közt éppen a „Várad eleste” miatt „elmélyül[ő] válságtudat[ban]”¹³¹ – elter-

¹²⁶ LUFFY 2005, 52–53.

¹²⁷ Köleséri a házi istentiszteletről szóló *Josue Szent Maga-El-Tökellesében*, a mintaként csatolt *Egész Ház népnek reggeli buzgo könyörgésében* így kéri Istent: „Nevezet szerint könyörgünc Felségednek edes hazánkban régtől fogván meg-nyomorítottat, Anyaszentegyházadnac boldog és virágzó állapotjáért. Szünnyenec meg már a' Ráchel könny-hullatási, ne sirassa többé vérben zabált fegyver miatt meg öletet fiait, A' bujdosó békesség es igralmasság jöjjenec haza, és az uczákon egy-mást ápolgassác [...]” KÖLESÉRI 1682a, G3r.

¹²⁸ CSORBA 2002a, 224.

¹²⁹ SZÖLLŐSI 1676 = INCZE 1940, 18.

¹³⁰ „Bujdosásomnak számát jól tudod: szedd tömlődbe könnyeimet! Avagy nem tudod-é azoknak számát?”

¹³¹ IMRE 1989, 13.

jedt volt a 17. század közepén. Az Imre Mihály által részletesen bemutatott Szántai Poóts István prédikációja például ezt a textust választotta az 1667-ben elhunyt egykori fejedelem, Rhédei Ferenc temetésekor, és páratlan amplifikációt alkalmazva buzdította sírásra hallgatóságát és olvasóközönségét. A sírás legfőbb oka Szántai számára a felsorolt nyomorúságok és pusztulás feletti panasz. A bűnbánatot jelentő zokogás fontossága – már-már teológiailag szélsőséges módon, a megváltás bizonyosságát és a bűnvallást háttérbe szorítva – csak utalásszerűen jelenik meg: „Oh te el-fogyando romlásodnak s-veszedelmednek utolso grádussában immár be-lépet marokni magyar nép [...]. Volna okod a' sírásra, de nem sirsz. [...] Oh czondollottságodat szégyenleni, betegségedet jajgatni nem tudó Magyar haza! Fontold-meg mostani állapotodat avagy csak. Vajki siralmas, vajki zokogo napokat kezde az igaz itéletü Isten gonoszságodért te reád föl-virrasztani. [...] Czudar Magyar nép, mi az oka, hogy mennél inkább ostoroz az Isten, annál inkább neveled a bűnt? [...] Alig találsz egy Jeremiást: Ki azt kívánná hogy Isten változtatná az ő fejét vizekké szemeit könyhullatásoknak kút fejévé, Hogy éjjel-nappal sirathatná meg a Magyar népnek leányának meg-ölettetit. [...] Oh szent Isten nagyobb részre a magyarink Stoikusokká, Pharahokká, Saulokká, Epicureusokká lóttének. Stoikusokká lóttének, mert annyira megkeményítette Nemzetünk szívét, hogy immár telylyességgel sem jót, sem gonoszt nem akar érzeni.” A romlások hipertrófikus felsorolását úgy foglalja össze Szántai, hogy e rengeteg nyomorúság bőven elegendő ok lenne a könnyhullatásra, Istennek mégisincs mit fölfognia a tömlő-be.¹³²

A Köleséri első imájában olvasható, vigasztalhatatlannak tűnő állapotot színre vivő sírás más bibliai textusokon is alapulhatott egyes 17. század közepén keletkezett művekben. Medgyesi Pál például a Jeremiás 9, 1 alapján¹³³ fordul a nemzethez a *Hármas Jajjban*: „Oh igyefogyot Magyar nemzet! Oh nyomorult Erdély! mennyiszer állot e szent jámbor törésre, mennyiszer viaskodot éretted [...] Oh vajha valaki a mi fejünket vizekké változtatná, és szemeinket könyhullatásoknak kútfejévé, hogy éjjel nappal siratnók el-fogyot édes nemzetünket.”¹³⁴ A *Negyedik Jajjban* viszont a romlásokon miatti panaszos siratásra buzdítás mellett egyrészt hangsúlyosabb szerepet kap a bűnbánó sírásra történő intés, másrészt az aktív segítségre való biztatással egészül ki: „De nem elég itt a' pusztá szánakodás, ez meg sirathatatlan nagy romlason; hanem segílleni-is tartozunk, nyomorodott szegeny edes husunkat csontunkat: a' kiktől lehet karral

¹³² SZÁNTAI POÓTS István, *Halotti Praedicatio ... groff Redai Ferencz ... Teste felett*, Sárospatak, 1668, 11, 18–26. (RMK I 1074) Idézi IMRE 1989, 14–17.

¹³³ „Bárcsak a fejem vízzé változnék, a szemem pedig könyhullatásnak kútfejévé, hogy éjjel-nappal sirathatnám az én népem leányának megöltjeit!”

¹³⁴ Idézi IMRE 1989, 12–13.

és kardal; a' kiknek Isten adta, eszszel tanácsal, értékkel s-mindenek felett, süri könyörgésekkel.”¹³⁵

A Kölesérinél ugyan nem nevesített, de – legalábbis a kötet keletkezési körülményei miatt – mimetikus módon elsősorban az 1657-től kezdve évekig újra pusztító törökökre, tatárookra érhető, a 16. században különösen erősen meghatározó *virga Dei*-toposz¹³⁶ ugyancsak több imádság alkotóeleme: „Térj meg haragodból nagy Isten, tedd-le sanyargató pálczádat, vedd a tüzre sujtoló veszszödet, láss kegyelmes szemmel bennünket”. (*Váradnak, Pogány kézben való esésének alkalmatosságával iratott: Reggeli Könyörgés*, Q4v) „Mi vagyunk igazán a' sanyarúság-látott emberek az Vr haragjának veszszeje miatt, a' setétben fektetett minket, mint a' kik régen meg-hóltanak; ha kiáltunk-is bédugta az Vr füleit a' mi imádságinkra, darabokra vagdalt minket, és az ö nyllait lötte a' mi veséinkben.” (*Hasonló alkalmatossággal iratott Estveli Könyörgés*, Q5v–Q6r), „tördeld-el sanyargató pálczádat vedd a' tüzre mert ha gonoszok vagyunk is, de ugyan a' te kezeidnek csinálma[n]yi vagyunk és a' te nevedről neveztetünk.” (*Estveli Rövid Könyörgés*, R8r) Ez a törökökről alkotott felfogás már előlegezi azt a képet, amely Óze Sándor szerint az 1680-as években volt meghatározó: „Mintegy száz év protestáns prédikációs gyakorlata új háttérrel formázódik Nagyari kezén egy ideológiai tömbbé, amely ideológiának része a zsidó magyar párhuzam, egy apokaliptikus melanchthoni konstrukció. A török itt azonban már nem antikrisztus, ha apokaliptikus ellenfél is, hanem büntető eszköz.”¹³⁷

III/2. A bűnvallás és bűnbánat grammatikája és retorikája

A II. fejezet végén már utaltunk rá, hogy Köleséri harmadik imádságában a beszélő nemcsak a fejedelem (valójában *fejedelmek*) nevében vallja meg a bűnököt és gyakorol bűnbánatot: „Meg vallyuk szent Istenünk, rettenetes bűnös voltunkat [...] Oh Vram! minékünk orczánk-pirulása, a' mi Királyinknak, Fejedelminknek, Atyáinknak, Véneinknek, Iffiainknak, mert vétkeztünk te ellened.” (Q7r–v) Itt és a kötet több imádságában tehát a többes számú közösségvállalással az egész nemzet nevében is bocsánatért esedezik.¹³⁸ *A Bánkódó Lélek Nyö-*

¹³⁵ MEDGYESI 1657, B4r–B4v.

¹³⁶ A 16. századi változatról l. ÓZE 1991, 85–100.

¹³⁷ ÓZE 2006, 122.

¹³⁸ A házi istentiszeteletről szóló *Josue Szent Maga-El-Tökellesében*, a mintaként csatolt *Egész Ház népek reggeli buzgo könyörgése* közösségvállalása kilép a háznép határain kívülre is, és a bűnvallás részben így szól: „Bizonyára az mi szemeinc méltán köny-hullatásoknak folyamait bocsáthatnác ki a' magunc s' egész nemzetünc büneiért.” (KÖLESÉRI 1682a, G1r.) E művében az imádság alkotóelemeit is leírja Köleséri, számon tartva a bűnbánatot is: „Légyen szivetekben valóságos és igaz érzése a büneiteknek, szükségéiteknek, és az Isten irgalmasságának. Ekképpen a

gési leghosszabb bűnbánata a szép anaforára épülő *Akar-minémü időre-való Könyörgés*. „[M]eg-alázódott s’ meg-törődött lélekkel le-borulunk a’ te fényes orczád előtt; vallást teszünk Felségednek, lelkünk-isméretit nyugodni nem engedő szarvas vétkeinkről, mellyekkel Anyánk méhétől-fogva, megkeserítettünk tégedet. Az Adám edgy által-hágása, mellyel mind magát s’ mind maradékát örök veszedelemben ejté, elég vóna a’ mi kárhoztatásunkra, mert mi ő benne minnyájan vétkeztünk s’ a’ te dicsösségedtül meg-fosztattunk; hát azon kívül mennyi sok ezer, hajunk-szálaít fellyül halladó [sic!] bűnökkel bántottuk-meg a’ te Atyai szivedet, méltán haragnak edényivé s’ kárhoznak fiaivá tehenél azokért bennünket. Mert mi vétkeztünk gondolatinkban, szóllásinkban, cselekedetinkben; meg-térésünknek előtte s’ utánnais. Vétkeztünk a’ mi tudományunknak világa ellen, lelkünk-isméretinek sugallása ellen, a’ te hoszsú türezed ellen, fenyegető iteletid ellen, magunk sok izbéli igireti s-fogadási ellen. Vétkeztünk gyermekségünkben, iffiuságunkban, meg-élemedet állapotunkban; vétkeztünk titkon és nyilván a’ fényes napnak láttára. Vétkeztünk, a’ te törvényednek minden cikkelyei ellen, a’ te drágalátos Fiadnak Evangelioma ellen, a’ Szövetségnek vére ellen, a’ Vigasztalásnak lelke ellen; mert mi nem szomjuhoztuk a’ Jesus Christust, nem gyönyörködtünk ő benne, söt inkább hoszsú ideiglen-való, penitentia-tartatlanságunkal szomorúsággal illetük. Mind ezekért, egyebet nem érdemlünk, hanem hogy ki-vágattassunk az élőknek seregéből, és ki-töröltessünk a’ te könyvedből.” (Q8v–R1r)

A deuteronomista teológia alapján működő, elterjedt kora újkori történelemértelmezés szerint (melyet a 16. századi költészet több éneke, Károlyi Gáspár *Két könyve*¹³⁹ és néhány más korabeli szöveg különösen hatásosan képviselt) a nyomorúságok, szenvedések Isten büntetései a nemzet bűnei miatt, így ezeket a közösség, illetve a nevében megszólaló *paraklétosz bűnbánata* esetén veheti el az Úr. Ahogy a nemzet romlásának siratása, úgy a közösség nevében gyakorolt penitenciatartás is a prédikátor feladata, aki a „vétkes közösség szószólójaként pártfogóan közbenjár egy fensőbb hatalomnál”. Ezért olyan kettős természetű, szakrális és profán szöveget (nemzeti imát ill. jogászi védőbeszédet) alkot meg, amely által ‘egy közösség nevében és érdekében szószólóként közbenjár, hogy kiengesztelje Istent.’¹⁴⁰

A *Bánkódó Lélek Nyögési* is megfelel ennek a 16. századi protestáns prédikátoroktól kezdve jelentékennyé lett és évszázadokon keresztül meghatározó

---

könyörgésnek mindenik része, úgy-mint a vallás tétel, kérés, és hála-adás hasznossabban intéztethetic.” (uo., Elv. Kiemelés az eredetiben.)

¹³⁹ A 16. századi énekekhez l.: BENDA 1937, 56–62. KÁROLYI Gáspár, *Két könyv [...]*, Debrecen, Török Mihály, 1563. (RMK I 52 = RMNy 192.) Modern kiadása: *Károlyi Gáspár, a gönci prédikátor*, vál., s. a. r., utószó., jegyz. SZABÓ András, Bp., Magvető, 1984, 7–145.

¹⁴⁰ DÁVIDHÁZI Péter, *A Hymnus paraklétoszi szerephagyománya*, Alföld, 1996/12, 66–80. Ugyanez megjelent: UŐ, *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 102–123. Kora újkori vonatkozásban idézi: SZILASI [2005], 5.

retorikai, kulturális hagyománynak. Az *Arany Alma* prédikációi esetében Csorba Dávid igen árnyaltan elemzi e kérdést: „Az Értelmet néző panelekben a megszólítottak többnyire külső személyek, általános alanyként cáfol, vagy ad tanácsot a prédikátor, ritkán azonosítja magát a parabolákban megnevezett közösséggel [‘a Magyar Nemzetnek tanácsoltatik’ (1673: 116): ‘ilyenek valának Magyarink’ (uo. 38.)]. Az Életet néző feddésekben és intésekben azonban már megváltozik a közösség és a prédikátor addig jelöletlen viszonya. Az Isten eszközeként, a lelki hatalom letéteményeseként hívja fel a világot űző egyes ember és ‘a megtérés nélkül való nyakas Magyar Nemzet’ figyelmét a hátuk mögött leselkedő bűn hatalmára. A jelzett kölcsönös viszony legmegrázóbb erejű megnyilatkozásai azok, amikor a próféta-prédikátor intéseiben és vigasztalásaiban felvállalja nemzete bűneit, és párhuzamot von a bibliai zsidó nemzet és a magyar nemzet sorsa, Jeruzsálem és a magyar Jeruzsálem pusztulása között.”¹⁴¹

A közösség és a szószóló nagyon hasonló viszonyát tapasztalhatjuk a *Bánkódó Lélek Nyögésiben* is. Köleséri nyolcadik imádságában (*Estveli Rövid Könyörgés*) rövid bűnkatalógus áll: „Meg-vallyuk Vram, méltán sanyargatod *Nemzetünket* a’ csunya Pogányok által égre kiáltó sok gonosságiért az utzákon szabadossan nyargaló vétkekért, a’ törvénytelenységért, a’ nyomorgatásért, a’ szeretetlenségért, irigységért, buja-életért, tobzódásért, a’ sok káromkodó szitkokért, ki tudná azoknak számát [...]” (R7v)¹⁴² Közvetlenül ezt követően, a

¹⁴¹ CSORBA 2002b, 93. L. még UŐ. 2002a, 235; UŐ. 2005, 183. A zsidó-magyar sorspárhuzamra vonatkozóan I. elsősorban KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történeti világképe – Tanulmány a XVI. századi protestáns apokalyptika köréből*, Debrecen, 1943. (Theologiai Tanulmányok, 75.); ÓZE 1991; HELTAI János, Bethlen Gábor és Báthori Gábor viszonya a kortársak szemében. Irodalomtörténet, 1983/3, 685–708.; GYŐRI L. János, *Izrael történelmének és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi magyar prédikatori irodalomban*, Confessio, 1998/3, 13–24; UŐ., *Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi prédikatori irodalomban = Egyház és művelődés – Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BERECSKI Lajos, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégium Nagykönyvtára, 2000, 29–52. Vö. még ÁCS Pál, *Jeruzsálem pusztulása. Pázmány és Josephus Flavius*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1999, 551–560.

¹⁴² Kiemelés: F. G. T. Az *Arany Almában* „Köleséri nemzeti sorsszemlélete megfeleltethető korának felfogásával. A ‘Megtérés nélkül való nyakas Magyar Nemzetet’ ‘M[agyar] Izrael’ néven hívja bűnbánatra. [...] A nemzeti bűnök (engedetlen, nyakas, Isten szolgáit csúfoló, erőszaktevő, elmaradott) közül az utóbbi lóg ki, de azt sem részletezi a szerző (1673:73). [...] A 17. század közepének hatalmas bibliai bűnkatalógusaihoz (Czeplédi, Medgyesi, Diószegi, Csúzi), vagy a századvégi prédikatori életművek tematikus gyűjteményeihez képest (1680-as évek debreceni prédikációs termésének nagy része) valósággal összezsugorodott, szinte közhelyes a fenti bűnlísta.” CSORBA 2002b, 89. L. még UŐ. 2005, 182–183. Várad elveszésének külső, politikai okai mellett Szalárdi is említi a különféle bűnöket (SZALÁRDI 1980, 622, 682, 630–633.), részben nyilván a Csorba által is hivatkozott Medgyesi Pál – például Szalárdi krónikájának kilencedik részében kiadott prédikációjának – bűnkatalógusai alapján. (Uo., 701–711.) A Várad elvesztésének Szalárdi János általi megokolását, vagyis, hogy a puritánus történelemszemlélet szerint „min-

„Nemzetünk” vétkei felsoroló bűnkatalógust után, az utolsó ima végén a „bűnös Nemzet” kifejezés nincsen ellátva a közösségvállalást reprezentáló többes szám első személyű birtokos személyjellel. A kötet e kitüntetett helyén a paraklétosz leválasztja magát egy pillanatra a *bűnökről* (egy-egy harmadik személyben megszólalva, de megmutatva, identifikálva magát, kapcsolódva ezzel is a kora újkori prédikátorok ószövetségi személyekkel, prófétákkal való önazonosításának hagyományához), és egy harmadik személyű nemzet vétkeinek bocsánatáért könyörög, hogy aztán a mondat végén újra megjelenítse grammatikailag is a bűnös nemzettel való közösségvállalást. „De Vram a’ lelkeket gyötrő igaz Lótokért, a’ bánattal nyögő s’ kiáltó kicsiny seregért, a’ külön-ülő ’s a’ mások gonoszságán siró Jeremiásokért, a’ törésre álló Mosesekért, könyörüly már végre ez bűnös *Nemzeten*, tördeld-el sanyargató pálczádat vedd a’ tüzre mert ha gonoszok *vagyunk* is, de ugyan a’ te kezeidnek csinálma[n]yi *vagyunk* és a’ te nevedrül *neveztetünk*.” (R7v–R8r, kiemelés: F. G. T.)

A közösség nevében bűnbánatot gyakorló paraklétosz beszédének grammatikai váltásaira jó példa Bethlen Miklós imádságoskönyve is: „[...] jobb így énnékem, hogy *én* ebben a szomorú tömlöcben az én édes *nemzetségem*, *hazám* és abban *kivált a te házadnak és az enyímnek s magamnak* sok bűnét s romlását *sirassam* és Felségedet bőjtölés, könyörgés, penitenciatartással *mindnyájunkhoz* engesztelni *igyekezzem* [...]”¹⁴³ Szöllősi Mihály *Bujdosó magyarok füstölgő csepüje* című imádságoskönyve kapcsán pedig így összegzi a kérdést Makkai László: „Az igazak vallják itt meg a hamisak bűneit de nem farizeus módra mutogatva a bűnösökre, hanem vállalva a közösség sorsát. [...] A szenvedő néppel való teljes szolidaritás, a vele együtt szenvedésre való magaeleszánás a magyar puritanizmusban mint történetiszemlélet és életprogram egyszerre született meg.”¹⁴⁴

---

tavárosnak” tartott város – a korábbi bűnök miatt – mégis elvész, MAKKAI László magyarázza: 1978, 344. Részletesebben: TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Bp., Gondolat, 1978, 197–218. (Korábban: UŐ., *Szalárdi János történelmeszemlélete*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1970, 689–696.) I. még LUFFY 2001, 184–185. A 16. századi bűnkatalógusokról l.: ÖZE 1991, 37–80.

¹⁴³ BETHLEN Miklós, *Imádságoskönyv* = Kemény János és Bethlen Miklós művei, s. a. r. V. WINDISCH Éva, Bp., 1980, 997. (Kiemelés: F. G. T.)

¹⁴⁴ MAKKAI 1978, 345. Hasonlóan fogalmaz RÉVÉSZ Imre is az Incze-féle kiadásról írott ismertetőjében: Az imakönyv ma is példa arra, hogy kell az „imádkozó magyarnak árva és megtaposott nemzete egész sorsát a Kegyelem trónusa elé vinni.” *Protestáns Szemle*, 1936, 177. L. SZÖLLŐSI 1676 = INCZE 1940, 13, 24.

IV. Panaszimák és a vigasztalás lehetősége

A panasz és a siralom műfaji jellegű kategóriái integráns részét képezték a 17–18. századi imádságelméletek tipológiáinak. Máshol már részletesen szöveltünk erről a kérdéstről¹⁴⁵, most a 17. századi imádságelméletekből csupán a jelenlegi témánkhoz szorosan kapcsolódó fogalmakat és retorikai meghatározásokat említjük meg. Amesi *Medulla Theologica* című műve nyomán Martonfalvi Tóth György az 1679-es *Tanétó és Czáfoló Theológiá-ja*¹⁴⁶ A' Könyörgésről szóló fejezetében sorolta be precízen a panaszt és a siralmat az imádságok közé, és hozzá hasonlóan járt el Komáromi Szvertán István is, hiszen ugyancsak Amesi munkájára épített az imádságok műfaji jellegű felosztása során.¹⁴⁷ „A' könyörgésnek két nemei vannak, ugymint kérés és hálaadás”, majd így folytatja: „A' kérés ismét kétféle a' kérendő dolgokra nézve, ugymint: El-kérés, meg-kérés, reá-kérés, avagy Le-kérés.” Újból definíciók következnek: „Az el-kérés az, mellyel könyörgünk valami jonak velünk valo közléséért. A' le-kérés az, a' mellyel *könyörgünk valami gonosznak tőlünk el-távoztatásáért*. [...] Erre tartozik az Isten előtt valo Panasz-tétel, és Siralom. A' *Panasz-tétel az, a' mellyel a' mi nyomoruságunkon valo fájdmunkat jelentyük, a' menyiben azokat az emberektől szenvedgyük.*” Komáromi bibliai példákat hoz a megértés könnyebbé tételéhez: „A' mint panaszolkodik az Asaph a' hamis Birák és uralkodók ellen a' 82. Soltárban. Illyen panasz vagyon a' Lévitáknak Babylloniában a' 137. Soltárban le-irva.” Ezt követően a másik fogalmat elemzi: „[...] A' *Siralom az, a' mellyel jelentyük a' mi nyomoruságunkon valo fájdmunkat, a' menyiben azokat önnön maga az erős Isten bocsátotta reánk.* Ide valók a' Jeremiás siralma, kiváltképpen a' 3. rész. A' Jobnak 30. része. Ide valo a' Dávidnak 88. Soltára is [...]”¹⁴⁸

A panaszimákkal kapcsolatos explicit elméleti fejtegetéseket tovább árnyalhatják az implicitebb, rejtettebb módon jelen lévő korabeli intenciók. Máshol már kimutattuk: Kemény János a *Gilead Balsamumá*-ban az „egyigyüvek”, s különösen fogolytársai számára a zsoltárokat „értelmek s különbségek szerént

¹⁴⁵ L. FAZAKAS 2004, 59–62.

¹⁴⁶ Guilielmus AMESIUS, *Medulla Theologica*, Debrecen, 1685. (RMK II 1563); Uő, *De Conscientia, et ejus Jure, vel Casibus libri quinque*, Debrecen, 1685. (RMK II 1562); MARTONFALVI Tóth György, [...] *Taneto és Czafolo Theologiaja* [...], Debrecen, 1679. (RMK I 1231)

¹⁴⁷ Berg Pál megállapította, hogy a szerző a *Christianae catecheseos sciagraphia* című posztumusz Amesi-művet használta. (BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Budapest, 1946, 117.) A kötet először 1635-ben jelent meg, egy időben Amszterdamban és Franekerben. (L. RMNy 2404; KOLTAY Klára, *Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig*, Studia Litteraria, 1991, 103–104.)

¹⁴⁸ KOMÁROMI SZVERTÁN 1651, 13–14. Röviden közli: INCZE 1931, 55. (Kiemelések: F. G. T.)

igyekez[ett] alkalmaztatni megszaggatott részekre”. Vagyis ahhoz, hogy Kemény segítséget nyújtson az általa javasolt és helyesnek tartott Zsoltárkönyv-olvasáshoz, műfaji jelleggel, típusuk szerint próbálta csoportosítani azokat. Mindezzel az volt a célja, hogy a megcélzott olvasók „fogyatkozástételek nélkül olvashassák, hallgathassák és magok szükségekre szabhassák a szent zsoltárokkal való éléseket”, vagyis adekvát módon értelmezzék az egyes szövegeket.¹⁴⁹ Jelen dolgozat szempontjából az a legfontosabb, hogy Kemény János interpretációja, vagyis zsoltár-besorolása szerint – műfaji jellegű megnevezéseiből legalábbis ez látszik – a zsoltárok többsége a nyomorúságot tematizálja, és a panaszretorika meghatározta konvenciókhoz közelebb álló elvárással olvasandó.¹⁵⁰

Kemény csoportosításánál is rejtettebb módon tudósít a kornak a panaszirodalomra vonatkozó reflektív viszonyáról az az Ács Pál nyomán Szilasi László által leírt utalás, mely szerint „Újfalvi Imre 1602-es, Debrecenben megjelent Keresztyéni énekek című gyűjteménye, bár tartalomjegyzéke által egészében véve elsősorban a hitgyakorlás konkrét alkalmihoz igazodik, vegyes énekrészében azonban, többé-kevésbé következetesen, műfaji rendet követ. S ily módon – a hangvétellel, s nem a konkrét tartalomra ügyelve – szorosan egymás mellé rendezi, példának okáért, a *Siralmas panaszokat* is: előbb az Ecclesiáéit majd Magyarorszáéit.¹⁵¹ Noha teológiailag talán igen, de ideológiailag természetesen sohasem volt ellentét a nemzeti panasz és az Istenhez való siralmas könyörgés között: szoros összetartozásuk a korabeli gondolkodás közhelye.”¹⁵²

Thomas Hieke a panaszzsoltárok kapcsán hangsúlyozza, hogy bár az Ószövetség beszélőinek Istenbe és ígéreteibe vetett hite konfliktusba kerül a jelen nyomorúságaival, azáltal, hogy mégis Istennek mondják el panaszukat, őt kéri számon, sőt vádolják a szenvedéseik miatt, mélységes hitük mutatkozik meg. Vagyis az Istennek címzett „panasz felszabadít a változásra”, de úgy, hogy ezt a változást nem saját, emberi erőből kell megvalósítani. Mert az egyetlen Isten az, akitől a balsors származik, és „Ő maga lesz az, aki elhárítja a szerencsétlenséget.” A teológiailag megokolható vizsgálat mellett a panaszima konkrét formája, mégpedig a Hieke szerinti negyedik része (kérés) is azt jelzi, hogy a panaszzsoltárok kapcsán valóban beszélhetünk a pozitív változás lehetőségéről:

¹⁴⁹ Lehetséges, hogy mind a *Gilead Balsamumának*, mind a *Bánkódó Lélek Nyögésinek* volt valamilyen liturgikus vagy paraliturgikus funkciója az elsődlegesen megcélzott olvasóközönség, a krími rabságban szenvedő fogolytárs katonák, illetve a szendrei ekkliázsia körében.

¹⁵⁰ FAZAKAS 2004.

¹⁵¹ 186. *Ó, mint keseregnek...* (RPHA 1127), *Siralmas panasz az Ecclesiának*; 187. *Istenünkhöz fohászkodván...* (RPHA 618) *Siralmas panasz az Ecclesiának*; 188. *Keserves szívvel Magyarországon...* (RPHA 739) *Siralmas könyörgése Magyarországnak...*; 189. *Tekints reánk immár...* (RPHA 1368) *Más siralmas könyörgése Magyarországnak...* Lásd: ÚJFALVI Imre, *Keresztyéni énekek*, Debrecen, 1602 (*Bibliotheca Hungarica Antiqua, XXXVIII*), facsimile: KŐSZEGHY Péter, kísérőtanulmány: ÁCS Pál. Budapest, Balassi, 2005, 41–62, itt: 57.

¹⁵² SZILASI [2005], 7–8.

„A panasz a negatív jelent írja le – a kérés pedig arra irányul, hogyan alakítsa Isten a jövőt.”¹⁵³ André LaCocque a 22. zsoltárról mint egyéni panaszénekről írt elemzésében tér ki arra a kérdésre, hogy „[a] panasz helye az Ótestamentum teológiájában a szabadítás összefüggésében található”, és bemutatja, amint a 22. és más hasonló zsoltárok dicsőítésbe és bizakodásba fordulnak. Paul Ricoeur pedig Claus Westermann alapján a panasz-könyörgés-dicsőítés hármasszerkezetéről beszél, s írja le ugyancsak a 22. zsoltárt értelmezve, hogy „a költőnek mesteri szerkesztéssel sikerült [...] meglepővé tennie azt a pillanatot, amikor a panasz dicsőítésbe fordul [...]”.¹⁵⁴

Köleséri Sámuel imádságaiban sem könnyű tetten érni, hogy mikor válik a vigasztalhatatlannak tűnő panasz és a keserves sírásra buzdítás – a bűnbánatot követően – reménykeltő hangvétellé, de az ő szövegeiben (melyek nemcsak tropológiai, de felépítésüket tekintve is zsoltárokra alapulnak) ugyancsak pontosan kidolgozottak tűnnek ezek a fordulatok. A bűnös nemzetet jogos büntetésként sújtó nyomorúságok a kora újkori felfogás szerint Istentől származnak: „bűneiért bünteti Isten a magyar népet”.¹⁵⁵ Köleséri imáinak is fontos részét képezik az Úrral való folyamatos perlések – más bibliai szövegek mellett elsősorban a 79. zsoltár mintájára.¹⁵⁶ Isten vádolása a szenvedések miatt; szembesítése azzal, hogy így más nemzetek előtt csúffá lettek; gúnyolják és kinevetik őket; illetve a nekiszegedett panaszos kérdések: „Meg-vetél Vram minket és meg- gyalázzál, ki nem jövéll sereginkel, meg-futamtatál minket a’ mi ellenségünk előtt, adál minket nékiek ételül, mint a’ juhokat, kiket a’ Mészárszékre visznek. El-adtad Vram a’ te népedet minden pénz nélkül, és meg nem öregbitted az ő becsüjüket. Vetettél minket példa-beszédül a’ pogányoknak és fő-csoválására minden nemzetségeknél. [...] [M]iért felelkezel-el örökké mi rollunk? el-hadszé minket sok ideiglen?” (*Hasonló alkalmatossággal íratott Estveli Könyörgés*, Q5v, Q6r–v) Viszont ahogy a 79. zsoltár 6., 8., 9., 11–12. verse a Hieke által leírt teológia alapján előbb ugyanettől a megvádolt Istentől kéri a bűnbocsánatot és a nyomorúságok elmúltát, majd utolsó versszaka (13.) minden átmenet nélkül – de nem teljesen híján valamiféle alknak – magasztalásba, illetve annak ígéretébe fordul¹⁵⁷, úgy Köleséri panaszimái is váratlanul kezdik áldani vagy hálaadással dicsőíteni az Urat. Általában ez abban az összefüggésben történik meg, hogy a megérdemelt büntetést mérsékelte Isten. „Az Vrnak kegyelmessége, hogy mind meg nem emésztettünk, mert nem fogyatkoztanak-el az ő nagy irgalmassági, mert mind örökké el-nem hágy az Vr, bá-

¹⁵³ HIEKE 1999, 384–387, 379.

¹⁵⁴ LACOCQUE 2003, 316, 320; RICOEUR 2003, 362–363.

¹⁵⁵ Vö. ÓZE 1991.

¹⁵⁶ Erról I. IMRE 1995.

¹⁵⁷ „Mi pedig, a te néped és a te legelőd nyája, hálát adunk néked mindörökké, s nemzedékről-nemzedékre hirdetjük a te dicséretedet!”

nattal illet ugyan, de ismét kegyelmes léssen az ő kegyelmességének gazdagsága szerint; sőt nem szíve szerint vér, mikor vér-is, hanem, hogy e' gonosz világgal edgyütt el ne vesszünk." (*Hasonló alkalmatossággal iratott Estveli Könyörges, Q6r*)¹⁵⁸

Néhány imában azáltal van jelen az Isten magasztalása, hogy a kora újkori imádság retorikája szerint, például Medgyesi Pál *Doce nos orare*ja intenciója alapján a *Kezdődés* részben benne kell lennie „Isten meg-nevezés[ének] vagy meg-szöllétásá[nak]”, melynek keretében szó eshet „1. Tulajdonságairól, 2. Ígéretiről, 3. Fenyegetésiről”.¹⁵⁹ Ilyen megfontolásból szólhat Köleséri Isten *tulajdonságairól* a *Szokott Reggeli Könyörgés* elején: „Aldott légyen az Isten, a' mi Vrunk Jesus Christusnak dicsösséges sz. Attya, ki az ő nagy irgalmasságából ujjonnan szült minket az élő reménségre, a' Jesus Christusnak halálból valo fel-támadásának-általa, az örökségre, melly el nem veszhet, meg sem maculáltathatik, meg sem hervadhat, melly minékünk mennyegben tartatik. Aldott légyen a' mi Vrunk Istenünk, ki meg-áldott minket, minden lelki áldásokkal mennyegben a' Christusban, a' ki el-választott minket ő benne világ fundamentomanak fel-vetésének előtte, hogy legyünk szentek és fegyhetetlenek ő előtte a' szeretett által, a' ki fiaivá fogadott minket az ő akarattyának jókedve szerint az ő dicsösséges kegyelmességének dicsiretíre. Aldott légyen az Isten ki nem csak lelkiet, hanem testiet-is bővön közlött mi-velünk [...]” (R2r-v)

Azt már több példában láttuk, hogy az imádkozó miként látja beteljesedni Isten *fenyegetéseit* a romlásokban. Az *Estveli Könyörgés*ben viszont emlékezteti az Urat – és áttételesen a közösséget is – *ígéretére*: „Vram ezt igirtéd minékünk: Ne fély semmit oh én népem mert én meg-váltottalak tégedet, neveden hivtalak én tégedet, én népem vagy te; mikoron a' vizeken altal-menéndesz teveled lések és a' vizek el nem buritnak tégedet és mikor a' tűzben járandasz meg nem égettettel és a' láng meg nem fog tégedet perselni, mert én vagyok a' te Vrad Istened.” (R5r) A kötet végi, már tárgyalt bűnvallást követően pedig – megemlékezve Izrael megsegítéséről – a zsidó-magyar sorspárhuzam topológiáját működtetve azzal szembesíti az Urat, hogy miként egykor választott népét, most a beszélő közösséget is megmentheti a pusztulástól. „Lám régen a' te népedet a' Pharahó insége alol ki-mentéd, minden lovagjaival edgyüt a' tengerben merítéd; a' Szerecsen Zera Királyt tiz száz-ezer magával le-váगतád, Sennacheribet meg-gyalázád; ma sem rövidült-meg Vram a' te karod, hogy meg

¹⁵⁸ L. még: „Légy áldott Vram, hogy haragodat irgalmassággal meg-mértékled, a' ki ez el-múlt ézczakában nem engedted, hogy mindenestül-fogva, bé-nyellyen bennünket a' pogány, mint az éh oroszlán; hanem e' mai napnak viláosságára is, [...] fel-virrasztottál.” (*Váradnak, Pogány kézben valo esésének alkalmatossággal iratott: Reggeli Könyörges, Q5r*) Vö. „Az Úr kegyelmessége az, hogy még nincsen végünk; mivel nem fogyatkozik el az ő irgalmassága!” Jeremiás siralmi, 3, 22.)

¹⁵⁹ MEDGYESI Pál, *Doce nos orare quin et praedicare [...]*, Bártfa, 1650, A1v. (RMNy 2310 = RMK I 832)

nem szabadithatnál. Jövel azért siess ne késsél mi-szabaditásunknak Istene. Jövel Vram Jesus! Amen.” (*Estveli Rövid Könyörgés*, R8r.)

SZÖVEGKÖZLÉS

A Bánkódó Lélek Nyögési (RMK I 1039) című imádságoskönyv közzétételéről

Köleséri imádságoskönyvére Incze Gábor hívta fel a figyelmet azzal, hogy – nagyon rövid kommentárral – közölte a kötet első imádságát máig jól használható, 1931-es imádságtörténeti áttekintésében.¹⁶⁰ A szerző viszont néhány helyen pontatlanul írta át a szöveget¹⁶¹, és sok szót, kifejezést kurziválva közölt, pedig az eredeti szövegben csak a *Mi Atyánk* szavak vannak kiemelve, melyet viszont Incze nem kurzivált. Az ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Reneszánszkutatások Posztgraduális Központja gondozásában megjelent, 1996–1999-es Internetes kiadásban az első négy imádság olvasható.¹⁶² Valójában a negyedik imádság (*Akar-minémü időre-való Könyörgés*) közlése jelzés nélkül megszakad az alábbi mondattal: „Szabadits-meg szegény lelkeinket a Bűnnek Vrasága alol, az ördög rabsága alol, ez Vilagnak szemfény vesztő gyönyöröségi s’ kisirteti alól.” (R1r lap alján) Ez a kiadás szöveghűsége törekszik, bár több elütés található benne.

Ezért fontosnak tartottuk, hogy végre mind a nyolc imának legyen modern kiadása.¹⁶³ Közlésünk betűhív, de nem paleográfiai hűségű; vagyis a már nem használt, régi betűtípusok helyett mai jeleket alkalmazunk. (f=s; illetve a különböző ékezetekkel ellátott *o* és *u* betűket *ö*-re, illetőleg *ü*-re írjuk át.) A középpontozásban, a kis- és nagybetűk jelölésében, a kurzívval, valamint kiskapitálissal kiemelt szavak használatában az eredetit követjük. (A kötet és az imádságok címét – megtartva az álló és a dőlt betűk Köleséri általi használatát – az áttekinthetőség kedvéért félkövérrel emeltük ki.) Az iniciálékat és a tördelést nem kívánjuk rekonstruálni. Az egyértelmű sajtóhibákat javítjuk, de ezeket lábjegyzetben jelezzük.

Szövegközlésünkben csak ívjelzéseket használunk, melyeket szögletes zárójelben [ ] írunk ki, rekonstruálva az 1666-os kiadás oldaltöréseit. A lapszámjelzések ugyanis hibásak, a *Bánkódó Lélek Nyögés*i-ben kimaradt a 13-as szám,

¹⁶⁰ INCZE 1931, 157–158.

¹⁶¹ Incze jelentősebb elírásait lábjegyzetben jelöljük.

¹⁶² *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény*, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalomtörténeti Intézet, Reneszánszkutatások Posztgraduális Központja, 1996–1999. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/corpus/xvii/ko2sa002.htm>

¹⁶³ A kézirat lezárása után, 2006. július 14-én került fel az Internetre (<http://mek.oszk.hu/03900/03915>) a *Bánkódó Lélek Nyögési* facsimiléje.

tehát az R1 levél rectóján helytelenül áll a 14-es. Helyesen tehát: 13 = R1r lenne. Ettől kezdve tehát elcsúszik eggyel a mű lapszámozása.

Nem közöljük az [R8v] lap szövegét, mely így kezdődik „A’ derekassabb fogvatkozásokat, (mellyek estek az Authornak távul létele miatt) így jobbits-meg Kegyes Olvasó.” Az itt szereplő javítások ugyanis kizárólag a kolligátum első darabjának, az *Idvesség Sarkának* hibáit sorolják fel.

Átnéztük az elérhető példányokat, de mivel nem találtunk eltéréseket, kiadásunkhoz a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának (701038) és a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtárának példányát (RMK 785, H 941) használtuk. Mint az összes példány, úgy ez a kettő is egybekötve jelent meg az *Idvesség Sarkával*.

Az Egyetemi Könyvtár példányának elsődleges érdekessége, hogy valamegyik 17–18. századi tulajdonos leírta a kolligátum 1. szennylapjának (a továbbiakban: szl.) rectójától a 3. szl. rectójáig terjedően – a szerző és a mű megnevezése nélkül – Nyéki Vörös Mátyás *Tintinnabulum Tripudiantuma* negyedik részének (A’ *Boldogsagrol*) 2. §-ából (*Hogy a’ Bóldogoknak öröme nagyvóltáról-való gondolkodás, annak keresésére indíttya az Embert*) az első 15 strófát, *Oh te Bóldogságnak ditsősseges helye* kezdettel. (Ez a *Tintinnabulum* 329–343. versszaka).¹⁶⁴ Az RMKT kritikai kiadásához képest nincs lényeges különbség, leszámítva a kézirat néhány elírását, kihagyását, valamint kissé eltérő helyesírását.

A kötet possessorai voltak: *Michael Debretzeni; Steph. Berekszászi (1701 April. 13); Johannes Wali (Debretz. 1783 d. 28. Aug); Révész Imre (1855. aug. hava)* és egy kiolvashatatlan vezetéknevű *Georgius*.

Bár dátum nem szerepel a neve mellett, így nehéz bizonyítani, hogy az elsőként említett possessor azonos lenne azzal a *Debreczeni Mihálllyal*, aki a *Series Studiosorum* szerint 1650–1651-ben a debreceni kollégium professzora volt Tejfalvi Csiba Pál mellett. S. Szabó József valószínűsíti, hogy ő volt az a Debreczeni N. Mihály, aki 1644-ben subscribált Debrecenben, Nagy Sándor viszont – Tejfalvival együtt – Debreceni Hentes Mihályként tartja számon, és 1650–1652 közé teszi professzori működését. RácZ István az előbbi adatot közli monográfiájában.¹⁶⁵ (Ilyen nevű személyek természetesen később is előfordultak, különösen Debrecenben, de kisebb a valószínűsége, hogy possessorunk például az 1721. év kollégiumi seniorjával, P. Debreczeni Mihálllyal lenne azo-

¹⁶⁴ *Régi Magyar Költők Tára, 17/2*, s. a. r. JENEI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1962, 212–213. Jegyzetek: 483–493.

¹⁶⁵ S. SZABÓ József, *A Debreceni Református Kollégium*, Debrecen, a Kollégiumi Diákszövetség Előkészítő Bizottsága, 1928, 26; NAGY Sándor, *A Debreceni Református Kollégium, I.*, Hajdúhadház, Kállay János Könyvnyomdája és Lapkiadó-Vállalata, 1933, 124. RÁCZ István, *Debreceni deákok*, Debrecen, 1997 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, VI.), 55. A *Series studiosorum, 1588–1792*. kiadva: *Iskolatörténeti Adattár, II.*, szerk. THURY Etele, Pápa, Országos Református Tanáregyesület, 1908, 96–466. Debreceni N. Mihály: 117.

nos.¹⁶⁶) *Berekszászi István* talán nem azonos a Debrecenben tanult hanvai lelkésszel, akit 1674-be Pozsonyba, majd Buccariba szállítottak gályarabnak, mert – bár halála dátumát nem tudjuk – nem bizonyos, hogy 1701-ben még élt.¹⁶⁷ A harmadik possessor azonos lehet a debreceni kollégiumban 1780-ban második osztályba járó, neszmélyi származású, korábban Kisújszálláson tanult *Joannes Valival*, aki 1782. március 18-án „*redux ex rectoratu Etsediensi, iterum subscribo illustris collegii Debreczinensis*”.¹⁶⁸ *Id. Révész Imre* (1826–1881) a jól ismert református lelkész és egyháztörténész volt.¹⁶⁹

A kollégiumi példány érdekessége pedig, hogy a kolligátum szennylapjain hat darab, jelenleg egy csonka és öt teljes imádság kézírata olvasható.¹⁷⁰

A kolligátum possessorai voltak: *Johannes Süllye Püspöki* (1722) és *Stephanus P. Szathmári*, akinek ugyan le van húzva a – kötetben három helyen is feltüntetett – neve, de a lehúzás ellenére még az a bejegyzése is olvasható mindhárom helyen, hogy *Emptus Denar 95*.

Püspöki Süllye János (1681–1760) kecskeméti, debreceni és franekeri tanulmányai után 1714-től mezőtúri, 1728-tól kisújszállási református lelkész volt.¹⁷¹ *Szathmári Paksi István* (1719–1791) előbb Marosvásárhelyen, majd Sárospatakon tanult, aztán Oderafrankfurtban, Franekerben és Leidenben volt peregrinus. 1745-től Aszalón lelkész, 1747-től történelmet és klasszikus nyelveket, majd teológiát tanított Debrecenben, 1785-ben püspök lett. Sok művet írt, melyek nagy része kéziratban maradt.¹⁷²

Az imádságokat leíró kéz bizonyosan az utóbbi possessorral, margiális bejegyzései viszont – úgy tűnik – mindkét tulajdonosnak voltak. A kötet-tábla belső oldalán álló latin nyelvű bejegyzés szerint a kolligátumot 1761-ben vásárolta meg a kollégiumi könyvtár.

*****

¹⁶⁶ NAGY 1933, 26.

¹⁶⁷ ZOVÁNYI 1977, 70.

¹⁶⁸ THURY 1908, 353, 364.

¹⁶⁹ ZOVÁNYI 1977, 506–507.

¹⁷⁰ Az 1. szl. versojától a 2. szl. versojáig *Uj Estendőre Valo Imadsag*. A 3. szl. rectojának tetején kezdődik az *Oratio Communis* című ima. Az 4. szl. versoján kezdődik az *Oratio Matutina*. A 6. szl. versoján az *Oratio Communis*. A 9. szl. rectoján egy újabb *Oratio Communis*, mely a 11. szl. versoján ér véget. Ezt követi még három üres lap, majd az *Idvesség Sarka* címlapja áll. A kolligátum második darabját, a *Bánkódó Lélek Nyögését* követően áll még egy imádság, amely csonka, hiányzik az eleje. A kolligátum e részén eredetileg is valószínűleg csak ez az egy imádság állt, ugyanis az ima után egy üres levél található, előtte viszont, úgy tűnik, csak egy levél van kiszakadva, az, amelyen ez az utolsó ima kezdődik.

¹⁷¹ *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, főszerk. MARKÓ László, Bp., Magyar Könyvklub, 2004, 508.

¹⁷² ZOVÁNYI 1977, 574–575.

[Q2r]

BANKODO LELEK NYÖGESI, *Az az: Szent Irás szavaiból szedegetett s' a' felső Esztendőkben valo szomorú alkalmatosságokhoz szabattatott, néhány Könyörgések; Mellyeket, a' Szendrei R. Ecclesia lelki épületire irt volt, mostan pedig némellyek kérésére, ki-bocsátott KÖLESERI SAMVEL, Christus Evangeliomának szolgálja. SAROS PATAKON, Nyomtatta ROSNYAI JANOS 1666-ben. [sic!]*

[Q2v] [Üres lap.]

[Q3r] **BÁNKODÓ LÉLEK NYÖGÉSI**

Váradnak, Pogány kézben valo esésének alkalmatosságával iratott: REGGELI KÖNYÖRGES.

OH igaz mondó, hazudni nem tudó, erős boszszu álló Isten! a' ki valamit egyszer megmondasz, soha senki téged másban nem ér, a' ki el-hivod a' Fegyvert a' te néped ellen, a' földnek négy szegeletirül, hogy azzal a' te bün-ellen gerjedező igazságodnak eleget tégy. Mi szégyen-vallott bünösök, a' gyalázatnak fertőjéből még-is te hozzád kiáltunk, noha bizonyára félünk, hogy csak megcsufolsz bennünket, mert csak akkor keresünk tégedet, mikor a' lelkünket a' földig le-nyomja a' nyomoruság s' szorongató keserűség. Talám [Q3v] immár Vram, annyira meg-is haragudtál, hogy ha Moses, Daniel, Jób és Samuel állanának-is elődben, s' azok törekednének-is mi érettünk, meg nem halgatnád őket, mert a' mi álnokságink vas-pennával jegyeztetnek-fel. Oh Vram! igazán olyan dolgot cselekedél a' mi Izraélünkben, hogy valaki meg-hallya, mind a'¹⁷³ két füle megcsendül belé. Szintén, a' félelem, a' melytül féltünk a' jöve reánk, és a' mitül tartunk vala, az esék rajtunk. Oda vagyon a' Magyar-birodalomban a' mi-második [sic!] Jerusálemünk, pogány-kézre jutott leg-nemessebb Végházunk, nincsen már több Váradunk. El-nyeretett a' Frigy-láda-is tőlünk; Oh bár csak Icábodokat szüillyenek a' mi várandós Aszszonyi-állatink, mert el-távozott a' mi-Magyar Izraélünktül a' dicsősség. A' magasságból tüzet bocsátottál Vram a' mi csontaink-közzé, öszve-kötötted a' mi álnokságinkat, és a' mi kezeinknek gyümölcséből étettz minket. Lásd-meg és tekint-meg Vram, hogy löttünk utálatosokká. Ne légyen néktek nehéz, mindnyájan, kik mi mellettünk el-mentek ide tekinteni; ha vagyoné olyan bánat, mint a' Magyarok bánattya, mert keserűséggel illetett minket az Vr az ő haragjának napján. Ne hijatok bár [sic!]¹⁷⁴ minket Naominak, az az, gyönyörűségnek, hanem Marának, az az, keserűségnek, mert nagy mint a' tenger [Q4r] a' mi nyomoruságunk. Nincsen mi-nékünk vigasztalónk, a' ki a' mi lelkünket meg-vigasztalhatná, mi vagyunk a' vigasztalást bé-venni nem-akaró Ráchelek. Meg-cselekedte az Vr, a' miket meg-gondolt, meg-telleyesítette fenyegető szavát, mellyel az ő szolgálai által sokszor meg-fenyegetett; nem kedvezett az Vr, hanem meg-vidámitotta mi rajtunk az ellenséget, fel-emelte szarvát a' mi gyűlölőinknek. Oh igaz Magyar nép! éjjel nappal follyanak a' te köny-hullatásid, mint a' folyó-viz: meg ne szünnýél [sírní]¹⁷⁵, meg ne nyugodgyék a' te szemeidnek

---

¹⁷³ A névelő hibásan, kétszer szerepel: a' a'.

¹⁷⁴ Nyomdahiba lehet: *már* helyett. INCZE is *már*-t közöl. (1931, 157.)

¹⁷⁵ Ez a szó maradhatott ki.

fénye. Kelly-fel, kiálts első álomkor, önts-ki mint a' vizet, a' te szivedet az Vr előtt, mert egyben hitta az Vr, mint egy Innep-napra a' te félelmidet minden felől. Gyorsabbak a' mi kergetőink, a' repülő Saskeselyüknél, fel-vadászták a' mi rejték-helyeinket, el-közelgettenek a' mi utolsó veszedelmünknek napjai; Jaj, bizony el-jött a' mi végünk! El-jött immár az az idő, hogy a' föld ki-okádgya az ő lakosít, nem lakhatunk többé az Vrnak örökségében. Oh meg-gyászolhatatlan s' meg-sirathatatlan napok! jaj hogy érok ezeket. El-olvadtott Vram, a' mi szívünk¹⁷⁶, el-lankadtak a' mi kezeink, ösze-verődnek a' mi térdeink, mert bánattal illetett minket az Vr az ő busulásának napján. Oh Vram! lásd meg kivel cselekedtél így, nemde nem a' te nevedről neveztetett Vároossal-é? El-felet[Q4v]kezelé Vram Frigyedről, s' meg-engedédé, hogy a' te drága Evangeliomod s' a' mi dicsősséges Hitünk s' Vallásunk káromlásra jussón [sic!]? Térj meg haragodból nagy Isten, tedd-le sanyargató pálczádat, vesd a tüzre sujtoló veszszödet, láss kegyelmes szemmel bennünket. Oh Izraëlnek ékessége, Vr Isten! miért engedéd a' pogányoknak, hogy így sákmánt vessenek a' te örökségben? egyben-csapják az ő kezeket a' mi veszedelmünkön, süvöltéssel és fő-csoválással álmélkodván, ezt mondgyák: bezzeg szép Város, ez-é a' földnek öröme? Oh Vram, indullyanak-meg a' te szánakodó béleid mi rajtunk. Fájlallyad, ha egyebet nem a' te nevednek káromlását, mit fognak ezért¹⁷⁷ mondani a' pogányok? azt hogy a' te népedet meg nem szabadithattad, sőt még a' te szived-szerént való Davididnak-is lábok meg-csiszamodnak ezen. Vram légy kegyelmes a' te Jácóbdnak, ne veszed-el a' te tiszteletednek helyét, zabolázd-meg a' maga-hítt ellenséget, vess horgot orrában, szégyenítsd meg legjobb szerencsájének idején. Oltalmazd kicsiny seregedet, védelmezzed meg-maradott maroknyi Gyülekezetedet. Ally boszszut igaz Isten a' mi vérünkért, merítsd-bé a' veszedelemnek mély örvényében ellentünk vérhedett dühös ellenséginket. Tekints-le a' magass mennyékből, keserüllyed Vram, siralmas sorsunkat, töröld-el [Q5r] könyvező orczánkrol¹⁷⁸ sűrű siralminkat,¹⁷⁹ fordíts¹⁸⁰ öröme bokros egy-mást erő jajjainkat. Vram, légy irgalmas! Vram, légy kegyelmes, és ne késedomezzél [sic!], hanem, hozd-el a' mi meg-szabadulásunknak, kívánatos napját 's oráját.

Légy áldott Vram, hogy haragodat irgalmassággal meg-mértékled, a' ki ez el-mult éczczakában nem engedted, hogy mindenestül-fogva, bé-nyellyen bennünket a' pogány, mint az éh oroslán; hanem e' mai napnak világosságára is, (noha azt itilhattuk volna, hogy békével virattát nem érjük) fel-virrasztottál. Igazgassad e' mai naponnis járásinkat, lépésinket; sziveinknek gondolati, szájunknak szóllasi, kedvesek legyenek Vram te előtted. Hajts-le Vram füleidet, kedvellyed a' mi ohajtásinkat, szedegesd tömlödben könny-hullatásinkat, a' te kebelednek szerelmeért, a' mi lelkünk gyönyörűségeért, a' Jesus Christusért, kinek, te-veled, és a' Sz. Lélekkal: a' Győzedelmeskedő és a' Vitézkedő hiveknek serege, szüntelen valo, Alleluját, kiált, Amen. *Mi Atyánk, &c.*

¹⁷⁶ Az *i* betű megfordult.

¹⁷⁷ INCZE 1931, 158: *azért*.

¹⁷⁸ INCZE 1931, 158: *országokról*.

¹⁷⁹ INCZE 1931, 158: *sérelmeinket*.

¹⁸⁰ INCZE 1931, 158: *fordíts*.

Hasonló alkalmatossággal iratott ESTVELI KÖNYÖRGES.

OH igaz itéletű, fel-lobbant haragú, mindenható nagy Isten! bezzeg meg-sokasi[Q5v]tők gonoszságinkat, de teis meg-sokasítád rajtunk keserves ostoridat. meg-homályosította az Vr haragjában a' Sionnak leányát, alá hajtá a' földre a' Magyar Izraelnek minden ékességét. Meg-vetél Vram minket és meg-nyalázál, ki nem jövéi sereginkel, meg-futamtatál minket a' mi ellenségünk előtt, adál minket nékik ételül, mint a' juhokat, kiket a' Mészárszékre visznek. El-adtad Vram a' te népedet minden pénz nélkül, és meg nem öregbítetted az ő becsűjüket. Vetettél minket példa-beszédül a' pogányoknak és fő-csoválására minden nemzetségeknek. A' mi gyalázatunk naponként előtünk forog és a' mi orczánknak pirulása el-borított minket. Lenyomattott mind a' poriglan a' mi lel-künk és a' földhöz ragadott a' mi bélünk. Meg-voná az Vr kézivét, mint egy ellenség, tárgyúl tött fel bennünket, és az ő nyilaival meg-lövöldöze. Jaj minékünk, mert vétkez-tünk! Meg-fogyatkoztak szemeink a siralom miatt, meg-háborodtanak a' mi belső része-ink, mert hatalmat vött rajtunk a' csúnya pogányság. Fegyvernek éli miatt hullottanak el a' mi erőss vitézink, az halálnál keservesebb rabságra vitettenek sok szép Iffiaink, Szüzeink, a' földhöz verettettek csecsemő gyermekink, kiket jajszoval méltán sira-tunk. Mi vagyunk igazán a' sanyarúság-látott emberek az Vr haragjának veszszeje mi-att, a' se[Q6r]jtében fektetett minket, mint a' kik régen meg-hóltanak; ha kiáltunk-is bé-dugta az Vr füleit a' mi imádságunkra, darabokra vagdalt minket, és az ő nyíllait lötte a' mi veséinkben. Az Vrnak kegyelmessége, hogy mind meg nem emésztettünk, mert nem fogyatkoztanak-el az ő nagy irgalmassági, mert mind örökké el-nem hágy az Vr, bánat-tal illet ugyan, de ismét kegyelmes léssen az ő kegyelmességének gazdagsága szerint; sőt nem szive szerint vér, mikor vér-is, hanem, hogy e' gonosz világgal edgyütt el ne veszünk. Mít panaszkodik tehát az élő ember az ő bünének büntetése felől, tudakoz-zunk inkább a' mi útaink felől s' térjünk-meg az Vrhoz. Mi vétkeztünk és engedetlenek voltunk, erőnkben és karunkban bizakodtunk, azért nem kedveztél Vram minékünk. Fizess-meg Vram a' mi ellenséginknek-is, az ő kezek munkája-szerint, adgy nékik szivek fájdalmát, és a' te átkodat vesd reájok, kergesd-meg őket haragodban, és veszesd-el őket az ég alól. Árvák vagyunk Vram, bizony árvák vagyunk, csak te reád maradtunk, ne hadgy-el mindenestül-fogva. Meg-szünt a' mi szívünknek öröme, sira-lomra fordult a' mi vigasságunk. El-esett, el-esett [sic!] a' mi fejünknek ékes Coronája! Jaj most nékünk, mert vétkeztünk. De te Vram örökké meg-maradsz, a' te ülő-széked örökké-állandó, miért feletkezel-el örökké [Q6v] mi rollunk? el-hadszé minket sok ideiglen? Térics-meg Vram minket te hozzád és meg-térünk, épics-fel a' mi napjainkat, mint vala a' régi időben. Add kezünkben még egyszer tölünk torkon-verve el vött szép Vég-házainkat, avagy csak tarcs-meg azokat, mellyeket Isteni jó-voltodból még eddig pogány kézre nem bocsátottál. Seregeknek győzhetetlen Vra, elégeld-meg immár egy-szer a' Sionnak romlását, vedd-el a' te népednek szidalmát. Most vagyon Vram az idő, hogy a' pogányok táborát meg-tekincs haragodban; veszesd ezeket csudálatosképpen, a' magok fegyverével vágasd-le őket, bolondics meg a' keresztyénség ellen forralt taná-csokat, vidámics-meg a' Joseph romlásán szánakozo jó lelkeket. Támasz Vr Isten a' te inség-alatt nyögő népednek, edgy nevezetes Szabadítót; bár olyan légyen az, mint a' juhok aklából, Királyi-székben hágott Dávid, vagy mint a' csépelő szériüröl élő [sic!] állatott Gedeon, avagy csak mint a' gyenge karjú Deborah Aszszony. Adgy Vr Isten, ez el-álélt Nemzetnek edgy okos vitéz Magyart, ki, avagy kardgya-élivel, avagy elméje-

fényével szerezzen állandó s' meg-maradandó békességet ez meg-nyomorodott hazának. Imé Vram, majdan reánk borul a' setét éczaka, de te Igasságnak Napja, tündököllyél a' mi sziveinkben. Légy őriző Pásztorunk, virraszto Strásánk, [Q7r] védelmező Istenünk. Virrasz-fel, ha kedves életünk, a' hólnapra-is jó egészségben, tölcsbé sziveinket, kívánatos híreknek hallásával. Derics-fel homályban-borult napunkat, add-meg szívünk szakadva várt békességünket. Halgass-meg édes Reményünk igyefogyott gyámoltalan állapotunkban, áldott szerelmednek Fiáért, a' Jesus Christusért, Amen.

Mi-Atyánk, &c.

Gyalu s' Fenes között lett szomorú Harcznak alkalmatosságával íratott Könyörgés.

MEg-foghatatlan mennyei Felség, a' Sz. Háromságban edgy tökéletes Istenség! Királyoknak Királya, Fejedelmeknek győzhetetlen Fejedelme! Kinek minden cselekedeti, noha meg-visgálhatatlanok, útai meg-tudhatatlanok; mindazáltal, igen bölcsek, igen jók, mert igazak: a' te lábaidnak sámostól székihez arczal le-borulván, szívünk igaz meg-alázódásával, minden tudó s' minden látó tekinteted eleiben, kegyelem kérni elő állottunk, hogy kegyelmet találjunk az alkotmasos időben-való segítségre. Meg vallyuk szent Istenünk, rettenetes bűnös voltunkat; mi magunknak örök gyalázatot tenéked mindenekben vég-nélkül-[Q7v]való dicsőséget tulajdonítunk, hogy igaznak itiltessél mikor itilsz, és győzedelmes légy, mikor az emberek tégedet vádolnak. Oh Vram! minékünk orczánk-pirulása, a' mi Királyinknak, Fejedelminknek, Atyáinknak, Vénéinknek, Iffiainknak, mert vétkeztünk te ellened. Ez az oka Vram, hogy tüzet gyujtottál a' Sionban, melly meg-emésztette annak fundamentomit. El-vesztetted Izraelnek (a' Magyar Nemzetnek) ékes lakó-helyeit és meg-sokasítottad Judának leányi közt a sirást és jajgatást. Meg-tapodta az Vr a' mi erős vitézinket, gyűlést tött mi ellenünk, hogy a' mi iffiainkat meg-rontaná, sajtót nyomatott az Vr a' Sionnak leányival. A' mi téjjel mézzel folyó örökségünk szállot a' kívül-valókra, szép Vég-házaink az idegen pogányokra; jutottunk immár nagy árvaságra, mert az Vrnak fel-kent Fejedelme-is sebek miatt esék-el, ki felől azt mondottunk, hogy az ő árnyékában nyugosznak. Tekincs-meg Vram, mert győtrelemben vagyon a' te Anyaszentegyházad, kívül a' fegyver pusztít, belől a' szorongató félelem emészt. Igaz az Vr, mert az ő szaja ellen rugodoztunk. Eörüllly bátor mostan Edomnak leánya, (környül-metéletlen szívü pogányság) de még te rajtad is által mégyen az Vrnak pohára, meg-részegülsz és okádol; bődlog léssen a' ki meg-fizet néked-is a' te gonoszságodért, [Q8r] mellyel hozzánk vóltál; bődlog ember léssen, ki meg-ragadgya és a' kösziklához veri a' te kicsiny gyermekidet. Oh Vram emlekezzél-meg végre a' te kicsiny seregedről, mellyet a' macula nélkül-való Báránynak vérén szerzettél te magadnak; ha Vram a' te lelked gyönyörüsége a' Sionban vagyon, ne add martalékra a' te szegény népedet. Töröld-el Vram immár, a' sok könyhullatást a' te Anyaszentegyházadnak orczájáról, irgalmasságnak keszkenőjével, tölcs bé nevetéssel s' vig-örömmel a' mi szájunkat. Hozd-meg közinkben a' szám-ki-vetett békességet, hogy az igasság és az irgalmasság a' mi utzáinkon öszve-találkozván, ed[g]ymást¹⁸¹ csokolgathassák. Halgass-meg minket Vram, mert jó a' te kegyelmességed; ne rejs-el

¹⁸¹ A g betű kimaradt: *edymást*.

orczádat szegény szolgálidtól, mert nagy szorongatásban vagyunk; Szabadics-meg minket a' sárbul, hogy el ne boruljunk, siess Vram segedelmeddel, mert kívüled, nincsen sohol [sic!] reménségünk, Am.

Akar-minémü időre-való Könyörgés.

OH Abrahámnak, Isáknak, Jákóbnak, s' ezek nyomdokát követő minden hiveknek, könyörülő és kegyelmes Istene! minékünk-is szegény bűnnel meg-terheltetett szolgálidnak, szolgálóidnak az Vr Jesus Christusban meg-en[Q8v]geszteltetett szerelmes Atyánk! meg-alázódott s' meg-törődött lélekkel le-borulunk a' te fényes orczád előtt; vallást teszünk Felségednek, lelkünk-isméretit nyugodni nem engedő szarvas vétkeink-ről, mellyekkel Anyánk méhétől-fogva, meg-keserítettünk tégedet. Az Adám edgy által-hágása, mellyel mind magát s' mind maradékát örök veszedelemben ejté, elég volna a' mi kárhoztatásunkra, mert mi ő benne minnyájan vétkeztünk s' a' te dicsösségedtül meg-fosztattunk; hát azon kívül mennyi sok ezer, hajunk-szálaít fellyül halladó [sic!] bűnökkel bántottuk-meg a' te Atyai szivedet, méltán haragnak edényivé s' kárhoznak fiaivá tehetnél azokért bennünket. Mert mi vétkeztünk gondolatinkban, szóllásinkban, cselekedetinkben; meg-térésünknek előtte s' utánnais. Vétkeztünk a' mi tudományunknak világa ellen, lelkünk-isméretinek sugallása ellen, a' te hosszú türesed ellen, fenyegető itéletid ellen, magunk sok izbéli igireti s-fogadási ellen. Vétkeztünk gyermek-ségünkben, iffuságunkban, meg-élemedet állapotunkban; vétkeztünk titkon és nyilván a' fényes napnak láttára. Vétkeztünk, a' te törvényednek minden cikkelyei ellen, a' te drágalátos Fiadnak Evangelioma ellen, a' Szövetségnek vére ellen, a' Vigasztalásnak lelke ellen; mert mi nem szom[R1r]juhoztuk a' Jesus Christust, nem gyönyörködtünk ő benne, sőt inkább hoszszu ideiglen-való, penitentia-tartatlanságunkal szomorúsággal illetük. Mind ezekért, egyebet nem érdemlünk, hanem hogy ki-vágattassunk az élőknek seregéből, és ki-töröltessünk a' te könyvedből. De oh bűnösök örök kárhozattyában nem gyönyörködő Isten, töröld-el ez elő-számlált gonoszságinkat, a' te nagy Nevedért, a' te igaz igiretidért, a' te Christusodért. Tedd bizonyossá¹⁸² lelkünk-isméretit bűnünk-bocsánattya felől, add-megh minékünk a' te Idvezitésednek örömét, lelkünk-isméretinek békességét és a' szent lélekben-való vigasságát. Adgy mibelénk Christusban megnyugovó Hitet, Reménséget, Szeretetett, Bűnön-valo bánatot. Adgy értelmet a' lelkiekben; adgyad hogy szerethessük a' Hitnek-cselédit, sőt még ellenséginketis. Adgy nevedést, minden kegyelmekben; az idvességnek eszközeit, u. m. az Iginék predikál-tatását, a' Sacramentomoknak ki-szolgáltatását, a' te Sz. Szombatodat, tedd foganatos-sá, azon jó-végre. Szenteld-meg a' reánk bocsátott keresztet. Szabadits-meg szegény lelkeinket a Bűnnek Vrasága alól, az ördög rabsága alól, ez Vilagnak szemfény vesztő gyönyöröségi s' kisirteti alól. Mencia, szegény meg-nyomorodot Anyaszentegyházadat a' lelki és testi Pharahóknak insége [R1v] alól; ne hozz több fegyvert a' mi határinkban, ne gyujts ujjab fegyvert, a' mi Városinkban, Faluinkban. Inkább térics-meg mind azokat, valakik a' Jesus Christus aklából valók: világosits-meg a' meg-vakult Sidokat, hadd láthassák Hiteknek szemeivel a' Dicsösségnek Vráat, kit meg-feszítettek; tellyesics-bé a' pogányoknak számát, a' Christus-nélkül valókat, vonnyad te magadhoz,

¹⁸² Megfordult az *n* betű.

a' te szerelmednek kötelével. A' te Nyájjadnak üldözőit szándékokban ne vidd elő, s' ne engedgyed a' te Gerliczédnek lelkét, a' kegyetlen hegyes-körmű Sasoknak el-szaggatni. Ald-meg mind azokat, valakik a' te Anyaszentegyházadnak kebelében vadnak, a' keresztényen Királyokat, Fejedelmeket, nagy Vrakat, Capitányokat, Hadnagyokat, alattok lévő vitézeket, a' szegény nyögő s' sohajtó kösséget. Ald-meg a' szent életű tudós lelki-Pásztorokat, ruházd-fel kegyelmeddel¹⁸³ őket, hogy ronthassanak, építhessenek, plántálhassanak.

Hálákat adunk Felségednek, mindenféle kegyelmességeért, elsőbenis¹⁸⁴ a' lelkiekért, u. m. El-választásunkért, Hivatalunkért, Meg-igazításunkért, Meg-szentelésünkért, az Evangéliomnak közöttünk való fenn-tartásáért, a' lelki-kenyérért. A' testiekértis, u. m. Teremtésünkért, meg-tartatásunkért, egészségünkért, békességünkért s' az ellenség ellen való bátorságos [R2r] meg-maradásunkért. Szánd-meg Vram a' sok nyomorultakat, a' sérelmes özvegyeket, árvákat, a' vasak-között nyomorgó igaz rabokat, a' földön vizen igaz tudományért s' igaz keresetért bújdosókat, a' bűn miatt meg-sebesedett lelki-isméretűeket, az igasságért üldözést szenvedőket, a' szám-ki-vetetteket s' hazájokból ki kergetteket. Tarts-meg széles e' világon (s' ebben a' helybennis) le-telepedett Anyaszentegyházadat; tündököltessed ő előtte, ellenséginek nagy boszszuságára az igaz Vallásnak tündöklő fáklyáját. Halgass-meg ezekben oh könyörgésnek meg-halगतásának Istene, amaz edgyetlen edgy közben járónak a' Jesus Christus meg-köszönhetetlen érdeméjért, Amen.

Szokott Reggeli Könyörgés.

ALdott légyen az Isten, a' mi Vrunk Jesus Christusnak dicsősséges sz. Attya, ki az ő nagy irgalmasságából ujjonnan szült minket az élő reménségre, a' Jesus Christusnak halálból való fel-támadásának-általa, az örökségre, melly el nem veszhet, meg sem maculáltathatik, meg sem hervadhat, melly minékiünk mennyegben tartatik. Aldott légyen a' mi Vrunk Istenünk, ki meg-áldott minket, minden lelki áldásokkal mennyegben a' Christusban, a' ki el-[R2v]választott minket ő benne világ fundamentomanak felvetésének előtte, hogy legyünk szentek és fegyhetetlenek ő előtte a' szeretett által, a' ki fiaivá fogadott minket az ő akarattyának jókedve szerint az ő dicsősséges kegyelmességének dicsiretíre. Aldott légyen az Isten ki nem csak lelkieket, hanem testieket-is bővön közlött mi-velünk, a' ki ez el-mult siralmas vérrel-buzgó esztendőknek zürzavariban, kegyelmessen mint a' maga tulajdon szeme fényét meg örizet s' ez jelen való esztendőre-is, életben s' türhető állapotban jutattott; a' mennyei táborral, az Angyalok számlálhatatlan seregével, ez el-mult éczczakában-is környülettünk tábort jártattott, száma nincsen Vram, hozzánk való jó-téteményidnek, mellyekkel tellyes életünkben meg látogattál bennünket. E' mai napon-is és életünknek minden napjaiban te légy a' mi paisunk, erőss tornyunk és meg-mozdulhatatlan kö-szicklánk.

Védelmezzed édes maroknyi nemzetünket a' mi ellenünk minden-felől felfegyverkezett dühös ellenségtől, ki vérünket szomjuhozza. Tarts-meg Anyaszentegyházadat az ördögnek és e' világnak incselkedési ellen; Tarts-meg annak hűséges Dajkáját, az igaz Vallás szerető Keresztyén Királyokat, Fejedelmeket, kik a' te nevedben kötik-

¹⁸³ A szóban a harmadik *e* betű helyett hibásan *n* áll: *kegyelmnddel*.

¹⁸⁴ A szóban a második *e* betű helyett hibásan *n* áll: *elsőbnnis*.

fel a' Pogány ellen, oldalokra fegyvereket s' tegyed őket győzedelmesekké Oh Jákóbnak Istene, [R3r] hogy ő alattok csendes és nyugodalmas életet élhessünk¹⁸⁵ minden Isteni-félelemmel és tisztességgel. Eörizd-meg Várainkat, Várasunkat a' pogány ellenségnek alattomban való titkos praktikájátul s' veszedelmes szándékátul; ugyan-is, ha Isten nem örzi a' Várust, az örizőknek semmi haszna. Fedezd-bé szent szárnyaid alatt Edes házunk népét, jó-akaróinkat s' minden hozzánk tartozó szerelmesinket. Algy-meg minden Isten-félő Tiszt-viselőket, igaz haza-szerető Capitányokat, Hadnagyokat, és a' vitézülő rendet-is ajándékozd-meg Isteni-félelemnek s' bátorságnak lelkével, hogy a' te és a' mi ellenséginkel, ha az idő azt kívánna szemben szállhassanak minden félelem nélkül. Kend-fel Vram a' te kegyelmednek olajával a' buzgó lelkü lelki-pásztorókat [sic!], nyisd meg ö-néik a' te beszédednek hirdetésének ajtaját, hogy a' te Evangeliomodat nagy erőben, hatalomban és a' léleknek meg-mutatásában prédikálhassák és az által a' bűnben meg-keményedett lelkeket meg-téríthessék s' az igaz útra hozhassák. Adgyad mi-nékünk-is a' te Sz. Lelkednek amaz meg-erősítő kegyelmét, a' mellynek bennünk munkálódása által azokat a' hat dolgokat, mellyeket te gyűlölsz, sőt a' hetediket-is el-távoztathassuk, a' minémiek: a' kevély szemek, a' hazug nyelvek, az ártatlan vért ontó kezek, az álnok gondolatokat forraló szivek, a' gonoszra siet[R3v]tséggel futó lábak, a' hazugság szerző hamis bizonyosságok, és a' ki az atyafiak között háborúságot szerez. Nevelly minket naponként, a' te igaz ismeretedben s' kegyelmedben, miglen jutunk a' Christus meg-öröködött állapotjának idejére, a' Hitnek egysége által. Derits-fel szívünkben amaz igazságnak tündökle napját, hogy az ő világánál láthassunk világot. Szakaszsz-el, e' mulandó világnak szeretetitül bennünket, s' csatollyad szívünket te magadhoz, hogy a' te szerelmednek mélységét, szélességét s' hosszúságát minden Szentekkel együtt [sic!] meg-foghassuk. Légy gyámola Vram az igaz özvegyeknek, árváknak; légy meg-gyógyítója a' betegeknek, Vram Dávidnak Fia könyörülly ő rajtuk, parancsolly a' nyavalyáknak te szolgálid azok s' mindgyárt el-távoznak ő töllök. Emlkezzeél-meg Vram a' tömlöcz fenekén fetrengő igaz rabokrol-is nyisd meg ő néik a' szabadulásnak kapuját, hogy a' meg-szabadulás után tégedet megszabadításoknak kö-szikkjét magasztalhassanak. Így tégy ö-véllek és mi-velünk-is, oh embereknek örizője! Izraélnek Szenté! és minden tégedet kereső lelkekkel, Fiadért a' Jesus Christusért, a' kinek méltóságos nevében szerelmes Atyánknak, így szolítunk, mondván: *Mi-Atyánk &c.*

[R4r]

Estvéli Könyörgés.

IZRAELnek! [sic!] reménsége ki meg-tartónk vagy a' nyomoruságnak idején, miért volnál úgy mint jövevény ez földön, és mint az uton-járó, ki bé-tér az éjjeli nyugovásra? Miért lennél olyan, mint a' meg-fáradott férfiú, és mint a' hatalmas, ki meg nem tarthat? Te Vram mi közöttünk vagy és a' te nevedről neveztetünk, ne hadgy-el minket, [sic!]¹⁸⁶ Ismérjük Vram a' mi vétkeinket, de ne vess meg minket a' te nevedért, ne vesd meg a' te dicsősségednek székit, ne tedd hijában-valová a' te mi-velünk tött frigyedet.

¹⁸⁵ E szó után hibásan egy kérdőjel áll: *élhessünk?*

¹⁸⁶ Itt valószínűleg pontnak kellene állnia, bár nem egyértelmű, hogy az *Ismérjük* mondatkezdő (és nem mondatrészkezdő) szó akart lenni.

A' mi iffjuságinknak s' egész életünknek büneirül, ne emlekezzél meg Vram; forduljon-hozzánk a' te nagy kegyelmességed, mellyet várván-vár és mint a' szomju szarvas ugy ohajt a' mi lelkünk. Térj-bé Vram a' mi szállásunkra, mert majd bé-estvededik, maradgy-meg mi-velünk, s' vacsoráll mi-nálunk. Mi le-fekszünk s' el-aluszunk békességben, mert egyedül te adsz minékünk bátorságos nyugovást, a' magasságosnak árnyékában nyugoszik a' mi életünk, és a' felséges Vrnak rejtekében talál oltalmat fejünk, mert ő szabadit-meg minket a' madarásznak töriből, az ézczaka kegyetlenkedő dögtül, éjjeli rettegéstül és a' nappal repülő gyors nyitlul, ha el-esnek mellölünk bal-felöl ezeren s' jobb-felöl tiz ezeren, mindazáltal nem [R4v] közelgethet mi-hozzánk a' veszedelem, mert az¹⁸⁷ ő Angyalinak meg-parancsollya, hogy minket kezekben hordozzanak, hogy meg ne üssük lábainkat a' köben. Illyen bizodal munk lévén Vram te benned, kinek neve erőss torony, abban fut az igaz és bátorságos lészen, áldott markodban bizzuk lelkünket testünket, mert meg-vátóttál [sic!] minket, mi idvességünknek¹⁸⁸ Istene. Védelmző szárnyaid alá ajánlyuk, minden nálunk le-tött, szerelmedből nekünk ajándékozott javaidat. Eörizzed Várainkat, Várasunkat, pogánykézben eséstül, országunkat ennél-is nagyobb pusztulástul Parancsolly Vram Isten, az öldöklő fegyvernek, térjen-viszsa az ő hivelyében [sic!], mert eléggé meg-részedett immár a' sok keresztyén Magyar vérrel. Adgyad Vram a' te itiledet a' mi kegyelmes Koronás Királyunknak-is, hogy itillye a' te népedet igazságban és tudgyon bölcs szível lélekkel, ki menni és bé-jöni a' te szegény néped előtt; hőszzabbits-meg az ő napjait, a' mi-rajtunk való hasznos és dicséretes uralkodásra s' erössits-meg hozzánk való Atyai kegyelmességgel az ő Királyi-székit. Mellette lévő, igaz Magyar-vér szerető Tanáts-Vrakat, Kapitányokat, Hadnagyokat és az egész vitézlő népet, ajándékoz-meg, egygyességnek s' bátorságnak lelkével, hogy a' keresztyénségnek természet-szerént való ellensége, a' pogányság ellen, éles fegyvereket [R5r] ki-vonhassák s' az elviselhetetlen iga alol szegény édes nemzetünket, (ha Isteni bölcseségednek jobnak ugy tetczik) fel-szabadithassák. Engedgy minékünk országunkban csendes és békességes meg-maradást, és a' te Anyaszentházadnak [sic!] közöttünk adgy olly nyugodalmas szállást, hogy a' te Sz. igéd mindenüt ellen-mondás-nélkül nagy bátorsággal, hirdettesék, az Atya Isten kebeléből le-hozott örökké-valo Evangeliom lábra kaphasson, és az által a' te igaz isméreted közöttünk mind végig meg-maradhasson. Ha a' mi nagyobb volt a' lelki békességet minékünk meg-adtad és a' te szerelmes Fiadat érettünk meg-öletni nem szántad, sokkal inkább lelki s' testi szabadságunkal özve-köttetett [sic!] külső békességünket add-meg mi-nékünk, hogy hazánkban a' te szárnyad alatt békeségben meg-maradván, hozzánk-valo nagy irgalmasságotat s' meg-szabadításodat szív-béli hálá-adással meg-köszönhessük; holott te Vram ezt igirted mi-nékünk: Ne féllly semmit oh én népem mert én meg-váltottalak tégedet, neveden hivtalak én tégedet, én népem vagy te; mikoron a' vizeken altal-menéndesz te-veled lészek és a' vizek el nem buritnak tégedet és mikor a' tűzben járandasz meg nem égettetel és a' láng meg nem fog tégedet perselni, mert én vagyok a' te Vrad Istened. Tenéked Vram, a' ki véghetetlenképpen, mindeneket meg-cselekedhetel, fel[R5v]lyebb, hogy nem mint kérjük, vagy elménkben bé-foghattyuk a' mi bennünk munkálkodó erő-szerént; Dicsösség légyen az

¹⁸⁷ A névelő hibásan, kétszer szerepel: *az az*.

¹⁸⁸ A -nek rag hibásan, kétszer szerepel: *idvességünkneknek*.

Anyaszentegyházban a' Jesus Christus által minden időben és mind örökkön-örökké, Amen. *Mi Atyánk &c.*

Vitézek Reggeli Könyörgése.

OH mi bujdosó Atyáinknak Abrahámnak, Isáknak, Jákóbnak, kegyelmes vezérlő Kalauzza, édes Istene; minékünk-is e' siralomnak völgyében nyomorgó, sok próbákon forgó szolgálidnak az Vr Jesus Christusban meg-engeszteltetett szerelmes Atyánk, a' ki egyedül vagy minden veszélyinkben óltalmazó Istenünk, gyámoltalanságunkban eröss Gyámolunk, szükségünkben Elégségünk, félelmünkben Bátoritónk, ellenségünk ellen eröss Kö-várunk; micsoda áldozatot vigyünk Felsőged eleiben egész életünkre költött drágalátos sok szép jó-téteményidért, leg-közelebb ez el-mult ézczakában valo gondviselésédért? Fel-veszszük Dáviddal edgyütt az hálá-adásnak pohárát, meg-adgyuk tenéked a' mi fogadásinkat, és egyedül tenéked tulajdonittyuk Vram a' dicsősséget, méltóságot, érdemlett hálá-adást, hogy minket ez el-mult ézczakában mint a' magad szemefényét úgy meg-öriztéél, Sz. Angyalidnak tábort járó sere[R6r]gével környül vöttél, a' környül-metéletlen szívü, vérünkön hizó pogányoknak, éles-fegyverére s' keserves rabságára nem juttattál, hanem te-magad mi-érettünk strását állottál, mikor mi aluttunk, akkor te mi-érettünk v[i]gyáztál¹⁸⁹, még csak egy hajszálat-is fejünkrül le-esni nem engedtéél. Aldgyanak Vram tégedet ezért s' több sok ezer irlgalmasságidért minden mi belső részeink. Aldotnak mondgyon szegény bünös lelkünk ezért-is, hogy e' mai napot-is rövid életünknek napjaihoz számláltad, a' kegyelemnek idejét s' az igaz megtérésnek alkalmatosságát tölünk el-nem fosztottad. Légy ennek-utána-is előttünk fényeskedő oszlopunk, mint a' pusztában bujdosó Izraél Fiainak; tanítsad Vram kezeinket a' hadakozásra, igazgassad ujjainkat a' viadalban, adgyad hogy a' te nevedben le-tapodgyuk a' mi ellenséginket, mint az utzákon lévő sárt. Add kezünkben, josszerencséjekkel fel-puffadtott kevély ellenségünket, kik fogyattyák éjjel nappal édes Magyar vérünket, káromlyák Istenünket s' igaz vallásunkat. Rettents-meg Vram őket szivekben, hogy még ott-is szaladgyanak, a' holott senki nem üzi-is őket, mert ök nem te benned élő Istenben, hanem karjokban, jó lovokban s' szerencséjekben bizakodnak. Adgyad szerelmes Istenünk, hogy a' te örökségedet pusztító vad kanokkal bátorsággal szemben szálhassunk, [R6v] vélek meg-vihassunk s' kívánt győzelemmel járván, téged Győzelemnek adóját örömmel áldhassunk, mindenekben nem magunknak, hanem tenéked tulajdonitván a' gloriát.

Ne adgy minket Vram a' Pogányoknak martalékul, ne hizzék tovább-is a' Magyar keresztyénség vérével ez a' vér-szopó nadály, apadgyon-el már egyszer a' Török hóld, hadd vetkezze-le gyász-ruháját a' sok kereszt, bu, bánat, szenvedés-után a' szegény Magyar maradvány. Ne örülljön Vram már többé a' mi esetünkön ellenségünk, ne kaczagjon veszedelmünkön álnok szomszédunk, hogy valamiképpen a' te nagy neved mi bennünk meg ne káromoltassék. Ha pediglen diadalommal s' böldeg elő-menetellel meg-koronász, jó nagy Isten, ne engedgyed hogy azzal mi-magunkat el-hidgyük, azt a' magunk vitézségének tulajdonitsuk, hanem egyedül tenéked seregeknek győzhetetlen Fejedelmének. Reménkedünk Vram ezen-is, plántáld-bé sziveinkben, az igaz Isteni-

¹⁸⁹ Kimaradt az *i* betű.

félelmet, taníts-meg arra a' lelki-bölcseségre, hogy hihessük-el azt, hogy a' szoross kegyes élet, meg-álhat edgyütt a' vitézség- [sic!]¹⁹⁰ s' nem hogy ki-vonná a' kard élit, de söt-inkább köszörüli s' élessiti, a' vitéznek szívét a' harczonis bátrabbá tészí.

Gyomlald ki Vram mi-belölünk, a' prédálásra s' más ember véres-veritékkel keresett javainak [R7r] el-vételére való gonosz igyekezetet, adgy minékünk a' magunk sorsával meg-elégedő szivet lelket, tudván Idvezitönknek reguláját, hogy a' vitézeknek meg-kell elégedni az ő sóldgyokkal, és hogy a' mit magunknak nem kívánunk, mással sem kell azt cselekednünk. Amaz Istent boszszontó káromkodó szitkoktól, őrizd-meg ajakinkat, vess zárt Vram a' mi-szajunkra, hogy semmi rothatt beszéd onnan ki ne jöjjön, mellyel Felségedet meg-szomoritanók s' a' méltó haragra fel-ingerlenénk. Szenteld-meg Vram hivatalunkat s' bóldogits-meg a' mi-halálunkat, akar mezőben, vízben, tűzben, akar miképpen mullunk-ki, ha az égi madaraknak, s' erdei vadaknak gyomra lenne-is a' mi-koporsónk, légyen Vram a' te szent akarod, csak ne foszszad meg Sz. szined látásául szegény lelkeinket.

Halgasd-meg Vram, hozzád nyujtott kérésinket, téríts jo válaszszal kebelünkben buzgó óhajtásinkat, nem a' mi haszontalan érdemünkért, hanem a' Jesus Christusnak jó illatu áldozattyáért, kinek te veled Sz. Lelkeddel edgyütt örökké valo birodalmat, erőt, hatalmat, Felséget tulajdonit szegény bünös lelkünk, Amen. *Mi Atyánk.*

Estveli Rövid Könyörgés.

[R7v] IZRAELnek szunnyadhatatlan, soha nem aluvo kegyelmes Pásztor; mi te szent Felségednek méltatlan bünös fia, a' kegyelemnek széki előtt arczal le-borulunk, tüled oltalmat kérünk, mert közel vagyon a' setét ézczaka, mellyben a' magunk oltalmára alkalmatlanok vagyunk. Világoskodgyál még a' setétben-is a' mi sziveinkben lelkeinkben; őriz-meg a' Pogányoknak hirtelen való reánk-ütésektül, éjjeli irtózástul, ördögi-kisirtetekül. Szent Angyaliddal jártass tábort mi-környületünk, hogy az ellenségnek álnok praktikái semmit nekünk ne árhassanak. [A]kzad [sic!]¹⁹¹ kézben Vram, a' mi természet-szerént való ellenséginket; a' sok jó-szerencse után törd-le már egyszer szarvokat, hogy a' te szegény népedet mint a' kenyeret ne egyék, sem pedig el-viselhetetlen igájok alatt tovább-is ne nyögjön a' te drága véren¹⁹² váltot [sic!] örökséged. Megvallyuk Vram, méltán sanyargatod Nemzetünket a' csunya Pogányok által égre kiáltó sok gonosságiért az utzákon szabadossan nyargaló vétkekért, a' törvénytelenységért, a' nyomorgatásért, a' szeretetlenségért, irigységért, buja-életért, tobzódásért, a' sok káromkodó szitkokért, ki tudná azoknak számát: De Vram a' lelkeket gyötrő igaz Lótokért, a' bánattal nyögő s' kiáltó kicsiny seregért, a' külön-ülő 's a' mások gonoszságán siró Jeremiásokért, a' törésre [R8r] álló Mosesekért, könyörüly már végre ez bünös Nemzeten, tördeld-el sanyargató páczádat vesd a' tűzre mert ha gonoszok vagyunk is, de ugyan a' te kezeidnek csinálma[n]yi¹⁹³ vagyunk és a' te nevedrül neveztetünk. Lám régen a' te népedet a' Pharahó insége alol ki-mentéd, minden lovagjaival edgyüt a'

¹⁹⁰ Valamelyik szóból kimaradhatott a rag: a' szoross kegyes élet[rel], meg-álhat edgyütt a' vitézség- vagy a' szoross kegyes élet, meg-álhat edgyütt a' vitézség[gel].

¹⁹¹ A szó hibásan, kisbetűvel kezdődik: akazd.

¹⁹² Föloldottuk a ligatúrát: vérē.

¹⁹³ A szóból kimaradt az n betű: csinálma[n]yi.

tengerben meritéd; a' Szerecsen Zera Királyt tiz száz-ezer magával le-vágatád, Sennacheribet meg-gyalázád; ma sem rövidült-meg Vram a' te karod, hogy meg nem szabadithatnál. Jövel azért siess ne késsél mi-szabadításunknak Istene. Jövel Vram Jesus! AMEN. *Mi Atyánk &c.*

VEGE.

GERGELY TAMAS FAZAKAS

„The Glory Is Departed From Hungarian Israel”

Lamentations of Sámuel Köleséri from 1666

The puritan archdeacon, Reverend Sámuel Köleséri, the Elder, who pursued his studies in the Dutch Republic and later attended Oxford and Cambridge as well, published his prayer book in Sárospatak, 1666, six years after Rákóczi György II had died of his wounds, and the Transylvanian principality lost of one-fifth of its territory to Turkish control, including Várad, the most important border fortress and city.

We intend to examine how prayers of Köleséri and some other books of Calvinist devotional literature in the seventeenth-century describe the miseries, applying those texts from the Book of Psalms, Jeremiah, etc. as pretexts that are connected to the tradition of the laments and mournful rhetoric. Köleséri and his fellow ministers drew many parallels between the history and tragedies of Israel and Hungary. Köleséri concentrated on the enumeration of sins of ‘Hungarian Israel’, and not only urged their nation to repent of their sins, but as an advocate did penance on behalf of them.

We outline the role of *Bánkódó Lélek Nyögési* and other prayerbooks in church service and private piety.

It can be considered as preliminary for the first full modern edition of Köleséri’s prayer book attached to this article.

BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND

**TÓTFALUSI KIS MIKLÓS ÉS HOLLAND KELET-INDIA –
Adalék a tipográfus műveltségéhez egy kolozsvári kiadványa
és ismeretlen verse tükrében**

A Debreceni Református Kollégium Könyvtárában őrzik Tótfalusi Kis Miklós egyik kolozsvári kiadványának egyetlen példányát, amelynek címe: *A napnyugati Indiában az új-angliai pogányok között az evangeliomnak terjedéséről írott levél*.¹ A kiadvány Increase Mather (1639–1723) bostoni lelkész és néhány Holland Kelet-Indiában² szolgáló holland lelkész Johannes Leusden (1624–1699) utrecht-i hebraista professzorhoz írt leveleit tartalmazza.

Az erdélyi tipográfus e kiadványának amerikai vonatkozású részével Ország László foglalkozott behatóan, rámutatva a kiadvány alapjául szolgáló angliai és hollandiai kiadásokra.³ A kiadvány második részében található, a keresztény vallás Holland Kelet-Indiában való terjedéséről szóló, holland levélíróktól származó levelekkel kapcsolatban helyesen állapította meg, hogy a Bálint Ferenc nevű – magyarnak tűnő – levélíró mögött François Valentijn (1666–1727), (a ma Indonézia részét képező) Ambon szigetén szolgált lelkész rejtőzik. Ennek ellenére az Ország cikke után megjelent bibliográfiák és összefoglalások továbbra is ragaszkodnak a címlapon szereplő magyar névhez és ahhoz, hogy az említett szerző magyar.⁴ Mivel e tévedés makacsul tartja magát, másrészt a mű holland vonatkozású részével sem a magyar, sem holland szakirodalom nem foglalkozott behatóan, érdemes a kiadvány kiadásának hátterével alaposabban foglalkozni.

A kolozsvári kiadvány alapjául szolgáló mű, a „De successu Evangelii”

Ország megállapította, hogy a kezdetben csak Increase Mather latin nyelvű levelét tartalmazó kiadvány először 1688-ban Londonban jelent meg *De*

¹ RMK I. 1455. Jelzete: H 984, Koll. 3.

² Holland Kelet-India alatt (hollandul: Nederlands Oost-Indië, angolul Dutch East Indies) a holland gyarmatok keleti része értendő, amely magában foglalta többek között Dél-Afrika, Perzsia, Ceylon, India, Jáva, a Maluku-szigetek, Kína és Japán hollandok által meghódított részeit.

³ ORSZÁGH László: *Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról* = Magyar Könyvszemle 74 (1958), 22–29, 39–41.

⁴ SOLTÉSZ Zoltánné: *Tótfalusi Kis Miklós nyomtatványainak bibliográfiája*. In: HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus*. Budapest, 1972. 311; *Bibliography of Kis' prints* compiled by Elizabeth SOLTÉSZ. In: HAIMAN, György: *Nicholas Kis a Hungarian punch-cutter and printer*. Budapest, 1983. 386. Lásd még MOLNÁR József: *Misztótfalusi Kis Miklós*. Budapest, 2002. 292.

successu Evangelii apud Indos in Nova Anglia címmel, amelyet ugyanabban az évben egy reprint, majd 1689-ben egy angol nyelvű londoni és 1691-ben egy bostoni kiadás követett. A további kiadásokról annyit közölt, hogy Leusden Mather levelét lefordíttatta hollandra, ezen kívül tudott még egy 1689-ben megjelent, elveszett francia, valamint egy ismeretlen indián nyelven megjelent, szintén elveszett fordításról és egy 1696-ban Halléban napvilágot látott német nyelvű kiadásról.⁵ A három hollandiai, Utrechtben 1693-ban, 1697-ben és 1699-ben közzétett kiadásokkal kapcsolatban tisztázta, hogy azok Mather levelén kívül függetlenként tartalmazzák a korábban említett holland lelkészek leveleit is.⁶ A Mather levelét követő függetlenek külön, impresszum nélküli címlapja volt a következő címmel: *De successu Evangelii apud Indos Orientales*.

Tótfalusi Kis kiadványának sorsát követve Országgh azt is megemlítette, hogy egy példánya (amely nem azonos a debreceni példánnyal) 1752-ben még megvolt Bethlen Kata, az erdélyi kancellár hűgának könyvtárában.⁷

Bár Országgh nem szólt róla, érdemes megemlíteni – mivel sokat elárul a mű sorsáról – hogy az 1699-es kiadás példányai amerikai könyvtárakban Gottfried Wilhelm Leibniz *Novissima Sinica* című művének második (Hannover, 1699) kiadásával egybekötve maradtak fenn.⁸

Az Országgh tanulmányának megjelenése óta eltelt időszakban megjelent szakirodalom és e sorok írójának kutatása alapján Országgh adatai pontosíthatók, illetve kiegészíthetők.

A holland szakirodalom időközben megállapította, hogy Mather levelének francia fordítása Pierre Jurieu (1637–1713) rotterdami lelkész *Lettres pastorales* című művében jelent meg 1688-ban.⁹ E sorok írója járt utána, hogy a Leusden által készített holland fordításában Jurieu művének holland fordításában jelent meg.¹⁰

Külön figyelmet érdemel a levelek sorsa német nyelvterületen. Az 1693-as utrechti kiadás után egy évvel a Wilhelm Ernst Tentzel (1659–1707) szerkesztésében megjelenő frankfurt-lipcsei folyóirat, a *Monatliche Unterredungen* 1694 szeptemberi száma az 1693-as utrechti (latin nyelvű) kiadásból közli Mather

---

⁵ A holland szakirodalom sem tud egyéb nyelvekre való fordításokról. Vö. HIRSCHER, Moré L.: *Johannes Leusden als hebraïst* = *Studia Rosenthaliana* 1 (1967), 37.

⁶ ORSZÁGH i. m. 23–24.

⁷ I. m. 40.

⁸ HOLMES, Thomas James: *Increase Mather : a bibliography of his works*. With an introduction by George Parker WINSHIP. Cleveland, 1931. II. 552.

⁹ KNETSCH, Frederik Reinier Jacob: *Pierre Jurieu, theoloog en politikus der refuge*. Kampen, 1967. 181. A mű többféle formátumban jelent meg, és az egyes formátumokból is több kiadás látott napvilágot. Az általam használt negyedréti kiadásokban Mather levele a 135–136. lapokon, a nyolcadréti kiadásokban a 404–408. lapokon található. A kiadásokra lásd KAPPLER, Émile: *Bibliographie critique de l'œuvre imprimée de Pierre Jurieu*. Paris, 2002. 167–196.

¹⁰ *Pastorale brieven aen de vervolghe gelovigen in Vranckrijck. Het tweede jaar, behelsende een wederlegginge van het boeck van de heer Pelisson*. s'Gravenhage, 1687 [=1688]. 243–247.

levelét, a holland lelkészek leveleit pedig kivonatosan ismerteti.¹¹ A már Ország által is említett 1696-os hallei kiadás – címlapja szerint – Mather és a holland prédikátorok leveleit az 1693-as utrechti kiadás alapján közli¹². A levelek német nyelvterületen való megjelenése ezzel még nem ért véget, mivel egy másik fordításuk 1704-ben megjelent Gothában is Jean Fronteau (1614–1662) két levele német fordításának függelékeként.¹³

Ami a mű sorsát illeti, az 1696-os hallei német nyelvű kiadás európai könyvtárban fennmaradt példánya¹⁴ egy olyan gyűjtőkötetben található, amely a Novissima sinica első 1697-es kiadását is tartalmazza.

Ami az utrechti kiadások sorsát illeti, nemcsak amerikai, hanem magyarországi és más európai könyvtárakban is vannak olyan példányok, amelyek Leibniz *Novissima sinicá*jával vannak egybekötve. Minden bizonnyal az 1697-es kiadással volt egybekötve a Novissima sinica 1697-es, hannoveri első kiadásának a budapesti Egyetemi Könyvtárban található példánya, a kiadványnak ma már azonban csak kivágott csonkjai láthatók.¹⁵ E feltételezést megerősíti, hogy az 1697-es utrechti kiadást ugyancsak Leibniz előbb említett művével egy kolligátumban őrzik a weimari Herzogin Anna Amalia Bibliothekben is.¹⁶ Az 1699-es utrechti kiadás egy példányát az amerikai könyvtárakhoz hasonlóan a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és a budapesti Ráday Gyűjtemény Könyvtárában is egy olyan gyűjtőkötet tartalmazza, amely Leibniz művének második, 1699-es kiadását is magában foglalja.¹⁷

¹¹ LOOMIS, Grant C.: *An unnoted German reference to Increase Mather* = The New England Quarterly 14 (1941), 374–375.

¹² *Ein Brieff von dem glücklichen Fortgang des Evangelii in Neu-Engeland an ... Johann Leusden ... von Crescentius Matherus ... und mit dem glücklichen Fortgang des Evangelii bey den Ost-Indianern vermehret Utrecht gedurckt [!] W. B. 1693.*

¹³ A mű német címe: *Zwey Sendschreiben von den Ersten Christen. Anhang I. Von der Bekehrung der Heyden in West-Indien zum Christlichen Glauben. II. Von Bekehrung der Heyden in Ost-Indien.* (Lelőhelye: Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek, Jéna, jelzete: 12 Bud. Var. 90.)

¹⁴ Lelőhelye: uo., jelzete: 8 Hist. Eccl. V. 79(3).

¹⁵ Jelzete: Ga 2806.

¹⁶ Jelzete: O 7 : 1 [a].

¹⁷ Az előbbi jelzete: Tört. O. 7579, az utóbbié: O. 956. Lásd még BORVÖLGYI Györgyi: *Ráday Pál (1677–1733) könyvtára. / Die Bibliothek von Pál Ráday (1677–1733).* Budapest, 2004. 114. /A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai / Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit VII/

Johannes Leusden és Tótfalusi Kis Miklós kapcsolata

Az utrechti professzornak hosszú tanári pályafutása során számos magyarországi és erdélyi diák volt a tanítványa, akikről a „pater Hungarorum” melléknevet kapta. Sokrétű magyar kapcsolataival az itthoni és holland szakirodalom is foglalkozott. Goldziher Ignác Apafi Mihály fejedelemmel és Teleki Mihály kancellárral való kapcsolatára mutatott rá¹⁸, J. Cost Budde érintőlegesen említette a magyaroktól kapott melléknevet és Apafival és Telekivel létrejött kapcsolatát.¹⁹ Moré L. Hirschler az előbbieket mellett Komáromi Csipkés György utrechti hebraisztikai tanulmányaira hívta fel a figyelmet²⁰, e sorok írója pedig Leusden több mint negyedszázadot átívelő, tágabb erdélyi kapcsolataira vonatkozó dokumentumokat tett közzé.²¹

Tótfalusi Kis és Leusden kapcsolata a következőkben foglalható össze. Leusden már igen korán tudott az erdélyi bibliakiadási törekvésekről, mivel 1672-ben ő közvetített az Erdélyből a nyomdászmesterség kitanulására kiküldött – és ilyen értelemben Tótfalusi Kis elődjének számító – Gávai Mihály és Dirk Voskens amszterdami betűmetsző mester között az utóbbinak fizetendő tandíjról.²² Joggal tartja a szakirodalom Leusdent annak a holland „elővaló pro-

1. kép Johannes Leusden portréja
(Országos Széchényi Könyvtár,
Törzsgyűjtemény)

¹⁸ GOLDZIHHER Ignác: *A keleti tanulmányok történetéhez hazánkban a XVII. században* = Egyetemes Philologiai Közlöny 7 (1883), 42–44; Uő.: *Teleki Mihály erdélyi kancellár és Leusden János utrechti tanár* = Egyetemes Philologiai Közlöny 8 (1884), 666–667.

¹⁹ COST BUDDE, J.: *Johannes Leusden* = *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis, nieuwe serie*, 34 (1943), 172.

²⁰ HIRSCHLER i. m. 26, 39.

²¹ BUJTÁS László Zsigmond: *Dokumentumok Johannes Leusden erdélyi kapcsolataihoz (1673–1699)* = *Lymbus* VI (1994), 77–101.

²² I. m. 81–82.

fesszor ember”-nek, aki – mint Tótfalusi Kis írja – „legtöbbet tudott ott is eleitől fogva az én dolgaimban”²³ és akit valószínűleg már 1680 őszén, közvetlenül Hollandiába való megérkezése után felkeresett.²⁴

Az utrechti professzor volt az, aki 1684-ben a már betűmetszéssel foglalkozó Tótfalusi Kisnek az amszterdami Schipper és Athias nyomdászműhelyek által kifejlesztett, a korban újdonságnak számító nyomtatási módot, a „sztereotípiát” ajánlotta a magyar bibliák nyomtatásához.²⁵ Az 1686-os „amszterdami betűminta alapon szereplő ligatúra nélküli görög betűminta bizonyítani látszik Leusden hatását”.²⁶ 1688-ban készült az első olyan amszterdami héber könyv, amelynek betűit Tótfalusi Kis metszette.²⁷ Ennek létrejöttében nyilván szerepe volt Leusdennek is, hiszen az erdélyi betűmetszőt ő ismertette össze a Schipper és Athias nyomdászműhelyekkel. Végül szintén Leusdent szokás annak a levélrészletnek a szerzőjének tekinteni, amelyet az erdélyi tipográfus *Mentségében* idéz annak bemutatására, hogy Hollandiában milyen sikereket ért el: „Beszéltek, hogy te minden belgát felülmúlsz a betűöntés és betűmetszés művészetében. Mestered egykor panaszkodott, hogy elvetted kenyerét. A nyomdászok, akik betűket akartak metsze[t]ni, elmentek műhelye mellett és téged kerestek. Tehát szerencse fel, és mutasd meg az egész világ előtt, hogy hazádnak akarsz szolgálni stb.”²⁸

A Tótfalusi Kis és Leusden kapcsolatára vonatkozó adatokat érdemes még kiegészíteni egy olyan adattal, amelyet az idevonatkozó szakirodalom eddig nem vett figyelembe, illetve egy, a fentiekből adódó kézenfekvő következtetéssel, amelyet eddig még nem vontak le.

Tótfalusi Kis a magyar Bibliából több hollandiai könyvtárnak adományozott példányt. Az utrechti egyetem szenátusának jegyzőkönyvébe 1687. december 20-án azt jegyezték be, hogy Leusden, aki ebben az időpontban az egyetem rektora volt, közölte: Tótfalusi Kis ajándékként felajánlott a könyvtárnak a magyar nyelvű Bibliából egy példányt.²⁹

²³ *Tótfalusi Kis Miklós Mentsége* (a továbbiakban: *Mentség*). Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította HAIMAN György. Budapest, 1987. 100, 164. Lásd még MOLNÁR i. m. 206.

²⁴ I. m. 28.

²⁵ ORSZÁGH i. m. 38; *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bevezető tanulmánnyal és magyarító jegyzetekkel közreadja JAKÓ Zsigmond. Bukarest, 1974. 304, 473–474. Lásd még CARTER, Harry–BUDAY György: *A sztereotípiá kezdetei Athias nyomdájában* = Magyar Grafika 21 (1977/3), 16–17.

²⁶ CARTER, Harry–BUDAY György: *Tótfalusi Kis Miklós és a Janson-féle betűformák* = Magyar Könyvszemle 85 (1969), 140. Lásd még HAIMAN, *Nicholas Kis*, 73.

²⁷ *Mentség*, 12.

²⁸ *Mentség*, 100, 184. Lásd még MOLNÁR i. m. 278.

²⁹ MIKLÓS Ödön: *Könyvészeti jegyzetek Hollandiából* = Theológiai Szaklap 16 (1917), 191. Lásd még *Acta et decreta Senatus: vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende*

Mivel Leusden már Gávai tanulása ügyében is közvetített Gávai és Voskens között, joggal feltételezhető, hogy az utrechti professzor ajánlotta az amszterdami betűmetszőt Tótfalusi Kis figyelmébe, sőt az sem kizárt, hogy ezúttal is ő közvetített a mester és annak tanítványa között.³⁰

A „De successu Evangelii” hollandiai kiadásának háttere

Tótfalusi Kis 1694-es kolozsvári kiadványa eredetijének kiadási körülményeivel kapcsolatban Országh feltételezte, hogy a korábban említett három utrechti kiadás megjelentetését maga Leusden kezdeményezte. Ezt azzal indokolta, hogy az utrechti kiadások a korábbi kiadásoktól eltérően tartalmazzák a Holland Kelet-Indiában működő lelkészek Leusdenhez írt leveleit is.³¹

A nemetközi hírnévnek örvendő Leusdent nyilván kellemesen érintette, hogy Mather kora egyik legkiválóbb és Angliában is nagyra becsült hebraistájának nevezte.³² A levél – mint láttuk – 1688-ban Hollandiában megjelent franciául és hollandul is, mely utóbbi fordítást ő kezdeményezte.

Mivel az utrechti kiadásokban közzétett levelek közül az időrendben legutolsó 1692-ben keletkezett, Leusden ezután dönthetett úgy, hogy a Ceylonon és Ambon szigetén szolgáló holland lelkészek és Pierre Jurieu rotterdami lelkész levelét Mather levelével együtt közzéteszi.

A közzététel okai között a személyes okok mellett volt még egy mélyebben meghúzódó ok is. Leusdent pályafutása alatt élénken foglalkoztatták az egyház ügyei és a missziói munka kérdései, éveken át tagja volt az utrechti egyháztanácsnak, és többször is részt vett az utrechti egyházmegye ülésein, sőt zsinaton is.³³

A fiatal holland köztársaság által 1602-ben létrehozott Holland Kelet-indiai Társaság (a továbbiakban: társaság) alapító okiratában monopóliumot kapott a Jóreménység foka és a Magellán-szoros között fekvő területen való hajózásra és kereskedelemre. A társaság a holland köztársaság meghosszabbított karja volt, amely a távol-keleti portugál és spanyol pozíciók meghódítására tört.³⁴

Utrechtsche Academie. Uitgegeven door G. W. KERNKAMP. II. Utrecht, 1938. 96. /Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, 3e serie, 68./

³⁰ E feltevés nem mond ellent annak a Bod Péter alapján meghonosodott felfogásnak, hogy Tótfalusi Kis Joan Blaeu tanácsára fordult Dirk Voskenshez, aki Blaeu betűöntődjét üzlettársával, Johannes Adamsz-szal 1678-ban vette meg. (Vö. MOLNÁR i. m. 59–60). Elképzelhető, hogy Tótfalusi Kis *azután* tárgyalta Blaeu-vel, hogy előbb kikérte Leusden tanácsát.

³¹ ORSZÁGH i. m. 24.

³² I. m. 23.

³³ COST BUDDE i. m. 173, 176.

³⁴ SCHUTTE, G. J.: *De kerk onder de Compagnie*, in: *Het Indisch Sion. De Gereformeerde kerk onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie.* Redactie G. J. Schutte. Hilversum, 2002. 43. /Serta Historica VII/

Első sikeres akciója 1605-ben a Jáva és Új-Guinea között fekvő Maluku-szigetek részét képező, portugál kézben levő *Ambon* szigetének meghódítása volt, amellyel a szegfűszeg kereskedelmének monopóliumát biztosította a maga számára. A szintén portugál gyarmat *Ceylon* meghódítása 1637-ben kezdődött és 1658-ban fejeződött be, amelynek eredményeként a társaság a fahéj kereskedelmének kizárólagos jogát is megszerezte.

A növekvő holland kelet-indiai gyarmatbirodalom adminisztratív központja az 1619-ben bevett Jakarta – holland neve Batavia – lett, és az ottani kormányzóságnak évente jelentést kellett tennie a holland parlamentnek, egyebek mellett a keresztény vallás és iskolák helyzetéről a fennhatósága alá tartozó gyarmatokon. Mivel a társaságot a reformáció kálvinista irányával azonosuló holland köztársaság hozta létre, kézenfekvő volt, hogy – annak a 17. századi református felfogásnak megfelelően, amely szerint Krisztus üzenetét minél több emberrel meg kell ismertetni –, a köztársaság, a társaság és a holland református egyház összefogjanak a társaság alkalmazottainak és a helyi lakosság lelki gondozásának terén.³⁵

A társaság és a holland református egyház együttműködésének első jele volt, hogy az előbbi 1625-től előírta, hogy minden hajóján egy lelki gondozónak kell szolgálnia.³⁶ Ezt követően merült fel az az igény, hogy a gyarmatokon rövidebb-hosszabb időre letelepedő hollandok lelki gondozását is biztosítani kell, majd utolsó fázisként a lakosság békés krisztianizálása került előtérbe, amelyben a főszerepet a dolog természetéből adódóan a Hollandiából kiküldött lelkészek játszották, akiket munkájukban lelkészjelöltek, beteglátogatók és betegápolók (lelki gondozók és diakónusok) segítettek.³⁷

A társaság maga is támogatta a gyarmatokra küldendő prédikátorok képzését. Előbb 1622 és 1633 között a leideni egyetemen finanszírozta egy „Collegium Indicum” működését, majd később a gyarmatokra lelkésznek készülő teológushallgatóknak adott ösztöndíjat. Arra is volt néhány példa, hogy a gyarmatokon holland apától vagy anyától született, a lelkészi pálya iránt érdeklődő fiatalok Hollandiába mentek tanulni. Nagyobb sikerrel jártak azok a kezdeményezések, amelyek keretében a gyarmatokon alapítottak középfokú oktatási intézményeket – egyikükről, az 1690-ben a ceyloni Jaffnában alapított szemináriumról a Leusdenhez írt levelek egyikében is szó esik –, amelyek tolmácsokat, katechétákat vagy lelkészeket képeztek, akik közül néhányan – köztük az

³⁵ I. m. 47.

³⁶ I. m. 55.

³⁷ Egy 1688-ban készült összeírás szerint a társaság 14.800 alkalmazottja közül 108 teljesített egyházi jellegű szolgálatot, ebből 34 volt lelkész, 40 betegápoló (diakónus), 23 lektor és tanító, valamint 11 egyházfi. Vö. i. m. 50.

egyik levél feladója, Adriaan de Mey is – valamelyik holland egyetemen fejezték be tanulmányaikat.³⁸

A Leusdennek Holland Kelet-Indiából küldött levelek feladóiról joggal felételezhető (néhányról biztosan tudható), hogy – mivel valamennyien az utrechti egyetemen tanultak, és a korabeli lelkészképzés elengedhetetlen része volt a héber nyelv tanulmányozása –, korábban Leusden tanítványai voltak.

Az első levélíró, *Hermannus Specht* (1647 k.–1699) Utrechtben született, és az utrechti egyetemen kezdte teológiai tanulmányait. A lelkészképzés keretében szintén részt kellett vennie Leusden héber óráin, és azt, hogy tanítványa volt, az bizonyítja, hogy a Leusden elnökletével tartott disputációk gyűjtőkötetében, a *Philologus Hebraeo-Mixtus*-ban neve a függelékben található értekezések szerzői között így szerepel: „Hermannus Specht, Ultrajectinus, Verbi Divini Minister in India Orientali in urbe quae vocatur Colombo 6. Decemb. [1662]”.³⁹ Az egyetemi stúdiumok után 1674 és 1691 között, valamint 1694–1699 között Colombóban volt lelkész.⁴⁰

A második levélíró, *Adriaan de Mey* (†1699) eltér a többiektől abban, hogy ő nem Hollandiában, hanem az indiai Paleacattében született tamil anyától. Teológiai tanulmányait szintén Utrechtben végezte Andreas Essenius (1618–1677) tanítványaként, sőt 1675. december 18-án disputációjának témája az indiai lakosság körében folytatott misszionáriusi tevékenység volt.⁴¹ Ezután 1678-ban a Ceylon északi részén fekvő Jaffnában lett lelkész, majd egy rövid időszaktól (1688–1690) eltekintve, amelyet szülőföldjén töltött, 1690-től haláláig a Jaffnában alapított tamil szeminárium rektora volt.⁴²

³⁸ I. m. 53–54.

³⁹ *Philologus Hebraeo-Mixtus, una cum spicilegio philologico, continente decem quaestionum et positionum praecipue Philologico-Hebraicarum et Iudaicarum centurias.* Ultrajecti, 1673. **v.

⁴⁰ TROOSTENBURG DE BRUIJN, C. A. L. van: *Biographisch woordenboek van Oost-Indische predikanten.* Nijmegen, 1893. 407.

⁴¹ *Disputatio theologica de conversione Indorum.* Ultrajecti, MDCLXXV.

⁴² TROOSTENBURG DE BRUIJN i. m. 285–286.

A harmadik levéllíró, *François Valentijn*, miután Utrechtben többek között Leusden tanítványa is volt⁴³, a leideni egyetemen folytatta tanulmányait, majd azok befejezése után 1686-tól Ambonban lett prédikátor. 1694-ben egy időre visszatért Hollandiába, ahol 1706-ig szülővárosában, Dordrechtben teljesített lelkészi szolgálatot, majd újra Ambon következett. 1714-ben végleg hazatelepedett, és hátralevő éveiben máig forrásértékű *Oud en Nieuw Oost-Indiën* (Régi és új Kelet-India) című művén dolgozott, amely 5 folió kötetben és 1050 metszettel jelent meg 1724 és 1726 között Dordrechtben és Amszterdamban.⁴⁴

2. kép François Valentijn portréja
(Universiteitsbibliotheek
Amsterdam)

3. kép Pierre Jurieu portréja
(Universiteitsbibliotheek Leiden)

Az utolsó levél írója *Pierre Jurieu*, francia származású lelkész volt, aki 1674-től a franciaországi Sedanban volt a keleti nyelvek professzora, 1681-ben Hollandiába emigrált, ahol 1682-től Rotterdamban volt lelkész és az ottani gymnasium illustre teológiaprofesszora.⁴⁵ Jurieu több művében is foglalkozott a hittérítés kérdéseivel. A *L'esprit de M. Arnauld* című művében, amely egy francia katolikus szerző művét cáfoló vitairatként jelent meg 1684-ben, megemlíti, hogy a Holland Kelet-indiai társaság a missziós munkát anyagilag támogatja, és beszámol az angol prédikátoroknak az észak-amerikai indiánok között végzett sikeres hittérítő munkájáról.

⁴³ HABIBOE, R. R. F.: *Tot verheffing van mijne natie. Het leven en werk van François Valentijn (1666–1727)*. Franeker, 2004. 17.

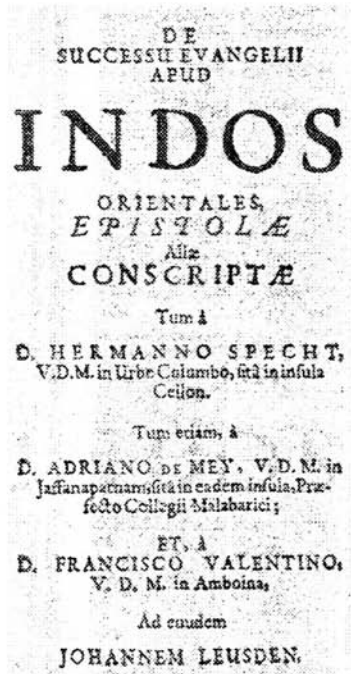
⁴⁴ TROOSTENBURG DE BRUIJN i. m. 435–444; *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (a továbbiakban: *BLGNP*). IV. Kampen, 1998. 433–434.

⁴⁵ *BLGNP*, IV. 240–245.

Néhány évvel később, 1688-ban főművében, a *Lettres pastorales*-ban teszi közzé mondanivalója illusztrálására Mather Leusdenhez írt levelét francia fordításban.⁴⁶

Az utrechti kiadások szövege

Az utrechti kiadások közül jelenlegi ismereteink szerint csak az 1697-es és 1699-es kiadás példányai maradtak fenn. Ahogy már Országh is megállapította, Tótfalusi Kis forrása kronológiai okokból csak az 1693-as kiadás lehetett.⁴⁷ Mivel Mather levelének az 1693-as kiadás alapján Tentzel által közölt latin szövege megegyezik az 1697-es kiadásban közölt szöveggel, joggal feltételezhető, hogy az 1697-es kiadás holland vonatkozású latin nyelvű leveleinek szövege is megegyezik az 1693-as kiadás szövegével. Az eredeti szöveget ezért az 1697-es kiadásból⁴⁸ közlöm:

4. kép A „De successu Evangelii” 1697-es kiadásának belső címlapja (Herzogin Anna Amalia Bibliothek, Weimar)

⁴⁶ KNETSCH i. m. 181.

⁴⁷ ORSZÁGH i. m. 28.

⁴⁸ Lelőhelye: Herzogin Anna Amalia Bibliothek, Weimar, jelzete: O 7 : 1 [a].

JOHANNES LEUSDEN
LECTORI S.

In literis praecedentibus Americanis sit mentio, stupendae, et Americanis incredibilis, conversione Indorum Orientalium in insula Ceilon, quasi Trecenties hominum Millia Domini nostri Jesu Christi nomen et religionem amplexi essent; quod fere videtur incredibile. Ut ostenderem haec plane a vero non aberrare, et adhuc cum tempore majorem conversionem esse expectandam, ex erectione Seminarii Malabarici, quod auctoritate Nobilissimi D. Gubernatoris de Rhede in Jaffanapatnam est erectum; in quo multi Malabarici pueri educantur, et docentur linguam Belgicam, atque mediante illa lingua artes et fundamenta religionis Christianae; ut ex illis pueris cum tempore fierent Magistri, Proponentes et Pastores; placui Extracta quaedam hic breviter proponere, desumpta ex literis duorum Pastorum, habitantium in Insula Ceilon, quorum posterior est Pastor, et doctor, atque praefectus illius Seminarii nuper ibi erecti.

D. HERMANNUS SPECT,
V. D. M. In Columbo, sic scribit:

In regno Jaffanapatnam, sub quo etiam Manaar comprehendatur, sunt, excepto Manaar, secundum supputationem ultimam, et secundum Catalogum nobis de illis traditum, inventi, conversi Christiani, centies quadraginta et unum, millia, quadringenti et quinquaginta six (141456.) quorum converisoni praepositi fuerunt quinque Pastores; sed ante paucos dies, uno Pastore mortuo, sunt hoc tempore illis praepositi tantum quatuor Pastores.

Colombo, die 20. Decemb. 1684.

Ille numerus conversorum Indorum Christianorum spatio quatuor fere annorum circiter quadraginta millibus est auctus; prout apparet ex aliis literis ejusdem Domini Specht.

Regnum Jaffanapatnam, subjectum solis Dominis Societatis Indicae, habet incolas bis, centies mille, septuaginta octo millia septingentos, et quinquaginta novem (278759,) inter quos incolas sunt Indi Christiani conversi centies mille, octuaginta millia, trecenti et sexaginta quatuor (180364.)

Colombo, die 7. Januarii. 1688.

D. ADRIANUS de MEY, V.D.M. et
Praefectus erecti Seminarii, sic scribit:

Sum creatus, per Nobiliss. D. Commissarium à Rhede, Praefectus Seminarii, quod Nobiliss. Dominus hic curat erigi, ut Malabaricos pueros docerem primo linguam Belgicam, et deinde ut eos, mediante cognitione illius linguae, redderem aptos, ut heri possent, cum tempore, Magistri, Proponentes, et Concionatores. Ad quod opus Deus Benedictionem et Gratiam suam concedat, Amen.

Jaffanapatnam, die 6. Novemb. 1690.

EXTRACTVM

Ex alia

EPISTOLA.

Status Ecclesiae adhuc est talis, qualis fuit, quando Tibi novissime scripsi. Malabarici adolescentes, in erecto Collegio Malabarico habitantes, sunt diligentes, et egregie proficientes in lingua Belgica; ita, ut spatio unius anni didicerunt legere et scribere. Noverunt Christianas orationes; et Quaestiones ex Borstii libello possunt possunt memoriter recitare, easque ex Belgico sermone in Malabaricum transfere. Cantant etiam Psalmos in nostra Ecclesia. Spero Deum deinceps concessurum esse illis gratiam suam, et eos impleturum Spiritu suo, ut illi Adolescentes cum tempore fiant benedicta instrumenta ad propagandum Regnum Christi inter hos Ethnicos.

Jaffanapatnam, die 22. Januarii 1692.

Aliud

EXTRACTVM

Scriptum ex

Amboina.

Ne aliquis putet in sola insula Ceilon fieri talem notabilem conversionem Indorum Gentilium ad Christianam religionem; en, aliae literae, scriptae a D. FRANCISCO VALENTINO, Dordraceno, V. D. Ministro in Amboina; qui non tantum de conversione Indorum sed etiam Muhammedanorum ad me latine sic scripsit:

Summo DEO ad Indicas Orientales me in Amboina Ecclesias delegare visum est, cujus in urbe primaria, Reverendus, nec omnino tibi ignotus, (ut ex ipsius ore hausi) CORNELIUS van der SLUYS, Ultrajectinus, triginta circiter mille animas Verbi Divini praeconio, singulari alacritate, et pertinaci inter Ethnicos labore, pascebat, una totius hujus aedificii columa et fulcrum .....⁴⁹ DEUS ab Ethnicismo et Muhammedismo (nam hic sunt multi Mahammedani) ad Christum subditos et misere errantes reducere dedit. Centeni his saepius, uno eodemque tempore, infantes baptizantur, qui paulatim accrescentes laudanda flore aetatis, diligentiae, ingenii et pietatis documenta praebent. Florent hic religio, florent etiam Gymnasia, adoratur notus inter Ethnicos DEUS, relictisque, patriis, quos à Majoribus colendos acceperant, Diis, Verum DEUM, verique DEI cultum, non modo amplectuntur, superstitione pleni Amboinenses, sed et ipsi, quod mitum, Muhammedani, baptizari se petentes, hilari animo ad Christum se conferunt, ejusque legibus optemperare non recusant. etc.

Amboinae in India Orientali,
IV. Idus junii 1686.

Non potui vel ausus fai diutius editionem horum praecedemium differre, tum, propter sollicitationes omnis generis hominum coram factas, tum etiam, per epistolas a me petitas et extortas. Haec sequens epistola scripta, scripta a Celeberrimo Viro D. PETRO

---

⁴⁹ Kihagyás az eredetiben.

JURIEU, V. D. M. et Sacrae Theologiae Professore apud Roterodamenses meritissimo, sit instar omnium.

Accepi Vir celeberrime, Extracta Epistolarum, quae ad te scriptae sunt, ex insula Ceilon, circa numerum conversorum ad Christianismum: sane magno gaudio laetatus sum, quod Deus tantam benedictionem impertitus fuerit suis servis, ut tandem opprobrium Reformatae Religionis tollant, et grave improperium quo Pontificii nostros infamare conantur, quasi omnem conversionem Indorum negligamus. At, tuum est, Vir celeberrime, procurare, ut ampliores habere possimus relationes, de modo, quo ille conversiones numerosae factae sunt, et a quo tempore hoc divinum opus inceptum. Omnino enim nostrorum, et honoris nostri interest, ut haec omnibus patefiant, et in publicum evulgentur. Itaque Virum celeberrimum obnixè rogo, ut hoc opus in se sumat, et hanc aedificationem Ecclesiae procuret. Deus servet incolumem Virum Celeberrimum, in Ecclesiae suae bonum, decus et ornamentum. Hoc optat, ipsi addictismus

Petrus Jurieu.

Roterodami
Nonis Novemb. 1688.

A kolozsvári kiadás magyar szövege

A Tótfalusi Kis kiadványában szereplő magyar fordítás szövege a következő:

LEUSDEN JÁNOS

Az Olvasóhoz

Az elébbeni Levélben emlékezet vagydon a' tsudálatra méltó, és az Américánusoknál minden hitelt meghaladó megtérésekről a' Napkeleti Indusoknak a' Ceilon Szigetben, mint-ha háromszáz ezer ember vötte volna-bé a' mi Urunk Jésus Christusról való igaz vallást: mely majd hitel felett való dolognak látszik.

Hogy megmutassam e' dolgot igaznak lenni, sőt hogy még idővel ott nagyobb-nagyobb megtérést várhatunk, a' Malabáricum⁵⁰ Collégiomnak felállítatásából, mely a' Nagos Gubernátornak Rhédei Uramnak⁵¹ (NB. Belga ez.)⁵² parantsolattya 's munkája által Jaffanapatnámban fundátatott⁵³, a' mellyben sok Malabár gyermekek tartatnak, és taníttatnak a' belga nyelvre, és az által a' tisztességes tudományokra, és a' Keresztyén vallásnak fundamentomira; hogy azokból a' gyermekekből idővel lennének Mesterek, Tanítók és Prédikátorok: tetszett vagy két Prédikátoroknak (kik lagnak Ceilon Szigetben, a' kik közül az egyik⁵⁴ mind Pap, mind Doctor, mind a' Collégiomnak, mely ott építetett, Praefectusa:)⁵⁵ hozzám küldött Leveleiknek Darabjait itt kitennem.

⁵⁰ Jelentése itt és a többi előfordulási helyen is: tamil.

⁵¹ Hendrik Adriaan van Reede tot Drakenstein (1636–1691), 1689 és 1690 között Ceylon kormányzója, 1690-ben alapította a szemináriumot.

⁵² Jelentése a korabeli magyar nyelvben: holland. Ugyanebben a jelentésben fordul elő a szöveg többi helyén is.

⁵³ Van Reede 1689 karácsonyán tett jaffnai ellenőrző körútján döbbenet tapasztalta, hogy a környéken hét, még a portugálok által alapított katolikus templom működik. Ezt követően tervezet dolgozott több szeminárium felállítására Ceylonban. Ezek közül kettő valósult meg. Az egyik, a Jaffnába tervezett szeminárium valójában az utóbbi közelében levő Nallurban épült fel, a másik, 1696-ban Colombóban. Vö. GOOR, Jurrien van: *Jan Kompenie as schoolmaster. Dutch education in Ceylon 1690–1795*. Groningen, 1978. 38–39, 45. /Historische studies 34./

⁵⁴ Hermannus Specht.

⁵⁵ Adriaan de Mey.

Az Evangéliomi Tudománynak

A' Napkeleti

I N D I A B A N

való terjedéséről

I R O T T - L E V E L E K

Melleyek közzül némelleyek

HERMANNUS SPECHT

által, *Columbus városban, (melly a' Ceilon Szigetében vagydon) az Ifj. Betéccsók Hűderője által;*

Némelleyek

A D R I A N U S M E Y

által, *Jaffanapatnámban (melly azon Szigetben vagydon) Lelki-tanító, és a' Malabáricum Collégiomnak Praefectusa által;*

Némelleyek

B A L I N T F E R E N C Z,

az *Ambóinai* Ekklesiának Tanítója által küldettek azon

LEUSDEN JÁNOSHOZ.

5. kép A kolozsvári kiadvány belső címlapja (1694) (Debreceni Református Kollégium Könyvtára)

HERMANNUS SPECHT

Cólumbus városban az Isten Igéjének Hirdetője így ír:

A' Jaffanapatnám országban⁵⁶, mely alatt Manaáris⁵⁷ béfoglaltatik, Manaáron kívül, az utolsó számlálás szerint, és azokról nekünk adatott Laistrom szerint, találtattak Pogányokból megtértt [!] Keresztyének Száz-negyven-egyezeren, négy-százan és ötven-haton, (141456.)⁵⁸ kiknek taníttatások bizattottt öt Prédikátorokra; de tsak nem régiben egyik közzülük meghalván, vannak most a' Prédikátorok tsak négyen.⁵⁹

Cólumbusban, 20. Decemb. 1684.

Ez a' megtértt Indus Keresztyéneknek számok négy esztendő alatt mintegy negyven-ezerrel szaporodott-meg; a' mint megtetszik azon SPECHT Uramnak más Leveléből ekképen:

A' Jaffanapatnám országban, mely egészen tsak a' mi India Társaságunknak⁶⁰ alája vettetett⁶¹, vannak lakosok öszvességgel két-száz hetven-nyóltz ezeren, hét-százan, és ötven-kilentzen, (278759.) mely lakosok közzül a' megtértt Indus Keresztyének száz-nyóltzvan ezeren, három-százan és hatvan-négyen (180364) találtatnak.

Cólumbusban. 7. Januar. 1688.

ADRIANUS de MEY,

Lelki-tanító, és a' felállított Collégiomnak Praefectusa így ír:

A' Méltóságos Gubernátor Rhédei Uram által tétettem Praefectusává a' Collégiomnak⁶², melyet ő nagysága itt állított-fel, hogy a' Malabár gyermekeket tanítanám elsöben a' Belga nyelvre, azután hogy e' nyelv által öket alkalmatosokká tennem arra, hogy idővel lehetének Mesterek, Tanítók és Prédikátorok.⁶³

Melly munkára az Isten származtassa az ő áldását és kegyelmét! Amen.

Jaffanapatnámban. 6. Novemb. 1690.

⁵⁶ A latin szövegben helyesen szerepel a „királyság” szó, mivel az évszázadok során az ország északi részén a tamilok, délen a szingalézek királysága (Kandi) terült el.

⁵⁷ Mai neve Mannar, sziget és azonos nevű város Jaffnától délre.

⁵⁸ Ez a szám pontosan megegyezik a keresztyény hívők között ebben az évben tartott számlálás adataival. Vö. ARASARATNAM, S.: *The first century of protestant christianity in Jaffna 1658–1750* = Indian Church History Review 19 (1985), 49.

⁵⁹ A rendelkezésre álló adatok szerint a hivatalosan ott szolgáló lelkészek száma ebben az időszakban négy volt. Vö. ARASARATNAM i. m. 42.

⁶⁰ A Holland Kelet-indiai Társaság.

⁶¹ Jaffna 1657-ben került a hollandok kezére. Vö. SCHUTTE, G. J.: *Een hutje in den wijngaard: Gereformeerde Ceylon*. In: *Het Indisch Sion*, 177.

⁶² Bár más jelölt is volt, De Meyre esett a választás, mivel származása révén anyanyelvi szinten beszélt a tamilt, és portugálul is tudott. Vö. GOOR. i. m. 41, 46.

⁶³ E rövid ismertetés Van Reede elképzelését tartalmazza, amelynek az volt a lényege, hogy a tamil gyerekeket a holland lelkész felügyelete mellett a holland tanító oktassa, akik azután lelkészjelöltek, tanítók és lelkészek lehetnek. Vö. i. m. 39.

MÁS LEVÉLNEK DARABJA.

Az Ekklesiának állapattya még olyan, a' millyen vólt, midőn Tenéked legutolszor írék. A' Malabár ifjak a' felállítatott Malabáriai Collégiomban szorgalmatosok, és derekason épülnek a' Belga nyelvben; úgy hogy egy esztendő alatt olvasni 's irni megtanúltanak.⁶⁴

Tudgyák a' keresztyén Imádságokat, és a' Kérdéseket a' Borstius könyvetskéből⁶⁵ mind kitanúlták, 's azokat a' Belga nyelvből Malabár nyelvre fordíthatták. A' Sóltárokatis éneklik a' mi Ekklesiánkban.⁶⁶ Reménle(m), hogy ennekutánna az Isten nékiek bővebb mértékbe(n) adgya az ő kegyelmét, és őket az ő Lelkével bétölti, hogy azok az ifjak idővel legyenek áldott eszközök a' Christus országának ezek a' Pogányok között terjesztésére.

Jaffanapatnámban. 22. Januar. 1692.

MÁS LEVÉLNEK DARABJA.

Melly Ambóinából küldetett.

A' Nagy Istennek tetszett engemet ide a' Napkeleti Indiába(n) Ambóinába(n) való Ekklesiákhoz küldeni⁶⁷, mellynek fő-városába(n) a' Tiszteletes és náladis (a' mint a' maga szájából hallottam) isméretes, CORNELIUS vander SLUYS, Ultrajectumból való⁶⁸, mintegy harmintz ezer lelkeket, az Isten Igéjével, nagy serénységgel, és a' Pogányok között szünetlen munkával táplál vala: a' ki ez egész épületnek oszlopa és gyámola.⁶⁹ - - - Az Isten a' nyomorultúl tévelygő Pogányságból és Mahum(m)edismusból (mert itt vannak sokan Muhammedánusokis, az-az Török vallásúak)⁷⁰ à Christushoz nagy sokaságokat térített.⁷¹

⁶⁴ A szeminárium hivatalos megnyitására 1691. február 21-én került sor. Vö. I. m. 46, 180.

⁶⁵ Utalás Jacobus Borstius (1612–1680) rotterdami református lelkész *Kort begrijp der christelijke leere* című művére, amelynek első kiadása 1661-ben Enkhuizenben jelent meg és számtalan kiadást ért meg. Vö. *BLGNP*, III. Kampen, 1988. 49.

⁶⁶ Az 1692. június 11-én felvett vizitációs jegyzőkönyv hasonló adatokat tartalmaz: a legjobb tanulók másfél éves tanulás után már különböző betűket tudtak olvasni és írni, háromezer holland szót tartalmazó szójegyzékük volt, és fejből (hollandul és tamilul) tudták idézni Borstius katekizmusának kérdéseit, sőt ismertek néhány holland imádságot és a hozzájuk kapcsolódó tamil magyarázatokat is. Vö. *GOOR* i. m. 48, 180.

⁶⁷ Valentijn a Holland Kelet-indiai Társaság igazgatótanácsa már 1684-ben (17 éves korában) jelölte arra, hogy Holland Kelet-Indiában vállaljon lelkészi szolgálatot. A levél nem sokkal Ambonba való érkezése (1686. április 31.) után íródott. Vö. *HABIBOE* i. m. 18, 32.

⁶⁸ Cornelis van der Sluys (†1715) Utrechtben született. Egyetemi tanulmányait az ottani egyetemen végezte. Az Andreas Essenius elnökletével 1671. december 2-án tartott disputációját (*De morte et vita spiritali*) többeknek, így Johannes Leusdennek is ajánlotta, ezért Valentijnhez hasonlóan ő is Leusden egykori diákja volt.

⁶⁹ Van der Sluys 1678-tól Ternatében, 1684-től Ambonban volt lelkész. (Vö. *TROOSTENBURG DE BRUIJN* i. m. 402–403.) Sikereit főleg annak köszönhetette, hogy megtanult malájul. Nem sokkal megérkezése után Valentijn is hozzákezdett a maláj nyelv elsajátításához. Vö. *HABIBOE* i. m. 33, 36–37.

⁷⁰ Ambon sajátossága volt, hogy a helyi lakosság egy része sokistenhitű, animista vallású volt, míg egy másik részük az iszlám híve volt, amely a sziget kereskedelmi kapcsolatai révén nyert teret az országban. Vö. *KNAAP*, Gerrit: *Kruidnagelen en christenen. De Verenigde Oost-Indische*

Egynéhány száz gyermekek kereszteltek itt meg egyszersmind gyakorta, a' kik nevedkvdn és ékesedvdn életeknek virágával, a' szorgalmatosságnak, jó elmének és a' kegyességnek nagy jelicit mutatták. Virágzik itt a' Vallás, virágoznak a' Jeles-Schólák⁷², imádatik a' Pogányok között az igaz Isten, és elhagyván, a' mellyeket szülé-iktől vöttek volt, a' Bálvány-Isteneket, az igaz Istent és az igaz Istennek tiszteletit nem-tsak a' babonasággal tellyes Ambóinaiak vészik-bé; hanem (a' melly tsuda dolog) a' Mahummedánusokis, magokat megkeresztelni kívánván, nagy örömmel a' Christushoz tsatolják magokat, és az ő törvényének alája adni magokat készek. 's a t.

Ambóinában a' Napkeleti Indiában.
10. Jun. 1686.

Hogy ne véllye valaki, hogy tsak a' Ceilon Szigetben léssen olyan bö megtérések a' Pogányoknak a' Keresztyén hitre; azért tévém e' Levelet ide, melly hozzám küldetett BÁLINT FERENCZ⁷³ Uramtól, Dordrechtumból valótól,⁷⁴ Ambóinai Lelki-tanítótól; a' ki nem tsak az Indusoknak, hanem a' Mahummédánusoknakis megtérésekről ír.⁷⁵ Nem lehetett, 's nem-is merészeltém ezeknek kinyo(m)tattatásokat tovább halasztani, mind azért, hogy szóval minden-rendbéli emberek szorgoztattak reá; mind, hogy hozzám írott Levelek általis sokan kértek és kénszeritettek erre.

E következő Levél, mellyet JURIEU PÉTER Uram, Lelki-tanító, és a' Szent Theológiának a' Rotterodámiaknál Professora küldött hozzám, légyen a' többi gyanánt: Tiszteletes Férfiú, elvöttem a' Leveleknek Darabjait, mellyek Te hozzád irattak Ceilon Szigetből, a' Keresztyénségre megtérteknek számok felöl:⁷⁶ bizonyára nagy örömmel örültem, hogy az Isten az ő Szolgáival ilyen nagy áldását közlötte, hogy immár valahára a' Reformáta Vallásnak gyalázattyát elvonnék, és a' nehéz vádot, mellyel mások nagy betstelenségünkre azt hányják szemünkre, mintha mi az Indusoknak megtérítéseket tellyeséggel elmulatnók. Te rajtad áll Tiszteletes Férfiú, véghez vinni, hogy bővebb hireink jöjjenek annak módgyáról, miképen löttének azok a' számos megtérések, és ez az istenes munka mi időtől fogva kezdetett. Mert egyáltllyában mi tisztünk, és betsületünkkel együtt járó dolog, hogy ezek mindeneknek kinyilatkozatassanak, és közön-ségesekké tétessenek.

Annakokáért Téged Tiszteletes Férfiú felette igen kérlek, hogy ezt a' munkát magadra vállallyad, és az Ekklesiának ez épületét véghez vigyed.

Compagnie en de bevolking van Ambon 1656-1696. Leiden, 2004. 89, 95. /Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde 212./

⁷¹ A tizenhetedik század második felében a sziget lakosságának 50%-a volt keresztény. Vö. I. m. 114.

⁷² Az iskolák száma 1680 körül 46, 1695 körül 54 volt. Vö. I. m. 119.

⁷³ François Valentijn.

⁷⁴ Valentijn Dordrechtben született és az ottani latin iskolában végezte alsófokú tanulmányait. Vö. HABIBOE i. m. 17.

⁷⁵ E bekezdés a latin eredetiben megelőzi Valentijn levelét.

⁷⁶ Utalás Hermannus Specht korábbi leveleire.

Isten tartson-meg Téged Tiszteletes Férfiú, egészségben, az ő Ekklesiájának javára, diszességére, és ékességére. Ezt kívánnya köteles jóakaród

Jurieu Peter.

Rotterodámban, 5. Novemb. 1688.⁷⁷

Az erdélyi kiadás háttere

A Leusdenhez írt levelek kiadásának okáról eddig kétféle elképzelés látott napvilágot. Országgh úgy gondolta, hogy az üzleti szempontú egzotikus témaválasztás mellett Tótfalusi Kist a népnevelői szándék is vezethette, de azt sem tartotta kizártnak, hogy a kiadvánnyal Leusden nemzetközi hírnevét akarta öregbíteni és a vele fennálló kapcsolatát kívánta hangsúlyozni.⁷⁸ Molnár úgy vélte, hogy az 1693-as kiadást Leusden valószínűleg Hollandiából hazatérő diákokkal juttatta el a tipográfushoz, aki a leveleket „látva Erdélyben a Habsburg ellenreformáció erősödését, a szorongatott magyar protestánsok vizagsztalásául adhatta ki”.⁷⁹

A kiadás hátterének, illetve további lehetséges indokainak megértéséhez kiindulópontként és szerény adalékkal szolgálhat Tótfalusi Kis csonka állapotban fennmaradt előszava, amely bizonyos ismereteket sejtet a holland gyarmatokkal kapcsolatban. A szöveg így hangzik: *Viszo(n)t a Napkeleti Indi[ában] ... Asiába(n) ennek a' mi Földünknek vagy Világunknak a' ... [ke]ltre vagyó(n), a' Belgák vöttek mindenek fölött erőt: ... ithon való Földeknél több Földet bírnak.*

Vizsgáljuk meg, honnan származhattak a tipográfus ilyen irányú ismeretei. A társaság nemcsak amszterdami tagozattal rendelkezett, hanem – mivel ez a tagozat volt a legjelentősebb – központja is Amszterdamban volt. A társaság, amelynek a 17. század folyamán a gyarmatokat is beleértve mintegy húszezer alkalmazottja volt, és igazgatótanácsának amszterdami polgármesterek is tagjai voltak, „Oost-Indisch Huis”-nak nevezett székházával és monumentális méretű raktárházával, hajóépítő üzemével a város életében megkerülhetetlen tényező volt, így nehéz elképzelni, hogy Tótfalusi Kis már nem sokkal a városba érkezése után ne szerzett volna tudomást a társaság és ezen keresztül a gyarmatok létéről.

Támogatja ezt a feltételezést az is, hogy volt olyan ismerőse, aki közvetlen kapcsolatban volt a társasággal. Későbbi visszaemlékezése szerint, egyik első útja Joan Blaeu-höz (1650–1712) vezetett –, akinek apjával még 1671-ben Apafi Mihály levelezett az erdélyi használatra szánt Biblia kiadása ügyében –, és

---

⁷⁷ Jurieu főműve, a korábban már említett *Lettres pastorales*, a szerző 1686 szeptembere és 1689 júliusa között írt leveleit tartalmazza egy képzeletbeli franciaországi címzetthez. A Mather levelét franciául tartalmazó levél 1688. május 1-jén kelt, tehát a fenti levél már annak közzététele után keletkezett.

⁷⁸ ORSZÁGH i. m. 38.

⁷⁹ MOLNÁR i. m. 292.

afelől tudakozódott nála, miként lehet belőle jó tipográfus.⁸⁰ Blaeu, aki apja 1673-ban bekövetkezett halála után a nyomdát vezette, apjához és nagyapjához hasonlóan a társaság hivatalos térképésze volt. A kapcsolat fennmaradt közöttük később is, hiszen Blaeu egy 1688 elején kelt leveléből tudjuk, hogy Tótfalusi Kis közvetített üzleti ügyben Blaeu és Johann Gabriel Sparwenfeld svéd diplomata között, akinek közvetítésével korábban Tótfalusi megbízást kapott a grúz ábécé betűinek metszésére.⁸¹

A tipográfus ismereteinek további lehetséges forrásaiként az amszterdami tartózkodása során az ottani könyvpiacion megjelent ilyen tárgyú kötetek vehe-tők figyelembe. Philipp Baldaeus *Naauwkeurige beschryvinge van Malabar en Coromandel, derzelver aangrenzende ryken en het machtige yland Ceylon* (Malabár-part és Coromandel, az azokkal szomszédos királyságok, valamint a hatalmas Ceylon sziget részletes leírása) című munkája⁸², az egyetlen olyan mű, amely ebben az időszakban kifejezetten a Leusdenhez írt levelek feladási helye-ivel foglalkozik, jóval kiérkezése előtt, 1672-ben jelent meg, ezért nem valószí-nű, hogy ezt ismerte volna. 1680-ban, tehát kiérkezése évében látott napvilágot Arnoldus Montanus *Oud en Nieuw Oost-Indien* (Régi és új Kelet-India) című kötete.⁸³ 1682-ben került a piacra Joan Nieuhof *Zee en lant-reize door verscheide gewesten van Oostindien* (Tengeri és szárazföldi utazás Kelet-India különböző részein) című munkája, amelyben mind Ceylonról, mind Ambonról szó esik.⁸⁴ Ugyanebben az évben látott napvilágot a *De zes reizen van de heer J. Bapt. Tavernier, ... die hij gedurende de tijt van veertig jaren in Turkijen, Persië en d'Indiën ... gedaan heeft* (J. Bapt. Tavernier úr hat utazása, amelyeket negyven év alatt Törökországban, Perzsiában és Indiában tett) című kötet⁸⁵, amelynek egyik, a holland gyarmatok igazgatásáról szóló fejezetével vitatkozva 1684-ben Henrik van Quellenburgh jelentetett meg egy vitairatot *Vindiciae Batavicae ofte Refutatie van het tractaet van J. B. Tavernier* (Holland kereset avagy J. B. Tavernier úr értekezésének cáfolata) címmel.⁸⁶

Az előbbiekből kitűnik, hogy az amszterdami könyvpiacion 1680 és 1689 kö-zött megjelent több ezer mű között a kifejezetten a témával foglalkozó művek száma meglehetősen kevés, a kolozsvári kiadvány témája szempontjából legfon-tosabb mű jóval kiérkezése előtt jelent meg, a másik releváns munkával,

⁸⁰ *Mentség*, 79.

⁸¹ MOLNÁR i. m. 52, 178.

⁸² Német kiadása még ugyanabban az évben, szintén Amszterdamban jelent meg. Vö. LANDWEHR, John: *VOC. A bibliography of publications relating to the Dutch East India Company 1602–1800*. Edited by Peter van der KROGT. Utrecht, 1991. 336–341.

⁸³ Első kiadása: Amszterdam, 1651. Vö. LANDWEHR i. m. 109–110.

⁸⁴ I. m. 140–141.

⁸⁵ Eredeti, francia nyelvű kiadása: Párizs, 1676–1677. Volt egy 1678-ban Amszterdamban megje-lent francia nyelvű kiadása is.

⁸⁶ LANDWEHR i. m. 721.

Nieuhof művével kapcsolatban pedig kétséges, hogy két év alatt elsajátította-e annyira a holland nyelvet, hogy ilyen jellegű irodalmat olvasni tudjon.

Mint korábban láttuk, a társaság feladatának tekintette a fennhatósága alá került területeken való missziót, amelyhez Hollandiából küldtek lelkészeket. A lelkészeket indulás előtt az illetékes egyházmegyék hallgatták meg és sikeres vizsga esetén az éppen megüresedő lelkészi helyekre küldték ki őket.

Kézenfekvő az a feltételezés, hogy a Holland Kelet-Indiával kapcsolatos információk forrása lehetett maga Leusden is, hiszen – mint láttuk – a professzor élénken érdeklődött az egyházi ügyek és a misszionáriusi munkával kapcsolatos kérdések iránt, éveken át tagja volt az utrechti egyháztanácsnak, és többször is részt vett az utrechti egyházmegye ülésén. Mivel azonban jelenleg nincs olyan adat, ami feltételezésünket bizonyítaná, érdemes a tipográfus forrásait máshol keresni.

A Tótfalusi Kis-irodalomból eddig két olyan amszterdami lelkész, Willem Anslaer (1633–1694) és Balthasar Bekker (1634–1698) neve ismert, akikkel a tipográfus kapcsolatban állt. Kettejük neve szerepel azon az 1685. május 23-án kelt iraton, amelyben Kolosvári István nagyenyedi professzor azt az összeget, amelyet az erdélyi református egyház a magyar nyelvű Biblia kiadására szánt, és a tipográfus bibliakiadói tevékenysége miatt vált okafogyottá, Amszterdam városánál helyezte letétbe.⁸⁷ Az iraton ott van még egy bizonyos Caspar Ruppio neve is⁸⁸, akinek kiléte eddig nem volt ismert. Ruppio vagy másképp Ruppilus (1640–1727) 1684-től 1722-ig szintén Amszterdamban szolgált lelkészként⁸⁹, így vele háromra emelkedik azon amszterdami lelkészek száma, akikkel a tipográfus kapcsolatba került. Mivel az amszterdami egyházmegye szintén küldött ki lelkészeket Holland Kelet-Indiába⁹⁰, és ezen a területen a walchereni egyházmegyével (Zeeland tartomány) együtt vezető szerepet játszott⁹¹, valószínűsíthető, hogy a tipográfus a három lelkész valamelyikétől is szerezhetett információkat a holland gyarmatokon folyó missziós munkáról. Ez annál is inkább feltételezhető, mert Anslaer egyházi ügyekben vezető szerepet játszott Amszterdam-

---

⁸⁷ HERNER János–KESERŰ Bálint: *Adalékok a Amszterdami Biblia sorsához*. In: *Tótfalusi Kis Miklós. Az Amszterdami Biblia kiadásának évfordulója alkalmából Debrecenben 1985. április 25–27-én megtartott konferencián elhangzott előadások*. Szerkesztette GOMBA Szabolcsné–HAIMAN György. Debrecen, 1985. 95. Lásd még MOLNÁR i. m. 118.

⁸⁸ HERNER–KESERŰ i. h.

⁸⁹ LIEBURG, F. A. van: *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816*. Dordrecht, 1996. I, 212; II, 15.

⁹⁰ A Leusdennek írt levelek egyik feladóját, Adriaan de Meyt is az amszterdami egyházmegye küldte ki Ceylonra lelkészi szolgálatra. Vö. TROOSTENBURG DE BRUIJN i. m. 285.

⁹¹ JOOSSE, L. J.: *Kerk en zendingsbevel*. In: *Het Indisch Sion*, 29–31.

ban⁹², Bekkerről pedig van olyan adat, amely szerint részt vett az amszterdami egyházmegye ülésén.⁹³

Érdeemes felfigyelni Tótfalusi Kis egy, a Leusden bevezetőjének latin eredetijében nem szereplő, a következő idézetben általam álló betűvel kiemelt szerkesztői megjegyzésére: „*Hogy megmutassam e' dolgot igaznak lenni, söt hogy még idővel ott nagyobb-nagyobb megtérést várhatunk, a' Malabáricum Collégiomnak felállítatásából, melly a' Nagos Gubernátornak Rhédei Uramnak* (NB. Belga ez.) *parantsolattya 's munkája által Jaffanapatnámban fundáltatott [...] tetszett vagy két Prédikátoroknak (kik laknak Ceilon Szigetben, a' kik közzül az egyik mind Pap, mind Doctor, mind a' Collégiomnak, melly ott építetett, Praefectusa:) hozzám küldött Leveleiknek Darabjait itt kitennem.*” A „Nagos Gubernátornak Rhédei Uramnak” szövegrész után a Tótfalusi Kis által beszúrt „NB. Belga ez.” megjegyzés több dolgot jelenthet. Az egyik lehetőség, hogy a kiadó félreértést kíván elkerülni, ami ebben az esetben jogos, hiszen a „Rhede” nevet – tévesen, de nyilván azért, hogy a magyar olvasó könnyebben értse – a „Rhédei” alakkal fordítja. Utalhat azonban egy ilyen megjegyzés arra is, hogy annak befűzője, az illetőről a közölnél többet is tud, esetleg az illetőt ismeri. E sorok írója ezen a nyomon elindulva járt utána annak, hogy lehetett-e valamilyen kapcsolat az erdélyi tipográfus és a szövegben emlegetett „Gubernator de Rhede” között, illetve mit tudhatott az illetőről a tipográfus.

A Hortus Malabaricus

Hendrik Adriaan van Reede tot Drakenstein (1636–1691 alias Gubernátor Rhédei uram (a latin eredetiben Nobilissimus D. Gubernator de Rhede) miután korábban a társaság megbízásából Ceylonon és az India délnyugati részén található Malabár-parton teljesített szolgálatot, 1670 és 1677 között az utóbbi kormányzója volt, majd 1678 és 1684 között Hollandiában tartózkodik. Miután a távol-keleti gyarmatok kormányzójává nevezik ki, újra elhagyja Hollandiát, és 1685-ben Dél-Ceylonban, 1686-ban és 1687-ben az indiai Bengálban, majd 1687 és 1689 között Coromandelben, 1689-ben és 1690-ben Észak-Ceylonon, végül 1691-ban újra a Malabár-parton állomásozik.⁹⁴

Van Reedét első Malabár-parti kormányzósága idején annyira rabul ejtette a tájegység növényzete, hogy elhatározta, kiadja növényeinek thesaurusát. Mivel azonban maga nem volt botanikus, egy helyi szakembert, Itty Achudent kérte fel a növények kiválasztására és győgyhatásuk leírására. A növényeket ábrázoló

⁹² *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, VI. Leiden, 1924. 43.

⁹³ *Kort begryp der algemeine Kerkelyke Historien, Zedert het jaar 1666. daar Hornius eindigt, tot den jare 1684. door Balthasar Bekker Predikant te Amsterdam*. Amsterdam, 1685. 53.

⁹⁴ WIJNAENDTS VAN RESANDT, W.: *De gezaghebbers der Oost-Indische Compagnie*. Amsterdam, 1944. 181–183. /Genealogische bibliotheek II/

rajzok szintén a helyszínen készültek, és az így létrejött anyagot kezdetben latinra fordítva küldték Hollandiába, – később, mivel Van Reede 1678 és 1684 között Hollandiában tartózkodott, a latinra fordítást már Hollandiában végezték –, majd a szöveget tudós botanikusok öntötték végleges formába.⁹⁵

A munkálatok eredménye, a *Hortus Malabaricus*⁹⁶, amely az első, trópusi növényekről készült összefoglaló, szakszerű adattár és a Carl Linné *Species plantarum*ának (1753) megjelenését megelőző időszak egyik legnagyobb botanikai munkálata volt, könyvészeti szempontból is monumentális alkotás. A 12 részes mű 741 növényt leírva és 791 metszettel illusztrálva 1678 és 1693 között jelent meg – a kiadás magas költségei miatt – több amszterdami nyomdász-könyvkereskedő együttműködésében. Az első részt 1686-ban újra kiadták, majd 1689-ben megjelent az első és második rész holland változata *Malabaarse kruidhof* (Malabár-parti füveskert) címmel. Az első és második rész újrakiadásainak sora egy 1720-as hágai, szintén holland nyelvű kiadással folytatódott, majd a sor az első rész 1774-ben Londonban megjelent latin nyelvű kiadásával zárult.⁹⁷

---

⁹⁵ HENIGER, J.: *Hendrik Adriaan van Reede tot Drakenstein (1636-1691) and Hortus Malabaricus. A contribution to the history of Dutch colonial botany.* Rotterdam–Boston, 1986. 62–63, 151. Lásd még MANILAL, K. S.: *The Portuguese and Dutch plant explorations in 16th and 17th century Malabar and their socio-cultural and economic impact* = *Journal of South Indian History* 2 (2005), 50–52.

⁹⁶ *Hortus Indicus Malabaricus, continens Regni Malabarici apud Indos celeberrimi omnis generis plantas rariores Latinis, Malabaricis, Arabicis, et Bramanum characteribus nominibusque expressas, una cum floribus, fructibus et seminibus, naturali magnitudine a peritissimis pictoribus delienatas, et ad vivum exhibitas.* Amstelaedami, MDCLXXIX–MDCCIII [!]

⁹⁷ HENIGER i. m. 97, 100.

6. kép Hendrik Adriaan van Reede tot Drakenstein portréja
(Universiteitsbibliotheek Amsterdam)

7. kép A Hortus Malabaricus 1. részének címlapja
(Universiteitsbibliotheek Amsterdam)

Ha figyelembe vesszük, hogy Van Reede az 1678 és 1684 közötti éveket főleg Utrechtben töltötte, 1684-től pedig újra külföldön volt egészen 1691-ben bekövetkezett haláláig, nem tűnik valószínűnek, hogy valaha is találkoztak volna vagy ismerték volna egymást.

A Hortus Malabaricus kötetei közül Tótfalusi Kis amszterdami tartózkodása alatt 1682-ben jelent meg a harmadik, 1683-ban a negyedik, 1685-ben az ötödik, 1686-ban a hatodik rész. Nem kizárt, hogy a tipográfus már ekkor megismerkedett a Hortus Malabaricusszal, de adatok hiányában nem is bizonyítható.

A Hortus Malabaricus hátralevő részeinek sajtó alá rendezési munkálataira 1687 körül Abraham van Poot (1638–1703) amszterdami orvos és literátor kapott megbízást, a növényekhez tartozó kommentárok megírását pedig Johannes Commelin (1623–1692), az amszterdami botanikus kert vezetője vállalta, aki már a Hortus Malabaricus 2. részében is közreműködött.

Van Poot 1684-ben Amszterdamban jelentetett meg egy művet *Naauwkeurige verhaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraren in Hungariën* (Részletes beszámoló a magyarországi protestáns prédikátorok üldöztetéséről) címmel¹⁰², amelynek megírására az ösztönözte, hogy 1678-ban találkozott a megszabadított gályarab prédikátorok Hollandiában tartózkodó küldöttségével¹⁰³. Munkájához magyar szerzők műveit is felhasználta forrásként.¹⁰⁴ Mivel Van Poot felvette művébe és lefordította Bethlen Miklós *Apologia ministrorum*-át, amelynek 1678-as utrechti kiadásában szerepe volt Leusdennek is¹⁰⁵ – és Van Poot nyilván a hollandiai és nem a korábbi kolozsvári kiadást használta –, elképzelhető, hogy Tótfalusi Kis Leusdentől (is) értesült Van Poot művének előkészületeiről. Ha nem jött is létre kapcsolat a munka megjelenése előtt a tipográfus és Van Poot között, bizonyosan sor került arra Van Poot munkájának megjelenését követően.

A tipográfus tehát olyasvalakivel volt kapcsolatban, aki körülbelül 1687-től a Hortus Malabaricus sajtó alá rendezését és latinra fordítását végezte. A mű 7. és 8. része 1688-ban jelent meg, az előbbi a kúszónövények gyümölcseit, az utóbbi a gyümölcsstermő és a hüvelyes növényeket mutatta be. A részek időrendi sorrendben való megjelenését feltételezve Tótfalusi Kis már megismerkedhetett a 7. és 8. rész munkálataival és az azokhoz készülő metszetekkel is.

¹⁰² App. H. 1114, 3160.

¹⁰³ I. m. Előszó, *2r–v.

¹⁰⁴ Forrásait lásd BUJTÁS László Zsigmond: *A pozsonyi vésztörvényszékről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17–18. századi holland kiadványokban* = Könyv és Könyvtár XXV (2003), 121–124, 133, 153.

¹⁰⁵ LAMPE, Friedrich Adolf–DEBRECENI EMBER Pál: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728. 486.

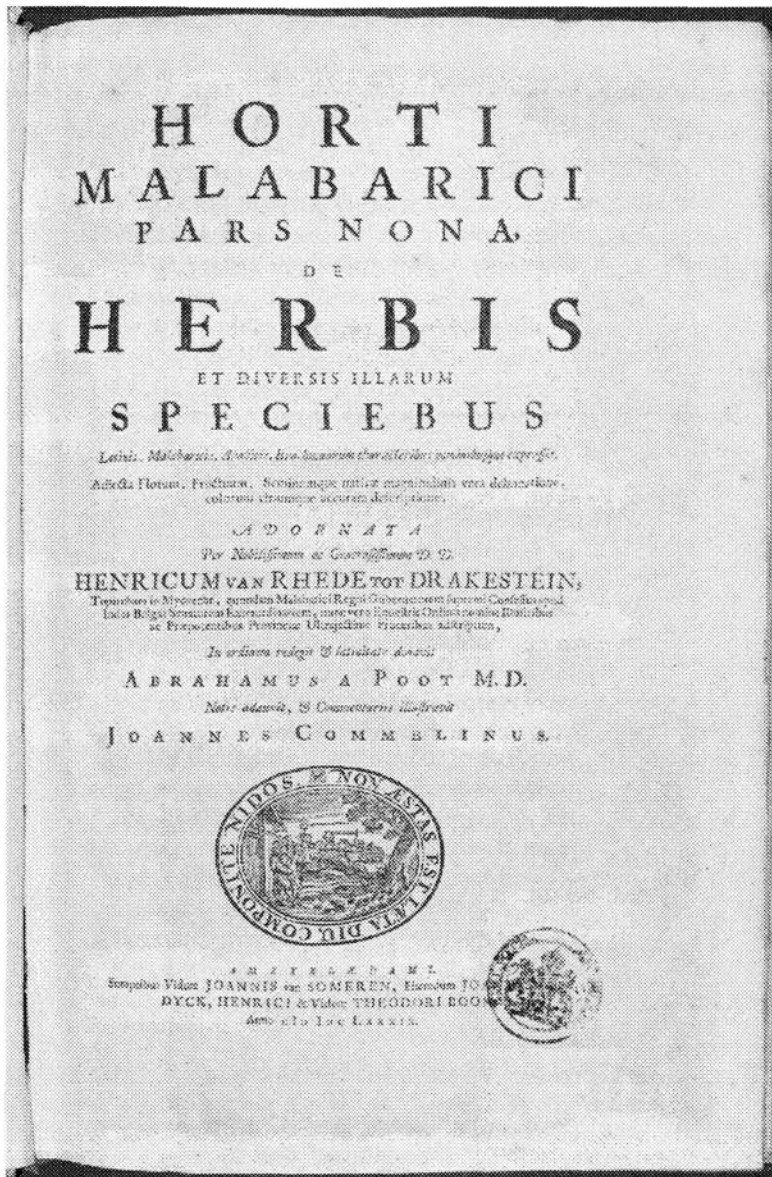
8. kép Metszet a Hortus Malabaricus 8. részéből (1688)
(Universiteitsbibliotheek Amsterdam)

Tótfalusi Kis Miklós ismeretlen verse

Tótfalusi Kis magyar nyelvű versei modern kiadásban 1988-ban jelentek meg. Ugyanakkor került sor latin nyelvű versei lelőhelyének összegyűjtésére is.¹⁰⁶ Ez utóbbiak modern kiadásban 1947-ben, illetve 1977-ben látott napvilágot¹⁰⁷, és közös sajátosságuk, hogy valamennyi címzettje a leideni és utrechti egyetemen tanuló vagy Amszterdamban tartózkodó magyarországi, illetve erdélyi diák.

¹⁰⁶ Szentpáli N. Ferenc, Felvinczi György, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós versei. Sajtó alá rendezte VARGA Imre. Budapest, 1988. 523–538, 661. /Régi Magyar Költők Tára XVII. század. 13./

¹⁰⁷ MUSNAI László: *Tótfalusi Kis Miklós verse* = Erdélyi Múzeum 52 (1947), 128–130; DUKKON Ágnes: *Tótfalusi Kis Miklós ismeretlen előszavairól* = Irodalomtörténet 59 (1977), 215–221.

9. kép A Hortus Malabaricus 9. kötetének címlapja (1689)
(Universiteitsbibliotheek Amsterdam)

A tipográfus és Van Poot szívélyes viszonyát mutatja, hogy az 1689-ben megjelent 9. rész elején Tótfalusi Kis és debreceni származású barátja, Apáti

Miklós egy-egy Van Poothoz írt latin nyelvű üdvözlőverse található, amelyek az eddig ismertektől eltérnek abban, hogy címzettjük *holland személy*.¹⁰⁸ A versek annak ellenére nem kerültek mindeddig a magyar szakirodalom látókörébe, hogy már erdélyi magyar szerző is foglalkozott a *Hortus Malabaricusszal*¹⁰⁹, a holland szakirodalom kétszer is regisztrálta őket¹¹⁰, sőt 2003-ban mindkét vers napvilágot látott angol fordításban is.¹¹¹

A kapcsolat különösen szívélyes jellegét jelzi, hogy a *Hortus Malabaricus* összesen tizenkét részéből a 9. részen kívül csak kettőben, az elsőben és a hatodikban található üdvözlőversek. A vers szövege a következő:

ENCOMIASTICON
Pro Nobili isthac circa
HORTUM MALABARICUM
RUSTICATIONE,
Viri Eruditissimi juxta ac Laboriosissimi
Dn. ABRAHAMI VAN POOT
Med. Doctoris Celeberrimi, celebranda.

AH quantum mortale potest comprehendere pectus!
Ingenii quantum latebrae! quam maxima prensat,
Plurimaque, in varias divisa industria curas!
Quae non inceptant, inceptaque fine coronant,
Queis largas infudit opes natura, quibusque
Dulcia virtutum stimulos dant praemia; nullo
Post cineres aevo moriturae gloria famae?
Unus ad instar erit SCRIPTOR Celeberrimus, HORTUM
Qui tanto MALABARICUM alitque colitque labore;
Ut toti ille suas mundo communicet Herbas.
Jam multos lassavit onus, cui subjicit unus
Ipse humeros collumque novissimus: unde, resumpto
Progressus laetatur opus, gaudetque Patrono
Foelici, cujus manibus labor ardet in ipsis;

---

¹⁰⁸ Apáti Miklós versét keletkezése hátterének részben eltérő volta miatt másutt közlöm (*Apáti Miklós ismeretlen verse a Hortus Malabaricusban*, megjelenőben a *Lymbus. Magyarisztudományi Közlemények IV* [2006] kötetében).

¹⁰⁹ VÁCZY C. [Kálmán]: *Hortus Indicus Malabaricus and its importance for the botanical nomenclature*. In: *Botany and history of Hortus Malabaricus*. Edited by K. S. MANILAL. Rotterdam, 1980. 25–34.

¹¹⁰ HENIGER i. m. 103; LANDWEHR i. m. 603.

¹¹¹ *Van Rheedee's Hortus Malabaricus (Malabar Garden)*. English Edition. Volume 9. With annotations and modern botanical nomenclature. By K. S. MANILAL Emeritus Professor. Thiruvananthapuram, University of Kerala, 2003. IX–XVII. – Az angol kiadásról lásd legújabban MOHAN RAM, H. Y.: *On the English edition of Van Rheedee's Hortus Malabaricus by K. S. Manilal (2003)* = *Current Science* 89 (2005), 1672–1680.

Structurae tam magnificae, cum tempore, laeta
 Idem ornaturus sublime coronide culmen.
 Te super, atque Tuis, VIR MAGNE, laboribus, est quod
 Attonitus stupeat, quisquis videt: HERCULIS iste
 Est Animus, multis natiq̄ue laboribus artus;
 Mira cui in partes Industria sufficit omnes.
 Undique stipatus curis, et rebus agendis,
 Accersis Tu sponte novas: ut pondere laeta
 Palma viret, vivis cumulando labore laborem.
 Tu quae solus agis junctim; vix singula plures
 Commode agant: quant adigna haec solertia laude?
 Arva colis Medicae sane foeliciter Artis;
 Sed ne sola Tuo sanatis crescat ab aegris
 Gloria corporibus decori, non ultima circa
 Infirmos Tibi cura Animos; ruditate resecta
 Ut sospes ratio, et mens sana in copore sano,¹¹²
 Et vegetans habitet praeclara scientia vitam.
 Hinc est, quod Libris, noctesque diesque laborans,
 Scribendis aut edendis, incumbere gaudes.
 Inter quos primam praebet Tibi scriptio palmam
 Historiae: rebus qua non duntaxat inhaeres,
 (Ut multi faciunt:) praesentibus atque propinquis;
 Ad longinqua oculos mittis loca: PANNONIS oras
 Haec inter lustras, illustraturus easdem.
 Praeter eos, quos Ipse Libros componis et edis,
 Multa Tibi lucem debent alinea, vetustas
 Quae fortasse opera, aut alii de Bibliothecis
 Abstulerant casus; Tua nutritio rursus
 Curaque restituit: vel translatoria mundo
 Publicat illa manus, diffundens latius usum.
 Quid refert plura addere? ES INDEFESSUS AGENDO:
 Pauca quies oculis, Animo vix ulla; retractas
 Pervigiles oculos, perque ipsa insomnia curas,
 Queis quocunque modo Respublica sacra juvari
 Possit, et his mertitis Tibi debita gloria quaeri.
 Euge! lucrum captas vel iniquo iudice pulcrum:
 Cui conferre nefas argenti aurique saburras,
 Decantata *Tagi*,¹¹³ multorum, munera, sriptis;
 Nec, quas dives opum mittit procul *India*, gemmas.
 Inceptum virtutis iter, quod ducit ad astra,
 Prosequere: Invidiae nil guttura rauca morare;
Virtuti comes Invidia est: Praesentia famae
 Demit; at absentes ultro comitatur honores.

¹¹² Juvenalistól származó szállóige.

¹¹³ Tages, etruszk istenség a római mitológiában.

Jam multis toti scriptis sat cognitus orbi,
Vivis ubique: magis porro, postquam hora quietem
(Quae Tibi sera sonet!) fessis dabit ultima membris,
Victurus, pretioque operarum perfruiturus.
Hungara (si quid id est:) gratanter Natio semper
Agnoscet, quicquid sumptura est muneris a Te,
Nec pietatis erit tantae immemor: Accipe signa,
Quae Tibi vota dicat, sincero fota favore,
Effusus tenui Vestra in praeconia Musa,

NICOLAUS KIS M.TOTFALUSI, Hungarus,
Artium Literarium Magister.

10. kép Metszet a Hortus Malabaricus 9. részéből (1689)
(Universiteitsbibliotheek Amsterdam)

A költemény arról tanúskodik, hogy a tipográfus valóban betekintést nyert a megjelent 8. részbe és a szerkesztés alatt levő 9. kötet munkálataiba, és tudta,

hogy a 8. és 9. rész – a korábbi, a fákról (de arboribus) és gyümölcsökről (de fructibus) szóló részekről eltérően – a különböző gyümölcsstermő és hüvelyes növényekkel, illetve különféle gyógynövényekkel foglalkozott.¹¹⁴ Fontos adalékkal szolgál a vers arra is, hogy – értesüléseit nyilván Van Poottól szerezve – információkkal rendelkezett a Hortus Malabaricus korábbi kötetének sorsáról, arról, hogy a korábbi kötetek résztvevői egymás után mondták fel a munkálataikban való részvételt, és azok munkáját részben Van Poot vette át.¹¹⁵ Tótfalusi Kis egy másik utalása azt bizonyítja, hogy valóban ismerte és nagyra tartotta Van Poot magyar vonatkozású művét. Végül India említése azt mutatja, hogy pontosan tisztában volt azzal, hogy a Hortus Malabaricusban tárgyalt növények honnan származnak.¹¹⁶

Következtetések

A fentiek alapján megállapítható, hogy a) Tótfalusi Kis amszterdami tartózkodásának már korai szakaszában megismerkedhetett a Holland Kelet-indiai Társasággal és az annak fennhatósága alá tartozó gyarmatokkal; b) a tipográfus Leusdennel való kapcsolatának köszönhetően és/vagy amszterdami lelkészismerősei révén 1685 táján vagy már azt megelőzően is tudomást szerezhetett arról, hogy a holland gyarmatokra küldött lelkészek missziói tevékenységeket végeztek; c) a holland kelet-indiai gyarmatok részét képező Malabár-part növényzetét feldolgozó *Hortus Malabaricus* munkálatairól már a korai kötetek megjelenésekor értesülhetett, a Van Poottal fennálló kapcsolata viszont körülbelül 1687-től lehetővé tette számára, hogy közvetlenül is betekintést nyerjen egy monumentális könyves vállalkozásba; d) 1689-ben hazatérésük előtt Apátival együtt egy olyan munkálat egyik kötetén hagyták ott szerény kéznyomukat, amelynek témája kizárólag egy holland gyarmat, illetve annak növényzete volt.

Amikor tehát az erdélyi tipográfushoz – akár magától Leusdentől, akár hazatérő erdélyi magyar diákok révén – eljutott az 1693-as utrechti kiadás példánya, olyan kiadványt vett kézbe, amelynek témája, háttere számára nem hogy nem

¹¹⁴ A 8. rész címe: *Horti Malabarici pars octava. De varii generis herbis pomiferis et leguminosis*; a 9. rész címe: *Horti Malabarici pars nona. De herbis et diversis illarum speciebus*.

¹¹⁵ A növényekhez tartozó kommentárokat a mű 1. részében Arnoldus Syen (1640–1678), a leideni egyetem orvos- és botanikaprofesszora, 3–5. részében Johannes Munnicks (1652–1711), az utrechti egyetem anatómia- és botanikaprofesszora, 6. részében Theodorus Janssonius van Almeloveen (1657–1712) utrechti orvosdoktor írta.

¹¹⁶ Ezúton köszönöm a *Hortus Malabaricus* angol (a növények modern növénytani besorolását is tartalmazó) kiadását jegyző K. S. Manilal professzornak (University of Kerala, Thiruvananthapuram, India), hogy az angol kiadás magyar vonatkozású részeit és a témáról írt legújabb közleményeit rendelkezésemre bocsátotta. Szintén köszönet illeti a biológus Szabó T. Attilát a növénynevek fordításának ellenőrzéséért és Angélique Prudon asszonyt (Universiteitsbibliotheek Amsterdam) az illusztrációk elkészítésében nyújtott segítségéért.

volt kuriózum, hanem arról felületesnek egyáltalán nem nevezhető ismeretekkel rendelkezett. A Leusdenhez írt levelek magyar nyelven való kiadását ebből következően nemcsak a népnevelői szándék és a Leusden iránti tisztelet, valamint a korabeli erdélyi közállapotokra való reagálás, hanem Holland Kelet-Indiával kapcsolatos ismeretei és a *Hortus Malabaricus* munkálatainak megismerése, valamint az abban való szerény közreműködés, vagyis műveltségének egy eddig feltáratlan eleme is ösztönözhetette.

Epilógus

Kézenfekvő a kérdés, hogy miként lappanghatott évszázadokon át felfedezetlenül az erdélyi tipográfus és debreceni barátjának verse. Ennek legfőbb oka az, hogy fennmaradt írásaikban nem tesznek róluk említést, sőt olyan utalást sem, amely ilyen irányú érdeklődésükre mutatna, így korabeli vagy nem sokkal haláluk után tevékenykedő életrajzíróik (Czvittinger Dávid, Bod Péter és Weszprémi István) sem tudnak róluk. Pápai Páriz Ferenc 1702-ben Tótfalusi Kis halálára írt verses életrajza¹¹⁷ sem tartalmaz ilyen utalást, és a halotti kártáján olvasható versekben¹¹⁸ sem található ilyen jellegű információ.

Egy másik ok lehet, hogy eddig nem került elő olyan adat, amely kettejük botanikai érdeklődését bizonyítaná¹¹⁹, így nem volt kézenfekvő, hogy a tipográfus és barátjának versét egy botanikai műben kell keresni – a két vers keletkezését elsősorban a sajtó alá rendezővel fennálló szívélyes kapcsolat és a magyar vonatkozású műve miatt iránta érzett tisztelet motiválta.

A versek lappangásának harmadik feltételezhető oka, hogy a *Hortus Malabaricus* a korabeli, 17. század végi–18. század eleji magyarországi és erdélyi köz- és magángyűjtemények közzétett jegyzékeiből nem adatolható, aminek oka nyilván a nagyszámú metszetet tartalmazó mű borsos árában keresendő. A *Hortus Malabaricus*nak egyébként elvben fel kellene bukkannia a korabeli levelekben, dokumentumokban, hiszen a Hollandiában járt főúri és közrangú diák-peregrinusok közismerten élénken érdeklődtek a ritka, egzotikus (többek között indiai) növények, kertek, magok iránt.

¹¹⁷ *Életének könyve, melybe béiratott példás emlékezetre méltó neve a nemzetes, tiszteletes, tudós M. Tótfalusi Kis Miklós Urannak.* In: *Erdélyi féniks. Tótfalusi Kis Miklós avagy Profes. Pápai P. Ferentznek a' könyv nyomtatás' mesterségének találásáról, és folytatásáról, a' Tótfalusi Kis Miklós' emlékezetére írott versei mellyeket ... ki-botsátani kívánt F. Tsernátoni BOD Péter.* [Nagyenyed,] 1767.

¹¹⁸ *Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája.* TOLNAI Gábor és HAIMAN György tanulmányával. A latin szöveget sajtó alá rendezte KULCSÁR Péter. Budapest, 1978.

¹¹⁹ Apáti esetében eddig egyetlen ilyen közvetett adat került elő: könyvtárában megvolt Melius Juhász Péter Herbáriumának (Kolozsvár, 1578) egy példánya. Vö. BÁN Imre: *Melius Juhász Péter.* In: *Eszmék és stílusok. Irodalmi tanulmányok.* Budapest, 1976. 81.

A Magyarországon található példányok közül a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában található teljes példány a könyvtáralapító Teleki József (1790–1855) családi könyvtárából, a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött nem teljes példány József nádor (1776–1847) könyvtárából, az egri Főegyházmegyei Könyvtár teljes példánya Eszterházy Károly (1725–1799) egri püspök könyvtárából származik.

A Telekiek alapítványából származó teljes példányban nincs olyan bejegyzés, amely a beszerzés időpontjára utalna. Ugyancsak e könyvtár része volt az első és második rész 1686-os reprintje, amelybe 17. század második felére utaló kézirással bejegyezték, hogy a mű 1–8 része mikor jelent meg. Ez azt jelenti, hogy a műről a 17. század végén már Magyarországon és/vagy Erdélyben is tudtak. Az egri példány bizonyosan 18. századi beszerzésű¹²⁰, József nádor példányában nincs a beszerzés időpontjára utaló bejegyzés. Az említett tulajdonosok személye arra utal, hogy a mű főleg főúri és főpapi könyvtárakban fordulhatott elő.

Apáti 1689 őszén Tótfalusi Kis egyik Hollandiából útnak indítottládájával kapcsolatban a következőket jegyezte be omniáriumába: „Az harmadikban 2 Atlasok [vannak]. Az első pár Atlas van 800 flor. Belg. és az második 500. Vadnak ezek felett sok és külömb-külföle könyvek.”¹²¹ A bejegyzés arról tanúskodik, hogy a tipográfus – barátjával ellentétben – megengedhette magának, hogy drága könyveket is magával hozzon. 1702-ben kelt végrendeletében említi egy „képes könyvet in folio maiori”¹²², ezért nem zárható ki, hogy a ládában a Hortus Malabaricus valamelyik kötete is ott volt.

Erdélyi kutatókra vár a feladat, hogy feltérképezzék, van-e a műből erdélyi könyvtárakban példány, és ha igen, található-e benne esetleg olyan bejegyzés, amely további adalékokkal szolgálhat a vers keletkezéstörténetéhez, illetve a Hortus Malabaricus erdélyi recepciójához.

¹²⁰ ANTALÓCZY Lajos: *A kétszáz éves Egri Főegyházmegyei Könyvtár története (1793–1993)*. In: *Kétszáz éves az egri főegyházmegyei könyvtár, 1793–1993*. Eger, 1993. 32. /Az Egri Főegyházmegye sematizmusa VI./

¹²¹ BÁN Imre: *Adatok Apáti Miklós életrajzához* = *Filológiai Közöny* 4 (1958), 437. Lásd még *Erdélyi féniks* (JAKÓ), 336.

¹²² I. m. 359.

LÁSZLÓ ZSIGMOND BUJTÁS

Miklós Tótfalusi Kis und Niederländisches Ostindien – Angaben zur Bildung des Typographen im Spiegel seines in Kolozsvár herausgegebenen Druckwerkes und seines unbekanntes Gedichtes

Miklós Tótfalusi Kis, der siebenbürgische Schriftschneider und Drucker, Schöpfer der sogenannten Janson Antiqua, war zwischen 1680 und 1689 in Amsterdam tätig. Nach der Rückkehr in seine Heimat übersetzte er den Brief von *Increase Mather*, dem Prediger zu Boston aus dem Jahr 1687 und Briefe von reformierten Predigern im Niederländischen Ostindien aus den Jahren 1684–1692, die sie an *Johannes Leusden*, den Professor der hebräischen Sprache in Utrecht geschrieben hatten, ins Ungarische und gab sie 1694 in Kolozsvár (deutsch: Clausenburg, rumänisch: Cluj) heraus.

Das Werk *De successu Evangelii apud Indos in Nova Anglia*, das zum ersten Mal 1688 in London herausgegeben wurde, enthielt nur der Brief Mathers. Nachdem er in den Niederlanden auch auf Französisch und Niederländisch erschienen war, sorgte Leusden für eine Ausgabe auf Lateinisch, in der auch die Briefe der niederländischen Prediger unter dem Titel *De successu Evangelii apud Indos Orientales* veröffentlicht sind. Diese Ausgabe erschien 1693 in Utrecht. Tótfalusi Kis gab sein Druckwerk aufgrund der Ausgabe von Utrecht aus, die er aus Utrecht von Leusden empfangen haben muss, mit dem er von Anfang an gute Beziehungen hatte.

Aufgrund der Vorrede von Tótfalusi Kis und einer Anmerkung, die er in der Übersetzung des Vorwortes Leusdens gemacht hatte, untersucht der Verfasser, welche Kenntnisse der Siebenbürger über Niederländisches Ostindien hatte und woher, beziehungsweise von wem seine Informationen stammen konnten.

Aufgrund der Angaben, die über seinen Aufenthalt in Amsterdam zur Verfügung stehen, ist es festzustellen, dass er mit Menschen in Kontakt stand, die wohl mit Niederländischem Ostindien, beziehungsweise der Niederländischen Ostindischen Gesellschaft zu tun hatten (Leusden selbst, der sich mit Fragen der Missionstätigkeit beschäftigt hatte, Joan (II) Blaeu, der Kartograph der Gesellschaft und verschiedene reformierten Prediger zu Amsterdam.)

Sein wichtigster Bekannter muss *Abraham van Poot*, ein in Amsterdam praktizierender Arzt und Literator gewesen sein, der 1684 ein Ungarn betreffendes Werk unter dem Titel *Naauwkeurig verhaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraren in Hungariën* veröffentlichte. Seit 1687 beschäftigte sich Van Poot mit dem Redigieren und der Übersetzung des grandiosen Werkes von Hendrik Adriaan van Reede tot Drakenstein ins Lateinische. Der *Hortus Malabaricus* (Amsterdam, 1678–1693) beschreibt die indische Flora mit zahlreichen Kupferstichen. Am Beginn des neunten Bandes ist ein unbekanntes Lobgedicht von Tótfalusi Kis und eines anderen Ungarn, des aus Debrecen stammenden Miklós Apáti zu finden. Aus dem Gedicht von Tótfalusi Kis geht hervor, dass er über die Redaktionsarbeiten des *Hortus Malabaricus* informiert war und in die von Van Poot redigierten Bände Einsicht bekam.

Die Schlussfolgerung des Verfassers ist, dass Tótfalusi Kis sich mit dem Begriff Niederländisches Ostindien bereits während seines Aufenthaltes in Amsterdam vertraut gemacht haben muss. Auch diese Kenntnisse dienten als Hintergrund, als er beschloss, die Briefe des Werkes *De successu Evangelii* herauszugeben.

MIRU GYÖRGY

**TELEKI LÁSZLÓ ÉS KOSSUTH LAJOS LEVELEZÉSE
EMIGRÁCIÓJUK KEZDETÉN**

Teleki és Kossuth kapcsolatában több, jellegében is elkülönülő szakaszt szokás megkülönböztetni.¹ A reformmozgalom szervezésében szorosán együttműködtek, míg az 1848-as változások hatására Teleki felfogása radikalizálódott, s a népképviselői országgyűlésen többször is a személyes barátait soraiban tudó Batthyány-kormány bírálójaként lépett fel. Ez a helyzet diplomáciai kiküldetésével megváltozott, hisz Párizsban a magyar kormányt képviselte, sőt ráhárult az a feladat is, hogy összehangolja a külföldi ügyvivők munkáját. Ugyanakkor kinti tartózkodása alatt csak levelezés útján tarthatott kapcsolatot megbízóival, előbb gróf Batthyány Lajossal, majd az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökével, Kossuth Lajossal, aki utasításaival több követet is útnak indított hozzá. A Szemere-kormány megalakulása után a hivatalosan is külügyminiszterként működő gróf Batthyány Kázmértól vette utasításait. Teleki kiküldetésének elsősorban diplomáciai céljai voltak, hivatalos elismertetést kellett szerezzen a magyar szabadságtörekvéseknek, illetve meg kellett változtassa azt a kedvezőtlen képet, amit az osztrákok és a nemzetiségek képviselői alakítottak ki a magyarok politikai törekvéseiről. Ezentúl anyagi forrásokat, hadianyagot és képzett tiszteket is kellett szerezzen a magyar szabadságküzdelem számára. Küldetését csak részben tudta eredményesen teljesíteni, hisz az osztrák diplomácia megakadályozta, hogy hivatalos követként fogadják, s elmaradt Magyarország elismerése is a meghatározó hatalmak részéről. Ennek ellenére Teleki a közvélemény tájékoztatásában hatékony munkát végzett, ha félhivatalos státuszban is, de jó viszonyt alakított ki számos politikussal és felvette a kapcsolatot a nemzetiségek képviselőivel, hogy politikai igényeik egyeztetésével a szabadságküzdelem ellenfeleiből támogatóivá váljanak. Kevésbé volt sikeres fegyverek és tisztek közvetítésében, mint ahogy az orosz intervenció megakadályozására tett erőfeszítései sem érték el céljukat.²

¹ CSORBA László: *Egy barátság három próbája. Kossuth és Teleki.* in: HERMANN Róbert (szerk.): *Kossuth Lajos 1802–1894. Kossuth Lajos és kortársai.* Budapest, Kossuth Kiadó, 2002. 71–89.

² LENGYEL Tamás: *Gróf Teleki László.* Budapest, Franklin-Társulat, é. n. [1942] 25–96. továbbiakban: LENGYEL; KEMÉNY G. Gábor: *Teleki László.* in: KEMÉNY G. Gábor (szerk.): *Teleki László válogatott munkái.* I–II. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1961. I. 38–62., 64–78. továbbiakban: KEMÉNY G.; HORVÁTH Zoltán: *Teleki László 1810–1861.* I–II. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964. I. 121–194., 197–229., 238–290. továbbiakban: HORVÁTH; ÓVÁRI-AVARY Károly: *Teleki László gróf párizsi küldetése 1848-ban.* Háborús Felelősség II. évfolyam 6. szám, 1931. április, 434–442. továbbiakban: ÓVÁRI-AVARY; HAJNAL István: *A Batthyány-kormány*

Világos után helyzete annyiban változott, hogy egy el nem ismert kormány követéből emigráns politikussá vált, de addigi kapcsolatait az emigráció céljainak szolgálatába tudta állítani. A menekülő, majd török fogságba, illetve internálásba kerülő Kossuth rövid apátia után már viddini tartózkodása alatt ismét használni kezdte a kormányzóelnöki címet, amivel nemcsak azt jelezte, hogy igényt tart az emigráció irányítására, hanem hogy megpróbálja az általa kialakítani szándékozott politikai centrumot az emigráns kormány rangjára emelni. Politikai mozgásteret azonban korlátozott volt, nemcsak a fogságjellegű öltő internálás, hanem az elzártság és távolság miatt, hisz nagyon nehézkessé vált kapcsolattartása a különböző diplomáciai centrumokkal, a hírek lassan, késve érkeztek el hozzá, utasításai pedig, ha el is jutottak a címzettekhez, sokszor csak rendkívül körülményes úton. Ebben a helyzetben Teleki az egyik legfontosabb nyugati diplomáciai központban az emigráció külpolitikai lépéseit szervezte és koordinálta. Kossuth igyekezett kiterjeszteni megbízottainak körét, és az őt meglátogatókat, legyenek azok akár külföldiek, követként is felhasználta, mégis Telekit tekintette a legfontosabb és kezdeményezésre is alkalmas kapcsolatának. Érintkezésük levelezés útján történt, igaz akadozva, de biztosítva egymást a másik iránti töretlen bizalomról. Kapcsolatuk ezen szakasza, amellyel a jelen tanulmány is foglalkozik, akkor zárult le, amikor Kossuth kiszabadult és a nyugati diplomácia közvetlen vérkeringésébe bekerülve egyre határozottabban és ellentmondást nem tűrve vette kezébe az emigráció ügyeinek intézését és a politikai kezdeményezést. Teleki, habár rosszallóan tekintett Kossuth tevékenységére, másokkal ellentétben, a nyílt szakításig nem jutott el, hanem lassacskán elhallgatott, visszavonult, s megszakította az akkor már amúgy sem túl élénk levelezését Kossuthal. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott Telekinek az ötvenes évek közepén bekövetkezett mély, személyes válsága is.³

Kapcsolatuk újabb szakasza, hosszú hallgatás után, az ötvenes évek végétől indult, amikor az érlelődő francia-olasz-osztrák konfliktus kapcsán esély kínálkozott egy újabb felszabadító háborúra. Kossuth, Teleki és Klapka megalakította a Magyar Nemzeti Igazgatóságot, amely hivatalosan is politikai centrumává vált a magyar emigrációnak. Ez a személyes találkozást, gyakori levélváltást és

---

külpolitikája. Budapest, Gondolat, 1987. 131–156., 179–181. továbbiakban: HAJNAL, 1987.; KOSÁRY Domokos: *Teleki és a nemzetközi politika*. in: PRAZNOVSZKY Mihály – ROZSNYÓI Ágnes (szerk.): *Teleki és kora*. Salgótarján, 1987. (továbbiakban: *Teleki és kora*.) 16–25. továbbiakban: KOSÁRY.

³ LENGYEL, 97–128.; KEMÉNY G., 78–92.; HORVÁTH, I. 291–353., 357–388.; KOSÁRY, 25.; HAJNAL István: *Bevezetés*. in: HAJNAL István (szerk.): *A Kossuth-emigráció Törökországbán*. I. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1927. 37., 39–40., 177. továbbiakban: HAJNAL, 1927.; JÁNOSSY Dénes: *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852*. in: JÁNOSSY Dénes (szerk.): *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852*. I. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1940. 33–97., 345–361., 388–405., 426–440. továbbiakban: JÁNOSSY, 1940.

intenzív munkát hozó szakasz Teleki elfogatásával, illetve rövid hazai tevékenysége után, halálával zárult le.⁴

Tanulmányomban Teleki és Kossuth együttműködésének emigrációjuk első éveire kiterjedő időszakával foglalkozom, de előzményként áttekintem kapcsolattartásuk szabadságharc alatti mozzanatait is. Érintkezésük egyetlen eszköze a levelezés volt. A levelek személyes mozzanatokon kívül, elsősorban diplomáciai, politikai kérdésekről szólnak, de az eszmetörténet, a politikai gondolkodás szempontjából is értékesek, hisz abból a gyakorlati szándékból kiindulva, hogy miként lehet a hazai nemzetiségek politikai igényeit respektálni, hogy egy újabb szabadságharcban a magyarokat támogassák, Kossuth és Teleki közt a közösségi autonómiák köréről, a szabadság elvének és a nemzeti elvnek értelmezéséről rendkívül érdekes vita zajlott le.⁵ Írásomban nem a levelezés tartalmi elemeivel szeretnék elsősorban foglalkozni, hanem megpróbálom tisztázni a levélváltásokat és a kapcsolattartás ütemét. Ezt azért tartom fontosnak, mert több válogatott forrásközlés, és a szakirodalomban gyakori tartalmi hivatkozások ellenére az emigrációs időszaknak sem teljes levelezése, sem pedig a levelezésben folytatott dialógus nem áll világosan előttünk, ami gyakori, ha nem is súlyos, félreértéseket szül.

Teleki és Kossuth a szabadságharc idején

Teleki 1848. augusztus 31-én hagyta el Magyarországot, majd Bécsset és Frankfurtot érintve szeptember 8-án érkezett Párizsba. Első ismert részletes jelentését október 6-i keltezéssel írta, bár Horváth Zoltán, aki Teleki életútját mindeddig legteljesebben dolgozta fel, feltételezi, hogy már korábban is küldött jelentéseket, de ezek egyike sem ismert.⁶ A jelentés csak német fordításban, Teleki hadbíró-sági perének iratai közt maradt fenn, amelynek végén a párizsi követ az egész kormányt szólítja meg és kéri, hogy engedélyezzék hazatérését, mert úgy látja, a francia fővárosban nem sok mindent tehet.⁷ A jelentéshez mellékelte rö-

⁴ LENGYEL, 128–173.; KEMÉNY G., 92–114.; HORVÁTH, I. 391–478.; KOSÁRY, 25–27.

⁵ E vita elemzése nem tárgya a jelen tanulmányoknak. Habár mind a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó, mind a Teleki és a Kossuth irodalom kitér a kérdésre, a vitát, eszmetörténeti szempontok alapján, önálló tanulmányban elemzem.

⁶ HORVÁTH, I. 217. Horváth feltételezését támasztja alá, hogy Teleki jelentésében már több hazaküldött levélre tesz utalást. U. o. 219.

⁷ Hajnal István csak egy kivonat magyar fordítását közli, s úgy véli Teleki a jelentést mind Kossuthnak, mind pedig Batthyáynak megküldte. Batthyány Lajos vallomásában mindössze egy Teleki levélről tett említést, amit októberben kapott, amikor már nem volt miniszterelnök. HAJNAL, 1987. 133., 136–137. A levelet közli még KEMÉNY G. Gábor (szerk.): *Teleki László válogatott munkái*. I–II. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1961. II. 13–14. továbbiakban: TLVM. Horváth Zoltán a teljes jelentés magyarra visszafordított változatát közli monográfiájában. HORVÁTH, I. 218–223. Lásd még KOSÁRY, 19.; ERDŐDY Gábor: *A magyar kormányzat európai látóköre 1848-ban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 110–111., 116. továbbiakban: ERDŐDY,

vidke levél szintén október 6-i keltezésű, feltételezett címzettje pedig Kossuth. Teleki ebben megemlíti, hogy jelentését Batthyány Lajosnak is megküldi, s hogy biztos úton, a bécsi francia követség munkatársával juttatja el küldeményeit⁸. Ismert egy október 10-i keltezésű, Kossuthhoz címzett jelentése is, amely tartalmában sok hasonlóságot mutat az október 6-i jelentéssel, zárlatában pedig érzelmileg is heves elismeréssel adózik a címzett iránt.⁹

Azt nem tudni, hogy Teleki Párizsban mennyire rendelkezett pontos információkkal a hazai (közjogi) helyzet gyors változásairól, feltehetően Batthyány végleges lemondásáról, az uralkodó október 3-i leiratáról még október 6-i jelentésében nem tudott, valószínű még 10-én sem, mint ahogy a kormányzati hatalomnak október 8-án a Kossuth elnöklete alatt álló Országos Honvédelmi Bizottmányra ruházásáról sem.¹⁰ Még sincs abban meglepő, hogy jelentését Kossuthnak (is) címezte, hiszen már a frankfurti követek is levelezésben álltak a kormány egyes tagjaival, így Kossuthtal is, s Pulszky Ferenc, a király személye körüli miniszter mellé rendelt államtitkár szintén, külügyi kérdésekre is kiterjedő rendszeres kapcsolatban volt Kossuthtal.¹¹ Azt, hogy a kiutazó Telekivel Kossuth rendszeres kapcsolatot kívánt fenntartani, Pulszkyknak egy szeptember 2-án Kossuthnak írt levele is bizonyítja, amelyben arról informálja őt, hogy miként levelezhet Telekivel.¹² Szintén Pulszkytól tudjuk, hogy a levelezés nem volt egyoldalú, a Bécsből kiszorult államtitkár október 22-én Pozsonyból arról tájékoztatja Kossuthot, hogy a Telekinek szóló levelet még sikerült becsempészni Bécsbe, ahonnan a francia követség fogja továbbküldeni, ugyanakkor

1988.; CSORBA László (szerk.): *Teleki László*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 1998. 24–25. továbbiakban: CSORBA, 1998.

⁸ A levelet közli HAJNAL, 1987. 135. és TLVM 13–15.

⁹ Közli Háborús Felelősség I/3., 1929. január, 279–280.; DEÁK Imre (szerk.): *1848. A szabadságharc története levelekben. Ahogyan a kortársak látták*. Budapest, é. n. [1942] 245–246. továbbiakban: DEÁK, 1942.; TLVM 15–17.; CSORBA, 1998. 132–133. Lengyel Tamás ezt a jelentést tartotta az elsőnek, amit Teleki egy berlini könyvárussal juttatott el a címzethez. LENGYEL, 60. Lásd még KEMÉNY G., 57., 69. és KOSÁRY, 23.

¹⁰ BARTA István (szerk.): *Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén*. Első rész 1848. szeptember – december. *Kossuth Lajos összes munkái*. XIII. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952. 121–126. továbbiakban: KLÓM XIII. Teleki október 6-án egy Itáliában szolgáló katonához írt levelében már beszámolt Jellasics vereségéről. Teleki László ismeretlenhez 1848. október 6. Közli V. WALDAPFEL Eszter (szerk.): *A forradalom és szabadságharc levelestára*. I–IV. Budapest, 1950–1965. IV. 499–501. továbbiakban: V. WALDAPFEL.

¹¹ SINKOVICS István (szerk.): *Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban. 1848. április – szeptember. Kossuth Lajos összes munkái*. XII. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957. 236–238., 748–749., 813–814. továbbiakban: KLÓM XII.; Háborús Felelősség I/3., 1929. január, 267–280. Kossuth és Szemere önálló külpolitikai lépéseit említi ÓVÁRI–AVARY, 434–437., illetve a külföldi ügyvivőkkel történő kapcsolattartásukra számos példát közöl ERDŐDY, 1988.

¹² KLÓM XII. 866–867.

panaszkodik arra, hogy Angliából a hadműveletek miatt nem jutnak el a postai küldemények.¹³

Az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökeként Kossuth még nagyobb befolyással rendelkezett a külügyekben. November 12-i keltezéssel ő ad megbízást a már Párizsban tartózkodó Szalay Lászlónak, hogy Londonban lépjen kapcsolatba az angol kormánnyal, a hadviselő felek közti közvetítésre kéri fel Stiles amerikai követet és egy Csányi Lászlóhoz írt december 7-én kelt levelében, válaszul a kormánybiztos azon felvetésére, hogy a Kremsierben ülésező ausztriai parlamenten keresztül is keressék a tárgyalás lehetőségét, megemlíti, hogy intézkedett arról, hogy Európa Teleki révén megismerje Magyarország állapotát és politikai törekvéseinek jogosságát.¹⁴ Ez az intézkedés feltehetően november közepén történt, mert ekkor Kossuth a november elején Párizsból hazaérkezett Szarvady Frigyes, aki követségi titkárként működött Teleki mellett, ismét külföldi kiküldetéssel bízta meg, és a pénzügyminisztérium útján pénzt utaltatott ki számára.¹⁵ Szarvady leveleket is hozott Párizsból, Pulszky Ferenc visszaemlékezése szerint szeptember óta csak ezen egy alkalommal érkezett tudósítás Telekitől.¹⁶ Valószínű, hogy Szarvady vitte Kossuth november 12-én kelt francia nyelvű levelét is, amelyben közli, hogy az országgyűlés határozatot hozott a külföldön állomásozó magyar csapatok hazahozataláról, s ennek érdekében szükségesnek tartja egy megbízott kiküldését a szárd királyi udvarba.¹⁷

¹³ KLÖM XIII. 267–268.

¹⁴ HAJNAL, 1987. 157., 167–168.; KLÖM XIII. 413–414., 584–586., 662–664.; HORVÁTH, I. 243–244.; ERDŐDY, 1988. 121–122. Stiles megbízatásáról lásd még JÁNOSSY, 1940. 141–144. Kossuth Stiles-hoz írt november 20-i levelét és Stiles december 2-i, valamint 3-i válaszát közli DEÁK, 1942. 280–285.

¹⁵ Kossuth az OHB-nak Pozsonyból küldött november 5-i jelentésében tett említést arról, hogy Ordódy és Szarvady megérkezett Párizsból, Szarvady újabb megbízatását pedig november 14-ére keltezte. KLÖM XIII. 355., 455. Szarvady november 22-én már Frankfurtból írt Kossuthnak levelet. Közli Háborús Felelősség I/4-5., 1929. április-július, 426–427. és V. WALDAPFEL, 1952. II. 304–305. Lásd még ERDŐDY, 1988. 112–113. Szarvadyról ÓVÁRI-AVARY, 438–439. Teleki október 6-i jelentésében említést tett Ordódyról. Ordódy Pál, korábban minisztériumi fogalmazó, Szalay László frankfurti követi titkára volt. HORVÁTH, I. 222. és DEÁK, 1942. 246.

¹⁶ PULSZKY Ferenc: *Életem és korom*. I–II. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958. I. 456., 463. továbbiakban: PULSZKY.

¹⁷ Közli V. WALDAPFEL, 1965. IV. 510–511. Szerinte a címzett Teleki, akinek október 30-i, eddig ismeretlen levelére válaszolt Kossuth. Lásd ehhez Pulszky közlését Teleki tudósításáról. PULSZKY, I. 456., 463. Teleki december elején báró Splényi Lajost küldte Torinóba, aki a Lombardiában szolgáló magyar katonák közt megkezdte agitációját. HORVÁTH, I. 241–242., 245. Splényiről és torinói küldetéséről KASTNER Jenő: *Kossuth és Mazzini. Századok 1925/1–3.* 2–4. továbbiakban: KASTNER; KOLTAY–KASTNER Jenő: *A Kossuth-emigráció Olaszországban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960. 14–15., 17–18. továbbiakban: KOLTAY–KASTNER; ERDŐDY, 1988. 119.; ERDŐDY Gábor: *Kényszerpályán. A magyar külpolitikai gondolkodás 1849-ben*. Budapest, Argumentum Kiadó, 1998. 31. továbbiakban: ERDŐDY, 1998.; PETE László: *Monti ezredes és az olasz légió a magyar szabadságharcban*. Debrecen, 1999. 26–28., 41–47. továbbiakban: PETE.

Kossuth nem engedte meg Telekinek a hazatérést, hanem arra kérte, hogy szervezze meg a magyar külpolitika központját, mert várhatóan a hazai kormányzat elszakad a külfölddel való érintkezés lehetőségétől.¹⁸ Ugyanakkor Kossuth tervei közt az is szerepelt, hogy Teleki otthonról irányítsa a külügyeket. Mivel az Országos Honvédelmi Bizottmány testületi szervként alakult, s nagyon körülményesen működött, Kossuth kezdeményezte miniszteriális rendszerű átalakítását, s a külügyet Telekire akarta bízni. A személyi kérdésekben Szemere Bertalannal folytatott egyeztetései azonban nem vezettek eredményre, így elmaradt a testület minisztériummá alakítása, s Kossuth november 28-i rendeletében csak a munkakörök szerinti felosztást hajtotta végre.¹⁹ Elképzelhető, hogy Kossuth csak azután utasította Telekit a párizsi diplomáciai központ megszervezésére, miután sikertelenül zárultak az OHB átszervezésére tett lépései.

Ebből az időszakból nem ismertek a két politikus közti levélváltás nyomai, de több Magyarországról érkezett személy is megjelent Telekinél.²⁰ December közepén érkezett meg Szabó Imre őrnagy, később ezredes, Kossuth levelével, hogy közvetítse a Dembinskinek szóló felkérést, s hasonló céllal érkezett a lengyel emigráns Julian Falkowski, aki október végén találkozott Kossuthtal, s azt a megbízatást kapta, hogy szervezzen egy lengyel légiót, és Franciaországban toborozzon tiszteket. Kossuth vele sürgette meg Telekit, hogy mihamarabb küldjön fegyvereket.²¹ 1849. január elején érkezett Párizsba Pulszky Ferenc, ahol Teleki több fontos személlyel ismertette meg. Pulszky annak ellenére,

¹⁸ HORVÁTH, I. 241. Ugyanitt említi, hogy az ősz derekán Irinyi József és Szarvady Frigyes érkezett Párizsba, akik segítették Teleki munkáját. Szarvady, Irinyi és Szabó Imre párizsi tartózkodásáról Pulszky is megemlékezett. PULSZKY, I. 480., 486. A diplomáciai központ szervezésére irányuló megbízást Lengyel Tamás december közepére datálja. LENGYEL, 72. Kosáry Domokos viszont úgy véli, hogy az erről szóló utasítást Szarvady vitte november 14-én. KOSÁRY, 22. Lásd még ERDŐDY, 1988. 117.

¹⁹ KLÖM XIII. 503–511., 572., 593–594.

²⁰ Hacsak Szarvady fejében nem tévesen rögzült a keltezési dátum, akkor Kossuth december 24-én írt egy levelet a párizsi külképviselőre, ami azonban még a korabeli zavaros viszonyok közt is hihetetlen módon, csak március közepén érkezett meg. Szarvady kéziratában ugyan december 24-i levélre hivatkozik, de hihetőbb lenne a február 24-i dátum, azért is, mert ezen a napon Kossuth biztosan írt Párizsba. Szarvady Frigyes Kossuth Lajosnak 1849. március 15. Magyar Országos Levéltár (MOL) OHB iratok H2. j/vegyes iratok/1849. március 15. Közli Háborús Felelősség I/4–5., 1929. április–július, 436–438. és DEÁK, 1942. 328–330.

²¹ LENGYEL, 68–69.; HORVÁTH, I. 261., 266. Szabó Imre a honvédelmi minisztériumban volt osztályfőnök, majd Teleki mellett dolgozott Párizsban, közel öt hónapi távollét után áprilisban tért haza, május 3-án alezredessé, 25-én ezredessé léptették elő, a kormányzói katonai irodát vezette, június 2-től pedig államtitkár volt a honvédelmi minisztériumban, Görgey távollétében ő irányította a minisztériumot. BARTA István (szerk.): *Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. 1849. április 15. – augusztus 15. Kossuth Lajos összes munkái.* XV. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955. 162., 177–178., 210., 227., 238–239., 446., 502. továbbiakban KLÖM XV. Bona Gábor Szabó kiküldetését 1849. január és május közé datálja. BONA Gábor: *Tábormokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49.* Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1987. 299. továbbiakban: BONA. Lásd még PULSZKY, I. 486.

hogy Teleki nem bízott küldetése sikerében, mivel az előző év decemberében Szalay László sikertelenül próbálta felvenni a kapcsolatot az angol politikusokkal, továbbutazott Londonba. Magyarországról történt eltávozásának körülményei tisztázatlanok voltak, kinti tartózkodását is csak utólag vették tudomásul, Palmerstonhoz szóló ajánlólevelét Kossuth február 24-i keltezéssel írta meg. Pulszky február 26-án még Párizsból küldte haza első jelentését, majd február végén érkezett az angol fővárosba, de állandó kapcsolatban maradt Telekivel, tőle vette utasításait és kapott anyagi juttatást.²² Nemeskéri Kiss Miklós is Párizsba érkezett, aki egy nappal Windischgrätz bevonulása után hagyta el Pestet.²³

Ismert Kossuth február 24-én Debrecenben kelt levele, amiben Telekit és Pulszkyt tájékoztatja a hazai katonai helyzetről és közli velük azokat a szempontokat, alapelveket, amelyeket képviselniük kellene, főként az angol és francia diplomácia előtt, az itáliai kérdésben megrendezendő brüsszeli konferencián.²⁴ Kossuth a Telekinek szóló utasításokat Csernátony Lajossal, egyik elnöki titkárával, a Március Tizenötödike munkatársával akarta Párizsba küldeni, mert ugyanaznap arra kérte, hogy kelet felé próbáljon kijutni az országból, ám, mint később kiderült, ez nem sikerült neki. Kossuth más úton is gondoskodott az utasítások kiküldéséről, mert azok március közepén megérkeztek Párizsba.²⁵ Csányi László erdélyi országos biztoshoz március 10-én írt levelében említi, hogy két embert különböző úton indított Párizsba.²⁶ Ugyanebben a levelében írja, hogy a fiatal, románul, franciául és angolul is jól tudó képviselőt, gróf Wass Samut Bukaresten keresztül Konstantinápolyba küldte, majd onnan tovább Brüsszelbe és Párizsba Telekihez, utazásaihoz pedig pénzt utaltatott ki számára. Wass május 13-án érkezett Párizsba és május 15-én küldött jelentést Kossuthnak konstantinápolyi tárgyalásairól.²⁷

²² LENGYEL, 74–75.; KEMÉNY G., 66.; HORVÁTH, I. 242–245.; ERDŐDY, 1998. 28–29. Kiküldetése háttéréről, az országból történő kijutásáról és párizsi tartózkodásáról PULSZKY, I. 464–487., 506. 1849. február 26-i jelentését közli Háborús Felelősség I/4–5., 1929. április-július, 427–428.

²³ PULSZKY, I. 480–481.; LENGYEL, 77.; HORVÁTH, I. 244.; BONA, 349.

²⁴ KLÖM XV. 892–893. A tervezett brüsszeli konferenciáról TLVM 283–284.; HORVÁTH, I. 234., 250–251., 274.; KEMÉNY G., 70.; ERDŐDY, 1998. 57–58.

²⁵ A megbízatást elsősorban Csernátony eltávolítása indokolta, akinek a hadsereget és Mészáros honvédelmi minisztert bíráló cikkeit Kossuth összeférhetetlennek találta az elnöki titkári állással. Csernátont Kossuth már 1848. október 16-án is megbízta egy fontos küldetéssel, hogy jusson be Bécsbe. KLÖM XV. 38., 894–897. Csernátony korábbi küldetésére KLÖM XIII. 214., 265.

²⁶ BARTA István (szerk.): *Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén*. Második rész 1849. január 1. – április 14. *Kossuth Lajos összes munkái*. XIV. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953. 629. továbbiakban: KLÖM XIV.

²⁷ U. o. 629. Jelentését közli V. WALDAPFEL, 1965. IV. 539–541. Wass továbbutazott Londonba, ahonnan Pulszky az Egyesült Államokba küldte hadieszközök vásárlására. Wassnak sikerült Taylor elnökkel is találkoznia, s lépéseket tett Magyarország függetlenségének elismertetésére. Később Telekihez fordult hivatalos megbízólevelért, de a párizsi diplomata nem támogatta meg-

Teleki Lászlónak október eleji levele után csak március 7-ről ismert újabb Kossuthoz írt levele.²⁸ A levelet még Kossuth küldöttének érkezése előtt megírta, s titkárára bízta, mert ő Brüsszelbe ment tárgyalni.²⁹ Levelében beszámolt a francia belpolitikáról és arról, hogy külföldön miként vélekednek a magyar ügyről. Nem sok reményt fűzött a brüsszeli konferenciához, és az Ausztriával való egyezkedés helyett inkább a nemzetiségekkel történő tárgyalásokat szorgalmazta. Megemlíttette Pulszky londoni küldetését és némi elégedetlenséggel Splényi torinói működését.³⁰ Végül ismét szabadulni akart megbízatásától, s maga helyett Pulszkyt ajánlotta. A levelet egy angol katonával, az általa február 26-án őrnaggyá kinevezett Francis William Browne-nal küldte Magyarországra, akire felhívta Kossuth figyelmét is.³¹ Browne március végén érkezett meg, április 20-án alkalmazták a hadseregnél, de Kossuth már akkor jelezte, hogy diplomáciai megbízatást szán neki, s 24-én kiutaltatja konstantinápolyi kiküldetése költségeit. Bár megbízólevele nem ismert, Browne feladata az volt, hogy diplomáciai tárgyalásokat folytasson és fegyvereket szerezzen.³²

---

bízását. Teleki László Pulszky Ferencnek 1849. augusztus 16. és augusztus 17. Közli PULSZKY, I. 537–538.; Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január–április, 107–108.; VÉRTESY Jenő: *Gróf Teleki László levelei Pulszky Ferenchez*. Irodalomtörténeti Közlemények XXVII. évfolyam 2. és 3. füzet, 1917, 221. továbbiakban: VÉRTESY. Lásd még JÁNOSSY, 1940. 144–145. Wass Világos után is Amerikában tevékenykedett és többször küldött beszámolót Kossuthnak. Gróf Wass Sámuel levele Kossuth Lajosnak 1852. január 12. Közli JÁNOSSY Dénes (szerk.): *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852*. II/1. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1944. 352–354. továbbiakban: JÁNOSSY, 1944. Lásd még JÁNOSSY, 1940. 166., 445.

²⁸ Közli Háborús Felelősség I/4–5., 1929. április–július, 429–431.; TLVM 18–21.; CSORBA, 1998. 134–136. A levél tartalmáról LENGYEL, 77–78.; KEMÉNY G., 57., 70–71.; HORVÁTH, I. 250.; KOSÁRY, 23–24.; ERDŐDY, 1998. 37–38., 54–58.

²⁹ Horváth Zoltán szerint Teleki március 7. előtt járt Brüsszelben, de éppen március 7-i levelében írta, hogy Brüsszelbe készül. HORVÁTH, I. 250. William Sandford is azt írta Pulszkyknak március 8-án, hogy Teleki előző nap utazott el. Levelét közli V. WALDAPFEL, 1955. III. 158–161.

³⁰ LENGYEL, 76. Splényi az olaszok novarai veresége után elhagyta Itáliát, majd Teleki Konstantinápolyba küldte. Teleki László Pulszky Ferencnek 1849. május 2., május 7. Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január–április, 85–86. Lásd még HORVÁTH, I. 241., 281–282.; PETE, 1999. 47.

³¹ Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január–április, 110. Pulszky 1849. február 26-án Kossuthoz írt, és már hivatkozott levelében, amit Browne-nal küldött haza, kitért az angol tiszt érdemeire. PULSZKY, I. 487.; LENGYEL, 75–76.; HORVÁTH, I. 250. Browne a Párizsban tartózkodó Nemeskéri Kiss Miklós március 5-i és Szarvady Frigyes március 15-i Kossuthnak írt leveleit is kézbesítette. Kiss Miklós levelét közli Háborús Felelősség I/4–5., 1929. április–július, 428–429. Lásd még DEÁK, 1942. 329. és Nemeskéri Kiss Miklós Pulszky Ferencnek 1849. március 7. Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január–április, 81–82. Az utóbbi levelében írja, hogy Browne március közepén indul, és Bécs felé megy Magyarországra.

³² KLÖM XV. 65., 105., 355., 548–549.; BONA, 347. Browne és Splényi több jelentést is küldött Telekinek. Teleki László Pulszky Ferencnek 1849. június 9., június 20., június 21., június 29., július 20. Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január–április, 92., 94–96., 99–100., 104. A június 29-i levelet közli még TLVM 29–30. Browne 1849. június 14-én Pulszkyknak is írt Konstantinápolyból. Közli V. WALDAPFEL, 1955. III. 457–460.

Minden bizonnyal a párizsi diplomáciai központhoz rendszeresen érkeztek levelek és tudósítások hazulról, hisz Szarvady Frigyes követségi titkár több Pulszkyhoz írt levelében is említett Magyarországról kapott leveleket. Egy április 2-án Pesten kelt levélről már április 10-én beszámolt Pulszkyknak.³³ Ezek között ott lehetnek Kossuth levelei is, hisz Teleki egyszer Pulszkytól visszakérte az egyiket, hogy a sajtóban felhasználhassa. Többször említette, hogy üzeni akár Kossuthnak, de azt is fontolgatta, hogy maga megy Pestre, sőt akár Bécsbe is.³⁴

A függetlenség deklarálása után a kormányzóelnökké választott Kossuth, majd a megalakuló kormány még aktívabb diplomáciai tevékenységbe kezdett. Kossuth úgy vélte, már a deklaráció előtt is, hogy a függetlenség kedvezően fog hatni az ország elismertetésére, és így a fenyegető orosz beavatkozásnak is elejét veszi. A függetlenség kikiáltásához egy jelentős győzelemre várt.³⁵ Az új kormányfő, Szemere Bertalan május elején átkérte Kossuthtól a külügyre vonatkozó iratokat, amit a kormányzóelnök már korábban megküldött gróf Batthyány Kázmér külügyminiszternek. Az ekkor keletkezett iratjegyzék is tájékoztatást nyújt arról, hogy a független Magyarország kormánya több országba is indított hivatalos megbízottakat, hogy ismertessék el a függetlenséget és tegyenek lépéseket az orosz beavatkozás megakadályozására.³⁶ Kossuth a Nyilatkozat elfogadásának másnapján, április 20-án levelet írt Louis Bonaparténak, a francia elnöknek azzal a céllal, hogy a független Magyarország baráti kapcsolatot létesítsen a köztársasággal, egyúttal megbízta Telekit a levél átadásával és a Nyilatkozatnak a francia külügyminiszternek történő hivatalos átnyújtásával.³⁷ A levelek kézbesítésére ismét Csernátont kérte fel, április 18-án utaltatott ki pénzt számára, de Csernátony nagy kerülővel, Konstantinápolyon át csak május közepén érkezett meg Párizsba.³⁸ Teleki, akinek figyelmét egyre inkább az orosz beavatkozás elleni diplomáciai lépések kötötték le, ugyan május 7-én említette Pulszkyknak a trónfosztást, de biztos híreket csak Csernátontól kapott, akinek érkezéséről május 14-én számolt be Pulszkyknak. Csernátony tovább is utazott

³³ Szarvady Frigyes Pulszky Ferencnek 1849. március-április, 1849. április 10. Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január-április, 82–83. Lásd még V. WALDAPFEL, 1955. III. 153–155.

³⁴ Teleki László Pulszky Ferencnek 1849. április 12., április 30. Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január-április, 83–84.

³⁵ Kossuth Lajos Csányi Lászlónak 1849. április 1. KLÖM XIV. 783–785. Hasonló szándékkal és szellemben adott utasítást és fogalmazott megbízólevelet ugyanaznap Beöthy Ödönnek is bukaresti diplomáciai küldetéséhez. KLÖM XIV. 785–790. Lásd még ERDŐDY, 1998. 40.

³⁶ KLÖM XV. 354–357. A külügyminisztérium iratára elkallódott. KLÖM XV. 8. A független magyar külpolitika kezdeti lépéseiről ERDŐDY, 1998. 68–70.

³⁷ KLÖM XV. 60–61., 355.

³⁸ KLÖM XV. 38., 60.

Londonba.³⁹ Teleki sem az elnöknek szóló levelet, sem a Nyilatkozatot nem tartotta közölhetőnek abban a formában, amint megkapta, ezért módosításokat hajtott végre rajta, tompította a kifejezéseket és a népek egyetértéséről is ejtett benne szót, s attól is tartott, hogy az államforma kérdésének tisztázatlansága politikai bonyodalmat fog okozni. Aggályai ellenére teljesítette megbízatását, tájékoztatta a francia kormányt és közvéleményt.⁴⁰ Bár Teleki a sajtóban megjelentette azt a levelet, amelyben a függetlenség deklarálásáról tájékoztatta a francia külügyminisztert, Kemény G. Gábor mégis úgy tudja, hogy a Nyilatkozat diplomáciai aktáját csak július 25-én, pár nappal azután, hogy azt Pulszky is megtette, juttatta el a külügyminisztériumba.⁴¹

Feltehetően az otthonról kapott hivatalos hírek hatására írt Kossuthnak május 14-én levelet, amiben beszámolt diplomáciai lépéseiről és azok költségeiről, s részletesen kifejtette, hogy milyen feltételek mellett lát esélyt a nemzetiségekkel való megegyezésre, összhangban azzal az álláspontjával, hogy elsősorban velük, s nem Béccsel kell egyezkedni. Teleki úgy vélte, hogy a trónfosztás után a nemzetiségeket megnyugtató manifesztumot kellene kibocsátani. Egészségi állapotára hivatkozva hozta szóba újra lemondását, illetve azt a szándékát, hogy rövid időre hazatérhessen a kormányt tájékoztatni.⁴² Mindezek személyes közlésére is megkérte küldötteit, a levelet vivő Irinyi Józsefet, illetve Mérey Mórnt, aki valószínű már néhány nappal korábban elindult Magyarországra.⁴³ Méreyné közvetlenül Kossuthtól nyert megbízatással érkezett Párizsba hetekkel korábban, hogy informálja a külföldi ügyvivőket, nevét Teleki még Pulszkyknak küldött levelében sem merte leírni.⁴⁴ Egyébként Szarvady már június 5-én arról írt, hogy előző nap levelet kapott Irinyitől Magyarországról.⁴⁵

³⁹ KLÖM XV. 61.; Teleki László Pulszky Ferencnek 1849. május 7., május 14., május 17. Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január–április, 86., 88.; LENGYEL, 79–83., 90–93.; KEMÉNY G., 65–66.; HORVÁTH, I. 273–281., 286–289.; ERDŐDY, 1998. 86–90.

⁴⁰ KLÖM XV. 61.; Teleki László Pulszky Ferencnek 1849. május 14., május 24., május 25. Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január–április, 88–90.; HORVÁTH, I. 278–279.

⁴¹ KEMÉNY G., 60–61.

⁴² Közli Háborús Felelősség I/6., 1929. október, 506–509.; TLVM 25–29. és részletét CSORBA, 1998. 143–144. A szakirodalom általában a nemzetiségi kérdésre vonatkozó megállapításokat emeli ki a levéllel kapcsolatban. LENGYEL, 83–85.; KEMÉNY G., 70–71., 75–77.; HORVÁTH, I. 250–251.; KOSÁRY, 24.; CSORBA, 1998. 26–27.; ERDŐDY, 1998. 103–104.

⁴³ KEMÉNY G., 75. Méreyné egy június 30-án Kossuthhoz írt leveléből az derül ki, hogy két nappal hazaérkezése után kelt Pulszky május 14-i megbízólevele, így nem hozhatta a május 14-én kelt levelet. Méreyné levelét közli V. WALDAPFEL, 1965. IV. 145–147. Bikkessy Konstanza Mérey Mór nemzetőr őrnagy, később belügyminisztériumi tanácsos, országgyűlési képviselő felesége volt, és futárszolgálatot teljesített Debrecenből Párizsba. JÁNOSSY, 1940. 78–79.; HORVÁTH, II. 236.; BONA, 349. Lásd még V. WALDAPFEL, 1955. III. 38., 216.

⁴⁴ Teleki László Pulszky Ferencnek 1849. április 22. Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január–április, 83–84., illetve PULSZKY, I. 494–495., 514.

⁴⁵ Szarvady Frigyes Pulszky Ferencnek 1849. június 5. Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január–április, 92. Erdődy Gábor szerint Irinyi már május 28-án otthon volt. ERDŐDY, 1998. 89.

Teleki ebben a levelében Pulszky érdemeit is megemlítette Kossuthnak, amit azért tartott szükségesnek, mert az a hír járta, hogy Kossuth Bikkessyt küldi Londonba hivatalos ügyvivőnek. A kormányzóelnök április 22-én tényleg megbízást adott Bikkessy Alajos táborvezérkari ezredesnek, hogy az angol kormánnyal közölje Magyarország függetlenségét és a közjogi változásokat. A már említett külügyi iratjegyzék tartalmaz is egy Bikkessynek adott utasításra, valamint Palmerston külügyminiszternek és Viktória királynőnek címzett levelekre utaló bejegyzést.⁴⁶ Bikkessy június 3-án már Párizsban volt és napokon belül továbbutazott Londonba. Teleki megtudta tőle, hogy hivatalos megbízással rendelkezik, de azt is megbeszélte vele, hogy londoni tevékenységét egyeztetni Pulszkyval, akit viszont azzal nyugtatgatott, hogy amint Kossuthnak írt levele megérkezik, biztosan megkapja hivatalos megbízását.⁴⁷ Az aggodalom felesleges volt, mert Batthyány Kázmér külügyminiszter már május 14-én értesítette Pulszkyt, hogy hivatalosan is kinevezi Magyarországot angliai ügynökévé, egyúttal közölte vele, hogy Bikkessy küldetése csak arra vonatkozik, hogy a Függetlenségi Nyilatkozatot tudassa Angliával.⁴⁸ Május 19-én pedig egy kísérőlevélbe foglalt utasítást és az angol kormánynak szóló jegyzéket küldött Pulszkyknak, amelyben az orosz intervenció elleni tiltakozásra kérte az angol kormányt.⁴⁹ Pulszky csak július végén tudta elérni, hogy Palmerston magánlakásán fogadja Bikkessyt.⁵⁰ Teleki május 25-én arra biztatta Pulszkyt, hogy jelentesse meg a trónfosztó nyilatkozatot az angol sajtóban is, ám csak július 19-éről ismert az a francia nyelvű levél és angol fordítása, amelyben a magyar diplomácia bemutatja a Függetlenségi Nyilatkozatot Palmerstonnak, s a sajtóban is csak ezután jelent meg. A Nyilatkozat fennmaradt angol fordítása is tartalmazott módosításokat az eredeti szöveghez képest.⁵¹

⁴⁶ KLÖM XV. 84–85., 177–178., 355.; BONA, 113.

⁴⁷ Teleki László Pulszky Ferencnek 1849. június 3., június 4. és Szarvady Frigyes Pulszky Ferencnek 1849. június 5. Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január–április, 90–92.; KLÖM XV. 84.

⁴⁸ Közli PULSZKY, I. 540–541.; Háborús Felelősség I/6., 1929. október, 509.; KLÖM XV. 356. Lásd még Teleki egy keltezetlen levelét Pulszkyknak. Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január–április, 109. Méreyné, aki Bikkessy húga volt, említett levelében azt írja, hogy Kossuth az ő közbenjárására enyhült meg Pulszky iránt, s ő adatott neki hivatalos megbízólevelet. V. WALDAPFEL, 1965. IV. 145–147. A trónfosztásról, Bikkessy küldetéséről és a Batthyány által kiállított megbízólevélről PULSZKY, I. 496–497.

⁴⁹ A levelet közli PULSZKY, I. 541–542. és Háborús Felelősség I/6., 1929. október, 509–510., a jegyzéket pedig KLÖM XV. 350–353., 356. Batthyány 1849. június 13-i levelében értesíti Pulszkyt, hogy mindkét iratot újra elküldte neki. Közli PULSZKY, I. 547–548.; Háborús Felelősség I/6., 1929. október, 511–512. Pulszky lépéseiről HAJNAL, 1927. 127.; JÁNOSSY, 1940. 43–46.; ERDŐDY, 1998. 55–56., 83–86.

⁵⁰ JÁNOSSY, 1940. 43.; PULSZKY, I. 497.

⁵¹ Teleki László Pulszky Ferencnek 1849. május 25. Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január–április, 90.; KLÖM XIV. 909.; JÁNOSSY, 1940. 43., 51.; KEMÉNY G., 60. Teleki még július 3-án is azt kérdezi Pulszkytól, hogy beadja-e Bikkessy a trónfosztásról szóló iratot, Szarvady Frigyes pedig a Nyilatkozat lefordított szövegének megküldéséről levelezett Pulszkyval. Teleki

Teleki május 14-i levele feltehetően már úton volt, amikor május 18-án Czartoryski herceg párizsi lakásán sor került arra a fontos tárgyalásra, amelyen a magyar diplomácia képviselői, Teleki László, Pulszky Ferenc és Szarvady Frigyes a lengyelekkel és a cseh František Riegerrel folytatott megbeszélést azokról a feltételekről, amelyek alapján a magyarországi nemzetiségek megbíthatók lennének.⁵² Lengyel Tamás úgy tudja, hogy Telekiék a tanácskozás eredményeit Kossuth tudomására hozták, s Kemény G. Gábor is azt közli, hogy a jegyzőkönyv egy példánya hazajutott, amit aztán a kormány élénken vitatott.⁵³ Bár Teleki levelében közölt nézetek és a tanácskozáson kialakult álláspont nem egyezett teljesen meg, de mindkettőben fellelhető volt a területi alapú nemzeti-ségi autonómia gondolata.⁵⁴ Akár a május 14-i levélre, akár a párizsi jegyzőkönyvre született válaszként Batthyány Kázmér június 10-én kelt levele, amelyben a külföldi ügyvivőket és a katonai parancsnokokat tájékoztatta a kormány-nak a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontjáról, annak tartalma lényegesen eltért a Párizsban kialakult nézetektől. A hazai politika hajlott ugyan egy osztrák- és oroszellenes konföderáció elfogadására, de elutasította, hogy az ország integritását területi autonómiákkal bontsa meg, és a nemzetiségek egyenjogúsá-gának hangsúlyozása mellett ragaszkodott a magyarság szupremáciájához, amely elv elsősorban a magyar nyelvnek, mint hivatalos nyelvnek széles körű haszná-latát alapozta meg. Pulszky a körlevél mellé még egy június 13-i keltezésű kísé-

---

László Pulszky Ferencnek 1849. július 3. és Szarvady Frigyes Pulszky Ferencnek 1849. július 9., július 10. Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január–április, 101., 102–103.

⁵² Teleki és a közép-kelet-európai, elsősorban a lengyel emigráció kapcsolatairól, valamint Czartoryskivel folytatott tárgyalásairól HORVÁTH, I. 240., 249–272. Lásd még PULSZKY, I. 495–496.; DEÁK Imre: *Az első magyar-román konföderációs tervek. Kossuth Lajos konföderáci-ós elgondolása.* Magyar Kisebbség XI. évfolyam, 11–13. szám, 15–23. szám, 1932., 330–337. továbbiakban: DEÁK, 1932.; JÁNOSSY, 1940. 392–395.; LENGYEL, 85–89.; KEMÉNY G., 67–78.; KOSÁRY, 24–25.

⁵³ LENGYEL, 88.; KEMÉNY G., 77. Elképzelhető, hogy Teleki májusban egy másik levelet is küldött Kossuthnak, ugyanis május 28-án arról számolt be Pulszkynek, hogy részletesen írt Kos-suthnak, s kéri, hogy Pulszky is írjon neki, sőt Kossuthnak szóló levelét mellékelte is. Valószínű, hogy nem a május 14-i Kossuthnak írt levélről volt szó, mert időközben Teleki három levelet is küldött Pulszkynek, amelyben megemlíthette volna, vagy amikhez mellékelhette volna Kossuth-nak szóló levelét, és Csernátony is pár nappal május 14-e után utazott Párizsból Londonba, így elvihette volna a levelet. Teleki azt is közölte Pulszkyval, hogy ismét szóba hozta a megbízóleve-lek kérdését, amik ügyében már Méreynével és Irinyivel is üzent Kossuthnak. Teleki László Pulszky Ferencnek 1849. május 28. Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január–április, 90. Lásd még június 4-i levelét. U. o. 91–92.

⁵⁴ A jegyzőkönyv egyik szövegváltozatának magyar fordítását közli MARCZALI Henrik: *A nemzetiségi kérdés megoldásának első kísérlete 1849-ben.* Pesti Hírlap 1927. november 13. és részleteit DEÁK, 1932. 334–335. A szövegváltozatokat közli Háborús Felelősség I/3., 1929. január, 234–252. A francia szöveget közli HORVÁTH, II. 177–180.

rőlevelet is kapott, amelyben a külügyminiszter még nyomatékosabban ragaszkodott az ország területi integritásához és utasított el egy föderatív átalakítást.⁵⁵

Batthyány körlevelét Teleki is megkapta, június 29-én csak annyit írt Pulszkynak, hogy nem ért egyet a külügyminiszter nézeteivel, s mivel felfogásával ellentétes utasítást kapott, még inkább foglalkoztatja a lemondás gondolata.⁵⁶ Ugyanebben a levelében említi, hogy Méreyné ismét Párizsban van, s levelet hozott Kossuthtól a köztársaság elnökének. Pulszky több Batthyánytól kapott utasítást is megőrzött és közölt visszaemlékezéseiben, Teleki is rendszeresen kapott utasítást, épp egyik június végi levelében írja Pulszkynak, hogy Batthyány azt kéri, Csernátonyval küldjenek haza jelentéseket, illetve angol útleveleket is kér a futárok számára, mert a francia okmányok kevésbé használhatók.⁵⁷

Annak ellenére, hogy a szabadságharc utolsó hónapjaiban Magyarország egyre jobban elszigetelődött és megnehezült az érintkezés a nyugati országokkal, mégis az orosz intervenció elleni fellépéssel összefüggésben a külföldi ügyvivők kapcsolattartása a kormánnyal élénkebbé vált.⁵⁸ Teleki június 16-án kelt Browne-nak írt levelében megemlíti, hogy írt Kossuthnak is, és levelét Németországon keresztül küldte haza, de feltehetően nem bízott eléggé a levél megérkezésében, mert megkérte Browne-t, hogy továbbítsa ő is Kossuthnak kéréseit.⁵⁹ A szintén külföldi megbízatást teljesítő Nemeskéri Kiss Miklós Pulszky Ferencnek megírta, hogy milyen szigorúan őrzik a nyugati és északi határokat, s szinte lehetetlen az országba bejutni. Ő is azt javasolta, hogy a ha-

⁵⁵ Batthyány körlevelét és kísérőlevelét közli PULSZKY, I. 543–547., 547–548., illetve a kísérőlevelet Háborús Felelősség I/6., 1929. október, 511–512. Lásd még LENGYEL, 88–89.; KEMÉNY G. 78.; HORVÁTH, I. 282–285.; ERDŐDY, 1998. 104–109.

⁵⁶ Mind a körlevél, mind pedig egy június 11-i keltezésű kísérőlevelével francia, illetve magyar nyelvű másolata megtalálható Teleki László genfi irathagyatékában. MOL P1807 2. cs. 8. tétel. Az említett levél Teleki László Pulszky Ferencnek 1849. június 29. Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január–április, 99–100. és TLVM 29–30.

⁵⁷ Teleki László Pulszky Ferencnek 1849. június 30. Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január–április, 100. Június 21-én is közölte Pulszkyval, hogy Batthyánytól kapott levelet. U. o. 96. Szarvady július 5-én írta, hogy Batthyánytól jelentés érkezett Telekihez, ami egy korábban kapottnak a másolata volt. Szarvady Frigyes Pulszky Ferencnek 1849. július 5. Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január–április, 102. Teleki genfi iratai közt (MOL P1807 2. cs. 8. tétel) a külügyminiszter több levelének francia, illetve magyar nyelvű másolatát megőrizte: 1849. május 18., június 11., június 25., július 6.

⁵⁸ Július 6-án Batthyány azt írta Pulszkynak, hogy legbiztosabban Konstantinápolyon keresztül tarthat kapcsolatot, s leveleit az oda küldött magyar ügyvivőhöz, gróf Andrássy Gyulához, vagy a már ott tartózkodó Browne-hoz intézze. Július 14-én is azt írta, hogy lehetetlen Németországon keresztül a kapcsolattartás, ezért a hosszabb, de biztosabb keleti utat kell használni. Gróf Batthyány Kázmér Pulszky Ferencnek 1849. július 6. és július 14. Közli PULSZKY, I. 549., 550–553. és Háborús Felelősség I/6., 1929. október, 515–518. Lásd még LENGYEL, 92.

⁵⁹ A levelet közli HORVÁTH, I. 280–281., 289. Az állítólagos Kossuthnak írt levél nem került elő.

zatérni szándékozók Korfun vagy Konstantinápolyon keresztül próbálkoznak.⁶⁰

Teleki minden Kossuthnak írt levelében kérte, hogy hazatérhessen, s a nyár folyamán egyre türelmetlenebbül várta utódját. Pulszkynek, akivel ekkor már hetente több levelet is váltott, szintén gyakran szóba hozta ezt a kérdést, s Browne-nal is megüzente Kossuthnak, hogy gondoskodjon utódjáról.⁶¹ Teleki azt tervezte, ha Párizst elhagyja, vagy Konstantinápolyba megy, vagy pedig hazatér. Már amikor Splényit a török fővárosba küldte, komolyan fontolgatta, hogy saját maga megy oda, majd miután egyre reménytelenebbnek látta, hogy a nyugati hatalmak lépéseket tesznek az orosz intervenció ellen, Törökország szerepe felértékelődött szemében, úgy vélte, ha a törökök angol biztatást kapnak, akár még fegyveresen is fellépnének az oroszok ellen.⁶² A magyar kormány hivatalos követe, gróf Andrássy Gyula, aki júniusban érkezett a török fővárosba, hasonlóan ítélte meg a helyzetet.⁶³

Teleki hazatérése előtt mindenképp el akart még menni Londonba, részben azért, mert az angoloktól többet várt, mint a franciáktól, részben pedig azért, hogy teljesítse Kossuth egy újabb bizalmas megbízatását. Kossuth feltehetően a június végén már ismét Párizsban tartózkodó Méreynével üzent Telekinek, hogy próbálja azáltal is elnyerni Anglia jóindulatát, hogy felajánlja a magyar trónt Viktória királynő egyik fiának és megismétli a kereskedelmi kedvezményekre tett korábbi ajánlatokat. Teleki a trónkérdést nem hozta ugyan szóba az angol politikusok előtt, de sikerült tárgyalnia Palmerstonnal és több befolyásos személlyel, ám az erősödő ellenzéki tiltakozás mellett a külügyminiszter csak Ausztria és Magyarország közti közvetítésre mutatott hajlandóságot.⁶⁴

Londoni útjáról, főként Palmerston, Cobden és a közvélemény magyar szimpátiájáról Teleki augusztus 3-i levelében számolt be Kossuthnak, egyben jelezte, hogy Batthyány Kázmért is részletesen tájékoztatta. Levelében a külügyi kapcsolatok lehetőségeiről, a magyar ügy külföldi megítéléséről írt és ismét szóba hozta lemondását, hazatérési szándékát. Hasonló tapasztalatokról számolt be Kossuthnak július 27-i levelében Pulszky is. Ugyanakkor azt is megemlítette,

⁶⁰ Nemeskéri Kiss Miklós Pulszky Ferencnek 1849. június 24., június 27. Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január–április, 96–97., 98–99.

⁶¹ Teleki László Pulszky Ferencnek 1849. június 26., június 29., június 30. és kelet nélkül. Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január–április, 98–100., 109. Pulszky június 16-i leveleiben mind Batthyánynak, mind pedig Kossuthnak megírta, hogy Teleki szeretné, ha leváltaná. Leveleit közli Háborús Felelősség I/6., 1929. október, 512–514., illetve HORVÁTH, I. 280–281.

⁶² Teleki László Pulszky Ferencnek 1849. április 22., április 30., május 2., május 7. és június 20., június 21. Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január–április, 83–86., 94–96. Teleki László Browne-nak 1849. június 16. Közli HORVÁTH, I. 280–281. Lásd még LENGYEL, 92.; HORVÁTH, I. 267–268., 281–282.; ERDŐDY, 1998. 90–93., 124–125.

⁶³ Andrássy Gyula levele Pulszky Ferencnek 1849. július 4. Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január–április, 101–102. Lásd még ERDŐDY, 1998. 92–93., 124–125.

⁶⁴ LENGYEL, 93–94.; HORVÁTH, I. 285–286.; ERDŐDY, 1998. 118–126.

hogy két hónap alatt ez az ötödik levél, amit hazaküldött, de háromról biztosan tudja, hogy nem érkezett meg.⁶⁵ Pulszky a leveleit vivő Henningsen angol tisztet azzal bízta meg, hogy építse ki az összeköttetést Korfu és Belgrád közt, hogy biztosított legyen az útja nemcsak az információknak, hanem a fegyverszállítmányoknak is.⁶⁶

Teleki Londonból azonban nem Magyarországra indult, sőt konstantinápolyi utazását is elhalasztotta, hanem visszatért Párizsba, ott érte a világségi fegyverletétel híre. Ugyan augusztus 21-én párizsi hírlapokban megjelent a magyarországi háború befejezésének hivatalos közlése, de Teleki még augusztus 27-én sem rendelkezett pontos hazai hírekkel, mint Czartoryskinek írt leveléből kiderül, az utolsó neki küldött levelek július 15-i keltezésűek voltak, s Konstantinápolyon keresztül érkeztek.⁶⁷ Szeptember 2-án Pulszkyknak írt levelében viszont már tisztában volt vele, hogy „vége mindennek”.⁶⁸

Emigrációjuk első éveiben

Az augusztus 3-i levél volt tehát az utolsó, amit Teleki László a szabadságharc alatt küldött Kossuth Lajosnak. Ettől kezdve mint emigráns politikusok leveleztek egymással.⁶⁹ Telekinek a kormány lemondása és a szabadságharc leverése

⁶⁵ Teleki levelét közli Háborús Felelősség I/6., 1929. október, 520–522.; DEÁK, 1942. 411–413.; TLVM 31–33. és CSORBA, 1998. 145–146. Pulszky levelét közli DEÁK, 1942. 408. Pulszky július 30-án írt Kossuthnak és Szemerének is, augusztus 7-én pedig ismét Kossuthnak. Mindegyik levelét közli Háborús Felelősség I/6., 1929. október, 519–520., 523–524. Lásd még LENGYEL, 95–96.; KEMÉNY G., 78.; CSORBA, 1998. 27–28.; ERDŐDY, 1998. 120.

⁶⁶ Hajnal István úgy tudja, hogy a Pulszky által Magyarországra küldött Charles Frederick Henningsen kapitány Pulszky júliusi 27-i és 30-i, illetve Teleki augusztus 7-i leveleit vitte Kossuthhoz, de már csak Viddinben tudta neki átadni. HAJNAL, 1927. 53., 114. Az utóbbi nyilvánvalóan elírás, mert a Magyar Országos Levéltár Kossuth Gyűjteményében Telekitől csak augusztus 3-áról található levél. Jánossy Dénes szerint Pulszky július 27-i és augusztus 7-i leveleit vitte Henningsen. JÁNOSSY, 1940. 4., 51–52. *A szabadságharc diplomáciai történetének forrása* 1848–49. című összeállítás 1849. július 27-i, július 30-i, augusztus 7-i Kossuthnak szóló Pulszky leveleket és augusztus 3-i Teleki levelet ismer. Háborús Felelősség II/8., 1931. október, 653–655. Pulszky július 27-i és 30-i leveleiben megemlítette Henningsen futárszolgálatát, de augusztus 7-én már azt írta, hogy reméli a Henningsennel küldött levelei megérkeztek, tehát azt már nem vele küldte, hanem egy másik futárral. Teleki még korábban, június 30-án ajánlotta Pulszky figyelmébe Henningsent, majd augusztus közepén több levélben is arról kérdezte, hogy Henningsenről mit tud, mert Párizsban nem találja, s ha nem megy Magyarországra, visszakéri tőle leveleit. Teleki László Pulszky Ferencnek 1849. június 30., augusztus 13., augusztus 14., augusztus 16. és augusztus 17. Háborús Felelősség II/1–2., 1930. január–április, 100., 105., 107–108. Ezek alapján kétséges, hogy Henningsen mikor indult el Konstantinápolyon át Magyarországra.

⁶⁷ Teleki László Adam Czartoryskinek 1849. augusztus 27. Közli HORVÁTH, I. 291–292.

⁶⁸ Teleki László Pulszky Ferencnek 1849. szeptember 2. Közli PULSZKY, I. 538–539.

⁶⁹ Lengyel Tamás szerint Teleki néhány nappal augusztus 3-i levele után újabb levelet küldött Kossuthnak Henningsen kapitánnyal, amit a címzett már csak Viddinben kapott meg. Feltehetően

után megszünt félhivatalos diplomáciai állása, ezután csak mint előkelő menekülttel számoltak vele. Kossuth sorsa viszont bizonytalanná vált, bár Törökországba menekült, így elkerülte, hogy az osztrák megtorlás áldozatául essen, azonban a török hatóságok nem engedték, hogy továbbutazzon Angliába. Teleki, aki bízott a politikai és katonai vezetők megmenekülésében, de aggódott az otthonmaradtakért, úgy vélte, hogy Kossuth napokon belül meg fog érkezni, s azt fejtegette Pulszkyknak, hogy Kossuthnak Franciaország helyett Angliában kellene letelepednie.⁷⁰

Kossuth rövid kétségbeesés után, a hozzá érkező Henningsen biztatására is, kezdte visszanyerni tetterejét és levélben fordult Magyarország külföldi követeihez, elsősorban az angliai és franciaországi ágensekhez. A szeptember 12-i keltezésű, viddini levél⁷¹ néven elhíresült írásban mindenekelőtt a szabadságküzdelem utolsó időszakáról tájékoztatta az ügyvivőket, azon koncepció szerint, hogy a bukás nem a külső ellenségnek, a hadsereg gyengeségének, hanem az egyet nem értésnek és főként Görgey árulásának lett a következménye. Az árulás váddal Kossuth azt is előkészítette, hogy lemondását semmisnek tekintve ismét használhassa kormányzóelnöki címét, s száműzöttként is diplomáciai tényezővé léptesse elő magát. A menekült státusba kerülő, a kiadatás és internálás lehetőségével szembesülő Kossuth egyedül a diplomácia eszközeiben bízhatott, hogy az elfogottak és menekültek személyes sorsán enyhítsen, és a megszállt

---

Hajnal István elírásból fakadó, augusztus 7-re vonatkozó közlése zavarta meg. Horváth Zoltán pedig egy augusztus 27-én Londonban kelt Kossuthnak szóló levélből idéz, de szintén elírásról van szó, mert Teleki augusztus közepétől ismét Párizsban volt, másrészt Teleki leveleinek jegyzékében sem szerepelteti az idézett levelet. HAJNAL, 1927. 53.; LENGYEL, 95–96.; HORVÁTH, I. 286.

⁷⁰ Teleki László Pulszky Ferencnek 1849. szeptember 2. és szeptember 13. Közli PULSZKY, I. 538–539. és VÉRTESY, 222.

⁷¹ Hajnal István értékes megjegyzéseket közöl a fennmaradt szövegváltozatokról és eltéréseikről. HAJNAL, 1927. 472–474. A levél először németül jelent meg Orosz József fordításában és állítólag Pulszky beleegyezése nélkül: *Die Katastrophe in Ungarn. Originalbericht von Ludwig Kossuth aus Widdin 12. September 1849. An die Gesandten und politischen Agenten in England und Frankreich.* Leipzig, Otto Wigand, 1849. A német szöveg magyarra visszafordított változatát jelentette meg, némi kihagyással és jegyzetekkel kísérve SZILÁGYI Sándor: *Kossuth a forradalom végnapjairól. Viddin, September 12-iki szövege az angol és francia politikai ágensekhez.* Pest, Heckenast Gusztáv, 1850. Szilágyi szövegét újra kiadta Görgey István GÖRGEY Arthur: *Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években.* I–II. Budapest, Franklin Társulat, 1911. című könyve mellékleteként, a II. kötet 397–423. lapjain és PUSZTASZERI László (szerk): *Görgey contra Kossuth.* Budapest, Helikon Kiadó, é. n. [1989] 23–42. lapjain. A Pulszky iratai közt fellelhető eredeti magyar nyelvű fogalmazványra hivatkozott Kacziány Géza a maga, jegyzetekkel kísért szövegkiadásában, ami a Magyarország című napilap 1915. évi 233., 237., 240., 244., 247., 251. és 254. számaiban jelent meg. Hajnal István közlése szerint azonban az eredeti fogalmazvány nem maradt fenn. Az utóbbi szöveg alapján jelentette meg Kossuth levelét Tóth Gyula az általa szerkesztett *Küzdelem, bukás, megtorlás. Emlékiratok, naplók az 1848–49-es forradalom és szabadságharc végnapjairól.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978. című könyvben, az I. kötet 199–219. és a II. kötet 413–415. lapjain.

országnak kedvezőbb feltételeket biztosítson. Arra kéri a külföldi követeket, hogy vegyék rá Angliát a beavatkozásra, hogy ne hagyja Magyarország feldarabolását és beolvasztását, s törekedjenek arra, hogy Anglia egy önálló alkotmányosságát megtartó Magyarországgal megerősített Ausztriát tekintsen az orosz befolyás elleni leghatékonyabb eszköznek, különben Törökország európai tartományai is hamarosan az orosz expanzió áldozatává válnak.⁷²

A személyes vallomást és számvetést is tartalmazó levél egyes részeit Kossuth közölhetőnek tartotta, azonban Teleki Pulszkyval alaposan mérlegelte, hogy mely részeket kell abból kihagyni.⁷³

Horváth Zoltán arra következtetett, hogy a viddini levelet és a Palmerstonhoz címzett, a renegálás ellen tiltakozó szeptember 20-i Kossuth levelet is Henningsen vitte Londonba, és az utóbbit október elején át is adta, s a Daily Newsban is megjelentette. Más helyen viszont azt írja, hogy a szintén Henningsen által vitt viddini levél november 11-én érkezett meg Párizsba és Londonba, ami nyilvánvaló ellentmondás.⁷⁴ Hajnal István szerint Kossuth viddini levelét szeptember 16-án indította útnak Konstantinápolyon keresztül, és csak november elején érkezett Londonba. A Palmerstonhoz szóló levelet biztosan nem Henningsen vitte, hanem Roger Casement Bécsen keresztül, s ez utóbbi levél október elején megjelent az angol lapokban.⁷⁵ Henningsen október elején nem lehetett Londonban, mert Kossuth október 2-án azzal bízta meg, hogy jusson el Komáromba és akadályozza meg a vár feladását. Ő Belgrád felé indult, ott értesült Komárom kapitulációjáról, amiről október 9-én tájékoztatta Kossuthot, majd október 25-én visszatért Viddinbe, s bekapcsolódott a konföderációról és a nemzetiségi kérdés megoldásáról folytatott tárgyalásokba. Ezután Kossuth újabb megbízásával Belgrádba indult, de még november közepén is ott tartózkodott, és csak december 10. körül érkezett Londonba.⁷⁶

Teleki október 26-án írt első ízben emigránsként Kossuthnak, ám a viddini levelet ekkor még nem kapta meg. Nem tartott attól, hogy a török kormány kiadja a menekülteket, sőt úgy gondolta, hamarosan találkozni fognak. Kossuthot a magyar ügy legtekintélyesebb képviselőjének tartotta, ezért biztosította támogatásáról és arra kérte, ha tervezi is, hogy Amerikába megy pénzt és segítséget

⁷² HAJNAL, 1927. 53–61., 385–386.; JÁNOSSY, 1940. 389.; HORVÁTH, I. 297., 309–310.; HERMANN Róbert: *Kossuth Lajos életútja*. in: KÖRMÖCZI Katalin (szerk.): „...Leborulok a nemzet nagysága előtt.” *A Kossuth-hagyaték*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1994. 103. továbbiakban: HERMANN, 1994.

⁷³ Teleki László Pulszky Ferencnek 1849. november 15., november 25. VÉRTESY, 224–225.; PULSZKY, II. 18.; LENGYEL, 99–100.

⁷⁴ HORVÁTH, I. 308–309., 314–315., II. 200. Teleki is csak november 15-i levelében tesz először említést a levélről. VÉRTESY, 224–225.

⁷⁵ HAJNAL, 1927. 60., 133., 145., 147–148., 416–417.

⁷⁶ HAJNAL, 1927. 149–150., 167–168., 171–174., 281., 377–384., 416–417., 495., 502., 527–528.

szerezni, előtte mindenképp találkozzon vele. A találkozót az egyetértés biztosítása miatt tekintette fontosnak. Teleki a francia belpolitikáról is tájékoztatta Kossuthot, s az év folyamán hozzá írt leveleiben mindig reménykedett egy újabb európai konfliktusban, úgy vélte, az oroszok és törökök közti feszült viszony hamarosan háborúba torkollik.⁷⁷ Egész ősszel Angliába készült, december 17-én kelt újabb levelében Kossuthtal is közölte tervezett angliai útját, hogy ottani politikusokkal tárgyalhasson, mert azok a francia politikusok, akikkel kapcsolatban volt, kikerültek a kormányból. Egyébként úgy vélte, hogy több eredménnyel jár, ha a közvéleményre hatnak. Ismét szóba hozta az emigráció egységének kérdését, s a magáé mellett Pulszky és Andrássy hűségéről is biztosította Kossuthot.⁷⁸ Elutazása előtt december 27-én újabb, terjedelmesebb levelet írt Kossuthnak, amelyben már tudomásul vette a törökországi emigránsok internálását, de azzal biztatta, hogy az internálás egy-két hónapig fog csak tartani, mert idejét a török kormány határozza meg. Teleki igyekezett Kossuthban ébren tartani a reményt, de soraiban erősödő szkepszis mutatkozott a diplomácia iránt, s mind többször emlegette a magyar ügygel szimpatizáló közvélemény erejét. Ezért is kérte Kossuthot, hogy írjon, vagy tegyen nyilatkozatokat. Ismét hangsúlyozta, hogy az emigrációnak Kossuth körül kell egyesülnie, s újfent biztosította hűségéről. Részletesen foglalkozott az ausztriai politikával, úgy látta, hogy a népek elégedetlenségét kiváltó, elbizakodott abszolutista és centralizáló politika rövid időn belül meg fog bukni.⁷⁹

Október 26-i levele csak november 19. után érkezett Kossuthhoz, aki Andrássy ekkor kelt levelével együtt kapta azt kézhez, december 17-i levele pedig csak január második felében érkezett meg. A levelek tehát körülményes úton, Konstantinápolyon keresztül több mint egy hónap alatt jutottak el a címzetthez. Kossuth azonban nem igyekezett rájuk válaszolni, illetve nem ismert egyik levélre adott válasza sem. A kiadatás majd internálás elé néző politikusnak, akit családtagjai sorsa mellett a vele lévő emigránsok közti feszültségek is foglalkoztattak, tartózkodási helye is megváltozott, hisz novemberben Viddinből Sumlába vitték, s ez idő alatt alig írt levelet. Valószínű azonban, hogy később sem idő hiányában nem válaszolt Teleki leveleire, mert másokkal folytatott levelezést.⁸⁰

Teleki 1850 első napjaiban Londonba érkezett, hogy találkozzon Palmerstonnal. Január 4-én Klapka, az időközben Konstantinápolyból Párizsba menekült Andrássy, valamint Pulszky társaságában részt vett a lengyel, orosz,

⁷⁷ MOL Kossuth Gyűjtemény (R90) időrendi rész (I.) 559. A levelet közli HAJNAL, 1927. 517–518. és TLVM 39–40. Lásd még LENGYEL, 100.; KEMÉNY G., 84.; HORVÁTH, I. 300.

⁷⁸ R90 I. 602. Közli HAJNAL, 1927. 574–575. Lásd még LENGYEL, 101.

⁷⁹ R90 I. 618. Közli HAJNAL, 1927. 596–600. és TLVM 42–46. Lásd még HAJNAL, 1927. 406.; LENGYEL, 101–102.; KEMÉNY G., 84–85.; HORVÁTH, I. 316–317., 320.

⁸⁰ HAJNAL, 1927. 255., 542., 574.; HORVÁTH, I. 310.

román emigránsokkal a délkelet-európai nemzetek abszolutizmus-ellenes összefogásáról folytatott tárgyaláson, ahol javaslatot tettek egy konföderációs bizottság megalakítására. Londonban Henningsennel is megbeszélést folytatott, aki megismertette a konföderációra vonatkozó tervezetével.⁸¹ Párizsba visszatérve londoni tapasztalatairól beszámolt Kossuthnak. Palmerston kedvező benyomást tett rá, de a Henningsen által előadott, Kossuthnal még Viddinben egyeztetett terv, miszerint a délkelet-európai nemzetek a Török Birodalom névleges szuverenitása alatt egy konföderációban egyesülnének, nem nyerte el tetszését, sőt úgy vélte, egyik érintett fél sem elégedne meg vele. Ehelyett arra kérte Kossuthot, hogy nyilatkozzon a közvélemény előtt a magyar emigráció által képviselt elvekről, elsősorban arról, hogy forradalom helyett alkotmányos rendet akarnak, másrészt pedig, hogy a nemzetiségekkel igazságosak voltak, s a jövőben sem törekednek felsőségre fölöttük. E levél szerint Teleki már arra számított, hogy Kossuth megérkezéséig hónapok telhetnek el, ezért sürgette nyilatkozattételét, hogy addig is lépéseket tehessenek a nemzetiségek megnyerésére. Szarvady másnap kelt levelében, nyilvánvalóan Teleki intenciói alapján, tájékoztatta Kossuthot az európai politikai helyzetről, az egyes nemzeti törekvésekről és az ausztriai politikáról, s jelezte, hogy a nemzetiségekhez a felsőségi igény feladása alapján célszerű szólni, s jelentős engedményeket kell nekik tenni. Teleki tehát továbbra is ragaszkodott 1849 tavaszán kialakított álláspontjához, a nemzetiségek feletti szupremácia feladásához. Érdekes, hogy mind ő, mind pedig Szarvady a gyorsan változó politikai helyzetre hivatkozva kérte Kossuthot, hogy nyilatkozatán módosításokat tehessenek.⁸² Ennek az lehetett az oka, hogy a korábbi, Kossuth részéről a külföldnek szánt fontos megnyilatkozásokkal Teleki mindig elégedetlen volt.

Kossuth, noha még nem nyilatkozott politikai céljairól, újra felvette Telekivel a kapcsolatot, hisz a párizsi emigráns következő, március 27-i leveléből tudjuk, hogy február 3-án írt neki, amit ő március közepén kapott meg. Sajnos a levél mindmáig ismeretlen. Teleki ebben a levelében ismét hangsúlyozta, hogy az emigrációnak egységesnek kell maradnia, és Kossuth körül kell tömörülnie. Ennek háttérében az emigráción belül felerősödő elkülönülések és egymás elleni támadások, illetve egyesek részéről Kossuthnal elégedetlenkedő megnyilvánulások húzódtak meg.⁸³

⁸¹ HAJNAL, 1927. 377–383.; DEÁK, 1932. 337.; LENGYEL, 102–106.; KEMÉNY G., 78–79., 87–88.; HORVÁTH, I. 317. Az emigránsok formálódó együttműködéséről PULSZKY, II. 27–28.; KOSÁRY, 25. és BODEA, Cornelia: *Teleki László és az 1848-as román emigráció*. in: *Teleki és kora*. 107. továbbiakban: BODEA.

⁸² Teleki László Kossuth Lajosnak 1850. január 26. R90 I. 692. Részletét közli DEÁK, 1932. 338–339. Szarvady Frigyes Kossuth Lajosnak 1850. január 27. R90 I. 693.

⁸³ R90 I. 731.; HORVÁTH, I. 319.

Kossuth február közepén hagyta el Sumlát és csak miután internálása színhe-lyére, az ázsiai Kütahiába megérkezett, vette fel Telekivel az érdemi politikai kapcsolatot az addigi eseti levélváltások után.⁸⁴

A Török Birodalomba menekültek számára Konstantinápoly kiemelkedő jelentőséggel bírt. Nemcsak azért, mert úgy vélték, hogy ott dől el sorsuk, hanem mert a külfölddel is a török fővároson keresztül tartottak kapcsolatot. Amikor november végén Andrassy elhagyta állomáshelyét, a Kossuth által már októberben Konstantinápolyba küldött, angol alattvalóként szabadabban mozgó Guyon tábornok intézte az emigránsok ügyeit, majd 1850 tavaszán, miután Guyont a török kormány alkalmazta, gróf Vay László lett az ottani megbízott. Kossuth azt követően fordult ismét nyugati ágenseihez, hogy internálása miatt csalódott a Portában, és enyhült az orosz-török konfliktus.⁸⁵

Április 18-án kelt részletes levelében beszámolt internálási helye körülmé-nyeiről, s több utasítást is adott Telekinek. Megkérte, hogy előbb a nyugati dip-ломatáknál tegyen lépéseket az internálás idejének lerövidítésére, és csak ha nem jár eredménnyel, forduljon a közvéleményhez. Néhány levelet is mellékel, amiből Teleki tájékozódhatott lépéseiről, illetve amiket felhasználhatott saját akciójában. Mellékelte a konstantinápolyi angol, francia és amerikai követek-hez, illetve a törökországi szárd követnek, Tecco bárónak írt levelét, amelyben az előző iratok átadására kérte. Mellékelte Palmerstonnak szóló levelét és azt a memorandumot, amit közzé kívánt tételni abban az esetben, ha a diplomáciai lépések sikertelenek lennének. Kossuth ezen kívül érveket szolgáltatott arra vonatkozóan, hogy Ausztria nem töltheti be Oroszországot ellensúlyozó szere- pét sem Oroszország szövetségeseiként, sem pedig annak ellenfeleként. Szerinte ezt hatékonyabban képviselhetné egy független Magyarország és az Ausztria helyén létesített magyar, lengyel, román, szerb és horvát államszövetség. Kos- suth közölte Telekivel, hogy a nemzetiségekhez szóló irata elkészült, de még nem tartja célszerűnek elküldeni, mert akadályozhatná a diplomáciai lépések sikerét.⁸⁶

Kossuth levele csak két hónapos út után érkezett meg Telekihez, aki Kos- suthhoz aznap írt levele szerint június 26-án kapta meg és késlekedés nélkül be is számolt róla Pulszkynak, illetve elküldte neki a levél mellékleteit, valamint Kossuthnak még Brüsszában március 27-én kelt, az Egyesült Államok népéhez szóló kiáltványát.⁸⁷ Teleki Guyon levelére hivatkozva kifejtette Pulszkynak,

⁸⁴ Teleki egyik levelében (R90 I. 796) utal Kossuth egy még Brüsszában április 5-én kelt levelére.

⁸⁵ HAJNAL, 1927. 264–265., 303.; JÁNOSSY, 1940. 399.; LENGYEL, 106.

⁸⁶ R90 I. 742. Közli PULSZKY, II. 35–41. és HORVÁTH, II. 215–219. Lásd még LENGYEL, 107.; HORVÁTH, I. 312.

⁸⁷ Az említett levél Teleki László Kossuth Lajosnak 1850. június 26. R90 I. 806. Teleki ebben a levelében még egy április 18-a előtti Kossuth levélre válaszolt, ami még ismeretlen. A Brüsszában kelt kiáltvány: R90 I. 729. Közli ÁCS Tivadar (szerk.): *Kossuth demokráciája*. Budapest, 1943. 17–32. továbbiakban: ÁCS.

hogy a Porta egy évi internálásra tett ígéretet Ausztriának, ami augusztus végén telik majd le, s addig a nyugati hatalmak nem tehetnek semmit. Bár Teleki is szkeptikus volt a diplomáciai lépések eredményességét illetően, mégis kereste a lehetőségét, hogy Kossuth levelét átadhassák Palmerstonnak, illetve, hogy tárgyalhassanak más befolyásos politikusokkal is.⁸⁸

Pulszky, aki még 1849. július végén, illetve augusztus 7-én írta utolsó leveleit Kossuthhoz, csak a következő év februárjában vette fel a kapcsolatot ismét vele. Levelében az emigránsok helyzetéről számolt be és hazai hírekkel is szolgált, s arról győzködte Kossuthot, hogy kiszabadulása után Angliába menjen.⁸⁹ Kossuth csak május 17-én írt Pulszkynak, s arra kérte gondoskodjon gyermekeiről, ha azoknak Angliába kellene menekülniük. Kifejtette bírálatait az angol külpolitika erélytelenségéről, hiszen Anglia biztatására, vélte, a Porta szabadon engedné őket, sőt egy határozottabb angol politika Oroszországot is visszaszorítaná, és biztosíthatná az európai nemzetek jogait az abszolutista hatalmakkal szemben. Kossuth határozottan felszólította Pulszkyt, hogy kérdezze meg Palmerstontól, van-e Angliának politikai célja a magyar emigrációval, s közöljék azt vele, mert ő „politikai tényező”, s nem hagyja magát eszközként felhasználni. A szerbekkel folytatott tárgyalások érdekében pedig arra kérte, hogy szerezze meg Anglia támogatását az egyezség előmozdítására.⁹⁰

Kossuth tehát 1850 tavaszán felvette a kapcsolatot nyugati ágenseivel, azzal a szándékkal, hogy politikai céljai megvalósításában közreműködésüket kérje, ám a Pulszkynak írt levele is több mint két hónap alatt érkezett meg a címzettéhez, így a válasz is csak július 30-án született meg rá.⁹¹ A késés félreértést is okozott, hiszen amikor Teleki Kossuth június 15-i leveléből július közepén értesült arról, hogy a kormányzó írt Pulszkynak, és arra kérte, hogy közölje a levelet vele is, július 21-én szemrehányást tett londoni kollégájának, hogy Kossuth levelét nem küldte át neki.⁹² Feltehetően azonban a levél addig még meg sem érkezett Londonba.

⁸⁸ Teleki László Pulszky Ferencnek 1850. június 26., július 10. és július 21. VÉRTESY, 233–236.

⁸⁹ Pulszky Ferenc Kossuth Lajosnak 1850. február 17. R90 I. 712. Pulszky jelentkezése összefüggésben lehetett azzal a szöketési tervvel, amit Teleki és Pulszky kezdeményezett és megvalósítására Henningsen vállalkozott, aki 1850. február közepén indult vissza Kossuthhoz. HAJNAL, 1927. 383–388., 412.; JÁNOSSY, 1940. 4.; LENGYEL, 103. Lásd még Teleki László Pulszky Ferencnek 1849. február 21. VÉRTESY, 232–233. és PULSZKY, II. 15., 34., 58., 61.

⁹⁰ Kossuth Lajos Pulszky Ferencnek 1850. május 17. R90 I. 764.

⁹¹ Pulszky július elején kapta meg Telekitől Kossuth április 18-i levelét és annak intenciói szerint beszélt Palmerstonnal. Tárgyalásairól július 30-i levelében számolt be Kossuthnak (R90 I. 854), közölve vele, hogy Palmerstont sorsuk csak emberi és nem politikai tekintetből érdekli. Részletelesen szólt az emigránsok helyzetéről is. Pulszky későbbi visszaemlékezése szerint levelét a konstantinápolyi olasz követség útján juttatta el Kossuthhoz. PULSZKY, II. 41. Lásd még JÁNOSSY, 1940. 77–79.

⁹² Teleki László Pulszky Ferencnek 1850. július 21. VÉRTESY, 236. A hivatkozott levél Kossuth Lajos Teleki Lászlónak 1850. június 15. R90 I. 797. ÁCS, 35.

Teleki június 26-án még nem Kossuth április 18-i levelére, hanem egy korábbi levélre válaszolt.⁹³ Közölte Kossuthal, hogy Guyontól értesült arról, hogy a Porta egy évig tartó internálást ígért Ausztriának. Azon az állásponton volt, s később ezt Pulszkynak is kifejtette, hogy az egy évet augusztustól kell számítani, és amikor az lejár, akkor kell határozottan fellépni az internálás megszüntetéséért.⁹⁴ Idő hiányában az április 18-i levélre ekkor nem válaszolt, hanem a legközelebbi alkalomra halasztotta azt. Július 5-én írt újra Kossuthnak.⁹⁵ Leveleiben elsősorban az angol belpolitikai helyzetről tudósította, és hogy milyen előkészületeket tettek a Palmerstonnal történő tárgyalásra. Ő maga a francia külügyminiszterrel kívánt a kérdésben értekezni.⁹⁶ Örült, hogy Kossuth megszólalt a nemzetiségi kérdésben, s közölte vele, hogy nyilatkozatát a lengyel emigráció is türelmetlenül várja.⁹⁷ Ismét kifejtette, hogy Kossuthra az emigráció egysége miatt is szükség van, s részletesen tájékoztatta az emigránsok közt kialakult ellentétekről.

Kossuth április 18-a után csak június 15-én írt újra Telekinek.⁹⁸ Panaszkodik, hogy hónapok óta nem kapott tőle levelet, ezért levelezésük lebonyolításával kapcsolatban több kérést fogalmaz meg. Mivel a levelek elkallódhatnak, vagy keshetnek, azt kéri, számozzák őket, hogy sorrendjük megállapítható legyen. Kossuth másolat készítését is javasolja, s azt, hogy leveleikben röviden írják le az előző tartalmát. Biztosabbnak tartja, ha Párizsba szánt leveleit a konstantinápolyi angol követ útján Londonba Pulszkyhoz küldi, s majd ő továbbítja azokat a francia fővárosba. Mindebből arra lehet következtetni, hogy Kossuth rendszeresen és félreértéseket kiküszöbölve kívánt Telekivel kapcsolatot tartani, feltehetően azért, mert korlátozott politikai lehetőségei miatt fontos szerepet szánt neki. Teleki Kossuth javaslatait részben elfogadta, ezután ő is számozta leveleit, de jelezte, hogy másolatot, mivel nincs titkára, nem tud készíteni, s épp Kossuth május 17-i levelével történtek miatt, amit Pulszky késlekedett hozzá átküldeni, kifogásolta, hogy Londonon keresztül kapja küldeményeit.⁹⁹

⁹³ R90 I. 796. szám alatt található, valószínű július közepén kelt Teleki levél szerint ez egy április 5-i keltezésű, még Brüsszban írt Kossuth levél volt, ami azonban nem ismert. TLVM 53.

⁹⁴ R90 I. 806.

⁹⁵ R90 I. 821.

⁹⁶ Pulszkynak július 21-én erről már mint megtörtént tényről írt. VÉRTESY, 236.

⁹⁷ Kossuth fogalmazásában fennmaradt egy 1850. április 14-i keltezésű, Czartoryski herceghez írt levél (R90 I. 739) a nemzetiségi kérdés tárgyában, de Horváth Zoltán szerint a levél sosem lett elküldve. HORVÁTH, II. 205.

⁹⁸ R90 I. 797. A levél egy példánya megtalálható az OSZK Kézirattárában Fond VIII/1871. Közli ÁCS, 35–50. és kihagyásokkal DEÁK, 1932. 376–392. Lásd még SZABAD György: *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977. 170–174.

⁹⁹ Teleki László Kossuth Lajosnak 1850. [július közepe] R90 I. 796. Közli TLVM 52–57. és kihagyásokkal DEÁK, 1932. 508–512. Lásd még HORVÁTH, I. 325.

Kossuth, mint írta, Telekitől nem kapott levelet, de ismert volt előtte Teleki május 7-én és május 16-án Batthyány Kázmérnak írt két levele. Ezek a levelek, amikben a párizsi emigráns a nemzetiségi kérdés megoldásáról, a délkelet-európai nemzetekkel történő együttműködés feltételeiről és a török szuverenitása alatt létesítendő konföderációról fejtette ki álláspontját, sajnos elvesztek, s máig sem ismertek.¹⁰⁰ Kossuth Teleki nézeteihez pontról pontra haladva fűzött megjegyzéseket, amit levele mellékletként szintén június 15-i keltezéssel Telekihez is eljuttatott.¹⁰¹ Ezen időszakból származó legjelentősebb levelében pedig kifejtette konföderációs nézeteit, a nemzetiségekkel kapcsolatos álláspontját és Magyarország jövőbeli berendezkedésének alapelveit, ami a következő év tavaszán kidolgozott alkotmányterve előzményének is tekinthető. Kossuth levele zárlatában nem mutatkozott kompromisszumra hajlandónak, inkább eltökéltnek nézetei megvalósításában, sőt hangot adott azon később erősen bírált véleményének, hogy a haza felszabadítását diktátorként akarja vezetni, s ha sikeres a felszabadító háború, önként leteszi a hatalmat, mivel nem akar azzal visszaélni.¹⁰²

Teleki sem június 26-i, sem július 5-i levele, mint már korábban volt róla szó, nem Kossuth június 15-i levelére és észrevételeire született válaszok. De ismert egyes számmal jelölt válasza Kossuth e két nevezetes megnyilatkozására.¹⁰³ Igaz, az keltezetlen, így keletkezésének ideje körül bizonytalanság alakult ki a szakirodalomban. A Magyar Országos Levéltárban, de már korábban a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában a két június 15-i Kossuth irat közé lett besorolva, azzal a megjegyzéssel, hogy csak június 15. után keletkezhetett, a szövegkiadások és hivatkozások pedig június 15-re, vagy júniusra, esetleg június 15. utánra datálják. Kossuth levele, az eddigi példákat látva, nem érkezhett meg Telekihez július közepe előtt, s Teleki valószínű napokon belül felelt neki, mert levelét Kossuth augusztus 17-én kapta meg, majd augusztus 22-i keltezés-

¹⁰⁰ A levelekről említést tett Deák Imre, Horváth Zoltán és Spira György is, de utóbbi csak egy levélről tud. DEÁK, 1932. 375., 456.; HORVÁTH, I. 332., II. 228.; SPIRA György: *Kossuth és alkotmányterve*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1989. 15. továbbiakban: SPIRA.

¹⁰¹ R90 I. 795. Közli DEÁK, 1932. 456–467. és HORVÁTH, II. 221–232. Deák Imre a június 15-i keltezésű levél és észrevételek régi, még a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában kapott jelzet-számait felcserélte. DEÁK, 1932. 376., 456. Lásd még HORVÁTH, I. 332–333.

¹⁰² SPIRA, 16–18.; HERMANN, 1994. 108–109.; PAJKOSSY Gábor (szerk.): *Kossuth Lajos*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 1998. (1999) 17.; SZABAD György: *Kossuth irányadása*. Budapest, Válasz Könyvkiadó, 2002. 198–199.; DOBSZAY Tamás: *Kossuth Lajos*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2003. 255. Kossuth diktatúra tervéről LENGYEL, 111.; KEMÉNY G., 85., 88.; HORVÁTH, I. 336–337.

¹⁰³ R90 I. 796. Közli TLVM 52–57.; CSORBA, 1998. 153–157. és kihagyásokkal DEÁK, 1932. 508–512.

sel válaszolt rá.¹⁰⁴ Július 17-én Szarvady is írt Kossuthnak, s levelében megemlítette, hogy Teleki is készül írni.¹⁰⁵

Teleki válaszában határozottan elutasította Kossuth diktatúratervét és azt, hogy a nemzetiségi kérdésben nem tűnik vitakésznek. Látva, hogy Kossuth álláspontján nem kíván változtatni, igyekezett tompítani a köztük lévő nézetkülönbséget, de fenntartotta azt a véleményét, hogy a szerbeknek és románoknak területi alapú autonómiát kell biztosítani. Nem is annyira a politikai kérdésekre reagált, mint inkább a személyét sértő megjegyzésekre, miszerint ő még párizsi követként támogatta a lengyel emigráció azon törekvését, hogy a horvátoknak fegyvert szerezzenek. Indulatosan utasította vissza e vádakát, rágalmat sejtve mögötte, s Kossuthnak szemrehányást tett, hogy miként feltételezheti ezt róla. Felrótta Kossuthnak azon lépéseit, amit bizalmatlansága jeleinek tekintett, hogy tudtán kívül több személynek is adott megbízatást Párizsba, hogy újabb diplomáciai feladatokkal Henningsent bízta meg és nem őt vagy Pulszkyt, s nehezményezte azt is, hogy bizalmatlan volt a lengyelekkel, és Czartoryski herceg követét, az ajánlásával Kossuthot még Szegeden felkereső Zamoyskit ridegen fogadta.¹⁰⁶

Közben Kossuth több levelet is írt Telekinek. Második és harmadik számú levele nem ismert. Negyedik számú levelében ezek tartalmát röviden közölte, ám Teleki augusztus 16-i leveléből kiderül, hogy hozzá sem jutottak el.¹⁰⁷ Kossuth negyedik levelében, amit július 5-én írt, még nem kapott választ június 15-i levelére, így sürgette Telekit, hogy reagáljon az abban kifejtett konföderációs nézeteire. Azok alapján hajlandó lenne a nemzetiségekkel is tárgyalni, de szeretne velük személyes kapcsolatba lépni, ezért azt kéri, hogy követeik keressék őt fel. Kossuth beszámolt a törökországi emigráció széteséséről és megemlítette azt a tervét, hogy török földön egy kolóniát létesítene, a menekültek megélhetése és együtt maradásuk biztosítására.¹⁰⁸ Július 23-i ötödik levelében Teleki június 26-i levelére válaszolt, amit előző nap kapott meg. Ismét szóba hozta a telepítési tervet és az emigránsok megélhetési gondjait. Leírta, hogy maga is pénztelenséggel küzd, s bizonytalannak tartja az internálás idejét. Ismét Palmerston-

¹⁰⁴ Deák Imre a levél körüli zavart azzal is fokozta, hogy először azt Kossuth június 15-i levele előzményének tartotta. DEÁK, 1932. 375.; TLVM 52.; KEMÉNY G., 85.; HORVÁTH, I. 336. A levél biztosan a július 5-i még utolsó számozatlan és az augusztus 6-i második számú Teleki levél között keletkezett, de legnagyobb valószínűsége a július közepi keletkezésnek van.

¹⁰⁵ Szarvady Frigyes Kossuth Lajosnak [1850.] július 17. R90 I. 1297. A levél keltezéséről hiányzik az évszám, s a MOL-ban az 1851-es levelek közé sorolták be, ami azért nem valószínű, mert 1850 őszén Teleki már levelező partnereivel is közölte, hogy megromlott a viszonya Szarvadyval, a levélből pedig az derül ki, hogy napi kapcsolatban vannak. Az 1850-es dátum melletti egyértelmű bizonyíték, hogy Szarvady említi a Haynau menesztéséről szóló híreket.

¹⁰⁶ KEMÉNY G., 85.; HORVÁTH, II. 226.; TLVM 56–57. A fegyverszállítási kérdésben kialakult vitát ismerteti HORVÁTH, I. 335–336.

¹⁰⁷ TLVM 58.

¹⁰⁸ R90 I. 824.

től várta, hogy nyomást gyakoroljon a török kormányra, ezért újabb, az internálás megszüntetésére irányuló érvekkel egészítette ki az április 18-i levelében közöltek.¹⁰⁹

Kossuth Kütahiából küldött első levelei több mint két hónap alatt érkeztek meg Nyugat-Európába. A nyár folyamán, amikor már rendszeres levelezést folytatott Telekivel, s más nyugati emigránsokkal is levelezett, ez az idő felére csökkent. Teleki augusztus 6-i második számú levelében ismét kérte Kossuthot, hogy ne Londonba, hanem Párizsba küldje leveleit, hisz Pulszky levelét is ő továbbítja Kütahiába.¹¹⁰ Bírálta Pulszkyt, mert Palmerstonnal folytatott tárgyalásain több alternatívát nyitva hagyott az internálás végét illetően, s nem osztotta Palmerstonról kialakított véleményét sem, mert szerinte az angol külügyminiszter használhat a magyar ügynek. Elvetette Pulszkyknak azt a javaslatát is, hogy Amerikában telepedjen le az emigráció, csak egy rövidebb körutat tartott szükségesnek. Teleki ismertette a francia belpolitikai helyzetet, kitért az európai viszonyokra, s akárcsak Pulszky, szólt az emigráción belüli ellentétekről. Részletesen foglalkozott Ausztriával és a magyarországi helyzettel, kedvezőnek tartva, hogy a konzervatívok fellépésükkel gyengítik az abszolutista hatalmat.¹¹¹ Ismét reagált Kossuth június 15-i leveleiben megfogalmazott vádjaira, elsősorban a horvátokkal kapcsolatos állításokat nehezményezte.

Teleki augusztus 16-án írta harmadik számú levelét, amelyben Kossuth negyedik, július 5-i levelére válaszolt, egyben jelezte azt is, hogy második és harmadik számú leveleit nem kapta meg. Engedve Kossuth felszólításának, összegezte a nemzetiségi kérdésben kialakított álláspontját, miszerint a románoknak és szerbeknek kollektív jogokat is biztosítana. Közölte Kossuthal, hogy részletekbe bocsátkozó tervezetét a nemzetiségek hosszasan vitatnák, s mivel a részletekben még a magyar emigráció sem tud megegyezni, ezért azt javasolta, csak annyit jelentsenek ki, hogy a függetlenség kivívásakor a kérdést egy alkotmányozó gyűlésen rendeznék az érintett nemzetekkel. A Kossuth által felvetett törökországi telepítési terv ügyében még nem tudott lépni.¹¹² Teleki ehhez a leveléhez csatolta Vukovics levelét, amelyben az egykori igazságügyi miniszter

¹⁰⁹ R90 I. 844. A levél egy példánya megtalálható az OSZK Kézirattárában Fond VIII/1871. A levélről Teleki augusztus 27-én írt Pulszkyknak. VÉRTESY, 239.

¹¹⁰ R90 I. 866. Részletét közli DEÁK, 1932. 504–505. Az említett Pulszky levél a már hivatkozott július 30-i keltezésű (R90 I. 854).

¹¹¹ Klapkának 1850. augusztus 1-én írt levelében még kedvezőbben nyilatkozott a hazai konzervatívokról. Közli KLAPKA György: *Emlékeimből*. Budapest, Franklin Társulat, 1886. 328–331. továbbiakban: KLAPKA.

¹¹² R90 I. 876. Kihagyással közli TLVM 58–61. és részletét DEÁK, 1932. 506–507.; CSORBA, 1998. 158. Lásd még HORVÁTH, I. 333., 342.

is kifejtette véleményét Kossuth konföderációs tervezetéről. Ezzel megindult a levelezés közte és Kossuth között is.¹¹³

Kossuth csak augusztus 17-én kapta meg Teleki első számú, július közepén írt levelét, amelyben végre reagált konföderációs nézeteire, s már augusztus 22-én válaszolt is rá hatodik számú levelében. Megpróbált reményt kelteni politikájuk sikerét illetően az egészségi állapota miatt állandóan panaszkodó és leveleiben is zaklatottnak mutakozó Telekiben. A nemzetiségi kérdésben kialakított álláspontjukat viszont teljesen ellentétesnek tekintette, miután úgy látta, hogy a Teleki által a szerbeknek és románoknak juttatandó tartományi jogokból a többi hazai nemzetiség is részesedni akar majd, s az az ország feldarabolásához fog vezetni. Kossuth ezért határozottan és újra elutasította az ország belső föderalizálását, de nyitottnak mutakozott arra, hogy az integritását megőrző Magyarország más országokkal alkosson szövetséget, konföderációt. Felelt azon szemrehányásokra, amit Teleki tett neki június 15-i levelére válaszolva, s igyekezett eloszlatni a félreértéseket a fegyverszerzési ügyben és a lengyelekkel kapcsolatban, illetve a Párizsba küldött megbízottak esetében. Kossuth levelében hosszan fejtegette diplomáciai terveit, úgy vélte, ha a magyar függetlenség kivívásában Anglia nem támogatta, és nem is fogja támogatni őket, legalább azt kell biztosítaniuk, hogy egyik nagyhatalom se avatkozhasson be más országok belügyeibe. Erre irányuló agitációt várt Telekitől, és kiszabadulása esetén maga is ezért akart fellépni, akár még Amerikában is.¹¹⁴

Kossuth mikor ezt a levelét írta, még csak előző, ötödik számú, július 23-i levele érkezett meg Telekihez, aki szeptember 7-én válaszolt neki negyedik számú levelében. Teleki sajnálkozott az internálás körülményein és újra mozgósította kapcsolatait, már augusztus 18-án írt Lord Dudley Stuart angol képviselőnek, a magyar ügy pártfogójának, hogy ő is beszéljen Palmerstonnal. Az augusztus 21-én létrejött találkozási augusztus 25-én értesítette Telekit, aki levelét Kossuthal is tudatta. Röviden írt a francia belpolitikai helyzetről és újra jelezte, hogy Kossuth kolonizációs terve érdekében nem tudott lépéseket tenni.¹¹⁵

Kossuth következő, hetedik számú levelét szeptember 18-án írta. A levél előzménye, hogy a román emigráció megegyezési szándékáról levelében tudósította őt Heliade-Radulescu, amit Kossuth már egy hónappal korábban megkapott. Ez a levél nem ismert, Kossuth ugyan válaszával együtt tájékoztatta róla Telekit, de az ő hagyatékában sem maradt fenn. Kossuth választát Telekihez intézte, s arra kérte, hogy csak szóban tájékoztassa Heliadét nézeteiről. Kifejtette véleményét az 1848-49. évi nemzetiségi mozgalmakról, a dákoromán törek-

¹¹³ Vukovics Sebő Kossuth Lajosnak 1850. augusztus 14. R90 I. 873. Részletét közli DEÁK, 1932. 507.

¹¹⁴ R90 I. 882. Első részét közli DEÁK, 1932. 538–547. Lásd még HORVÁTH, I. 335., 337.

¹¹⁵ R90 I. 901.

vésekről, de nem zárkózott el a románok közeledésétől, mivel az egy oroszellenes szövetséggel kecsegtetett. Kijelentette, hogy a szabadságot a népek közös kincsének tekinti, egyenlő jogokat akar biztosítani minden nemzetiségnek, de elutasította Magyarország nemzeti alapon történő feldarabolását. Bár levelében közvetlenül nem reagált Teleki egyetlen sorára sem, a franciaországi emigráns újra meggyőződhetett róla, hogy Kossuth nem módosított a nemzetiségi kérdésben már korábban kifejtett álláspontján.¹¹⁶

Kossuth augusztus 22-i, hatodik levelére, ami Teleki első számú levelére volt válasz, Teleki szeptember 27-én, ötödik számú levelében felelt. Ismét vitatkozott Kossuthtal a horvát fegyverszerzési ügyben történt érintettségéről, amiről a kütahiai emigráns újabb részleteket közölt vele. Kossuthnak arra a megállapítására, hogy útjaik politikai nézetkülönbségük miatt elváltak, akként reagált, hogy azt nem látja indokoltnak, de elfogadja. A nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban újra kifejtette, hogy egyikőjük nézeteit se fogadják el a nemzetiségek képviselői, s nem célszerű alkotmányos intézmények tervezgetésébe bocsátkozni, helyette csak egy elvet, az általános választójog elvét kellene kimondani.¹¹⁷ Teleki hosszan foglalkozott Csernátony esetével, mert Kossuth augusztus 22-i levelében arra kérte, hogy nézeteit közölje Csernátonyval és Irányival, akik szintén írtak neki.¹¹⁸ Mivel Csernátonyval szemben mind erkölcsi, mind politikai kifogásai voltak, ugyanis az otthon megjelenő félhivatalos Magyar Hírlapban és a Pesti Naplóban közölt tudósításaiban nyilvánosságra hozott több titkos emigrációs határozatot, s cikkeivel Franciaországban is bonyodalmat okozott, Teleki megszakította vele a kapcsolatot, s az emigráció is kizárta soraiból. Csernátónynak csak Szarvady Frigyes, Irányi Dániel és Thaly Zsigmond kelt pártjára, akik szintén kiléptek az emigrációs egyesületből, de Teleki szerint nem Csernátony kizárása, hanem Brüsszelbe költözésük miatt. Az otthoni lapokban ugyancsak cikkeket megjelentető Szarvadyval is megromlott Teleki viszonya, Irányira viszont nem volt panasza, csak azt feltételezte, hogy a hazai konzervatívok megítélésében kifogásolta nézeteit, amiről Kossuthnak is beszámolt.¹¹⁹

¹¹⁶ R90 I. 911. Közli DEÁK, 1932. 603–608. Lásd még u. o. 602–603. és BODEA, 108.

¹¹⁷ R90 I. 921. Részletét közli DEÁK, 1932. 601–602. Lásd még HORVÁTH, I. 335., 338. Horváth Zoltán szeptember 20-i keltezéssel hivatkozott a levélre.

¹¹⁸ DEÁK, 1932. 543. Csernátony Lajos 1850. január 3-án és május 9-én írt Kossuthnak, Irányi Dániel pedig július 5-én. A Csernátony ügyről KEMÉNY G., 88–89. és HORVÁTH, I. 321–323., 328–329. Lásd még JÁNOSSY, 1940. 67–68., 463. A 66. lapon viszont Jánossy Dénes teljesen hibásan értelmezte Teleki, Csernátony és Szarvady kapcsolatát. Cáfolatát lásd HORVÁTH, I. 320–321., 328.

¹¹⁹ Irányi másképp látta a Csernátony ügyet. Szerinte a vádak csak ürügyet szolgáltak a viselkedésével maga ellen indulatokat gerjesztő Csernátony kizárására. Ugyanakkor Telekitől történő eltávolodását azzal magyarázta, hogy túl passzívnak tartotta kivárákos politikáját, míg ő a jövő forradalmának aktívabb előkészítését szorgalmazta. Irányi Dániel Kossuth Lajosnak 1850. december 14. R90 I. 979.

Ártalmasnak tartotta, hogy Kossuth kapcsolatban van Csernátonyval és arra kérte, hogy ne írjon többet neki, de Kossuth továbbra is levelezett vele.¹²⁰

Teleki október 26-i, hetedik számú levelében is visszatért az ügyre és újra kérte Kossuthot, hogy szakítsa meg Csernátonyval a kapcsolatot. Cáfolta a magyarországi amnesztiáról terjedő híreket, de biztosította, hogy mindent megtesz kiszabadításukért. Bár úgy látta, hogy a francia és angol kormánynál is kimerítettek minden eszközt, mégis megígérte, hogy Pulszkyn és Dudley Stuarton keresztül ismét próbálkozni fog Lord Palmerstonnál.¹²¹ Ez a levél egy szeptember 20-i Kossuth levélre utal. Kossuth utolsó, hetedik számú levelén szeptember 18. a keltezés, de saját feljegyzése szerint 20-án adta postára. Ugyanott szerepel az a megjegyzés is, hogy a nyolcadik számú levélnek nincs másolata, aminek következtében az nem is ismert.¹²² Ugyanakkor Teleki hatodik számú levele is hiányzik, ami a számozás szerint szeptember 27. és október 26. között kellett, hogy keletkezzen.

Az internálás egy éves évfordulója közeledtével, a nyár folyamán élénk volt tehát Teleki és Kossuth közt a levelezés, majd amikor meggyőződhetek róla, hogy a török kormány nem vet véget az internálásnak, és annak tartama még bizonytalanabbá válik, ritkultak, sőt akadozottá lettek a levélváltások. Ebben szerepe lehetett politikai nézetkülönbségükön kívül, a közös akció eredménytelenségének és az azt követő tanácsstalanságnak. Október 26-i levelében Teleki még azt írta Kossuthnak, hogy tíz nap múlva újra ír, de nincs több ismert Kossuthnak szóló levele az év végéig. Kossuth sem lehetett túl aktív, mert Teleki december 10-én arról panaszkodik Pulszkyknak, hogy egy hónapja nem kapott Kossuthtól levelet, csak Batthyány írt neki.¹²³

Teleki Kossuth leveleit folyamatosan átküldte Pulszkyhoz, s volt olyan Pulszky levél is, amit ő továbbított Kossuthhoz.¹²⁴ Pulszky szeptember 22-én

¹²⁰ Csernátony kizárásáról Vukovics is tájékoztatta Kossuthot 1850. szeptember 27-i levelében (R90 I. 919). Az ügyről Teleki több levelében is közölt részleteket. Teleki László Pulszky Ferencnek 1850. szeptember 20., szeptember 26. VÉRTESY, 239–241. Teleki László Batthyány Lajosnénak 1850. szeptember 20. és Ivánka Zsigmondnak 1850. október 17. HORVÁTH, II. 232–234. Szarvadyval megromlott viszonyáról Pulszkyt is tájékoztatta. Teleki László Pulszky Ferencnek 1850. november 23., december 10. VÉRTESY, 242–244. Lásd még HAJNAL, 1927. 330. és LENGYEL, 98.

¹²¹ R 90 I. 939. Közli TLVM 67–69. és HORVÁTH, II. 235–236. Az újabb akciók sikeréhez Teleki nem sok reményt fűzött. Teleki László Pulszky Ferencnek 1850. december 10. VÉRTESY, 243–244.

¹²² R90 I. 911. Az is elképzelhető, hogy Kossuth a Heliadénak szánt szeptember 18-i levele mellett küldött egy másikat Telekinek, amiben szóba hozta az amnesztia kérdését, s arra utalt Teleki október 26-i válasza.

¹²³ Teleki László Pulszky Ferencnek 1850. december 10. VÉRTESY, 243–244. Batthyány Kázmér október 23-án kelt levelét említi november 23-i levelében. U. o. 242.

¹²⁴ Teleki László Pulszky Ferencnek 1850. augusztus 27., szeptember 20., szeptember 26., október 2. VÉRTESY, 239–241.

válaszolt Kossuth egy augusztus 20-án kelt levelére, amiből úgy tűnt számára, hogy levelei nem érkeztek meg Kütahiába, ezért röviden összefoglalta július 30-i levele tartalmát, biztosította Kossuthot, hogy ágenseként működik Angliában, és kifejezte reményét, hogy tevékenységéről Henningsen beszámolt neki.¹²⁵ Ez megtörtént, mert Kossuth augusztus 22-i levelében azt írta Telekinek, hogy Pulszkyról semmit se tud, csak amit Henningsen közölt róla. Pulszky visszaemlékezésében kiadta Kossuthnak a szeptember 22-i levélre küldött válaszát, amelyben részletesen taglalta internálása diplomáciai körülményeit és utasításokat adott Pulszkyknak, hogy milyen lépéseket tegyen kiszabadítása érdekében.¹²⁶ Kossuth biztosította Pulszkyt bizalmáról, de még mielőtt levele Londonba érkezett volna, ugyanis azt Konstantinápolyból Henningsennek kellett volna továbbítania, ám ő még november végén sem érkezett meg a török fővárosba, Pulszky november 21-én újra írt Kossuthnak, megismételve azt a véleményét, hogy a diplomáciától nem várhat semmit.¹²⁷ Kossuth december 21-én kapta meg ezt a levelet és azonnal válaszolt rá. Egyetértett Pulszkyval, sőt egyenesen ellenségesnek vélte a diplomáciát magával szemben, a szökést mégis elutasította, mert külpolitikájában fontos szerepet szánt a Portának, és nem akarta megrontani vele kapcsolatát.¹²⁸

Kossuth arra is megkérte Pulszkyt, hogy biztosítsa rendszeres levelezésük feltételeit, feltehetően azért, mert a hullámzó kedélyállapotú, egyre elkeseredettebbé és passzívabbá váló Teleki helyett, aki ráadásul eltérő politikai véleményének is hangot adott, inkább Pulszkyval akart kapcsolatot tartani. Mivel Kossuth válaszai késtek, és Henningsentől sem kapott tájékoztatást, Pulszky azt gondolta, hogy Kossuth bizalmatlan iránta, ezért igyekezett megmagyarázni, hogy miért késlekedett felvenni vele tavasszal a kapcsolatot.¹²⁹ 1851. január 30-i levele szerint már négy hónapja se Kossuthtól, se Henningsentől nem kapott tudósítást. Közben a kiszabadítás kérdésében is mind szkeptikusabb lett, még aláírásgyűjtéssel, gyűlések szervezésével és tiltakozó petíciók benyújtásával is próbálkozott, de sikertelenül.¹³⁰ Pulszky, aki február 23-án is írt Kossuthnak,

¹²⁵ R90 I. 914.

¹²⁶ PULSZKY, II. 41–51. Pulszky 1850. november 8-i dátummal közli Kossuth levelét, de a MOL-ban található Kossuth levél november 5-i keltezésű (R90 I. 947).

¹²⁷ R90 I. 960. A Kossuthot Kütahiában felkereső Henningsen több megbízatást is teljesített. JÁNOSSY, 1940. 405., 489.

¹²⁸ Kossuth Lajos Pulszky Ferencnek 1850. december 21. Közli PULSZKY, II. 52–55. A szökési tervről Pulszky részleteket közöl Kossuthnak írt 1851. április 5-i levelében (R90 I. 1168).

¹²⁹ Pulszky Ferenc Kossuth Lajosnak 1850. december 21. R90 I. 986. Pulszky még 1851. január 3-i levele írásakor sem kapott Kossuthtól választ, ezért sürgette, hogy írjon, de ne csak neki, hanem angliai támogatóiknak, Dudley Stuartnak és Cobdennek is (R90 I. 1052).

¹³⁰ Pulszky Ferenc Kossuth Lajosnak 1851. január 30. R90 I. 1077. 1851. február 9-i levelében Irányi Dániel is arról panaszkodott, hogy Kossuthtól nem kapott feleletet sem első, sem második levelére (R90 I. 1099). Henningsen Kossuth elől is hónapokra eltűnt, csak 1851. március elején

csak március elején kapta meg Kossuth november 5-i levelét, ami még a szeptember 22-i levélre volt válasz. A baráti hangú írásra azonnal felelt, s kissé megkésve magyarázattal szolgált még 1849-es külföldre távozása okairól. A hó végén írt újabb levele szerint megkapta Kossuth decemberi levelét, sőt még egy februári keltezésűt is.¹³¹

Párizsból egyre gyakrabban Vukovics tájékoztatta Kossuthot, aki november 10-én válaszolt egykori igazságügyi minisztere szeptember 27-i levelére. Vukovics a december 26-án érkezett levélre január 5-én felelt, amelyben kiemelte Teleki érdemeit, és úgy vélte, nem okozhat Kossuth és Teleki közt ellentétet eltérő álláspontjuk a nemzetiségeknek biztosítandó jogokról. Teleki rövid üzenetét, aki betegsége miatt nem írt Kossuthnak, Vukovics továbbította.¹³² Hasonló módját választotta az üzenetközlésnek, amikor Vukovics újabb, február 7-i levelére írta rá saját sorait, amelyben ismét betegségére és kimerültségére hivatkozva mentette fel magát az írás alól. Pedig, mint Pulszkyhoz írt leveléből kiderül, nem sokkal korábban kapta meg Kossuth egy december 20-án kelt rövid levelét, amiből áradt a reménytelenség, akárcsak Batthyány Kázmér leveléből, és a szokásos panasz a diplomataakra.¹³³ Ugyanígy járt el a következő alkalommal is, Vukovics 1851. március 6-án kelt levelét másnap saját üdvözlő sorával egészítette ki.¹³⁴

A Német Szövetség bővítése miatti tiltakozás kérdésében is elsősorban Vukovics tartotta a kapcsolatot Kossuthal. Ausztria azon kezdeményezése ellen, hogy az egész birodalmat, így a magyar korona országait is beléptessék a Német Szövetségbe, a magyar emigráció a nagyhatalmagnál kívánt tiltakozni. A Teleki által kezdeményezett memorandum elkészítésébe Kossuthot is be akarták vonni, amit Vukovics többször is szóba hozott előtte.¹³⁵ Kossuth hagyatékában fennmaradt több fogalmazványa is a tiltakozó iratnak, ami február elejére készült el, feltehetően Batthyány Kázmér közreműködésével.¹³⁶ Időközben a pári-

---

kapott róla hírt. Kossuth Lajos Pulszky Ferencnek 1851. március 13. és március 21. OSZK Kézirattár Fond VIII/537.

¹³¹ Pulszky Ferenc Kossuth Lajosnak 1851. március 2. (R90 I. 1125), március 9. (R90 I. 1133) és március 24. (R90 I. 1152)

¹³² R90 I. 1054. Vukovics 1851. január 17-én újra írt Kossuthnak, de az egész levél a francia belpolitikával foglalkozik (R90 I. 1063).

¹³³ R90 I. 1095. Közli TLVM 69. Lásd még HORVÁTH, II. 338. Teleki László Pulszky Ferencnek 1851. január 25. VÉRTESY, 315.

¹³⁴ R90 I. 1128. Részletét közli DEÁK, 1932. 633–634.

¹³⁵ Vukovics Sebő Kossuth Lajosnak 1851. január 5. (R90 I. 1054), február 7. (R90 I. 1095), március 6. (R90 I. 1128) A párizsiak akciójáról Teleki és Andrássy érdemeit kiemelve, leveleiben Pulszky is beszámolt Kossuthnak. Pulszky Ferenc Kossuth Lajosnak 1851. március 9. (R90 I. 1133), március 24. (R90 I. 1152), április 5. (R90 I. 1168).

¹³⁶ R90 I. 1081–1084. Kossuth tiltakozó iratát 1851. február 21-én Pulszkynek is elküldte (OSZK Kézirattár Fond VIII/537), de mivel az ügy lekerült napirendről, Pulszky, április 18-i levele szerint, nem tartotta szükségesnek, hogy nyilvánosságra hozzák (R90 I. 1185).

zsiak is elfogadtak, majd a francia kormányhoz benyújtottak egy ötfős bizottság, Teleki, Szemere, Klapka, Czecz és Vukovics által jegyzett, de valójában Teleki fogalmazta memorandumot, amit aztán Vukovics elküldött Kossuthnak, majd Teleki is beszámolt róla neki.¹³⁷ Teleki a londoniakat is be akarta vonni az irat elkészítésébe, de csak a tiltakozó akció kiszélesítésében számíthatott rájuk.¹³⁸ A magyar emigrációnak ez a lépése, felhívva a kérdés fontosságára a nagyhatalmak figyelmét, végül eredményt hozott.¹³⁹

Vukovics a Bálcescu-terv kapcsán is aktívnak mutatkozott, ugyanis a román emigráns az előző évi londoni tárgyalások folytatásaként, Teleki felszólítására, 1851 elején kidolgozta konföderációs javaslatát, amit a párizsi magyar emigráció megvitatott. Vukovics elsőként számolt be Kossuthnak a tervezetről és közölte fenntartásait, mert az Magyarországot szerinte három országra osztaná fel. Teleki rögtön kommentálta ezt a véleményt, miszerint ő nem ért teljesen egyet Vukoviccsal.¹⁴⁰ Vukovics következő levelében nemcsak a nevezett tervezetet küldte el Kossuthhoz, hanem saját részletes bírálatát a tervezet felett, s azt is közölte, hogy a párizsiak nagyobb része az ő nézeteit osztja.¹⁴¹

Teleki hosszabb levelet csak április 7-én írt újra Kossuthnak, amelyben két, február 1-i és március 7-i levelére válaszolt.¹⁴² A Német Szövetség ellen tiltakozó emlékiratról azt jegyezte meg, hogy az abban kifejtett érvek megegyeznek Kossuth érveivel. Reagált a Bálcescu-tervre is, tudva azt, hogy nézetkülönbségükről Vukovics beszámolt Kossuthnak. Közölte Kossuthnal, hogy ő sem ért egyet a terv minden pontjával, de szükségesnek tartja a konföderációt, ezért kitérő választ adott Bálcescunak, miszerint addig nem állapodhatnak meg, amíg az emigráció távollévő tagjainak, elsősorban Kossuthnak a véleményét nem ismerik. Teleki fontosnak tartotta, hogy a kérdésben valamilyen irányban egyetértésre jusson az emigráció, mert megoldatlansága akadályozni fogja politikai lépéseiket. Levele végén esetleges nézeteltéréseik ellenére is szolgálatkészség-

¹³⁷ R90 I. 1104. Közli HORVÁTH, II. 240–254. Vukovics Sebő Kossuth Lajosnak 1851. április 5. R90 I. 1169. Teleki László Kossuth Lajosnak 1851. április 7. R90 I. 1174.

¹³⁸ Teleki László Pulszky Ferencnek 1851. január 25., március 3., március 15., március 16., április 7. VÉRTESY, 314., 317–319. és TLVM 70–71. Pulszky emlékiratában magyarázatot fűzött nem túl lelkes szerepvállalásához. PULSZKY, II. 16. Teleki Horváth Mihályt is tájékoztatta a diplomáciai akcióról. Teleki László Horváth Mihálynak 1851. március 24. Közli TLVM 72–73.

¹³⁹ LENGYEL, 109–110.; KEMÉNY G., 63.; HORVÁTH, I. 299., 345–349., 373–374.

¹⁴⁰ R90 I. 1128. Közli DEÁK, 1932. 633–634. Lásd még HORVÁTH, I. 333–334.; SPIRA, 14–15.

¹⁴¹ Vukovics Sebő Kossuth Lajosnak 1851. április 5. R90 I. 1169. Részletét közli DEÁK, 1932. 634. A tervezet fennmaradt Kossuth hagyatékában. R90 I. 1568. Közli DEÁK, 1932. 634–638. és HORVÁTH, II. 236–240. Vukovics 1851. március 17-én kelt véleménye szintén Kossuth hagyatékában maradt fenn. R90 I. 1568. Részleteit közli DEÁK, 1932. 668–675., a teljes szöveget pedig HORVÁTH, II. 264–280.

¹⁴² A két Kossuth-levelelről Pulszkyknak is említést tett. Teleki László Pulszky Ferencnek 1851. április 7. VÉRTESY, 319–320. Sajnos Kossuthnak ezek a levelei nem ismertek.

ről biztosította Kossuthot.¹⁴³ Április 17-én újra írt, s közölte Kossuthtal, hogy a Német Szövetség bővítése ellen tiltakozó iratát csak akkor nyújtja be, ha az ügy rosszabb fordulatot vesz, mert azt a kormányok hadüzenetnek fogják venni. Mint már annyiszor, most is jelezte Kossuthnak, hogy írása csak módosításokkal használható fel. Kérte Kossuthot, hogy ha Csernátony, Szarvady vagy Bangya írna neki, ne válaszoljon rá, mert ők az emigráció érdekeivel ellentétes irányban munkálkodnak, s Thaly Zsigmond tevékenységét is bírálta.¹⁴⁴

Pulszky ugyanakkor rendszeres levelezésben állt Kossuthtal, tájékoztatta a menekültek nehéz anyagi körülményeiről, jelezve, hogy a széthullás fenyegeti az emigrációt, ezért is tartotta egyre sürgetőbbnek, hogy Kossuth Európába jöjjön és megindítsa politikai akcióját. Hol reménykeltőbbben, hol elkeseredettebben nyilatkozott a diplomáciai lehetőségekről, Kossuthék kiszabadulásáról. Figyelemmel kísérte az angol és francia belpolitikát, bízva egy érlelődő konfliktusban, amely kedvezőbb helyzetet teremthet a magyar ügy számára.¹⁴⁵

Teleki csak május 28-án írt ismét Kossuthnak válaszolva annak újabb, március 25-én kelt levelére.¹⁴⁶ Palmerstont kétszínűnek nevezte, elsősorban a magyar ügy körül folytatott hivatalos levelezés hiányos kiadása miatt, de Kossuthék kiszabadítása terén sem várt tőle már semmit. Az amerikai kormány támogatásának sem tudott feltétlenül örülni, mert az azzal jár, vélte, hogy el kell. hagyni Európát.¹⁴⁷ Emiatt is sajnálta, hogy Kossuth ragaszkodott a diplomáciai megoldáshoz és elutasította a szökési tervet, s így nem lehet a várható európai

¹⁴³ R90 I. 1174. Részleteit közli DEÁK, 1932. 722–723. Lásd még LENGYEL, 110–111.; HORVÁTH, I. 334–335., II. 280–281.; BODEA, 108–109. A vidékre távozott Teleki megbízásából Kossuthot a párizsi helyzetről tájékoztató Andrassy is kitért a kérdésre május 7-i levelében. Azt írta, miután Teleki véleményével elszigetelődött, abban állapodtak meg, hogy területi kérdések felett nem egyezkednek, de ígéretet tesznek a románoknak, hogy az országgyűlésen használhatják anyanyelvüket. R90 I. 1213. Részletét közli DEÁK, 1932. 723–724. Teleki is arról tájékoztatta május 16-i levelében Vukovicsot, hogy a párizsi emigráció megpróbált egyezsége jutni a nemzetiségeknek biztosítandó jogok köréről. KEMÉNY G., 79.; HORVÁTH, 335.

¹⁴⁴ R90 I. 1184. Kossuth tiltakozó iratáról hasonló szellemben írt Pulszkyknak is. VÉRTESY, 321.

¹⁴⁵ Pulszky Ferenc Kossuth Lajosnak 1851. április 18. (R90 I. 1185), május 4. (R90 I. 1210), május 16. (R90 I. 1218), május 26. (R90 I. 1229), június 4. (R90 I. 1243) Lásd még Kossuth Lajos Pulszky Ferencnek 1851. április 20., május 3., május 31. és június 20. OSZK Kézirattár Fond VIII/537. és 67/53. Az angol politikáról JÁNOSSY, 1940. 84–90.

¹⁴⁶ R90 I. 1232. Közli TLVM 74–77. Teleki Szemere Bertalannak 1851. május 23-án írt levele szerint a nevezett levél március 21-én kelt. Közli ALBERT Gábor (szerk.): *Szemere Bertalan leveleskönyve 1849–1865*. Budapest, Balassi Kiadó, 1999. 21–23. továbbiakban: ALBERT. Kossuthnak ez a levele szintén ismeretlen. Lásd még KEMÉNY G., 89.; HORVÁTH, II. 338.

¹⁴⁷ Pulszky, aki maga sem bízott már Palmerstonban, épp június 4-i levelében írta Kossuthnak, hogy Palmerston esküszik rá, szeptember 1-jén szabadon bocsátják őket (R90 I. 1243). Canning, a konstantinápolyi angol követ már április 25-én értesítette Palmerstont a szultán elhatározásáról, hogy szeptember 1-jén szabadon engedi Kossuthot és társait. Az amerikai kormány kezdeményezéséről és a kiszabadulás diplomáciai háttéréről JÁNOSSY, 1940. 2–3., 7–10., 87–94., 199–200.; PULSZKY, II. 61–63.

események közelében. Ugyanis Teleki azzal számolt, hogy a francia alkotmány revíziója forradalomba torkollhat, ami európai háborúhoz fog vezetni, az pedig esélyt teremt Magyarország függetlenségének kivívására. A háború kimenetele szerinte vagy az lesz, hogy egész Európa orosz fennhatóság alá kerül, vagy mindenütt győz a köztársasági eszme. Teleki Genfből írt, ahol álnéven élt, de kérte Kossuthot, hogy továbbra is Londonon vagy Párizson keresztül küldje hozzá leveleit.

Ezen időszakból utolsó ismert Kossuthhoz írt levelében nagy felháborodásának adott hangot amiatt, hogy a török kormány engedett Ausztria nyomásának, és míg a törökországi internáltak többségét elengedte, addig Kossuthot, Batthyányt és még néhány vezetőt továbbra is fogva tartotta. Bár elhangzott, hogy szeptember 1-jén őket is szabadon engedik, de Teleki nem bízott már a törökök szavahihetőségében, s kampányt akart indítani az angol és francia politika ellen, mert megengedte ezt az eljárást.¹⁴⁸ A történetekről Batthyány Kázmér május 9-i leveléből értesült, amiről még június elején beszámolt Klapkának, hogy tájékoztassa a párizsiakat.¹⁴⁹

Kossuth és Teleki emigrációjuk kezdetén fenntartották szoros politikai együttműködésüket. Gyakori levélváltásaik elsősorban diplomáciai tartalmúak voltak, a törökországi emigránsok kiadatásának megakadályozására majd internálásuk megszüntetésére törekedtek, illetve a nemzetközi erőviszonyok feltérképezésére, egy esetleges nemzetközi konfliktus esélyeinek és így a szabadságküzdelem újraindításának szempontjából. Emellett az emigránsok életéről, a magyar emigráció szervezéséről, és a nemzetiségek megnyerésére irányuló lépésekről folytattak eszmecserét. A levelek számos, saját életükre, személyes sorsukra tett reflexiót is tartalmaznak, amiből az derül ki, hogy meg akarták őrizni a kölcsönös bizalmat, tiszteletet egymás iránt és baráti érzéseiket.

A visszavonulás évei alatt

A baráti hangú, Teleki szolgálatkészségéről tanúskodó levelek sora megszakad. Nincs több ismert levél, amit a két politikus ezután váltott volna egymással, majdani 1859 tavaszán bekövetkező újabb kapcsolatfelvételükig. Teleki már a nyár elején megszakította Pulszkyval a levelezést, aminek hátterében személyes ügy állt. Pulszky emlékiratában a szakítást 1850 végére datálja, okát pedig abban látja, hogy a szabadságharc végén Branicki gróf gazdag lengyel emigráns által a magyarok rendelkezésére bocsátott 25000 frankot, amit Világos után Teleki visszaszolgáltatót, most Kossuth kiszabadítására Bikkessyn keresztül ismét megszerezte. Pulszky elbeszélése szerint Teleki azért neheztelt meg, mert

¹⁴⁸ Teleki László Kossuth Lajosnak 1851. június 27. R90 I. 1273.

¹⁴⁹ Teleki László Klapka Györgynek 1851. június 7. Közli Klapka, 570–574. Lásd még JÁNOSSY, 1940. 7–8.

úgy értelmezte, hogy az összeg megszerzését Pulszky Bikkessy érdemének tartotta. Ugyan a félreértést tisztázták, de Teleki nem levelezett tovább vele.¹⁵⁰ Valójában 1851 tavaszán még kapcsolatban voltak egymással, amit több levél is bizonyít, ám június 7-én Teleki már azt közölte Klapkával, nincs olyan viszonyban Pulszkyval, hogy írhatna neki.¹⁵¹ Pulszky viszont továbbra is levelezésben maradt Kossuthal, kapcsolatot tartott a szabadon bocsátását sürgető amerikaiakkal, megszervezte angliai fogadtatását, majd amerikai körútjára is elkísérte.¹⁵²

Pulszky visszaemlékezéseiben szintén megemlítette Kossuth és Teleki eltávolodását, aminek okát Telekinek a nemzetiségi kérdésben vallott sajátos álláspontjában látta. Erre az okra vezette vissza Teleki elszigetelődését is, s felsorolta, hogy kikkel keveredett konfliktusba és szakította meg kapcsolatát.¹⁵³ Teleki tavasszal elhagyta Párizst, Genfben és Zürichben élt. Távollétében a párizsi emigránsok visszavették egyesületükbe a korábban kilépett Thalyt, Irányit és Szarvadyt is, Telekit ugyan ismét megválasztották elnöknek, de ő nem volt hajlandó tovább betölteni ezt a tisztséget.¹⁵⁴ Lengyel Tamás szerint a politikától való visszavonulás is foglalkoztatta.¹⁵⁵

A kérdés kutatói általában elvi ellentétekre vezetnek vissza Teleki és Kossuth kapcsolatának megszakadását, de úgy vélem, Csorba László jár közelebb a valós okhoz, aki szerint eltávolodásuk nem annyira a nemzetiségi kérdésben ki-

¹⁵⁰ PULSZKY, I. 484., II. 15.; LENGYEL, 112.; KEMÉNY G., 87.; HORVÁTH, I. 265., 271., 340. Az esetről Teleki 1851. május 23-án részletesen beszámolt Szemere Bertalannak. Közli ALBERT, 21–23.

¹⁵¹ VÉRTESY, 313–321. Teleki László Klapka Györgynek 1851. június 7. Közli KLAPKA, 570–574. A Vértesy Jenő által 48–60. szám alatt közölt 1851-re datált levelek csak újabb kapcsolatfelvételük után, 1860-ban keletkeztek. VÉRTESY, 322–329.

¹⁵² Pulszky Ferenc Kossuth Lajosnak 1851. június 24. (R90 I. 1268), július 3. (R90 I. 1281), július 18. (R90 I. 1289) és október 6. Utóbbit közli JÁNOSSY, 1940. 663–665. Kossuth augusztus 4-én, augusztus 22-én, szeptember 12-én és október 14-én válaszolt Pulszkyknak. OSZK Kézirattár Fond VIII/537. és 67/53. Lásd még PULSZKY, II. 63–116.; JÁNOSSY, 1940. 88., 94–99., 127., 209., 216., 244., 247., 249., 316., 332., 334., 357., 362.

¹⁵³ PULSZKY, I. 484., II. 15.

¹⁵⁴ KEMÉNY G., 88–89.; HORVÁTH, I. 349–350. Lásd még Teleki László Vukovics Sebőnek 1851. július 20. és Szemere Bertalannak 1851. augusztus 15. Közli HORVÁTH, II. 281–284. és ALBERT, 27–29. A párizsi emigráns egyesületben történekről Vukovics Sebő beszámolt Kossuthnak 1851. július 12-i levelében (R90 I. 1288), illetve megküldte neki a közgyűlés határozatát, amelyben Kossuthot az emigráció vezetőjének ismerték el (R90 I. 1293).

¹⁵⁵ LENGYEL, 112. A visszavonulás később is gyakran foglalkoztatta, például Klapkának 1852. szeptember 9-én, vagy nővérének, gróf Teleki Augusztának 1853. február 5-én írt levelében. Közli KLAPKA, 594–595. és TLVM 102–104. Persze erre vonatkozó elhatározásait is befolyásolta gyakran hullámváz kedélyállapota. Amikor bátyjával, gróf Teleki Józseffel hosszabb időt töltött el és jobban érezte magát, a politikába vetett reményei is erősödtek. Teleki László Vukovics Sebőnek 1852. július 18. Közli JÁNOSSY Dénes (szerk.): *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852.* II/2. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1948. 954–956. továbbiakban: JÁNOSSY, 1948.

alakult koncepcionális különbségek miatt következett be, hanem inkább Kossuth vezetési stílusa zavarta Telekit.¹⁵⁶ Horváth Zoltán úgy tudja, hogy Kossuth kiszabadulása után több levelet váltottak egymással, Teleki Londonba is írt Kossuthnak, aki válaszolt neki.¹⁵⁷ Azonban ezek a levelek nincsenek meg, csak utalások jelzik, hogy biztosan léteztek. Teleki október 27-én Vukovicshoz írt levelében közölte, hogy kifejtette nézeteit Kossuthnak, és a diktátorságra vonatkozó szándékait elutasította.¹⁵⁸ Szemerét még részletesebben tájékoztatta arról, hogy a diktatúra kérdésében, a kormányzói cím használatában és a nemzetiségek feletti szupremácia igényének feladásában tér el véleménye Kossuthétól, s ezekkel kapcsolatban várja nyilatkozatát. Egy másik leveléből az is kiderül, hogy Kossuth válasza kitérő volt, ennek ellenére nem tartotta helyesnek, ha nyíltan szembefordulnak vele.¹⁵⁹

Teleki tehát nem sietett Kossuth fogadására Londonba, igaz Vukovicst és Klapkát is megkérte üdvözlőlevele tolmácsolására.¹⁶⁰ Klapkának is megírta, hogy álláspontjáról tájékoztatta Kossuthot, majd következő, november 14-én kelt levelében távolmaradása okáról is bővebben szólt. A szokásos kifogásokon túl, mint a betegség és a pénztelenség, Teleki kifejtette, hogy azért nem kereste Kossuthal a kapcsolatot, mert úgy érezte, Kossuthnak nincs rá szüksége, hiszen tudja, hogy mostani politikájával ő nem ért egyet. Habár érzékelhető soraiban némi sértettség, saját bevallása szerint mégsem táplált ellenséges érzelmeket Kossuthal szemben.¹⁶¹ Teleki tisztában volt Kossuth személyének jelentőségével, hogy ő foghatja össze az emigráció különböző csoportjait, s leghatékonyabban ő képviselheti a magyar ügyet, ezért sem lépett ellene fel közvetlenül, s másokat is el akart ettől téríteni, de zavarta kiszabadulását követő megnyilatkozásainak hangneme és az a törekvése, hogy az emigráció politikáját egyedül ő határozza meg. Vak engedelmességre, feltétlen csatlakozásra pedig nem volt hajlandó.¹⁶²

¹⁵⁶ CSORBA, 1998. 29–30.

¹⁵⁷ HORVÁTH, I. 338., 342.; LENGYEL, 112–113.

¹⁵⁸ Közli HORVÁTH, II. 284–285. és CSORBA, 1998. 159. Lásd még LENGYEL, 112–113. Kossuthhoz fűződő viszonyáról és a vele való levelezéséről vall Vukovicshoz 1851. szeptember 13-án írt levelében is. Közli TLVM 82–84.

¹⁵⁹ Teleki László Szemere Bertalannak 1851. október 30. Közli *Szemere Bertalan összegyűjtött munkái. V. Levelek (1849–1862)* Pest, Ráth Mór, 1870. 94–98.; ALBERT, 34–35. Teleki László Szemere Bertalannak 1851. december 6. Közli TLVM 85–87.; CSORBA, 1998. 160–161.; ALBERT, 46–48.

¹⁶⁰ Teleki László Klapka Györgynek 1851. október 11. Közli Klapka, 574–575. Jánossy Dénes szerint Teleki megneheztelt Kossuthra, mert bírálta párizsi diplomáciai tevékenységét. JÁNOSY, 1940. 97.

¹⁶¹ Teleki László Klapka Györgynek 1851. november 14. Közli Klapka, 575–576. Lásd még LENGYEL, 114.; KEMÉNY G., 89–90. Kossuth iránti baráti érzéseit Vukovicshoz írt november 24-i levelében is említi. Közli JÁNOSY, 1940. 827–828.; HORVÁTH, II. 288–289.

¹⁶² HORVÁTH, I. 325., 339–341., 350–351., II. 289.; LENGYEL, 113–115.; CSORBA, 31.

A hallgatás éve alatt Teleki életútjának kutatói több kapcsolat-felvételi kísérletről tudnak. Lengyel Tamás szerint Teleki örült Kossuth sikereinek, és Amerikába is írt neki egy levelet, de választ nem kapott rá.¹⁶³ Teleki azonban 1852. január 4-én Kossuth new yorki szereplése kapcsán aggodalmasan jegyezte meg Klapkának, hogy a túl erőteljes fellépés, a túl sok ünneplés nem használ a magyar ügy iránti szimpátiának, és mivel Kossuth nem fog megjavulni, csak ha visszatér Európába, lehet őt figyelmeztetni arra, hogy változtasson politikáján. Január 11-én ugyan jelezte, hogy írni készül Kossuthnak, csak nem tud, mert gondolatai rendezetlenek, de február 13-i levele szerint már letett róla, mert nem várt tőle eredményt.¹⁶⁴

Kossuth londoni megbízottja, a Telekivel is jó kapcsolatban lévő Nemeskéri Kiss Miklós rendszeresen tájékoztatta az emigráció ügyeiről az Amerikában tartózkodó kormányzót, így arról is, hogy Teleki cikkben válaszolt Batthyány Gusztáv és herceg Esterházy Pál Kossuthot ért támadásaira, s készül felelni Batthyány Kázmér gróf vitairatára is, abban a reményben, hogy az egykori külügyminisztert és Kossuthot ki lehet békíteni. Kiss azt is közölte Kossuthtal, hogy Teleki levelet vár tőle és bizalommal van iránta, sőt Teleki megbízásából közölte vele Batthyány Kázmér fellépését elítélő sorait. Később azonban arról tájékoztatta Kossuthot, hogy Teleki betegsége miatt nem tudott nyilvánosan válaszolni Batthyány Kázmér és Szemere támadásaira.¹⁶⁵ Teleki Klapkának írt leveleiben többször kifejtette, hogy bár neki sem tetszik Kossuth fellépése, a támadásokkal mégsem ért egyet, mert nem lesz, akit a közvélemény elé állíthatnának.¹⁶⁶ Szemérével is közölte, hogy Kossuthtal kapcsolatban eltérő nézeteket vall és ellenzi a nyílt támadást, amitől korábban mindig is szeretne távol tartani.¹⁶⁷

A Kossuthot ért támadások következtében élénk vita bontakozott ki az emigráción belül. A londoniak hűségnyilatkozatot kívántak tenni, s csatlakozásra szólították fel a többi emigráns csoportot is, de tervüket nem mindenki támogatta. Már a londoniak sem értettek teljesen egyet a nyilatkozat megformálásában, egy kisebb ellenzéki csoport pedig azt követelte, hogy Kossuthot egy kéttagú bizottság, vagy a volt képviselők ellenőrizhessék. Ezt az álláspontot képviselte a Londonban tartózkodó Vukovics is, aki korábban aktív levelezésben állt Kossuthtal, majd fogadására az angol fővárosba sietett, de úgy érezte, hogy Kossuth nem tanúsít kellő bizalmat iránta, ennek ellenére a támadásokkal szemben védelmére kelt. Teleki és svájci társai, bár a meghasonlást elutasí-

¹⁶³ LENGYEL, 116.

¹⁶⁴ A leveleket közli KLAPKA, 376–379., 390–393., 581–583.

¹⁶⁵ Nemeskéri Kiss Miklós Kossuth Lajosnak 1852. január 9., január 23., január 30. és március 5. Közli JÁNOSSY, 1944. 328–332., 410–414., 434–436. és JÁNOSSY, 1948. 613–620.

¹⁶⁶ Teleki László Klapka Györgynek 1852. január 4., január 11., február 13., március 23. Közli KLAPKA, 376–379., 390–393., 581–583., 587.

¹⁶⁷ Teleki László Szemere Bertalannak 1852. február 24. Közli ALBERT, 49–51.

tották, szintén nem értettek egyet a londoniak tervezetével, mert úgy vélték, hogy nem személyek iránt kell bizalmat nyilvánítani, hanem elveket felállítani. A Teleki által fogalmazott válaszban Kossuth politikájával szembeni fenntartásuknak is hangot adtak, mindenekelőtt annak, hogy egy ember népszerűsége nem pótolhatja a nemzet ügyének népszerűségét.¹⁶⁸

Kiss Miklós a nyilatkozat sorsáról is beszámolt Kossuthnak, s Telekiék álláspontját részben azzal magyarázta, hogy a szöveg rosszul volt szerkesztve, részben pedig azzal, hogy Vukovics Londonból küldött levelei befolyásolták Telekit, aki pár hete még azonosította a magyar ügyet Kossuthtal. Ennek ellenére azt javasolta a kormányzónak, hogy tartson szoros kapcsolatot Telekivel, mert ő kész Kossuthot támogatni, s a külföld előtt is ő segítheti legeredményesebben.¹⁶⁹ Kissen keresztül Kossuth hamarosan üzent Telekinek Amerikából, s a választ is ő közvetítette. Teleki tiszteletét nyilvánította, és baráti üdvözlét küldte Kossuthnak, s közölte, nem várta, hogy sűrű elfoglaltsága mellett írjon neki, ő pedig azért nem írt, mert érdektelen dolgokkal nem akart alkalmatlankodni.¹⁷⁰

A válasz nyilvánvalóan kitérő volt, Teleki nem akart Kossuthal levelezés útján eszmecsereit folytatni. Az elutasításban persze az is szerepet játszhatott, hogy Kossuth ismét magára zúdította ellenzéke rosszallását. Ugyanis az őt ért támadásokra, az emigráción belüli vitákra és az ellenőrző bizottság tervére Cincinnatiából 1852. február 15-én Kiss Miklóson keresztül az emigrációs egyesületnek küldött levelében reagált. A levélben röviden kifejtette politikai céljait és újfent közölte, hogy a függetlenség kivívásáig kizárólagos igényt formál a vezetésre („*a tervek, az Organisatio az előkészületek csomóját a világon senkinek kezébe nem adom*”) és azok kiválasztására, akikkel együtt akar működni. Elutasította, hogy az összegyűlt pénzből, amit maradéktalanul a haza felszabadítására szánt, az emigránsok segélyezésére is fordítson összegeket, miközben többségük komoly megélhetési gondokkal küzdött.¹⁷¹ Telekit felháborította Kossuth újabb nyilatkozata, illetve annak hangvétele, hiszen 1850. június 15-i levele óta többször szembesült ellentmondást nem tűrő, a vezetést kisajátítani akaró szándékával. Úgy vélte, a levél önmagában lejáratja Kossuthot, de – ismét bírálva Szemere és Batthyány eljárását – nem tartotta helyesnek a nyílt támadást. Ehelyett abban bízott, hogy személyesen, őszinte beszélgetésekben Kossuth meggyőzhető lesz arról, hogy politikája hibás és magatartásával inkább árt a magyar

¹⁶⁸ Teleki László és társai Nagy Pálnak 1852. február 29. és Teleki László Vukovics Sebőnek 1852. március 6. Közli JÁNOSSY, 1948. 585–588., 620–622. Lásd még JÁNOSSY, 1940. 345–358.; LENGYEL, 113–115.; KEMÉNY G., 90.; HORVÁTH, I. 360–361., 365.

¹⁶⁹ Nemeskéri Kiss Miklós Kossuth Lajosnak 1852. március 12. Közli JÁNOSSY, 1948. 644–647.

¹⁷⁰ Nemeskéri Kiss Miklós Kossuth Lajosnak 1852. június 11. Közli JÁNOSSY, 1948. 875–878.

¹⁷¹ Kossuth Lajos Nemeskéri Kiss Miklósnak 1852. február 15. Közli HORVÁTH, II. 290–295.; JÁNOSSY, 1948. 551–558. Lásd még JÁNOSSY, 1940. 358–359.

ügynek, mintsem használ. Erre kérte Londonban tartózkodó barátját, Vukovicsot, de annak nincs nyoma, hogy maga vállalkozott volna Kossuth meggyőzésére.¹⁷² Hetek múlva is azt írta Vukovicsnak, hogy szeptember előtt, még ha Kossuth megérkezne is, nem mehet Angliába, majd ismét biztosította arról, hogy Kossuthról alkotott véleményét ő is osztja.¹⁷³

Miután Kossuth visszatért Európába, Teleki nem kereste vele a kapcsolatot, hanem Klapkától próbált értesüléseket szerezni politikai szándékairól és amerikai útja hatásairól, igaz egy londoni találkozó lehetőségét akkor is fontolgatta.¹⁷⁴ Lengyel Tamás is úgy tudja, hogy Teleki 1852 őszi brüsszeli tartózkodása alatt gondolt a Kossuthal való kibékülésre, sőt októberben Londonban akarta felkeresni, ám végül elállt ettől a szándékától.¹⁷⁵ Visszatérte után Kossuth András Gyulát akarta megbízni a magyar érdekek amerikai képviselésével, ám András kitért a felkérés elől, s maga helyett Telekit ajánlotta, mint a diplomácia terén legkitűnőbb személyt. Az elhárításon túl András közvetíteni próbált Teleki és Kossuth között, de eredménytelenül.¹⁷⁶

Teleki ismételen megütközött azon, amikor Mazzini, akivel Kossuth már kütahiai tartózkodása alatt kapcsolatban állt, 1853 februárjában Milánóban felkelést robbantott ki, és felhasználta Kossuth egy korábban írt proklamációját. Később ugyan kiderült, hogy ez Kossuth tudtán kívül történt, de Teleki Vukovicsnak és Kiss Miklósnak írt leveleiben ismét kifogásolta Kossuth stílusát és politikai módszereit. Ekkor, megragadva az alkalmat, hogy részvétet nyilvánítson Kossuthnak anyja elvesztése miatt, levélváltásra is sor került köztük, amiről Teleki beszámolt Kissnek. Kossuthnak az olasz ügygel kapcsolatos magyarázatai megnyugtatták ugyan, de továbbra is bírálta saját személyét előtérbe állító politikáját.¹⁷⁷

¹⁷² Teleki László Vukovics Sebőnek 1852. április 17. Közli HORVÁTH, II. 297–299.; TLVM 91–93. és JÁNOSSY, 1948. 776–778. Szándékát 1852. március 17-én Klapkával is tudatta. Közli KLAPKA, 586–587. Hasonló gondolatokat fejtett ki Horváth Mihálynak 1852. június 4-én. Közli TLVM 94–96. A Svájcban élő Horváth, Telekivel egyetértve, már március 31-i levelében arról győzködte Vukovicsot, hogy ne mint volt képviselő, hanem mint magánszemélyek lépjenek fel, és ne írott formában, hanem előszóval próbáljanak Kossuth előtt érvelni. Közli JÁNOSSY, 1948. 735–740. Lásd még JÁNOSSY, 1940. 359–361.; HORVÁTH, I. 361.

¹⁷³ Teleki László Vukovics Sebőnek 1852. május 24. és július 18. Közli JÁNOSSY, 1948. 842–844., 954–956.

¹⁷⁴ Teleki László Klapka Györgynek 1852. augusztus 3., szeptember 9., október 13. Közli KLAPKA, 591–597.

¹⁷⁵ LENGYEL, 117–118.

¹⁷⁶ HORVÁTH, I. 382., 384.

¹⁷⁷ Teleki László Nemeskéri Kiss Miklósnak 1853. március 10. Közli TLVM 105–107. Lásd még KEMÉNY G., 90.; HORVÁTH, I. 337–339., 342., 361–362., 365. A milánói felkelésről és Kossuth proklamációjának felhasználásáról KASTNER, 9–13.; KOLTAY–KASTNER, 31., 42–50. Teleki egy későbbi, 1856. január 14-én Vukovics Sebőnek írt levelében is rosszállóan emlegette fel Kossuth és Mazzini együttműködését. Közli TLVM 127–129.

A magyar emigráció által oly régóta várt orosz-török konfliktus kirobbanása és nemzetközi válsággá szélesedése idején Teleki politikai aktivitása megélenkül,¹⁷⁸ svájci tartózkodási helyéről Párizsba ment, hogy tárgyalásokat folytasson a magyar ügy érdekében.¹⁷⁹ Felmerült benne egy Kossuthal történő közös politikai akció gondolata is, de a svájci emigránsok, valamint Klapka, Vukovics, Vetter és Beöthy csak úgy voltak hajlandók Kossuthal együttműködni, ha egy bizottságot állítanak fel mellette, akivel egyeztetni lépéseit. Teleki maga is hajlandó lett volna Londonba menni Kossuthhoz, de előbb Beöthy Ödönt kérték fel, hogy elképzelésükről tárgyaljon a volt kormányzóval, azonban ő továbbra is ragaszkodott az egyszemélyi vezetéshez, így a kapcsolatfelvétel és az együttműködés elmaradt.¹⁸⁰

Teleki és Kossuth kapcsolattartása 1848–1849 folyamán meglehetősen ritkán, utasítások és jelentések formájában, tehát hivatalos keretek közt zajlott, amit kiegészítettek a közvetítők útján küldött szóbeli üzenetek. Ez a kevés alkalom is elegendő volt Telekinek, hogy az otthoni politikusokétól eltérő nézeteit kialakítsa, és velük közölje. Teleki és Kossuth közt Világos után sem szűnt meg az együttműködés. Levelezésük, ha akadozott is, egyre rendszeresebb lett, és a közéleti kérdések mellett személyes problémákat is érintett, olykor pedig bensőséges hangvételűvé vált, főleg azután, hogy Kossuth berendezkedett Kütahyában. 1851 tavaszán és nyarán a nemzetiségi kérdéstről és Magyarország jövőbeli politikai intézményeiről termékeny diskurzus bontakozott ki közöttük. Bár világossá vált számukra, hogy véleményük elvi alapon tér el, kapcsolatukat mégsem szakították meg, Teleki továbbra is próbált mindent megtenni Kossuth és társai kiszabadítására, miközben levelezésük megritkult, eseti jellegű lett.

Kossuth kiszabadulásakor Teleki nem sietett személyesen üdvözlésére, de felkínálta azt a lehetőséget, hogy politikai nézeteiket egyeztessék. Miután meggyőződött arról, hogy Kossuthnak határozott céljai vannak, és nem akarja álláspontját másokkal megvitatni, Teleki háttérbe húzódott, visszavonult, és nem tartott sem személyesen, sem levelezés útján kapcsolatot vele. De figyelemmel kísérte politikai lépéseit és meghatározta hozzáfűződő viszonyát. Kossuth szerepét, tekintélyét nélkülözhetetlennek tartotta, mind a magyar ügy képvisellete, mind pedig az emigráció egysége szempontjából, ezért igyekezett elhárítani az ellene irányuló támadásokat, majd fel is lépett azokkal szemben. Ugyanakkor az emigráció politikájáról párbeszédet akart folytatni, nem volt hajlandó magát

¹⁷⁸ HORVÁTH, I. 374–378., 381.

¹⁷⁹ Lásd erre vonatkozóan 1853. október 27. és 1854. augusztus 27. között Klapka Györgynek írt leveleit. Közli KLAPKA, 482–484., 600–624.

¹⁸⁰ HORVÁTH, I. 362–363., 365.; KEMÉNY G., 91. A tervezett akcióról Teleki beszámolt gróf Batthyány Lajos özvegyének és Vukovics Sebőnek 1853. november 9-i és december 23-i leveleiben. Közli TLVM 110–115. Tervezett londoni utazásáról és Beöthy Kossuthal történt tárgyalásáról Klapkát is tudósította 1853. október 27-i, november 17-i, december 7-i és 1854. február 13-i leveleiben. Közli KLAPKA, 482–484., 600–604., 613–615.

alárendelni Kossuth elképzeléseinek. Lehengerlő stílusát, önmagát középpontba állító retorikáját elutasította. Azonban bízott abban, hogy Kossuth meggyőzhető, vele ezeket a kérdéseket meg lehet beszélni, ezért sosem zárta ki egy személyes találkozás lehetőségét. De erre nem került sor, csak közvetítők útján, üzenetek formájában léptek nagy ritkán kapcsolatba egymással, s alig-alig szánták rá magukat a levélírára.

Teleki visszavonultsága, nyughatatlan helykeresésének éveit, testi és lelki gondokkal küszködve, sorra szakította meg még levelezés útján fenntartott kapcsolatait is barátaival.¹⁸¹ Vukovicson és Batthyány Lajos özvegyén kívül szinte csak családja tagjaival levelezett. A lelki egyensúlyát elvesztő, ugyanakkor becsületéhez, korrekt és következetes magatartásához mindig ragaszkodó személyiség fokozatosan bezárta magát, s így nem találta tehetsége érvényesülésének közegét sem. Ebben a helyzetben az újabb politikai remények hoztak fordulatot, Teleki felvehette Kossuthal a kapcsolatot, mert vele szemben gyakorolt kritikája sosem jutott el a nyilvános és személyes támadásig, Kossuth pedig az új lehetőségek küszöbén változtatott addigi álláspontján és elfogadta, hogy a politikai vezetésben másokkal is, így elsősorban Klapkával és Telekivel együttműködjön.

---

¹⁸¹ Horváth Mihály már 1852. május 14-i levelében arra panaszkodott Vukovicznak, hogy Teleki ritkán és keveset ír neki. Közli JÁNOSSY, 1948. 830–832. Szemere Bertalan 1855. november 8-án azt írta Vukovicznak, hogy Teleki egyszer csak elmaradt, nem kereste és nem is írt neki. Közli ALBERT, 100–101. Valóban Szemerének 1853 nyarán írt utoljára. HORVÁTH, I. 484–491. Klapkával 1856 őszén egy párbaj ügybe keveredett, de vele ha találkozott is, már 1854 őszétől nem levelezett. LENGYEL, 125.; KEMÉNY G., 87.; HORVÁTH, I. 485–491. A párbajról érdeklődött Vukovics is Szemerénél 1857. március 22-i levelében. Részleteiről Ludvig János számolt be Szemerének 1857. július 30-án. Lásd ALBERT, 108–110., 224.

GYÖRGY MIRU

**László Teleki and Lajos Kossuth's correspondence
in the early period of their emigration**

This discourse concentrates on Teleki and Kossuth's cooperation in the early years of their emigration with an overview on the phases of their contacts during the Freedom Fight as the antecedents of their subsequent relationship. The focus is not primarily on the contextual elements of their correspondence, but I rather try to elucidate the nature of their relationship, the characteristics of this exchange of letters, because in spite of the available publications of selected sources and frequent contextual references in the related literature neither the entire correspondence of this period, nor the dialogue being subject to such correspondence is fully clear, which seems to be the root of recurrent, yet not serious misconceptions.

During 1848–1849, contacts between Teleki and Kossuth were quite sporadic, rather of official nature, as accompanied by verbal messages sent by means of mediators. Nevertheless, such rare instances proved to be sufficient for Teleki to formulate notions being fairly different from those of the politicians at home, as well as to convey those ideas to them. Cooperation between Teleki and Kossuth did not come to an end after the capitulation at Világos. Flagging though from time to time, the exchange of letters became more and more frequent, started to address personal issues in addition to political and diplomatic matters, sometimes even hitting an intimate tone. The spring and summer of 1851 saw the emergence of a productive discussion on the nationality issue, as well as Hungary's future political institutions. Although it became obvious to them that their positions were kept apart by fundamental theoretical conflicts, they did not break off their contacts; Teleki made every endeavour to free Kossuth and his associates, while their correspondence became infrequent, irregular.

When Kossuth got freed, Teleki did not hasten to greet him in person, but offered him an opportunity to reconcile their political opinions. Having ascertained that Kossuth did not want to discuss his position with others, Teleki withdrew, and broke off contacts with Kossuth. Teleki considered Kossuth's prestige, standing as essential for the representation of the Hungarian cause and the unity of the emigration, therefore he strove to fence off assaults against him, yet he was unwilling to be subordinated to Kossuth's notions, as he wanted to start a dialogue on the policy of the emigration. He trusted that Kossuth could be convinced, and therefore he never ruled out the potential of meeting him in person, which then finally did not take place, because they contacted with each other only very rarely, by means of messages sent via mediators, and could hardly get down to be in correspondence.

TÓTH ORSOLYA

**TRADÍCIÓ ÉS TANÍTÁS: MACROBIUS THEODOSIUS
ÉS A SATURNALIA****1) A Macrobius-kutatás eddigi eredményeinek rövid áttekintése**

A középkor óta Macrobius néven emlegetett 5. századi szerző a késő római irodalom jeles alakja, pályája és életműve nemcsak kortársai számára volt példaértékű, hanem a későbbi századok is nagyra értékelték munkásságát, olvasottságával, széleskörű műveltségével, sokszínű ismereteivel mintegy megelőlegezte a reneszánsz által ideálisnak tartott *homo universalis* képét. Jelentős állami tisztségviselőként részt vállalt a közéletben, ugyanakkor kiváló nyelvész és irodalomtudós hírében állt és filozófiai munkássága sem nevezhető elhanyagolhatónak. Szenvedélyesen rajongott Vergiliusért és Ciceróért, és jó antikvárius módjára gyűjtötte és rendszerezte a régebbi szerzők írásait. Valószínűleg jelentős magánkönyvtárral rendelkezett, gyűjteményére egy helyütt ő maga is utalást tesz.¹ Nevéhez három munka köthető, ezek mindegyike más-más területről veszi témáját: a *De differentiis et societatibus Graeci Latiniqve verbi*² egy grammatikai kérdéseket tárgyaló mű, ami csak kivonatossan maradt fenn, a *Commentarii in Somnium Scipionis*³ neoplatonista szellemben írt kommentár Cicero *De re publica* című művének zárórészéhez, a *Somnium Scipionis*hoz, a főműveként számon tartott *Saturnaliaban*⁴ pedig a Saturnalia ünnepe kapcsán többek között a római vallásról, a kultuszok eredetéről és Vergilius költészetéről elmélkedik. Két utóbbi műve a középkor folyamán végig töretlen népszerűségnek örvendett: Boethiustól Chrétien de Troyes-n át Marsilio Ficinoig számos szerző munkáiban felfedezhető a hatása.

Annak ellenére, hogy művei fennmaradtak, Macrobius személyéről kevés bizonyosat lehet tudni. A probléma nehézségét elsősorban az okozza, hogy a kutatás számára csupán azok az adatok állnak rendelkezésre, amiket ő maga árul el saját magáról műveiben – ezek pedig igen csekély számúak –, minden egyéb

¹ Sat. praef. 2.

² A görög és latin ige különbözőségeiről és hasonlóságairól; kiadásai: H. KEIL, *Grammatici Latini* V. kötet, Leipzig 1868. 595–655 és P. DE PAOLIS, *Macrobian Theodosii De verborum Graeci et Latini differentiis et societatibus excerpta*, Urbino 1990.

³ Kommentárok a *Scipio álma*hoz; fontosabb kiadásai: J. WILLIS, *Macrobius* II. kötet, Leipzig (Teubner) 1970; L. SCARPA, *Macrobiani Theodosii Commentariorum in Somnium Scipionis libri duo*, Padova 1981; M. REGALI, *Macrobio. Commento al Somnium Scipionis*, Libro I. Pisa 1983, libro II., *ibid.* 1990; M. ARMISEN-MARCHETTI, *Macrobie. Commentaire au songe de Scipion I–II*, Paris (Association Guillaume Budé) 2001.

⁴ Saturnus ünnepe; fontosabb kiadásai: J. WILLIS, *Macrobius* I. kötet, Leipzig (Teubner) 1963; N. MARINONE, *I Saturnali di Macrobio Theodosio*, Torino 1967.

közvetett információ csupán következtetéseket eredményezhet. A múlt század folyamán több külföldi kutató is kísérletet tett Macrobius személyének azonosítására, művei keletkezési sorrendjének megállapítására. Jól jellemzi a problémát, hogy még a neve is vita tárgyát képezi, ugyanis, amint arról már fentebb szó esett, a középkor óta a szerző Macrobius néven ismeretes, azonban az újabb kutatások eredményei alapján sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy a saját korában, úgy a közéletben, mint a magánszférában Theodosius néven szólították. A Codex Theodosianus három Macrobius nevű tisztségviselőt említ: az első 399–400-ban *vicarius Hispaniarum*⁵, a második *proconsul Africae* 410-ben,⁶ a harmadik *praepositus sacri cubiculi* 422-ben.⁷ Azok a kutatók, akik a Macrobius megkülönböztető név mellett érvelnek, úgy vélik, hogy a három funkcionárius közül egy bizonyosan, de akár kettő is a Saturnalia szerzőjével azonosítható, sőt akad olyan vélemény is, miszerint mindhárom tisztséget az ő személyére kell vonatkoztatni.⁸ Ezt a kronológiát követve többen is arra az eredményre jutottak, hogy Macrobius Symmachus és Nicomachus Flavianus kortársa volt, és valószínűleg részese lehetett a Symmachus körül csoportosuló irodalmi körnek. A Symmachus és Macrobius közötti kapcsolatot igazolná Symmachus egyik levele⁹, amit 399-ben a *vicarius Hispaniarum*-hoz írt, aki azonban Chastagnol¹⁰ véleménye szerint nem a kérdéses személy, hanem Flavius Macrobius Maximianus. Továbbá, ha Macrobius valóban tagja lett volna a Symmachus-körnek, akkor fölültébb különös, hogy a kiváló szónok miért nem említi egyszer sem a nevét levelezésében. A *praepositus sacri cubiculi*

⁵ Codex Theodosianus 16, 10, 15 és 8, 5, 61.

⁶ Cod Theod. 11, 28, 6.

⁷ Cod. Theod. 6, 8, 1.

⁸ A kérdéssel a múlt században először H. GEORGII foglalkozott (Philologus 71, 1912, 518–526), aki természetesen vette, hogy a szerzőre vonatkozó információkat Macrobius név alatt kell keresni, ebből kiindulva születését a 360 körüli időkre tette és azonosította őt a Codex Theodosianusban szereplő három Macrobius nevű tisztségviselővel. Ezt a feltevést az 1960-as évekig általában elfogadták, legfeljebb arról folyt a vita, hogy a három funkcionárius mindegyike ugyanazt a személyt takarja-e vagy sem. (Erre vonatkozólag I. H. BORNECQUE – F. RICHARD: *Macrobe. Les Saturnales*, Paris 1937; W. H. STAHL: *Macrobius' Commentary on the Dream of Scipio*, New York 1952; P. V. DAVIES: *Macrobius: the Saturnalia*, New York–London 1969; A. ROSTAGNI: *Storia della letteratura latina III, L'impero dei Flavi al principio del secolo V*, Torino 1952, 451–454; V. D'AGOSTINO: *Sui Saturnalia di Macrobio*, RSC 8, 1960, 159–170; J. WILLIS: *Macrobius*, *Altertum* 12, 1966, 155–161.) Az általánosan elfogadott véleménynek csak S. MAZZARINO egy tanulmánya mondott ellent, aki *La politica religiosa di Stilicone* (RIL 71, 1938, 235–262) című írásában felvetette annak a lehetőségét, hogy Macrobiust kortársai Theodosius néven ismerték, így a Codex Theodosianus Macrobius nevű tisztségviselőivel való azonosítása teljesen alaptalan, ellenben megfeleltethető annak a Theodosiusnak, aki 430-ban *praefectus praetorio Italiae Illyrici et Africae* volt.

⁹ Symmachus: *Epistulae* IX. 21.

¹⁰ A. CHASTAGNOL: *Les Espagnols dans l'aristocratie gouvernementale à l'époque de Théodose*, Paris 1965, 269–292. Szerinte a *proconsul Africae* azonosítható legnagyobb valószínűséggel a Saturnalia szerzőjével, míg a *praepositus sacri cubiculi* teljesen elvetendő.

tiszttség viselőjével való azonosítást is el lehet vetni, ugyanis ez a hivatal a kelet-római birodalomhoz kötődött, Macrobius pedig a nyugati részen élt.¹¹ A kutatás irányát 1966-ban Alan Cameron tanulmányának megjelenése változtatta meg¹², amelyben az angol tudós igen meggyőző érvekkel bizonyította, hogy Macrobius diakritikai neve valójában Theodosius, és ennek alapján a Codex Theodosianus¹³ azon tiszttségviselőjének feleltethető meg, aki a *praefectus praetorio Italiae Illyrici et Africae* funkcióját töltötte be 430-ban, tehát nem Symmachus kortársa, hanem egy nemzedékkel később élt. A legrégebbi kéziratok tanúsága is a Theodosius megkülönböztető név mellett szól, és ugyancsak ezt látszik igazolni az a tény, hogy grammatikai traktátusának elején maga a szerző is Theodosiusnak nevezi magát¹⁴, továbbá nem lehet figyelmen kívül hagyni kortársának, Avianusnak¹⁵ azt a levelét¹⁶ sem, amelyben mesegyűjteményét egy bizonyos Theodosiusnak ajánlja, aki valószínűleg Macrobiusszal azonos. Ugyancsak a Theodosius név helyességét igazolhatja egy felirat, amely feltehetően a Forum Romanumon volt elhelyezve, és amit az 1980-as évek elején S. Panciera fedezett fel.¹⁷ A feliratot a Flavius Macrobius Plotinus

¹¹ Chastagnol mellett Mazzarino is ezt a nézetet képviseli, Cameron (Id. következő jegyzet) pedig további érvként azt hozza fel, hogy a *praepositus* tiszttséget ebben az időszakban kizárólag eunuchok tölthették be (ez alól mindössze egy kivétel ismeretes Magnus Maximus idején), Macrobius azonban nyilván nem volt eunuch, hiszen volt egy fia.

¹² A macrobiusi kérdésben a fordulatot A. CAMERON cikke hozta meg (The date and identity of Macrobius JRS 56, 1966, 25–38), aki részben Mazzarino eredményeit felhasználva meggyőzően bizonyította, hogy a szerző diakritikai neve Theodosius és azonos a 430-as *praefectus praetorio*-val, ehhez csatlakozott N. Marinone is Saturnalia kiadásában további érveket vonultatva fel Cameron igaza mellett, mindezek ellenére J. FLAMANT, az egyetlen jelentős Macrobius monográfia (Macrobe et le néo-platonisme latin, à la fin du IVe siècle, Leiden 1977) szerzője arra hivatkozva, hogy a Theodosius név a család későbbi tagjainak nevében nem maradt meg, elutasítja Cameron és Marinone bizonyítékait és kitar emellett, hogy a szerző a Macrobius nevet használta és a 410-es *proconsul Africae*-val azonosítható.

¹³ Cod. Theod. 12, 6, 33.

¹⁴ *Theodosius Symmacho suo s.d.*

¹⁵ Avianus azonosításával kapcsolatban is problémák merülnek fel. A. CAMERON Macrobius, Avienus and Avianus című cikkében (CQ 17, 1967, 385–399) arra a következtetésre jut, hogy a Saturnaliában szereplő Avienus és a meseíró Avianus ugyanaz a személy, akit valójában Avienusnak hívtak, ahogy azt Macrobius írja. Állítását elsősorban a 9. századra visszamenő testimoniumok és kódexek szövegére alapozza, továbbá olyan szövegrészekre, amiket Avienus/Avianus Macrobius Cicero-kommentárjából meríthetett. Ezzel szemben J. KÜPPERS (Die Fabeln Avians, Diss. Bonn, 1977) tagadja, hogy Avianus azonos lenne a Saturnalia Avienusával, szerinte ugyanis a kéziratok hagyomány egyértelműen az Avianus név mellett szól, a Saturnaliában megjelenő Avienus pedig azon nemesi család egyik tagjával azonosítható, amelyhez Genadius Avienus (consul 450-ben) is tartozott. Küppers Avianust Macrobius egyik tanítványának tartja, aki szorosan kötődött hozzá, ezért is ajánlotta neki mesegyűjteményét.

¹⁶ *Fabulae Aviani, Epistula eiusdem ad Theodosium in: Minor Latin Poets II. 669–753, J. W. DUFF – A. M. DUFF, Cambridge – London, 1982 (Loeb Classical Library).*

¹⁷ S. PANCIERA: Iscrizioni senatorie di Roma e dintorni 38, in Epigrafia e ordine senatorio, Atti del Colloquio internazionale AIEGL, Roma 1982, I. 658–660; Panciera leletéről beszámol: P. DE

Eustathius név szerepel, aki minden bizonnyal a Saturnalia szerzőjének fiával azonosítható, továbbá ismeretes, hogy ennek a Plotinus Eustathiusnak a fia pedig a Macrobius Plotinus Eudoxius¹⁸ nevet viselte. A két név és a kéziratos hagyomány tanúbizonysága alapján Panciera arra a következtetésre jut, hogy a család tagjainak *nomen gentileje* Flavius Macrobius volt, a Saturnalia írójának teljes neve pedig nem lehet más, mint Flavius Macrobius Ambrosius Theodosius. A második két név *cognomen*, amelyek közül az utolsót volt szokás megkülönböztető névként használni. Mindezek alapján mára, kisebb pontosításokkal Cameron tézisei váltak általánosan elfogadottá Macrobius nevét és személyét illetően.

A korábban említett Avianus szavaiból arra lehet következtetni, hogy az a Theodosius, akinek mesegyűjteményét ajánlja, nagy tekintélynek örvend az irodalom területén, legyen szó akár líráról, akár prózáról. Állítása szerint görög tudásban felülmúlja az attikaikat, latinban a rómaiakat. Ez a fajta dicséret azt sejteti, hogy Macrobius nem volt görög és nem volt római, hiszen egyébként miért számítana érdemnek jobban beszélni a görögöt egy attikainál, vagy a latint egy rómainál. A Macrobius műveiben előforduló utalások is azt valószínűsítik, hogy Itálián kívül született¹⁹, és nem a latin volt az anyanyelve²⁰, mivel azonban ez fogalmazásán, írásmódján egyáltalán nem érezhető, minden bizonnyal már fiatalon Rómába került. A kutatók többsége hajlik arra, hogy észak-afrikai származásúnak gondolja, aki még gyermekként Rómába kerülve alaposan megismerte a latin kultúrát és tökéletesen elsajátította a latin nyelvet.

Az eddigi eredmények ismeretében talán érdemes lenne azt is megvizsgálni, hogy lehetett-e a Chastagnol által említett Flavius Macrobius Maximianus és Flavius Macrobius Ambrosius Theodosius között valamilyen rokon kapcsolat. Amennyiben ugyanis helytálló az a következtetés, hogy a Flavius Macrobius *nomen gentile*, akkor logikusnak tűnik, hogy a két személy ugyanazon család tagja legyen. Elképzelhető, hogy Macrobius Maximianus²¹, a 399-es *vicarius Hispaniarum*, aki feltételezhetően kapcsolatban állt Symmachusszal, Theodosius közeli rokona, esetleg az apja, vagy a nagybátyja volt. Ez esetben nyilvánvaló lenne, honnan szerezte az író a Symmachus-körrel kapcsolatos értesüléseit.

PAOLIS, Macrobio 1934–1984, Lustrum 28–29, 1986–87, 123.o. Panciera lelete valószínűleg végérvényesen eldöntötte Macrobius nevének problematikáját, igazolva a későbbi kronológia helytállóságát.

¹⁸A *Commentarii* I. könyvének *subscriptioja* arról tudósít, hogy Aurelius Memmius Symmachus saját példányát Ravennában összevetette Macrobius Plotinus Eudoxiuséval, és ennek alapján kijavította.

¹⁹Sat. praef. 11: *nos, sub alio ortos caelo*.

²⁰Sat. praef. 12: *si in nostro sermone nativa Romani oris elegantia desideretur*.

²¹A Codex Theodosianus adatai alapján Flavius Macrobius Maximianus a hivatali életben a középső nevét használta, hasonló példák szép számmal akadnak ebben a korszakban, pl.: Publilius Porphyrius Optatianus; Flavius Charisius Sosipater, mindketten a 4. században éltek és mindketten észak-afrikai származásúak.

Továbbá egy felirat tanúsága szerint ugyanez a Macrobius Maximianus a 390-es években (talán 397-ben) a *vicarius Africae* hivatalát is betöltötte²², és több kutató véleménye szerint a 410-es *proconsul Africae* ugyancsak vele azonosítható.²³ A Macrobius Maximianus által betöltött hivatalok tehát a család észak-afrikai eredetét támaszthatnák alá. Mindezek azonban egyelőre csupán feltételezések, bizonyításuk további kutatásokat igényel.

Azon kívül, hogy nem itáliai születésű, a Saturnalia írójáról még egy dolgot tudunk biztosan: volt egy Eustathius²⁴ nevű fia, aki azonos lehet azzal a Flavius Macrobius Plotinus Eustathiusszal, akit a Panciera által felfedezett felirat említ²⁵, a Plotinus név is erre enged következtetni, ami Macrobius neoplatonizmus iránti elkötelezettségét jelezné. Eustathius a 457 és 472 közötti időszakban a *praefectus urbi* tisztséget töltötte be²⁶, amennyiben pedig feltételezzük, hogy az általános szokásnak megfelelően 45 éves korára, vagy pár évvel később érte el ezt a hivatalát, akkor a 410-es években kellett születnie, ami szintén azt igazolná, hogy apja a 430-as *praefectus praetorio*val azonosítható. Macrobius a *Saturnalia*-t és a *Comentarii*-t is neki ajánlja. Az apa és fia közötti bensőséges, szeretetteljes viszonyt a *Saturnalia* bevezetője mellett – amelyről később részletesen lesz szó – a *Comentarii* megszólításai is igazolják, ahol a szerző Eustathiust az *életem édessége, s egyszersmind dicsősége*²⁷, valamint a *napvilágnál is jobban szeretett fiam*²⁸ kifejezésekkel illeti.

Három műve közül a *De differentiis et societatibus Graeci Latiniqve verbi* keletkezett elsőként. Erre utal, hogy az *inscriptio*-ban a szerző neve után még nem szerepel a *vir clarissimus et inlustis* titulus, miként a másik két munkája esetében, azaz még nem töltött be magas állami hivatalát, tehát a mű 430 előtt készült. A IV. századi – V. század eleji Róma kiváló grammatikusokban bővelkedik: Nonius Marcellus, Aelius Donatus, Marius Victorinus, Charisius, Servius mind ebben az időszakban tevékenykednek, tehát Macrobius előtt számos példa áll, többségük pedig nemcsak grammatikai munkákat, hanem kommentárokat is készít. Teljesen természetesnek tűnhet fel számára egy grammatikai tárgyú írással alapozni meg későbbi műveit, bár a nyelvészeti problémák taglalását nem mellőzi a *Saturnaliában* sem.²⁹ A *Comentarii*-t és a *Saturnaliát* illetően eltérőek a vélemények abban a kérdésben, hogy melyik mű keletkezett előbb. Akik a

²² A. Cameron, JRS 17, 26.

²³ I. előző jegyzet

²⁴ J. Willis kritikai kiadása az Eustathius névalakot hozza, a legkorábbi kódexekben (Neap. V. B. 10; Reg. lat. 1650; Bodl. Auct. T II 27) azonban az Eustathius névváltozat szerepel, ezt fogadja el Cameron, Marinone és Flamant mellett Scarpa és Regali is.

²⁵ I. 17. jegyzet

²⁶ Marinone szerint 462 körül, i. m. 20.

²⁷ Comm. I. 1. *vitae mihi dulcedo pariter et gloria*

²⁸ Comm. II. 1: *luce mihi dilectior filii*

²⁹ pl. Sat. I. 4. 5–27; I. 5. 4–10.

Commentarii-t tartják korábbinak, azok mindkét munkát a 430–440 közötti időszakra teszik.³⁰ A kutatók egy másik csoportja azonban úgy vélekedik, hogy mivel a *Saturnalia* pogány szellemiségű mű, ezért 430 előtt kellett íródnia³¹, ugyanis Macrobiusnak ahhoz, hogy állami tisztiséget viseljen, ebben az időszakban már fel kellett vennie a kereszténységet, azonban ebben az érvelésben azt hagyják figyelmen kívül, hogy egy római ember számára nem feltétlenül volt összeegyeztethetetlen, a régi pogány kultuszokról írni, közben pedig a keresztények Istenét is tisztelni. Ennek ellenkezője, hogy ti. magát kereszténynek valló szerző a pogány vallásokról értekezik, szintén gyakran megtörtént, elég ehelyütt Minucius Felix, Arnobius vagy Firmicus Maternus ilyen tárgyú írásaira gondolni.

Macrobius viszonya a keresztény valláshoz szintén számos vitára adott lehetőséget a kutatóknak. Először is meg kell említeni, hogy a szerző egyik művében sem tesz semmilyen utalást a kereszténységre, így aztán helyesnek látszik azt feltételezni róla, hogy pogány volt. Figyelembe véve azonban, hogy nem lehetett volna *praefectus praetorio*, ha nem tér át az új hitre, a probléma már bonyolultabbá válik. Akik azon az állásponton vannak, hogy Macrobius *floruit*-ja a 4.–5. század fordulójára tehető, és személyét a Symmachus-körrel hozzák kapcsolatba, úgy tekintik a *Saturnaliát*, mint ennek a korszaknak a hiteles dokumentumát. A győzedelmes kereszténység teljes térhódítása előtt ez az utolsó olyan periódus, amikor az ún. pogány kultúra még egyszer feltündöklik. Macrobius írása alapján kialakul az a meggyőződés, hogy ebben az időszakban létezett egy olyan politikai-kulturális csoportosulás, amely a vallás és az irodalom terén egyaránt a múltat dicsőítette, Vergiliust példaképének tekintette és az *Aeneid*-et egyfajta pogány Bibliaként szembeállította a keresztényekével, ősi római kultuszokat újított fel, vallási szinkretizmus jellemezte, filozófiája pedig a neoplatonizmus volt. Ennek a *pogány reakciónak* a krónikása lett volna Macrobius, műve pedig a pogány propaganda eszköze. Amikor azonban bizonyosodott, hogy a Cameron-féle kronológia mellett több érv szól, felül kellett vizsgálni az eddigi megállapításokat. Ekkor jelent meg az a felvetés, hogy a Symmachus-kör bizonyos mértékig Macrobius kitalációja³², maga a szerző pedig nem egy harcos pogány, hanem békés író és régiségkutató, aki együtt él a keresztényekkel. Cameron még ennél is tovább ment, és azt állította, hogy nem volt semmiféle pogány reakció, a pogány kultúra 4. század végi újjászületésé-

³⁰ Cameron és Marinone korábban említett írásaikban ezt az álláspontot képviselik.

³¹ Mazarino, 405 és 420 közé helyezné a *Saturnalia* megírását, Flamant 425–428 közé és a *Commentarii*-t ennél későbbre, S. DÖPP *Zur Datierung von Macrobius' Saturnalia* (Hermes 106, 1978, 619–632) című tanulmányában úgy véli, hogy a *Saturnalia* 402 és 410 között született.

³² Ezt a nézetet képviseli R. A. MARKUS: *Paganism, Christianity and the latin classics in the fourth century*, in *Latin literature of the fourth century*, London – Boston 1974 és J. MATTHEWS: *Continuity in a roman family; the Rufii Festi of Volsinii*, *Historia* 16, 1967, 485–509.

nek mítosza csupán a modernkori tudósok találmánya. A valóságban a kor nagy íróinak többsége nem volt keresztény, a klasszikus szerzők szövegeinek gondozása és kiadása pedig olyannyira nem minősült keresztényellenes tevékenységnek, hogy maguk az új hit képviselői is buzgón foglalatostkodtak vele és a neoplatonizmus is sokkal inkább érdekelte őket³³, mint Symmachust és társait. Macrobiusról nem lehet megállapítani biztosan, hogy keresztény volt-e, művével azonban, aminek keletkezése egy időre esik Nicomachus Flavianus és a többi egykori pogány vezető rehabilitációjával, keresztény olvasói igényeit akarta kielégíteni.³⁴ Cameronnak ez a felvetése meglehetősen merész, (a bizonyítékaik sem mondhatók sziklaszilárdaknak) mindazonáltal teljességgel nem zárható ki. Néhányan megpróbálták közvetett utalásokat találni a macrobiusi szövegekben keresztény mivoltának igazolására, ezek a kísérletek azonban mindeddig nem vezettek eredményre.³⁵

2) A *Saturnalia*

Macrobius írásai közül kultúrtörténeti szempontból a legérdekesebb és legértékesebb a *Saturnalia*. A rómaiak *Saturnalia* ünnepét az év utolsó napjaiban tartották, e hét napos időszakban a Saturnus isten nevéhez kötődő aranykorra emlékeztek, amikor még mindenki egyenlő volt és az emberek bőségben éltek. Az ünnep jellegéhez tartozott, hogy az urak és a szolgák szerepet cseréltek, és az emberek kölcsönösen megajándékozták egymást. Macrobius *Saturnaliája* is hét könyvből áll, az ünnep napjainak számához igazodva. A mű a symposionirodalom körébe sorolható, mely a platóni dialógus műfaját felelevenítve tárgyal különféle témákat elsősorban a római valláshoz és Vergilius munkásságához kapcsolódóan. Ennek a műfajnak számos képviselője akadt, miként arról Gellius is említést tesz a *Noctes Atticae* bevezetőjében, ám e munkák többsége, ahogyan ő maga is megjegyzi, inkább könnyed történetek, érdekességek gyűjteménye volt csupán furcsa címek alatt.³⁶ Ezzel szemben Macrobius meghatározott koncepció szerint építi fel művét, és az általa tárgyaltak között a könnyedebb történetek és a fajsúlyosabb témák nagyjából egyensúlyban vannak.³⁷ Az egyes könyvek tartalma a következő tárgykörök köré szerveződik: I. a

³³ Elég ehelyütt Szent Ágostonra vagy Marius Victorinusra utalni.

³⁴ A. CAMERON: Paganism and literature in late fourth century Rome, in: Christianisme et formes littéraires de l'antiquité tardive en Occident, Geneve 1977, 1–30.

³⁵ Itt elsősorban CH. GUITTARD: Une tentative de conciliation des valeurs chrétiennes et païennes à travers l'oeuvre de Macrobe: syncrétisme et philosophie de l'histoire à la fin du IVe siècle Paris, 1975 és P. COURCELLE: Ambroise de Milan dévot de la Monade, REG 87, 1974, 144–154 tanulmányait kell megemlíteni.

³⁶ A. Gellius: *Noctes Atticae* (Attikai éjszakák), praefatio 4–9.

³⁷ Platón mellett Plutarkhosz *Quaestiones convivales* és Athénaiosz *Deipnon szophisztón* című művei szolgáltak neki mintaként.

Saturnalia ünnepének eredete, vallási kultuszok; II. híres emberekhez kötődő anekdoták; III. Vergilius és a vallás; IV. Vergilius retorikája; V. Vergilius és a görög irodalom; VI. a római költészet Enniustól Catullusig; VII. beszélgetések elsősorban az étkezésről és az orvoslásról. A symposion forma mellett, hogy a dialógusokon keresztül lehetőséget ad a szerzőnek az egyes karakterek bemutatására és az ellentétes nézetek ütköztetésére, kiválóan alkalmas az olvasó érdeklődésének fenntartására is, és Macrobius, aki művét egyfajta tankönyvnek szánta, talán éppen ezek miatt választotta e műfajt.

A különféle történetek elbeszéléséhez a keretet az szolgáltatja, hogy a Saturnalia alkalmából barátok gyűlnek össze előbb Vettius Agorius Praetextatus³⁸, majd más római előkelők házában és baráti beszélgetéseket (*convivia*) folytatnak az ünnep eredetéről, a hozzá kötődő szertartásokról, vallási kérdésekről, irodalomról és számos más dologról. A mű felépítéséből látható, hogy tudatos szerkesztés eredményeként követik egymást az egyes témák, melyeket Macrobius nagy gondossággal válogat meg. Műve bevezetőjében is utal arra, hogy rendszerezte az általa felhasznált anyagokat, mert így lehet egységes munkát létrehozni. Az író Vergilius nagy tisztelője, ezt jelzi az is, hogy a Saturnalia hét könyvből három Vergiliusszal foglalkozik más-más szempontból, de a további könyvek is bővelkednek Vergilius idézetekben, a nagy költő-elődre való utalásokban. Macrobius Saturnaliája kettős keretbe van helyezve: az első keretet az előbb már említett baráti összejövetel adja, ennek pedig egy újabb keretet ad az, hogy a Saturnaliakor elhangzottakat a kiváló ügyvéd hírében álló Postumianus³⁹ – aki maga egyébként nem vett részt a beszélgetéseken, hanem a vendégség egyik résztvevőjétől, Eusebiustól értesült a történekről – meséli el az ifjú Decius Albinusnak.⁴⁰ Ebben a szerkesztésmódban Platón hatása mutatkozik meg, aki hasonlóképpen jár el *Lakoma* című művében, ahol Glaukón kérdegeti Apollodóroszt arról, hogy mi történt Agathónnál azon a bizonyos összejövetelen, amelynek során Szókratész és mások a szerelemről beszélgettek. Apollodórosz pedig éppúgy, mint Macrobiusnál Postumianus, nem volt jelen a lakomán, hanem Arisztodémosztól, Szókratész egyik követőjétől értesült az eseményekről, amiket aztán továbbadott. Postumianus és Decius a Saturnalia további részeiben már nem jelennek meg, bár valószínűleg a mű lezárásakor a szerző ismét szerepeltette őket, azonban a mű vége elveszett, így ez a zárlat sem rekonstruálható.

Macrobius a 4. század második felében élő előkelő arisztokraták és hírneves emberek közül válogatja szereplőit. A társaság tizenkét tagból áll, mindegyikük

³⁸ Vettius Agorius Praetextatus (310k. – 384), római arisztokrata, 367-ben praefectus urbi, 384-ben consul designatus, meghal mielőtt a consuli hivatalt betölthetné.

³⁹ Rufius Postumianus, Rufius Volusianus (314-ben másodsor consul) unokája, neve szerepel Symmachus levelezésében is (Symm. Epistulae 3, 48; 6, 22)

⁴⁰ Caecina Decius Albinus a Saturnaliában szereplő Caecina Albinus fia, 401–402-ben praefectus urbi, a dialógus fiktív időpontjában körülbelül húsz éves.

más-más tudományterület szakértője, életkoruk és jellemük tekintetében is eltérő emberek, ez pedig változatosságot és dinamizmust ad a beszélgetésnek. A szereplők valós történelmi személyek, azonban aktivitásuk nem azonos időszakra esett. Így például Servius és Avienus még gyermekek lehettek, amikor Praetextatus és Symmachus már közéleti karrierjük csúcán voltak. Macrobius mentegetőzik is emiatt és e tekintetben ugyancsak Platónt hívja példaként, aki több dialógusában is olyan embereket szerepeltet, akik nem voltak egymás kortársai.⁴¹ A dialógus résztvevői nem egyszerre jelennek meg, hanem négy csoportban hármásával kerülnek bemutatásra. A társaság hat tagja már az ünnep előestéjén találkozik. A házigazda Vettius Agorius Praetextatus, aki az eleusisi misztériumokba is beavattatta magát, a római vallás kiváló ismerője. Vele együtt látjuk Rufius Albinust⁴², ő az antikvitás alapos ismerője és a vergiliusi metrika szakértője, továbbá a beszélgetés idején még igen fiatal Avienust.⁴³ A három szereplőhöz hamarosan csatlakozik Quintus Aurelius Symmachus⁴⁴, a neves szónok, akit egyes kortársai Ciceróhoz hasonlítottak, az ő elsődleges feladata a Saturnaliában, hogy Vergilius retorikájáról beszéljen, ennek a résznek a java azonban mára elveszett. Symmachust kíséri Caecina Albinus, a korábban említett Decius apja, a másik Albinushoz hasonlóan széleskörű ismeretekkel rendelkezett az antikvitást illetően. Szent Jeromostól tudjuk, hogy, bár ő maga a pogány arisztokrácia körébe tartozott (még a pontifexi tisztséget is betöltötte), felesége keresztény volt, és az ő unokája volt Szent Paula.⁴⁵ A csoport harmadik tagja Servius⁴⁶, a neves grammatikus és Vergilius-kommentátor, a dialógus fiktív időpontjában Avienushoz hasonlóan még nagyon fiatal, ugyanakkor Macrobius úgy állítja be őt, mint aki már birtokolja mindazt az elismertséget, amit később szerzett magának munkássága révén.⁴⁷ Másnap csatlakozik a társasághoz Nicomachus Flavianus⁴⁸, Eustathius, a görög filozófus és Postumianus

⁴¹ Sat. I. 1.

⁴² Ceionius Rufius Albinus, 389–391-ben praefectus urbi, egy verses metrika szerzője. Willis kritikai kiadása a Furius Albinus névalakot hozza, azonban ez az olvasat ellentétes a proszopográfiai vizsgálatok eredményeivel. (A problémával kapcsolatban bővebben: N. Marinone, I Saturnali 61.)

⁴³ Avienus azonosításával kapcsolatban l. 15. jegyzet.

⁴⁴ Quintus Aurelius Symmachus (340 k. – 403 után), római szónok, Africa proconsula 373-ban, 384–85-ben praefectus urbi, 391-ben consul, a Symmachus-kör vezetője, az antik eszmények védelmezője, fennmaradt a levelezése és *Relationes* című munkája.

⁴⁵ Hieronymus: Epistulae 107. 1.

⁴⁶ Servius Maurus Honoratus, V. századi római grammatikus, nevéhez fűződik az ókor legjelentősebb Vergilius-kommentárja.

⁴⁷ Sat. I. 2. 15; I. 24. 8, 20; VI. 7. 3, 4; VII. 2. 2.

⁴⁸ Virius Nicomachus Flavianus (334k. – 394) számos hivatali tisztséget viselt, 394-ben consul designatus, Eugenius pártján állt Theodosiusszal szemben, azonban a Frigidus folyónál bekövetkezett kudarc hatására önkézzel vetett véget életének. Filozófiai és grammatikai értekezések, egy történelmi munka (*Annales*) és *Philosztatosz Tyanai Apollóniosz élete* című művének fordítása kötődik a nevéhez.

helyett a szintén görög Eusebius, akit Praetextatus úgy említ, mint „a görög tudomány és ékesszólás terén egyaránt híres szónokmestert”.⁴⁹ Utoljára és hívatlanul érkezik Evangelus és vele Disarius, továbbá Horus. Mindhárom szereplő említésre kerül Symmachus levelezésében⁵⁰, tehát feltehetőleg a többiekhez hasonlóan ők is valós személyekről lettek mintázva. Disariust, mint neves orvost mutatja be Macrobius, Horust pedig mint egykori ökölvívót, aki a beszélgetés idején a cinikusok követőjeként filozófiával foglalkozik. Evangelusszal kapcsolatban szinte semmit sem tudunk meg. A neve alapján egyesek úgy vélik, keresztény lehetett. Macrobius rendkívül ellenszenves, kötekedő figuraként ábrázolja őt, aki rendre megsérti nem csak ellenségeit, de barátait is. Leírása a három szereplőről egyébként is szinte tökéletesen megfelel annak a képnek, ami Symmachus leveleiből rajzolódik ki róluk, ebből következően biztosra vehető, hogy a szerző jól ismerte a 402 és 408 között kiadásra került levélgyűjteményt.

A Saturnalia cselekményének időpontját illetően a legkésőbbi lehetséges dátum 384 decembere, ugyanis ebben az évben hal meg Praetextatus, mielőtt betölthetné consuli hivatalát. A mű keletkezésének idején a szereplők közül valószínűleg már csak Servius és Avienus él. Macrobius munkájával a saját korát megelőző nemzedék nagyságainak állít emléket.

A Saturnalia megírásakor egyik legfőbb célja, hogy felelevenítse a régi római hagyományokat. A kereszténység térnyerésével háttérbe szorult régi római vallás hagyományai az V. századi emberek többsége számára már valószínűleg ismeretlenek, a régi kultuszok hívei gyakran gúny tárgyává válnak, az egyes szertartások eredete homályba vész, a római kultúra hagyományos értékei sokat veszítenek a jelentőségükből. Macrobius, a régi római élet nagy tisztelője összegyűjti, rendszerezi és értelmezi a pogány vallás és kultúra meghatározó tradícióit, hogy átmentse őket az utókor számára. Különböző szerzők munkáit felhasználva egy tanító jellegű írásművet akar létrehozni, melyben többféle tudományterület is képviselve van és arra törekszik, hogy az általa közölt ismeretek ne csak hasznosak legyenek, hanem szórakoztatóak is, ez utóbbi okán a komolyabb és könnyedebb beszédtemák folyamatosan váltakoznak benne. A mű bevezetőjében megfogalmazza, milyennek kell lennie a jó írásműnek, és meghatározza, hogy ő maga milyen elveket követett, milyen célokat tartott szem előtt a Saturnalia írásakor. Ez az alapvetés fontos információkat tartalmaz a szerző munkamódszerének, stílusának vizsgálatához, ezért célszerű alaposabb elemzés tárgyává tenni.

---

⁴⁹ Sat. I. 6. 2.

⁵⁰ Symmachus: Epistulae III. 37; IX. 44 (Dysarius); II. 39 (Horus); VI. 7 (Evangelus).

3) Macrobius írói módszerének vizsgálata a *Saturnalia praefatioja* alapján

A *Saturnalia praefatioja*, csakúgy, mint az egész mű, meghatározott koncepció szerint épül fel. A hármas egységek jelentőségét az egész munka során⁵¹ előre vetíti a bevezető, ami ugyancsak három részre bontható: 1. ajánlás, az írás céljának meghatározása (1–2); 2. az írói munkamódszer és stílus bemutatása (3–11), 3. az olvasóközönség megszólítása (12–16).

Már a bevezető első szavaival (*multas variasque res*) egyértelművé teszi, hogy művében sokféle dologról fog beszélni: a *varietas* elve nemcsak tartalmi, de formai szempontból is érvényesül, többek között azért, hogy a prózai szövegrészeket gyakorta lírai betétek szövik át.⁵² A következőkben megszólítja fiát, Eustathiust, majd tulajdonképpen a *praef.* 12-ig hozzá intézi szavait. A *praef.* 1-ban három kulcsfogalom található: szeretet (*caritas*), nevelni (*educare*) és kiművelni (*erudire*). E három dolog – amelyek biztosítása a szülők legfontosabb feladata – szorosan összefügg egymással. Első helyen a szeretet szerepel, mint a legfontosabb kapocs szülő és gyermeke között, ami a legnagyobb örömök és bánatok forrása egyaránt lehet. A szeretet által kiváltott ambivalens érzelmekre utal akkor is, amikor a pozitív jelentéstartalmú *caritashoz* a *devincire* – lebilincselni, megkötözni jelentésű igét kapcsolja (*natura ... nos .. caritate devinxit*), mintegy jelezve, hogy szülőnek lenni komoly felelősség, és szinte érezhető szavaiból az aggodalom, vajon meg tud-e felelni ennek a feladatnak. Második helyen áll a nevelés, ami elengedhetetlen ahhoz, hogy a gyermekből a régi római erkölcsökhöz méltó felnőtt váljék. Az *educationak* Rómában mindig fontos szerepe volt: minden szerző, aki ezzel a kérdéssel foglalkozik, hangsúlyozza, hogy a szülőnek nemcsak a tárgyi ismereteket kell átadnia gyermekei számára, hanem saját életével is példát kell szolgáltatnia, ez a sokat emlegetett *mos maiorum* a római nevelés egyik legfontosabb eleme. Ahogyan azt az ifjabb Plinius is írja egyik levelében: „Régen az volt a gyakorlat, hogy az öregebbektől tanultuk meg – nemcsak a fülünk, hanem a szemünk segítségével –, hogy nonsokára nekünk is mit kell cselekednünk, majd pedig – hasonló módon – átadunk a még ifjabbaknak... Az apja kinek-kinek egyben tanítója is volt...”.⁵³ A harmadik fogalom a kiművelés, azaz a műveltség elsajátíttatása. Míg a nevelés elsősorban példákon keresztül történhet, az *eruditio* a konkrét tárgyi tudás megszerzésére vonatkozik, a különféle tárgykörökhöz tartozó ismeretek közvetítése

⁵¹ A beszélgetések három napon át tartanak, a szereplők hármásával kerülnek bemutatásra stb. A hármas egységek alkalmazása Macrobiusnál neoplatonista gondolkodásmódjával hozható összefüggésbe (vö. Plótinosz elméletét a három hiposztázisról).

⁵² A változatosságra való törekvés legkorábbi szemléletes példáját Catullus versgyűjteménye adja, akit Macrobius is idéz néhány helyen. A *varietas* elvének meghonosítása a római irodalomban a neóterikus költökhöz kapcsolható, akik ezt az alexandriai költészet hagyományából merítették és rövid időn belül a latin prózában is meghatározó stíluslemmé vált.

⁵³ Plinius: *Epistulae* 8, 14, ford.: Muraközy Gy.

által. Ez az ismeretátadás a Saturnaliában időnként tömény, máskor könnyedebb formában valósul meg, összességében azonban megfigyelhető, hogy Macrobius jó pedagógus módjára igyekszik mindvégig fenntartani olvasója érdeklődését, amire egyébként a *symposion* műfaja, ahogy arról fentebb már szó esett, nagyon is megfelelő. A három fogalom az emberi élet három szintjét foglalja magába: család, állam, egyén. A szeretet a családot összetartó erő, a nevelés az az eszköz, ami lehetővé teszi, hogy az egyénből a társadalmi együttélésre alkalmas, becsületes polgár váljék, aki képes az állam érdekében cselekedni, és a műveltség, az egyént meghatározó érték, amit minden római nemesembernek birtokolnia kell, mert csak általa juthat el az erényhez, miként azt Seneca is írja: „Az erény csak a tanult, kiművelt és a folytonos gyakorlattal legmagasabbra jutott léleknek jut osztályrészül. Mert érte jövünk a világra, de nélküle, s még a legderekabb férfiakban is, amíg ki nem műveled őket, csupán az erény anyaga van meg, nem maga az erény”.⁵⁴

E fogalmak a következő paragrafusban egyetlen szóban összegződnek, ez a szó pedig az *institutio*, azaz a tanítás. Az *institutiones*nek, mint tanító, nevelő célzatú írásműveknek nagy hagyománya van a római irodalomban. Elég a Macrobius által is idézett Catora gondolni⁵⁵, Seneca unokaöccséhez írott levelére, vagy a legjellegzetesebb példát említve: az ún. királytükörre. A Saturnalia tulajdonképpen a királytükör egy speciális fajtája: polgártükör, s amikor Macrobius azt írja, hogy Eustathius *institutio*ját tekinti elsődleges feladatának, tulajdonképpen egyik fő forrásával, Gelliusszal helyezkedik szembe. Macrobius számos helyen szó szerint idéz Gellius *Noctes Atticae* című munkájából, anélkül, hogy a nevét említene, bizonyos esetekben, mint itt is, azonban polemizál vele. Gellius ugyanis inkább szórakoztatásra, mintsem oktatásra szánja művét, történeteit azért gyűjti egybe, hogy gyermekeinek pihenőidejükben legyen mit olvasgatniuk, gyakran csupán a figyelemfelkeltés a célja egy-egy téma iránt, nem a tanítás.⁵⁶ Ugyanakkor a gelliusi példa követése nyilvánul meg a *praefatio* hasonló felépítésében, bizonyos kifejezések, gondolatok átvételében. Úgy látszik, egyfelől példaértékűnek tekinti saját maga számára Gellius munkáját, másfelől bizonyos tekintetben tovább fejleszti azt.

A Saturnalia enciklopédikus munkának nevezhető, maga a szerző az *ismertek tárházának*, vagy egy Gelliustól kölcsönzött kifejezéssel élve *a tudomány*

⁵⁴ Seneca: Erkölcsei levelek 90. 46. ford. Bollók J. – Takács L.

⁵⁵ Marcus Porcius Cato (Kr. e. 234–149), 191-ben consul, 184-ben censor. Őt tekintik a latin prózairodalom megalapítójának, számos munkája közül csupán a *De agricultura* maradt fenn teljes egészében, amely azonban egy nagyobb mű részét képezte, amit fia, Marcus számára állított össze. A meglévő ismereteink alapján úgy látszik, hogy egy tanító jellegű enciklopédikus munkáról van szó, mely a földművelés, a hadtudomány, a retorika és az orvostudomány köréből meríti témáit. Nem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy Catónak ez a műve hatást gyakorolt Macrobiusra a Saturnalia írásakor.

⁵⁶ Gellius: *Noctes Atticae*, praefatio 1 és 17.

éléskamrájának (litterarum penus) nevezi, ennek megfelelően megírását hossz-
szas gyűjtőmunka előzte meg. Szerinte azonban nem elég összegyűjteni az ismereteket, rendszerezni is kell őket, és miközben a *praef.* 3-ban ennek fontosságára hívja fel a figyelmet, egyben ismét Gelliust bírálja, aki saját bevallása szerint ezzel épp ellentétes metódust követ, tehát az egyes történeteket mindenféle koncepció nélkül adja elő. Figyelemre méltó, hogy ehelyütt is, akárcsak az előzőekben pusztán azáltal, hogy gelliusi szófordulatokat használ a mondandójában, egyértelműen jelezni tudja, kire céloz, anélkül, hogy konkrétan utalna rá.

A rendszerezés célja Macrobius szerint az ismeretek megőrzése a hosszú távú memória számára és a felületes tudás kiküszöbölése. Szavait hasonlatokkal is alátámasztja: a testrészek, a méhek, a táplálék megemésztése, a számok, az arcfesték, a kórus mind a sokféleségből kialakuló egység erejét és értékét hivatottak szimbolizálni. Ezek az érzékletes képek átszövik a második szakasz egészét. Többségüket (a testrészekre és az arcfestékekre vonatkozó részek képezik a kivételt) Seneca 84. leveléből veszi át, de nem szorítkozik csak a senecai gondolat átültetésére, hanem szinte szóról szóra átmásolja művébe az idevonatkozó sorokat (*praef.* 5–9). Ugyanakkor az is fontos lehet, amit nem vesz át, ugyanis Senecánál a kórusra vonatkozó hasonlat előtt a következő sorok olvashatók: „Gondolom, olykor egyáltalán nem lehet észrevenni, ha egy kiváló tehetségű férfi mindenre, akármilyen eredetiből vette, rányomja szellemének bélyegét, úgy, hogy a részek egységgé hangolódjanak”.⁵⁷ Macrobius számára írói szerénysége nyilván nem teszi lehetővé, hogy utalást tegyen erre, mindazonáltal a Seneca által javasolt metódust kiváló tehetségű férfihoz méltó módon alkalmazza. A példák segítségével rávilágít arra, hogy a különféle ismeretek egységesítéséhez szükség van valamiféle erjesztő anyagra (*fermentum*), ami ez esetben maga a macrobiusi mű: saját munkájával akarja bizonyítani, hogy a legváltozatosabb témákat is egységbe lehet forrasztani, ha megfelelő módon rendszerezük őket. Ő maga legfőbb érdemének az összegzést tekinti, azt a metódust, amivel a kutató munkája során felhalmozott anyagokat a kiválasztott témaköröknek megfelelően összefoglalja.

A másik lényeges szempont az ismeretátadás módja, amelyet illetően két utat jelöl meg: vagy a források szó szerinti átvételét alkalmazza, vagy saját szavaival adja elő a másoktól kölcsönzött gondolatokat. Mindebből arra lehet következtetni, hogy Macrobius művében nincs semmi eredeti, ami a tartalmat tekintve többé-kevésbé igaz is. Azonban azzal, hogy ő ezt nyíltan felvállalja, mintegy világos útmutatást ad arra is, hogyan kell a munkáját értékelni: újszerűsége ugyanis nem abban áll, amit mond, hanem abban, ahogyan mondja. Ezért sem lehet teljes mértékig egyetérteni azokkal a kutatókkal, akik Macrobiust csupán egy jelentéktelen kompilátorként tartják számon, bár ilyen típusú vádak már a saját korában is érthették a szerzőt, vagy legalábbis fel volt készülve rájuk, erre

⁵⁷ Seneca: Erkölcsei levelek 84. 8. ford. Kurcz Á.

utal a *praef.* 4 azon szakasza, amelyben fia előtt szabadkozik *ad verbum* idézési technikája miatt. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez az idézőmód, ami miatt kárhozzatni szokás őt, nagyon nagy hasznára vált az ókorkutatásnak, hiszen ennek köszönhetően számos antik szerzőtől maradtak fenn olyan terjedelmes szövegrészek, amelyek eredetije elveszett és mások írásaiból sem ismeretesek.

A stílus tekintetében a tömörségre törekszik, állítása szerint nem célja ékes-szóloán beszélni, bár az, aki grammatikai traktátust ír és Vergilius retorikájáról értekezik, valószínűleg nem tartja magát alkalmatlannak erre a feladatra, talán csak szerénysége mondatja ezt vele, éppúgy, mint később a *praef.* 12-ban, ahol pedig amiatt mentegetőzik, hogy beszéde esetleg híjával van a római születésűekre jellemző eleganciának.⁵⁸ Fontosnak tartja a kifinomult beszéd (*oratio sollers*) és gördülékeny kifejezőmód (*sermo incorruptus*) elsajátítását, fiát is erre ösztönzi, mintegy saját maga szolgáltatva hozzá a példát: finom átkötésekkel vezeti végig az olvasót az egész szövegen, a forrásaiból beépített részek nem zavarják meg, vagy borítják fel az egyes gondolati egységeket, mondatai világosak, jól megkomponáltak. Mondatszerkesztésében a klasszikus normákat követi, a lexikában viszont erőteljesen érezhető saját korának hatása. Felhasznált forrásainak gyakran a stílusát is átveszi, ez tapasztalható például a *praefatio* Gelliusra visszavezethető részeinek esetében. Olyan retorikai alakzatokat használ stílusának emelésére, mint a *variatio*, *chiasmus*, *alliteráció* és fontos szerepet kapnak a ritmikus *klauzulák*. Grammatikai, filozófiai, esztétikai ismeretei kétségbevonhatatlanok, amit jól alátámaszt az általa létrehozott alkotások koncepciója, tényleges megalkotása és kialakítása. A nyelv lényegi működésének megismerése és működtetésének lényegessége központi kérdés számára, és ezt illetően mindenekelőtt a nagy elődök képviselte tradícióból táplálkozik, úgy grammatikai, mint stilisztikai értelemben. Azonban, vagy talán éppen ezért önálló stílus kimunkálására törekszik, s ha nem is haladja meg külön-külön Vergiliust, Cicerót, Frontót, Senecát vagy éppen Symmachust például a mondatszerkesztés tekintetében, egyéni stílusa – melynek fundamentuma a nyelvi és az irodalmi hagyomány alapos ismerete – mégis igen magas szintet ér el.

Nagy műveltségét bizonyítja, hogy műve megírásához rengeteg forrást használ fel.⁵⁹ Ezek egy részét megnevezi, a *praefatióban* azonban, ahogy arról már fentebb szó esett, valószínűleg a Seneca által helyesnek ítélt írói módszer illusztrálására, nem ezt a módszert követi. A kölcsönvett szövegrészeket, vagy gondolatokat igyekszik harmonikus egységbe illeszteni, mint arra a kórus hasonlattal is utal (*concentus ex dissonis*), célja egy homogén szöveg létrehozása, amit néhány kevésbé jól sikerült helytől eltekintve eredményesen valósít meg.

⁵⁸ Ehhez hasonlóan szabadkozik Apuleius is a *Metamorphoses* előszavában.

⁵⁹ A Macrobius forrásaira vonatkozó szakirodalom áttekintő összefoglalását l. P. DE PAOLIS, *Macrobio...* 208–232.

A jó írásmű Macrobius szerint gyönyörködtet, műveltséget ad, és hasznos olvasója számára. Ezek a szempontok egyaránt lényegesek és jellegzetesen római gondolkodást tükröznek. A gyönyörködtetéshez (*voluptas*) elengedhetetlen a kifinomult és gördülékeny stílus, a műveltség (*cultus*) a sokféle ismeret megszerzésével és elmélyítésével gyarapítható. E két dologban manifesztálódik az a haszon, amit a Saturnalia nyújtani tud. Ez a harmadik szempont, a hasznosság (*utilitas*) elve a római ember számára különösen fontos: a szerző Eustathius figyelmét kétszer is felhívja arra, hogy ebben a műben nem lesz semmiféle haszontalan dolog, csak olyan témákat vesz elő, amik a későbbiekben épülésére szolgálnak. Az *utilitas* elve nemcsak a gyakorlati életben játszott fontos szerepet, ez a gondolkodásmód szellemi téren is lépten-nyomon megnyilvánult: azok a tudományos eredmények és művészeti alkotások estek pozitív megítélés alá, amelyek az embereket valamiféle haszonnal kecsegtették. A művészet önmagáért való léte számukra teljesen értelmetlennek tűnt. Igen szemléletes példáját adja ezen elv érvényesülésének Id. Plinius *Naturalis Historia* című művében, ahol a műkincsek, építészeti emlékek esztétikai értékét is annak megfelelően állapítja meg, hogy mire lehet használni őket⁶⁰, de Cornificius azon mondatát is ide lehetne idézni, miszerint: „azok, akik véleményt nyilvánítanak, egész beszédük középpontjába a hasznosságot állítsák”.⁶¹

A *praefatio* harmadik részében az olvasóközönséghez fordul, tehát nyilvánvalóan számít arra, hogy művét mások is olvasni fogják. Miután fiától korábban már bocsánatot kért idézési technikájáért, most a mindenkori olvasó előtt szabadkozik latin nyelvtudása miatt. Fontos számára, hogyan ítélik meg alkotását, de hogy leplezze aggodalmát, rögtön ide kapcsol egy szellemes anekdotát, s így a kissé emelkedett hangnemben kezdődő bevezetés végül egy vidám történettel zárul le. Ezzel a megoldással előrevetíti azt a már korábban említett tendenciát, amit a Saturnalia egésze alatt követ, hogy ti. a komoly témákat könnyedebb, tréfás történetekkel váltogatja, színesebbé és könnyebben „emészthetővé” téve ezáltal az elbeszélést.

⁶⁰ Id. Plinius: *Naturalis Historia* XXXVI. könyv.

⁶¹ Cornificius: A szónoki mesterség, Akadémiai kiadó 1987. ford. Adamik T.

Függelék

*Saturnalia, praefatio 1–15.*⁶²

(1) Ebben az életben, Eustathius fiam, a természet sok és különféle dolgot adott számunkra, de semmi mással nem kötött meg jobban, mint a gyermekeink iránti szeretettel, és azt akarta, hogy gondunk legyen a felnevelésükre és kiművelésükre. Így aztán a szülők, ha az, amire vágytak, kívánalmuk szerint történik, a bármi másnál nagyobb örömet, ha pedig ellenkezőleg alakulnak a dolgok, az oly nagy bánatot nem tudják feldolgozni. (2) Ezért aztán számomra sem fontosabb semmi a te tanításodnál, melynek tökéletesítése végett úgy gondolom, elébe kell helyezni a rövideget a hosszasa-
porításnak, s nem tűrve semmilyen késlekedést, nem várom el, hogy egyedül azon dolgok által fejlődj, amelyek elsajátítására te magad fordítasz buzgón gondot, hanem azon vagyok, hogy az én olvasmányaim is hasznosak legyenek neked. Továbbá amit csak összegyűjtöttem magamnak különböző görög vagy latin nyelvű kötetekben – akár már a te világra jöttöd után, akár még mielőtt megszületél –, szolgáljon számodra mindaz az ismeretek tárházaként, és mint a tudomány valamiféle éléskamrájából, ha valamikor szükséged lenne egy történetre, amely a könyvek halmazában rejtőzve a világ számára ismeretlen, vagy hogy felidézz egy emlékezetes mondást vagy tettet, legyen az könnyen fellelhető és elővehető. (3) Nem rendezetlenül, nem csak úgy egy halomra gyűjtöttük össze mindazt, ami emlékezetre méltó: hanem a különféle dolgok sokféleségét, mely a szerzők különbözőségéből és az idők elegyítéséből fakad, úgy rendeztük egy testté, hogy amiket rendezetlenül és összevegyítve bízunk az emlékezet segítségére, a testrészekhez hasonlóan egységbe illeszkedjenek. (4) Ne ródd fel bűnömül, ha mindazt, amit a különböző olvasmányokból kölcsönzök, gyakran ugyanazokkal a szavakkal adom elő, melyekkel maguk a szerzők is mondták, a jelen mű ugyanis nem az ékesszólás fitogtatását ígéri, hanem a megismerendő dolgok összefoglalását: s jó néven kell vened, ha a régi kor ismereteit egyrészt a mi szavaink által érthetően, másrészt a régiek szavai által hűen ismered meg, úgy, ahogy azokat elmondani vagy átadni ők maguk is tanácsolták. (5) A méheket kell valamiképp utánoznunk ugyanis, melyek kószálnak és virágokat eszegetnek, majd elrendezik, amit megszerettek és lépekben osztják el, majd valamely keverék és természetük sajátossága révén a tarka levet egyetlen ízzé változtatják. (6) Mi az íróvesszőre bízunk, amit a különböző olvasmányokban találtunk, hogy eggyé forrjon, miközben az sorba rendezi a dolgokat. Hiszen az elmében is jobban megőrződnek az elkülönített dolgok, és maga az elkülönítés valamely, a teljes egészet magában rejtő erjesztő anyag segítségével a különféle eszenciákat egyetlen ízzé elegyíti: úgy, hogy – ha nyilvánvalóvá is válna, honnan van – mégis másnak látszik majd az idézet, mint ahonnan származik: amint látjuk, ezt teszi a természet is a testünkben anélkül, hogy mi közreműködnénk: (7) a táplálék, amit magunkhoz veszünk, amíg megtartja saját minőségét és egészben jut be, a gyomor számára nehéz teher, de mikor átalakul abból ami

⁶² Macrobius műveinek eddig nem készült magyar fordítása, csupán válogatásban olvasható néhány szemelvény: Macrobius: Baráti beszélgetések (A Saturnus-ünnep), ford., bev., jegyz.: Szabó Gy., Székelyudvarhely 2003; Macrobius: Commentarii in Somnium Scipionis in: Hermetika, mágia. Ezoterikus látásmód és művészi megismerés, Ikonológia és műértelmezés 5. 137–167. ford. Hajdúné Szabó Á., Szeged 1995.

volt, később a testi erőbe és a vérbe megy át. Járjunk elől azokban a dolgokban, melyek a szellemet táplálják, hogy semmit ne hagyjunk érintetlenül, amit másokból merítünk, nehogy idegen legyen az, hanem az emésztés során megérlelődjék: ellenkező esetben nem a szellemet, csupán az emlékezetet érheti el. (8) Mindenből gyűjtsünk, hogy abból egység legyen, miként az egyes számokból egyetlen szám lesz. Ezt tegye a lelkünk: rejtse el mindent, ami a segítségére volt, mindazonáltal tárja fel azt, amit tud: éppúgy mint akik illatos arcfestékeket készítvén mindenekelőtt arra ügyelnek, hogy egyik illatnak a tulajdonságai se érvényesüljenek kevésbé, minthogy minden illatszert nedvét egyetlen illatban akarják egyesíteni. (9) Látod, milyen sok ember hangjából áll össze a kórus: mégis az összesből egyetlen lesz! Ott az egyik hang magas, a másik mély, valamelyik épp a kettő közötti, a férfiakéhoz adódik a nőké, bekapcsolódik a nádsíp: így ott az egyes hangok rejtve maradnak, mindegyik együtt hallatszik és összhang lesz a különböző hangokból. (10) Azt akarom, hogy ilyen mű legyen ez a mostani: sok tudomány, sok tanítás legyen benne, sok nemzedék példája, de egyesítve: melyekben – ha sem azokat a dolgokat nem utasítod el, amik számodra már ismeretesek, sem azokat nem kerülöd ki, melyek ismeretlenek – a legtöbb olyan dolgot találod majd, amiknek olvasása gyönyörűséggel tölt el, vagy a műveltséged alapjául szolgál, vagy amikre haszonnal emlékezhetsz. (11) Úgy gondolom ugyanis, hogy ebbe a műbe nem került bele semmi olyasmi, amit megismerni haszontalan, vagy megérteni nehéz volna, ellenben mindent tartalmaz, mely által szellemed frissebb, emlékezőképességed biztosabb, megszólalásod kifinomultabb, beszédmodod gördülékenyebb lehet, ha valahol megsegít bennünket, más ég alatt születettetek a latin nyelvbeli tehetség. (12) Azt szeretnénk kérni és elérni mindazok részéről, akiknek valamikor idejük és szándékuk lesz ezeket a dolgokat megismerni, hogy igazságosan és megértéssel fogadják, ha beszédmodunk nélkülöznék a római beszéd természetes eleganciáját. (13) Nehogy azonban megfontatlanságom következtében olyan tréfás megrovásban részesüljek, mint amilyennel egykor M. Cato⁶³ A. Albinust⁶⁴ illette, aki L. Lucullusszal⁶⁵ volt consul. (14) Ez az Albinus Róma történetéről irogatott görög nyelven. Történeti munkájának elején azt írta, senkinek sem ildomos neheztelnie rá, ha ezekben a könyvekben valamit helytelenül vagy kevésbé szépen ír majd le. „Ugyanis római ember vagyok” – mondta –, „Latiumban születtem, és a görög beszéd nagyon idegen tőlem.” Ezért bocsánatot kért és azt a kegyet, hogy ne ítéljék őt meg kedvezőtlenül, ha valamit elvétett volna. (16) Amikor M. Cato elolvasta ezeket, így szólt: „Nagyon bolond vagy te, Aulusom, mivel a hibát inkább el akarod háritani magadtól, mintsem hogy kiküszöbölnéd: ugyanis akkor szoktunk bocsánatot kérni, amikor tudunkon kívül hibázunk, vagy amikor kényszer hatására követünk el bűnt. Kérdezem én – mondta–, ki kényszerített téged, hogy olyan dolgot vállalj fel, amelyért, még mielőtt elkezdenéd, bocsánatot kell kérned?”

⁶³ vö. 55. jegyzet

⁶⁴ Aulus Postumius Albinus, Kr. e. 151-ben consul

⁶⁵ Lucius Licinius Lucullus, Kr. e. 151-ben consul

ORSOLYA TOTH

Tradition and teaching: Macrobius Theodosius and his Saturnalia

This study deals with the opera of Ambrosius Macrobius Theodosius, the Roman writer from the late Antiquity. The first part of this article introduces the results of the Macrobius research done so far going into details about the prosopographical questions, the problems in connection with the offices held by him and the timing or rather the chronological order of the three works attributed to him. Henceforth the *Saturnalia* is discussed, which is thought to be Macrobius' main work. In the second part of the study the investigation of his writing method follows considering his above mentioned work and particularly its preface. Significant attention is paid to the unity of three: in the preface it manifests in the unity of the definitions *love*, *education* and *erudition*. These definitions are finally summed up in *institution*, which is the primary aim of Macrobius' work. Namely he wanted to draw up a material of interesting stories and a summary of useful knowledge for his son, Eustathius that enables him to prepare for life and teaches him how to acquire the important things he had learnt. Thus *Saturnalia*, which can be counted into the genre of *symposion*, can be also regarded as a special type of *speculum regis*, which may be called the mirror of citizens. Besides teaching his other important aim is to preserve the ancient Roman traditions. For this he uses many sources and from all these he wants to create a coherent whole; his originality is not presented in what he writes but in how he does it. Although he was not born in Rome, the principles he follows while writing refer to his Roman way of thinking. From all these the most important is the principle of *utilitas* (utility). According to Macrobius a good work delights the reader and provides knowledge at the same time and from these two ideas utility derives, which makes his *Saturnalia* worth reading.

SZÓKE LAJOS

A MAGYARORSZÁGI GÖRÖG KATOLIKUSOK LITURGIKUS KÖNYVEINEK MÚLTJÁRÓL

Az elmúlt század folyamán a görög katolikusok örömmel tapasztalhatták, hogy mind vallásukról, egyházukról, mind görög katolikus kulturális örökségükről számos tanulmány, könyv jelent meg. Különösen értékesnek tekinthetők az utóbbi évek munkái, mivel ezek sokban kiegészítették, sőt olykor újraértékelték a korábbi eredményeket. Ilyen átfogó munkának kell tekintenünk Darkó Jenő kandidátusi értekezését is, amely a magyarországi görög szertartásúak történetét egészen a 19. századig vizsgálja (Darkó 2000). A legtöbb eredményt mégis a részletkérdéseket taglaló, a levéltári és helyi kutatásokra alapuló hosszabb-rövidebb tanulmányok mutatják fel. Így például a görög katolikusok gazdasági életkörülményeit, iskoláztatásukat, papképzésüket, egyházi művészetüket, énekeiket, vallásos irodalmi tevékenységüket, egyházi nyelvüket bemutató munkák.

Jelen dolgozatunkban a magyarországi görög katolikusok által használt liturgikus könyvek múltjának néhány olyan jellegzetességére kívánunk rámutatni, amelyek az elmúlt évszázadokban a változó történelmi, társadalmi feltételeknek köszönhetően folytonosan formálódtak, alakultak (nyelvileg és tartalmilag is), mígnem a 20. században elnyerték mai formájukat. Elsősorban nem azokra a hitelvi kérdésekre kívánunk rámutatni, amelyeket az ungvári unió okozott, hanem azokra a körülményekre, amelyek általában meghatározták az egyházi szláv nyelvű liturgikus könyveket Északkelet-Magyarországon.

Meghatározó körülmény a görög katolikus liturgikus könyvek múltjával kapcsolatban az, hogy a magyarországi (osztrák–magyar) cirillbetűs könyvnyomtatás csak a 18. század elejére válik rendszeressé, és még utána is a görög katolikus kolostorok, parókiák könyveinek nagy részét nem a hazai nyomtatású könyvek teszik ki (lásd Cleminson 1996, Kynach 1926, 1928/30, Mykytas' 1961, 64, Ojtozi 1982, 1985, Šima 1968, Szóke 2001, Weingart 1922).

Jóllehet a 16. században már egyre több a nyomtatott cirillbetűs egyházi szláv nyelven írt liturgikus könyv (orosz, ukrán, délszláv, velencei nyomdák-ból), ezek nem jutnak el a szegény kárpátaljai parókiákra (néhány kolostorba azonban igen). A gazdagabb, a Kárpátok túloldalán levő parókiákban azonban ily módon fölöslegessé válnak a kéziratos liturgikus könyvek, s ezeket vásárolják fel aránylag olcsón Kárpátalján. Fel kell tételoznünk, hogy a korábbi századokban csak igen kevés kéziratos liturgikus könyv lehetett az akkor még orthodox vallású kárpátaljai szláv, román hívők birtokában. Ennek két oka is lehetett. Ebben az időben mind a pergamen, mind a papír nagyon értékes volt,

és ehhez kell számítanunk a másoló közel egyévi munkáját is. Egyes számítások szerint egy egyszerűbb kéziratos könyv ára a 15. században két tehén árával volt egyenlő (Slivka 1996). Ha figyelembe vesszük, hogy a változó ünnepek miatt tíznél is több könyvre lett volna szükség, akkor látható, hogy ez komoly terhet jelentett a gyakran kevés lelket számláló közösségeknek. Másik, talán még fontosabb tény az volt, hogy maguknak, az orthodox papoknak a többsége is analfabéta volt, így nem is tudták volna hasznát venni a könyveknek. Nem kis szellemi tevékenységnek kell tekinteni, hogy a popovicsok (a pópák gyermekei) mégis meg tudták tanulni a legfontosabb liturgikus cselekmények elvégzését. Csak a kötelező anyakönyvezés bevezetése 1690-ben kényszerítette a görög szertartású papokat arra, hogy mind írni, mind olvasni tanuljanak meg. (Švagorský 2001).

A fellelt kéziratos könyvek azonban arról is árulkodnak, hogy ebben az időben nem volt egység sem a tartalmat, sem a nyelvet illetően ezekben a könyvekben. Az egyházi szláv liturgikus könyvekben meglevő eltérésekre (különösen az euchologion, liturgiarion kapcsán) már Kiprián metropolita felhívta a figyelmet a 15. sz. elején. Így fel kell tételeznünk, hogy Kárpátalján is jelentős eltérés mutatkozhatott a helyi és a görög egyházi norma között. Az eltérések eredeti oka azonban nem csupán a szláv másolók hibáiban keresendők, hanem magukban a görög protográfok eltérő voltában. A görög scriptóriumokban olykor több másoló diktálás után másolta a szövegeket és így gyakran előfordulhatott, hogy a ritkábban hallott szavak, nyelvi struktúrák torzulnak, ugyanis későbbi egyeztetésre ritkán került sor (Head 2004). Ennek ellenére mind az evangéliumi szövegek, mind a liturgiák szövegei a bizánci egyházban a 14., 15. századra meglehetősen egységesek voltak. Jóllehet a szláv másolatok nem hallás után készültek, a századok folyamán a bennük felhalmozódott eltérések, hibák komoly különbségekhez vezettek. Kiprián erőfeszítése nem sok eredménnyel járt, mivel az elkövetkező évtizedek még inkább tarkább képet mutatnak. Egyes kéziratok ugyanis követték az előírásokat, azaz a görög protográfot, de minden bizonnyal ezekből volt a legkevesebb, mivel görög nyelv ismerete a keleti orthodox szláv területeken ritkaság volt. Ugyanakkor használatban maradtak azok a kéziratok is, amelyek még mindig a régi tradíciókat tükrözték. Születtek olyan másolatok is, amelyekben az új és a régi összekeveredett. Mindez a tarkaság a kárpátaljai viszonyok között kevésbé volt érzékelhető a már fent említett okok miatt. Itt ugyanis egészen a 18. századig a tradíció dominált, amely a korábbi századok sokszor hibás textusán alapult. A változások a bazilita kolostorok haladóbb szellemiségének köszönhetőek.

Az orosz orthodox egyház is tudatában volt ennek a visszásságnak, de minden erőfeszítések ellenére csak a könyvnyomtatás hozhatott újat ebben a kérdésben. Az első cirillbetűs egyházi szláv liturgikus könyvek a 16. században jelentek meg Velencében (Tekintsünk el Fiol 15. századi kiadványaitól, mivel

ezek nem kerültek az általunk vizsgált könyvgyűjteményekbe.) Ezek a kiadványok Philotheos pátriárkának a 14. században rögzített liturgiáron görög szövegére támaszkodtak, de felhasználták a dél-itáliai görög kolostorok kéziratot hagyományát is. Ezért fordulhatott elő, hogy az ősi görög orthodox kolostorokban született szláv másolatok (pl. Athosban) különböztek a velencei kiadványoktól. Éppen emiatt nem kell csodálkoznunk azon, hogy sem a vilnai (1583-as), sem az 1602-ben, Moszkvában nyomtatott euchologion (szluzsebnik) nem teljesen követi a velencei görög kiadványokat, hanem bennük sok minden megmarad a régi szláv tradíciókból (Nikol'szkij 1978).

A 16. század elejétől az ukrán (lengyel fennhatóságú) nyomdák orientációja a bizánci görög liturgikus könyvek felé fordul. Ez annak köszönhető, hogy az akkori konstantinápolyi pátriárka, Meletiosz Pigasz jó kapcsolatokat tartott fenn a leMBERGI püspökkel Gedeon Balabannal. Meg kell azt is jegyeznünk, hogy a lengyel fennhatóságú ukrán területeken az úgynevezett „confraternitas” iskolákban (bratska skola) görög nyelvet is tanítottak, görög nyelvű könyvek jelentek meg, így többek között magának Meletiosz Pigasznak is egy teológiai műve jelent meg Lembergben. Ez a magyarázata annak, hogy Sztrjatyban a Pigasz álltak küldött görög liturgikus könyvek alapján nyomtatták ki 1604-ben az egyházi szláv euchologiont, majd később több liturgikus könyvet is (Iszajevics 2000. 147). A görög nyelv itt jelen volt a liturgikus könyvek margó- és lábjegyzeteiben, a fejezetek magyarázataiban is.

Az egyre halmozódó hibák és a görögtől való eltérések orosz területen is felvetették a javítás szükségességét. Nikon pátriárka, majd későbbi követőinek munkássága révén valóban elkezdődött a liturgikus könyvek javítása, amely itt viszont előre nem látott ellentéteket, sőt az orosz orthodox egyház szakadását eredményezte. Az óhitűek nem fogadták el a javításokat, számukra a szöveg maga változhatatlan ikonográfia volt, a szertartás elválaszthatatlan része. Így a liturgikus nyelv, szöveg számukra dogma volt, melynek megváltoztatása magának a dogmának a feladását jelentette volna. Bár a korabeli javítók arra hivatkoztak, hogy javításuk görög liturgikus könyveken alapszik, későbbi kutatások felfedték, hogy ez csak közvetve volt igaz. Az 1655-ös euchologiont pl. az 1604-es Sztrjatyban kiadott euchologion alapján javították, amely valóban, a maga idejében, görög liturgikus könyvek alapján készült (lásd fent, Uszpenszkij 1998. 341.).

Mivel mind az ukrán, mind a moszkvai kiadású liturgikus könyvek alapja a 16. század második felétől görög liturgikus könyvek voltak (főleg a velencei nyomda termékei), azt lehetne feltételezni, hogy nem voltak különbségek a kétféle típusú kiadások között. A gyakorlat azt mutatja, hogy mégis különbségek mutatkoztak mind az ukrán kiadásokon belül, mind az ukrán vs. orosz viszonylatban. Az ukrán kiadásokon belüli különbségek részben azzal magyarázhatók, hogy ezeken a területeken több kisebb nyomda működött, melyek elsődleges

célja a közvetlen régió könyvigényének a kielégítése volt. Ennek szellemében nyomtatáskor figyelemben vették a kialakult helyi tradíciókat mind az egyházi szláv nyelvben, mind az egyházi praktikában. Amíg Oroszországban a 17–18. században a nyomtatás egy helyen, Moszkvában összpontosult, és így orosz igényeket elégített ki, addig ukrán területen több központ, több görög katolikus vagy orthodox nyomda működött. Mivel ezek a kisebb nyomdák folytatták a korábban kialakult tradíciókat (de a hibákat is), kiadványaik hasonlóak voltak (bár nem nyelvileg) az orosz óhitűek liturgikus könyveihez, melyek nem használták az 1655 után megjelent könyveket. Az ukrán kisebb nyomdák azonban rövidéletűnek bizonyultak, s idővel Kijev, Lemberg és Pocsajev (Pocsajiv) dominanciája erősödött meg, melyek nem vették figyelembe a helyi normákat.

A nikoni javításokkal azonban Oroszországban nem állt meg a javítások folyamata, hanem még a 18. század elején is végeztek javításokat az euchológionban, és ekkor már valóban görög és nem ukrán liturgikus könyvek alapján a mai kiadás alapja az 1723-as javított orosz kiadás.

A 18. századik második felétől az orosz birodalom egyre terjeszkedik nyugat felé, korábbi görög katolikus területek kerülnek Moszkva fennhatósága alá, amely nem ismerte el a görög katolikus egyházat, így tiltotta a nem moszkvai kiadású liturgikus könyvek használatát is (Ohijenko 1921). Nem maga a szöveg váltotta ki Moszkva ellenérzését, mivel itt nagy különbség ebben az időben már nem volt, hanem a bevezető szövegek, az instrukciók, az egyes fejezetekhez fűzött magyarázatok, synaxarionok, amelyek magukon viselték a latin egyház szellemiségét. Így válhatott például az 1653-ban Moszkvában nyomtatott Zsoltáros könyv magában az orosz orthodox egyházban az egyházzsakadás elindítójává, ahol az instrukciók váltották ki az óhitűek ellenérzését, jóllehet itt orosz orthodox kiadásról volt szó és ennek megfelelően az instrukciók sem lehettek latin szelleműek.

Másik, nem annyira a parókiák, hanem az egyházi központok, kolostorok számára fontos könyv volt a Biblia. Bár ezt nem használták a mindennapi liturgikus tevékenység során, a teológiai viták, és a teológiai tájékozottság szempontjából igen hasznosnak bizonyult. Az egyes napokra szükséges bibliai részeket az úgynevezett perikópákra osztott könyvekből merítették, pl. lektionáriumokból, aprakosz evangéliumokból, és külön könyv tartalmazta a zsoltárokat (psalterion) és az apostolok cselekedeteit (apostolos). A 15. század végéig a szláv orthodoxoknak nem volt teljes bibliafordításuk. Mind kéziratban, mind nyomtatásban csak a Biblia egyes fejezetei léteztek. (Az 1499-es kézirat Gennadiusz Biblia nem változtatott a helyzeten.). Igazi változást csak az 1580/81-ben Osztrogban 4000 példányban megjelent teljes Biblia hozott. Ennek alapja a Velencében 1518-ban nyomtatott görög Biblia volt (Alekszejev, 1990, Matthiesen, 1981). Bár az orosz orthodoxok is elismerték tekintélyét, egyes ellenérzéseket csillapítandó, kisebb javításokkal újryomták Moszkvában

1663-ban. Nagy Péter, majd követői a 18. században külön bizottságokat hoztak létre, hogy az új rendszer szellemében fordítsák le a Bibliát. Ennek a munkának lett az eredménye az úgynevezett „Jelizavet-biblia” 1751-ben, amelyet változtatlanul számos alkalommal újranyomtattak, így 1804-ben Bacsinszky András püspök Budán is. Bár a bibliák ára jóval meghaladta a vékonyabb liturgikus könyvek árát, példányaik eljutottak a magyarországi bazilita kolostorokba, egyházi, püspöki központokba.

Meg kell említenünk azt is, hogy a legtöbb egyházi könyv 23 változatban létezett attól függően, hogy milyen célra szánták őket. Így pl. a Biblia, az Evangélium vagy a zsoltároskönyv létezett liturgikus formában, melyeket díszes kötésben csak liturgikus célokra szántak. Ugyanezeket a könyveket azonban megtaláljuk egyszerűbb kiadásban, melyeket olvasási céllal készítettek, így a nyelvezetük is kevésbé volt archaikus, több volt bennük a megjegyzés, jegyzet. Létezett még egy harmadik variánsa is az előbb említett könyveknek, melyek az eredeti szövegek egyszerűsített parafrázisai voltak, legtöbbször a helyi dialektusban megfogalmazva. Ezek oktatási céllal készültek, s mivel kisebb közösségeknek szánták, általában kéziratban maradtak. Mindhárom variánsból találunk példányt a kárpátaljai könyvgyűjteményekben. A 18. században végzett javításokkal kiadott Evangéliumot eleinte nem is liturgiai célra szánták, az olvasmányokra való beosztás csak később került be.

Az énekeket, himnuszokat tartalmazó liturgikus könyvek is általában két variánsban léteztek: kottával és kotta nélkül. A kotta nélkülieket otthoni olvasásra szánták, jóllehet itt a nyelv nem egyszerűbb (lásd pl. az ünnepi. mineákat vagy az ünnepi triodiont).

Mi jutott el ebből a sokféleségből és ezekből a vitákból Kárpátaljára, ahol végül is 1644 után megerősödik az unióra lépett görög katolikus egyház. Az unió hatását az egyszerű hívő sokáig nem igen érezte, mivel a szertartás nem változott, az orosz szentek említésének mellőzése és a cár dicsőítésének elhallgatása nem volt feltűnő. A filioque teológiai értelmét meg valószínűleg nem értették. A mai könyvgyűjtemények vizsgálata azt mutatja, hogy nyomtatott könyvek tekintetében is az ukrán nyomdák könyvei vannak túlsúlyban függetlenül attól, hogy azok orthodoxok vagy görög katolikusok. Az instrukciókat, magyarázatokat ugyanis már nem ezekből a könyvekből merítették, hanem a püspöki körlevelekből, amelyek leegyszerűsítve eljutottak a kis parókiákra is. A bécsi (Kurzböck, Novaković) majd később a Budai Egyetemi Nyomda egyházi szláv könyvei lettek volna hivatva ellátni Kárpátalját liturgikus könyvekkel a 19. században. Ha megvizsgáljuk a könyvgyűjtemények összetételét látható, hogy egyre nő a moszkvai vagy az immár orosz fennhatóságú kijevi kiadványok száma. Ezek ugyan tiltott könyvkereskedés révén jutottak el Kárpátaljára, vagy olykor ingyenes propaganda ajándékként Oroszországból, az egyházi hatóságok sokszor szemet hunytak e fölött. Maguknak a hívők körében is népszerűek vol-

tak az orosz kiadványok, ami azzal magyarázható, hogy a bécsi kiadványokat valamennyi magyarországi orthodoxnak és görög katolikusnak szánták, így a szerbeknek is, és emiatt egyes mondatok, nyelvi konstrukciók nem illettek bele az itteni hagyományokba. A legkellemetlenebb negatívum a számos hiba volt, mivel a bécsi nyomdászok nem voltak alapos ismerői az egyházi szláv nyelvnek.

Azt is meg kell vizsgálnunk, hogy a ruszin anyanyelvű hívők mit értettek meg a liturgia egyházi szláv nyelvéből, és azt is, hogy az orthodox, majd később a görög katolikus papok mennyire értették az általuk használt liturgikus könyveket.

A keleti szlávok liturgikus nyelvét még Cirill és Metód, illetve tanítványaik által készített fordítások nyelve alapozta meg közel ezer éve. Mivel a két testvér a Szalóniki vidékén használt szláv dialektust ismerte, az új liturgikus nyelv is erre alapult. Tudni kell azonban azt is, hogy ebben az időben a szláv dialektusok még nem távolodtak el jelentősen egymástól, egymás megértése nem okozott különösebb nehézséget. Ez lehetett a feltétele annak, hogy az új, délszláv alapú liturgikus nyelvet használni tudták Moráviában, Pannóniában, Bulgáriában majd később a keleti szlávoknál is. Éppen a létező kisebb különbségek adták meg a nyelv magasztosságát és különítették el a mindennapok profán, vulgárisnak tűnő nyelvétől. Az egyházi szláv nyelv azonban az évszázadok folyamán apróbb változásokon ment át, amelyek idővel felhalmozódtak, s a könyvnyomtatás kezdetére már jelentős különbségek mutatkoztak a cirilli állapothoz képest. A változások okai többfélék lehetnek:

- a) magában, az immár önálló egyházi szláv nyelvben rejlő inherens fejlődési képesség
- b) a nyelvet használók szláv anyanyelvéből átkerülő nyelvi jegyek, amelyek azonban az egyes területeken eltérőek voltak (ezért alakultak ki a különböző lokális szerkesztések, pl. a szerb, horvát, román, ukrán, fehérorosz, orosz stb.)

(Corin, 1993).

A könyvnyomtatás intenzívebb elterjedésének időszakában a délszláv szerkesztések jelentősége eltűnt, mivel a török terjeszkedése lehetetlenné tette a délszláv nyomdák működését. A nyomtatott liturgikus könyvek az ukrán és az orosz szerkesztést használták, így Kárpátalján is a nyelvi szerkesztésnek ezt a két típusát különböztethetjük meg. Jóllehet az elmúlt századokban több hullámban is próbálták archaizálni az egyházi szláv nyelvet, a 18. században kialakult változat rögzült és létezik mindmáig az orthodox és a görög katolikus liturgikus könyvekben. A Habsburgok és a Vatikán „politikai” megfontolásainak köszönhetően az orosz szerkesztést preferálták még a bécsi és a magyarországi nyomdákban is, és így a sajátos, a 18. században már csak a görög katolikusokra jellemző ukrán szerkesztés kiszorult a nyomtatott liturgikus könyvekből. A maj-

dani újraegyesülés reményében, a missziók megkönnyítése érdekében a római egyház, de a Habsburg Birodalom is egy egységes egyházi szláv nyelvet tartott kívánatosnak és nem az egyes szláv népek különböző szerkesztéseit. Emiatt adták fel még a tradicionális horvát szerkesztésű glagolita liturgikus könyvek nyelvét is.

Az elmúlt századok fordítói azonban nem a cirilli fordítástechnikát alkalmazták, amely a görög szöveg értelmét igyekezett átadni a szláv nyelvű hívőknek. A kései fordítók ragaszkodtak a szöveghűséghez, de ez a túlzott ragaszkodás a görög szöveg struktúrájához gyakran nehezen értelmezhető, a szláv mondat szerkezetekre nem jellemző kapcsolatokat hozott létre, ami miatt az egyházi szláv liturgikus könyvek nyelve nehezen érthető a mai szláv ajkú hívők számára. Az élő szláv nyelvek fejlődése eredményeként éppen a szintaxis az az elem, amely leginkább eltávolodott az egyházi szláv nyelvtől. A fonológiai-ortográfiai változások, gyakran a morfológiai változások is éppen az élő szláv nyelvek interferenciás hatása miatt kerültek be az egyházi szláv nyelvbe és ily módon nem lehettek akadályai a megértésnek, különösen nem a keleti szlávok számára. A megértés megkönnyítése érdekében több módszert is alkalmaztak, mint ahogy erre már fent is utaltunk. A legegyszerűbb nyelvezete, műfajából adódóan az evangéliumoknak volt. Ezt még egyszerűbbé tette az 1751-es moszkvai kiadás, jóllehet ezt eleinte nem liturgikus célra szánták. Az ukrán kiadásokban pedig bőven alkalmaztak lábjegyzeteket, lapszéli megjegyzéseket modern megfelelőekkel, instrukciókat a fejezetek címe alatt irodalmi nyelven (proszta mova). Ezek a könnyítések viszont nem a hívőknek szóltak, hanem a liturgikus könyvet használó orthodox illetve görög katolikus papoknak.

A 17–18. században egyházi szláv grammatikák is jelentek meg, amelyekről Kárpátalján másolatok is születtek (pl. Máriapócs). Ezeket tanították a bazilita kolostorokban, így még az egyszerűbb parókiákat ellátó papoknak is ismerni kellett a nyelvet. A grammatikák paradigmái azonban elárulják, hogy nem a mai értelemben vett kodifikációk voltak és nem adtak egy prescriptív jellegű modellt. Egyben voltak a liturgikus könyvek grammatikái és ugyanakkor a korabeli irodalmi nyelv normái. Kárpátalján ez az irodalmi nyelv az egyházi szláv, az ukrán irodalmi nyelv és a helyi tradíciók keveréke volt. Ezt találjuk Bacsinszky András püspök levelezésében is és ez tükröződik vissza Koczak kézirat grammatikájában is (Koczak, 18. sz.) Igaz, kerültek ide olyan egyházi szláv grammatikák is, különösen a 19. században, amelyek csak az orosz szerkesztést írták le. Minden segédlet ellenére fel kell tételezni, hogy a liturgikus könyvek szövegének jelentős része homályos, érthetetlen maradt sok kárpátaljai görög katolikus pap számára. A grammatikák ugyanis nem tartalmaztak mondatant, jóllehet éppen ez okozta a legtöbb problémát. Az egyházi szláv liturgikus szövegek ezen felül számtalan le nem fordított görög szavat, tükröszót és egyéb archaikus elemet tartalmaztak. A hangzó egyházi szláv mégis ismerős-

nek, sőt sajátuk tűnhetett a kárpátaljai ruszin hívők számára. Ez nagyrészt annak volt köszönhető, hogy a helyi pap fonémarendszere miatt csak saját, a helyi közösség számára is ismerős hangok szóltak meg. A liturgia során gyakran ismétlődő szavak és kifejezések szintén ismertek voltak a szavak nagy része, mivel a közös szláv szókincs részét képezték, ismerősnek hangzottak. Nem volt ugyan minden érthető, de az elfogott kifejezések, szavak, az énekek elegendőek voltak arra, hogy egy bizonyos vallásos áhítatot ébresszenek a jelenlévőkben, akik éppen ezzel a céllal jöttek a liturgiára. Magában a liturgikus könyvekben rejlő (a helyi redakciók miatt, és az évszázadok nyelvváltozásai következtében előálló) különbségek, így nem jutottak el az egyszerű hívőhöz. Valami hasonlót élhettek át a latinul nem tudó, római katolikus misén résztvevő hívők is, akik szó szerint még kevesebbet értettek a liturgiából, amit az áhítat mégis kárpótolt.

Nagy jelentősége volt a hit elveinek és az Evangélium tanításainak megismerésében a népi nyelvre alapozó katekizmusoknak, posztilláknak, homiliáknak, evangéliumi magyarázatoknak, ábécéskönyveknek, amelyek ismertették a legfontosabb egyházi szláv nyelvű imákat is. Ilyen ismeretek birtokában még inkább érthető, hogy a liturgiák olykor érthetetlen egyházi szláv szövege nem zavarta a ruszin görög katolikusak.

Szociográfiai, etnográfiai értelemben Kárpátalja és a magyarországi görög katolikusság arculata jelentőset változott az elmúlt évszázadok során. A török kiűzése során az Alföld jelentős része elnéptelenedett, míg a töröktől biztonságos, hegyes területeken a lakosság túlnépesedett. Elindult egy részben szervezett, részben spontán elvándorlás ezekbe az elnéptelenedett, egykori magyarlakta falvakba. Ez a magyarázata annak, hogy a 18. században „orosz” falut (l. Fényes, 1851) találunk jóval távolabb az egykori kárpátaljai területektől, így Szabolcsban, a Hajdúságban, Dél-Borsodban. Ezek a falvak csak igen ritkán települtek be kimondottan görög katolikus ruszinokkal. Jellemzőbb volt, hogy sokszor együtt éltek kelet szlovákokkal, magyarokkal. Ha a szlovák vagy a magyar nemzeti elem túlsúlyban volt, ez könnyen vezetett az illető település fokozatos beolvadásához, elszlovákosodásához, illetve elmagyarosodásához. Ezt a folyamatot sajátosan tükrözik a kevert szláv nyelvek, nyelvjárások (l. Király 2001). A 20. század politikai viharai és háborús eseményei szintén megváltoztatták a görög katolikusok egykori etnográfiai képét. Mindezek az események azt eredményezték, hogy manapság sokszor már csupán a görög katolikus templom és vallás, a lakosok között gyakori ruszin hangzású személynév és egyes görög katolikus hívők nemzeti tudata jelzi, hogy itt egykoron kárpátaljai görög katolikusok ősei laktak. Ugyanez a szituáció volt megfigyelhető Kelet-Szlovákiában, ahol a politika még kegyetlenebbül bánt a ruszinokkal és a görög katolikusokkal. Magában Kárpátalján a görög katolikus egyházat felszámolták 1944 után, és csak a múlt század végén válhatott újra legálissá.

Meg kell jegyeznünk, hogy az immár magyar ajkú görög katolikusok liturgikus nyelve még sokáig az egyházi szláv volt. Feltételezhető, hogy elmagyarosodott szlávok, illetve kisebb mértékben román orthodoxok alkották eleinte ezt a csoportot. Számuk azonban egyre nőtt, s komoly gondot okozott a magyar nyelv és a szláv liturgikus nyelv közötti különbség. A feladat megoldására már 1793-ban Krucsay Mihály gálszécsi paróchus tett lépéseket, aki lefordította Aranyszájú Szt. János liturgiáját (kéziratban maradt, faksimile kiadása 2003-ban valósult meg). Küzdelmes harcukban a magyarországi görög katolikusoknak a magyar liturgikus nyelv használatát csak a 20. század elején sikerült elérni.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Kárpátalja néhány településén orthodox, majd később unióra lépett románok laktak. Az ő vallásos életükről is gondoskodott a görög katolikus papképzés, amit a kolostorokban, könyvtárakban fellelt román nyelvű liturgikus könyvek is bizonyítanak.

Gondot jelentett a románoknak is az egyházi szláv nyelv és a román nyelv különbsége. A románoknál az egyházi szláv nyelv csak 15. századtól volt használatban (előtte görög és román, de a 16. században is jelentek meg román egyházi könyvek, lásd Coresi kiadásait). Bár román nyelvű katekizmusok 1544-től jelentek meg, a nagy tudatlanság miatt I. Rákóczy György erdélyi fejedelem 1643-ban bevezette az egyházban a román nyelv használatát (bár ő kálvini hitre akarta téríteni a románokat, l. Király 2003. 448). Canisius (*Catechismus Canisii*, 1636, Pozsony) és De Camellis katekizmusa, amit a ruszinok is használtak, románul is megjelentek (*Cathecisma* 1726, Nagyszombat). Róma csak a 17. század végén hagyta jóvá a román liturgikus nyelv használatát. A cirill betűket a 19. század második felében cserélték fel latinnal. Hozzá kell tennünk azt is, hogy az erdélyi, illetve kárpátaljai nem egyesült orthodoxok, de az unitus románok számára is mind Kurzböcknél, mind a budai Egyetemi Nyomdában számos könyv jelent meg (alapvetően cirill, de más helyesíráson alapú betűkkel is, így magyar, német, olasz).

A kárpátaljai ruszin görög katolikusoknál a liturgia nyelve manapság is az egyházi szláv. A nyelv megértését számos segédlet segíti. Itt inkább a ruszin nyelv státuszával van a gond, mivel hivatalosan az ukrán számít irodalmi nyelvnek.

Kelet-Szlovákiában a görög katolikusoknál a legtöbb helyen a liturgia nyelve szlovák lett. Kisebb mértékben helyet kap az egyházi szláv liturgia is, hasonlóan a latinhoz a római katolikusoknál. Itt immár nem csupán a nyelv megértésére kell gondot fordítani, hanem a cirill betűk, a speciális archaikus egyházi szláv betűformák is akadályt képeznek a fiatalabb nemzedékek számára. Latinbetűs kiadványokkal próbálják megoldani ezt a helyzetet.

A liturgia folyamán a hívők is bekapcsolódnak imáikkal a liturgia menetébe, ami azt feltételezi, hogy ezeket az imákat ismerniük kellett egyházi szláv nyelv-

ven. A korabeli ábécéskönyvek, katekizmusok tartalmazták ezeket az imákat. Mint ahogy a magának a liturgiának az egyházi szláv nyelve változott, a változás az imákat is érintette. A „Hiszekegy” szövegét az orthodoxoknál Nikon javította (a 17. sz. közepe), de a változtatás csak lassan terjedt. Görög katolikus korrekcióval a „Hiszekegy”-nek ez a szövege csak a 17. sz. után jut el Kárpátaljára. Különös sorsa van a görög katolikus szlávoknál a paraliturgikus énekeknek is. Ezek a vallásos népekek sajátos módon használták fel a az egyházi szláv elemeket és építették bele a korabeli népi nyelvbe. Mivel a népi nyelv területenként változott, hasonlóképpen, egyazon paraliturgikus ének is különböző területi variánsokban létezett. A népnyelvi liturgiai elterjedésével természetesen változott az imák és a paraliturgikus énekek nyelve is, jóllehet az utóbbiak archaikus változata még mindig felhangzik.

Irodalom

- Aleksejev 1990 – Алексеев А. А.: Место Острожской Библии в истории славянского текста священного писания. *Острожская Библия. Сборник статей* (ред. Алексеев А.А.), Наука, Москва, 48–67
- Cleminson 1996 – Cleminson, R. M.: Cyrillic Manuscripts in Slovakia: a Union Catalogue. Matica slovenská, Martin
- Corin 1993 – Corin, A. R.: Variation and norm in Croatian Church Slavonic. *Slovo sv.* 41–43 (155–196)
- Darkó 2000 – Darkó Jenő: A görög szertartásuk története Magyarországon (1000–1792). Kandidátusi értekezés, MTA Kézírtattár, Budapest
- Fényes 1851 – Fényes Elek: Magyarország geográfiai szótára. I–IV. Budapest
- Head 2004 – Head P. M.: The Habits of New Testament Copyists. *Biblica*, Vol. 65, Fasc. 3. 399–408
- Király 2001 – Király Péter: A nyelvkeveredés. *Studia Ucrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 7. Nyíregyháza
- Király 2003 – Király Péter: A kelet–közép–európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása. A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságai. 1777–1848. *Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae* 3. Nyíregyháza
- Купач 1926 – Купач Гліб: Посіщенне марамароських монастирів 1749 р. *Analecta O. S. V. M.* vol. II. 105–122
- Купач 1928/30 – Купач Гліб: Посіщення закарпатських монастирів ЧСВВ в р. 1755. 1756. 1765. 1809. *Analecta O. S. V. M.* vol. III. 432–446
- Matthiesen 1981 – Matthiesen, R. The Making of the Ostrih Bible. *Offprinted: Harvard Library Bulletin*. Vol. XXIX. № 1
- Мукутас 1961, 1964 – Микитас В. Л.: Давни рукописи і стародруки (Ужгородського держуніверситету). Опис і каталог. УДУ, Львів
- Nikol'skij 1978 – Никольский А. И.: История печатного Служебника Русской Православной Церкви. *Журнал Московской Патриархии* 7. (1978) 70–78, 9. 70–77, 10. 68–79

- Ohijenko 1921 – Огієнко І. І.: Як на Москві палили церковні українські книжки. Благодійне видавництво „Українська автокефальна церква” № 26
- Ojtozi 1982 – Ojtozi Eszter: A máriarócsi baziliták cirillbetűs művei. Debrecen
- Ojtozi 1885 – Ojtozi Eszter: A Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárának szláv és román cirillbetűs könyvei. Debrecen
- Šima 1968 – Шима Павел: Из наблюдений над церковнославянским наследием Словакии. SPN, Bratislava
- Švagorský 2001 – Švagorský, Š. Rukopis cyrillského homiliára zo 17-ého storočia v Literárnom archíve Spolku sv. Vojtecha. *Slavia slovacca* 2001. 36, 64–69
- Slivka 1996 – Slivka, M.: Stredoveké skriptoriá. *Knihy '95'96*, 26–44
- Szőke 2001 – Szőke Lajos: Slavica az Egri Főegyházmegeyi Könyvtárban. „Molnár és Társa 2001”, Eger
- Weingart 1922 – Weingart, M.: Zprávy o karpatských knihovnách a rukopisech v Prešově, Užhorodě a v Munkačevě. *Čas. Českého Muzea* 96, 273–278

LAJOS SZŐKE

About the History of the Liturgical Books of the Greek Catholic Church in Hungary

In the course of the latest decades many studies were written about the questions concerning economic, historical, cultural and linguistic problems of Sub-Carpathia.

In our paper we focus on the formation of the liturgical variants used in the liturgical books up to our century. We distinguish between the variants used in the Sub-Carpathian Greek Catholic Church. The correspondence of the bishops was carried on a variant which contained several local linguistic elements. The whole situation was influenced by the fact that there were no typographies on the territory of Sub-Carpathia. All printed liturgical books were obtained from the other side of the Carpathians, many of them illegally. Due to this fact Ukrainian, Russian and Greek models can be discovered in the language. All this was complicated by the fact that orthodox books were in use as well which were corrected by hand.

These 18th century editions are still in use in the liturgical services (euchologion, liturgiarion). In oral presentation the liturgical language has a decisive local characteristic feature.

SZENDREI LÁSZLÓ

EGY HALÓDÓ TÖRTÉNELMI MÍTOSZ, AZ ÁRJA INVÁZIÓ-ELMÉLET¹ KIALAKULÁSÁNAK VÁZLATA

A köztudatba beivódott történelmi mítoszok² általában rendkívül szívósan tartják magukat még annak ellenére is, hogy ha a történettudomány, valamint annak segéd- és rokon tudományai bebizonyították némelyik mítosz valóságtartalmának tarthatatlanságát. Ezzel a problémakörrel, kiváltképpen a modern, 19–20. századi mítoszokkal és azok hatásaival a történeti tudatra, szaktudományos szinten is foglalkozni kell.

A történelmi-politikai mítoszokat többen is megpróbálták már tipizálni, ám az ókori India történetének talán legmeghatározóbbnak tartott eseménye, az árja invázió-elmélet mítosza igazából nem, vagy csak részben illeszthető be mind Raoul Girardet³, mind Schöpflin György⁴ modelljébe.

Jelen tanulmány kísérletet tesz arra, hogy felvázolja egy éppen kimúlófélben lévő történelmi mítosz – az árja invázió-elmélet – kialakulásának szellemi közegét és főbb tényezőit, valamint röviden bemutassa egy ezt a minden szempontból (szaktudományi, módszertani, logikai stb.) elavult, de ennek ellenére

¹ A Kr. e. 2. évezred közepe táján végbemenő árja invázió a hagyományos szemlélet szerint az ókori India történetének egyik legmeghatározóbb eseménye.

² Romsics Ignác szerkesztésében egy egész könyvnyi anyag jelent meg csak a 20. századi magyar történelem mítoszairól: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Szerk.: ROMSICS Ignác. Osiris, Budapest, 2002. Továbbiakban: ROMSICS. Érdemes még megemlíteni Németh György könyvét, aki az ókori történelmi mítoszokból mutat be majd kéttucatnyit: NÉMETH György: *Karthágó és a só. Az ókortörténet babonái*. Korona, Budapest, 2002.

³ Raoul Girardet négy nagy csoportot különböztetett meg: (1) az összeesküvés-elméleteket; (2) különböző időszakok „aranykorként” való nosztalgikus prezentációit; (3) a történelem egy-egy válságos pillanatában feltűnő, nemzetet, országot, várost stb. megmentő hősiek személyiségek (megmentők) apologetikáit; (4) a kisebb-nagyobb közösségek (nemzet, város, társadalmi osztály) egységének mítoszait. Lásd: ROMSICS, 21.

⁴ A nemzetekkel és a nacionalizmusokkal összefüggésben Schöpflin György nyolc, egymást részben átfedő kategóriát határoz meg: (1) egy meghatározott terület idealizálása és olykor szakrális jelentőséggel való felruházása; (2) a szenvedő és szenvedésével önmagát és másokat is megmentő-megváltó nép toposza; (3) egy-egy népet sújtó különleges szörnyűség(ek) kollektív tapasztalatán alapuló mitológia; (4) a kiválasztottság tudata, illetve egy-egy nép különleges tulajdonságokkal való felruházása, és ezen alapuló néplektan és nemzetkarakterológia; (5) a katonai kiváltság túlhangsúlyozása; (6) az újjászületés és a megújulás mítoszai; (7) a származás (etnogenezis) és az elsőség legendái; (8) a közös származás és rokonság feltételezésén alapuló csoporttudat pozitív és negatív előítéletei. Lásd: ROMSICS, 21.

dogmává merevedett elméletet megcáfoló munka⁵ érvrendszerét. Felvázoljuk, miként vélekedtek a 19. században az indoeurópai ősnyelv- és őshaza kérdéséről; néhány jellemző példán keresztül bemutatjuk, hogy a korszakban mennyire pontatlan (tév)ismeretekkel rendelkeztek az indiai kultúráról; foglalkozunk a Védák keletkezési korával, valamint a 19. század – a tárgyalt témánk szempontjából – fontos ideológiáival, s végül megvizsgáljuk az árja invázió-elmélet dogmatikussá válásában meghatározó tényezőnek látszó Max Müller szerepét.

Mielőtt hozzáfognánk a fentiekben említett érvrendszer bemutatásához, mindenképpen célszerűnek látszik röviden feleleveníteni, hogy a jelenlegi modell szerint melyek voltak az ókori India Kr.e. 2. évezrede első felének meghatározó mozzanatai. Szinte mindegy, hogy milyen szakirodalomba lapozunk bele⁶, hiszen egy kivétellel⁷ mindegyik nagyjából a következő álláspontot képviseli: igaz ugyan, hogy a korábbiaktól eltérően⁸ már nem az árjak pusztítják el az Indus-völgyi civilizációt Kr. e. 2000 körül vagy a Kr. e. 2. évezred elején; ám ők azok, akik a természeti katasztrófák és belső társadalmi problémák miatt lehanyatlott harappái és mohendzsó-dárói kultúra egykori területeire kb. a Kr. e.

⁵ FEUERSTEIN, Georg – KAK, Subhash – FRAWLEY, David: *In search of the cradle of civilization. New light on ancient India*. 2nd edition. Quest Books. Wheaton–Chennai (Madras), 2001. Továbbiakban: *In search...*

⁶ Sajnálatosan kevés az India ókori történetével foglalkozó magyarul olvasható szakirodalom, s India történetének monográfiáját is csak két munka reprezentálja az utóbbi időkben: ANTONOVA, K. A. – BONGARD-LEVIN, G. M. – KOTOVSZKIJ, G. G.: *India története*. Ford.: PUSKÁS Ildikó és MAJOR István. Kossuth, Budapest, 1981. (továbbiakban: ANTONOVA); TENIGL-TAKÁCS László: *India története*. Medicina-A tan Kapuja Buddhista Főiskola, Budapest, 1997. Ám ha fellapozzuk az *A New History of India* legutóbbi, hetedik kiadását (WOLPERT, Stanley: *A New History of India*. Seventh edition. Oxford University Press, Oxford–New York, 2004. Továbbiakban: WOLPERT), a 23. oldalon ugyanazokat az információkat találjuk benne, mint az előbbi munkák 26., illetve 27. oldalán.

⁷ Az üdítő kivétel Georg Feuerstein könyvében található (FEUERSTEIN, Georg: *Yoga Tradíció I. Szakrális történelem, irodalom, filozófia és gyakorlati lélektan*. Ford.: ZSÍROS Zsuzsanna és BAKOS Attila. Mandala-Véda, Budakeszi, 2001. 95–97. és 132–133.; továbbiakban: FEUERSTEIN), ami nem meglepő, hiszen Feuerstein az árja invázió-elmélet megkérdőjelezői közé tartozik (lásd az 5. jegyzetet). Ezenkívül Bihari Gábor említi meg még könyvében az új elmélet meghatározóbb elemeit: BIHARI Gábor: *A népek országútján I. Szkiták, szakák, székelemek*. Szkíta Szarvas, Nyíregyháza, 2004. 47–49.

⁸ A kronológiai adatok azt bizonyítják, hogy az Indus-völgyi városok pusztulása és az árjak feltételezett érkezésének kora között évszázadok teltek el, azaz nincs ok-okozati összefüggés a két esemény között. ANTONOVA, 26. Feuerstein összefoglalásában: „Az árjan betörés elméletét először 1921-ben vonták kétségbe, amikor a régészek feltárták Harappá és Mohendzsó-Dáró ősi városait Pakisztánban az Indus folyó partjainál. Azonban a legtöbb kutató nem kérdőjelezte meg a védikus árjanok eredetére vonatkozó feltételezését [Max Müller elméletéről van szó], hanem az állítólagos beáradás idejét egyszerűen néhány száz évvel arrébb igazította a régészeti jelentéseknek megfelelően. A beözönlés modelljének a hatására túl nagy jelentőséget tulajdonítottak bizonyos régészeti leleteknek, nevezetesen, hogy Mohendzsó-Dáró néhány rétegében erőszak, háború, tűzvész jelei mutatkoznak. Időközben a legtöbb régész elfogadta a pontos magyarázatot, de sok indológus továbbra is kitartott az elavult értelmezések mellett.” FEUERSTEN, 132.

2. évezred közepe táján – egy közelebről meghatározhatatlan „őshazából” és irányból (!) – behatoltak, s az őslakosokat leigázva alapvetően megváltoztatták India néprajzi és kulturális arculatát.

1. Az indoeurópai ősnyelv problematikája

Az indoeurópai ősnyelv problematikája, s az, hogy a 19. században miként vélekedtek arról a kérdéstről, hogy a szanszkrit volt-e az indoeurópai ősnyelv, vizsgált témánk szempontjából nagy jelentőséggel bír. Nem foglalunk állást a dolgozatunk témája szempontjából irreleváns kérdésben, hogy egy ősnyelv (monogenézis), avagy több (poligenézis), esetleg egy köztes állapot⁹ létezett-e.

A nyelvészet a 19. században nagyrészt az indoeurópai nyelvek történeti vizsgálatára összpontosított; a módszerek és az elmélet kialakítása és finomítása elsősorban ezen a területen belül történt. A nyelvtudomány ezen korszaka szinte teljesen német felségterület volt. Azok, akik más országokban munkálkodtak ezen a tudományterületen, vagy Németországban folytatták tanulmányaikat, mint az amerikai William Dwight Whitney, vagy áttelepült németek voltak, mint Max Müller Oxfordban. A nyelvtudomány fejlődésének a szanszkrit nyelv európai felfedezése volt az elsődleges mozgatórugója, és számos korai történeti nyelvész maga is szanszkritológus volt, mint a Schlegel fivérek (August Wilhelm von Schlegel, 1767–1845, és Friedrich von Schlegel, 1772–1829), Franz Bopp (1791–1867) és August Friedrich Pott (1802–1887).¹⁰

Sir William Jones (1746–1794), akinek a szanszkrit nyelv és irodalom felfedezését köszönhetjük, nem tartotta a szanszkritot a többi indoeurópai nyelv közvetlen ősének, hanem egy feltételezett ind-iráni-görög-latin előnyelvből hitt.¹¹ Ám az indoeurópai nyelvcsalád fogalmának kialakulása idején, éppen a

⁹ „Monogenézisnek nevezzük azt az elméletet, amely szerint a világ összes nyelve egy kulturális evolúció vagy isteni beavatkozás útján létrejött ősnyelvből fejlődött ki. A létező nyelvek eltéréseit az elmélet a szétváló embercsoportok vándorlásaival magyarázza. Ebben az elméletben a nyelvi univerzálék (14. fejt.) a közös eredet bizonyítékai. A poligenézis elmélete szerint viszont az emberi nyelv egyszerre több helyen alakult ki párhuzamosan. A nyelvi univerzálék és más hasonlóságok azzal volnának magyarázhatók, hogy a nyelv kialakulásakor mindenütt hasonló természeti és fiziológiai feltételek voltak jelen. Nem hagyható figyelmen kívül a csoportok valószínűsíthető későbbi érintkezése sem, ami által nyelveik közelebb kerültek egymáshoz, ez utóbbi folyamatot nevezzük *konvergenciának*. A nagy időbeli távolságok miatt egy harmadik elképzelés sem lehetetlen. Eszerint a ma élő nyelvek mind egy közös őstől származnak ugyan, de ez csak egyike a korábban egymástól függetlenül kialakult ősnyelveknek.” CRYSTAL, David: *A nyelv enciklopédiája*. Javított, bővített kiadás. Ford.: LÁSZLÓ Zsuzsa et al. Osiris, Budapest, 2003. 369. Továbbiakban: CRYSTAL.

¹⁰ ROBINS, Robert Henry: *A nyelvészet rövid története*. Ford.: SIPTÁR Péter. Osiris–Tinta, Budapest, 1999. 188. Továbbiakban: ROBINS.

¹¹ MAKKAY János: *Az indoeurópai nyelvű népek őstörténete*. Budapest, 1998. 32. Továbbiakban: MAKKAY.

nyelv lényegének romantikus szemlélete következtében a kutatók arra törekedtek, hogy valamely közös, egységes indoeurópai ősnyelvet rekonstruáljanak. Minthogy abban a korban az általános vélekedés szerint a szanszkrit nyújtotta a legrégebb írásos emlékeket, feltételezték, hogy a többi indoeurópai nyelv a szanszkritből sarjadt.¹²

Friedrich Schlegel, kinek célja az volt, hogy közös őst találjon azoknak a nyelveknek, melyekről Sir William Jones felismerte, hogy rokonságban vannak egymással, *Az indiai nyelvéről és bölcsességéről* című híres munkájában a következőket állapította meg: „az indiai nyelv a régebbi, a többiek viszont későbbiek nála, és belőle származnak” [*Ueber die Sprache und Weisheit der Indier: ein Beitrag zur Begründung der Alterthumskunde*. Heidelberg, 1808. 1, 3, 169.].¹³ Emellett hangsúlyozta a nyelvek „belső szerkezetének” (vagyis alaktanának) fontosságát a köztük fennálló rokonsági kapcsolatok felderítésében, és úgy látszik, hogy a *vergleichende Grammatik* (összehasonlító nyelvtan) műszo, amely még ma is széles körben használatos az egész történeti és összehasonlító nyelvészet megjelölésére, eredetileg tőle származik.¹⁴ Schlegel – aki szerint az indiai kultúrának alapos tanulmányozása többet érne és többet használna, mint akár a görög műveltség ismerete¹⁵ – tétele azután évtizedekig meghatározta azt is, hogy kell keresnünk az indoeurópai nyelveket beszélő népek őshazáját: természetesen ott, ahol a szanszkritét (ez persze nem jelenti feltétlenül azt is, hogy Indiában!).¹⁶ Tehát a családfa-elméletnek megfelelően sokáig az óindet tartották valamennyi indoeurópai nyelv közös ősének, így többen Indiát jelölték meg az indoeurópai nyelvek és népek őshazájaként. A kor annál is szívesebben tette magáévá ezt a gondolatot, mivel ez összhangba hozható volt a biblikus hagyománnyal, miszerint az egész emberiség őshazája Ázsia.¹⁷

Schlegel nagy hatású munkája után az indoeurópai nyelveket beszélő népek őshazájának – amely megegyezett a szanszkritot beszélők őshazájával is – nem feltétlenül csak Indiát, hanem továbbra is Ázsiát tekintették. Franz Bopp, aki

¹² HUTTERER Miklós: *A germán nyelvek*. Gondolat, Budapest, 1986. 19. Továbbiakban: HUTTERER.

¹³ Idézi: MAKKAY, 32.

¹⁴ ROBINS, 188.

¹⁵ BÍRÓNÉ BARTOS Ida: *Schlegel Frigyes és a német nyelvtudomány kezdetei*. Szeged, 1936. 10. Schlegel követője volt e tekintetben Wilhelm von Humboldt is: „Ha Schiller megérte volna az indiai irodalom feltámadását, a legelvontabb filozófiának a költészettel való, még a görög irodalom példánál is szorosabb összefonódását ismerhette volna fel benne, s ez a jelenség bizonyos élenken megragadta volna. Az indiai költészet, nevezetesen régebbi korszakában, általában jóval ünnepélyesebb, jámborabb és vallásosabb karakterű, mint a görög, anélkül, hogy mintegy idegen uralom nyúga alatt, veszítene a szabadságából.” HUMBOLDT, Wilhelm von: *Schillerről és szellemi fejlődésének újáról*. In: *Wilhelm von Humboldt válogatott írásai*. Ford.: RAJNAI László. Európa, Budapest, 1985. 176–177.

¹⁶ MAKKAY, 32.

¹⁷ HUTTERER, 24.

Rasmus Rask (1787–1832) és Jakob Grimm (1785–1863) társaságában joggal tekinthető az összehasonlító nyelvészet megteremtőjének, aki nagy művének (*A szanszkrit igeragozási rendszerről, Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache*. Frankfurt am Main, 1816.) megjelenésekor még bizonytalan volt abban, hogy a szerkezetükre nézve különösen rokonnak tartott nyelvek (tehát a görög, a latin, a germán, a perzsa) valóban a szanszkritből származnak-e, vagy azzal együtt egy közös ősnyelvből.¹⁸

A szanszkritot indoeurópai ősnyelvnek tekintő nézettel végül August Schleicher (1821–1868) számolt le, aki a tizenkilencedik század közepének talán legbefolyásosabb és tudománytörténetileg legfontosabb alakja volt. Nevéhez fűződik a családfa-elmélet részletes kidolgozása, s *Az indogermán nyelvek összehasonlító nyelvtanának foglalatja (Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Weimar, H. Boehlau, 1861/62), amely Franz Bopp munkája után az indoeurópai összehasonlító nyelvészet legjelentősebb szintézise.¹⁹ A történeti nyelvészet elméletében Schleicher előrelépését jelzi az alcím: *Az indogermán alapnyelv hangtanának és alaktanának rövid vázlatja*. A korai 19. század eredménye volt a történetileg rokonságban álló nyelvek családjainak fogalma, amely családok meghatározott számú, ugyanazon – de már nem létező – alapnyelvre visszavezethető nyelvből álltak. Schleicher ezzel az elmélettel próbálta helyettesíteni azt a korábbi elgondolást, mely szerint az ismert nyelvek között meg lehet találni az eredeti vagy ősnyelvet. Schleicher a figyelmét ennek a feltételezett alapnyelvnek a természetére és alakjaira fordította, és azokra a genetikai viszonyokra, amelyek ismert leszármazottjait hozzá fűzik.²⁰ Schleicher, aki még egy rövidke verset is fabrikált az általa feltételezett indoeurópai ősnyelven, a szanszkritot csak az ősnyelvből kifejlődő egyik ágának tekintette.²¹ Elméletét gyakorlatilag mindenki átvette, s

¹⁸ MAKKAY, 32.

¹⁹ MÁTÉ Jakab: *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1997. 65.

²⁰ ROBINS, 192.

²¹ „Ki sem kélti már, hogy az ind-germán nyelvek egész hada (sippe), az ind, az erán (perzsa, örmény), a görög, az itál (latin, oszk, umber s az elsőnek leányai a román nyelvek), a kelt, a szláv, a litván és a germán nyelvek, melyek számos fő-, al- és vál-fajra oszlanak, egy közös alapalak, az ú. n. ind-germán ősnyelvből származnak; (...) Az emberi nem egy korábbi életszakaszában létezett egy nyelv, – ind-germán ősnyelv, – melyet az ebből sarjadt indgermán nevezetű nyelvekből képesek vagyunk lehetőleg pontosan előállítani. Miután a nemzedékek egész sorozata által beszéltetett, az azt beszélő egyének gyarapodása és terjeszkedése folytán uralma egyes tájain különféle jeleget öltött, úgy, hogy elvégre két önálló nyelvre szakadt [német-szláv és árja-grák-italkelt]. Az is lehetséges, hogy több nyelvre szakadt, azonban csak két nyelv maradt életben, melyek azután tovább fejlődtek; ugyan ez áll a későbbi elágazásokról is.” SCHLEICHER Ágost: *Darwin és a nyelvtudomány*. Ford.: EDELSPACHER Antal. Pfeifer Ferdinánd, Budapest, 1878. 24–25. Továbbiakban: *Darwin és a nyelvtudomány*.

onnantól kezdve már csak a családfa ágas-bogas szerkezetének finomításáról esett szó.

Max Müller, aki az uralkodó áramlat fő sodrába tartozott, így összegzi véleményét e kérdésben: „A szanszkrit, görög és latin egy-testvérek, egy és ugyanazon ő nyelv változatai. Mind egy régebb állapotra mutat vissza, melyben kevésbé különböznek egymástól, mint most; ennél többet senki sem vitat. A mit a szanszkrit javára mondhatunk, csupán annyiból áll, hogy legöregebb testvér valamennyi közt; hogy sok szót hívebben, változatlanabban megőrzött, mint a görög és latin. A szanszkrit nyelvnek [nyelvét] eredetibb alakja és átlátszó szerkezete kedvessé és becsessé tették a nyelvész előtt, de nem vakították meg azon ténnyel szemben, hogy sok tekintetben a görög és latin – sőt a gót és kelta is – megőriztek olyan eredeti vonásokat, melyeket a szanszkrit elvesztett.”²²

2. Az indoeurópai őshaza helyének kérdése

Az indoeurópai nyelvű népek őshazáját – elsősorban Friedrich Schlegel hatása nyomán – csak a XIX. század elején vélték Indiában megtalálni, ami összhangban volt a biblikus ázsiai őshaza hagyományával is.²³ A hangsúly lassan átévődött az Indián kívüli ázsiai területekre. Szinte minden jelentősebb tudós kinyilvánította véleményét a témakörben. „C. Lassen 1844-ben a Pamír magaslataira tette az indoeurópai őshazát, Th. Mommsen 1856-ban Mezopotámiába, A. Pictet 1859-ben Baktriába és így tovább. Az ősrégészet egyik legelső rendszerezője, a dán J. Worsaae, Hans Hildebranddal együtt szintén az indogermánok ázsiai eredetét vallotta.” – írja Makkay János.²⁴

Az ázsiai eredetelmélet egyeduralmát az 1850-es évek elejétől kezdték megtörni. Egy angol nyelvész, orvos és néprajzos, R. G. Latham szerint az indoeurópai nyelvcsalád két ágának kapcsolata úgy alakult, hogy a kisebb területen

²² Müller Miksa *ujabb fölolvásásai a nyelvtudományról*. Ford.: SIMONYI Zsigmond. A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1876. 440. Továbbiakban: MÜLLER 1876.

²³ Lásd a 16. jegyzetet.

²⁴ MAKKAY, 14.

elterjedt és homogénebb ág származik a nagyobb területen elterjedt és így több dialektussal bíró ágból, következésképpen a szanszkrit ősi kiindulási területét is Európában, mégpedig a Baltikumban, a litván nyelvterület keleti-délkeleti határzónájában, valahol Volhínia és Podólia területén kell keresni.²⁵ Latham későbbi érvelésében már tetten érhető a kor európai gondolkodásában egyre inkább teret kapó – ekkor még kulturális – fajelmélet hatása, hiszen Latham szerint az ázsiai származtatás elmélete nincs bebizonyítva, s megkérdőjelezi az emberi civilizáció keleti eredetét is.²⁶

A korabeli geológiai kutatások eredményeit felhasználva 1868-ban a kiváló szanszkritológus Theodor Benfey már leszögezte, hogy Európában beláthatatlanul hosszú idő óta él az ember, így mindazok az okok, amelyeket eddig az indoeurópaiak Ázsiából való bevándorlására vonatkozóan érvényesnek tartottak, – melyek tanulmányaik során beléjük vésődött előítéleteken nyugodtak – semmivé foszlottak.²⁷ Benfey és társainak véleményét osztotta Friedrich Müller, az összehasonlító nyelvtudomány és a szanszkrit nyelv bécsi professzora is: „A legújabb időben azonban **Benfey T. Flick** **“Az indgermán alapnyelv szótára. Göttingen 1868”** című műve előszavában arra utalt, hogy az **indgermán** népek által, a legrégebbi korban ismert állatok és növényekhez csak olyanok tartoznak, amelyek a mérsékelt égöv, s főleg **Európában** honosak; a **délázsiai** állat- és növényvilág ismerete csak a két ázsiai népnél, a **perzsák** és **indeknél** bizonyítható be. Ebből az következik, hogy az **indgermánok** őshonát nem **Azsia**, hanem sokkal több valószínűséggel **Európában** kell keresnünk. (...) Ugyanezen kérdést **Geiger Lázár** is tárgyalta egész terjben [terjedelemben] **“Zur Entwicklungsgeschichte der Menschheit”** [Az emberiség fejlődéstörténete] című művében. Ő mindenek előtt azon fatenyészetre utal, melynek, az egyes **indgermán** nyelvekben beállt későbbi elnevezés szerint, az **indgermánok** őshonában is meg kellett lennie. Eleve három fát ismert az ő **indgermán**: a **nyír**, a **bükk-** és a **tölgyfát**; e fák mind olyanok, amelyek nem tartoznak **Azsia** forró égövébe. Igen találóan utal **Geiger** az **Európába** tartozó **csüilleng** [keresztesvirágú növényfaj, melyből festéket vontak ki] ismerete és használatára, továbbá azon körülményre, hogy az **indgermánok** közös szókészlete magában foglalja ugyan a hó és jég, a tél és tavasz, de nem a nyár és ősze nevezetét. Mindez azon

²⁵ MAKKAY, 34–35.

²⁶ Végül: az ázsiai származtatás elméletében bizonyítékok „helyett csak azt a hallgatóságos feltételezést találok, hogy mivel a Kelet az a földrész, amelyből vagy az egész emberi faj ered, vagy legalábbis ahonnan civilizációnk nagyobb része származik, minden onnan jött. Azonban bizonyosra vehető, hogy ebben az elgondolásban össze van tévesztve az emberi faj elsődleges elterjedése a Földön általában, és azok a másodlagos mozgások, amelyek révén, a még ma is érvényes feltevések szerint, a litván és más nyelvek Ázsiából Európába jöttek.” [*Elements of comparative philology*. London, 1862. 611–612.] Idézi: MAKKAY, 35.

²⁷ T. Benfey előszava F. C. A. Fick: *Wörterbuch der Indogermanischen Grundsprache in ihrem Bestande vor der Völkertrennung* című könyvéhez, Göttingen, 1868. IX. Idézi: MAKKAY, 35.

nézetre birja őt, hogy az **indgermánok** őshona nem **Azsia**, hanem **Európában** keresendő.²⁸ [kiemelések Friedrich Müllertől]

Azt az európai őshaza mellett szóló érvet, mely szerint a bükkfa neve visszavezethető az alapnyelvre, következésképpen az alapnyelvet beszélő nép ott élt, ahol őshonos volt a bükkfa, mára már megcáfolták. A bükkfa a 19. századi botanika szerint csak Európában, és csak a Königsberg–Krím félsziget közötti vonaltól nyugatra él, tehát az őshaza szintén e vonaltól nyugatra kellett, hogy legyen. Ez az akkoriban széles körben elterjedt elmélet azonban mára már összeomlott, hiszen a bükk egyik fajtája, a *Fagus Orientalis Lipsky* a Kaszpi-tenger térségében is élt. Másrészt a rekonstruált alapszó – *bhāgo* – genealógiai származékai egyes nyelvekben nem bükkfát jelentenek, hanem tölgyet (a görögben), égert (a szlávban), vagy szilfát (a kurdban). Hasonló problémák merültek fel a 'lazac' szóval kapcsolatban is, mely egyes indoeurópai nyelvekben egyszerűen csak 'hal'-at jelent.²⁹ A kérdéssel foglalkozó szakkönyv szerint egyedül a fanevek és a megfelelő fák elterjedése alapján még nem lehet meghatározni egy alapnyelvi österületet.³⁰

A tudományos kutatás végül az 1860-as évektől kezdett teljesen az európai őshaza felé hajlani, de sokan – köztük Max Müller – törtek lándzsát a közép-ázsiai térség és a Kaukázus környéke mellett. Ez utóbbi térség mellett elsősorban az Avesztát hozták fel, mely leírta, hogy hol fekszik az árják országa.³¹ Am az Aveszta által leírt 'árják lakhelye' kivétel nélkül a II. Nagy Kúrosz (i. e. 559–530) megalapította és utódai – II. Kambüszész (i. e. 530–522) és I. Dareiosz (i. e. 522–486) – által kiterjesztett Óperzsa Birodalom területén található.³²

²⁸ MÜLLER Frigyes: *A népvándorlások a nyelvészet világánál*. Ford.: EDELSPACHER Antal. Budapest, 1878. 20–21. Továbbiakban: MÜLLER Frigyes. Friedrich Müller „indgermán”-ján természetesen indoeurópaiat kell érteni. Az *indogermanisch* (indogermán) műszó először 1823-ban bukkan fel (Pott 1833-ban használta először könyvcímben); az *Indo-European* angol műszóról 1814-ből van a legkorábbi adat. ROBINS, 189.

²⁹ BYNON, Theodora: *Történeti nyelvészet*. Ford.: GHERDÁN Tamás és SZÁMADÓ Béla. Osiris, Budapest, 1997. 250–251. Továbbiakban: BYNON; MAKKAY, 116.

³⁰ „Yet, despite the arguments marshaled here, I would be the first to insist that the arboreal evidence cannot be used in *isolation* to construe a conclusive argument for a PIE homeland in the Ukraine or the Cossack steppe.” FRIEDRICH, Paul: *Proto-Indo-European Trees. The Arboreal System of a Prehistoric People*. Chicago–London, 1970. 168.

³¹ AVESTA: KHORDA AVESTA, 10. Mihr Yasht („Hymn to Mithra”), IV/12–16. (<http://www.avesta.org/ka/yt10sbe.htm>)

³² „A *Vendidad* első könyvében, a hol Ahuramazda magyarázza Zoroaszternek a föld teremtésének rendjét, tizenhat ország van megemlítve: mindenik tiszta és tökéletes volt, mikor Ahuramazda teremtette, de mindeniket beszennyezte és megrontotta Angro mainjus vagy Ahriman. Ezen országok közt pedig legelső az *Airjanem vaēgō*, „*Arianum semen*, az árja vetés,” és azt tartják, hogy ez messze keletre volt, a Belurtag és Mustag nyugoti lejtőinél, közel az Oxus és Jaxartes forrásaihoz, Közép-Ázsiának legmagasabb fősíkján. Ezen földről költöztek az árják a maguk hagyományai szerint délre és nyugatra, és a *Zend-Avestában* az egész földterület, melyet az *árják* elfoglaltak, szintén *Airjā*-nak van nevezve. A Zoroaszter-féle világnak határait fejezheti ki általában

Az alapvető probléma az indoeurópai őshaza meghatározásánál az, hogy az indoeurópai ősnyelvet beszélők régészeti hagyatéka biztosan nem meghatározható, azaz az indoeurópaiak térben és időben való elhelyezésének kérdése egyelőre még nyitva áll.³³ Természetesen a 1840-es évektől rengeteg kísérlet történt már arra, hogy az indoeurópai nyelvek családjának egy jól körülhatárolható központú ősnyelvből való szétágazása és egy meghatározott régészeti kultúra elterjedése – mint e nyelvi terjeszkedés hordozója – között összefüggést teremtsenek. Ám Makkay János is figyelmeztet, hogy „jó néhány elmélethez könyvtárnyi indoklás is tartozik. Ezek érvei önmagukban nézve sokszor józanok és logikusak, éleslátású megfigyeléseken alapulnak. Azonban, mint nagy számuk és szórásuk mutatja, kibékíthetetlen ellentétben vannak egymással. (...) Nincsenek olyan érvek, amelyekre hivatkozva az elméletek ilyen burjánzó halmazában valamelyik felfogás mellett végérvényesen dönteni lehetne. Teljesen biztosan csak az egészen szélsőséges vagy gyermekes ötleteket lehet elvetni.”³⁴ Így kerülhetett aztán szóba az indoeurópai népek őshazájaként Ázsia, India, Kasmír, a Himalája térsége és magas fennsíkjai, a Pamír és magas fekvésű völgyei, Baktria, Nyugat-Turkesztán, Közép-Ázsia, a Kaszpi-tenger vidéke, babilónia vagy határzónája, az Urálon túli sztyepp, a kirgiziai sztyepp, Kis-Ázsia vagy valamelyik része, a Kaukázus, a Kaukázus és a Kaszpi-tenger térsége, valahol egy térség finnugor és kaukázusi nyelvek elterjedése között, az Urál és az Északi-tenger közötti vidékek, az Uráltól nyugatra Közép- és Dél-Oroszország északon a Baltikumig, Dél-Oroszország a Kárpátoktól Közép-Ázsiáig vagy Iránig, a Baltikum, sőt csak Litvánia, Skandinávia, Észak-Európa, Közép-Európa (Csehország központtal), a Rajnától a Donig, sőt azon túl a Volgáig terjedő síkság északon és délen a legkülönbözőbb határvonalakkal, Európától keletre valahol, Délkelet-Európa és a délnyugat-oroszországi sztyepp, Közép-Európától keletre, Észak-Németország egy része, a Weser vidéke, a Hartz hegység, a tenger és Königsberg között, a Kárpátok térsége, Thüringia és/vagy Szászország, Német- és Lengyelország területe, az Alpoktól északra eső térség a Kárpát-medencével és az Észak-Balkánnal, Északnyugat-Ukrajna, az Észak-Balkán és a Duna-völgy, valamint a Keleti-Kárpátok térsége, Magyarország, Kelet-Európa és Dél-Oroszország.³⁵

olyan vonal, melyet Indiától keletre húznánk a Paropamisus és Caucasus Indicus hosszában, északra az Oxus és Jaxartes közötti irányt követve, az után a Kaspi tenger hosszában haladva, befoglalva Hyrkániát és Rāghát, az után délkeletre fordulva Nisae, Aria (azaz Haria) s az Etymandrus és Arachotus mosta vidékek határai felé. Ez volna az, a mi Mithra Jaštjának negyedik čardéjában Aria egész területének van nevezve (...)” Müller Miksa *fölolvasásai a nyelvtudományról*. Ford.: STEINER Zsigmond. Ráth Mór, Budapest, 1874. 227–228. Továbbiakban: MÜLLER 1874.

³³ BYNON, 251.

³⁴ MAKKAY, 117.

³⁵ Uo.

A komplex kutatások ellenére tehát nem mondható el, hogy az indoeurópai őshaza kérdése megnyugtatóan tisztázott lenne. Ennek oka elsősorban az, hogy a nyelvészeti paleontológia nem jutott általánosan elfogadott következtetésekhez, s a segédtudományok sem oldhatják meg önmagukban e problémákat. A különböző felfogású kutatók az eltérő eredményekhez többé-kevésbé hasonló módszerrel és ugyanannak a nyelvi anyagnak a felhasználásával, de más és más összefüggések kihangsúlyozásával jutottak. Így ma is egymás mellett áll az ázsiai, a dél-oroszországi és a kelet-európai őshazát valló felfogás.³⁶

3. Az ősi indiai kultúra félreértése

A szanszkrit nyelv és irodalom 18. századnak a végén történt felfedezése hatalmas lökést jelentett mind a filológia, mind az orientalisztika számára. Sir William Jones és társai (Wilkins, Carey, Forster, Colbrooke), azaz a szanszkrit filológia tulajdonképpen megalapítói még egyöntetű csodálattal tekintettek az indiaiak szent nyelvére, mint a legtökéletesebb szerkezetű és leggazdagabb nyelvezetű nyelvre. Ám a „klasszikus filológia” számos képviselője éles támadást intézett a szanszkrit ellen, amiről Max Müller a következőképpen írt: „Kétség kívül nagy küzdelmébe került volna oly embernek, a ki abban a hitben nevelkedett, hogy a görög és latin vagy eredeti nyelvek, vagy a hébernek elváltozásai: hogy bele nyugodjék abba a fölforgató tanba, mely szerint szoros rokonság fűzi a klasszikus nyelveket a vadak beszédjéhez, mert vad embernek tartották akkor a nagy mogulnak minden alattvalóját. Azonban bölcsen belátta Dugald Stewart, hogy, ha igazak a szanszkritra vonatkozó tények, akkor a belőlük vont következmények elkerülhetetlenek. Azért egyáltalán tagadta, hogy az a szanszkrit nyelv valóban létezik, és megírta híres értekezését, melyben be akarja bizonyítani, hogy a szanszkritot azok a hazug, ravasz világcsalók, a brahmánok, a görög és latin mintájára állították össze, és hogy az egész szanszkrit irodalom ámitás. Főlemlítem ezt, mert jobban mutatja, mint akármi más, hogy a szanszkrit nyelv fölfedezése milyen hatalmas lökést adott azon előítéleteknek, melyek oly mélyen meg voltak gyökerezve minden művelt ember szellemében.”³⁷

Természetesen Dugald Stewartnak és a hasonlóan gondolkodóknak is bele kellett törődnie a szanszkrit nyelv- és irodalom létjogosultságába. Ám a védikus kultúra félreértése már ebben az időben is jellemző volt, hiszen az ősi szent szövegeket olyan emberek fordították és kommentálták, akik – bár nyilvánvalóan érdekelte őket a téma – nem „alacsonyodtak” le odáig, hogy a helybeli tudós bráhmanákkal konzultáljanak, vagy ne adj Isten őket kérték volna fel a hiteles fordítás és magyarázat elvégzésére. Így történhetett meg aztán, hogy a védikus

---

³⁶ TEGYEY Imre–VEKERDY József: *Bevezetés az indoeurópai nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991. 21.

³⁷ MÜLLER 1874, 155–156.

vallásból naturalisztikus, azaz természetimádó vallás lett; a kifinomult szanszkrit nyelv többé már nem jelentette azt, hogy létrehozói is magas kultúrával rendelkeztek; az 'árja' fogalmát a szanszkritul beszélő népre vonatkoztatták, s a sűrűkből az árják által Indiában talált és meghódított, majd a faji alapon létrejött varna-rendszer³⁸ legalsó osztálya lett.³⁹ René Guénon a tévedések okát a következőkben látta: az orientalisták „mindent saját nyugati álláspontjukról, saját „szellemi prizmajukon” keresztül szemlélnék, holott bármely tanítás helyes értelmezésének első feltétele, hogy az ember, amennyire csak lehetséges, megpróbálja a tanítás eredeti kifejtőjének álláspontjára helyezkedni.”⁴⁰

A varna-rendszer félreértéséhez kapcsolódik, hogy a dravidákat tekintették India őshonos lakóinak. Friedrich Müller a következőképpen „igazolta” eme állítást: „A **dravid faj** hajdan egész **Indiát** birta, a **Komorin** foktól felfelé a **Gangeszig**, s valószínűleg az **Induszon** túl is el volt terjedve **Beluciszvánig**. Az előnyomuló **árják** által egyre déliebb és déliebbre szorítva, az **indfélisziget** legdélibb része, az ú. n. **Dekhánba** vonultak végre vissza. Hogy e faj hajdan csakugyan a jelzett környékig volt elterjedve, azt, az ott lakó **brahuik** bizonyítják, kiknek e környékteni létezését csak is a fönnebbi felvétel által fejthetjük meg. A **dravid** faj költözésének kezdete az **árják Pendsábbá**-ni megjelenésével esik össze, ennél fogva a kr. e 2000-ik évre tehetjük.”⁴¹ [kiemelés Friedrich Müllertől]

Nem árt megjegyezni, hogy a dravida népek és nyelvek eredetét máig homály fedi, s az sincs megmagyarázva, hogy a mai észak-pakisztáni brahui hogyan szakadhatott el a tőle 1500 km-re délre lévő társaitól, bár abban „viszont *mindenki egyet látszik érteni*, hogy az egykor egész Indiát uraló dravidákat az indoárják fokozatos előrenyomulása szorította vissza délre”.⁴² [kiemelés tőlem –

³⁸ Rendszerint kasztrendszer szottak írni a varna-rendszer helyett, ami igazából a varnásramadharma (életkoron és foglalkozásokon alapuló szellemi-lelki életrend) rövidítése.

³⁹ Lásd pl. BRAUN Soma: *A népmese. Bevezetés az összehasonlító mesekutatásba*. Genius, Budapest, [1923.] 20–21.; CANTU Caesar: *Világtörténelem*. I. kötet. Fordította: GYURITS Antal. Szent-István-Társulat, Pest, 1856. 476. Továbbiakban: CANTU; CSENGERY Antal: *Realismus és idealismus. Képek az emberi művelődés történetéből, II. India*. In: Történeti tanulmányok és jellemrajzok, I. Második, bővített kiadás. Csengery Antal összegyűjtött munkái, I. Kilián Frigyes, Budapest, 1884. 197–199. és 204–207.; HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Előadások a világtörténeti filozófiájáról*. Ford.: SZEMERE Samu. Akadémiai K., Budapest, 1966. 271–273.; MÓD Károly: *Kelet népei 's literaturája. Hindu polgárosodás*. In: Tudománytár. Értekezések. Szerk.: Luczenbacher János. Buda, 1839/6. 9. Továbbiakban: MÓD; MÜLLER 1874, 225–227.; MÜLLER Miksa: *A nyelvtudomány eredményei*. Ford.: EDELSPACHER Antal. Budapest, 1878. Továbbiakban: MÜLLER 1878; WEBER György: *A világtörténet tankönyve, I. Az ó világ története*. A tizedik bővített kiadás után magyarítva. Pest, 1865. 54.

⁴⁰ GUÉNON, René: *Általános bevezetés a hindu doktrínák tanulmányozásához*. Fordította: Baranyi Tibor Imre. Kvintesszencia, Debrecen, 1999. 7. Továbbiakban: GUÉNON.

⁴¹ MÜLLER Frigyes, 36–37.

⁴² CRYSTAL, 387–389.

Sz. L.] Érdekes, hogy Hunfalvy Pál azonban az árjak benyomulása utánra tette a dravidák letelepedését.⁴³

Az ősi indiai kultúra félreértése terén⁴⁴ elévülhetetlen érdemei vannak Dubois apátnak (Jean-Antoine Dubois, 1765–1848), kinek – Max Müller szavával élve – „fő munkáját, a *Description of the Character, Manners, and Customs of the People of India, and of their Institutions, religious and civilt* [Leírás India népének jellegéről, viselkedéséről, szokásairól, vallási és világi intézményeiről, első kiadás 1816, London], mely franciául és angolul is megjelent, mindig nagy tisztelettel olvasták és idézték; egy olyan szemtanú nézeteit tartalmazza, aki előítéletektől mentes, és még ha a szanszkritot nem is, de mind az írott, mind a beszélt tamil nyelvet kiválóan ismeri, ezáltal a bennszülöttek gondolatvilágába betekintést nyerhet, megérti viselkedésüket, szokásaikat, és elnéző sok babonás nézetükkel és gyakorlatukkal szemben, melyekre úgy tekint, mint a vallás és filozófia eredetileg sokkal racionálisabb és intelligensebb formájának csökevényeire.”⁴⁵ Igaz ugyan, hogy az Indiában 1792-től 1823-ig tartózkodó Dubois apát, a szanszkrit nyelvet igazából nem is ismerő (!) „megbízható szak tekintély” rengeteg hasznos információt felhalmozott a könyvében, ám a kétségtelenül értékes műben számos vaskos tévedés is található. A Kaukázus vidékéről származó bráhmanák „abszurd meséiben” nem hisz; a szakrális szférában elhelyezkedő szent Meru és a Mandara hegyet egynek véli és nem érti, miért nem tudják a bráhmanák földrajzilag pontosan meghatározni a helyét; a Hét Risi szerinte

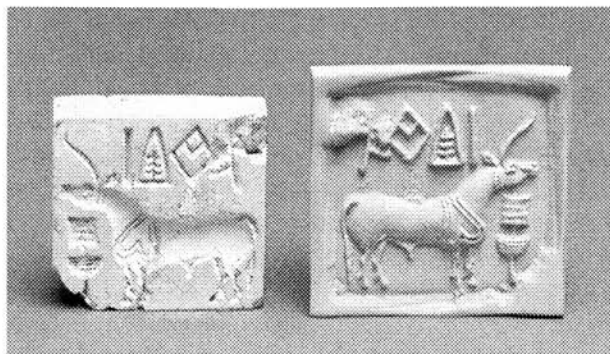
⁴³ HUNFALVY Pál: *Dravida nyelvek, különösen a »Tamil« nyelv*. In: Nyelvtudományi Közlemények XI. (1871), 347–348.

⁴⁴ A korábban említett félreértések és tévedések túlnyomó többségét azóta már nagyjából tisztázták, bár az a feltételezés, hogy a sódruk a leigázott őslakosok leszármazottai, máig tartja magát. Lásd: ANTONOVA, 35.; TENIGL-TAKÁCS, 41.; WOLPERT, 30–31. és sajnos a híres vallástörténész, Mircea Eliade klasszikus művében is: ELIADE, Mircea: *Vallási hiedelme és eszmék története I. A kőkorszaktól az eleusiszi misztériumokig*. Ford.: Saly Noémi. Osiris-Századvég, Budapest, 1994. 172. „Védikus szempontból a sódruk mégis karmikusán inkább szolgálói, mint intellektuális, vezetői vagy alkotó munkára rendeltettek, mert tudatosságuk sötétebb színezetű (*varna*). Gyakran helytelenül azt feltételezték, hogy a varna ('szín') kifejezés a bőr színére utal, és, hogy a négy rendet egymástól etnikai határok választják el. De mind a négy rend a védikus árjanok társadalmi testébe tartozik, akik a Rig-véda ítélete szerint több figyelmet szenteltek a lélek színének, mint a faji jellemzőknek.” FEUERSTEIN, 94. René Guénon is hasonló véleménynek adott hangot: „A *varna* szó eredeti értelmében 'színt' jelent, s néhányan megpróbálják ebben egy olyan állítólagos tény bizonyítékát vagy legalábbis jelét látni, miszerint a kasztok közötti megkülönböztetés eredetileg rasszbeli különbségeken alapult; ez azonban egy tarthatatlan nézet, mivel ugyanez a szó kiterjesztés folytán általánosan 'minőséget' is jelent, s innen ered analogikus használata egy lény partikuláris természetének vagy úgymond „individuális esszenciájának” jelölésére; és valószínűleg ez utóbbi determinálja a kasztot, a faji tényezők pedig pusztán azon elemek egyikeként lépnek be, amelyek az individuális természet felépítésére képesek hatást gyakorolni.” GUÉNON, 164.

⁴⁵ MÜLLER, F. Max: *Prefatory note*. In: DUBOIS, J. A.: *Hindu Manners, Customs and Ceremonies*. Third edition. Oxford, 1924. vi–vii.

Jáfet hét fiával azonos; Magóg és Gautama, valamint Brahmá és Prométheusz ugyanaz a személy stb.⁴⁶

Ezek után már nem lehet csodálkozni Max Müller azon megállapításán, amikor a következőket írja: „A brahmánok a Véda himnusaiban isteni rangra emelik a nyelvet, de ezt tették ők mindennel, a miről nem tudták, hogy mi.”⁴⁷

4. A Védák kronológiai meghatározása

A Védák keletkezésének kronológiája kulcsfontosságú volt mind az árja őshaza hozzávetőleges helyének, mind az árja bevándorlás idejének meghatározásában. Különös módon az a nézet vált elfogadottá, mely szerint mivel a korábbi lakhelyekre és eseményekre való emlékezet teljesen hiányzik, a Védák legrégebbi részei is már a bevándorlás után keletkeztek. Ellenben a Rig-véda himnusaiban fellelhetők olyan „hitregyszerű nézetek a világ eredetéről s az ősidőről, melyek alapvonásait, valamint az ó s a jelen kor emberei közt levő ellentét fogalmát is, az indusok az árja törzsek szétoszlás előtti közös birtokából hozták magukkal új hazájokba.”⁴⁸ Azaz hiába vezetnek vissza minket a Védák legrégebbi részei az indoeurópai nyelvű népek őskorába, a keletkezési helyszín mégis India, mely hatalmas terület az általános vélemény szerint mégsem lehet az indoeurópaiak őshazája.

A Védák keletkezési idejének meghatározásában sokáig megoszlottak a vélemények, s nem volt általánosan elfogadott kronológia. „Görres, Creuzer, Holwell és Dow a vedák eredetét ötezer évre teszik; az angák ezer, az upavedák és upangák ezeröttszáz évvel volnának későbbiek. Ekképpen tehát a purának 16 századdal előznék meg Krisztust, és nem kevesebb-, mint 13-mal, a nagy hős-

⁴⁶ DUBOIS, J. A.: *Hindu Manners, Customs and Ceremonies*. Third edition. Oxford, 1924. 100–104.

⁴⁷ MÜLLER 1874. 75.

⁴⁸ DUNCKER Miksa: *Az ó kor története, III.* A negyedik kiadás alapján fordította JÓNÁS János. Franklin-Társulat, Budapest, 1877. 27–28.

költemények és Manu törvénykönyve. A mélyebben látó, s nagyobb tekintélyű Heeren, a legrégebbekül ismeri a vedákat, azután az ezekre irt commentarokat, és az upavedákat, mellyek Manu törvénykönyvének legujabb szerkezet-idejét megelőzték.”⁴⁹

Moriz Winternitz azt írja könyvében, hogy a Védák keletkezésének legkorábbi szakasza (Kr.e. 1200–1000), melyet Max Müller határozott meg, nem egyéb, mint gyenge lábakon álló hipotézis. Ez a „tény” a tudományos köztudatban Max Müller nagy tekintélye miatt gyökerezett meg annak ellenére, hogy a legkorábbinak tartott Rig-véda himnuszainak keletkezésének idejét Winternitz szerint nem lehet meghatározni, azok akár Kr. e. 1000-ben, 1500-ban, 2000-ben, vagy akár 3000-ben is keletkezettek. Ennek ellenére voltak, akik más véleményen voltak. L. von Schroeder Kr. e. 1500 és 2000 közé tette a Rig-véda keletkezésének korát, míg H. Jacobi a Kr. e. harmadik évezredet tartotta elfogadhatónak. A renitens Jacobi munkáját érdemi cáfolat ellenére tudománytalanoknak, említésre sem méltónak titulálták.⁵⁰

A korszak legbefolyásosabb orientalistája, Max Müller elvetette „néhány tudós” véleményét, akik a Védák keletkezési korszakát a Kr. e. két-háromezer évvel ezelőtre terjesztették ki, mivel „sokkal jobb a védikus vallást létrehozó gondolat különböző szintjeit bemutatni és így egy körülbelüli elképzelést nyerni a hosszú fejlődéséről, minthogy években vagy évszázadokban próbálnánk megmérni, ami sohasem lesz több mint találgatás.”⁵¹ Müller a következő korszakolást javasolta: Szútra-periódus: Kr. e. 500–600-ig (Dharma-szútrák, Manu), a bráhmanák korszaka: Kr. e. 600–800, a mantra-periódus: Kr. e. 800–1000 (a négy Véda) és a khanda-korszak Kr. e. 1000 előtt (csak a Rig-véda). Később ez utóbbi periódus kezdő évszámának az Kr. e. 1200-t ajánlotta.⁵²

A mérvadó tudományos világ a számos bizonytalansági tényező dacára szintegyöntetűen elfogadta a Max Müller által javasolt kronológiát. Az olyan eltérő nézet, mint pl. Whitney-é – aki szerint a Védák keletkezési korát pontosan nem lehet meghatározni semmilyen módszerrel sem, lehet az akár Kr. e. 2000 is⁵³ –, nem sokat nyomott a latba. A következő tudósnemzedék nemcsak hogy

⁴⁹ CANTU, 563.

⁵⁰ WINTERNITZ, Moriz: *Geschichte der indischen Litteratur*. Leipzig, 1909. 247–248.

⁵¹ „Some scholars extend it to two or three thousand years before our era, but it is far better to show the different layers of thought that produced the Vedic religion, and thus to gain an approximate idea of its long growth, than to attempt to measure it by years or centuries, which can never be more than guess-work.” MÜLLER, F. Max: *Lectures on the origin and growth of religion*. Longmans, Green, and Co. London and Bombay, 1898. 156. Továbbiakban: MÜLLER 1898.

⁵² MÜLLER 1898, 149–157.

⁵³ „At what period these were made and sung cannot be determined with any approach to accuracy: it may have been as early as 2000 B. C.” WHITNEY, William Dwight: *Sanskrit grammar*. Cambridge, Massachusetts. Harvard University Press–London. Oxford University Press. 1960. XV.

helyben hagyta Müller időszakaszait annak ellenére, hogy maga Müller egy kései munkájában jóval árnyaltabban fogalmazott⁵⁴, hanem az egyéb tárgyú bírálat ellenére még új érvet is mellékelte hozzá: „Midőn [Max Müller] a negyvenes évek végén e tanulmánynak [a Rig-veda teljes szövegének és a Szájana kommentárjától kísért kiadásának] nekifeküdt, az árja emberiség szellemi gyermekkorának megszólalását látták a Védákban, szózatot az emberi szellem legelső hajnalpírkadásának ősi korszakából, midőn még nem volt szervezett kultusz, nem volt megrögzött papi törvény és szertartás, midőn a gyermek-ember közvetlen vágyakodással emelte fel tekintetét a végtelen természet isteni erőihez dalban és fohásban. Azóta nagyot fordult e himnuszok chronológiája. Nagy részökről lehullott a naiv közvetlenség zománcza. Ahhoz értő tudósok az úgynevezett hindu korszakba helyezik keletkezésük idejét; a kifejlett papi szertartásra szánt énekekre ismertek fel bennük. Szétoszlott azok álma, kik az árja vallás derengésének tükrözését szemlélték a védákban.”⁵⁵ Így történhetett meg, hogy a védikus vallás magasabb kulturális szintre emelése együtt járt a keletkezési idő fiatalításával is, melynek a Max Müller által felállított kronológia tökéletesen megfelelt.

A Védák korának fiatalításában még két tényező is szerepet játszhatott: a kronológia és a csillagászat eredményei. A 19. század első felében még általánosan elfogadott az a kronológia, mely a világ teremtését részben a bibliai hagyományok alapján, részben önkényes módon kialakított saját időszámítás szerint határozta meg. Ennek alapján a bibliai világteremtés a Kr. e. 3761. év október 6-nak, vasárnapi napnak estéjén, a bizánci időszámítás – Ádámtól „születésétől” számítva – pedig Kr. e. 5509-ben kezdődött.⁵⁶ Így a védikus írások alapján kiszámított időpontok, pl. a Mahábháratában szereplő kuruksetrai csata – a viszály korának, a Kali-juga beköszöntésének hagyományos kezdete – Kr. e. 3102-es dátuma, túl korainak bizonyultak. Mód Károly szerint a „brahman status’ eredete, ’s India polgárisodása, ha nem előbbieik is a’ viszály korszakánál bizonyára igen régiek, ’s legalább is két ezer évvel idősbek időszámolásunknál.”⁵⁷ A kronológia szempontjából meghatározónak tekintett mahábháratái háborúnak ugyan felettébb rég kellett történnie, hiszen már a Rig-védában említés esik a hőseiről, a kor tudósai (Jones, Davis, Bentley) „némileg a’ csillagá-

⁵⁴ „It may be very brave to postulate 2000 B.C. or even 5000 B.C. as a minimum date for the Vedic hymns, but what is gained by such bravery? (...) Whatever may be the date of the Vedic hymns, whether 1500 or 15000 B.C., they have their own unique place and stand by themselves in the literature of the world.” MULLER, Friedrich Max: *The Six Systems of Indian Philosophy*. Associated Public House, New Delhi, 1973. (First Published in 1899) 32–33.

⁵⁵ GOLDZIHNER Ignác: *Müller Miksa*. In: *Nyelvtudományi Közlemények XXX*. (1900), 464.

⁵⁶ HAHN István: *Naptári rendszerek és időszámítás*. Gondolat, Budapest, 1983. 100–102.; SZENTPÉTERY Imre: *A kronológia kézikönyve. A Chronologia és az Oklevéltani naptár összevont, javított és bővített kiadása*. Könyvértékesítő Vállalat, Budapest, 1985. 61.

⁵⁷ MÓD, 11.

szaton alapított okokból e' máhaháratábani háborut az időszámolásunk előtti tizenkettődik századba teszik".⁵⁸ Valójában „az ősi himnológiában szereplő asztrológiai utalások a Kr. e. harmadik, negyedik, sőt az ötödik évezredre mutatnak, de ezeket, jellemző módon, figyelmen kívül hagyták, vagy későbbi betoldás ürügyén elvetették.”⁵⁹

Véleményünk szerint igaza van René Guénonnak, amikor azt írja, hogy a Védák különböző részeinek keletkezési időpontjára vonatkozó kérdés valójában megoldhatatlan; ez azonban csekély jelentőséggel rendelkezik, mivel a szöveg első lejegyzésének többé-kevésbé távoli korát megelőzően, egy meghatározatlan időn keresztül folyó, szóbeli átadással is feltétlenül számolni kell. És az is bizonyos, hogy az írások eredete Indiában voltaképpen az általánosan elfogadottnál jóval korábbi időpontra nyúlik vissza.⁶⁰

5. A korszak ideológiái: az evolucionizmus (darwinizmus), a pozitívizmus és a fajelmélet

Köztudomású, hogy az evolúcióelmélet alapjait nem Charles Darwin, hanem Jean-Baptiste Antoine de Lamarck (1744–1829) rakta le már a 19. század elején. Művét, amely éppen Darwin születésének évében jelent meg (*Philosophie zoologique*, 1809), azonban a legcsekélyebb figyelemre sem méltatták, így nem Lamarck, hanem Darwin és követői által kidolgozott tételek járultak hozzá, hogy az evolucionizmus uralkodó szellemi irányzattá váljon. Egon Friedell szavaival élve „korszakot alkotott a szó legszorosabb értelmében: átalakította, vezérelte, áthatotta szellemi életének legrejtettebb és legfélreesebb csatornáit is.”⁶¹ A darwinizmus – mely először a német nyelvterületen fejtette ki a hatását⁶² – a

---

⁵⁸ MÓD, 25–26.

⁵⁹ FEUERSTEIN, 133.

⁶⁰ GUÉNON, 139–140. Komoly, gyakran megoldhatatlan feladat egy szöveg keletkezési korának meghatározása, mivel a fennmaradt legrégebb kézirat, az abban tükröződő nyelvállapot és a leírt események kora csak ritkán esik egybe, s még ott van a szóbeli átadás meghatározhatatlan ideje is.

⁶¹ FRIEDEL, Egon: *Az újkori kultúra története II. Az európai lélek válsága a fekete pestistől az I. világháborúig*. Ford.: ADAMIK Lajos és VAS István. Holnap K., Budapest, 1998. 555. Továbbiakban: FRIEDEL.

⁶² „Struggle for life: ez a híressé lett Darwin-féle jelszó. A németek, a mellékjelentést fordítva le, a 'Kampf um das Dasein' szókkal fejezték ki, jobban mondva helyettesítették. Szó szerint a 'struggle for life' annyi, mint fáradozás az életért, vagy a megélhetés nehézsége. (...) Magyarul a német kifejezés fordítása terjedt el: harc a létért, vagy küzdelem a létért. (...) Az angol kifejezés már azért is helyesebb, mert az még szó szerint sem nyújt oly téves fogalmat. Érdekes, hogy minden más európai nyelvben is, nemcsak a magyarban, a német kifejezés mása terjedt mégis el: így pl. a francziák is 'lutte pour l'existence'-t vagy 'guerre pour la vie'-t emlegetnek. Ez is bizonyítja, hogy az idegen nemzetek közül a németek váltak először Darwin szócsöveivé. A francia szakemberek még a számtalan angol tudományos műkedvelő egyikének tartották Darwin-t, midőn németül már egy egész könyvtár íródott róla. Ezek nélkül a magyar irodalomban is aligha jutott

korszellemhez való emberi alkalmazkodás terméke, s egyféle vallásnak is tekinthető igen fejlett mitológiával és dogmatikával.⁶³ Gyakorlati hatása az emberi élet és tevékenység szinte minden szegmensére kiterjedt, s ez alól a tudományos élet, s azon belül a nyelvtudomány sem volt kivétel.

Auguste Comte-nak (1798–1857) az 1830 és 1842 között megjelent hatkötetes filozófiai alapvetése, mely *A pozitív filozófia tana* (*Cours de philosophie positive*) címet viselte, a kor társadalmi és politikai problémáira volt hivatva megoldást keresni. Comte egy új, az evolucionizmus hatását is magába foglaló „egyetemes” módszertani megoldást ajánlott, amit „a három stádium törvényé”-nek nevezett el: „A fenti alapvető tanítás szerint valamennyi elméletünknek, bármilyen legyen is, mind az egyénben, mind a nemben szükségképpen három különböző elméleti stádiumon kell keresztülhaladnia, melyeket itt kielégítően jelölhetünk meg szokásos elnevezésükkel: teológiai, metafizikai, pozitív – legalábbis azok számára, akik jól megértették e szavak igazi általános értelmét. Bár az első stádium kezdetben minden tekintetben nélkülözhetetlen, mostantól mindig pusztán átmeneti, s fokozatosan átvezet a harmadikhoz, ez az a stádium, amelyikben mint teljesen normálisban végleg uralomra jut az emberi ész.”⁶⁴ Comte tehát nemcsak a vallás, hanem gyakorlatilag minden szellemi szubsztrátum „fejlődésének” adott új, erősen leegyszerűsítő és jellemzően téves magyarázatot. Igaz ugyan, hogy a comtizmus vagy pozitívizmus európai méretekben csak Comte halála (1857) után hatott, ám az azt követő néhány évtizedben a korszak legfontosabb szellemi jelensége volt.⁶⁵

A fentiekben utaltunk már arra, hogy a darwinizmus alól a tudományos élet, s azon belül a nyelvtudomány sem volt kivétel. A már említett August Schleicher volt az, aki az evolúcióelméletet átültette a nyelvtudományra⁶⁶, s hogy milyen sikerrel, arról magyarra fordítója, Edelspacher Antal az előszóban így ír: „Alig volt nálánál valaki jobban hivatva Darwin tanainak nyelvészeti

volna oly hamar szerephez.” APÁTHY István: *A fejlődés törvényei és a társadalom*. Magyar Társadalomtudományi Egyesület, Budapest, 1912. 193–195.)

⁶³ FRIEDEL, 564.

⁶⁴ COMTE, Auguste: *Beszéd a pozitív szellemről*. In: C. A.: *A pozitív szellem*. Ford.: BERÉNYI Gábor. Budapest, 1979. 191.

⁶⁵ FRIEDEL, 550–551.

⁶⁶ Néhány jellemző megállapítás: „Darwin tana ezek szerint valóban csak szükségképi következménye a mai napság a természettudományokban érvényben levő alaptételeknek. Megfigyelésen alapszik, s lényegében fejlődéstörténelmi kísérlet. (...) Darwin tana nem véletlen jelenség, nem egy külön fő szüleménye, hanem igazi és valódi gyermeke századunknak. Darwin tana szükség-szerű. (...) Mit Darwin az állatok és növények neveire nézt érvényre emelt, az a nyelvi szerveknél is – bár csak a fővonásokban – érvénynyel bír. (...) A mi a fajok Darwin által állított időközönkénti azon változó képességét illeti, melyszerint egy alakból több alak keletkezik, (oly folyamat, mely természetesen igen gyakran ismétlődik), ha nem is jelentkezik minden egyednél hason mérv és mód szerint, a nyelvi szervekre nézt már régóta általánosan van elfogadva, *Darwin és a nyelvtudomány*, 21–24.

érvelésére, illetőleg azok meghonosítása és keresztülvitelére a nyelvtudományban. Schleicher ez által új korszakot alkotott a nyelvek genealogikus rendszerében, mely rövid idő alatt annyira elterjedt, hogy most egyedül uralja a nyelvtudományt.”⁶⁷ Schleicher a következő kérdéseket teszi fel könyve elején: „Nem alkalmasak-e a nyelvi különbözetez, ezen a maga nemében egyedüli faj természeti rendszerének alapjára? Nem képezi-e a nyelv fejlődési története az emberi nem fejlődési történetének főoldalát?”⁶⁸ A válasz természetesen: igen. Schleicher az „ind-germán” nyelvek felsőbbrendűségének tudatában a több ősnyelv mellett teszi le a garast.⁶⁹ Szerinte az „ind-germán” nyelvek felsőbbrendűségének többek között az is bizonyítéka, hogy az „emberiség jelen korszakában első sorban az indgermán nyelvek a győzők a létért való küzdelemben; egyre terjednek, s már számos más nyelv talaját hódították meg.”⁷⁰ Schleicher egy másik értekezésében is tetten érhető a darwinizmus hatása: „Igaz ugyan, hogy a nyelv anyagi alapja és különsege, bonctanilag még nincsen bebizonyítva, – de tudomásom szerint, a különböző nyelvű népek beszédszerveinek összehasonlító megvizsgálása, még meg sincsen kezdve. (...) Lehet, hogy a nyelvi különbözetez is az agyvelő és a nyelvszervek minőségének ily kicsid különbözetein alapszanak.”⁷¹ Másutt: „Hogy mennyire el van ez [a nyelv, azaz a szavakkal való gondolat kifejezés képezi az emberiség kizárólagos jellegét – Sz. L.] tényleg ösmerve, azt leginkább azon tény bizonyítja, hogy még a majmot, vagy egy az embertől külsőleg egészen különböző állatot is, kétségkívül azonnal embernek tartanók, ha beszélni tudna. (...) Ellenben a valóban nyelvtelen, nyomvadt emberek, mikrocephálok [mikrocefália: az agynak kórosan kicsiny, gyengeelméjűséggel járó mérete – Sz. L.] stb. – nem tekinthetők tökéletes és valódi emberekül, mert nem csak hogy nyelvvel nem bírnak, hanem az ahoz való képességgel sem.”⁷² Schleicher szerint van létjogosultsága az emberek osztályozá-

⁶⁷ *Darwin és a nyelvtudomány*, [8.]

⁶⁸ Uo., 14.

⁶⁹ „Az egyeseknek elismert nyelvhadak különfélesége oly nagy és oly mérvű, hogy azok közös eredetére egyetlen egy elfogulatlan figyelő sem gondolhat. Ki sem képzelhet magának p. o. oly nyelvet, amelyből az indgermán és sín, a szém és hottentót nyelvek származhatnának; sőt a szomszéd nyelvörzsek, mint p. o. a szém és indgermán alapnyelvből sem lehet e két nyelv anyjával tekinthető nyelvvalakot kikövetkeztetni. Az összes nyelvek ú. n. anyagi eredetét tehát egyetlen ősnyelvre visszavinni lehetetlen. (...) Minden nyelv számára tehát alakilag egyenlő eredetet veszünk fel. Midőn az ember az indulat és természethangok mimeléséből a jelentményhangokhoz jutott, még csak egyszerű, minden nyelvtani vonatkozástól ment hangalakok állottak rendelkezésére. Ezen egyszerű, kezdetleges nyelvnek hanganyaga és jelentménye az emberek különfélesége szerint volt megkülönböztetve; ezt azon nyelvek különféleségéből következtetjük, melyek azon kezdetleges nyelvekből fejlődtek. Ennélfogva számtalan sok ősnyelvet veszünk ugyan fel, de mindnyája számára egy és azon alakot állapítjuk meg.” *Darwin és a nyelvtudomány*, 33. és 36.

⁷⁰ *Darwin és a nyelvtudomány*, 42.

⁷¹ SCHLEICHER Ágost: *A nyelvészet és a természet-tudományok*. Ford.: EDELSPACHER Antal. Pfeifer Ferdinánd, Budapest, 1878. 7–8. Továbbiakban: *A nyelvészet és a természet-tudományok*.

⁷² *A nyelvészet és a természet-tudományok*, 12–13.

sának is: „Osztályozzák az állatokat alakképzetük szerint; az emberre nézt [nézve] kisebb vagy nagyobb mérvben jelentéktelen momentumnak látszik. Azt hiszem, hogy az emberek osztályozására finomabb, magasb, kizárólag az embert jellegző [jellemző]jelekre van szükségünk. Ezeket pedig, mint már jelzém, a nyelvben találjuk fel.”⁷³

Comte és „a három stádium törvénye” is tetten érhető a Schleicher-képviselte vonalban, hiszen szerinte a nyelvek, fejlődésük során, az egy szótagú, az agglutináló, majd a flektáló formák egymást követő fázisain haladnak át, így – természetesen – az „ind-germán” nyelvek a felsőbbrendűek.⁷⁴

E tudománytalan nézet kritikáját Budenz József így summázza: „Schleichernek ezen állítása, ha igaz volna, valóban betetné az árja nyelvcsaládnak a világ minden egyéb nyelvek fölött ragyogó díszkoszorúját, úgy hogy ezek az árják elől már elbujhatnánk, mert ige és névszó megkülönböztetése nélkül, bátran lehet mondani, nem is volnának igazi nyelvek sem, hanem holmi zagyva szókeverékek. Ámde a dicsőség, melyet Schleicher az árja nyelveknek szán, oly nagy, hogy ha más valaki ily szép állítással elélepett volna, bizony ő maga megsokallotta volna legelsőben.”⁷⁵

Ne felejtjük el, hogy az „indoárják Indiába érkezését több kutató úgy értelmezte, hogy a magasan fejlett árják meghódították az elmaradott őslakókat: az árják vitték magukkal Indiába a civilizációt és teremtettek ott fejlett társadalmat. A fajelmélet védelmezői a kérdésbe belevitték a fajtiszta árják és az indiai őslakók közötti fajkülönbség problémáját is, miközben a legteljesebb mértékben tagadták a helybeli lakosság önálló fejlődésének és haladásának lehetőségét. E tudománytalan elméletek szerint Indiában csak az árják érkezésével jelent meg az osztálytársadalom és alakult ki az állam.”⁷⁶ Témánk szempontjából tehát fontos, hogy röviden áttekintsük a 19. századi fajelmélet kialakulását és tanításának főbb tételeit.

A fajelmélet a 19. század elején kezdett kibontakozni. A kor biológusai az előző századbéli kollégáikkal ellentétben már a poligenizmusban hittek, azaz az emberi faj nem egy ősszülőktől származik, magyarán több emberi faj (rassz) is létezik. Innen már csak egy lépcsőfok a fehér – olykor az árja és germán – faj felsőbbrendűségének megállapítása (Adelung, Rhode, Fichte, Lassen, Arndt, Jahn). 1850-ben jelenik meg Londonban Robert Knox angol orvos műve, *Az emberi fajok*. Knox szerint az embert a faj, vagyis az örökletes származás hatá-

⁷³ Uo., 15–16.

⁷⁴ Ehhez kapcsolódik még az ember három fejlődési korszaka is: (1.) a testi szervezet fejlődése, (2.) a nyelv fejlődése és (3.) a történelmi élet. *A nyelvészet és a természet-tudományok*, 22–23.

⁷⁵ BUDENZ József: *Vegyes apróságok. Árja nyelvek elfogultsága*. In: Nyelvtudományi Közlemények VI. (1867), 318–319.

⁷⁶ ANTONOVA, 26.

rozza meg. A faj a döntő minden emberi tevékenységben, tőle függ a civilizáció.⁷⁷

A fajelmélet leghíresebb vagy inkább leghírhedtebb képviselője Arthur-Joseph de Gobineau (1816–1882) francia diplomata és író. Négykötetes műve – melynek pozitív visszhangja megjelenésekor csupán Amerika déli államainak rabszolgatartói között és német nyelvterületen volt⁷⁸ –, az *Esszé az emberi fajok egyenlőtlenségéről* (1853–1855), mely munka a poligenizmust az egész emberi civilizáció történetére alkalmazza.

Gobineau fontosabb megállapításai röviden a következők: a borszín alapján három emberi fajt különböztetünk meg: a fehéret, a feketét és a sárgát. Az egyenlőtlenség velünk született tulajdonság. Minden kultúra a fehér embertől származik, semmi sem létezhet ennek segítségével nélkül. A fehér faj alkotta kultúrának két eleme van: a germánság (ez a meghatározó) és a kereszténység (ez a kevésbé fontosabb). Egy társadalom addig nagy és virágzó, amíg megőrzi a nemes csoport véréit, amely azt létrehozta, föltéve, hogy ez a csoport a faj legértékesebb elemeihez tartozik. A fajkeveredés legfeljebb rövidtávon jelenthet előnyt, de előbb-utóbb mindenféleképpen degenerálódáshoz vezet. Ebből következik, hogy a keveredés lesz a civilizációk – maga a civilizáció átadhatatlan! – hanyatlásának legfőbb oka.⁷⁹

Megállapítja azt is, hogy az intolerancia az európai civilizáció egyik fő jege. Saját erejének és nagyságának tudatában, vagy különböző kultúrákkal találja szemben magát, vagy a barbarizmus állapotában maradt emberekkel. Mindkettőt egyforma lenézéssel tekinti; és ha saját haladásának akadályát a tőle különböző dolgokban látja, akkor hajlamos arra, hogy alattvalóinak nézőpontját megváltoztassa.⁸⁰ Ez utóbbi gondolatsor igazságát nem lehet vitatni. Az ilyen-olyan köntösbe bujtatott fajelmélet (a civilizálás, a szabadság és demokrácia elhozása stb. nevében) a birodalmi eszme, azaz az imperializmus kiszolgálójává vált.⁸¹ Ne felejtsük el, hogy ez a korszak a birodalmak kora volt, melyek kiala-

⁷⁷ MAKAI György: *Gobineau-tól Dreyfus kapitányig*. In: M. Gy.: *Fajelmélet – fajiüldözés*. Kozmosz Könyvek, Budapest, 1977. 179–180.

⁷⁸ LUDASSY Mária: *A faji egyenlőtlenség mítosza: Gobineau*. In: L. M.: *Téveszméink eredete*. Atlantisz, Budapest, 1991. 107. A „gobinizmus” népszerűsítésében Jean Finot szerint Richard Wagner játszotta a meghatározó szerepet, aki egészen a tudós-diplomata könyve szellemiségének hatása alá került. Hamarosan létrehozták a Gobineau-Vereinigung nevű egyesületet – jobbra németekből –, amely oly sikeresen népszerűsítette a „Mester” tanait, hogy rövidesen megszületett a Gobineau-kultusz. FINOT, Jean: *A fajok problémája*. Fordította: ZALAI Béla. Athenaeum, Budapest, 1909. 18–22.

⁷⁹ GOBINEAU, Le Comte de: *Essai sur l'inégalité des races humaines I*. Deuxième édition. Paris, 1884. főleg 35., 93., 106–107., 119–120., 149–150., 176–179., 214–223. Továbbiakban: GOBINEAU.

⁸⁰ GOBINEAU, 44.

⁸¹ A 'birodalom' fogalmával és értelmezési lehetőségeivel foglalkozó legújabb könyv szerint a „birodalmak tehát meghatározásukból fakadóan hatalmas kiterjedésűek, és több, korábban külön-

kulásában gazdasági (nyersanyagok, új piaci lehetőségek), politikai-stratégiai és kulturális-ideológiai okok játszották a főszerepet, hiszen a birodalmak a felsőbbrendűségükbe vetett hiten és az azt igazoló érvrendszeren alapultak.⁸² A híres antropológus, Claude Lévi-Strauss a következőképpen foglalta össze: „Először is nem szabad megfélemlenünk arról, hogy a nyugati életmód vagy egyes elemeinek átvétele közel sem zajlott olyan spontán módon, ahogy ezt a nyugatiak hinni szeretnék. Az átvétel hátterében nem annyira a szabad választás, mint inkább az alternatívák hiánya állt. A nyugati civilizáció világszerte katonákat állomásoztatott, kereskedelmi kirendeltségeket, ültetvényeket, missziókat létesített; közvetve vagy közvetlenül beleavatkozott a színes bőrű népek életébe; vagy úgy, hogy saját szokásai elterjesztésével gyökeresen felforgatta hagyományos életvitelüket, vagy úgy, hogy beavatkozásával megsemmisítette a helyi életformákat, és cserébe semmit nem nyújtott. A rabságba vetett és szétzillesztett népek ezek után, más lehetőség híján, elfogadták a felkínált félmegoldásokat, vagy ha erre nem voltak hajlandók, akkor megpróbálták lemásolni a nyugati megoldásokat, hogy ezek segítségével szálljanak szembe a nyugati civilizációval.”⁸³

E fejezetet René Guénon figyelemreméltó észrevételével zárjuk, mely egy új szempontra világít rá e kérdéskörben: „A stabilitás – vagy éppenséggel változathatatatlanságot is mondhatnánk – egy olyan minősítés, amely egyöntetűen minden keleti civilizációnak megadható (...) Az európaiak, attól kezdve, hogy elkezdtek a „haladásban” és az „evolúcióban” hinni, azaz nem sokkal több, mint egy évszázada, hajlamosak a változás hiányában az alsóbbrendűség jelét látni, míg ellenben mi ugyanerre éppenséggel úgy tekintünk, mint egy kiegyensúlyozott kondícióra, amit a nyugati civilizáció nem képes elérni.”⁸⁴

álló egység egyesítésével jönnek létre. Lényegükhöz tartozik az etnikai, nemzeti, kulturális és gyakran vallási sokszínűség. Ez azonban – sokak értelmezése szerint – nem lehet az egyenlők sokszínűsége.” HOWE, Stephen: *Birodalmak*. Fordította: STRAKY Zoltán. Magyar Világ, Budapest, 2004. 23.

⁸² U. o. 100.

⁸³ LÉVI-STRAUSS, Claude: *Faj és történelem*. Fordította: BOJTÁR Péter. Napvilág, Budapest, 1999. 50.

⁸⁴ GUÉNON, 17.

6. Max Müller szerepe

Max Müller személye és véleménye az eddigiekben már többször felvetődött, s ez nem volt véletlen. Ha mindenáron egy személyhez akarunk kötni – mint ahogy nem akarjuk – az árja bevándorlás-modellt, nem jöhet szóba más, mint Max Friedrich Müller (1823–1900). Személyisége és tanítása, bár az utókor nem tartotta a legnagyobb nyelvészek között, óhatatlanul is rányomta bélyegét a 19. század második fele nyelvészetére, sőt tudományos életére, hiszen Max Müller számos tudományágban is letette a névjegyét.

Már 27 éves korában az oxfordi egyetemen alkalmazták, 31 éves korában rendes tanár lett s rendkívül hatásos előadásaival nagy népszerűsége tett szert.⁸⁵ Brugmann Károly az egyik recenziójában így írt róla: „Müller Miksa *Fölolvasásai a nyelvtudományról* 1861-ben jelentek meg. Ez volt az első kísérlet, mely az általános nyelvészetnek főbb mozzanatait az indogermán nyelvészet fontosabb kérdéseivel kapcsolatban a nagy közönségnek is bemutatta. Volt is fényes sikere. A fölolvasások 14 kiadást értek és számos nyelvre lefordították; a német fordítás Bottgertől 1863-ban hagyta el a sajtót s azóta öt kiadást ért. (...) Az eredetiből immár a 15. kiadás van előttünk, mely *The Science of Language* rövidebb címen *újabb átdolgozásnak* mutatkozik be, mert mindazt, mi a fölolvasás formájára emlékeztet, mellőzte benne a szerző. A felolvasásokéhoz fogható siker ritkán jutott egy-egy könyvnek, mely egyaránt fordult a szélesebbkörű művelt közönséghez s a szakavatott kartársakhoz. Müller, az előadás művészetének mestere, a laikusokban élénk érdeklődést tudott kelteni egy oly tudomány iránt, mely – talán az egy szófejtés kivételével – fölötte száraznak és unalmasnak szokott látszani. Könyvével a nagy közönség körében oly hírnévre tett szert, mintha századunk legnagyobb nyelvészei közé tartoznék.”⁸⁶ De nem tartozott a

⁸⁵ SIMONYI Zsigmond: *Müller Miksa 1823–1900*. In: Egyetemes Philologiai Közlöny XXIV/10. (1900), 952. Továbbiakban: SIMONYI.

⁸⁶ BRUGMANN Károly: *Müller Miksa könyve a nyelvtudományról*. In: Nyelvtudományi Közlemények XXIV. (1894), 83.; Hunfalvy Pál 1867-ben a következőket írta Max Müllerről: „1863. marc. 2-kán szerencsém vala *Müller Miksa* felolvasásait a nyelvtudományról ismertetni, melyeket *Böttger Károly* 1863-ban németül adta ki. *Müller* könyve is nagyon híressé válik. Angliában már 1861 óta 5 javított kiadása jelent meg angol nyelven; 1864-ben Harris György és Perrot György, segítve Egger Emile és Bréal Mihály által, francziára fordították; 1866-ban Böttger Károly német kiadása másodszer jelene meg, a 4-dik angol kiadás után, de részben már az 5-ik után is; Böttger azonban a francia tudósok némely észrevételeit is fővette.” HUNFALVY Pál: *Némely újabb nyelvtudományi jelenség*. In: Nyelvtudományi Közlemények VI. (1867), 2.

19. század legnagyobb nyelvészei közé, ellenben feltétlenül a legnagyobb hatásúak között kell számon tartanunk Max Müllert.

Máté Jakab *A 19. századi nyelvtudomány rövid története* c. munkájában így összegzi Müllernek a korszak nyelvtudományában betöltött szerepét: „Sokan *Max Müllerben Schleicher* felfogásának folytatóját látják. A neves német filológus és nyelvész, aki életének jelentős részét Angliában élte le mint az oxfordi egyetem tanára, az óind nyelv és irodalom kitűnő ismerője, nem annyira folytatója, mint inkább továbbfejlesztője, módosítója, árnyalója, bírálója a schleicheri örökségnek. (...) A nyelv jellegének a megállapításában a szerkezeti sajátosságokat tartja a legdöntőbb kritériumnak; viszont a nyelvek morfológiai osztályozásában azzal, hogy a különböző nyelvtípusokat (izoláló, agglutináló és flektáló-hajlító) a társadalmi fejlődés egy-egy meghatározott fokának tekinti (az izoláló típus a család, az agglutináló a nomád életmód, a flektáló pedig az állam kialakulásának a stádiumát képviseli), Müller megfeledeznek arról, hogy ezek a különböző nyelvtípusok a társadalom fejlődésének minden szintjén megtalálhatók, tehát az Oxfordi Egyetem tanára a vulgáris szociológia szintjén mozog, midőn a nyelvtípusokat a társadalmi formációkkal hozza kapcsolatba.⁸⁷ Simonyi Zsigmond nekrológiájában Max Müllernek az ősi keleti források kiadásában betöltött szerepét hangsúlyozta ki: „Legnagyobb vállalata e téren «A kelet szent könyvei» című, mintegy ötven kötetnyi sorozat: *The sacred books of the East*. Ez magában foglalja a Brahmanok, Zoroaszter, Buddha, Konfuce és Mohammed vallásának legfontosabb forrásműveit (fordításban). Ezt a hatalmas tudományos vállalatot, mely millió koronánál nagyobb költséggel jár, csak Müller nagy személyes befolyása és diplomáciai ügyessége tette lehetővé.”⁸⁸

Fiók Károly tanulmányában a következőképpen foglalta össze Max Müller munkásságát: „Teremtett ő – tudjuk – más téren is szép, nagy, csodálatra méltó alkotásokat; a hindu irodalomtörténet, összehasonlító nyelvészet, comparatív vallásbölcselet fönn fogják tartani sokáig emlékét, kivívják a feledékenység ellen és biztosítják messze időkre tudós hírét, nevét: de neki életében egy műve sem kötötte úgy lel lelkét, egy sem forrott szívével úgy egygyé, mint *Rigvédája*.”⁸⁹

Végezetül talán a legrappánsabb summázatot mutatjuk be, Max Müller nekrológiát Goldziher Ignác tollából: „Müller Miksa, a XIX. század tudományos íróinak azon kiválasztott csoportjába tartozik, kik leghathatósabban járultak hozzá, hogy azon nagy tudományos eredmények, melyek a nyelvészetet a szellemi tudományok előkelő rangjára emelték, a század művelt közszellemének tényezőjévé, elengedhetetlen alkotó részévé váljanak. Ezzel nem csak azt akarjuk mondani, hogy néki sikerült legjobban, a tőle és másoktól talált tudományos

⁸⁷ MÁTÉ, 70–71.

⁸⁸ SIMONYI, 953.

⁸⁹ FÍÓK Károly: *Müller Miksa és a Rigvéda*. In: Budapesti Szemle LXXIX. (1894), 161.

igazságokat előadói tehetségének fölülmúlhatatlan tökéletessége, beszédjének varázshatása által a hivatásos tudósok körén túl a műveltség közérdekévé tenni; hanem különösen még azt is, hogy csak kevés embernek sikerült úgy mint ő neki, a legaprólékosabbnak látszó tudományos kérdések nagy vonatkozásait felismerni, reá mutatni azon pontokra, a hol a nyelvészet részletes kutatásai az emberi szellem történetének nagy kérdéseivel érintkeznek, mintegy őskori okmányait szolgáltatják az emberi szellem mibenlétének, nyilatkozása kezdeteinek, fejlődése törvényeinek felismeréséhez.”⁹⁰

***

Miután igyekeztünk bemutatni az árja bevándorlás-elmélet kialakulásnak szellemi-ideológiai közegét és főbb tényezőit, rátérünk a cikkünk előszavában említett rendkívül jelentősnek tartott munka téziseinek felvázolására, mely gyakorlatilag megfelel a könyv kilencedik fejezetének (*Why the Aryan Invasion Never Happened: Seventeen Arguments, azaz Miért nem történt meg sohasem az árja invázió: tizenhét érv*)⁹¹, melyben a szerzők a könnyebb érthetőség kedvéért pontszerűen összefoglalták az érvrendszerüket.

A tények magukért beszélnek

Hatalmas területet fedtünk le az előző fejezetekben a hinduk szent kánonjának az újrafelfedezésétől kezdve az árja invázió-elmélet kétségbevonásáig, az Indus-Szaraszvati kultúra városainak és falvainak felfedezéséig, és a pusztulásukért valószínűleg felelős geológiai és környezeti okokig, valamint a régészek számára is meglepetést okozó hatalmas neolitikus városig, Mehrgarig.

A könyv első részének a főállítása: annak a régóta fennálló tudományos elképzelésnek az elvetése, miszerint a védikus árják kívülről érkeztek Indiába és elpusztították az úgynevezett Harappa-civilizációt. Ahelyett, hogy az Indus-városok nemezisei lettek volna – ahogy a legtöbb tudós ez idáig feltételezte –, a védikus árják valójában azoknak építői és lakói voltak. Ebben a vonatkozásban valószínűleg nem kevésbé fontos az a tény, hogy a *Rig-védában* (X. 90., X. 130.) és a későbbi irodalomban az emberi lény makrokozmosz archetípusát 'purusá'-nak nevezik. Mivel a 'pur' szó 'város'-t jelent, az 'usa' pedig a 'vasz' igei tőből származtatható, ami azt jelenti, hogy 'lakni' vagy 'létezni'⁹², így a 'purusa' –

---

⁹⁰ GOLDZIHNER Ignác: *Müller Miksa*. In: Nyelvtudományi Közlemények XXX. (1900), 458.

⁹¹ *In search...*, 153–161.

⁹² A Szerzők végjegyzete: Az igei tő 'vasz' múlt idejű melléknévi igenév alakja 'usita' ('lakott', 'létezett'). Az Atharva-véda (X. 2. 31.) a 'purusa' szót egy további metaforikus módon magyarázza. Itt a 'pur' ('város') az emberi test a kilenc nyílásával (két szem, két fül, két orrlyuk, a száj, a végbélnyílás és a húgycső) – amelyek a külvilágra nyíló 'kapukat' szimbolizálják. Ugyanez a vers

akár makrokozmikus, akár emberi szinten – azt jelenti, hogy 'az, aki a városban lakik'. A városban való élet így az emberiség elsődleges tulajdonságának tekinthető, ami az árják civilizált életmódjának a bizonyítéka.

Hogy jobban megértsük az archaikus szimbolizmust, megjegyezhetjük, hogy a 'pur' szó a 'pri' igei töből származik, jelentése 'teljesnek lenni'. Így a Koszmikus Ember – és földi megfelelőjeként az emberi lény – teljességben élő. Ezt értelmezhetjük utalásként mind a világ teljességére általában (ami a Koszmikus Ember alkotása egy önfeláldozási cselekedettel), mind a földi városok bőségére. Ez utóbbi esetben a bőség jelezhet anyagi jólétet, gazdagságot, valamint nagyszámú népeiséget is, ami abban az időben áldásnak számított, nem átoknak.⁹³

Első érv

Az árja invázió-modell nagyrészt nyelvészeti találgatásokon alapul, amiket pedig olyan régészeti spekulációkra alapoznak, amik hibásnak bizonyultak. Amint azt Srí Aurobindo, a modern India egyik legnagyobb szellemi nagysága megjegyezte az *On the Veda* (A Védáról) című mély gondolatokkal teli művében:

„A hipotézis – amit az űr kitöltésére találtak ki –, miszerint ezeket az elképzeléseket [az Upanisadok titkos tanításait] a barbár árja hódítók vették át a civilizált dravidáktól, egy feltételezés, amit csak más feltételezések támasztanak alá. Egyre inkább kételkedhetünk abban, hogy a Pandzsábon keresztül történő árja invázió nem a filológusok mítosza-e.”⁹⁴

Aurobindo igazát a világhírű brit régész, Colin Renfrew is megerősítette:

„Az indoeurópai területen a nyelvészek készek voltak követni a majd egy évszázados régészeti ortodoxiát, míg a régészek a történeti nyelvészek következtetéseit készpénznek vették anélkül, hogy felismerték volna, ezek maguk is régészeti feltevéseken alapulnak, amiket nem kérdőjeleztek meg, és amik bizonyos esetekben nem voltak igazolhatóak.”⁹⁵

Felismerve, hogy a nyelvek sokkal lassabban fejlődnek, mint azt korábban gondolták, a nyelvészek korábbra helyezték vissza az indoeurópai nyelvcsalád kialakulásának időpontját. Így Renfrew elfogadhatónak tartja, hogy az indoeurópai nyelvet beszélők akár az Kr. e. 7000 körül is élhettek Anatóliában, mely

---

nyolc kereket (csakra) is említ, amelyek a test városával vagy erődjével kapcsolatosak, de nem magyarázza, hogy mik ezek. (Az összes végjegyzet helye: *In search...*, 296.)

⁹³ Mivel az árja inváziót tagadó elmélet magyarázatai meglehetősen bonyolultak – sokkal összetettebbek annál, minthogy egy laikusoknak szánt könyvben dokumentálhatóak lennének –, úgy gondoltuk, szükséges az alapvető indokaink átekintése ahhoz, hogy megállapításaink első része világossá váljék.

⁹⁴ A Szerzők végjegyzete: Sri Aurobindo: *On the Veda* (Pondicherry, India: Sri Aurobindo Ashram, 1956), p. 4.

⁹⁵ A Szerzők végjegyzete: C. Renfrew, *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins* (New York: Cambridge University Press, 1990), p. 287.

kor a neolitikum hajnala, vagy más tudományos igényű számítások szerint a mezolitikum közepe, amely a hosszú ideig tartó paleolitikumot követte. Mostanában még a konzervatívabb tudósok is a legkorábbi indoeurópai nyelven beszélőket legalább Kr. e. 4000-re datálják. Ennek fényében nem vagyunk kénytelenek azt feltételezni, hogy az áriják szükségszerűen idegenek voltak az indiai földön, amíg azt állítólag el nem özönlötték és a Kr. e. 2. évezred közepe táján vérben nem áztatták.

Az áriják akár több évezred óta otthon lehettek Indiában, a szanszkrit nyelv pedig korábbi indoeurópai dialektusokból alakulhatott ki. Valójában ez az alternatív felvetés jobban megmagyarázza az eddig megismert tényeket és a korai szanszkritot beszélők meglétét.

Második érv

Sokan érvelnek úgy, hogy az indoeurópaiak a Kr. e. 2. évezredben nyomultak be a Közel-Keletre, és ez egy nagyobb népvándorlás része volt, ami az áriják észak-indiai hódításához is vezetett Kr. e. 1500 körül. A hipotézis megerősítésére főleg azt a híres szerződést szokták gyakran idézni, melyet egy hettita és egy mitanni uralkodó kötött, és amely a védikus istenekre is utalást tesz. Mostanában azonban a Közel-Kelet történetével foglalkozók arra a nézet felé hajlanak, hogy a hettiták – egy indoeurópai nyelvet beszélő nép – már Kr. e. 2200 körül Anatóliában voltak. Továbbá az indoeurópai kassuknak és mitanniknak már Kr. e. 1600 körül nagy királyaik és dinasztiáik voltak, ami azt sugallja, hogy az indoeurópaiak jól megalapozott és sokszínű kultúrával rendelkeztek abban a régióban, amiből egy újabb következtetést lehet levonni, miszerint már jóval azelőtt jelen kellett lenniük a Közel-Keleten. Bizonyos, hogy nem voltak nomád barbárok, mint ahogy az a köztudatban szerepel.

Harmadik érv

Az áriják leszármazottai – a hinduk – egyáltalán nem emlékeznek arra, hogy betörték volna Indiába! Az ősi hindu szent könyvekben nincs feljegyzés ilyen invázióról, de a nem-védikus – dzsainista és buddhista – vallásokéiban sem. Az indoeurópai nyelvek legősibb dokumentuma – a *Rig-véda*, mely a szanszkrit egy korai formájában íródott – nem tekint vissza egy Indián kívüli szülőföldre. A *Rig-védában* feljegyzett földrajzi viszonyok, klíma, állat- és növényvilág az Észak-Indiában találhatóval azonos. A dravida nyelveket beszélő népek – akik az általános felfogás szerint az áriják érkezése előtt lakták Indiát – kollektív emlékezetében sincs nyoma ilyen invázióknak.

Negyedik érv

Szembetűnő kulturális folytonosság figyelhető meg az Indus-Szaraszvati civilizáció és az azt követő hindu társadalom és kultúra régészeti leletei között. Ez a folytonosság nyilvánvaló a vallásban, a művészetekben, a kézművességben, az

építészetben, az írásjelekben és a súly- és hossz mérték-rendszerekben. Hogyan tudjuk ezt megmagyarázni, ha a szanszkritot beszélő árják állítólag idegen támadók voltak, akik a földig rombolták a helybeli Indus-völgyi civilizációt? Néhány tudós felvetése, mely szerint az árják egy az egyben átvették az Indus-völgyiek kultúráját, nevetséges, hiszen ebben az esetben alighanem felvették volna a helybeliek nyelvét vagy nyelveit is. Ez az állítás hasonlít arra a fantáziaszülte kreacionista elképzeléshez, mely szerint mikor Isten a Földre helyezte az első embert, ezzel egy időben megteremtette a bizonyítékul szolgáló fosszíliaikat is, melyek az evolucionistákat félrevezetik és azt hitetik el velük, hogy az emberek egy hosszú fejlődésen keresztülmenve az állatoktól származnak.

Ötödik érv

A régészek úgy érvelnek, hogy ásataik az Indus-völgyben – annak a nagyszemű civilizációnak a helye, amit állítólag a benyomuló árják elpusztítottak – nem hoztak a felszínre tipikus védikus leleteket. Sokan közülük hangsúlyozták a szembeszökő különbséget a *Rig-véda* által leírtak alapján megtalálni vélt nomád kultúra és azon városi kultúra között, melyet Mohendzsó-dáró, Harappá és a hatalmas Indus mentén fekvő más települések maradványai olyan életszerűen megőriztek. Mehrgarh régészeti lelőhelyén azonban, amit Kr. e. 6500-ra datálnak; vörösréz, árpa, szarvasmarha nagyon korai jelenlétére utaló bizonyítékokat hoztak a felszínre, és mindezek a védikus nép kultúrájára hasonlítanak. Továbbá, sok harappái lelőhelyen találtak olyan tűzoltárokat, melyeket ugyanúgy állítottak össze, mint a védikus népét; találtak a védikus vallásban központi szerepet játszó *szóma*-áldozatban használatos áldozati eszközökhöz hasonlókat is. Eközben az invázió-teória egyik feltevésének bizonyult a védikus népet nomádnak tartó irodalmi interpretáció is, amit nem igazoltak a szövegek – melyek a városokat a védikus kultúra szerves részeként mutatják be – kritikussabb olvasatával.

Hatodik érv

Sokan gondolták úgy, hogy India árja inváziója lovas harci szekerek segítségével volt lehetséges, csakúgy, mint a Közel-Keletnek Kr. e. 2. évezred végén történő más indoeurópai népek általi inváziója. Emellett úgy vélték, hogy a ló ismeretlen volt az Indus-civilizációban. Ez az utóbbi feltételezés időközben helytelennek bizonyult, mivel a lovak jelenlétére számos harappái és Harappá előtti lelőhelyen találtak bizonyítékot. Továbbá, a paleolitikus barlangokban nemrégiben felfedezett lóábrázolások azt mutatják, hogy a ló már az Indus-civilizáció városainak építése előtt jelen volt Indiában. A lovaglást mostanáig viszonylag késői találmánynak tartották. Az Ukrajnában talált bizonyítékok

szerint a lovaglást olyan korai időkben, mint Kr. e. 4300, már gyakorolták.⁹⁶ Így elvethetjük azt az egész elgondolást, miszerint az árja invázió sikere feltehetőleg a lóhasználattól függött, csak a Kr. e. 2. évezred közepe táján zajlott le, ugyanis ez az időpontja a legkorábbi ismert lovas harci szekér ábrázolásának a Közel-Keleten. Maga az a gondolat, hogy a nomádok Afganisztán szorosain jöttek lovas harci szekereken, mindenképp különös. A lovas szekerek nem a nomádok járművei, hanem a városi elité, ami világosan látszik ókori görög, római és mezopotámiai használatukból. Aligha alkalmasak nehéz terepen való haladásra, mint pl. a hegyszorosok.

Hetedik érv

Az ősi és a modern India közötti kulturális folytonosságon kívül szembetűnő az antropológiai folytonosság. A harappái ásatások különböző embertani csoportok tagjaihoz tartozó csontvázakat hoztak napvilágra – mindegyik típus megtalálható még a mostani Indiában is. Úgy tűnik, hogy az Indus-völgy városai kozmopolita központok voltak, ahol különböző etnikai csoportok éltek együtt viszonylag békében, vagy kereskedelem céljából gyűltek össze. Nincs bizonyíték arra, hogy a harappái időkben egy új faj behatolt volna Észak-Indiába, és hogy a térség dravida lakosságát délre szorították volna. Ehelyett inkább minden tény ugyanannak a népnek a folytonosságára utal, amely többnyire árjának tekintette magát.

Nyolcadik érv

Az árják *Rig-védája* olyan környezetet, főként olyan folyó-rendszereket mutat be, amely i. e. 1900-at (a Szaraszvatí-folyó esetében), sőt, még i. e. 2600-at (a Drisadvatí esetében) megelőzően voltak meghatározók. Így a Harappá-civilizáció ugyanabban a folyamrendszerben helyezkedett el, mint a védikus kultúra. Ezenkívül a védikus irodalom bemutat egy népességelmozdulást az ősi, ma már kiszáradt Szaraszvatítól (amelyet a *Rig-véda* sok himnusza magasztal) a Gangeszhoz (amint az a későbbi *bráhmanákban* és *puránákban* tükröződik) – ezt a mozgást hűen tükrözik a régészeti emlékek is.

Kilencedik érv

A legújabb kutatások azt mutatják, hogy a szent *Rig-véda* egy olyan csillagászati rendszert és naptárt követ, ami a Kr. e. 2500-ba, a Plejádok-Krittika (Bika) korszakba, azaz a Harappá-korba, vagy még régebbre vezet vissza. A védikus csillagászat és matematika fejlett tudomány volt, ami egy magas fokon álló civilizációról, nem pedig egy primitív nomád kultúráról tanúskodik.

---

⁹⁶ A Szerzők végjegyzete: See D. Anthony, D. Y. Telegin, and D. Brown, „The Origin of Horseback Riding,” *Scientific American* (December 1991), 94–100.

Tizedik érv

A híres brit régész, Sir Mortimer Wheeler feltételezése, hogy a harappái városokat erőszak útján pusztították el, egy olyan spekulatív magyarázat, melyet sok későbbi tudós abszolút tényként fogadott el. A későbbi ásatások megcáfolták Wheeler elgondolását. A legtöbb régész ma úgy véli, hogy a harappái városokat nem a benyomuló árjak rombolták le, hanem a lakosság hagyta el azokat jelentős geológiai és éghajlati változások miatt. Nincs bizonyíték egyik rétegben sem, hogy bármelyik harappái várost szisztematikusan kifosztottak, elpusztítottak vagy fölégettek volna. Az Indus menti városok elhagyása – ami a folyó irányának és az ahhoz kapcsolódó környezeti körülmények drámai megváltozásának a következménye volt – még a sokkal későbbi időkben sem volt ismeretlen. Így a görög geográfus, Strabón, aki kb. egy évtizeddel Jézus (halála) előtt halt meg, azt írja a híres *Geógraphika* (XV. 1. 19.) című művében, hogy amikor Arisztobulosz indiai küldetésén volt, olyan országot látott, ahol városok és falvak ezreit hagyták el az Indus óceán felé tartó folyásának megváltozása miatt. Az Indiai-félsziget továbbra is egy aktív tektonikus terület.

Tizenegyedik érv

Gyakran állították azt, hogy a *Rig-véda* az árja betolakodók és a bennszülött indiaiak csatáját ábrázolja. Az ide vonatkozó védikus himnuszok alaposabb tanulmányozása azonban azt mutatja, hogy a csaták nagyrészt ugyanazon kultúra népei között zajlottak. Ebbe egy inváziót beleolvasni kétes kimenetelű vállalkozás, amit nem igazol az örökül hagyott szanszkrit szöveg. A 19. századi gondolkodás miliókének részei voltak az „alsóbbrendű fajok” ellen viselt gyarmati háborúk, s ebben a szellemi közegben született meg az árja invázió teóriája. A modern régészet a kultúrát egy sokkal komplexebb és plurálisabb jelenségnek tekinti, amit nem lehet olyan könnyen sablonosítani/sztereotipizálni.

Tizenkettedik érv

A legújabb ásatások Dváarakánál (kikötőváros Gudzsarátban, mely a legnagyobb harappái városnál, Mohendzsó-dárónál is nagyobb, és Kr. e. 1500 körülre datálják) olyan építészeti szerkezeteket tártak fel, melyek stílusukban hasonlóak az ugyanezt a nevet viselő, a hagyományokban szereplő városhoz, ahol az Istenember Krisna – azt mondják – élt. A régészeti Dváaraka a *Mahábhárata* eposzban Krisna városaként leírt Dváarakának felel meg. A bizonyítékok közé tartozik a vashasználat és egy olyan írásrendszer alkalmazása, ami a harappái jelek és a későbbi India bráhmí írás ábécéje közötti átmenet. A hagyományos nézetek szerint Krisna a védikus periódus végén élt.

Tizenharmadik érv

Erős morfológiai kapocs van a harappái jelek (amint az számos pecséten található) és a későbbi bráhmí írásrendszer között, melyből azután létrejött a *dévanágari* írásrendszer, amellyel a szanszkritot ma legtöbbször írják. Az ábécék folytonossága megerősíti a Harappá-civilizáció és a későbbi posztvédikus hinduizmus közötti kulturális folytonosságról általánosságban szóló érvet.

Tizennegyedik érv

A szaktudósok a védikus árnak tulajdonítják a vashasználatot, és mindig is fenntartották azt az álláspontot, hogy a vasfegyverek és a lovas harci szekerek garantálták az Indus-népek fölötti fölényt. Azonban a szanszkrit 'ajasz', amiről azt hitték, hogy 'vas'-at jelent, inkább a 'vörösréz' vagy 'bronz' szót jelentette. A legkorábbi bizonyíték az Indiában található vasra Kr. e. 1500 előttre datálható, Kasmírral és a nemrégiben kiásott Dváraká városával kapcsolatos, és helyi fejleménynek tekinthető. A védikus 'ajasz' a szarvasmarha és az árpa kultúrájával köthető össze, amivel Harappá előtti lelőhelyeken találkozunk.

Tizenötödik érv

A népszerű tudományos véleménnyel ellentétben a *puránákban* található genealógiák, amelyek több mint százhusz királyt sorolnak fel csupán egyetlen védikus dinasztián belül, igenis beleillenek az ősi India történelmének új modelljébe. A *puránákban* fennmaradt feljegyzések sokkal megbízhatóbbak, mint azt korábban gondolták. Azok a számtalan generáció emlékezetében megmaradt, s főleg a királyi házak viszontagságaival kapcsolatos tudás esszenciái. A Kr. e. 3. évezredből, illetve korábról származnak. Görög beszámolók rámutatnak indiai királylisták (talán a *puránákéval* egyező) létezésére, melyek az elmondások szerint a Kr. e. 7. évezredbe nyúlnak vissza.

Tizenhatodik érv

A *Rig-véda*, a későbbi hinduizmus szent forrása a kulturális és filozófiai szofisztikáció [bonyolultan kifinomult ízlés] előrehaladott szintjét mutatja, egy azt megelőző hosszú fejlődést sejtetve. Maga a védikus nyelvezet bonyolultan kifinomult, és a védikus panteon is olyan komplex, mint a későbbi Indiáé. Más szóval, a *Rig-véda* semmi esetre sem egy primitív kultúra terméke, hanem egy olyan népé, aki az ősrégi hagyományokon alapuló érett civilizáció terméseit élvezte – egy olyan civilizációét, melyet nem hozhattak lőháton Indiába. Bárhol is legyen az árnak eredeti őshazája, úgy tűnik, több évezreddel az állítólagos invázió előtt már Indiában éltek.

Tizenhetedik érv

A Gangesz nyugati régiójában feltárt Festett Szürke Kerámia-kultúra⁹⁷ meglétét gyakran említik az árja invázió-teória alátámasztására. A C-14-es vizsgálatok Kr. e. 1100-nál egy kicsivel régebbi dátumokat adtak, ami túl késő az árja invázió módosított dátumához képest, habár Max Müller Kr. e. 1200-as javasolt dátuma nagyjából beillene, ha az nem volna szinkronban a harappái lelettel. Mindenesetre a legújabb kutatások kapcsolatot tártak fel a Festett Szürke Kerámia, az Északi Fekete Fényes Kerámia, a Fekete-Piros Kerámia kultúrák⁹⁸ és az Indus-Szaraszvatí civilizáció között.⁹⁹

A fenti érveket és más, itt külön nem említett bizonyítékok összegzése után az ősi India olyan képét kapjuk, amely jelentősen eltér az örökölt hagyott árja civilizáció modelljétől. Ez a kép egyszerre hihetőbb és izgalmasabb, mint az árja invázió nem helytálló hipotézise. Az árja bevándorlás-elmélet ellen felhozott érvek rendszere elmozdítja az ideológia nehéz, majdnem áthatolhatatlan függőnyét, ami megakadályozta, hogy az ősi Indiát tisztábban és hűen lássuk; és modern látásmódunk számára megnyitja az emberi civilizáció azon korai korszakának tündöklő nagyságát, legalábbis egy részét. Ebből a nézőpontból már képesek vagyunk az ősi indiai történelem és kultúra konkrét aspektusaira fordítani történelmi képzelőerőnket.

***

Zárógondolatként valamit arról, hogy miért is fontos a régészetben mostanában erőre kapó kontinuitás-elméletnek Indiára való vonatkoztatása. A hagyományos bevándorlás-modell átértékelése a fenti érvek megfontolása után egy új fejezetet nyithat az indoeurópai nyelvű népek őstörténetének kutatásában, amit akár egy új tudományos paradigma mozzanataként is értékelhetünk.¹⁰⁰ Mint azt korábban láttuk, az indoeurópai őshaza hollétének kérdése jelenleg éppúgy megoldatlan, mint a magyarság őshazájának viszonylag pontos meghatározása. Meggyőződésünk, hogy az indoeurópai őshaza problematikájának tisztázása lökést adhat a

⁹⁷ Painted Gray Ware (PGW)

⁹⁸ The Northern Black Polished Ware culture, the Black and Red Ware culture.

⁹⁹ Továbbá – amint arra a régész James Shaffer rámutatott – az összes ilyen kerámiastíluson alapuló megjelölés tévesen meghatározott és eléggé zavaros. A Szerzők végjegyzete: See J. Shaffer, „Reurbanization: The Eastern Punjab and Beyond,” *Urban Form and Meaning in South Asia: The Shaping of Cities from Prehistoric to Precolonial Times*, ed. By H. Spodek and D. M. Srinivasan (Washington, DC: National Gallery of Art, 1983).

¹⁰⁰ Lásd erről Thomas S. Kuhn máig aktuális művét: KUHN, Thomas S.: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Ford.: BÍRÓ Dániel. Osiris, Budapest, 2002.; a tudományos módszerről: POPPER, Karl R.: *A történetírás és a történelem értelme*. In: P. K. R.: *Megismerés, történelem, politika*. Ford.: DARAI Lajos Mihály. AduPrint, Budapest, 1997. 133–156.

magyar őstörténet-kutatás számtalan kátyúba beleragadt szekerének is. Reméljük, hogy a témával foglalkozó szaktudósok megfogadják Max Müller intését: „Tartózkodjunk a mindentudóság és csálhatatlanságtól! Csakis nyílt, becsületes és valóban társias közreműködéssel lehet a tudományt előre vinni. (...) A ki az igazságot nem tartja becsben, a ki nem mondja ki nyíltan hogy: tévedtem, abban nem honol a tudomány való szelleme.”¹⁰¹

LASZLO SZENDREI

A sketch of the formation of a dying historical myth, the Aryan invasion-hypothesis

The study tries to present the spirituality and the main elements of the formation of a historical myth – the Aryan invasion-hypothesis, and it deals with the reasoning of the work which disproves this outdated hypothesis (outdated from every aspects: scientific, logical, methodological, etc.) that became a dogma in spite of this fact.

It also introduces the opinions about the Indo-European proto-language and original home in the 19th century; it presents that the knowledge of this period about the Indian culture was founded upon errors, it deals with the ideologies of the 19th century, and finally examines Max Müller's effect in the process of becoming this hypothesis a dogma.

Referring the principle of continuity to India, and reinterpreting the traditional immigration-modell can be the beginning of a new period in the study of the history of Indo-European peoples.

The question of Indo-European original home is unsolved and the exact place of the Hungarian original home is also a question. Solving the problem of the Indo-European original home would give the study of the Hungarian prehistory a movement.

---

¹⁰¹ MÜLLER 1878, 45.

CZEGLÉDI LÁSZLÓ

*A TISZA CSALÁD GESZTI KÖNYVTÁRA**Bevezetés*

A Tisza családról és egyes tagjairól¹ számos írás látott már napvilágot. Könyvek, tanulmányok, cikkek sokasága tanúskodik a történelemben betöltött szerepük jelentős voltáról. Sokan, sokféle szempontból foglalkoztak az elmúlt száz év során a család történetével, a két miniszterelnök életével és politikai szerepével, valamint hozzájuk kapcsolódóan családjaikkal, életvitelükkel, lakóhelyeikkel. Így került több esetben is középpontba a „geszti otthon”, amely az idők folyamán összeforrott a Tisza névvel, mintegy a család egyik jelképévé válva. Kevesebb azonban azoknak az írásoknak a száma, amelyek a Tiszák művelődésével, a művelődéstörténetben elfoglalt helyükkel foglalkoznak. Ennek okait hosszan lehetne sorolni, a politikai okoktól kezdve egészen hétköznapi problémákig. A család leszármazottai szétszóródtak a világban, a családi iratok jelentős része megsemmisült, a meglévők pedig sok esetben nem adnak elegendő útmutatást a kutató számára. A hosszas kutatás azonban sok tekintetben eredménnyel járt, megerősítette azt a vélekedést, hogy a család története művelődéstörténeti vonatkozásokban is gazdag képet mutat, érdemes foglalkozni némelyek írásaival, olvasmányaival, és általában a művelődés területével kapcsolatos ténykedéseikkel, szokásaikkal.

Ennek egyik fontos mutatója a könyvgyűjtés, a könyvtáralapítás, amely sokszínű irodalommal való szoros kapcsolat fizikai megvalósulása. Egy-két esetben találkozhatunk a szakirodalomban ezzel kapcsolatos utalásokkal – amelyek természetesen fontos adalékok a teljes kép kialakításához –, de mindeddig nem történt olyan sokoldalú, szintetizáló kutatás, amely a család történetének ezirányú vonatkozásait összegyűjtötte és feltárta volna. Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a Tisza család teljes könyves történetének, gyűjteményeinek feltárása csaknem lehetetlen és reménytelen feladat. Jó néhány forrás és sok esetben maguknak a könyveknek a megsemmisülése fehér foltokat hagy ebben a történetben.

Kutatásaim során jómagam is kénytelen voltam vélhetően a család legjelentősebb könyvtárának, a geszti könyvtár sorsának, történetének feltárására szűkíteni a munkát, abból a megfontolásból kiindulva, hogy a fennmaradt töredékek

---

¹ A családdal kapcsolatos genealógiai adatok tekintetében az elérhető, közismert genealógiai forrásokon kívül Sövényházyné Sándor Judit következőkben említett családtörténeti könyvére, valamint a báji Patay József által 1987-ben összeállított családfára hagyatkoztam.

és források szinte kizárólag ennek állományából származnak, vagy erre vonatkozóan tartalmazznak utalásokat.

Természetesen a család egyéb lakóhelyein is léteztek kisebb könyvtárak, így Nagykövácsiban egyéb gyűjtemények mellett egy kb. 3000 kötetes könyvtárról tudunk gróf Tisza (IV.) István² (1861–1918) birtokossága idején.³ Ezenkívül feltételezett könyvtáraik lehettek például Várad-Olasziban⁴, Mezőnagycsánban⁵, Csegöd pusztán⁶ (Erdőgyarak), esetleg Mezőgyánban vagy Kocsordon. Reméljük, hogy ezeket a hiányokat későbbi kutatások pótolhatják. A geszti könyvtárra vonatkozó adatok és ismeretek valószínűleg azért halványultak el kevésbé, mivel a család itt élte életének jelentős részét, a család nagyjai ide vonultak vissza megpihenni és dolgozni a geszti kastély fájnak nyugalmaiba. Másrésztől azért nem foglalkozott a szakirodalom jelenideig a geszti könyvtár múltjával, mert sorsa homályossá vált, úgy vélték jórészt elpusztult, és már-már feledésbe merült az a tény, hogy megmaradt töredékeinek számottevő részét a Debreceni Egyetem központi könyvtárának állományában őrzik. Ez a tanulmány a geszti Tisza könyvtár történetének adalékai mellett ezen könyvtártöredék bemutatásán keresztül kísérel meg képet alkotni az egykor virágzó főnemesi gyűjteményről.

Könyvtár a geszti kastélyban

A Tisza család geszti jelenlétét 1760-tól számíthatjuk. A letelepedés bonyodalmai után mintegy tíz évvel készült el a későbbi lakóhely kezdetben földszintes öse.⁷ A kastély barokk stílusú, 1772-ben épült erkélyes középrizolittal, manzárdtetős, a bal szárnya nem épült ki teljesen.⁸ Magának a kastélynak a leírása több helyen is olvasható hosszabb-rövidebb formában a szakirodalomban, jelen írásnak azonban nem célja ezeket megismételni, illetve összevetni egymással. Ezek a leírások csupán a családi könyvtár elhelyezése és használata szempontjából képezték vizsgálat tárgyát. A kastély mellékelt alaprajzán megkíséreltük

---

² A két miniszterelnök, Tisza Kálmán és Tisza István nevét az egyszerűség kedvéért csak az első előforduláskor sorszámomozom, mivel ők ketten a történet főszereplői.

³ Borovszky Samu: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I. köt. Bp., Apollo, 1910. 99.

⁴ Ez később bekerülhetett a geszti gyűjteménybe.

⁵ Tisza Lászlóné sz. Holles Ottiliáról (1831–1904) a következőket olvashatjuk: „Igen igényes külföldi nevelőintézetben nevelkedhetett, mert minden téren kulturált környezetet valósított meg Mezőnagycsánban, későbbi otthonában.” In: Sövényházné Sándor Judit: „Ember lenni mindég, minden körülményben”. Egy családfa levelei és virágai. Szeged, Bába és Társai, 2002. 13.

⁶ „Gróf Tisza Kálmánnak itt [...] szép, modern, kényelmes kastélya van, [...]” In: Bihar vármegye és Nagyvárad. Szerk. Borovszky Samu. Bp., Apolló, [1901.] 76.

Szintén a csegödi könyvtár valamikori létezését támasztják alá csegödi donatióra utaló bejegyzések, melyekkel a geszti könyvtár könyveiben is találkozhatunk.

⁷ Kereskényi Miklós, K. Cseh Edit: Geszt. Bp., Száz magyar falu könyvesháza, [2002.] 62., 66.

⁸ Genthon István: Magyarország művészeti emlékei 2. köt. Duna-Tisza köze, Tiszántúl, Felsővidék. Bp., Képzőművészeti Alap, 1961. 103.

az eredeti állapotot megjeleníteni a korabeli leírások szemléltetésére. Az alaprajz a közfalak tekintetében esetleg nem minden esetben az eredeti állapotot tükrözi, mindazonáltal alkalmas az épület áttekintésére.

A kastély belső elrendezése három leírás összevetésének alapján került összeállításra. Mivel a régebbi időkből alaprajzot nem ismerünk, ezért a mai állapotot kellett alapul venni, a felhasznált alaprajz felépítése is ezt tükrözi.⁹ Az első két leírás (K. Nagy Sándor¹⁰, Géresi Kálmán¹¹) az 1885. évből, tehát Tisza (I.) Kálmán (1830–1902) miniszterelnöksége idejéből származik (1. kép), míg a harmadik közlés (Rotics János¹²) későbbi – Tisza István birtokosi éveiből való.

A kastély déli homlokzata az utcára néz, a főbejárat az északi oldal közepén található. Innen három irányban indulhatunk el: balra a családi szobák felé, jobbra a vendégszobák felé, valamint a szemközti helyiségbe, Tisza Kálmán dolgozószobájába. Dolgozószobát tekintve a harmadik irányba érdemes elindulnunk. A dolgozószobára nem volt jellemző a fényűző berendezés, a praktikusság jellemezte. A különféle bútordarabok mellett a berendezés fontos része volt a jobboldali fal mellett három hatalmas könyvszekrény, melyek majdnem betöltötték az egész oldalt, szinte a mennyezetig. Az asztalok és szekrények alaposan meg voltak rakva könyvekkel és különböző irományokkal, melyek látszólagos rendtelenségben heverték. Géresi szerint Tisza Kálmán nem volt „kedvelője annak a tüntető külső rendnek sem, mely az egyforma nagyságú könyvek és irományok összerakása által az íróasztal nyugalma és valódi rendjét naponként felzavarja, mert a gyors megtalálhatás kulcsát más kezébe adja.”

A dolgozószobából egy kis öltözőn keresztül juthattunk a pipázóba, ahol a miniszterelnök a reggeli utáni pipázás közben olvasta át a lapokat – amint K. Nagy Sándor megjegyzi, a nagyváradi lapokat is. Innen továbbhaladva a nagybédülőben találtuk magunkat, amelyben a leírások szerint egyben a könyvtár is helyet kapott. Géresi két nagy könyvszekrényt említ angol, francia, német és magyar nyelvű könyvekkel, melyek „egyáltalában nem csupán szépirodalmi művek.”

A későbbiek során az eddig bejárt szobák között bizonyos funkciómódosulás történt, melyek okait csak találgathatjuk. (Véleményem szerint az átrendeződés okai közé sorolhatjuk Tisza Kálmán halálát, valamint azt, hogy ezzel együtt István átveszi a birtok irányítását. Emellett közrejátszhatott a könyvek számának jelentős megnövekedése is.) Mindenesetre Rotics János Tisza Kálmán dolgozószobáját már kis-pipázóként említi, a pipázó szoba pedig átalakult nagy-

⁹ Kereskényi, K. Cseh, 69.

¹⁰ K. Nagy Sándor: Geszten és vidékén. In: K. Nagy Sándor: Bihar-ország 2. köt. Nagyvárad, Hügel Ottó ny., 1885. 170–177.

¹¹ Géresi Kálmán: A geszti kastély. In: Vasárnapi Ujság, 32. évf. 48. sz. (1885), 770–771.

¹² Rotics János „belső” cseléd visszaemlékezései alapján.

ebédlővé. A volt nagy-ebédlő (és könyvtár) ismételten kettős funkciót kapott, mint könyvtár és nagy-pipázó, ezt alátámasztja a terem leírása is.¹³

A könyvtárszoba tapétája szürkés színű volt, széles csíkozott motívumokkal. A teremben könyvekkel teli, mennyezetig érő könyvszekrények álltak. Az asztalokon tollakat (köztük libatollakat), tolltartókat és tintatartókat találhattunk, míg a pipázó asztalokon pipák, cigaretták és „pakli dohányok” voltak kirakva (ezek mellett pipáztak, cigarettáztak olvasás közben). A világítást a mennyezeten négy armatúra valamint egy hatalmas üvegcsillár – ötven villanyégővel – biztosította. (A csillárt csak ünnepi alkalmakon használták, mivel Geszten ekkor még nem volt villamos áram, a Tisza épületekben is generátorral fejlesztették.) A könyvtárszoba fűtése kandallón keresztül történt, mely elé a parkettára kikészített medvebőröket terítettek, ezeken lehetett heverészve olvasgatni.

Továbbhaladva a könyvtárból balra nyílt az épület sarokrészében kialakított nagy-szalón, és innen léphettünk a miniszterelnök felesége, gróf Degenfeld-Schonburg Ilona (1839–1913) („Nagyilona néni”¹⁴) dolgozószobájába. Ez a szoba (amelyet a későbbi leírás már kis-szalónként említ¹⁵) két okból is fontos helyiség a kastély termei között. Az egyik – a dolgozat szempontjából fontosabb ok – K. Nagy Sándor megjegyzése, mely szerint a szobában „pompás” könyvtár található „majdnem kivétel nélkül magyar költők és írók műveiből”. Elképzelhető, hogy a későbbi könyvtár szépirodalmi gyűjteményének ez alkotta egyik jelentős részét. A másik ok pedig, hogy ebből a szobából van a kijárat a nevezetes, tágas, lépcsős teraszra, amely K. Nagy szerint Tisza Kálmán nőülésekor épült, Géresi pedig arról ír, hogy ez a terasz a család legkedvesebb tartózkodási helye. A szárny további részeiben sorrendben a hálószoba, a gardrob szobák és a gyermekszoba következett. Ez csupán abból a szempontból érdekes, hogy Tisza István idejében ennek a szárnynak az utolsó helyisége már dolgozószobaként funkcionált.

Az északi főbejárattól jobbra vezető folyosón a nagyobb fiúk szobáit találhattuk. Valószínűleg ezekben is találkozhattunk könyvekkel, hiszen itt lakott annak idején például a tehetséges költő Tisza Domokos (1837–1856) is, ezen kívül a nevelőket is ebben a szárnyban helyezték el. Kardos Albert a következőket írja Géresi Kálmán szobájáról: „A nevelő úr szobája tele volt könyvekkel, folyóiratokkal, amelyeket részben magával hozott, részben a Tisza-család könyvtárából használt. Ezek a könyvek nem annyira költői, mint diákos rendtelenséggel hevertek szanaszét, még a földön is, úgyhogy csak egy-egy gyalogút

¹³ Rotics János leírása nyomán

¹⁴ Sövényházyné, 18.

¹⁵ Ennek a változásnak az oka valószínűleg az volt, hogy a grófnő férje halála után Nyírbaktára költözött. Vö. Sövényházyné, uo.

vezetett közöttük asztalhoz, ágyhoz.”¹⁶ A vendégszobák is itt kaptak helyet, valamint az emeleten, az úgynevezett pavilonban. Itt lakott az egyik udvarra néző szobában Arany János (1817–1882), mikor rövid időre Domokos nevelője volt, a „melegebb időkben azonban szívesen időzött a kis kerti lakban”.¹⁷

A kastélyban már Tisza (I.) Lajos (1798–1856) idején is „eleven élet pezgett”, Teleki Júlia grófnő pedig nagy gondot fordított gyermekei nevelésére.¹⁸ Példaként szolgálhatott ez Tisza Kálmánnak, hiszen az ő gyermekei is hasonló alapossággal, gondossággal nevelődtek. A kastély mindennapi életéről részletes beszámolót Pokoly Józseftől olvashatunk. A részletes napirend alapján láthatjuk, hogy a gyermekek számára bőven jutott idő a tanulásra, művelődésre.¹⁹

A kastély állapota mára jelentősen megváltozott. A nevezetes terasz teteje leszakadt, a kastély tetőszerkezete megromlott és beázik, a falakról mállik a vakolat, a kerítés dűledezik. Az újjáépített kerti lak csak árnyéka elődjének: nádteteje beszakadt, falai nedvesek, penészesek. A régi istálló épülete lebontásra került. Az ősi park gondozatlan, lassan elvadul. Szinte csak a déli homlokzat előtt álló két hatalmas, kétszáz éves platánfa őrzi szomorúan a virágzó múlt megfakult fényét. Méltóságteljes pompájuk talán a régi legendát látszik igazolni, mely szerint alájuk két bivalytetemet temettek, ezért ilyen terebélyesek.²⁰

A kastélyban jelenleg a községi és iskolai könyvtár valamint általános iskola működik. A helyi önkormányzat anyagi erejét meghaladja a kastély eredeti állapotba történő helyreállítása. A műemlékvédelem nem segít, az állami támogatás pedig egyelőre még várat magára.

A gyűjtés

A könyvek gyűjtése a család történetében több évszázados múltra tekint vissza, és a fellelhető adatok tanúsága szerint korán tudatossá váló könyvgyűjtésről beszélhetünk. A gyűjtést az évek során nem kizárólag a gyűjtőszenvedély vezérelte, emellett más indítékokat is találhatunk a különböző gyűjtemények építése mögött. Ezek egy része a család gyermektageinak taníttatásához kötődött, míg más okok a mindenkori családfő tevékenységéhez kapcsolódtak. Természetesen a gyűjtés körébe nem csak a könyvek tartoztak, néhány egyéb gyűjteménnyel is találkozhatunk például a geszti kastélyban is. Többségében ezek szintén a gyermekek neveltetéséhez, oktatásához vagy akár közvetlenül egy-egy nevelőhöz kapcsolódtak. Ilyen volt Kovács János (1816–1906) is, aki Tisza Domokos

¹⁶ Kardos Albert: Géresi Kálmán 1841–1921. In: Tisza-évkönyv. Szerk. Angyal Dávid. Bp., Athenaeum, 1922. 206.

¹⁷ Géresi Kálmán: Arany János lakása Geszten. In: Vasárnapi Újság, 34. évf. 6. sz. (1887), 97.

¹⁸ Voinovich Géza: Arany János életrajza 1849–1860. Bp., MTA, 1931. 66.

¹⁹ Pokoly József: A geszti otthon. In: Tisza-émlékkönyv. Debrecen, Városi ny., 1928. 11–42.

²⁰ Ifj. Erdős Pál közlése alapján

(1837–1856) mellett tíz évet töltött a geszti Tisza-kúriában szinte családtagként, és 4000 darabból álló növénygyűjteményt, valamint néhány száz darabos ásványgyűjteményt vitt magával a kastélyba, amelyeknek sorsáról nem sokat tudunk.²¹

A Tisza család tagjai azonban nem csak saját gyűjteményeiket használták. Szívesen kölcsönöztek például báró Radvánszky Béla (1849–1906) sajkákai könyvtárának könyveiből is. A kölcsönző füzetben találkozhatunk Tisza István, Tisza (III.) Lajos, Tisza Etelka és Tisza Jolán nevével. A két Tisza lány elsősorban szépirodalmat kölcsönzött a bárótól, nevezetesen Jókai Mór, Jósika Miklós, Baksay Sándor, Teleki Sándor és más írók műveit, Tisza István neve mellett pedig például Kossuth Lajos *Irataim az emigrációból* című három kötetes munkáját találjuk.²²

A könyvgyűjtés mozaikdarabjait nehéz összerakni a család történetének emlékeiből. Sok olyan mozzanat került azonban felszínre a kutatás során, amelyek a könyvek szeretetéről és a könyvgyűjtés családon belüli tovább hagyományozásáról árulkodnak. Ezt megerősítik a hazai irodalmi élet jeles alakjaival szövődő szoros kapcsolatok is, elég ha Arany Jánosra, Jókai Móra vagy Mikszáth Kálmánra utalunk.

A család könyves története a borosjenői időkbe nyúlik vissza. A borosjenői kúriában valószínűleg találhattunk könyveket, azonban a terület török megszállás alá került, így 1658 után a Tiszák már nem térhettek vissza az ősi fészekbe. Tisza (I.) István (1649 előtt–1675) neve fémjelzi ezeket az időket, aki szolgabíróként, országgyűlési követként, alispánként majd portai követként megfelelő háttérrel rendelkezett a könyvgyűjtéshez. A geszti könyvtárból fennmaradt töredék számos 17. századi művet tartalmaz, ez következtetni enged arra, hogy esetleg borosjenőről is átmentettek könyveket – bár erre bizonyítékot nem találtam. Kérdéssé teszi ezt továbbá az a tény is, hogy Tisza (I.) István a borosjenői évek után a Jedikulában raboskodott, és a kúriát nem sikerült többé visszaszerzeni. 1658 után Nagyváradon telepedett le²³, utódai azonban elhagyták Nagyváradot.

Tovább lépegetve a családfa ágain, legközelebb Tisza (I.) István ükunokáit tudjuk a családi könyvtárakkal kapcsolatba hozni. A birtokszerző Tisza (I.) László (?–1772)²⁴ három fia közül kettőt szükséges kiemelni, mindkettőt más okból. A legidősebb fiútól, a tragikus sorsú Tisza (III.) Istvántól (1761–1791) származik az eddig ismert legrégebbi possessori bejegyzés, amelyet a Tisza

²¹ Nagy Jenő: Kovács János, a református Kollégium egykori tanára, az első magyar természetkutató utazó Afrikában. In: Debreczeni Képes Kalendárium, 41. évf. (1941), 92.

²² [Radvánszky Béla] Könyvtárból kikölcsönzött könyvek jegyzéke. 1877–. Radvánszky-kastély, Sajokaza

²³ Kereskényi, K. Cseh, 61.

²⁴ Ő szerzi 1760-ban a geszti birtokot, és költözik Gesztre elsőként a Tiszák közül.

család tagjától olvashatunk a könyvtár maradékának jelenleg ismert köteteiben. Tisza (III.) István öngyilkossága előtt egy évvel íródott a bejegyzés:

„Stephani Tisza, die 30^a Martii 1790. Várad-Olaszi”

A könyv Erdély törvénykönyve²⁵, és a benne található ex libris felirat szerint 1656-ban Nógrádi Mátyás²⁶ tulajdona volt. A könyv megjelenési éve és a korabeli tulajdonos által megjelölt évszám újra egy borosjenői öskönyvtár felé tereli a gondolatainkat.

A másik fiútestvér, Tisza (II.) László (1765–1831) bihari főjegyző, két szempontból is fontos szereplője történetünknek. 1796-ban feleségül veszi Teleki Kata (1777–1820) grófnőt, aki az első Teleki kapcsolat volt a családban. A könyvgyűjtést és általában a művelődést tekintve a Telekiek jelentősége számottevő a Tisza család történetében, erre utalnak a könyvekben található tulajdonosi bejegyzések is. Említést kell tenni ezen kívül fiatalkori kéziratos munkájáról, amelyet a Békés Megyei Levéltárban őriznek.²⁷ A disszertáció a következő címmel íródott:

Historia Poëtica seu brevis assictorum apud Gentiles Deorum cognitio

A kéziratos könyv születésének éve a címlap szerint 1777. A kötet 4° méretű, barna félbőr kötésben 228 számozatlan oldalt tartalmaz. A gerincen négy valódi borda található, a gerinc felirata: POETI HISTO. Az elülső szennylapon a szerző neve olvasható, valamint datálásként 1778. április 3. napja. Ezen kívül tollpróbákat láthatunk az elülső és hátsó szennylapon egyaránt. A címlap jobb felső sarkába a Tisza család címeres, Geszt feliratú vaknyomásos pecsétjét ütötték be, míg az oldal alsó részének közepén Tisza (I.) Lajos kör alakú, téglavörös színű pecsétje található.

Mindkét fiú esetében ismét Nagyváradra vezet az utunk. Nagyvárad egyik városrésze Olaszi, ahol a „vármegyeháza közelében egy ódon stílű, manzardtetős, földszintes ház tűnik szembe, mely a régi nemesi kúriák külsejét mutatja. Ez Tisza Kálmán szülőháza.”²⁸ Az eddig feltárt adatok alapján feltételezhetjük, hogy az ún. Tisza-ház Várad-Olasziban minden valószínűség szerint bővelkedett könyvekben, és ezek a művek vagy legalábbis egy részük Gesztre kerültek.

²⁵ Approbatae constitutiones regni Transylvaniae et pontium Hungariae eidem annexarum, [...]. Varadini, A. Kertész Szenciensis, 1653. [5], 250, [26]

²⁶ A könyv feltehetően Nógrádi Mátyás (1611–1681) ev. ref. püspök tulajdona volt, aki Debrecenben, de korábban Bihar megyében is tevékenykedett.

²⁷ Békés Megyei Levéltár (továbbiakban BeML) XIII. 1. a. 1. Tisza László kéziratos könyve (Historia Poëtica)

²⁸ Vende Aladár: Nagyvárad. A város leírása. In: Bihar vármegye és Nagyvárad. Szerk. Borovszky Samu. Bp., Apolló, [1901.] 174.

Tisza (II.) László fia a családfán következő személy, aki fontos a családi könyvtárak története szempontjából, valamint általában a család felvirágzása terén. Tisza (I.) Lajos (1798–1856) bihari főispán, helytartó, a „vasakarató adminisztrátor” megnevezéssel illetett családfő, akiről többek szerint Jókai a kőszívű ember alakját mintázta, sokoldalú a szerepet töltött be a család helyzetének megalapozásában a művelődés és a gazdaság területén egyaránt. Felesége gróf Teleki Julianna (1805–1863) a második Teleki grófnő a családban. Az előzőekben már említettük áldásos tevékenységét a gyermekek nevelésében. Nélkülözhetetlen, jelentős szereplője a Tisza család életének. Tisza (I.) Lajos apját követve fiatalkorában szintén egy kéziratos dolgozattal állt elő, melynek címlapján (2. kép) a következőket olvashatjuk:²⁹

***Historia Philosophiae Per Ludovici Tisza Philosophiae auditorem
at 8^a Aprilis ao 1815***

A kötet 4° méretű, kék papírkötésben 124 számozott és 2 számozatlan oldalt tartalmaz. Az elülső szennylap hiányzik. A címlap jobb felső sarkában a vaknyomásos, címeres Geszt feliratú pecsét található.

Kutatásaim gazdagításához azonban fontosabb egy másik könyvecske, amit hátrahagyott, nevezetesen a személyes számadáskönyve (3. kép)³⁰, amely közel öt évet ölel fel. Tanulmányozása során képet kaphatunk arról, hogy a kiadások között hogyan, milyen mértékben jelentkezett a könyv- és újságvásárlások költsége, kiktől vásárolt, és ezek a kiadások hogyan viszonyultak a más jellegű költségekhez.

Az alábbi táblázatban a könyv-, újság- stb. vásárlás adatait láthatjuk kigyűjtve a számadáskönyv alapján:³¹

---

²⁹ BeML XIII. 1. a. 1. Tisza László kéziratos könyve (Historia Philosophiae)

³⁰ BeML XIII. 1. a. 1. Tisza Lajos személyes számadáskönyve 1841/2. nov.–1845/6. márc.

³¹ Az újság és az értesítő alatt feltüntetett összegek minden esetben féléves előfizetést jelentenek. Az 1841. novemberi összeg csak tájékoztató jellegű, ugyanis több tételből áll: „könyv, dohány, tubák s. a t.”

		Könyv		Újság		Értesítő		Kalendárium		Köttetés	
		Ft	Kr	Ft	Kr	Ft	Kr	Ft	Kr	Ft	Kr
1841	Nov.	[83	39]								
1842	Jan.	78	50								
		31	50								
	Febr.	16	53								
	Márc.	5									
	Aug.	159	5								
	Szept.	12	30								
	Okt.	10	48								
	Dec.										1
Össz.	313	36								1	
1843	Ápr.	104	33						24		
	Júl.	252									
	Szept.	486									
	Dec.	111	58	109	10						
	Össz.	953	91	109	10				24		
1844	Márc.	38	53								
	Ápr.	50									
	Máj.	50									
	Jún.			109	16						
	Dec.			115	50						
	Össz.	138	53	224	66						
1845	Márc.	50									
	Ápr.	53	45								
	Júl.			100							
	Össz.										
1846	Febr.	103	45	100		2	30				

Összességében jelentősnek mondható az évenként könyvekre fordított kiadás – legszembetűnőbb az 1843. év, ekkor 1063 Ft 25 Kr. a könyvekre, újságokra kifizetett pénz teljes összege. Az egyes kiadások mértékét, nagyságrendjét jobban érzékeljük, ha néhány tételt összehasonlítunk egyéb kiadásokkal:

1842 januárjában összesen 110 Ft-ot költött könyvekre, ugyanakkor László fiának 20 Ft-ba került a csizma és 220 Ft az ára László és Kálmán számára 3 vég gyolcsnak. Szintén ebben a hónapban fizet ki három fiának hópénzként 15 Ft-ot (a következő háromhavi hópénz már 45 Ft). 1842 augusztusában majdnem

160 Ft-ba kerülnek a könyvek. Ebben a hónapban 500 Ft-ot költ a konyhára. Hasonló példák során, ártörténészek segítségével kialakítható a kép a könyveknek, a művelődésnek a család értékrendjében elfoglalt helyéről, de ez nem a jelen dolgozat feladata, csak ízelítőt kívántam adni az arányokból, színesítve ezzel a száraz adatokat.

A könyvek beszerzése több helyről történt. A számadáskönyvben találkozhatunk erdélyi, pesti, debreceni vásárlásokkal, ezen kívül néhány ismert könyvkereskedő neve is megemlítésre kerül: Burián Pál (1790–1860) kolozsvári antikvár könyvkereskedő és könyvkiadó³², Geibel Károly (1806–1884) pesti könyvkereskedő³³, valamint id. Emich Gusztáv (1814–1869), aki 1842-től a pesti „Nemzeti Könyvkereskedés” tulajdonosa volt³⁴. A könyv adatai alapján Tisza (I.) Lajos rendszeres könyvvásárlónak bizonyult, aki a gazdaság mellett nagy gondot fordított a művelődésre és fiai neveltetésére is. Gyermekei közül mind a négy fiú említést érdemel³⁵, hiszen mindegyiküknek közvetett vagy közvetlen kapcsolata van a geszti családi gyűjteménnyel.

Tisza (IV.) László (1829–1902) elsősorban felesége, a dolgozat elején már említett Holles Otília tevékenysége kapcsán kerül a könyvtártörténetbe. Ezen kívül mindketten szerepelnek possessorként is a fennmaradt könyvtártöredék egy-két kötetében.

Tisza (III.) Lajos (1833–1898) miniszter, szegedi kormánybiztos több szempontból is nevezetes a család és a könyvtár történetében. A család oldaláról fontos, hogy ő kapta 1883-ban a grófi címet Borosjenői és Szegedi előnévvel, ami természetesen áttételesen a könyvtarra is kihathatott, legalábbis hozadékai-val. A könyvtár oldaláról pedig szintén szerepel könyvtulajdonosként „Persevero” jelmondatú pecsétjével.

Harmadikként a fiatalon elhunyt tehetséges költőről, Tisza Domokosról kell szólni. Vele kapcsolatban a legfontosabb a fentebb már említett Arany Jánossal való kapcsolata, de sajnos a könyvtártöredékben ennek nyomai nem maradtak meg. Sem Aranyra, sem Tisza Domokosra utaló jelek nem kerültek elő az eddigi kutatások során. A megmaradt könyvek között azonban megtalálható Arany János munkáinak néhány kötete. Tisza Domokos könyveit a szülők halála után barátai között szétosztották. Kovács János tudatja ezt Arany Jánoshoz írt levelében: „E szerint a szépirodalmat illető külföldi munkák kétségen kívül csak téged illetnek.” Kovács 14 művet sorol fel, melyek közül kettő hiányos.³⁶ Ezeket a könyveket később Arany János fia őrizte, de a szalontai múzeumnak ajándéko-

³² Vita Zsigmond: Erdélyi könyvkereskedők és katalógusai a felvilágosodás korában és a reformkorban. In: Könyv és Könyvtár, 5. 1966. 65–69.

³³ Geibel Károly nevével találkozhatunk a legtöbbször.

³⁴ Kókay György: A könyvkereskedelem Magyarországon. Bp., Balassi, 1997. 113.

³⁵ Rajtuk kívül még három fiúgyermekük született, de ők születésük évében elhaláloztak.

³⁶ Arany János levelezése (1852–1856). Sajtó alá rend. Sáfrán Györgyi [et al.]. Bp., Akadémiai K., 1982 721 (Arany János összes művei ; 16. Levelezés ; 2.)

zott könyvek között nem található, tehát valószínűleg elpusztultak 1944-ben a családi hagyatékkal együtt, a Voinovich-villában.³⁷

Nem véletlenül maradt ki a születési sorrendben történő ismertetésből a negyedik fiú, Tisza Kálmán, ugyanis könyvtártörténetünknek ő az egyik főszereplője. Ő maga és felesége Degenfeld-Schonburg Ilona, mindketten sokat tettek a családi könyvtár gyarapodásáért, épüléséért. A könyvek gyűjtésének jelentős mérföldkövéhez érkezett a család a miniszterelnök személyében, erre való utalásokat már a jelen tanulmány második fejezetében is olvashattunk. A gyűjtemény gyarapítása tervszerűbbé vált, rendezettsége is valószínűleg az ő ideje alatt kezdett kiteljesedni. A könyveit saját, erre a célra készített pecsétjével látta el tulajdonjegy gyanánt. Miniszterelnöki tevékenysége hozzájárult a könyvtár arculatának alakításához, ez még a könyvtár töredékének darabjai alapján is kikövetkeztethető. Elsősorban az idegen nyelvű könyvek (főként az angol és német nyelvűek) gyarapodásán látszik munkájának hatása. A könyvtárral, könyvgyűjtéssel kapcsolatos működésének pontosabb megismerése a fennmaradt könyvtártöredék és az egyes művek részletesebb feltárását igényli. A könyvekkel való barátságát, a könyvszeretet áthagyományozásának készségét és ezzel együtt a gyermekei felé tanúsított törődés és szeretet megnyilvánulását jól példázza Gárdonyi – némi politikával színezett – írása:

„Tiszára azt mondták, hazafiatlan ember. Magam is ingerült voltam ellene, mikor Kossuthot kihonosították. Hanem valami mégis megnyihította iránta a véleményemet.

Egy ízben ugyanis megakartam venni Rozsnyai antikváriusnál Horváth Mihály-nak a magyar nemzet történelmét. S ugyanakkor, mikor a boltban alkudtam rá, belépett az öreg úr.

– Van-e egy Horváth Mihálya? – kérdezte a kereskedőtől.

– Van, – felelte az, örömeiben reszketve.

– Mi az ára?

– Harminc forint, kegyelmes uram.

– Megveszem, – mondá az öreg úr a kopott bugyellárisát elővéve, – újonnan nem kapom, aztán nevenapja lesz holnap a fiamnak.

És megvette.

Hanem, hogy aztán Tisza Pista mit tanult ebből a történelemből, az a jövő történelme írja majd meg.”³⁸

A történetnek három vonatkozása is van tanulmányom szempontjából. Az egyik, amelyre Tisza Istvánnál bővebben kitérek majd, hogy ez is bizonyítja a családi szokást, mely szerint a különböző alkalmakra számtalan esetben ajándé-

³⁷ Arany János levelezése, 1089.

³⁸ Gárdonyi Géza: Aranymorzsák. Bp., Dante, é. n. 223–224. (Gárdonyi Géza munkái)

koztak könyvet a család gyermekeinek. Ezen kívül felhívta a figyelmet arra, hogy Horváth Mihály művei helyet kaptak a családi könyvtárban (más könyve került elő a töredékből, de sajnos a jelzett mű nem található). Harmadikként pedig, hogy „Tisza Pista” olvasta az ajándékba kapott könyvet és Horváth Mihály más munkáit is azt biztosan tudjuk, hiszen erre írásaiból is fény derül.³⁹

Tisza Kálmán könyvtára vejehez, báró Radvánszky Bélához (1849–1906) került⁴⁰, bár a Debreceni Egyetem központi könyvtárában és a Geszten található kötetek tanúsága szerint egy részük mégsem vándorolt Sajókazára. A sajkázai polcokon egy 1919-es jegyzőkönyv adatai alapján a Tisza Kálmán-féle könyvek 421 kötettel szerepeltek.⁴¹

A szinte mindenféle téren örökös Tisza István folytatta apja örökségét a családi könyvtár tekintetében is. Gyermekkorától kezdve a könyvek szeretetére nevelték, számtalan ajándékba kapott könyv bizonyítja ezt. Könyvgyűjtési szokásairól és általában könyvtárához való viszonyáról nem sokat tudunk, de írásai és könyvtárának megmaradt könyvei azt jelzik, hogy a könyvtár, a könyvek és általában a művelődés fontos szerepet töltek be mindennapjaiban. Összevetve a fiatalkori éveiről szóló írásokat azt láthatjuk, hogy komolyan foglalkozott tanulmányaival, felelősséggel készült vizsgáira, jó hírű nevelőivel szoros kapcsolatot alakított ki. Előbb Nagy Ferenc (?–1894) állt mellette, egy egyszerű debreceni család művelt fia, aki később az ügyvédi pályára lépett⁴², majd Géresi Kálmán egyengeti útját, kihez haláláig bensőséges, mély lelki kapcsolat fűzte. Nagy hatással és befolyással volt rá ebben az időben anyai nagyapja gróf Degenfeld-Schonburg Imre (1815–1883), akitől számos könyvet kapott ajándékba.⁴³

Ifjúkori könyveiből jó néhány mű épségben maradt, a könyvek bejegyzései általában ajándékozásra utalnak. Szüleitől, nagyszüleitől, a csegődi keresztapától, testvéreitől, nagynénjétől és Géresi Kálmántól egyaránt kapott ajándék-könyveket karácsonyra, születésnapra, Debrecenbe utazásának emlékére és más alkalmakra. Jellemző a neveltetés sokrétűségére, hogy az eddig előkerült ajándékba kapott könyvek között magyar nyelvű alig található, szinte kivétel nélkül német, francia ill. angol nyelvű művek. 1872 karácsonyára például 9 könyvet kapott ajándékba szüleitől és Degenfeld nagypapától, ez kiderül Géresihez írt

³⁹ Gr. Tisza István első politikai levele [Lovassy Ferenchez]. In: Tisza-évkönyv. Szerk. Angyal Dávid. Bp., Athenaeum, 1922. 29.

⁴⁰ H. Hubert Gabriella: A sajkázai Radvánszky-könyvtár története. Szeged, JATEPress, 1998. 19–20.

⁴¹ H. Hubert, 52–53.

⁴² Horánszky Lajos: Tisza István és kora 1. köt. Bp., Tellér, [1994.] 68.

⁴³ Szász Károly: Tisza István. Bp., Athenaeum, 1920. 7.

leveléből, valamint elárulja neki, hogy ezeknek örült a legjobban az ajándékok közül.⁴⁴

Tisza István ifjúkorában ajándékba kapott könyvei közül megmaradt munkák:

1. Archer Richard
The Island home or the adventures of six young Crusoes. – London : Routledge, 1873
István kapta születől Karácsonra. Pest [1]873
2. Bray, Marie de
Le Robinson de neiges. – Paris, 1866
Mama adta Istvánnak utólagos Karácsonyi ajándékkul. Pesten II/3 [1]870
3. Fleury, Lamé
L’histoire romaine racontée aux enfants. – 5. ed. – Bruxelles : Soc. Belge de Librairie, 1841
Mama tankönyve volt, [...] közül kaptam 1904 Tisza István
4. Foa, Eugénie
Contes historiques. – 4. ed. – Paris : Magnin, é. n.
István kapta [...]tól 22. [1]878
5. Frédéric et Oscar Dornbusch ou aimez votre prochain comme vous-même par un Amix de la jeunesse. – Paris : Reinwald ; Leipzig : Günther, é. n.
István kapta Karácsonra szüleitől. Pest 26/12 [1]870
6. Giron, Aimé
Le noir et le blanc. – Paris : Libr. de Firmin-Didot, é. n.
Istvánnak születésnapjára Paulina nénitől 1895.
7. Helm, Clementine
Auf Irrwegen und andere Erzählungen für junge Mädchen. – Stuttgart : Krabbe, é. n.
Istvánnak adta geszti nagymama. Csegőd 1897. 28/8.
8. Laboulaye, Édouard
Contes bleus. – 3. ed. – Paris : Charpentier, 1869
Géresi úr adta Istvánnak Pesten 24/12 [1]870
9. Marcel, Étienne
Dymitr le Cosaque. – Paris : Firmin-Didot, 1887
Istvánnak hozta keresztapja. Csegőd 1896. 17/9.
10. Müller, Eugène
La jeunesse des hommes célèbres. – Paris : Hetzel, [18??]
István kapta szüleitől Karácsonyra. Pest 24/12. [1]872
11. Ratisbonne, Louis
La comédie enfantine. – 6. ed. – Paris : Hetzel, 1860
Istvánnak adta mama az ő könyveiből 1893
12. Reid, Mayne
Aventures de terre et de mer. – Paris, é. n.

⁴⁴ Szentpéteri Kun Béla: Tisza István ifjúkori levelei. In: Tisza-émlékkönyv. Debrecen, Városi ny., 1928. 48. és levél melléklet

- Paulina adta Istvánnak emlékül midőn Debrecenbe ment lakni Geszt 14/10 [1]873
13. Révai Miklós elegyes versei, és néhány apróbb kötetlen írásai. – Pozsony : Loewe, 1787
Dvorčak Antal hentes-mester úrtól kaptam 1874. sept. 29.
14. Scott, Walter
Quentin Durward. – Neu-Ruppin : Dehmgicke, é. n.
Kálmánka adta Istvánnak midőn Debrecenbe ment lakni. Geszt 4/10. [1]873
15. Smiles, Samuel
Character. – London : Murray, 1874
István kapta szüleitől Karácsonyra. Pest 24/12 [1]874

A család és a nevelők mellett említést kell tenni Tisza István ifjúkori barátjáról és iskolatársáról. Tóth Istvánnal (1857–1926) való örök barátságának emléket őrizi Vergilius művének 1869. évi kiadása, melynek kézírásos bejegyzése tudatja velünk, hogy ez a könyv „Tisza István VII osztálybeli tanuló és Tóth István közös tulajdonuk”.⁴⁵

Tisza István későbbi publikációit lapozgatva az ezekhez felhasznált irodalom ad támpontot a gyűjtemény egy részének rekonstruálásához. Az általa publikált írások hivatkozásait böngészve számos művet találhatunk, amelyek megmenekültek a pusztulástól. Az írásokhoz felhasznált művek megléte a családi könyvtárban arra enged következtetni, hogy a miniszterelnök lehetőség szerint beszerzte azokat a munkákat, amelyek tanulmányaihoz szükségesek voltak. Sajnos a fellelt kötetek margináliákat nem tartalmaznak, így pontosan csak a megjelent publikációkkal való összevetésük alapján lehet megállapítani, hogy Tisza ezeknek a műveknek mely részeit használta fel írásaihoz.⁴⁶

Könyvtárának gyarapításával kapcsolatosan nem sok adat maradt ránk, leginkább a könyvek possessori és marginális jegyzeteire hagyatkozhatunk. Egy jelentős hagyaték megvásárlásáról azonban bizonyíthatóan tudunk. Nevezetesen az 1900-as évek elején megvásárolta szentkirályszabadjai Véghely Dezső (1840–1897) Veszprém vármegye alispánjának könyvtárát, amely elsősorban történelmi tárgyú művekben volt gazdag. A könyvhagyaték megszerzésének tényét a könyvtártöredék néhány kötetében olvasható, Véghely Dezsőre utaló possessori ill. donatiós bejegyzések is alátámasztják.

A könyvtár a miniszterelnök halála után is gyarapodott, bár valószínűleg kisebb mértékben, mint azelőtt. A gyarapodásra utalnak a könyvtár 1918 utáni megjelenési évvel datált kötetei.

---

⁴⁵ Vergilius, Maro Publius: Aeneidos. Latin-magyar szótárral [...] ellátta Hindy Mihál. Pest, Lampel R., 1869. 2, 108, 328.

⁴⁶ Néhány az említett művek szerzői közül: Johann Caspar Bluntschli, Adolph Wagner, Rudolf Gneist etc. Ezek a szerzők tanárai is voltak berlini és heidelbergi tanulmányai alatt. Horánszky, 69–72.

A könyvtár sorsa 1944 őszén teljesedett be véglegesen, amikor a front elől menekülők elérték Gesztet. Nyomukban az ellenség mellett fosztogatók jártak, ám a geszti kastély feldúlásában a falu lakosságának egy része is részt vett. A korabeli krónika részletesen beszámol a pusztításról, eszerint „... az állatokat őrző, [az oroszok által] a kastély udvarára terelt emberek a kastély könyveivel tüzeltek.»⁴⁷

A könyvtár maradványait 1945–46-ban a helybéli tanítók – Kosztin Ernő és Ökrös István – a tanulók segítségével két csoportba válogatták szét – az egyik csoportba a teljesen ép könyvek kerültek, míg a másikba a hiányos sérült kötetek. (Az első csoport került a Debreceni Egyetemi Könyvtárba.) A könyvtár katalógusának fele üres cédulákból állt, ezeket pedig az iskolás gyerekek kapták meg.⁴⁸

A geszti könyvtár utóélete

A háborús események tehát szétszilálták az ősi, családi könyvtár könyveit. Jelen-tős részük megsemmisült, egy részük szétszóródott, megrongálódott. A szétszóródás mértékére két jellemző példa is akad: a geszti könyvtár könyvei közül egy Heves megyei magánkönyvtárban őriznek egyet, antikvár árveréseken pedig többször is bukkant már fel a Tisza könyvtárból származó mű. Maradt azonban egy töredék, amelynek sorsa eddig feledésbe merült⁴⁹, csak a Debreceni Egyetemi Könyvtár egy-két régi munkatársának emlékeiben éltek a történet foszlányai.

1945. május 24-én leirat érkezett Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi minisztertől Bodnár Jánoshoz a debreceni egyetem e. i. rektorához. A leirathoz gróf Tisza Lajos Kálmán (1914–1974) levele volt csatolva, melynek közlése fontos a korabeli állapotok illusztrálására. A levél betűhív szövege a következő:⁵⁰

„Kegyelmes Uram!

Geszti családi birtokom a 600/1945. sz. rendelet értelmében teljes egészében megváltandó lévén, Geszt községben csak kastélyom és a községi beépített belsőseget képező kastélykert maradt tulajdonomban. A kastély berendezését a háború ide-oda hullámmása majdnem teljes egészében elpusztította és az épület állagában is károkat szenvedett. Ettől a körülménytől eltekintve birtokaim megváltása folytán geszti kastélyra, mint családi lakóhelyre tovább szükségem nem lesz, s így azt olyképen kívánám lekötöni,

⁴⁷ Kereskényi–K. Cseh, 130.

⁴⁸ Ifj. Erdős Pál közlése nyomán

⁴⁹ A könyvtártöredék létére, a téma különlegességére Dr. Kun András hívta fel a figyelmemet.

⁵⁰ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár. Debreceni Tudományegyetem Tanácsának jegyzőkönyvei. XXVI. 1/a. 1. (Továbbiakban: Hbml DTTj)

ami családi hagyományainknak, elődeim iránti tiszteletemnek és a családi névnek is legjobban megfeleljen.

Ezért azt határoztam el, hogy a geszti kastélyt és a kastélykeretet magában foglaló beépített községi belsőséget, amely a megváltás alól mentesen tulajdonomban visszamaradt, felajánlom a boldogult nagyatyám nevét viselő debreceni tudományegyetemnek azzal a céllal, hogy ott az egyetem gyermekgyógyászati klinikájával kapcsolatos gyermeküdülőttelep legyen berendezhető, vagy más hasonló, az egyetem céljait szolgáló intézmény létesíttessék.

E felajánlás a Nagyméltóságod által megállapítandó, vagy az egyetem által kívánt időtartamra történnék, amely időre a belsőséget az egyetemnek kizárólagos használatába adnám a szokásos, egyedül a tulajdonjog elismerését célzó évi 1 aranypengő bér fizetése mellett.

Megjegyzem, hogy bár az épület fentiek szerint állagában lényeges károkat szenvedett, és annak helyreállítása részemről a mai körülmények között nemcsak hogy célszerű nem lenne, de ma elő sem teremthető megterheléssel járna. A használatra ezennel felajánlott belsőség és épület igen jelentős értéket képvisel és az az elképzelésem szerinti célra berendezhető lenne úgy, hogy az egyetem részéről túlságosan nagy befektetéseket nem tenne szükségessé.

A kastély épülete ugyanis teljes egészében áll, a falak és a tetőzet ép, egyedül a padlás-térben a tetőzet faanyaga fog részben egyes gerendák és szarufák pótlására szorulni. Az így teljes egészében felhasználható főépület belső berendezése, az ablakok üvegezése, sima fehér, vagy festett szobákban a létesítendő közintézmény elhelyezésére még a mai viszonyok között sem képez túlságosan terhes feladatot. Őszinte tisztelettel igaz híve:

gróf Tisza Lajos Kálmán

Budapest, 1945. május 3.”

A levél nem szól külön a könyvtár maradékáról, az 1945. szeptember 27-i tanácsülésen azonban már ismertetik a miniszternek a tanács felterjesztésére adott válaszát, amelyben Teleki Géza elfogadja az egyetem részére a felajánlott geszti kastélyt, és felkéri a tanácsot, hogy „a felszerelési, berendezési tárgyak és a könyvtár megőrzése és biztonságba helyezése iránt intézkedjék.”⁵¹ Az 1946. évi május 23-i ülésen ismertetett miniszteri rendelet pedig a geszti kastélyt már a debreceni egyetem tulajdonaként említi.⁵² A tulajdon átvétele nem zajlott zökkenőmentesen, erről tanúskodik az ügyben folytatott terjedelmes levelezés. Sok irat sajnos lappang vagy elveszett, így nem lehetséges az események pontos rekonstruálása. Az egyetem következő évkönyvében azonban már Járdányi-Paulovics István egyetemi ny. r. tanár, a Diákjóléti Bizottság és Diákjóléti Hivatal elnöke arról számol be, hogy 1946. nyarán a nyári tanfolyamok hallgatósága

---

⁵¹ Hbml. DTTj. XXVI. 1/a. 2.k. 55. etsz.

⁵² Hbml. DTTj. XXVI. 1/a. 2.k. 2819. etsz.

miatt kiszorult hallgatók nyaralási alkalomnak beillő néhány hetet töltöttek a geszti kastélyban.⁵³

Ezen a nyáron a könyvek elszállítása is megtörtént. Erdős Károly rektor 1946. augusztus 8-án kelt levelében felkéri a könyvtár igazgatóságát, hogy a Gesztről július 20-án az egyetemi könyvtárba szállított könyveket külön kezelje és készítsen jegyzéket a szállítmányról.⁵⁴ A jegyzék elkészült, jelenleg is megtalálható a könyvtár irattárában, de nem tudjuk, hogy csak egyik fele készült el, vagy további részei elkallódtak.⁵⁵ A kutatások során már bebizonyosodott, hogy ez a jegyzék nem tartalmaz minden művet, amelyet a könyvtárba szállítottak. A könyvek számbavétele nyelvek szerint csoportosítva történt, a jegyzék 15 oldalon a következő bontásban tartalmazza a műveket:

A. Önálló művek.

1. Magyar (236 tétel)
  2. Német (235 tétel)
  3. Francia (91 tétel)
  4. Angol (88 tétel)
  5. Latin (114 tétel)
  6. Görög (1 tétel)
  7. Olasz (4 tétel)
  8. Román (1 tétel)
- Összesen: 770 tétel (tehát 770 mű)

Az egyes tételek a következő adatokat tartalmazzák: szerző, cím, megjelenés helye, megjelenés éve. Ennek ellenére néhány mű azonosítása nem sikerült. A könyvtártöredék alaposabb feltáráshoz a későbbiek során a leltárkönyvek adatainak részletes elemzésére, azonosítására lesz szükség.

Végül említést kell tenni arról, hogy magánszemélyektől való beszerzés során a későbbi években még néhány művel gyarapodott a geszti könyvtártöredék. Kötetszámra nem számottevő ez a gyarapodás – 8 mű 9 kötetben – de a művek értékes darabjai a könyvtárnak.⁵⁶ Ezek a tételek szintén a gyűjtemény szétszóró-

⁵³ Évkönyv a Debreceni Tudományegyetem 1946/47. tanévéről. Debrecen, 1947. [250.] Kézirat másolat. Debreceni Egyetemi Könyvtár. Irattár. MS 7/1 (Továbbiakban: DEK Irattár)

⁵⁴ DEK Irattár 152/1946. sz.

⁵⁵ A geszti Tisza-könyvtár maradványaiból a debreceni egyetemi könyvtárba beszállított nyomtatványok jegyzéke. DEK Irattár

⁵⁶ 1965-ben és 1968-ban az Országos Széchényi Könyvtárból ajándékként került be a Múcsarnok című folyóirat egy-egy évfolyama.

1976-ban egy budapesti lakostól szerzeményezték Fényes Elek Magyarország geographiai szótára című munkájának 1851. évi kiadását.

Szintén 1976-ban egy biharugrai lakostól kerültek be a következő művek:

– Apáczai Csere János

Magyar encyclopaedia [...] – Ultrajecti : J. Waesberge, 1653

dásának bizonyítékai, és ez arra ad reményt, hogy szinte bárhol, bármikor felbukkanhatnak eddig lappangó kötetei a Tisza-féle gyűjteménynek.

A gyűjtemény

A geszti családi könyvtár gyűjteményéről és a gyűjteményszervezés módszereiről kevés adat maradt ránk. A gyűjtemény valószínűleg tízezres nagyságrendre tehető. A szakirodalomban olvasható 40.000 kötetes könyvtár⁵⁷ elképzelhető, mindazonáltal ennek alátámasztására semmiféle forrásértékű adatot nem találtam, az a néhány publikáció pedig ahol a könyvtárról egyáltalán említést tesznek nem szolgál még becslőt adatokkal sem. A könyvek tárolásáról némi képet kaphatunk a katalóguscédula adatai alapján (4. kép) (Ezen kívül egy épen maradt katalóguscéduláról tudunk, amelyet már közöltek a szakirodalomban.⁵⁸) A cédulán szereplő adatokból kitűnik, hogy a könyveket valószínűleg tartalom szerint csoportosítva helyezték el a polcokon, erre utal az 'Osztály' megjelölése. A könyvek pontos helyét a szekrények és a polcok sorszáma adja meg, valamint a helytakarékos tárolásra (és a gyűjtemény nagy kötetszáma) utaló 'Kívül' ill. 'Belől' megjelölés, amely szerint a polcokon két sorban sorakoztak a kötetek. A katalóguscédula tájékoztat még a kötet- és darabszámról, a könyv méretéről (8° = nyolcad rét), valamint a kötés típusáról (f = fűzött). A katalógusról több információt nem tudunk, egyelőre ismeretlen a készítője és a többi katalóguscédula sorsa is.

A Debrecenbe került könyvtártöredékről már pontosabb képet kapunk a leltárnaplók alapján. A főnapló szerint a gróf Tisza család könyvtára Gesztről 1946. évi szerzeményezetlen anyag, amely ajándékként lett állományba véve. Az állománybavétel 1947-től 1951-ig tartott, ezalatt 14 részben azonosították és vették leltárba a gyűjteményt. A leltárnaplók adatai szerint összesen 947 művet

---

– *Approbatæ Constitutiones Regni Transylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum, ex articulis ab anno millesimo quingentesimo quadragésimo, ad præsentem huncusque millesimum sexcentésimum quinquagesimum tertium coclusis, compilatæ; [...]* – Varadini : A. Kertész Szenciensis, 1653

– [Berberius, Joannes]

Viatorium iutriusque iuris. – [Strassburg] . [ny. n.], [1495]

– Gelei Katona István

A vátság-titkának harmadik volumenje, egybe-hajtogatékja [...] – Várad : Szenci Kertész Á., 1649

– Kálvin János

Institutio Christianae religionis [...] – Geneviae : I. le Preux, 1592

– [Laskai Osvát]

Quadragesima le bige [!biga] salutis. –[Hagenau] : [ny. n.], [1515]

⁵⁷ Kósa László In: *Protestáns szemle*, 61. évf. 3. sz. 1999. 212.

⁵⁸ Kereskényi, K Cseh, 81.

dolgoztak fel 1918 kötetben, valamint kb. 56 kötetnyi folyóirat került még állománybavételre.

A könyvtártöredék köteteinek megjelenési évekre történő kimutatása sejteti a gyűjtemény gazdagságát, értékét. (A táblázatban szereplő adatok kötetszámot jelentenek, és tartalmazzák az 1965., 1968, és 1976. években beszerzett 9 kötetet is.)

Évszázad	15. sz.	16. sz.	17. sz.	18. sz.	19. sz.	20. sz.	Év nélkül
Kötetszám	1	7	60	276	1252	204	183

A könyvek tartalmi megoszlásáról a gyűjtemény részletes feltárása után lehet pontos képet kapni, az előzetes benyomás alapján a történeti, politikai és szépirodalmi munkák vannak túlsúlyban.

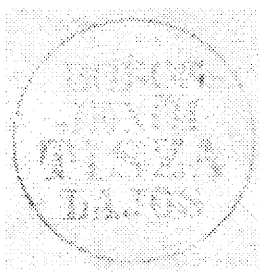
A kötetek fizikai állapota összességében jónak mondható, bár sok esetben meglátszanak a dülás nyomai. Jó néhányat sárfoltok borítanak, de penészedés nyoma a nedvesség ellenére nem látszik. A fűzött könyvek többségét állományvédelmi okokból utólag bekötötték, illetve a sérült könyveket újrakötötték. Ez az egyik oka annak, hogy néhány esetben hiányoznak a possessori bejegyzések, margináliák.

Az egyes kötetekben található possessori bejegyzések alapvetően három csoportra oszthatók:

I. A család valamely tagjának pecsétje.

A könyvtártöredék áttekintése során négy különböző pecséttel találkozhatunk. Ezek a következők:

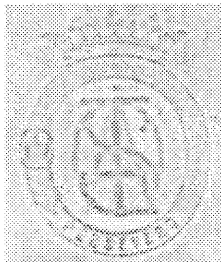
1. Borosjenői Tisza Lajos (Kör alakú, téglavörös színű pecsét, általában a címoldal alján. Valószínűleg Tisza (I.) Lajos használta.)

2. Tisza Kálmán geszti könyvtára (Kör alakú, kék színű, címeres pecsét, általában a címoldal alján. A miniszterelnök könyveiben található.)

3. Geszt (Ovális, címeres, vaknyomásos pecsét általában a címoldal jobb felső sarkában. A könyvek jelentős részében megtalálható. Nincs tudomásunk arról, hogy személyhez kötődne, azt sem tudjuk ki, és mikor ütötte be az egyes kötetekbe ezt a pecsétet. Véleményem szerint egyfajta „generális” pecsét lehet, amellyel a könyveknek a geszti könyvtárba tartozását kívánták jelölni.)
4. Persevero (Tisza (III.) Lajos monogramos pecsétje⁵⁹)

II. Személyes ajándékozásra, „birtoklásra” utaló autográf bejegyzés a Tisza család tagjától.

Ezekbe a kötetekbe nem ütötték bele a családi pecséteket. Úgy gondolom, ezzel jelezték, hogy nem a családi könyvtár darabjai, hanem személyes tulajdonaik közé tartoznak. A család számos tagjának a neve felbukkan possessorként: Holles Ottília, Tisza Ilona (1855–1925), Tisza (III.) István, Tisza István, Tisza Jolán (1860–1948), Tisza (III.) József (1918–1938), Tisza Kálmán, Tisza Karolina (1797–?), Tisza (I.) Lajos, Tisza (IV.) László

III. Egyéb possessori, ill. donatiós bejegyzések.

A könyvtártöredék kötetei számtalan tulajdonosi és ajándékozásra utaló adatot tartalmaznak. Néhány a sok közül, a tejjesség igénye nélkül:

---

⁵⁹ Sövényházyné, 25.

Bajzáth József (1720–1802) veszprémi püspök és alkancellár, Barla Szabó József (1841–1889) országgyűlési képviselő, gróf Csáky István (1741–1810), gróf Eszterházy Dénes (1789–1862), gróf Eszterházy László (18110–1891), gróf Teleki Józsefné gróf Teleki Zsófia (1784–1844), Nikola Pašić (1846–1926) szerb miniszterelnök⁶⁰, Sárközy István (1759–1845) megyei alispán, Sárváry Pál (1765–1846) debreceni tanár⁶¹, Szmodis János (1771–1853) veszprémi kanonok etc.

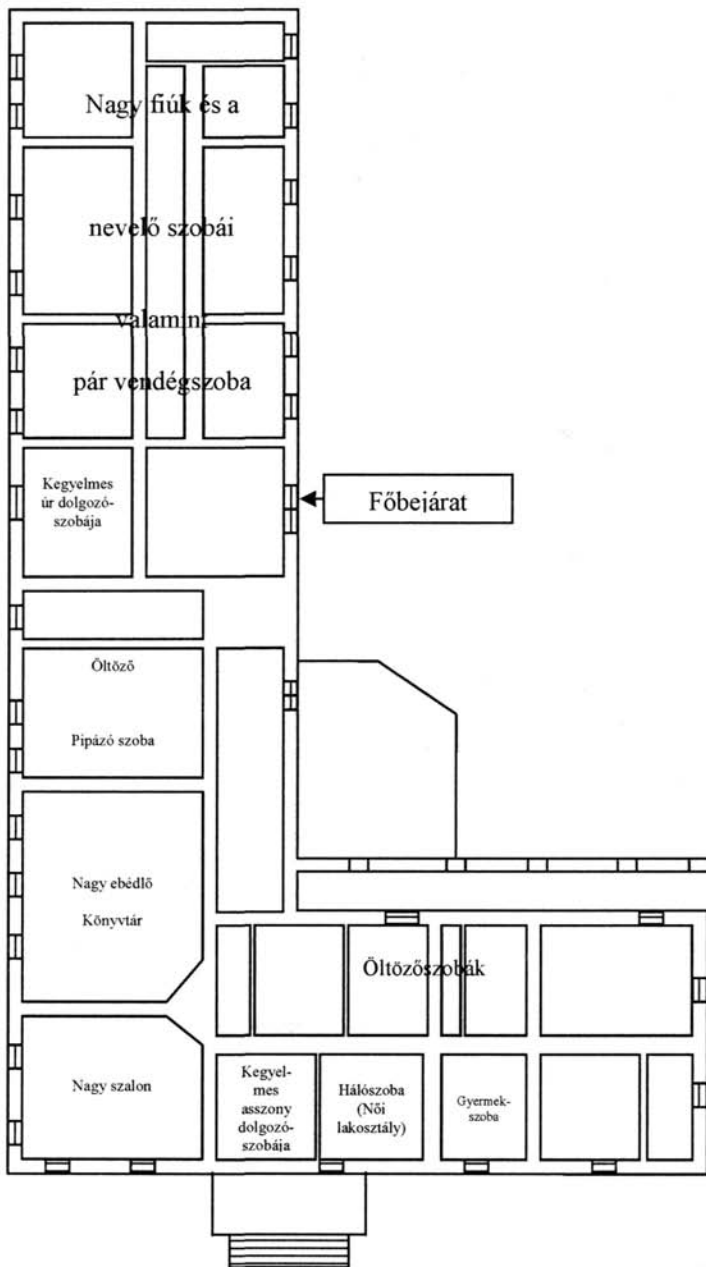
A tulajdonosi bejegyzések teljes feltárása és azonosítása természetesen egy következő feladat lesz a geszti könyvtártöredék kutatása során. Ahhoz, hogy lehetőség szerint hű képet kapjunk a könyvtárról szükséges a könyvtár fennmaradt köteteinek katalógusát összeállítani, amelyet egyrészt a leltárnaplók alapján, másrészt a szétszóródott könyvek összeírása⁶² alapján lehet a legteljesebb formában feltárni. A könyvtártöredék katalógusának összeállítása után újra meg kell majd vizsgálni a possessorok jelentőségét, a családhoz való esetleges viszonyát, valamint az egyes kötetek történetének mozzanatait. Addig is tekintsük ezt az írást adaléknak, mintegy híradásnak egy elfelejtett könyvtár fényes múltjáról.

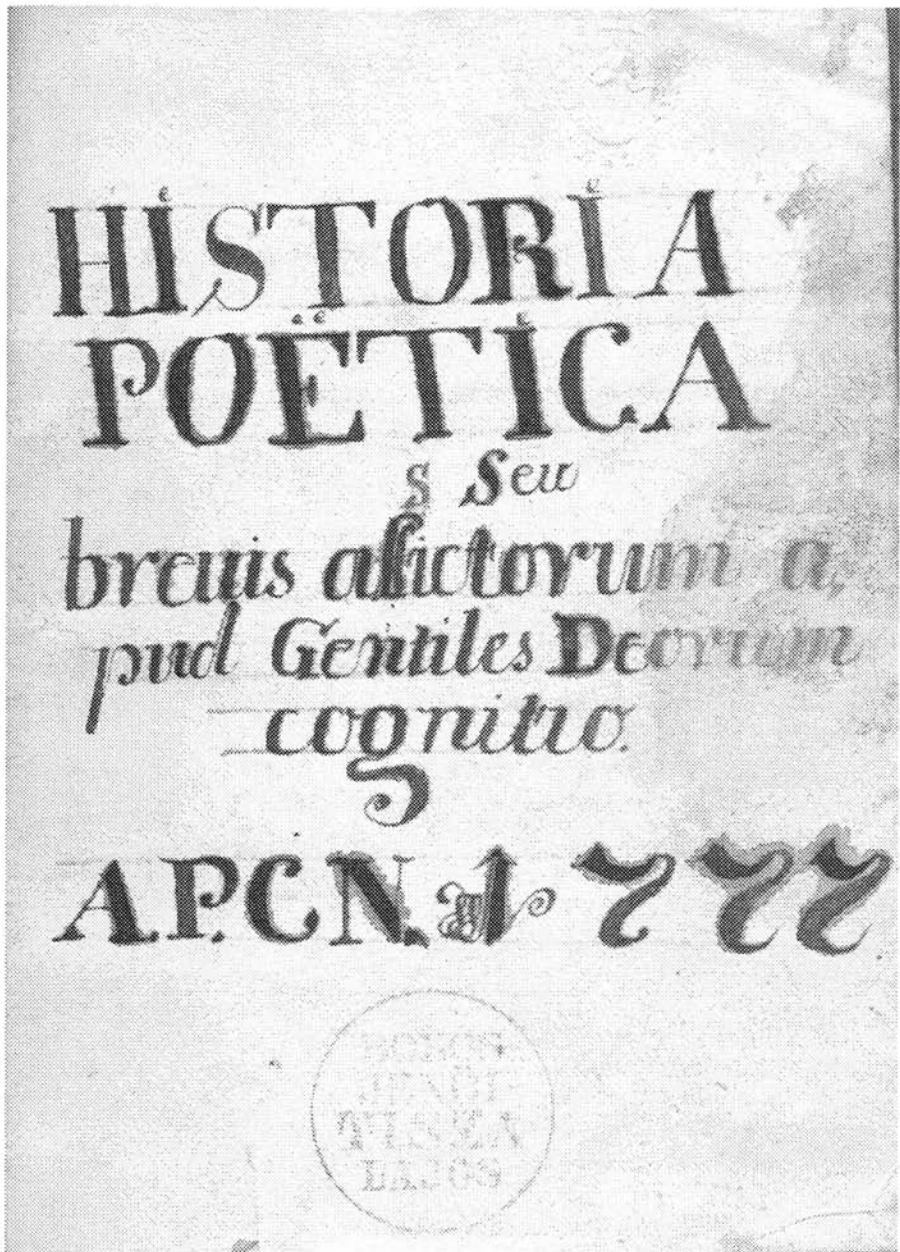
⁶⁰ CZEGLÉDI László: *Egy könyv Tisza István miniszterelnök könyvtárából*. In: Magyar könyvszemle, 117. évf. 4. sz. (2001), 473–476.

⁶¹ Arany János tanára volt, így Sárközy könyve rajta keresztül is bekerülhetett a geszti könyvtárba.

⁶² A szétszóródott könyvek összeírása terén Kosztin Klára és ifj. Erdős Pál meglehetősen előrehaladt. Több mint 100 művet sikerült eddigi munkájuk során fellelni, és listába venni.

1. kép. A geszti kastély vázlatos belső elrendezése
K. Nagy Sándor leírása alapján
(az emeleti pavilon kivételével)

2. kép. Tisza (I.) Lajos kéziratós könyvének címlapja

1842		Állomány	1842
Ép. nap	Lajos	Állomány	1842
		Állomány 1842. g. 1842. 29	
19	19		2,30.
			8.5.
			71.50.
			20.
			220.
			12.
			1.
			1.40.
			1.
			17.25.
			4.36.
19	19		60.
			60.
			750.
			15.
			9.8.
			100.
			44.24.
			71.50.
			2.45.
			3.00.
			5.
			12.30.
			Állomány 1842. g. 1842. 39

3. kép. Részlet Tisza (I.) Lajos számadáskönyvéből

<i>Maria Theresia in successione</i>	Sorszám
<i>li bello ab omnibus sortis suae re-</i>	Osztály
<i>licite, indictis 1744. regno Romanorum</i>	A
<i>comitiis, post peractam 25. Junii faus-</i>	Szekrény
<i>tae acclamationibus coronationem, della</i>	329
<i>matia 11. septembris praesentibus necnon au-</i>	Pécs
<i>torum et ordinum, assumptus 18. sept-</i>	3
<i>embris voluntibus statibus et ordinibus</i>	Kivül Belő
	/
	Kötet
	/
	Darab
	/
	Alak
	20 f

4. kép. Katalóguscédula a geszti könyvtárból

LASZLO CZEGLEDI

The library of the Tisza family at Geszt

One missing link in the history of Hungarian libraries is the library of the Tisza family. We do not know too much about their connection to the books, although the family collected books even in the 17th century. Their most important library was collected in the halls of their residence in Geszt. The two presidents, Kálmán Tisza (1830–1902) and his son István Tisza (1861–1918) played important role in the history of the library and the book collecting. Although the collection had included several ten thousand volumes, after the war, in 1944 it included only 2000 volumes, which is now the part of the collection of the Library of the University of Debrecen. Since the archive of the family also suffered damage, we tried to sketch in details the history of the library in Geszt by studying the remained part of the collection.

BAKÓ ENDRE

MÓRA FERENC DEBRECENI KAPCSOLATAI*

Péter Lászlónak egy korai tanulmányából tudtuk, hogy Móra Ferenc 1925 októberében Debrecenben felolvasást tartott.¹ A neves szegedi irodalomtörténész jelezte, hogy a látogatásról csak a szegedi hírlapokból tájékozódott, és joggal feltételezte, hogy a helyi újságokban részletesebb beszámolók találhatóak Móra szerepléséről. Tudott arról is, hogy 1929 januárjában az író ismét Debrecenbe várták, ám ő az utolsó pillanatban lemondta már beharangozott felolvasását. A lemondás okáról maga Móra a *Homokóra* c. szegedi lapban nyilatkozott.² Péter László dolgozatába ágyazta az író *Debreceni csudák* c. tárcáját, amelynek élményanyagát a cívisvárosban tett látogatás szolgáltatta, az író és Debrecen kapcsolatának teljes körű felderítését pedig rábízta a debreceni filológusokra.

Móra 1925-ös debreceni látogatása valóban gazdag sajtóanyaggal dokumentálható. Értékesebb azonban az 1928-ban vele készített teljes oldalas interjú, amelyet függeléként közre adunk. Móra ekkor a vidéki városok kulturális tanácskozásának egyik szegedi küldöttéként fordult meg Debrecenben. Ferenczy György újságírónak elmondta, hogy 1901-ben járt először a városban, még egyetemi hallgatóként egy diákkongresszuson, majd másodízben 1925-ben tartott felolvasást. Ilyen módon megállapíthatjuk, hogy Móra Ferenc háromszor szerepelt Debrecenben. Péter László idézett cikke mellékleteként közzé tette Mórának egy Tauszig Máriának írott levelezőlapját 1933-ból, amelyet az Arany Bikából adresszált Miskolcra. Ekkor azonban átutazó volt Debrecenben, s nem mutatkozott a nyilvánosság előtt.

Előadása a zenedében

1901-es debreceni szereplésének sajtódokumentumát nem találtuk, rendkívül bőséges sajtóanyagban tallózhatunk viszont 1925-ös látogatása alkalmából. Az öt debreceni napilap közül három szívügyének tekintette az író népszerűsítését. Az első híradások ugyan pontatlanok voltak, mert a *Debreczen* (a továbbiakban Db.) tévesen Molnár Ferencet harangozta be Móra helyett³, a *Debreceni Független Újság* (a továbbiakban DFÚ) pedig október 27-re tette a 17-re tervezett felolvasást.⁴ A Db. tudósításában azt olvassuk, az írónak régi terve volt, hogy meglátogassa barátait „ősi városunkban”. Most dr. Kuthy Sándornak sürgöny-

* A Móra-konferencián elhangzott előadás szövege. (Kiskunfélegyháza, 2004. május 21.)

¹ PÉTER László: *Móra Ferenc Debrecenben*. Alföld, 1961/3. 68–69.

² *Móra Ferenc esete a debreceni múzeum barátaival*. Homokóra, 1929. febr. 23.

³ *Molnár Ferenc Debrecenben*. Db. 1925. okt. 3. 3.

⁴ *Móra Ferenc Debrecen vendége*. DFÚ, 1925. okt. 3. 4.

ben jelezte érkezését. Kuthy kezdeményező szerepét megerősíteni látszik a DFÚ címes híre is, mely szerint az író a Zenekedvelők Köre hívta meg, s annak Kuthy titkára volt. (Kuthy Sándor azonos Térey Sándor 1886-1955 költő-műfordítóval B. E.) A Db. másnap helyesbített, s azzal toldotta meg a szabadkozást, hogy az est tiszta bevétele az újságírók segélyalapját gyarapítja.⁵ Móra tehát lemondott a tiszteletdíjról. A hírverők közé bekapcsolódott a Debreceni Újság (a továbbiakban DÚ), cikke utalt rá, hogy az író Debrecenben is tábort teremtett magának, „Olvasói seregének felkérésére végre Debrecenbe is eljön. (...) Móra Ferenc épp oly szellemes előadó, mint író, akit messze földre elvisznek szívet vidítani, lelket deríteni.”⁶ A DFÚ október 8-án ismét figyelmezteti az olvasókat a Mórával való személyes találkozás lehetőségére. Emlékeztet rá: „Móra Ferenc legutóbb a Petőfi Társaságban szerepelt, de alig van nagyobb magyar város, mely meg ne szerezte volna magának azt a nagyszerű élvezetet, hogy Móra Ferenc dickensi humorát Móra előadásában, közvetlenül kapja meg.” A belépő jegyek árát 10 000 és 40 000 korona között szabták meg, ami az infláció ismeretében méltányosnak mondható.⁷ Október 11-én a DÚ „kijelölte” Móra helyét a magyar irodalomban: „Mikszáth Kálmán aranyos humora, Tömörkény és Homok (tkp. Cserzy Mihály 1865–1925 novellista. B. E.) zamatos magyarsága Szegeden kapta végső csiszoltságát. Szegedi talajból nőtt ki Móra Ferenc ötletes, fűszeres stílusa, valami egészen eredeti és felejthetetlen ízű, mégis tösgyökeres magyar. Kacagás és meghatódás, jókedv és megindultság keveréke.” Néhány nap múlva a laptársak arról adtak hírt, hogy Móra Árpád-kori strokat tárt fel Szeged környékén Taksony vezér korából.⁸

Fogadtatásáról a legrészletesebb tudósítást idézzük: „A szegedi és alföldi tanyák életének nagyszerű megfigyelője, a magyar tudományos élet egyik büszkesége, Móra Ferenc tegnap Debrecenbe érkezett. Az állomáson Zoltai Lajos múzeumigazgató és Csobán Endre főlevéltáros, továbbá dr. Sebestyén, (S. Lipót jogász, műkedvelő zenész B. E.) dr. Kuthy Sándor és Löfkovits Arthur (ékszerész, műkedvelő muzeológus B. E.) fogadták, de megjelent a peronon debreceni tisztelőinek egész serege, akik lelkesen megéljeneztek. Délután a városi múzeumot és könyvtárat tekintette meg Móra Ferenc, aki legnagyobb elragadtatással nyilatkozott a múzeum kincseiről, annak tudományos értékeiről. Este a Zenedében nagy és illusztris közönség előtt, melyben a város intelligenciája volt képviselve, kétórás előadást tartott aktuális irodalmi és tudományos kérdésekről. A mindvégig aranyos humorú, franciás szellemességű és ősmagyar zamatú előadást gyakran szakította félbe a közönség szívből jövő kacagása, tapsa, mellyel a népszerű, kiváló előadót elhalmozták, s alig akarták leengedni a

⁵ *Móra Ferenc Debrecenben*. Db. 1925. okt. 4. 4.

⁶ *Móra Ferenc Debrecenben október 17-én felolvasást tart*. DÚ, 1925. okt. 4. 4.

⁷ *Móra Ferenc Debrecenben*. DFÚ, 1925. okt. 8. 5.

⁸ *Árpád-kori sírok Szegeden Taksony vezér korából. Móra Ferenc felfedezése*. Db. okt. 14. 2.

dobogóról. Előadás után barátságos vacsorára jöttek össze a kiváló író tisztelői az Arany Bika éttermében. A vacsorán részt vett Kiss Lajos nyíregyházi múzeumigazgató, aki a felolvasó estre jött át Debrecenbe.” A tudósítás név szerint felsorol néhány nobiletást, többek között a város képviselőjében dr. Csűrös Ferenc kulturatanácsnokot, Ady Lajos tankerületi főigazgatót, Lőfkovits Arthur és Zoltai Lajos múzeumigazgatókat, Csobán Endre főlevéltárost, Ecsedi István egyetemi magántanárt, városi könyvtárost, Kardos Albert nyugalmazott gimnáziumi igazgatót, Baja Mihály papköltőt, dr. Kuthy Sándort, Szathmáry Zoltán hírlapírót, író stb.⁹ Feltűnhet, hogy nem volt jelen Oláh Gábor, akinek a látószögéből valahogy kiesett Móra Ferenc munkássága és személye.

A DFÜ beszámolóját Farkas Lajos főszerkesztő írta. Írása nagyobb részt értékelő mozzanatokot tartalmaz, többek között. „Az élő magyar írók között ma alig van népszerűbb Móra Ferencnél, pedig minden során keresztülszűrődik mélységesen demokratikus világlátása. És mégis, a csonka-ország szerteszaggattott szemléletű irodalmi közönsége egységes kedvvel és kitartással olvassa minden írását. Az utolsó évtizedekben nem volt még magyar írónak olyan népes, sokárnyalatú közönsége, mint Mórának, aki a politikai és irodalmi divatokon felülemelkedve a nyugati kultúremler széles tudását szűrte át fajtája magyar érzésvilágán.”¹⁰ A bőséges sajtóanyag ellenére mégis csak hozzávetőleges képet tudunk alkotni Móra előadásának témájáról.

A vidéki városok kulturális szövetségének értekezletén

1928. október 7-én dr. Magoss György debreceni és dr. Bencs Kálmán nyíregyházi polgármester kezdeményezésre, Kuthy Sándor szervezőmunkája nyomán, összegyűltek a Dunán inneni városok vezetői Debrecenben, hogy megtárgyalják a vidéki városok kulturális együttműködésének lehetőségeit, s megalakítsák a városok kulturális szövetségét. Az értekezleten 19 város 26 képviselője, 3 kormányképviselő és 8 meghívott vendég vett részt. A városokat többnyire a polgármesterek és kulturatanácsnokok képviselték. A Db. legkorábbi híradásának alcímében már olvasható, hogy Móra is jelen lesz a rendezvényen. „Szeged város polgármestere ma sürgönyileg értesítette a polgármestert, hogy Móra Ferencel, az országos hírű tudós múzeumigazgatóval és íróval érkezik Debrecenbe. A legnagyobb szegedi lap vezércikkben foglalkozik a debreceni polgármester kezdeményezésével, s azt korszakalkotónak mondja a magyar városok történetében. Móra Ferenc egyébként levelet írt egy debreceni barátjának (nem tudjuk, kinek! B. E.) s ebben aranyos humorával a következőket írja: 'Véletlenül olvastam az október 7-ei értekezletről egy vásárhelyi lapban, amibe gepida koponyát csomagoltam, aki alighanem polgármester lehetett 1500 év előtt a hód-

⁹ Móra Ferenc előadása Debrecenben. Db. 1925. okt. 18. 2.

¹⁰ F. L. = FARKAS Lajos: Móra Ferenc Debrecenben. DFÜ, 1925. okt. 18. 2.

mezővásárhelyi határban, mert igen nagy feje volt. Lelkesedtem, csodálkoztam és szent hevületben mindjárt cikket is írtam a nagyszerű tervről. Legnagyobb örömmel megyek polgármesteremmel Debrecenbe, és csekély erőmből telhetően szolgálom a közös ügyet.” Szegedről végül háromtagú küldöttség érkezett, a harmadik a főjegyző volt.¹¹

Az értekezlet, miután állást foglalt a kulturális kongresszus megalakításának szükségessége mellett, létrehozta a Dunán-inneni Magyar Városok Kulturális Szövetségét és tisztikart választott. Az október 21-ére Budapesten tervezett művészeti és irodalmi kongresszusra háromtagú delegációt küldött, amelynek egyik tagjául Móra Ferencet jelölte.¹² Ezután a tárgysorozat előadásai következtek. „A múzeum és néprajzi gyűjtemények ügyének előadója Móra Ferenc szegedi múzeumigazgató, a kiváló író volt, aki kijelentette, úgy érzi magát, mint a középkori kolostorok fater falsarius, akinek hamisan kellett énekelni, hogy a többi el ne bízsa magát. Azt kellene mondanom, hogy csináljunk múzeumokat, de lelkiismeretem szerint csak azt mondhatom, hogy elég a múzeumokból. 24 éve szolgálom a magyar múzeumügyet, bejártam minden múzeumot, amibe be lehetett menni. De ilyen kevés van. Nem szólok azokról, amelyekbe a rendőrséget és az adóhivatalt beletelepítették, nem ezekről az időkről (beszélék B. E.), hanem amikor volt múzeum és volt felügyelője is, egy középiskolai tanár vagy főjegyző. De nem lehetett találni, mert szüretelt vagy disznótoron volt, s ha meg lehetett találni, akkor ő nem találta a kulcsot. Ha a kulcsot megtalálta, akkor meg a Minervában feltüntetett tárgyakat nem lehetett találni, mert a vasat megette a rozsdá, az edényeket meg leverték. Sajnos, ilyen volt a vidéki múzeumok jó része. A másik baj, hogy jelenti egy szegény kubikus, – nem a jegyző, a tanító, a pap – hogy találtak valami sirt, azt hiszi, hogy Rózsa Sándor ütött agyon valami tisztet. Szeged kimegy ásatni, de akkor eszibe jut a segédjegyzőnek, hogy néhai Hermann Antal egyetemi tanár úr azt mondta, csináljunk múzeumot mi is. Jó lesz hát, ha az úr odébb húzódik, és nem hurcolja el a falu kincseit a szegedi múzeumba. (Nagy derűtség) Debrecennek is vannak ilyen nehézségei az ásatásoknál, mert az az általános vidéki felfogás, lehet, hogy itt van Attila hármaskoporsója, de inkább legyen itt a földben, mint a szomszéd város múzeumában. (Percekig tartó derűtség és helyeslés). A dolog úgy áll, hogy rendszerint megcsinálják a múzeumot olcsó pénzen, keresnek egy embert, aki hajlandó kinyitni, bezárni, de a harmadik évben már nem adnak neki pénzt. Háromszáz vidéki múzeum van, de csak papíron. Ilyen múzeumpolitikát nem érdemes csinálni. A múzeumhoz rendes épület kell, és rendes vezető, aki dél előtt nem adótiszt és kell hozzá közönség. Sajnos, ez sincs. Ebben a múzeumok is hibásak, mert nem tudnak a közönség nyelvén beszélni. A gyűjteményeknek a

¹¹ *Vidéki városok kulturális értekezlete Debrecenben. Móra Ferenc is ideérkezik.* Db. 1928. okt. 4. 9.

¹² *Megalakult a Dunán inneni városok kulturális szövetsége.* Db. 1928. okt. 9. 7.

felnőttek iskoláinak kell lenni. Különben is elkészült a vidéki múzeumok rendezéséről szóló törvényjavaslat, és ez rendezni fogja ezeket a kérdéseket. Közös akció szükséges a vidéki múzeumok őreinek vasúti kedvezménye ügyében. Ez a legnagyobb magyar kultúrbotrányok egyike. Vagy 30 tisztviselője lehet ezeknek a múzeumoknak, de nincs mód, hogy ezek jegyhez jussanak, mert az a hivatalos felfogás, hogy a városoknak a múzeum éppen olyan magánügyük, mint a szemétkihordás. (Nagy derűtség). Nem hazabeszélek, mert nekem első osztályú szabadjegem van, de mint újságírónak. (Közbeszól Hodobay Sándor dr.: Már azt hittem, Szeged ilyen gavallér. Derűtség).

(Móra Ferenc folytatja): Így lehetetlenné teszik az ásatásokat. Azt hiszem, hogy a Városok Kongresszusa és az Kulturszövetség együttesen kicsi ahhoz, hogy a vasúti jegyet meg tudja szerezni, (Derűtség) de meg kell próbálni. Sokat emlegetik a kultúrfölényt, én magam is írok róla, de amikor magunk között vagyunk, lássuk be, hogy népünk tudatlan és intelligenciánk közönyös. A városokkal meg vagyok elégedve, nem erről beszélek, mert Szeged autót bocsát rendelkezésre az ásatásokhoz. Kimegyek egyszer egy építkezéshez, hát azt mondja egy jóképű magyar: Tegnap kellett volna jönni, tekintetes úr. Olyan fazekat találtunk, hogy alig bírtam átérni két karral. Háromszor kellett ráugranom, amíg összetört. (Óriási derűtség). És még mondják, hogy a magyar nép nem leleményes. De tanította-e valaki arra a magyar parasztot, hogy kell régiséggel bánni? A nyugati ősrégészek már régészeti felügyelet alá akarják helyeztetni Magyarországot, mert számtalan olyan kérdés van, aminek megoldását csak a magyarországi ásatásoktól lehet várni. A tanító, a pap és a jegyző azonban nem jelentik be a leleteket. Ezek útján kellene a népre hatni, mert vagy hisz nekik vagy fél tőlük. Esetleg lehet, hogy szereti. (Derűtség). De ezeket sem tanította senki, mert az iskolakönyvekből az elejéről mindig kihúzták azt a negyven-ötven sort, ami ezzel foglalkozik, és nem hiszem, hogy ez most másként volna. Azt megtanították, hogy Numa Pompilius mit csinált a barlangban a nimfával, de hogy a cseréppel mit csináljunk, azt nem. (Nagy derűtség). Sándorfalváról bejön egy szegény ember hozzám és elmondja, hogy talált valami sírokat, jelentette is a csendőrségnek. Onnan nem jött értesítés, kimentem. A honfoglalás kori sírok fel voltak dülva. Kérdem a bírót, hogy miért nem jelentette a csendőrség, holott van telefonja. Volt itt csendőr uram, de azt mondta, hogy ezek régebben vannak agyonütve, nem tartozik az ő hatáskörébe. (Viharos derűtség). – A szövetségnek kellene lépéseket tenni, hogy a kultuszminiszter rendeletileg ajánlja a középiskolák figyelmébe, elsősorban a tanítóképzők figyelmébe a régészet iránti érdeklődés felkeltését. Talán a madarak és fák napjával lehetne ezt összekapcsolni. Ezt az értekezletet, amelyre most összegyűltünk, én méltattam először a magyar sajtóban. Tudtommal csak száz évvel ezelőtt volt ilyen egységes hangulat, amikor a magyar törvényhatóságok összefogtak, hogy

Kazinczyt ki kell seprűzni az országból. (Percekig tartó derűtség). Azt kívánom, hogy ne csak beszéljünk, hanem cselekedjünk is.

Az illusztris írók beszéde befejeztével melegen ünnepelték az értekezlet tagjai.”¹³

A konferencia résztvevői az értekezlet után megtekintették a Műpártoló Egyesület tárlatát, majd a városháza udvarán Liener Béla fényképfelvételt készített róluk. A képet a DFÚ az első oldalán közölte.

(Móra az ülő sorban balról a harmadik)

Végezetül bankett zárta az értekezletet, amelyet az Angol Királynő Szállóban tartottak. Itt pohárköszöntők hangzottak el. „Móra Ferenc szellemes felköszöntőjében Márk Endrére emelte poharát, aki kedves szavakkal köszönte meg a megemlékezést.”¹⁴

¹³ Móra Ferenc előadása. DFÚ, 1928. okt. 9. 3.

¹⁴ lásd 12. sz. jegyzet

Elmaradt a felolvasás

Löfkovits Arthúr, az áldozatkész ékszerész, a Debreceni Múzeum alapítója, 1927-ben életre hívta a Debreceni Múzeumbarátok Körét. Erről szeptemberben értesítette szegedi barátját, Móra Ferencet, azért is, mert Szegeden Móra már próbálkozott hasonló szervezettel. Móra válaszából kiderül, hogy személyes barátság fűzte Löfkovitshoz és Zoltai Lajoshoz, a debreceni múzeumügyek két spiritusz rektorához. A Kör 1928-ban elhatározta, hogy az akkoriban nagyon divatos „felolvasó-est” formájában előadásokat fog rendezni múzeumi témákból.¹⁵ Első előadónak Móra Ferencet kérte fel, aki 1928. december 5-én keltezett levelében azt válaszolta, hogy az azonnali meghívásnak nem tud eleget tenni, de kérte kollégáját, ne vegye levelét visszautasításnak, csak moratóriumot kért 1929 januárjáig, februárjáig. Löfkovits újabb meghívó levelére Móra 1929. január 9-én írott válaszában így reagált: „Debrecent már erre a hónapra nem szoríthatom be a naptárba. Ellenben február elején már rendelkezésre állhatok.” A debreceniek 1929. február 2-ra ki is tüzték az előadás időpontját, megrendelték a diszvacsorát, az újságok jó előre megkezdték a hírverést.

Móra azonban az utolsó pillanatban váratlanul lemondta az előadást. Január 30-án a következő sürgőnyt küldte Löfkovits Arthúrnak: „Előadás megtartása lehetetlen levél meggy Móra.” A levél valóban megérkezett, amelyben az író Löfkovits tudomására hozta, egy névtelen levélíró arra figyelmeztette, hogy most nem alkalmas az idő Debrecenben múzeumbaráti előadásra, mert a város igazgatóválasztás előtt áll, s az egyik pályázó Löfkovits, aki Móra szereplését a maga melletti korteskedésnek akarja felhasználni. „Soha én olyan városba még el nem mentem, ahol előre tiltakoztak a szereplésem ellen, – igaz, hogy ilyen eset nem történt meg. Ha most megtörtént, s éppen Debrecenben, természetesen az elveimhez képest ehhez igazodom. Se Debrecen belső ügyeibe nem óhajtok belekeveredni, se feltolni nem akarom magam, mint minden irányban elfogulatlan író sem, akiről talán mégis fel lehet tenni annyi ízlést, hogy nem megy oda, ahol ajtót mutatnak neki, holott nem is kéredezkedett be rajta.” Elhatározását megmásíthatatlannak deklarálta, bizonyos Sebestyén kollegája nevében is, aki társa lett volna a felolvasó esten. A névtelen levélíró azonban nem volt hajlandó megnevezni. A Debreceni Múzeumbarátok Köre vezetősége pedig éppen ezt követelte! Haragos irományuk nincs meg a Szegedi Múzeum levéltárban, de fennmaradt a DFÚ-ban: „Kimondhatatlan kínosan érintette a Múzeumbarátok vezetőségét Nagyságodnak úgyszólván utolsó órában közölt lemondása. (...) Mivel egy pillanatig sincsen aziránt kétségünk, hogy Nagyságod ily kultúraellenes, homályos célú, de minden esetre nem tiszta, egyéni értéket szolgáló

¹⁵ HÉTHY Zoltán. *A Debreceni Múzeumbarátok Körének története. 1927–1949.* A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1972, 563–594. Db. 1974. Közli a debreceni múzeum és Móra levelezését.

mesterkedés eszközeül adta magát, felkérjük, hogy közölje velünk annak az egyénnek a nevét, aki Önt lelkiismeretlenül félrevezette...”.¹⁶ Móra két választ is küldött a szemrehányó levélre, egyet személyesen Löfkovitsnak, egyet a Kör elnökségének. Löfkovitsnak tudomására hozta, hogy hat hétre Spanyolországba készül, de ha visszatér, megtalálják még egymást a múzeumbarátokkal. „Kérlek, addig is igyekezz eloszlítani, ami rossz hangulat támadt volna ellenem, s amennyiben módodban áll, köszönd meg nevemben a debreceni sajtónak, hogy az affér alkalmával annyi meg nem érdemelt melegséggel írtak rólam, ami már több a kollegialitásnál. Ami már most a tettest illeti, privátim se mondhatok mást, mint hivatalos válaszomban. Részemről nem lenne úri dolog kiadni, még akkor se, ha esetleg Visky (vsz. minisztériumi személy B. E.) más szempontból nézné a dolgot, és nem tartaná indokoltnak a diszkréciót.” Az elnökségnek pedig így írt: „S ha általában is igyekszem legalább önmagammal szemben rendes embernek látszani, mennyivel inkább kötelességem ez Debrecennel szemben, amelyhez engem néhány látogatásomnak annyi felejthetetlen kedves emléke fűz.” Jó szándékát bizonyítandó, megemlítette, hogy „első szóra kezét adott” Löfkovits Arthúrnak, s honorárium nélkül vállalta volna debreceni fellépését, mert mindig szívesen látták a városban. Mostani szereplése azonban olyan látogatásba keverné, amely nem volna számára kellemes, ezért inkább a szőszegés bűnét választotta, semmint a kellemetlen szituációt. A névtelen levélíró azonban nem volt hajlandó megnevezni.

Az eset feltűnést és visszatetszést keltett Debrecenben. Mindenki találgatta az ismeretlen levélíró személyét. Móra az esetről a legtöbbit a szegedi *Homok-órának* vallott. Világossá vált számára, hogy Löfkovits Arthúr, akit ő ugyan nagyra becsült, nem önzetlenül hívta meg éppen az igazgatóválasztás előtt. Héthy Zoltán, a Kör történetének feldolgozója már a Kör megalapítása mögött is propaganda célokat vélt felfedezni, hiszen már épült a Déri Múzeum, és nyilván való volt, hogy ha Löfkovits igazgatói állását meg akarja őrizni, meg kellett nyernie a közvélemény és a város vezetőségének bizalmát. Tudjuk, vereséget szenvedett, s attól kezdve elfordult a múzeumpártolástól, soha be nem tette lábát a Déri Múzeumba. Az állást Ecsedi István nyerte el. „S ezt anélkül kell megállapítanunk, hogy találgatásokba bocsátkoznánk az ismeretlen levélíró személyét illetően.” – hangzik Héthy Zoltán kommentárja. Móra később sem fedte fel titkát, ami már soha sem lesz hitelesen kideríthető, mert a levél nem található a szegedi múzeum levéltárában. Tény viszont, hogy az író soha többet nem lépett előadói pódiumra Debrecenben.

¹⁶ *Móra Ferenc elmaradt debreceni előadása körül*. DFÚ, 1929. febr. 10. 9.

Móra-darab Debrecenben: Az Aranyszőrű bárány

1931 novemberében az alábbi előzetes jelent meg a *Debreczen* c. lapban: „Az Aranyszőrű bárány debreceni bemutatója. A Csokonai Színház nagy áldozatok árán Móra Ferenc – Kulinyi Ernő – Vincze Zsigmond országos sikerű darabját, az Aranyszőrű bárány c. daljátékot tüzte műsorára. Móra Ferenc, a magyar irodalom kiváló reprezentánsa, a daljáték pedig a zeneszerző elsörendű alkotása, amelyet a fővárosi színházjáró közönség is meleg szeretetében fogadott, és a rádióban is több ízben nagy sikerrel adatott elő. A darab tárgya nem megszokott mindennapi gazdag tartalmával, dallamos zenéjével és fényes kiállításával magas nivójú előadást biztosít. A daljáték előadására, amely f. hó 23-án, hétfőn este 8 órakor lesz, a Debreceni Színpártoló Egyesület és a Debreceni Csokonai Kör tagjai figyelmét külön is felhívja.”¹⁷ Eredetileg három előadást terveztek (november 23, 24, 25) de a közönség érdeklődése még további csökkentett helyáras, illetve ifjúsági előadásokat is lehetővé tett. (november, 26, 29, december 2, 3). A kritikusok, egymásnak némileg ellentmondva, nem lelkesedtek az előadásért, de nem is szedték le róla a keresztvizet. „Nagyon kár- vélekedett a kritikus, hogy Kulinyi Ernő versei stílusban nem találják el a természetes érzések egyszerű és világos kifejezéseit, és emiatt megtörik a darab hangulata. Ebben találjuk a magyarázatát annak, hogy a nagyszerű darab nem tud felmelegedni. Vincze Zsigmond zenéje alaptételeiben gyönyörűen simul a meséhez.” Mégis elismeréssel szólt Sziklay Jenő rendezéséről, a zenekarról és a Patkós Irma-Márkus Lajos kettősről.¹⁸ Szigorúbban ítélt Béber László. „Móra Ferenc szöveggönyvével nincs baj, hiszen ezt a különös zamatú író tehetségének sajátosságai nagyon is képessé teszik arra, hogy mintaszerű magyar daljátékszöveget alkosson. (...) Értékes, stilizált naivitásában megkapó mű az Aranyszőrű bárány szöveggönyve, a magyar népmese szépséges megfinomítása, éppen ezért őszintén sajnálni lehet, hogy színpad technikailag nincs eléggé lerögzítve. (...) Az Aranyszőrű bárány tehertétele a muzsikája. Vincze Zsigmond (...) rutinos karmester, s ez a karmesterrutin rányomja a bélyegét az egész partitúrára, amely azonban erőtlen, halvány, semmi sincs benne a magyar népi zene erejéből, s így stílushasadást is okoz a mű egészén. Nem különbek Kulinyi Ernő dalszövei sem, amelyek sokszor karcolják a fület.” Az előadást mégis becsületos produkciónak minősítette. Dicsérte a zenekart, a színészek közül pedig Halasy Mariskát (Tandariné) és Patkós Irmát. (Királylány).¹⁹ Benyovszky Pál így látta: „Az Aranyszőrű bárány nem teljesen kifogástalan darab, van benne bizonyos stílusbeli egyenetlenkedés, noha Móra a történelmi és mesei elemek briliáns keverésével nemcsak a hatást tudja fokozni, de mindvégig teljessé teszi az illúziót.

¹⁷ Az *Aranyszőrű bárány debreceni bemutatója*. Db. 1931. nov. 22. 8.

¹⁸ kd: *Aranyszőrű bárány*. DÚ, 1931. nov. 24. 7.

¹⁹ (bl) = BÉBER László: *Aranyszőrű bárány*. DFÚ, 1931. nov. 25. 7.

Valószínűnek tartjuk, hogy a hibát Kulinyi Ernő követte el, aki ügyes verselő, de nem igazi költő. Vincze Zsigmond zenéje hamisítatlan magyar muzsika, szívvel, színnel tele. Értékben nem közelíti meg Kacsóh Pongrác zenéjét, de tagadhatatlanul kedves, fülbemászó muzsika.” Az előadást kitűnőnek minősítette, méltatta Sziklay Jenő rendezését, Patkós Irma, Márkus Lajos, Jurik Ica, Halassy Mariska, Kemény László, Várady Pál, Latzko József játékát is. Török Emil dirigálást pedig egyenesen zseniálisnak tartotta.²⁰

Debreceni lapok Móra-nekrológjai

Mórának elsősorban a debreceni múzeumbarátok körében és az újságíró társadalomban voltak hívei, továbbá a harmincas évek egyetemi hallgatói lelkesedtek érte. Korai halála mélyen megrendítette debreceni tisztelőit, amit mindennél jobban bizonyít, hogy két lap (ekkor már csak három napilapja volt a városnak) nemcsak halálhírét közölte, de nekrológokban is leróta kegyeletét. A DFÚ a vezércikk helyén külön méltatást közölt.²¹ Mindkét lap már előző nap hírt adott az író válságos állapotáról, eszméletvesztéseiről, előre vetítve a katasztrófa bekövetkezését. A DFÚ többek között így méltatta: „A szomorú magyar égről lehullott az egyik legragyogóbb, legtisztább csillag. Meghalt Móra Ferenc. (...) kimondhatatlan gyász és veszteség Móra Ferenc halála nemcsak a magyar tudománynak és irodalomnak, hanem a vidéki hírlapírásnak is, hiszen egyik szegedi lap füstös kis szerkesztőségi szobájából ívelt a Parnasszus csúcsáig az útja Mórának, aki élete végéig megmaradt újságírónak. (...) negyven éves volt már, mikor egyik pesti lap szerkesztője felfedezte az egész ország számára.

Fehéredett már a halántéka Móra Ferencnek, mikor a nagyközönség megismerte a nevét, és mintha csak érezte volna, hogy földi útját nem szabta hosszúra a Teremtő (...) Pedig a szikrázó zseni forró mohóságával szerette az életet...

Az újság negyedik oldalán Szegedről keltezett tudósításokban ismerhették meg a debreceni olvasók Móra 1933 nyarán kezdődött rákbetegségének, operációjának, időleges felépülésének, majd rohamos hanyatlásának és szenvedésének történetét. 1933 decemberétől volt ágyban fekvő beteg, „De kínjai között sem hagyta el az írást. Cikkeit pontosan megírta a betegágyán is.” A második jelentés már halálának és temetésének körülményeiről adott számot.²² Ebből tudható, hogy Kiskunfélegyháza nevében Tóth István polgármester búcsúztatta. Ismertette a lap írói pályafutását, a következő napon pedig az első és második oldalon újra közölte Móra egyetlen debreceni vonatkozású kuruc tárgyú elbeszélését, (*Haragos Guti fogadása*) amelyet még 1925-ben írt a DFÚ számára.

---

²⁰ (b. p.) = BENYOVSZKY Pál: *Aranyszőrű bárány*. Db. 1931. nov. 25. 5.

²¹ *Közbeszólás*. DFÚ, 1934. febr. 9. 1.

²² *Meghalt Móra Ferenc*. DFÚ, 1934. febr. 9. 4.

Február 11-én pedig két teljes újságoldalt foglalt el *Messzi keresztapám* c. novellája. (Az újság ritkán, de máskor is közölt egy-egy Móra írást)

A Db. búcsúztatójában röviden felidézte életútját, melynek jutalmául Szeged városa díszpolgárrá választotta, a szegedi egyetem díszdoktorává avatta. Beszámolt betegségének lefolyásáról, hangoztatva, hogy betegágyánál szünet nélkül virrasztottak családtagjai, s több neves ember meglátogatta, közik Gulácsy Irén, a kiváló író.²³

Irodalmi táborozás Móra emlékére

A bölcsészhallgatók Árpád Bajtársi Egyesületének Csokonai vezértörzse 1934. április 15-én a Református Kollégium dísztermében nyilvános irodalmi táborozást rendezett Móra Ferenc emlékére, s hogy az író jelentősége minél világosabbá váljék, a táborozáson sort kerítettek a modern magyar népies nemzeti irodalom tárgyalására is. Móra szellemét így idézték: „ha sorsa úgy hozta is, hogy most kultúrpalotát igazgat, halálos holtáig megmarad parasztnak. Fő problémája élete fogytáig népének sorsa maradt.” Az emléktáborozás programja így festett: 1. Törzsfői megnyitó. 2. Áprily Lajos verseiből szavalt Bartha Katalin. 3. A paraszt a modern magyar irodalomban c. előadást tartott Nánay Béla, lánygimnáziumi tanár. 4. Saját verseiből felolvasott Bakó Elemér. 5. Móra Ferenc c. előadást tartott O. Szabó Mihály. 6. Móra Ferenc Georgikon c. művéből részletet adott elő Némedy Lajos nádor. 7. Törzsfői zárszó.²⁴

Az Ének a búzamezőkről a Csokonai Színházban

Benyovszky Pál ironikusan állapította meg, hogy Móra sem kerülhette el Jókai, Gárdonyi, Mikszáth sorsát. Az ő *Ének a búzamezőkről* c. regényét is dramatizálták, méghozzá a szakmában ismert nevű Góth Sándor és Relle Pál. A darabot Debrecenben is bemutatták, összesen három alkalommal. A debreceni kritikusok egybehangzó véleménye szerint a zseniális mű színpadi változata nem sikerült.

A DÚ kritikusa így látta: „Móra Ferenc tiszta szellemű, ragyogó tollal megírt, a magyar életet és szépprózai stílust csodálatos színekkel képviselő regénye, az 'Ének a búzamezőkről', egyike a nagy író legértékesebb alkotásának, amelyet méltán nevezett el a tanyasi lélek rapszódiajának. A regény történetét, amely 1918-19-ben, a Szeged környéki tanyákon játszódik le, Góth Sándor és Relle Pál ügyes színpadtechnikai rutinnal írták át négy felvonásos színjátékká. Sajnos,

²³ Móra Ferenc meghalt. Db. 1934. febr. 9. 3.

²⁴ Móra Ferenc emléktáborozást rendez a Csokonai törzs. DÚ-Hajdúföld, 1934. ápr. 5. 2; Móra Ferenc emlékünnepe a Kollégiumban, Db. 1934. ápr. 8. 18; Kitűnően sikerült a Csokonai vezértörzs Móra emléktáborozása. DÚ-H. 1934. ápr. 19. 3.

ez az átírás nem egy helyen lélektelenül próbálta megérezéltetni a regényben előmlő, hamisítatlan magyar levegőt. Egyébként maga a darab epika, a színpadon pedig történésnek kell lenni. Az átdolgozott Móra Ferenc-darabnak eme fogyatékoságait a legszorgalmasabb igyekezettel próbálták meg feledtetni a színház művészei, akik közül Mátyás alakját Selmeczy Mihály alakította a tőle megszokott nemes játékművészetével. Szüle személyében Halassy Mariska mutatta meg újra remek emberábrázolását.”²⁵

Benyovszky Pál véleménye: „Sajnos, a dramatizálók nem tudtak lépést tartani az eredeti szerzővel. Különbösen is, az 'Ének a búzamezőkről' egy szélesen fogott, lágyan hömpölygő epikájú regény. Márpedig a színpadon nem epika kell, hanem drámai akció. A darabban nincs színpadi történés, tempója végzetesen lassú, amit még a forgószínpad hiánya is növel. Itt-ott megcsillan Móra ragyogó humora, figuráiban is van élet, sőt kapunk valamit a szegedi tanyavilág levegőjéből is, csak az a hiba, hogy az 'Ének a búzamezőkről' a színpadon is megmarad regénynek. A színháznak kár ilyen felébe sikerült színdarabokkal kísérleteznie és a színészeket esetleg lejáratni. (...) Vitéz Jakabffy Dezső a rendezéssel igyekezett segíteni a színdarab fogyatékoságán, de lehetetlenre ő sem vállalkozhatott. A szereplők a jobb ügghöz méltó buzgalommal játszottak. Az öreg paraszt szerepében Selmeczy Mihály pompás figurájával, ízes humorával és eredetiségével sokszor megnevette a közönséget.” Volt még néhány jó alakítás, de a színészek nem tudták feledtetni a darab gyengéit, így az rövidesen lekerült a műsorról.”²⁶

Thury Levente nézőpontja szerint: „Ami Mórának sikerült, nem sikerült átdolgozóinak, s ráadásul a hadifogoly szerelmek, szibériai szökések, hét országon át való menekülések, éhhalál kockázatok, s más hasonló egyebeknek e melodramatikus vegyületén, ami ez a darab, nagyon is érzik, hogy színész működött közre átalakításán. A csöndes szavú mesélő szép regényéből a színpadra talán azért kerültek oly harsogó hatások, hogy néhol már hatásvadászatok is. Azt viszont már nem lehet megállapítani, hogy a két szerző külön-külön s együtt mennyiben felelős a Móra nemes magyar nyelvbe beszivárgott aszfalt parasztiságokért, vagy hogy nyilvánvaló képtelenségekkel rontják meg a környezetrajzot a tanyaélet nem ismerete miatt. (...) vagy hogy az érzésére szemérmes magyar parasztot érzélgőre rontott melodráma hőssé alacsonyítják (...). Szóval, a társszerzők kísérlete nem sikerült, inkább kompromittálta a nagy mesélőt, a száz jó ízzel átitatott magyar író, és a kitűnő epikust, aki annyira érezte tehetségének elbeszélő színezetét, hogy nem kockáztatta sikerét a színpadért. Mit csinált ebből a darabból Csokonai Színház? Igyekezett.

²⁵ *Ének a búzamezőkről*. DÚ-Hajdúföld, 1935. nov. 10. 14.

²⁶ (b. p.) BENYOVSZKY Pál: *Ének a búzamezőkről*. Db. 1935. nov. 10. 7.

Az előadáson nem sokat segíthetett a rendező keze, amelyről a felelősséget sokban leveszi, hogy tévedéseiben a pesti előadás befolyásolta bizonyára.²⁷

Meg kell emlékeznünk még egy Móra bemutatóról, habár ez amatőr előadás volt. A Debreceni Zenede 1938. december 18-án karácsonyi gyermekkórusok és gyermekköszöntők, karácsonytáji népszokások és népénekek, valamint betlehemes játékok bemutatására vállalkozott eredeti szövegekkel, dallamokkal, népviseletben. A műsor III. részében egy gyerekcsapat bemutatta Móra *Betlehemesek* c. játékát az 1914-es eredeti kézirat alapján. Az ünnepség négysoros mottóját is Móra gyűjtéséből választották: „Jézuska két szöme nyílik, nyiladozik stb”.²⁸ A kézirathoz minden bizonnyal dr. Baranyi János igazgató révén jutott a zeneiskola. Dr. Baranyi a zongoraművész és kiváló zenepedagógus ugyanis Szegedről került Debrecenbe, s minden jel szerint közvetlen kapcsolatai voltak magával Mórával és családjával.

Függelék

Az alábbiakban igyekeztünk tipográfiai hűséggel közölni Ferenczy György debreceni újságíró Mórával készített interjút, mely a Debreczen c. napilap 1928. október 9-ei számának 6. oldalán jelent meg teljes oldalon. Ferenczyről annyit tudunk, hogy Erdélyből települt át Debrecenbe. A címet és az alcímet dőlt betűvel, a szalagcímet álló betűvel jelöltük, egyébként igyekeztünk az új-ságcikket reprodukálni.

Móra Ferenc huszonhét évvel ezelőtt Debrecenben szerepelt először a nyilvánosság előtt

Majdnem Szeged kapta hét évvel ezelőtt a Déri Múzeumot – A nagy magyar író és a kiváló muzeológus a Csokonai szobrot tartja a legszebb magyar szobornak – „Azt hittem, hogy az igazgató úr olyan hosszú szakállas, százesztendőös jövendőmondó” – A legmagyarabb író debreceni emlékei

Éjszakai interjú Móra Ferencsel, az Arany Bika szálló üvegtermében, tánc, cigányzene és jó bor mellett

Az *Arany Bika* szálló emeleti termében hosszú, felterített asztal várta a vidéki városok kulturális összejövetelének

Debrecenbe kiküldött delegátusait. Ismerkedési vacsorát rendezett a város a vendégek tiszteletére, amelyen szép szám-

mal vettek részt a Dunán inneni városok polgármesterei és vezető tisztviselői. Közöttük ott ült egy őszülő hajú, piros

arcú férfi: Móra Ferenc az ünnepelt magyar író, a Szegedi Múzeum igazgatója. Móra Ferenc neve már a legjobb csengé-

²⁷ THURY Levente. *Ének a búzamezőkről. Móra Ferenc regénye után irták Góth Sándor és Relle Pál.* DFÚ, 1935. nov. 10. 9.

²⁸ Debrecen Szabad Kir. Város Zeneiskolájának Évkönyve az 1938/39. tanévről. Szerk.: dr. BARANYI János. 43–44.

sű nevek egyike mindenütt, ahol magyar könyvet és magyar újságot olvasnak. Írásaiban a legnagyobb tökéletességgel és művészi kézzel rajzolja az alföldi, de különösen a Szeged vidéki parasztot, minden alakja él és azoknak minden szava maga az élet.

Vacsora közben megigérte már, hogy szakít egy órát magának és nyilatkozni fog a DEBRECEN olvasóközönsége részére. Ahogy vége volt a pazar menünek, és dr. *Vásáry István* polgármester helyettes elmondotta beszédét, odaszólt hozzám az öreg: Gyere öcsém, menjünk le az étterembe és ott egy pohár bor mellett elbeszélgetünk.

Az üvegteremben ez alatt vígan állott a tánc. Kiss Béla zenekara jó talpalávaló nótákat játszott, és emelkedett volt már a hangulat, amikor beléptünk. Az öreget meglepte e fényes helyiség és a zajos élet, s meg is jegyezte: Ilyen vidáman éltek ti itt Debrecenben? Egész fővárosi kép ez itt a szemünk előtt.

Letelepedtünk az egyik asztal mellé. Bort hozott a pincér és *Móra Ferenc*

beszélni kezdett. Szavainak különös csengése, behízsgó orgánuma valósággal lekötötte a hallgatót, és észre sem venni, hogy közben „szögediesen” mondja az e betűt. Csupa ötlet, szípkázó szellemességek és eredeti élcek fűszerezik minden mondatát. Az ő szellemességei, viccei azonban ne a nagyváros erőltetett humorából, hanem a magyar földből, a magyar nép lelkéből fakadnak.

Debreceni emlékei fölül érdeklődöm, mire Móra Ferenc a következő választ adta: – Debreceni emlékeim nemigen vannak. 1901-ben jártam itt először, akkor még mint egyetemi hallgató, és annyiból nevezetes nekem ez a dátum, mert itt *Debrecenben való szereplésem volt életemnek első nyilvános szereplése*.

A budapesti egyetemi körnek voltam akkor az elnöke, és egy diákgyűlésre jöttem le Debrecenbe a budapesti körmek a képviselőjében. Ez egyébként is emlékezetes dátum marad az életemben, mert akkor neveztek ki a dunántúli Felsőölvőre segédtanárnak, és azzal ért véget budapesti életem.

A debreceni diákkongresszus részleteire már nem tudok visszaemlékezni, azt azonban tudom, hogy én mondtam a prológot, amit a vonatban írtam meg. Ez volt egyébként életemnek leghosszabb utazása, mert este utaztam el Budapestről, reggel megérkezve Debrecenbe kimentem a nagyerdőre, és ott barangoltam mindaddig, míg a kongresszus megkezdődött. Annak végétével felültem a vonatra, és egyenesen Felsőölvőre utaztam, befejezve a budapesti életet, kezdődött a vidék, aminek azóta sem lett vége.

Debreceni impresszióim akkor alig voltak, mindenestre feltűnt azonban nekem, a katolikusnak, a város kifejezetten protestáns jellege.

Most jut eszembe még valami: *a Csokonai szobor*. Azt tartom a legszebb magyar szobornak, beleértve a szegedieket is, sőt talán még a nagy-magyarországi szobrok között is az első helyen áll. Ennek magyarázata, hogy *nem szeretem a pártos szobrokat, mint ahogy semmiben sem bírom a pártoszt*. A mi szobrainknak pedig éppen ez a legnagyobb hibája, mert

pártos nélkül magyar szobor elképzelhetetlen. A Csokonai szoborban ez nincs meg, és ha van is valami, akkor az kedves, naiv pártos, nem pedig a magyar szobrok harsogó pártosa.

A DEBRECENI ELŐADÁS

Másodszor Debrecenben ezelőtt három évvel voltam, amikor előadást is tartottam. Most, hogy ismét itt vagyok, nagyon kellemesen érintett, amikor hallottam, hogy *a debreceniek azóta is sokat emlegetik itteni szereplésemet*. Nekem is nagyon emlékezetes az a nap, mert ez előadásaim és nyilvános szerepléseim elejére esik. Azóta lettem olyan nagy legény, hogy szeptembertől ápriliséig alig vagyok odahaza, és nincsen olyan szombat és vasárnap, amikor ne lenne előadásom. – Nagyon meghatótt, hogy akkor a város fogata várt az állomáson, és mint valami nevezetességet fogadtak. Még szokatlan volt nekem a taps, az ünneplés, és nagyon furcsán éreztem magam, amikor négyszer-ötször visszahívtak a pódiumra, és addig nem szűnt meg a taps,

amíg vissza nem tértem, és kénytelen voltam egy félórás ráadást adni.

A SZÁZESZTENDŐS JÖVENDŐ-MONDÓ

Utána vacsora következett. Egy debreceni szépasszony mesélte ott, hogy nagyon megleptem őt, amikor a város kocsján meglátott. *Azt hittem – mondotta – hogy az igazgató úr egy olyan hosszú fehér szakállas százesztendősi jövendőmondó. Annyit emlegette írásaiban az öregséget, hogy nem is gondolhattunk mást.* – A közönség tehát ilyennek képzelte írásaim után – folytatta Móra Ferenc, – azt hitték, hogy százesztendősi vagyok, és akkor derült ki, hogy csak 80 éves vagyok.

A DÉRI MÚZEUM

A Déri Múzeum került ezután szóba. – Majdnem mihozzánk került Szegedre – jelentette ki a nagy magyar író. – Czákó Elemér helyettes kultuszállamtitkár, aki a múzeumügyeknek volt a vezetője a kultuszminisztériumban, 1921-ben vagy 22-ben egy alkalommal Pekár Gyulával és több íróval együtt Szegeden járt. *Írói minőségben voltam velük,* amikor este

Czákó elmondotta, hogy a minisztériumban átvette a múzeumügyeknek a vezetését, és hosszasan fejtegette, hogy *meg akarja reformálni a vidéki múzeumokat. Azt akarja, hogy a vidéki múzeumok a felnőttek iskolái legyenek,* és egy éjszakán keresztül fejtegette, hogy miként képzel el egy modern múzeumot. Áhitattal hallgattam, – mármint az egy vidéki múzeum igazgatójához illik – a helyettes államtitkár érdekes előadását, aki nemcsak elméleti szempontból, hanem gyakorlatilag is egyike a legkiválóbb magyar muzeológusoknak. Megállapodtunk abban, hogy reggel 8 órakeres és megtekintni a szegedi múzeumot. Én kilencre vártam és pontosan meg is jelentem a múzeumban. Legnagyobb meglepetésemre az államtitkár urat már ott találtam, aki egy órával hamarabb jött, és megtekintette azalatt az egész gyűjteményt. Amikor összetalálkoztunk, a kitarja karjait és megölelt. – Te ember – mondotta – szó nélkül túrted tegnap, hogy én elmondjam, miket terveztem, hogyan akarom meg-

valósítani a tanító-múzeumot, a felnőttek iskoláját, és egy szót sem szóltál, hogy *te már régen megcsináltad itt Szegeden azt, amiről én csak álmodtam eddig: a tanító-múzeumot.* Ha én egy héttel hamarabb ismertem volna a szegedi múzeumot, akkor *ti kapitátok volna meg a Déri Múzeumot, aminek az elhelyezése rám volt bízva. Sajnos azonban már odaigértem Debrecennek.* – Így tehát csak egy csepp hija, hogy nem Szegedre került a debreceni Déri Múzeum. Most pedig azt hallo, a debreceniek azt mondják, hogy sajnos ők kapták meg a múzeumot, mert amint értesültem, nagy áldozatokba került Debrecen városának a múzeum és annak fenntartása.

A DEBRECENI ÖSSZEJÖVETEL

Hogy érzem magam Debrecenben? Még eddig nagyon jól. Igaz, hogy egy súlyos meglepetés ért. Amikor megérkeztem és elszállásoltak, egy debreceni barátom a következőt mondta nekem: – Feri bátyám, nem akartam elrontani az éjszakádat, de mégis meg kell mondjam, hogy holnap te vagy a

múzeumi könyvtárügyek előadója. – Váratlanul ért ez a tisztesség, mert csak itt értesültem róla, azért az estemet nem rontotta meg, és remélhetőleg az éjszakámat sem fogja elrontani.

– *A debreceni összejövetelnek minden esetre nagy jelentőséget tulajdonítok. A vidéknek eddig első és utolsó összefogása az volt, amikor a vármegyék Kazinczyt 100 évvel ezelőtt ki akarták ebrudalni, mint a magyar nyelv megrontóját.* – Ez volt eddig a vidék egyetlen összefogása, és ezek az előzményei mai kísérletnek. S ha most nem is valósul meg az, amit terveznek, fejleményei és következményei biztos lesznek. A lavinát is csak meg kell indítani, és előre sohasem lehet tudni, hol áll meg. Így vagyunk ezzel is. Kezdeményezni kellett, a kezdeményezés megtörtént, a többi a jövő dolga.

– *Az egész akcióról különben úgy értesültem, hogy Hódmezővásárhely koponyákat csomagoltam, amikor az egyik vidéki lapban – amibe éppen az egyik csondarabot akartam becsomagolni – egy érdekes cikket fedez-*

tem fel, ami a vidéki városok kulturális összefogásával foglalkozott. Hazaérkezve Szegedre, amikor én voltam soros, erről a rendkívül nagyjelentőségű tervről irtam vezércikket, ami ha most nem is valósul meg, az idő azonban okvetlenül el kell hozza a kiteljesülést. Kitarás kell

hozzá, és ha összefogunk, akkor meg is tudjuk majd valósítani.

Az interjú ezzel véget is ért. Barátságos borozgatás közben a tisztántúli viszonyokról érdeklődött. Minden érdekelte: újságírás, irodalom, színház, művészet, gazdasági kérdések. Közben meg-

megnézte az előttünk elsuhanó táncospárokat. Ezek is érdekelték. Majd megszólalt: Mennyi szép nő van Debrecenben! Ezt már a múltkor, a felolvasásom alakalmával is tapasztaltam, s a ma csak megerősít ebben.

Sok érdekes dolgot, epizódot mesélt el életéből Móra

Ferenc, aki az utóbbi néhány év alatt a magyar irodalom legnagyobbjai közé emelkedett. Csupa szín, kedves visszaemlékezés, csupa szív, szeretet és jószág sugárzik minden szavából. Közvetlen, lebilincselő egyéniség, *akit azért szeret mindenki, mert ő is mindenkit szeret.*

ENDRE BAKO

Die Kontakte von Ferenc Móra zu Debrecen

Die Studie legt die Kontakte von Ferenc Móra und der Stadt Debrecen dar. Der prominente, in Szeged lebende Schriftsteller hielt drei Vorträge in Debrecen. Zum ersten Mal tat er es 1901, als er noch Student war. Diesen Vortrag hat aber der Verfasser der Studie nicht gefunden. Ihm stand um so überreichliches Material über die Vorträge aus den Jahren 1925 und 1928 zur Verfügung. 1925 hielt Móra in der Musikschule einen erfolgreichen Vortrag. 1928 nahm er als der Delegierte von Szeged an der Konferenz der Provinzstädte diesseits der Donau teil, an der er über die Angelegenheiten der Museen referierte. Die Studie reproduziert Móras geistvollen Bericht anhand des damaligen Zeitungsberichtes und legt ihm noch das Interview bei, das der Journalist György Ferenczy mit Móra anlässlich der Konferenz führte. Móra wurde auch 1929 in Debrecen erwartet, sein Auftritt war schon angekündigt, er sagte aber seinen Vortrag unversehens wegen eines anonymen Briefes ab. Er wollte nämlich die Wahl des Museumdirektors mit seiner Autorität nicht beeinflussen. In Móras Leben und nach seinem Tod führte das Theater Csokonai dramatisierte Móra-Stücke auf, die die lokalen Kritiker für unwürdig hielten, sie kritisierten aber nicht den Autor, sondern die Bühnenarbeiter. Sein Tod machte auch Debrecen sehr tief betroffen. Die zitierten Dokumente bestätigen überzeugend, dass man Ferenc Móra in Debrecen schwärmend lieb hatte.

SZABADI ISTVÁN

**„REGNUM AD SUMMUM FELIX, SI SUB ALIO FORET LOCO....”
Marcello Squarcialupi olasz humanista levele Erdélyből**

Az Erdélyt is megjárt olasz származású Marcello Squarcialupi neve nem teljesen ismeretlen a magyar irodalomtörténet előtt, noha nem is tartozik a gyakran idézett szerzők közé. Sokszínű munkásságából magyar nyelven tudomásom szerint egyedül Waczulik Margit közölt szemelvényeket 1984-ben megjelent kötetében, a „Táguló világ magyarországi hirmondói XV–XVII. század” című válogatásban.¹ Itt a „De coeli ardore”, azaz az „égbolt égéséről” írt kis műből találunk néhány részletet, a névmutató pedig rövidke adatsort közöl a szerző életéről: „Itáliai humanista, orvos. Padovában tanult. Antitrinitárius nézetei miatt el kellett hazájából menekülnie. Báthory István erdélyi fejedelem orvosa lett. Erdélyből valószínűleg a jezsuiták miatt kellett távoznia”.² Ebben a könyvében Squarcialupi a sarki fény néven ismert jelenségről ír, ennek során utal egy Baselben, 1580-ban megjelent munkájára is.³ „Nézetünk szerint ezek nem Isten fényjelekkel nyilvánított fenyegetései, s az ember nem állíthat semmit az Istenség szándékáról és terveiről, hacsak az nem kifejezetten az égből származó jövendőlés. Mivel túlságosan sokat merészelő asztrológusokkal és kevésbé tanult teológusokkal már sokat vitatkoztam, s a csodákról sokat írtam az ebben az évben Bazelben megjelent, az üstökösről szóló könyvemben, nem kell most mindent megismételnem... Összefoglalva azt mondhatom: természetes jelenség volt az, amit láttunk, és nem csodajel. Úgy vélem, kimutattam, hogy megvoltak a maga jelen és előző okai, megvolt az anyaga, a létrehozója, a helye és az alkalmas időpontja”.

Squarcialupi neve nem került be lexikonainkba egészen az Új Magyar Irodalmi Lexikon megjelenéséig, amelyben Balázs Mihály és Waczulik Margit írta szerzőnkéről a szócikket.⁴ Innen megtudhatja az érdeklődő olvasó, hogy az illető valószínűleg Toscanában született, mindenestre egy Piombino nevű településen, hogy melyik esztendőben, azt nem lehet tudni. Elsősorban természettudós-ként és orvosként tartja számon a szócikk, és közli róla, hogy Padova neveltje volt.

¹ *A táguló világ magyarországi hirmondói*. XV–XVII. század. Válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta WACZULIK Margit. Budapest, 1984. 117–121.

² WACZULIK i. m. 523.

³ *De cometa in universum, atque de illo qui anno 1577 visus est*. In: *De cometis dissertationes novae*. Basel, 1580.

⁴ *Új magyar Irodalmi Lexikon*. Főszerk. PÉTER László. Budapest, 2000. 1984.

A padovai neveltetés valóban visszatükröződik a fentebb idézett részletben is, hiszen közismertek az olasz egyetem szellemisége és célkitűzései: a valóság feltárásának elsődleges fontosságát, a tudományos ismereteknek a hagyományos félreértésektől való megtisztítását kiemelten kezelték. Ha mindez a történettudomány területére vonatkozik, akkor elsősorban a görög és latin nyelvű auktorok, források ismeretére és tiszteletére való nevelést jelentette, komoly vitákat a történetírás módszereiről és forrásairól, a történelmi korszakok értékeléséről. Így kerülhetett ki a 16. századi magyar történetírás elitje Padovából: Brodarics István, Forgách Ferenc, Szamosközi István, Istvánffy Miklós, Verancsics Antal, Brutus János Mihály, Kovacsóczy Farkas, Zsámboky János.⁵ Ha pedig a természettudomány, az orvostudomány területét nézzük, a Padovában oktató Vesalius és Galilei közvetlen vagy második generációs tanítványai között találjuk a már említett Zsámbokyt, aki történetírói tehetségét és orvosi gyakorlatát ötvözi filozófusokat és orvosokat bemutató *Icones* című munkájában, továbbá az orvos-botanikus Purkircher Györgyöt, Kőrösi Fraxinus Gáspárt, Balsarati Vítus Jánost, de ide sorolhatjuk a kiváló filológus Dudith Andrást is, aki természettudósként értekezett a Squarcialupi műveivel kapcsolatban már említett, 1577-ben felbukkant üstökösről, megemlíthetjük Jordán Tamást és Jeszenszky Jánost. Squarcialupihoz visszakanyarodva, de az előző személyekre is utalva ki kell emelnünk, hogy a reformáció századában természetesen módon szinte mindannyian belesodródtek a kor teológiai vitáiba is. Padova légkörére a tudás és a gondolat szabadsága volt a jellemező, neveltjei is, akár a régi akár valamely új hit tanításait követték, szabadon fejtették ki gondolataikat, sokszor ennek az életútjukra ható következményeire való tekintet nélkül. Kőrösi Fraxinus a lutheránus Nádasdyak pártfogoltjaként működött, Balsarati Vítus a helvét irányt követő sárospataki lelkész és orvos, Jeszenszkyből Wittenbergben lett professzor, Dudith a tridenti zsinaton még a katolikus egyház képviselője, pár év múlva Boroszlóba vonult vissza, a reformáció állt érdeklődése előterében és állítólag vonzódott az antitrinitárius tanokhoz. Marcello Squarcialupinak már Itáliát is antitrinitárius volta miatt kellett elhagynia, ekkor Svájcba menekült, innen került 1580-ba Erdélybe.

Az erdélyi antitrinitarizmus mai kiváló kutatója, Balázs Mihály nem egy munkájában természetes módon megemlíti Squarcialupit, nem véletlen talán, hogy az Új Magyar Irodalmi Lexikonba is bekerült végre az olasz orvos neve, ahogy említettem, Balázs és Waczulik jegyzésében. Persze az erdélyi művelődéstörténet nem egy kutatója már korábban számon tartotta Squarcialupit: Holl Béla még 1969-ben, az erdélyi természettudományos világszemlélet kialakulásáról értekezve nyilván kiemelt szerepet szán neki,

⁵ SZABADI István: *Humanista toposzok Erdély első földrajzi leírásaiban*. In: *Studia Litteraria* XXXII (1994). Debrecen, 1994. 31–42.

Jakó Zsigmond a szebeni latin betűs könyvnyomtatást tárgyalva, Holl Béla említett tanulmány alapján állapítja meg: „Szeben officinája két kiadványával a XVI. századi Erdély természettudományos művelődése előbbreviteléhez is hozzájárult. Sebastian Pauschner doktor 1530-ban megjelentetett értekezése a pestis elleni védekezésről – amint láttuk – az országunk területén nyomtatott első orvosi munka. Nem kisebb a tudománytörténeti jelentősége annak az értekezésnek sem, amelyet Marcello Squarcialupi, Báthory Kristóf fejedelem (1576–1581) olasz udvari orvosa és a trónörökös Báthori Zsigmond nevelője adott közre az Erdélyben 1580. szeptember 10-én észlelt sarki fényről. A hazájából szélsőségesen racionalista vallási nézetei miatt száműzött humanista tudós a modern természettudomány úttörőinek köréhez tartozott, és az arisztotelészi természet-szemlélettel szakítva, maga is új utakat keresett. Ebben az egyidejűleg Krakkóban szintén közzétett dolgozatában Squarcialupi igyekezett megmagyarázni az észlelt érdekes természeti jelenséget. Munkája, a források és folyók eredetéről Kolozsváron kiadott értekezésével együtt az újkori természettudományos világszemlélet kialakítása felé törte az utat Erdélyben.”⁶ Jakó Zsigmond sorai sokkal többre értékelik Squarcialupi személyét akár az erdélyi művelődéstörténet szempontjából ahhoz képest, hogy a magyar szakirodalom alig tesz említést róla.

Balázs Mihály szócikkében a Waczulik Margit és Holl Béla általam is idézett írásaira való utaláson kívül külföldi, olasz szakirodalmat ad meg tájékoztatóul. A vonatkozó irodalomból meg kell említenem Pápai Szabó György írását, aki a szintén padovai peregrinus Gyulai Pál és Marcello Squarcialupi kapcsolatáról értekezik egy tanulmányában⁷, illetve korábbi, Abafáji Gyulay Párról szóló kötetében többször utal a fentebb említett tanulmány fő témájára: Gyulay Pál szoros kapcsolatban állt Squarcialupival, és döntőbíróként vett részt annak varsói, Simonius Simonnal folytatott vitájában.⁸ Ezen túl tudomásom van Claudio Madonia két frissebb munkájáról⁹, valamint használhatjuk a német Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikont, itt Erich Wencker külön szócikket szentel az olasz humanistának¹⁰, a Wencker által megadott irodalomjegyzék lenyűgöző.¹¹ Újabb forrásaink közt kell említeni Jan Andrea Bernhard

⁶ JAKÓ Zsigmond: *Szeben latin betűs könyvnyomtatása a XVI. században*. In: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1977. 191.

⁷ PÁPAI SZABÓ György: *Gyulay Pál és Marcello Squarcialupi*. In: Collectanea Tiburtiana. Szeged, 1990. 185–189.

⁸ SZABÓ György: *Abafáji Gyulay Pál*. Budapest, 1974.

⁹ Claudio MADONIA: *Marcello Squarcialupi tra Poschiavo e Alba Iulia*; in: Riforma e Società nei Grigioni, a cura di A. Pastore, Milano 1991. Marcello Squarcialupi; in: „Bibliotheca Dissidentium”, XVI, Baden–Baden & Bouxwiller 1994.

¹⁰ *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Band X. (1995) 1083–1085. hasáb

¹¹ A. VERESS: *Fontes rerum Transsylvanicarum. Epistolae et Acta Jesuitarum Transsylvanicae temporibus principum Bathory (1571–1613)*. Bd. I. Wien, 1911; – K. ESTREICHER:

munkáját, aki a svájci olasz Rosius a Porta életől szóló monográfiájában több helyen említést tesz a korábbi olasz emigránsok között Squarcialupiról is.¹² Ugyanígy nem régen látott napvilágot Kénosi Tőzsér János és Uzoni Fosztó István munkája, az erdélyi unitárius egyház története, ennek is az első kötete. Persze nem modern munkáról van szó, még ha csak 2002-ben jelenhetett meg nyomtatásban, és 2005-ben vehettük kezünkbe magyar nyelven. A 18. század utolsó harmadában készült a kézirat, s az erdélyi unitáriusok megkülönböztetett tiszteletben tartották mindig is. Lapjain olasz orvosunk is gyakran szerepel, hol mint Sozzini levelezőtársa, aki Jacobus Paleologus haláláról emlékezik meg¹³, hol a különböző római pápák áldozatai között tűnik fel („ezek voltak azok, kik ezen emberek vért ontották, s ezek szomorú sorsának tanúi lehetnek akár Paleologus, akár Biandrata, akár Paruta, akár Squarcialupi, akár Sozzini és több más olasz és spanyol”).¹⁴ De helyet kap a „híres férfiak” között is¹⁵, azaz a kötethez csatolt biográfiai függelékben.

Bibliografia Polska XXIX, 1933, 145; – Pierre COSTIL: *André Dudith, humaniste hongrois*, Paris, 1935; – Delio CANTIMORI: *Eretici italiani del Cinquecento*. Firenze, 1939. – L. THORNDYKE: *A history of magical and experimental science*. London, 1941 – Amedeo MOLNÁR: *M. S. et l'Unité des Freres Tcheques*. in: Bollettino della Societa di studi valdesi 76, 1956, 3–20; – George H. WILLIAMS: *Anabaptism and Spiritualism in Poland and Lithuania*, in L. Chmaj (ed.): *Studia nad arianismem*. Warszawa, 1959, 246 – George H. WILLIAMS: *The Radical Reformation*. Philadelphia, 1962. 699 – Mario Emilio COSENZA: *Dictionary of the Italian Humanists*. Bd. IV. Boston, 1862. 3312 – Paul Oskar KRISTELLER: *Iter Italicum*. Bd. II. London/Leiden, 1967. 225 – Paul Oskar KRISTELLER: *Iter Italicum*. Bd. IV. London/Leiden/New York, 1989. 70b; – Domenico CACCAMO: *Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558–1611)*. Firenze/Chicago, 1970; – Massimo FIRPO: *Alcuni documenti sulla conversione al cattolicesimo dell'eretico lucchese Simone Simoni*, in: *Annali della scuola normale superiore di Pisa* 4, 1974, 1491–1496; – Massimo FIRPO: *Antitrinitari nell' Europe orientale del '500. Nuovi testi di Szymon Budny, Niccolo Paruta e Jacopo Paleologo*. Firenze, 1977 – Massimo FIRPO: *Salvatore Caponetto, Aonio Paleario (1503–1570) e la Riforma protestante in Toscana*, Torino 1979. – Giampaolo ZUCCHINI: *Un eretico italiano tra i Grigioni e la Transilvania*, in: Giampaolo ZUCCHINI/Valerio MARCHETTI, *Le regole del gioco e l'eresia*, Bologna 1981; –, Giampaolo ZUCCHINI: *Per la ricostruzione dell'epistolario di M. S. Alcune lettere inedite dai Grigioni (1586–1566)*, in: *Antitrinitarianism in the second half on the 16th Century*, ed. Róbert DÁN and Antal PIRNÁT, Budapest/Leiden, 1982. 323–340; – Manfred E. WELTI: *Kleine Geschichte d. italienischen Reformation*. SVRG 193. Gütersloh, 1985;

¹² Jan-Andrea BERNHARD: *Rosius a Porta (1734–1806). Ein Leben im Spannungsfeld von Orthodoxie, Aufklärung und Pietismus*. Zürich, 2005.

¹³ KÉNOSI TŐZSÉR JÁNOS-UZONI FOSZTÓ ISTVÁN: *Az erdélyi unitárius egyház története I.* (Ford. Márkos Albert) A bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. Kolozsvár, 2005. 560.

¹⁴ KÉNOSI-UZONI i. m. 676.

¹⁵ KÉNOSI-UZONI i. m. 587.

Erdélyben eléggé ismert Berzeviczy Mártonnal való kapcsolata¹⁶, Binder Pál Berzeviczy Mártont dicsérendő a vele szoros viszonyt fenntartó Squarcialupit „az erdélyi művelődés jeles képviselőjeként” aposztrofálja.¹⁷ Berzeviczyvel való kapcsolatára utal az az ajánlás is, amit Squarcialupi Kovacsóczy Farkasnak „De administratione Transylvaniae Dialogus” című munkája¹⁸ elé illesztett és Berzeviczinek mint patrónusának címzett. Squarcialupi az ajánlásban mint a munka kiadásának szorgalmazója tűnik fel, olyan emberként, aki Erdély korabeli szellemi elitjéhez tartozik. Nem mellékes számunkra, hogy milyen képet kapott az olasz orvoson keresztül az a szélesebb, európai tudós közösség, amelynek nem egy tagjával folyamatos levelezésben állott Squarcialupi. Ebbe a körbe tartozott Wencker bibliográfiája szerint Dudithtól Simoniusig a kor természet-tudósainak a java (Tycho Brache is számon tartotta Squarcialupit), valamint Bullingertől Fausto Sozzinoig a reformátorok jó része.

Ehhez az elithez tartozott az a padovai neveltetésű Theodor Zwinger professzor¹⁹, akinek levelezését volt alkalmam Baselben tanulmányozni. Számos levél írt Zwingernek Squarcialupi, ezek egyikéhez a címzett ezt írta: *historica pulchra*, azaz szép történeti tárgyú levél. Érdemes hosszabban idézni ennek az 1583-ban kelt levélnek a tartalmát, hiszen átfogó képet ad a korabeli Erdély anyagi és szellemi viszonyairól, nemzetiségeiről, politikai berendezkedéséről egyaránt.²⁰

Bevezetesként a levél írója utal az üstökösről megjelent munkájára, Dudithnak a megjelenésben játszott szerepére, tanúja lehetünk a svájci zwingliánus teológussal, Erastussal való kapcsolatának, és Kovacsóczy iránti tiszteletének: *mei libelli adhuc premuntur et latitant, excepto ut scis, Cometa, quem etiam Dudithii suasu publicavi. Semper aliquid mearum sordium abstergeo: ita me hodie hesternae diei pudet. Paravi, iam est annus, multa Erasto, quem virum semper honoris causa nominabo. Neque tantum illi respondi, sed, plurima praeter hominis opinionem, examinavi. Laudant viri in utraque aula praestantes. Et ex aliis magnus regni Cancellarius et praeses Couaczioczius Ungarus, doctissimus acutissimus, eloquentissimus, atque (quod iure miremur) in summa auctoritate modestissimus, ut aemulum Dudithii dicas, ad immortalem gloriae palmam. Nondum tandem librum Erasto misi, neque ipso Dudithio, quamvis flagitante. Causa una illa est, quoniam in mea alacritate*

¹⁶ Utazások a régi Európában. Peregrinációs levelek és utinaplók (1580–1790) Válogatta, előszóval és jegyzetekkel ellátta BINDER Pál. Bukarest, 1976.

¹⁷ BINDER i. m. 16.

¹⁸ *De administratio Transylvaniae Dialogus*. Claudiopoli, 1584.

¹⁹ Theodor Zwinger (1533–1588) svájci tudós, bázeli orvosprofesszor, padovai tanulóévek után 1548-ban lett a bázeli orvosi fakultás tanára, de 1565-től görög nyelvet, 1571-től etikát, 1580-tól elméleti orvostant is tanított. Kiadta az *Encyclopaedia Theatrum Vitae Humanae* (1565, 1571, 1586, 1604) című alapvető munkát.

²⁰ Jelzete: Universitätsbibliothek Basel Fr. Gr. Ms II. 26. Nr. 403.

(ridebis celeritatem senilem) tamen iuvat constari. (A könyveim mindeddig rejtőzködnek és lappanganak, kivéve a Cometát, ahogy te is tudod, amelyet többek között Dudith rábeszélésére adtam ki. Mindig valamelyik piszkomat takargatom: így ma a tegnapi napot szégyellem. Előkészíttem, már van egy éve, sok mindent Erastus részére, akit mindig a nagy tisztelettel emlegetek. Nemcsak válaszoltam neki, hanem, az emberi véleménynél sokkal messzebb menve, vizsgálatot is tartottam. Dicsérik mindkét udvarban a jelenlévők. Többek között az ország nagy kancellárja és előljárója, a magyar Kovacszóczy, aki igen képzett és éles elméjű, igen ékesen szóló és igen visszafogott a hatalom gyakorlásába, úgyhogy mondhatod reá, hogy dicsősége vetekszik Dudith halhatatlan tiszteletével. Nem küldtem el tehát Erastusnak a könyvet, sem Dudithnak, bármennyire is nyüstitől. Egy oka van annak, mert szárnyalásomban (nevetni fogsz az öreges gyorsaságomon) mégis örömet okoz megmaradnom).

Squarcialupi ezután tér rá Erdély bemutatására: *Summa est in hoc regno rerum omnium copia atque nobilitas. Sexdecim carnis unciae centesima taleri parte, tritici saccus Basiliensis quadrante : saccus autem avenae tredecima, decima etiam parte. Et maior hoc anno vilitas expectatur. Magnum vini vas, boni, quanti sunt, quae vestris plaustris vehuntur, octo vel decem taleris.....sal fossile perlucidum, candidum, acre, excellens multis in locis... Quid quovis, nihil hac terra feracius, nihil amoenius. Regnum ferme rotundum, a cuius centro ad limites tertio vix die perveniunt. In ambitu Alpes, in medio mira varietas. Sunt sylvosi montes... amoenae atque flexuosae et irriguae fluminis valles ... vinetis amplissimis spectabiles et speciosi.* (Ebben az országban hatalmas mindenféle javaknak a bősége és előkelősége. A hús a tallér tizenhatodába kerül, egy bázeli zsák búza a tallér negyede: egy zsák zab pedig tizenharmad, avagy tized része. Ráadásul ebben az évben még bővebb termés elé nézünk. Nagy, derék borosedény, annyi, amennyit a ti szekereitek szoktak szállítani, nyolc vagy tíz tallér... a kőso fényes, fehér, kemény, sok helyen kiemelkedik a felszínre... Bárhogy is nézem, semmi sem termékenyebb ennél a földnél, semmi sem kellemesebb. Körben havasok, középen csodás változatosság. Vannak erdőborította hegyek ... lágy völgyek kellemes, kanyargó folyókkal, igen kiterjedt, látványos és mutatós szőlőültetvények).

Erdély népei közül a szászok gazdagságát és műveltségét emeli ki, a szászokon és a magyarokon kívül más népet meg sem említ, mivel a 16. század végén ezek alkották Erdély lakosságának túlnyomó részét. A vallási viszonyok kapcsán érdemes kiemelni, hogy a magyar egy részét már „kálvinista” névvel különbözteti meg, és természetesen sajnálkozik, hogy a antitrinitárius (ariánus) tanítások nem nyertek teljesen tért. A jezsuitákat is megemlíti, itt tudni kell, hogy Squarcialupinak a feljegyzések szerint épp miattuk kellett elhagynia Erdélyt. *Sunt Saxones populi, qui speciem oris decoram et linguam et mores et cultum domesticum Germanorum, quorum hi sunt Coloniae, sibi conservant..*

Scholae inter istos bonae, Theologi ac Poetae non mali. Habent hi Saxones octo, ni fallor, urbes, pagos vero complurimos, tamquam oppidula, in quibus Dei clementia nulli vel paucissimi aegeni, atque hi omnes Luterani sunt. Hungari autem, quorum est maximus numerus, partim Calviniani, partim Ariani (o nos miseros, in quot frustra Christum disserpimus), Catholici vero, quod dicunt paucissimi, Jesuitae tamen sunt et docent, Collegium enim habent Claudiopoli, Clausenburg Germani vocant. (A népek között vannak szászok, településekkel rendelkeznek, megőrizték derék német arcvonásaikat, nyelvüket és erkölcsüket, sajátos szokásaikat. Iskoláik remek, teológusaik és költőik nem rosszak. Ezeknek a szászoknak, ha nem tévedek, nyolc városuk van, falvaik pedig számtalanok, csaknem kis városkák, melyekben Isten kegyelméből nincsenek vagy alig vannak szegények, s mindannyian lutheránusok. A magyarok pedig, az ő számuk a legnagyobb, részben kálvinisták, részben ariánusok (ő, mi szerencsétlenek, hányszor terjesztettük hiába Krisztust), végül katolikusok, akikről azt mondják, hogy igen kevesen vannak, de vannak jezsuiták és tanítanak is, kollégiumot tartanak fenn Kolozsvárott, azaz Klausenburgban, ahogy a németek mondják).

A magyarok kapcsán hangsúlyozza, hogy az ő kezükben van az ország irányítása, arra minden szempontból alkalmasak is, és kiválóságaik közül Dudithot, Kovacsóczyt és Dávid Zsigmondot²¹ említi az első helyen. *Hungari hic dominantur, armorum et equorum cupidi. In qua tamen video nonnullos esse, in omni virtutum et litterarum genere praecellentes, inter quos tamquam lumina tria sunt illustres Chovaczocius dictus, Dudithius et David Sigemundus... Nobilitas ista Ungarica minime inflata est, minus luxui dedita, neque (si alias nationes tum ista conferas) insolens aut impudica. Inprimis autem pacis et concordiae, cum privatae quam publicae studiosa, regnum ad summum felix, si sub alio foret coelo.* (Itt a magyaroké az irányítás, akik szeretik a fegyvereket és a lovakat. Mégis nem egyet ismerek közülük, akik igencsak kitűnnek az erények és tudományok minden fajtájában, köztük hárman vannak mintegy világító lámpások, úgymint Kovacsóczy, Dudith és Dávid Zsigmond. Ez a magyar nemesség a legkevésbé sem öntelt, csak kis mértékben adózik a fényűzésnek, és más nemzetekkel összevetve nagyon is szerény és szemérmes. Elsősorban békére és egyetértésre törekszik mind a magánéletben mind a közéletben, a legnagyobb mértékben boldog ország lenne, ha más égtáj alatt feküdne).

Squarcialupi természetesen antikizáló névvel illetve Daciának részeként emlegeti Erdélyt, majd a korabeli földrajzi leírásoknak megfelelően hosszasan ecseteli az ország védelmi képességét. *Quodsi adhuc plura de hac Daciae parte*

²¹ Kassai Dávid Zsigmond Wittenberg neveltje, 1578-tól a nagyváradai kollégium tanára, később Gyulaféhváron kollégiumi professzor. Több család gyermekeit tanította, köztük Kovacsóczy Farkasét.

cognoscere velis, accipe corollarium Principis proventus trecentorum millium et eo amplius. Si (ut multi alibi faciunt) deplumaret, triplo essent plura. Sunt senatores atque ii subiecti, notant Magnificos, quindecim fortasse numero, quorum annue fructus decem, quindecim viginti etiam millium sunt. Et quadraginta millium fuerunt ante octo annos. Sunt stipendiarii equites bis mille, aulici ex iis quingenti, pedites totidem praetorianii, iique assidui. Nam alioqui quater mille sunt in diversis regni partibus prompti. Descripti vero ad bellum equites et ii cuncti Nobiles quinquagies mille, pedites autem triginta circiter millia. (Ha többet is akarsz tudni Dacia ezen részéről, vedd hozzá a fejedelemelek járó jövedelmet, ami háromszázazret vagy még többet kitevő jövedelem. Ha pedig, ahogy ezt másutt sokan meg is teszik, mélyebbre meritene, megháromszorozhatná azt. A szenátorok is neki vannak alárendelve, előkelőknek nevezik őket, tizenketten vannak, az ő éves jövedelmük tíz-tizenöt-húszezerre rúg. Nyolc évvel ezelőtt negyvenezer is megvolt. Kétezer lovas áll zsoldban, ezek közül ötszáz a fejedelmi udvarban, ugyanennyi gyalogos testőr, ezek is folyamatosan [zsoldban állnak]. Mert egyébként négyezren vannak az ország különböző részein, akik felett rendelkezni lehet. Háborús helyzetre össze van írva a lovasság, valamint a teljes nemesség, ezek ötvenezer tesznek ki, a gyalogság pedig mintegy harmincezer).

Olasz orvosunk a szemtanú hitelességével számol be a 16. század végi Erdélyről. 1580–85 között töltött el öt évet a fejedelemségben, innen elkerülve a 90-es években hunyt el a svájci Poschiavóban. Erdélyi tartózkodása mindenképpen sikeres korszaka volt, hiszen nemcsak Báthory Kristóf udvari orvosa volt, de nevelője lehetett Báthory Zsigmondnak is, akinek részére erkölcsi példatárát állított össze Cicero műveiből szemezgetve.²² Rendszeres jövedelemmel, Gyulafehérváron fejedelmi adományként saját házzal rendelkezett²³, megbecsüléséről a fentebb idézett levelében is beszámol: *Ne dubites, Zuingere, me tum Principis nostri magni, tum patruí maximi Regis, tum Baronum istius regni esse in gratia. Tantum autem nobis largitur Deus, quantum, si istic essemus, foret omnino satis. Annuí talerí quingenti: triticum adhuc et vinum ut etiam de*

²² M. T. Ciceronis...definitiones. Claudiopoli. 1584.

²³ Ld. *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I.* Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi FEJÉR Tamás, RACZ Etelka, SZÁSZ Anikó. Kolozsvár, 2003. 196. „1581. március 20. (Albae Iuliae, XX Martii) Orvosdoktorként (doctor physicus) teljesített hűséges szolgálataiért Squarcialupi MARcellónak, valamint utódainak és örökösének adományozza örökjogon, tartozékaival és az ottani királyi joggal együtt a [gyula]fehérvári (Albensis) Piaczseghezua nevű utcában, a város falain belül lévő kőházat – amely Lona-i Kendi Sándor (m) tanácsúrnak, Belső-Szolnok (Solnok Interioris) vármegye ispánjának és Imola-i Rampini Guglielmónak, a vajda lovagjának (equitis nostri) házával szomszédos – a hozzátartozó udvarral és kerttel együtt. Ezeket korábban a vajdai fegyvertár praefectura: Leppler Damján (n) a Brasso-i bírótól és esküdt polgároktól vásárolta, majd bizonyos adósságai fejében lengyel kereskedőknek kötötte le, akiktől később a vajda 160 Ft-al visszaváltotta”.

utroque vendamus, dono data domus, et alia, ut fit, subinde munuscula. (Ne kételkedj abban, Zwingerem, hogy mind nagy fejedelmünk, mind a legnagyobb király nagybátyjának, mind ezen ország báróinak élvezem kegyét. Annyit adományoz nekem az Isten, hogy ha itt maradok, mindenre bőségesen elegendő lesz. Évente ötszáz tallért, annyi búzát és bort, hogy még el is adunk mindkettőből, adományként házat, és sok más apróbb ajándékot). Nem csodálkozhatunk tehát, ha csak szépet és jót mutat az a kép, amit Marcello Squarcialupi barátjának, a bázeli professzornak megrajzolt. Ma e kortörténeti forrás értékét a szerzőnek a szemtanú hitelességével előadott, nemegyszer személyes hangú megfigyelései adják a 16. század végi Erdélyről.

ISTVAN SZABADI

The Letter of Marcello Squarcialupi, the Italian humanist, from Transylvania

The name of the Italian origin Marcello Squarcialupi, who visited even Transylvania, is not unknown for Hungarian literary history, although he is not one of the most frequently quoted authors. He was well-known as a physician, a literary man and a natural scientist, and he had to escape from his home because of his anti-Trinitarian views.

He spent five years, from 1580 to 1585, in Transylvania, and this period was a successful time of his life, since he was not only Kristóf Báthory's court-physician, but he could be Zsigmond Báthory's tutor. He created an ethical codex for him from Cicero's works. He is considered to be one of the creators of the local natural science.

He was in continuous correspondence with the excellent characters of the age as the European „res publica litteraria” of the Renaissance age. This group of excellent characters included Dudith, Simonius or Tycho Brache, the most significant natural scientists of the age, and most of the reformators, from Bullinger to Sozzino.

He had a long friendship with Theodor Zwinger, the professor of medicine of Bazel. Their correspondence is protected in Bazel and still unpublished. One piece of it, dated in 1583, studied in our periodical, gives many details about the economic, intellectual conditions, nations, and political system of Transylvania of this period.

The author's personal notices made this source to be a really valuable historical source of Transylvania of the 16th century.

HOVÁNSZKI MÁRIA

FORRÁSJEGYZÉK CSOKONAI DALLAMKÖVETŐ VERSEIHEZ

Az alábbi forrásjegyzék a készülő digitális-kritikai kiadáshoz kapcsolódó kutatás eredménye. Az énekköltészet sokrétű problematikája az érintett daraboknál több okból is szükségessé tette a korabeli dallamfeljegyzések (és variánsaik) összegyűjtését. A 18–19. századforduló dallamkövető verselésének értelmezéséhez mű, alkotó és befogadó szempontjából egyaránt elengedhetetlen a rendelkezésre álló források összehasonlítása. Ezzel mindenekelőtt határozottabban elkülöníthetők a dallamkövető versek a későbbi népszerű megzenésítésektől, másrészt, ha egyazon vers többféle dallammal terjedt, a források összevetése alapján elég biztosan valószínűsíthető, hogy melyik volt Csokonai mintája, és melyikre kezdtek utólag énekelni a szöveget.¹ Emellett az alkotás folyamatára, illetve Csokonai alkotói módszerére világít rá ugyanannak a dalnak a páros és páratlan lüktetésű lejegyzése², ami az eltérő versrendszerek egymásba fonódását és játékát emeli ki. Mivel ezekben a versekben a hangsúlyos és időmértékes formák természetes módon kapcsolódnak össze, akár a hangsúly, akár az időmérték a „kiindulópont”, a zene súlyai az eredendő lüktetést átértelmezve illetve megerősítve teszik szimultán jellegűvé a szöveget. Végül, a dallamjegyzék segítségével nyomon követhetjük a befogadás, a folklorizálódás folyamatát, a Csokonai dalok különböző társadalmi-kulturális rétegekre jellemző használatát.³ A készülő digitális-kritikai kiadás az egyes források facsimile képeinek közreadásával és megszólaltatásával majdan lehetővé teszi, hogy az egyes nyilvánvaló elírásokat javítva különböző olvasatban (ami elsősorban a szimultán verselést kiemelő eltérő ritmusértelmezést, illetve variációs dallamívet, -zárlatot jelent) lássuk és halljuk az adott énekeket – így végre az egyes dalok korabeli és későbbi folklorizálódása is kézzelfoghatóvá válik.

¹ Az *Estvéhez*nél például valószínűleg a melodiáriumokban található dallam lehetett Csokonai mintája, hiszen a Tóth István-félét egyetlen más forrás sem őrizte meg.

² A páros-páratlan lüktetéssel való „játék”, valószínűleg a proportiós gyakorlat maradványa (páros ritmusú táncdallamot páratlan ritmusú variáns követ). Ezzel találkozunk például *A' fekete Pecsét*, *Az utolsó Szerentsétlenség* vagy a *Bütsüvétel* esetében.

³ A kollégiumokban Csokonai dalai is több szólamban, a harmóniás éneklés szabályainak megfelelően terjedtek. Ebben a formában a bonyolultabb dallamokat (például *A' Reményhez* verbunkosát) szinte a főhangokra leegyszerűsítve énekelték. A megszólalásnak és alkalmazásnak ez a módja nyilván egészen másfajta értelmezést kíván, mint amikor a tehetősebb polgárok leánykái, vagy Déryné énekelte klavír mellett a költő dalait.

Csokonai dallamkövető költészete forrását és célját tekintve több részre osztható. Egyrészt természetesen használta és folytatta a kollégiumi énekkultúra különböző hagyományait – a liturgikus dallamokat éppúgy, mint a populáris, köz-költészeti tematikát –, másrészt az érzékenység eszmetörténeti áramlatának hatására, az énekelt (lehetőleg klavírral kísért) dalt, mint a modern érzésmód tipikus kifejezőjét emelte be költészetébe.

A 18. század végén a költők által művelt⁴ érzékeny dalköltészet mindenekelőtt annak az üres helynek a betöltésére szolgált, ami a kialakuló műveltebb polgári rétegben a külföldi műdalirodalom nyomán keletkezett.⁵ Ám mivel a magyar nemzetiségű (nyelvű) zeneszerző ritka kivételnek számított a korban⁶, költőink vállalták magukra a zenekedvelők igényeinek kielégítését, amit természetesen a rendelkezésükre álló „irodalmi” eszközökkel oldottak meg. Bár a megzenésített *Lied*et szerették volna pótolni⁷, „módszerükben” a hazai énekköltészeti hagyományt folytatták. Vagy lefordították, és ritmusában a zenéhez igazították az idegen dalok szövegeit, vagy a régi énekvers szokása szerint az eredeti szövegeket figyelmen kívül hagyva, egyenesen dallamra írták verseiket, amiket aztán külön nyomtatványokban, vagy folyóiratokban jelentettek meg (illetve szerettek volna megjelentetni). A 18–19. századfordulóján tehát a külföldi műdalirodalom hatása miatt már nemcsak a ritmusában gondosan „kicsinált”, dallamokhoz igazított darabokat tekinthetjük dallamkövetőnek, hanem a költő utólagos dallampárosítását is saját szövegére. E kategóriába sorolható minden szerzői szándék szerint dallammal közreadott (ill. ilyen szándékkal készült) szöveg, akár eleve meglévő zenedarabra írta, akár utólag igazított valamilyen dallamot már meglévő szöveghez a költő. A szerzői intenciót (és a végeredményt) tekintve ugyanis nincs jelentősége dallam vagy szöveg elsődlegességének. A dallamkövető versek közé, tehát csak azon utólagos megzenésítések nem kerülnek be, amelyek nem esnek egybe a szövegíró (költő) szándékával.⁸

Csokonai már 1794 őszén arról tájékoztatta a Bétsi Magyar Merkurius és a Magyar Hírmondó Érdemes Olvasó Publikumát, hogy Elegyes Munkái között lesznek „sok Áriák, Menuetto, Stajer, Lengyel, Magyar, Török, ’s a’ t. Noták,

⁴ Ennek elméleti tudatossága leginkább Verseghynél figyelhető meg, de a dalköltészetre való utalás és/vagy konkrét kiadási terv szinte minden korabeli literátornál felbukkan.

⁵ Németországban a 18. század második felétől rengeteg olyan, a műkedvelők számára összeállított album jelent meg, ami billentyűs kísérettel ellátott egyszerű dalokat tartalmazott. A zenekedvelők „műhsége” ekkor szerencsésen egybeesett a J. S. Bach utáni zene drasztikus leegyszerűsödésével. A *Clavier*-játék divatjáról lásd KOMLÓS Katalin könyvéből a Kenner und Liebhaber’ fejezetet. *Fortepianók és zenéjük (Németország, Ausztria és Anglia, 1760–1800)* (Gondolat Kiadó, Bp., 2005, 117–129.)

⁶ L. FARKAS Zoltán, *Zeneszerzők bevándorlása a 18–19. századi Magyarországra* (Muzsika 1991/ január, 3–14.)

⁷ A német dalgyűjtemények kritikai kiadását lásd Max FRIEDLAENDER, *Das deutsche Lied im 18. Jahrhundert I–III*, (Stuttgart/Berlin 1902, New York 1970)

⁸ Például Spech János, Fusz János vagy gr. Sztáray Mihály Csokonai-megzenésítései.

musikai Kótákkal,” sőt lesznek benne „Clavirra való Kótázások is”⁹, a Dorottya megrendelőinek pedig Clavirra és Énekre alkalmaztatott „rézre metszett nótáit”¹⁰ szándékozta ajándékba adni. Az 1803-ban kiadott Muzsikális Gyűjteményét¹¹ is folytatni akarta – természetesen klavirra átdolgozva az eredetileg hegedűre készült darabokat. 1804 februárjában írta Nagy Gábornak. „Én, míg tavaszra kelve a’ Muzsikus Deákok Rectoriára kiszélednének, akarnám tőlök a’ Lavota’ és mások’ musicalis Compisitióikat, a’ nálok – és egyedül tsak nálok található Originálokból lekótázni, Clavirhoz alkalmaztatni a’ hegedűről és a’ hozzájuk ’s reájok tsináltt Verseimmel a’ Bétsben elkezdett Muzsikai Gyűjteményimnek több Heftjeiben kiadni.”¹²

Csokonai a zene különböző stíluszintjeit mindig a saját helyének megfelelően használta. A populáris, népi dallamokra írt énekeit csak az ezeket ismerő és elértő diáktársak mulattatására szánta:¹³ az iróniára és szórakoztatásra használt dallamokat, akár iskoladrámában (*Karnyóné, Cultura*)¹⁴, akár önálló dalban alkalmazta, sohasem vitte a nemes dámák elé.¹⁵ A muzsikára vonatkozó „hivatalos” megnyilatkozásaiban semmi nyoma annak a „pajzán” Csokonainak, aki a Karnyónében minden lehetséges módot felhasznált (így a különböző funkciókat hordozó közismert dallamokat is) közönségének megnevettetésére. Az érdemes publikum előtt mindig a legkomolyabb szándékkal (erkölcsnemesítés, az időmértékes verselés megkedveltetése) emlegette a (Magyar) Muzsikát. A nyilvánosságnak csak a külföldi divatos táncdallamokat (stájer, lengyel, török stb.) és a legmodernebb zeneszerzők (Haydn, Pleyel, Lavotta, Kossovits) érzékeny darabjait szánta. Az Első Katalógus (1795) bejegyzése szerint – nyilván a későbbi felhasználás szándékával – már pályája elején összegyűjtötte Pleyel, Scheidler, Kellner és Bengráf műveit.¹⁶

⁹ CSOKONAI Vitéz Mihály, *Feljegyzések* (S. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, SZÉP Beáta, Akadémiai Kiadó, Bp., 2002, 236–237.)

¹⁰ Lásd *A Lilla és a Dorottya dokumentumait*. (In: CSOKONAI, *Feljegyzések* 2002, 256.)

¹¹ Ebben *A’ Pillangóhoz*, a *Szemrehányást* és *A’ Reményhez* Haydn, Stípa és Kossovits egyszerű, modern és divatos klasszikus és verbunkos melódiáira alkalmazva, erkölcs- és szívnemesítő szándékkal adta ki. (Bécs, 1803)

¹² CSOKONAI Nagy Gábornak. Debrecen, 1804. febr. 14. (in: CSOKONAI, *Levezés* 1999, 290.)

¹³ Illetve ritkán még népies „helyzetdalként”, amint azt a *Szegény Zsuzsi a’ táborozáskor* vagy a *Szerelem dal a’ tsikobőrös kulatshoz* esetében tette.

¹⁴ A Karnyónében használt dallamok „humoráról” I. HOVÁNSZKI Mária, *A Karnyóné (vén)asszonycsúfolói az énekköltészeti hagyomány felől*. (Debreceni Szemle, 2005/1, 97–105.)

¹⁵ Ezeket olyannyira nem tartotta „publikusnak”, hogy többnyire fel sem vette őket művei lajstromára (sem az iskoladrámáit, sem a fent említett éneket.)

¹⁶ Az autográf kézirat 30b ívén (MTAK K 679/II) a következő olvasható: „Az elsőtől [ti. darabtól] fogva a’ 24dikig van a’ Pleyel Melódiái között. A’ 24 fogva a’ 31dikig a’ Scheidleréji között. A’ 32–42-ig van a’ Kellneréji között. A’ 43–54-ig pedig a’ Bengraféi között.” A jegyzéket lásd CSOKONAI, *Költemények I* 1975, 210.

Csokonai a műdalok írásakor a legmagasabb (esztétikai, zenei) követelményeknek akart megfelelni. „Zeneelméleti” elszólásaiban Rousseau-ra hivatkozott, francia chansonokat másolt ki a Musenalmanachokból¹⁷, és a legjobb hazai zeneszerzőkkel próbált kapcsolatot teremteni. Hogy mennyire nem a korábbi nótahagyományt kívánta folytatni, illetve, hogy érzékeny dalainál mennyire „megtagadta” a populáris regiszterhez kötődő alkotásmódot, azt nála a műfajjelzések változása is világosa jelzi. Ami ugyanis zenei gyűjteményeinkben a 19. század elejétől *ária*¹⁸ és *dal*¹⁹ finom megkülönböztetését jelentette, az Csokonainál a *dal/óda* műfaj-meghatározás melletti „*nota*” jelzés elmaradásában mutatkozik meg. A nótautalás ugyanis, ami a dallamkövető versek biztos meghatározó pontja lehetne, gyakran hiányzik a bizonyíthatóan dallamra írt érzékeny énekeknél. Autográf katalógusán például a *Dafnis Hajnalkor*, amit Gáti István 1802-ben, mint „esméretes szép Énekre ’s Nótára készített” verset méltatott²⁰, „csak” *Dalként* szerepel.²¹ Ugyanígy járt el a *Chloé Dafnishoz*, a *Melitesz Rozáliához*, a *Szerelmes Fogadás* vagy a *Szerelmes Panaszkok* stb. esetében is. Gyakran egy-egy vers műfajjelölésén belül is megfigyelhető ez a változás. *A’ Feredés* „Dal. *Nota*.” meghatározása (Első katalógus, 1795) 1802-re (Új Katalógus²²) „Originalis *Odára*” illetve „Originalis *Cantátára*” módosult. A megnevezések ilyenentén változása a konkrét forrásjegyzéknél egyenként nyomon követhető.

Az érzékeny dalirodalomhoz kapcsolódóan kell még megemlítenünk az antik-időmértékes versek dallammal való terjesztésének szándékát, és Csokonai vonzódását a drámai formákhoz. Tudvalevő, hogy számtalan Metastasio szöveget – kantátát, canzonettát énekes pásztorjátékot – fordított, és a divatos duettók nyomán rengeteg önálló párbeszédes kettős dalt írt, miként a színpadra szánt *Tempefőit* is a szerelmesek klavírral kísért énekével kezdi. Bár ezek dallama nagyrészt elveszett, formájuk és műfajjelölésük kétségtelenné teszi zenei fogantatásukat, illetve a költő szándékát.

Sajnos a hozzáférhető dallamok és a szövegek összevetése alapján (Pleyel, Bengráf) helyesbítünk kell Szilágyi Ferenc megállapítását, miszerint a jegyzékben felsorolt darabok mind „musikai koták”-ra készültek volna. Inkább arról lehet szó, hogy a költő (akár muzsikára való átdolgozásra, akár rendezés miatt) ezeket a szövegeket a kották között tartotta. Vö. „Még 4 Praenuméránsnak a’ Dorottyához nem adódott ki a’ Kóta.” (CSOKONAI, *Feljegyzések* 2002, 263.)

¹⁷ MTAKK K 755, 14a-17a (autográf): öt francia érzékeny-népies modern lejegyzésben.

¹⁸ Általában nyugati mintájú, műzenei eredetű, soloénekekre írt hangszerkíséretes darab. Alapvetően nagy ambitusúak, és a 3/8-os, 6/8-os vagy 3/4-es lüktetés jellemzi őket. Később Udvardy János és Szini Károly (1865) ezeket nevezi „nemesi népdaloknak”.

¹⁹ A korábbi „*nota*”, vagyis magyar dalhagyomány. Általában kis ambitusú, páros lüktetésű darabok.

²⁰ GÁTI István, *A’ kótából való klavirozás mestersége* (Buda, 1802, reprint kiadása 1987, 14.)

²¹ In: *Első katalógus* (1795) – autográf címjegyzék. MTAKK K 679/II, 27a–30b.

²² *Új katalógus* (1802) – részben autográf. MTAKK K 679/II, 41a–44a.

Csokonai az érzékeny dalokat, mint már említettük, a „Görög szabású Rhythmusoknak Mennyei hármóniájának” megkedveltetésére is alkalmasnak találta. Az Anákreoni Dalok Jegyzetében a követendő példák említése után (Rousseau Pindarosi Ódája, Seyfried muzsikai szerzeménye Virág Benedek jámbusos énekére) így kiált fel: „Így lehetne a’ Görög mértékű Verseknek, a’ nép előtt betset és kedvességet szerezni!”²³ Tudjuk, hogy a párizsi Anakreon kiadást jól ismerte²⁴, a benne lévő kottákra hivatkozott, illetve egy autográf kézirat szerint a [*Midőn iszom borotskát...]*²⁵ kezdetű fordítását ennek mintájára akarta dallammal közölni. Ám az alkaioszi, szapphói stb. strófiákban írt verseket jelenleg mégsem vettük fel a jegyzékbe, mivel dallamkövető mivoltukra kevés a bizonyíték. Egyrészt dallamaikkal csak Tóth Istvánnál (Áriák és Dallok, 1832–43)²⁶ találkozunk, másrészt kezdősoruk később sohasem vált nótautalássá.²⁷ Végül pedig, bár tudós hazafi²⁸ költőink az érzékenység jegyében, és az ókori görögök művészetek mintájára az egységeszmény tökéletes megvalósításaként az antik metrumú verseket valóban dallammal is szerették volna terjeszteni, ez a törekvés tulajdonképpen a korabeli nyugat-európai énekelt anakreontika (Hagedorn, Uz, Götz, Gleim stb.)²⁹ „túlgondolásából”, abból a hazafi buzgalomból született, amely a magyar nyelv elsőbbségét, és mindenre alkalmas voltát akarta bebizonyítani. Ezek a melódiák tehát éppúgy lehetnek Csokonai mintái, mint későbbi megzenésítések.

Bár Csokonai a nyilvánosság elé érzékeny énekeivel lépett, mint már utaltunk rá, „underground” mindvégig művelte a középkori vágáns-költészet örököséként karneváli humorral telített pajzán, parodisztikus énekhagyományt. Ebből nőttek ki iskoladrámáinak dalbetétei, amelyeket csak az ezeket elérő diáktársainak, illetve a Karnyóné és a Cultura „beavatott” közönségének szánt. Itt kell hangsúlyoznunk az „élő” népdal, mint lehetséges és kiegészítő forrás és bizonyíték szerepét, hiszen a csúfolók értelmezésénél gyakran egyetlen, kizárólagos forrásunk a népzene. Ez alapján egyértelműsíthetjük az adott hangsorokat, és a népdalok funkcionális telítettségét figyelembe véve (és természetesen az ezzel együtt járó előzetes szövegtudatot) kerülhetünk közelebb a korabeli befogadó

²³ CSOKONAI V. M. Összes művei, *Tanulmányok* (S. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Bp., 2002, 92.)

²⁴ A Debreceni Református Kollégium Könyvtárában található példány a könyvtáros bejegyzése szerint Csokonaié volt, amit a költő édesanyja ajándékozott a kollégiumnak.

²⁵ MTAKK K 668, 23b–24a

²⁶ Ilyen például a szapphói strófiákban írt *A’ Békekötésre*, a hipponacteum vel trochaicumban született *Újlesztendei Gondolatok*, vagy az alkaioszi versszakokból álló *Az Ember; a’ Poézis első Tárgya*.

²⁷ Ilyen példával sehol sem találkoztunk.

²⁸ A fogalomhoz l. DEBRECZENI Attila, „Tudós hazafiság” (*Egy beszédmód a XVIII. század végének magyar irodalmában*) It 2001/4, 487–504.

²⁹ A korabeli anakreontikáról bővebben l. OROSZ Beáta, *Csokonai Vitéz Mihály Anakreoni Dalok című kötete mint a XVIII. századi Anakreón-recepció összegzése* (It 2003/1, 55–81.)

„elértéséhez”. Ez leginkább a színművekben használt dallamokra vonatkozik, amelyek egy része³⁰ A Magyar Népzene Tára (MNT) kötetekben összehasonlító történeti forrásként is megtalálható. Ahol tehát lehetséges, ott elsődleges forrásként az MNT-ben lévő dallamtípust, és a hozzá kapcsolódó szövegkezdeteket adtuk meg, az elterjedtség/népszerűség érzékeltetésére, pedig a dallam fontosabb (populárisabb) korabeli forrásait is megneveztük.

A gyűjtéshez többféle forráscsoportot használtunk. A kiindulópont Stoll Béla bibliográfiája³¹ volt; ez alapján közel másfélszáz korabeli kéziratos énekeskönyvet lapoztunk át. A kutatás során azonban kiderült, hogy azokat a régi dalhagyomány megőrzése céljából tudatosan összeírt gyűjteményeket, és a 19. század végéig megjelent kottás nyomtatványokat is szükséges átnézni, amelyeket a Stoll kötet nem tartalmaz. Végül, mint fentebb említettük, az iskoladramák betétdalai az élő népzénet is bevonták a vizsgálódásba. Bár a kéziratos források, a nyomtatványok, és a népzene formai megkülönböztetése igen egyszerű (és csábító) lenne, a népzénetől eltekintve a Csokonai-dallamok forrásánál célszerűbbnek látszik az egyéni használatra készített hagyományos gyűjtemények, és a gyűjtési felhívásra keletkezett kötetek elkülönítése. A kétféle gyűjteménytípus közötti eltéréseket a *Külömbféle magyar nóták a 19. század elejéről* bevezetőjében Tari Lujza³² fejtette ki részletesen. A saját, házi használatra készített gyűjtemények, bár anyagukban és írásmódjukban már egészen modernnek is lehetnek (pl. Tóth István gyűjteményei³³, Almási Sámuel Magyar Dalnoka³⁴, Külömbféle Muzsikai Darabok Fortepiánóra készítve³⁵, Magyar Áriák Forte Piánóra. B. A.³⁶), tulajdonképpen a melodiáriumok hagyományát folytatják, ezért is maradtak mind kéziratban. A (népdal)gyűjtési felhívásra keletkezett énekgyűjtemények között már kéziratok és nyomtatványok egyaránt vannak, aszerint, hogy

³⁰ A dallamokat tartalmazó támlap (1824) Gentsi István 1806-os másolatában maradt fenn. MTAKK K 671, 75a. A dallamokat a korabeli melodiáriumok szokása szerint ötvonalas rendszerben, előjegyzés, ütemmutató és ritmusjelzés nélkül jegyezték le. Csak a sorhatárokat jelző disztingcióvonalak vannak behúzva, illetve a szükséges helyeken az ismétlések vannak jelezve. Hasonmás kiadását lásd CSOKONAI Vitéz Mihály, *Színművek* 2. (S. a. r. PUKÁNSZKYNÉ Kádár Jolán, Bp., 1978, 193. oldal előtt).

³¹ STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)* (Balassi Kiadó, Bp., 2002)

³² Balassi Kiadó, Bp., 1998, 7–17.

³³ *Áriák és Dallok* (1832–43) MTAKK RUI 8r. 63.; *Tóth István Kötéskönyve* (1831–32) Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár 1668.

³⁴ 1834-ből, a II. kötete MTAKK Ms. 10.002; IV–V. kötete az Almási családnál, Mf: MTAK 2810/I.

³⁵ 1828-ból (de a gyűjtemény legnagyobb része 1810-ből származik) – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Magyar Zenei Történeti Kutatókönyvtár Ms. Mus. 359.

³⁶ 1819-ből. OSZK Ms. Mus. 2243. A kötetet több kéziratból kötötték össze. A *Magyar Áriák Forte Piánóra* a 6. egység (131–138.) A kötet leírását, és részleteket belőle lásd TARI Lujza, *Külömbféle magyar nóták a 19. század elejéről* (Balassi Kiadó, Bp., 1998)

csak gyűjtő (pl. Mindszenty Dániel), vagy gyűjtő-kiadó (pl. Bartalus István) írta-e össze őket.

Az énekeskönyveket tehát a saját használatra készült gyűjtemények (melodiáriumok, és újabb, divatos dalkötetek) és a hagyományörzés céljából felhívásra összeírt gyűjtemények csoportjára osztottuk. A konkrét forrásjegyzék előtt ezen kategóriákba sorolva időrendben, előzetes listán mellékeljük vagy a kötetek Stoll bibliográfiabeli számát, vagy a nyomtatvány adatait. Néhány énekeskönyv, amelyre a mikrofilmtárba véletlenül bukkantunk rá, nem szerepel Stollnál. Ezeknél a Stoll-szám helyett a pontos lelőhelyet tüntettük fel, és lábjegyzetben szükség szerint rövid jellemzést adtunk róluk. Az egyes daloknál évszámmal együtt már csak a lelőhelyek címe szerepel. A dallamok helyét a forrás jellegétől függően, a lehető legpontosabban (sorszám, oldalszám) jelöltük meg. Ezekkel kapcsolatban, mivel jellemzésük és összehasonlításuk önálló témaként egy másik dolgozat körébe tartozik, csak a legszükségesebb jegyzetekre szorítkoztunk. Ha valamelyik melodiárium nem tartalmazza a tenort (a dallamot), akkor azt az adott szólam megnevezésével a lelőhely után külön jeleztük. Az egyszerűbb tájékozódás kedvéért a forrásjegyzék számát megadó verscím-mutatót is készítettünk.

Bár Csokonai dallamkövető költészetének mibenléte a költő szándéka és célja szerint „irodalmibb” rendszerezést kívánna³⁷, itt az anyag jellegéből adódóan, zenei- és irodalmi nézőpontokat keverve, az alábbi sorrend/csoportosítás szerint közöljük a dalokat.

- 1–3. Muzsikális gyűjtemény
- 4–26. „Bécsi klasszikus” dallamok
- 27–34. Alkalmi költészet (Halotti búcsúztatók, Köszöntők)
- 35–43. Verbunkos dallamok
- 44–48. „Népi” dallamok³⁸
- 49–59. A színművek betétdalai

³⁷ A szerző készülő disszertációjában elsősorban az elsődleges kontextusra, és Csokonai elméleti elszólásaira (esztétikai nézeteire) építve a költő énekköltészetében három réteget tart elkülöníthetőnek. „Érzékeny” dalköltészetet, „tudományos” (népdal)gyűjtést, és az iróniát, komikumot működtető régi (vágáns jellegű) énekhagyományt folytató „nótákat”. Míg az „érzékeny” dalköltészetre a klasszikus és verbunkos dallamok, addig a „tudományos” népdalgyűjtésre a szűkebb és tágabb értelemben vett népzene, és a populáris „nemesi népdalok” (többnyire klasszikus stílusú, idegen mintájú műdalok, *áriák*) jellemzőek. Végül pedig az iróniát, komikumot működtető „nóták” az adott helyzettől és közönségtől függően a legkülönbözőbb stílusú dallamokat (barokk recitativo, klasszikus ária, verbunkos, népdal) használják.

³⁸ Ez a csoport természetesen nem csak a szűkebb, mai értelemben vett népdalokat (parasztdalokat) foglalja magába, hanem minden olyan (akár műzenei fogantatású) éneket, amelyeket a 18. század végén népdalnak tekintettek, és amely nagy részét a népi emlékezet a későbbiekben megőrzi.

A Csokonai-dalokat dallammal együtt tartalmazó gyűjtemények, és pontos lelőhelyeik:

A) Saját használatra készített (kézirat) gyűjtemények:

a) melodiáriumok

(a kollégiumi írásmód tipikus lejegyzésével)

- Dávidné Soltári* (1790–91) – Stoll 393.
Szarka János-melodiárium (1798) – Stoll 439.
Szentgyörgyi István-énekeskönyv (19. sz. eleje) – Stoll 541.
Farkas Sámuel-melodiárium (1802–18016) – Stoll 565.
Fejér-Göntzy-melodiárium (1802) – Stoll 566.
Tóth Mihály-versgyűjtemény (1807) – Stoll 591.
Melodiárium (1808 k.) – Stoll 598.
Nagykaposi melodiárium (1809–1848) – Stoll 605.
Sebestyén Gábor-énekeskönyve (1809) – Stoll 607.
Sebestyén Gábor-jegyzetkönyve (1810–1811) – Stoll 618.
Halotti Énekek (1813) – Stoll 636.
Pálóczy Horváth Ádám: Ötödfélszáz énekek (1813) – Stoll 639.³⁹
Somogyi László-melodiárium (1815–1825) – Stoll 655.
Melodiárium (1829 k.) – Gupcsó Ágnes tulajdonában⁴⁰, Stoll 1291.
Pataki dallamtár (1817–1848) – Stoll 666.
Pataki énekkar dallamtára (1817–1828) – Stoll 667.
Tóth Sámuel-melodiárium (1821–1822) – Stoll 699.
Varga János-melodiárium (1822) – Stoll 706.
Melodiárium (1823–1831) – Stoll 716.
Makay Ádám-melodiárium (1823–1835) – Stoll 715.
Diénes Gábor-énekeskönyv (1826–1837) – Stoll 734.
Félegyházi Lajos-énekeskönyv (1827) – Stoll 1274.
Veress János-gyűjtemény (1828–30) – Stoll 1287.
Pataki dallamtár (1828–1837) – Stoll 756.
Bódogh János-melodiárium (1831–1840) – Stoll 773.
Pataki dallamtár (1837) – Stoll 821.
Pataki dallam- és szövegtár (1840–50) – Sp. Kt. 1766. Mf: MTAK 3279/III.
Kottás énekeskönyv (19. sz. első fele) – Stoll 862.
Pannonhalmi Énekeskönyv (19. sz. első fele) – Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, BK 2064/2.
Finkei D. József Kótatára (1844) – Sp. Kt. 1879. Mf: MTAK 3298/I.
Rácz Lajos kótatára (1846) – Sp. Kt. 1681. Mf: MTAK 3269/VII.
Kótatár (1846–1847, 1853) – Sp. Kt. 1670. Mf: MTAK 3268/VI.
Pataki énekgyűjtemény (1855–63) – Sp. Kt. 1763. Mf: MTAK 3278/V.⁴¹

---

³⁹ Kritikai kiadását BARTHA Dénes – KISS József készítette el (Akadémiai Kiadó, Bp., 1953).

⁴⁰ Gupcsó Ágnesnek ezúton is köszönöm, hogy a kéziratot a rendelkezésemre bocsátotta.

b) Modernebb, divatos érzékeny dalokat tartalmazó kéziratos gyűjtemények
(pontos írásmód, általában hangszerkísérettel lejegyezve)

Álmosdi-gyűjtemény (1812) – Stoll 627.⁴²

Magyar áriák fortepianóra B. A. (1819) – Stoll 1219.

Külömbféle Muzsikai Darabok Fortepiánóra készítve (1828) – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Magyar Zenetörténeti Kutatókönyvtár, Ms. Mus. 359.⁴³

Kelemen László: Világi Énekes Könyv (1828) – OSZK Oct. Hung. 1874.

Tóth István kótáskönyve (1831–1832) – Stoll 780.

Tóth István: Áriák és Dallok (1832–1843) – Stoll 786.

Gitárra való énekes darabok (1835) – Stoll 1334.

Madass Sándor daloskönyve (1850 k.) – Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár Kz 1531.⁴⁴

Almási Sámuel: Magyar Dalnok II. kötet (1834) – MTAKK Ms. 10.002. Stoll 795.⁴⁵

⁴¹ Bár a kéziratnak a könyvtári besoroláskor egyszerűen a (sárospataki hagyományban) szokásos „*Melodiárium*” címet adták, mivel mind anyaga, mind lejegyzése tekintetében már inkább az érzékeny–romantikus darabokat tartalmazó kéziratos gyűjtemények közé sorolandó, mi inkább *Pataki énekgyűjtemény* címmel jelöltük. A lejegyző ugyanis a zsoltafeldolgozások és halotti énekek mellett (Csokonai *Forró sóhajtások...* kezdetű éneke is „Gyászdal”-ként szerepel) előszeretettel jegyezte le a legújabb operák és daljátékok kórusait (például *A bűvös vadászból*, a *Normából* stb.). A kézirat tehát elsősorban kórusnak készült, hangszerkíséret nélküli, végig modern kottaképpel rögzített érzékeny dalok gyűjteménye.

⁴² A kötet alapvetően nem zenei gyűjtemény, hiszen az érzékeny dalok között (Berzsenyi, Csokonai, Szemere) csak két kotta található. A kézira CSÖRSZ Rumen István hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök.

⁴³ A kötet belső borítóján a következő szöveg olvasható: „Sárváry Ferenczé 1828. Úgy gondolom, hogy ezen kötetben előforduló Magyar Nóták legnagyobb részben – kivéve azokat, melyeknél a' szerző meg van nevezve – Lavotától valók. Mire mutat az is, hogy az írás 1810-ben készült; a' midőn volt Lavota legnagyobb divatban. Figyelemre méltó, hogy Lavotától Német Nóták is fordulnak elő.” Bár a tulajdonos szerint a kötet 1810-ben készült, mi a cím mellett, és a belső borítólapon egyaránt szereplő 1828-as dátumot tartottuk meg.

⁴⁴ Mivel a kéziratot magam nem láttam, a kötetet Csörsz Rumen István leírása alapján soroltam ide, akinek a segítségét ezúton is köszönöm.

⁴⁵ Almási Sámuel két kéziratos dalgyűjteményt állított össze. Az elsőt, amelyik öt kötetből állt, 1823 és 1870 között jegyezte le. Ebből az I–II. kötet címe Magyar Dalnok, a III–IV. kötetét Énekes Gyűjtemény volt. Az I. és a III. kötet elveszett, a II. 1834-es évszámmal az MTAKK Kézirat-tárában (Ms. 10.002.) található. A IV–V. kötet – melyek másolata az MTAK Mikrofilmtárában 2810/I. számon van meg – egy ideig a Máramaroszigeti Református Líceum könyvtárában volt, aztán visszakerült az Almási családhoz. A második dalgyűjtemény kétkötetes, címe Magyar Dalnok, de mindkét kötet gerincén Magyar Dallok olvasható. Ez a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár kézirattárában Ms. 3871. jelzet alatt található. A jegyzékben a könnyebb megkülönböztetés érdekében a kolozsvári kéziratot *Magyar Dallok*nak, az egykor Máramaroszigeten található *Énekes Gyűjtemény*nek, az MTAKK-ban lévő pedig *Magyar Dalnok*nak nevezem.

A dalgyűjteményekről részletesebben lásd ALMÁSI István, *Almás Sámuel dalgyűjteménye* (in: Az idő rostájában I. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára. Bp., 2004. 433–444.)

Almási Sámuel: Énekes Gyűjtemény – Magántulajdon, Mf: MTAK 2810/I.
*Almási Sámuel: Magyar Dallok – Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár Ms. 3871.*⁴⁶

B) Tudatos egyéni gyűjtés eredményeként, és (népdal)gyűjtési felhívásra összeírt kötetek:⁴⁷

*Mindszenty Dániel: 88 Eredeti Magyar Dal Fortepiánóra S mellesleg Gitárkísérettel elkészítve Toldalékul A nemzeti Dalgyűjteményhez (1832) – MTAKK Irod. 4r. 324.*⁴⁸

*Kiss Dénes: Népdalok 1. (1844) – OSZK Ms. Mus. 1097.*⁴⁹

Kiss Dénes: Népdalok 2. (1844) – OSZK Ms. Mus. 1247.

*Mátray Gábor: Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye (Buda, 1852–1858)*⁵⁰

*Színi Károly: A magyar nép dalai és dallamai (Pest, 1865)*⁵¹

*Arany János népdalgyűjteménye (1874)*⁵²

*Bartalus István: Magyar Orpheus (Pest, 1869)*⁵³

Bartalus István: Kézírtos dalgyűjtemény I-II. (1880 k.) – MTA Zenetudományi Intézet Népzenei Osztálya Nzkt. 36/1. sz.

*Bartalus István: Magyar Népdalok Egyetemes Gyűjteménye I–VII. kötet (Bp., 1873–1896)*⁵⁴

*Limbay Elemér: Magyar Dal-Album – Magyar Daltár I–VI. kötet (1879–1888)*⁵⁵

⁴⁶ Mivel a kolozsvári kéziratokat nem láttam, a Csokonai –dalokat illetően Benkő András 1963-as adattárára támaszkodtam. Lásd BENKŐ András, *Csokonai-dalok Kolozsvárt lévő kézírtos zenei gyűjteményekben. Adattár.* (in: Különnyomat a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények VII. évf. 1. számából. A Román Népköztársaság Akadémiájának Kiadója, 1963. 93–97.)

⁴⁷ A szerzőkről és kötetekről lásd általában: PAKSA Katalin, *Magyar népzene kutatás a 19. században* (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 9., MTA Zenetudományi Intézet, Bp., 1988.)

⁴⁸ Kézirat. Gyűjtéséről öntudattal írja, hogy: „a dalgyűjteményt földünkön én kezdém el.” Eredet szerint három csoportot különít el. Vannak 1. egyenesen az „alnép szájából... csinosítás nélkül” leírt darabok; 2. városi ízlést tükröző, ismeretlen szerzőjű darabok; és 3. koszorús íróinktól „csinosb-szabású” dalok.

⁴⁹ Kézirat. Később Erdélyi János felhasználta (*Népdalok és Mondák*), de a válogatott szövegeket kotta nélkül közölte.

⁵⁰ Nyomtatvány. (I. kötet 1–2. füzet, II. kötet 1. füzet) A dalokat magyar és német szöveggel, zongorakísérettel adja közre.

⁵¹ Nyomtatvány. A dallamokat önmagukban, zongorakíséret nélkül közli, de nem anyagi akadályok miatt, hanem mert szerinte „zongorára kiadni az összes magyar dalokat céltalan is, szükségtelen is.”

⁵² Bartalus István kérésére írta össze. Eredetileg kézirat. Kritikai kiadása: KODÁLY Zoltán–GYULAI Ágost, *Arany János népdalgyűjteménye* (Akadémiai Kiadó, Bp., 1952)

⁵³ Alcíme: *Vegyes tartalmú zenei gyűjtemény XVIII–XIX. század.* Bartalus, amint erre az alcímben utal, nem népdalokat, hanem világi zeneirodalmunk első terméseit, vagyis műdalokat adott közre.

⁵⁴ Bartalus István a gyűjteményt a Kisfaludy Társaság megbízásából adta ki. A dalokat zongorakísérettel látta el, de sajnos a dallamokon gyakran változtatott. Egyrészt a kompozíció kedvéért, mivel „egy-egy önálló zeneirodalmi művecskét” szeretett volna közreadni, másrészt a kíséret funkciók harmóniáihoz kellett igazítania a pentaton és modális hangsorokat.

Verscím-mutató

- A' búkkal küszködő, 6.
 A' fekete Pecsét, 17.
 A' feléledt Pásztor [I.], 34.
 A' Méhekhez, 10.
 A' Nap' Innepe, 33.
 A' Palatinusné' halálára [I.], 27.
 A' Pillangóhoz, 1.
 A' Reményhez, 3.
 A' Tihanyi Ekhóhoz, 14.
 [Avagy mágnés keménységét...], 56.
 Az Ekhóhoz [I.], 35.
 Az Emberiség 's a' Szeretet, 39.
 Az Estvéhez, 11.
 Az utolsó Szerentsétlenség, 38.
 Bakhushoz, 25.
 Bácsmegyey' Leveleire, 16.
 Búcsúvétel, 9.
 Czindery' sírja felett, 26.
 [Curgói Kintsem hallod-é...], 50.
 Dafnis Hajnalkor, 4.
 [Dorog Hajdu város Tizán túl...], 58.
 Egy Bétsi Magyar Gavallér, 5.
 Egy fiatal házosúlandónak habozása, 48.
 Egy kesergő magyar, 37.
 Egy vén fának árnyékában régen szenvedő Rózsafa, 47.
 Egy Violához, 15.
 Egy kétségbeesett Magagyilkosa, 8.
 [Ehetném ám Kintsem...], 54.
 [Élj vigan érdemeddel...], 31.
 [Falataimat elegyes bor hajtással...], 36.
 Felfohászzkodás, 22.
 Fillishez, 12.
 Gróf Károly Jó'sef Úrnak, 31.
 Habozás, 41.
 [Haj Rákotzi, Bertséni, – Tököli...], 57.
 [Halavány h öld bús világa...], 55.
 [Hármat ellett a' Fürjetske...], 53.
 Hunyadi Ferentzhez, 30.
 Jöszte Poétának, 7.
 Jövendölés az első Oskoláról, *A' Somogyban*, 40.

⁵⁵ A dalgyűjteményt külön dallam- és szövegekönyv formában adta ki. A dallamok *Magyar Dal-Album. A magyar nép dalainak egyetemes gyűjteménye* címen (zongorakisérettel), a szövegek pedig *Magyar daltár* címen jelentek meg.

- Két Szerető' dalja, 20.
Lilla' Búcsúzalogjai, 18.
Mekövetés, 19.
[Midőn iszom borotskát...], 23.
Miért ne innánk?, 24.
[Oh dugába düllt remények...], 51.
[Oh irtoztató nagy kétség...], 52.
Örömversek Professor Budai É'saiás Úrhoz, 28.
Paraszt Dal, 43.
Rózsím' Sírja felett, 13.
[Semmi tsak rá tudjak ülni a banyára...], 49.
Siralom, 44.
Szegény Zsuzsi, a' táborozáskor, 46.
Szemrehányás, 2.
Szerelemdal a' tsikóbőrös Kulatshoz, 45.
T. T. Professor Budai É'saiás Úrhoz, 29.
Víg élet a' Parnasszuson, 42.
[Zöld Ferentz, kék Ferentz, T[óth] Ferentz...], 21.

A tanulmányban használt rövidítések:

- EK – Első katalógus. Csokonai kiadásra szánt munkáinak 1795-ben összeállított autográf címjegyzéke, az MTAKK-ban. Jelzete K 679/II, 27a–30b. Részletes leírását I. CSOKONAI, *Költemények 1 (1785–1790)* (S. a. r., a jegyzeteket és a bevezető tanulmányokat írta SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1975, 208–214.)
- Mfj. – Csokonai műfajok szerint összeállított autográf címjegyzéke az MTAKK-ban. Jelzete K 672/II, 17a. (I. m. 231–236.)
- ÚK – Új Katalógus. Csokonai műveinek részben autográf kéziratok katalógusa 1802 tájáról, az MTAKK-ban. Jelzete K 679/II, 41a–44a. (I. m. 225–230.)

Muzsikális Gyűjtemény (Bécs, 1803)

1. A' Pillangóhoz

(Hamar-követje a' Tavasznak...)

1802-ből, autográf. A költő szándéka szerint a Muzsikális Gyűjteményben (Bécs, 1803) jelent meg, majd a Lilla Dalok III. könyvébe sorolta.

A nyomtatvány szerint „A' Muzsikáját készítette Heyden Úr”.

Joseph Haydn *Trauergesang* című dalára készült.⁵⁶

---

⁵⁶ Tóth István és Almási Sámuel lejegyzése hangról hangra követi az eredeti kiadást – nyilvánvalóan a Muzsikális Gyűjteményből másolták át. A melodiáriumok általában egyszerűsödött, folklorizálódott dallamot adnak.

Lelőhelyek:

- a) Muzsikális Gyűjtemény (Bécs, 1803)
- b) Márton József 1813-as bécsi Csokonai-kiadása
- c) Félegyházi Lajos-énekeskönyv (1827) – 70b (kétszólamú)
- d) Bódogh János-melodiárium (1831–1840) – 15. o.
- e) Pataki énekkar dallamtára (1817–1828) – 81. o. (ötszólamú kóruspartitúra)
- f) Varga János-melodiárium (1822) – 90. o.
- g) Tóth István kótáskönyve (1831–1832) – 129. o. (33. sz.)
- h) Tóth István: Áriák és Dallok (1832–1843) – I. 49. (28. o.)
- i) Makay Ádám-melodiárium (1823–1835) – 34. o. (discant)
- j) Almási Sámuel: Magyar Dalnok (1834) – 46a–47b (60. sz.)
- k) Almási Sámuel: Magyar Dallok (1870 k.) – II. 83.
- l) Bartalus István: Magyar Orpheus (1869) 68–70. o.

2. Szemrehányás

(*Lányka! míg ingó kegyelmed...*)

Az 1802-es UK szerint a vers műfaja „*Oda*: Jányka, míg ingó Szerelmed”

Az 1803-as Muzsikális Gyűjtemény része, később Lilla nevére átdolgozva a Lilla Dalok III. kötetében jelent meg.

A nyomtatványon ez áll: „A’ Muzsikáját készítette Stípa Úr”.

Csokonai tehát a verset egy bizonyos (Mathias) Stípa dallamára írta.

Lelőhelyek:

- a) Muzsikális Gyűjtemény (Bécs, 1803)
- b) Farkas Sámuel-melodiárium (1802–1816) – 151. o. (basszus)
- c) Melodiárium (1808 k.) – 171. o.
- d) Márton József 1813-as bécsi Csokonai-kiadása
- e) Pozsonyi Révay Levéltár (1810/20-as évek körül) – II. doboz, H-58, 10b⁵⁷
- f) Nagykaposi melodiárium (1809–1848) – 336. o. (négyszólamú)
- g) Külömbféle muzsikai darabok Fortepiánóra készítve (1828) – 52. o.
- h) Tóth István kótáskönyve (1831–32) – 119. o. (15. sz.)
- i) Tóth István: Áriák és Dallok (1832–43) – I. 8. (5. o.)
- j) Pataki dallamtár (1837) – 12. o. (ötszólamú kóruspartitúra)
- k) Madass Sándor dalgyűjteménye (1850 k.) – 96. o.
- l) Bartalus István: Magyar Orpheus (1869) – 67–68. o.
- m) Almási Sámuel: Magyar Dallok (1870 k.) – I. 25.

3. A’ Reményhez

(*Földiekkel játszó / Égi tünemény...*)

A költő műfaj-meghatározása szerint „*Oda*” (1802, UK).

Az 1803-as Muzsikális Gyűjtemény darabja, később a Lilla Dalok III. kötetében jelent meg.

⁵⁷ Štátny archív v Bratislave (ŠVH SSR), Révay család, Kéziratok és nyomtatványok gyűjteménye, Zeneművek. Az adatot saját jegyzeteiből Domokos Mária bocsátotta rendelkezésemre.

A vers Kossovits József verbunkosára készült. („A’ Muzsikáját készítette Kossovits úr.”)

Kossovits XII magyar táncának egyike, amelyet a hangszeres zeneirodalom „Lavotta szerelme”-ként emleget.

Lelőhelyek:

- a) Muzsikális Gyűjtemény (Bécs, 1803)
- b) Melodiárium (1808 k.) – 6. o. és 47. o.⁵⁸ (kétszólamú)
- c) Márton József 1813-as bécsi Csokonai-kiadása
- d) Halotti Énekek (1813) – 42. sz.
- e) Horváth Ádám: ÖÉ (1813) – 210/a (338. o.)
- f) Farkas Sámuel-melodiárium (1802–1816) – 170. o. (basszus)
- g) Somogyi László-melodiárium (1815–1825) – 11. o. (basszus)
- h) Különbféle Muzsikai darabok Fortepiánóra készítve (1828) – 29. o.
- i) Melodiárium (1829 k.) – 19. o. (discant)
- j) Mindszenty Dániel: Nemzeti Dalgyűjtemény (1832) – 61. dal
- k) Almási Sámuel: Magyar Dalnok (1834) – 82b–83a (116. sz.)
- l) Gitarra való énekes darabok (1835) – 30a (47. sz.)
- m) Pataki dallamtár (1837) – 4. o. (ötszólamú)
- n) Tóth István kótáskönyve (1831–1832) – 117. o. (9. sz.)
- o) Tóth István: Áriák és Dallok (1832–1843) – I. 1. (1. o.)
- p) Wiener Stadt- und Landesbibliothek (Bécs) MH 12706 – 190–195. o.⁵⁹
- q) Bartalus István: Magyar Orpheus (1869) – 70–72. o.
- r) Almási Sámuel: Magyar Dallok (1870 k.) – II. 98.
- s) Limbay Elemér: Magyar dal-album (1883–86) – 270. dal

„Bécsi klasszikus” dallamok

4. Dafnis Hajnalkor

(Szép Hajnal! emeld fel földünk felett...)

1794 elejéről. Autográfja nem maradt, csak Nagy Gábornak az eredetiről 1796-ban készített másolata, amin „nóta” jelzés szerepel.

Az 1795-ös EK-en: „Dafnis a’ Hajnalhoz. Dal.” Az 1802-es Műfajjegyzéken az *Ódák* között szerepel. Az *Ódák* I. könyvében jelent meg.

Imitáció Gessner *Morgenliedjére*, de közvetlen forrása nem a német eredeti, hanem Kazinczy fordítása (*Reggeli dal*) volt.

Dallamkövető voltát bizonyítja:

1. Nagyszámú korabeli másolata.⁶⁰
2. Később gyakori nótautalássá válik.

⁵⁸ Mindkétszer halotti énekek (*Óh Szomorú sorsa a nagy Mindennek... illetve Óh hogy nem szégyenl az Ember kérkedni...*) nótajelzéseként lejegyezve.

⁵⁹ A kotta kéziratot másolatát Domokos Mária bocsátotta rendelkezésemre.

⁶⁰ További bizonyíték, hogy ezek zöme nem az *Ódák*ban megjelent szöveget, hanem a Nagy Gábor-féle „nóta”-utalásos összveget tartalmazza.

3. Szöveg és zeneritmus tökéletesen illeszkedik.
4. Csokonai versformája egészen más, mint az eredeti. (Az négysoros 6 8 6 8 szótagszámú rímtelen strófákból áll, Csokonai 10 soros kereszt és páros rímeket használó strófája pedig eltérő hosszúságú sorokból épül.) A strófaszerkezet a dallamot követi, egyediségét ez magyarázza.
5. *A' kótából való Klavírozás mestersége, melyet készített az abban gyönyörködők kedvéért*, GÁTI István Előljáró beszéde szerint: „Sokan vagynak, a' kik némelly esméretes szép Énekre 's Nótákra Verseket készítenek [...] próbálja-meg Csokonai Mihály Urnak, a' többek között ezen Nótáját *Szép hajnal emeld-fel földünk felett* 's a' t. által látja, melly könnyen foly az ottis, a' hol a' Nóta leg-sebesebb.”⁶¹

Lelőhelyek:

- a) Melodiárium (1808 k.) – 167. o.
- b) Halotti Énekek (1813) – 7. sz.
- c) Farkas Sámuel-melodiárium (1802–1816) – 164. o. (basszus)
- d) Nagykaposi melodiárium (1809–1848) – 288–289. o. (négyzólamú)
- e) Somogyi László-melodiárium (1815–1825) – 87. o. (basszus)
- f) Melodiárium (1829 k.) – 32. o. (discant)
- g) Mindszenty Dániel: Nemzeti Dalgyűjtemény (1832) – 47. dal
- h) Tóth István: Áriák és Dallok (1832–1843) – I. 7. (5. o.)
- i) Pataki dallamtár (1837) – 2. o. (ötszólamú kóruspartitúra)
- j) Kótatár (1846–47, 1853) – 6a (basszus)

5. Egy Bétsi Magyar Gavallér

(*Be' kedves Napjaim repdestek mellettem...*)

1794-ből, autográfja nem maradt, az Ódák II. könyvében jelent meg.

Az EK.-en „*Dal'*”-ként szerepel, az 1802-i ÚK.-n már új műfajjelzéssel: „*Beg kedves Napjaim. – Oda.*” fordul elő.

Az 1777–1801 között másolt Kovács Ferenc-énekeskönyvben⁶² a vers címe „*A' meg útáltatott Gavallér Nótája.*”, ami egyértelműen arra utal, hogy dallamra készült.

A melodiáriumokban rendkívül gyakori, és szinte mindig „*nota*” jelzéssel szerepel.⁶³

A Debreceni Kollégiumban már 1796-ban nótautalásként élt. A Nagy István debreceni praepceptor által készített és a Kollégiumban előadott *Lakodalmi Já-*

⁶¹ Budán, A' királyi universitásnak betűivel, 1802, 14. (Hasonmás kiadása: SEBESTYÉN Lajos gondozásában, Zeneműkiadó Vállalat, 1987)

⁶² MTAKK RUI 8r. 62, 84b–85a

⁶³ Lásd pl. Kiss Pál-gyűjteményét (1807, a hódmezővásárhelyi gimnázium könyvtárában), vagy a Komoróczy Terka-énekeskönyvet (1796–1810, MTAKK RUI 8r. 123, 19b–20a).

tékban (Túrkeve, 1796) *A' zöld fákkal ékes Pindusnak tetején...* kezdetű ének nótajelzése (*Be tsendes Napjaim*).⁶⁴

Lelőhelye:

Tóth István: *Áriák és Dallok* (1832–43) – II. 118. (126. o.)

6. A' búkkal küszködő

(*Életem' mái / Komor óráji...*)

1792 táján készült, autográfja nem maradt. Először a Diétai Magyar Múzsában (VII. szám) jelent meg a cím alatt *aria* jelzéssel, majd az Ódák I. könyvében.

Csokonai 1795-ös címjegyzékén (EK) „A' Búkkal küszködő. *Ode*.”

Dalbetétként a Culturába (1799) is bevette, ahol Petronella énekli a II. felvonas 12. jelenésében.

Kezdő sora később nótautalássá vált.⁶⁵

Mindhárom strófája – a dallamtól függően – különböző szótagszámú sorokból áll.

Lelőhelyek:

- Fejér-Göntyö-melodiárium (1802) – 4a (tenor, basszus)
- Tóth István kótáskönyve (1831–32) – 118. o. (12. sz.)
- Tóth István: *Áriák és Dallok* (1832–43) – I. 12. sz. (8. o.)
- Madass Sándor dalgyűjteménye (1850 k.) – 42. o.

7. Jöszte Poétának

(*Jer, kit mérges gondok rágnak...*)

1792 körül keletkezett. Autográfja nem maradt, csak Nagy Gábor 1796-os másolata, amin „*nota*” jelzéssel szerepel.

Az 1795-ös EK-n „Jöszte Poétának. *Ode*” műfajmegjelölés.

A Diétai Magyar Múzsában, majd az Ódák I. könyvében Csokonai már *Hívása a' Múzsának* címmel adta közre.

Lelőhelye:

MTAKK K 672/I, 31b–32a⁶⁶ (Csokonai autográf)

8. Eggy kétségbeesett Magagyilkosa

(*Jaj, Egek! melly szörnyű képzeletek...*)

1794 végéről, autográfja nem maradt. Nagy Gábor 1796-os másolatán „*nóta*” jelzés olvasható.

---

⁶⁴ *Protestáns iskoladramák 2/1* (S. a. r. VARGA Imre, Akadémiai Kiadó, 1989, 315.)

⁶⁵ A Thaly Lajos-énekeskönyvben (1807, OSZK Fol. Hung. 1390, 84a) például a *Febe gyöngy szüze szerelmes tüze...* kezdetű ének előtt áll az „*Ad notam Euletem mái*”.

⁶⁶ A kritikai kiadásban (Költemények II. 245.) szereplő átíratot Sonkoly István készítette. Eredetileg in: *Könyv és Könyvtár* VI. [1967] 217.

Az EK-n „Eggy kétségbeesett Magagyilkosa. 14. Oda. Notáját rendbe szedni”. Az ÚK-n „A’ Német Lyány’ notája”-ként szerepel. Az Ódák I. könyvében jelent meg.

A vers első sora a hozzá tartozó kottával együtt Csokonai kézírásával maradt fenn.

Lelőhelye:

MTAKK K 672/ I, 32a⁶⁷ (Csokonai autográf)

9. Búcsúvétel

(*Mégyek már. Engedd meg, kedves Kincsem...*)

Autográf, 1798-ból. A Lilla Dalok III. kötetében jelent meg.

Az 1802-i ÚK-n „A’ Búcsúvétel. Oda.”

A párbeszédese kettős dalban Vitéz és Lilla „beszélget”. Műfaja (duett) és szimultán verselése egyértelműen zenei fogantatásra utal.

Az énekeskönyvekben gyakran „nota” utalással szerepel. Népszerűségéből adódóan rengeteg folklorizálódott variánsa keletkezett.

Lelőhelyek:

- a) Nagykaposi melodiárium (1809–1848) – 412–413. o. (négyszólamú)
- b) Somogyi László-melodiárium (1815–1825) – 127. o. (basszus)
- c) Pataki énekkar dallamtára (1817–1828) – 52. o. (öt- illetve hatszólamú kóruspartitúra)
- d) Pataki dallamtár (1817–1848) – 13. o.
- e) Tóth Sámuel-melodiárium (1821–1822) – 6b
- f) Makay Ádám-melodiárium (1823–1835) – 25. o. (discant)
- g) Kelemen László-énekeskönyv (1828) – 29. sz.
- h) Tóth István: Áriák és Dallok (1832–43) – I. 96. (54. o.)
- i) Almási Sámuel: Magyar Dallok (1870 k.) – I. 60.
- j) Arany János népdalgyűjteménye (1874) – II. 1.

10. A’ Méhekhez

(*Kis Méhek! kerteken, / Mezőkön, berkeken...*)

1794-ből, autográf.

Az EK-n „A’ Mész’ méze. Dal. Nota.” Az Urániában *A’ legédesebb Mész* címmel csak az utolsó három strófa jelent meg. A költő a Lilla Dalokba is így, rövidítve vette át *A’ Méhekhez* címmel.

Csokonai forrása G. A. Bürger *An die Bienen* c. verse volt.

Számtalan melodiáriumban szerepel. Kezdő sora gyakori nótautalássá vált.

Lelőhelyek:

- a) Melodiárium (1808 k.) – 141. o.

⁶⁷ Sonkoly István átírata a Könyv és Könyvtárban (VI. 1967) jelent meg. Ezt vette át a kritikai kiadás is (Költemények II. 596.). Sonkoly a dallamelcsúszást jól javította, de szöveghelyezése sajnos nem megfelelő.

- b) Nagykaposi melodiárium (1809–1848) – 304–305. o. (négyzólamú)
- c) Pataki dallamtár (1837) – 2. o. (ötszólamú kóruspartitúra)
- d) Somogyi László-melodiárium (1815–1825) – 30. o. (basszus)
- e) Farkas Sámuel-melodiárium (1802–1816) – 166. o. (basszus)

11. Az Estvéhez

(Csendes Este! légy tanúja, / Mint kesergek én...)

Autográf, 1800-ból, a Lilla Dalok III. kötetében jelent meg.

Énekelt volta miatt számtalan melodiáriumban „*nota*” felirattal jegyezték le.

Lelőhelyek:

- a) Pataki énekkar dallamtára (1817–1828) – 82. o. (ötszólamú kóruspartitúra)
- b) Pataki dallamtár (1817–1848) – 21. o.
- c) Varga János-melodiárium (1822) – 95. o.
- d) Makay Ádám-melodiárium (1823–1835) – 2. o. (discant)
- e) Bódogh János-melodiárium (1831–1840) – 9. o.
- f) Tóth István: Áriák és Dallok (1832–1843) – II. 291. (157. o.)⁶⁸
- g) Almási Sámuel: Magyar Dalnok (1834) – 112b–113a (161. sz.)
- h) Kótatár (1846–47, 1853) – 17b (basszus)
- i) Almási Sámuel: Magyar Dallok (1870 k.) – I. 151.

12. Fillishez

(A' SEMMISÉG' örök tavába / Ifjú-korod javát hijába...)

Autográf, 1800-ból. Az 1802-es ÚK-n „*Óda*” műfajmegjelöléssel olvasható.

Az Ódák első könyvében jelent meg.

Énekelt volta miatt számos énekeskönyvbe bekerült. Formája szerint is dallamra készülhetett (9aa 6b 9cc 6b).

Lelőhelyek:

- a) Tóth István: Áriák és Dallok (1832–43) – 157. o.
- b) Almási Sámuel: Magyar Dallok (1870 k.) – II. 49.

13. Rózsím' Sírja felett

(Forró Sohajtások – lelkeknek / Elszagगतott darabjai...)

Autográf, 1798-ból, az Ódákban jelent meg.

Az ÚK-n mint „*Oda*” szerepel.

Szabad fordítás J. J. Eschenburgtól.

Lelőhelyek:

- a) Márton József 1813-as Csokonai-kiadása
- b) Pozsonyi Révay Levéltár (1810/20-as évek körül) – II. doboz, H–58, 11b⁶⁹

---

⁶⁸ A Tóth Istvánnál található dallam egészen más, mint ami a melodiáriumban szerepel. Az időbeli közelség, és a jellemző kultúrközeg miatt a diákezenekönyvekben lévő dallamot tarthatjuk Csokonai mintájának.

⁶⁹ Štátny archiv v Bratislave (ŠVH SSR), Révay család, Kéziratok és nyomtatványok gyűjteménye, Zeneművek. Az adatot saját jegyzeteiből Domokos Mária bocsátotta rendelkezésemre.

- c) Varga János-melodiárium (1822) – 73. o.
- d) Melodiárium (1823–1831)⁷⁰ – 23. o. (basszus)
- e) Makay Ádám-melodiárium (1823–1835) – 1. o. (discant)
- f) Félegyházi Lajos-énekeskönyv (1827) – 74b
- g) Tóth István kótáskönyve (1831–32) – 115. o. (6. sz.)
- h) Tóth István: Áriák és Dallok (1832–43) – I. 3. (2. o.)
- i) Bódogh János-melodiárium (1831–1840) – 6. o.
- j) Pataki dallamtár (1837–1853) – 20. o.
- k) Pataki dallam- és szövegtár (1840–1850) – 55. o.
- l) Finkei D. József kótatára (1844) – 32. o.
- m) Rácz Lajos kótatára (1846) – 19. o.
- n) Pataki énekgyűjtemény (1855-1863) – 101-102. o. (48. sz.)
- o) Bartalus István: Magyar Orpheus (1869) – 72–73. o.
- p) Almási Sámuel: Magyar Dallok (1870. k.) – II. 71.

14. A' Tihanyi Ekhóhoz

(*Óh Tihannak rijjadó Leánya...*)

A' Füredi parton 1802-es átdolgozása, autográf.

Az 1802-es UK-n „Óh Tihannak rijjadó Leánya. – Oda.” Később a Lilla Dalokba sorolta a költő.

A kéziratos énekeskönyvekben általában „*nota*” utalással szerepel.

A dallam a „*Triste valedico Musis... (Hogy elhagytam a Múzsákat)*” kezdetű korabeli diákdal változata.⁷¹ Horváth Ádám (ÖÉ 153. sz. 283. o.) „*Mit kínzod újra lelkemet...*” kezdettel írt rá verset, Verseyhy Ferencnél⁷² pedig „*Lantommal tegnáp kimenvén...*” szöveggel (*Fülemile a hárfással* címen) található.

Lelőhelyek:

- a) Pataki dallamtár (1817–1848) – 86. o.
- b) Veress János-gyűjtemény (1828-1830) – 158. o.
- c) Bódogh János-melodiárium (1831–1840) – 64. o.
- d) Tóth István: Áriák és Dallok (1832–43) – II. 74. (120. o.)
- e) Gitarra való énekes darabok (1835) – 42b (78. sz.)
- f) Almási Sámuel: Magyar Dallok (1870. k.) – I. 80.
- g) Arany János népdalgyűjteménye (1874) – II. 24.

15. Egy Violához

(*Illatoztasd Kebledet / Édes Violám...*)

1793-ból, autográf.

Az 1795-ös EK-n „A' Viola. Dal. Restituálni.”, az 1802-es UK-n „Edgy Violához. – Oda.” Nagy Gábor 1796-os másolatán „*Nóta*” utalás olvasható.

⁷⁰ Sp. Kt. 515. Mf. MTAK 3182/IV. Stollnál nem szerepel.

⁷¹ A dallamról lásd BARTHA Dénes, *A XVIII. század magyar dallamai* (Bp., 1935, 153. sz.)

⁷² A Parnasszus Hegyén zengedező Magyar Músának szózatja (1781, autográf) – OSZK Ms. Mus. 1824. 9b (18.)

Igen népszerű volt, és mivel a virágénekek hagyományából nőtt ki, számos másolatban fattyúszövegekkel megtoldva szerepel.

A későbbiekben kezdősora gyakori nótautalássá vált.⁷³

Lelőhelyek:

a) Tóth István: Áriák és Dallok (1832–43) – II. 184. (136. o.)

b) Kótatár (1846–47, 1853) – 21b

16. Bácsmegey' Levelaire

(*Ah, midőn táromba' látom / Ezt a' kedves Könyvemet...*)

1800 körül keletkezett, az 1802-es ÚK. kéziratlajstroma szerint „Elegia”. A Lilla Dalok III. Könyvében jelent meg.

A verset a Déry Múzeumbeli másolata szerint is énekeltek.

Lelőhelye:

Almási Sámuel: Magyar Dallok (1870 k.) – I. 8.

17. A' fekete Pecsét

(*Gyász Pecsétje Kedvesemnek...*)

Autográf, az 1797-es keletkezésű verset 1800-ban dolgozta át Lilla nevére, így jelent meg a Lilla Dalok II. könyvében.

A melodiáriumokban nagyon gyakori.

Hogy a költő meglévő dallammintára írta az éneket, arra az is bizonyíték lehet, hogy az 1800-as évszámú Magyar Énekek Új Gyűjteményében⁷⁴ a 265. dal erősen rokon Csokonai versével.

Lelőhelyek:

a) Tóth István: Áriák és Dallok (1832–43) – II. 293. (157. o.)

b) Madass Sándor dalgyűjteménye (1850 k.) – 95. o.

c) Almási Sámuel: Magyar Dalnok (1834) – 103b–104a (146. sz.)

d) Almási Sámuel: Magyar Dallok (1870 k.) – I. 145.

18. Lilla' Búcsúzalogjai

(*Vigasságnak, fájdalomnak, / Szerelemnek embere...*)

G. A. Bürger *Molly's Abschied* című versének fordítása 1803-ból, autográf. A Lilla Dalok III. Könyvében jelent meg.

Népszerűségét, és énekelte voltát bizonyítja, hogy számos egykorú másolatán „nóta” felirattal illetve „ad notam” jelzéssel szerepel.

Lelőhelyek:

a) Gitárra való énekes darabok (1835) – 58. sz. (34b–35a)

b) Almási Sámuel: Magyar Dallok (1870 k.) – I. 15.

---

⁷³ Az 1817–1848-i Pataki dallamtárban például egy latin diákvers felett találjuk „Ad notam” jelzésként (*Illatoztasd kebledet...*).

⁷⁴ OSZK Quart. Hung. 178, 23a – *Fájdalommal tellyes Szivem...* kezdetű ének.

19. Megkövetés

(*Ha haragszol, megkövetlek; Békélj meg, szép Angyalkám...*)

1802-ből, autográfja elveszett, a Lilla Dalokban jelent meg.

Metastasio V. kantatájának parafrázisa.

Számos kéziratos énekeskönyvben szerepel, rengeteg folklorizálódott variánssal.

Lelőhelyek:

- a) Somogyi László-melodiárium (1815–1825) – 100. o. (kóruspartitúra)
- b) Diénes Gábor-énekeskönyv (1826–1837)⁷⁵ – 32. o. (XXXVII. Nota)
- c) Kelemen László-énekeskönyv (1828) 69. sz.
- d) Tóth István: Áriák és Dallok (1832–43) – I. 56. (34. o.)
- e) Almási Sámuel: Magyar Dallok (1870 k.) – I. 14.

20. Két Szerető' dalja

(*Énekeljünk Cipriának, / Drága Kints...*)

1797–98-ból, autográf, a Lilla Dalokban jelent meg.

Az 1802-i ÚK-n „Oda” műfajmegjelölés.

Valószínűleg Metastasio hatására írta. Énekelt volta miatt a másolatok szövege gyakran módosult.

A dallam a 18. sz. végén rendkívül népszerű lehetett, hiszen számtalan verset írtak rá. Így például a Szarka János-melodiáriumban (1789)⁷⁶ és az Ötödfélszáz Énekekben (1813)⁷⁷ is más-más szövegekkel társul.

Lelőhelye:

- a) Tóth István: Áriák és Dallok (1832–43) – I. 30. (17. o.)

21. [Zöld Ferentz, kék Ferentz, T[óth] Ferentz....]

(*Zöld Ferentz, kék Ferentz, Tóth Ferentz...*)

1794-ből, autográfja elveszett, tréfás alkalmi vers.

A dallamhoz igazodva mindhárom strófájának különböző-különböző hosszúságú sorai vannak.

Lelőhelye:

- Tóth Mihály-versgyűjtemény (1807)⁷⁹ – 1. o.

22. Felfohászkodás

(*Míg elkezdem énekem...*)

A Békaegerhartz I. Pipa-dohányának első strófája. 1792-ből, autográf.

⁷⁵ Néprajzi Múzeum, AE 14945.

⁷⁶ Szövege: *Ég kékségű szemű szép szűz...* Kritikai kiadását ld. BARTHA Dénes, *A XVIII. század magyar dallamai* (Bp., 1935, 183–183. 108. sz.)

⁷⁷ Szövege: *Sohajjotzik egy szép nimfa magában...* – ÖÉ. 111. sz.

⁷⁹ A kritikai kiadásban (Költemények III. 620.) lévő átiratot Gupcsó Ágnes készítette.

Az EK szerint „Tréfás Epopéja travesztálva Homér után. *Megigazítani.*”

A travesztia nyilván nem szorosan vett értelemben készült dallamra, de mivel a Muzsikális Gyűjteményt is Márton József gondozta, valószínűleg Csokonai szándéka szerint adta ki így a mű bevezető strófáját. Énekként való terjesztése Csokonai ötlete lehetett. A műfaj nemcsak elviseli, de nagyon jól illik hozzá.

Lelőhelyek:

- a) Márton József 1813-as bécsi Csokonai-kiadása
- b) Tóth István kótáskönyve (1831–32) – 116. o. (7. sz.)
- c) Tóth István: Áriák és Dallok (1832–43) – a legelső ének (számozás nélkül)
- d) Almási Sámuel: Magyar Dallok (1870 k.) – II. 70.
- e) Bartalus István: Magyar Orpheus (1869) – 64. o.
- f) Bartalus István: Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye VII. (1896) – 6. sz.

23. [Midőn iszom borotskát...]

(Midőn iszom borotskát / Alusznak aggodalmim...)

Szabad Anakreón fordítás, amit 1801 táján készíthetett, amikor a Gail szerkesztette párizsi Anacreon kiadást megismerte. Az 1802-es ÚK.-n kezdősorával fordul elő, kötetbe nem vette fel.

Csokonai lelkendezve írta a párizsi Anakreón kiadásról, hogy a „legfejedelmibb [...] ’s a’ mi több az oda-való legnagyobb Muzsikusok által [Gosséc, Mehul, le Sueur, Cherubini – H. M.] a’ Görög Textus Muzsikai Compositióra van véve. Vajha én, Hazánknak olyan Componistájára találhatnék, a’ ki egy Magyar Anákreontismust Muzsikára vévén, vélem, és Magyarimmal közelebb-ről tudná ’s kívánná éreztetni a’ Görög szabású Rhythmusoknak Mennyei hármóniáját!”⁸⁰

Az autográf tisztázat szerint saját Anakreón fordításait a párizsi mintájára szerette volna kiadni, ezért alkalmazta dallamhoz a készülő szöveget. A kéziratban (a francia kiadást utánozva) a kotta alatt az eredeti görög szöveg olvasható, a magyar csak ez után áll strófikusan. A dallam eredete ezideig ismeretlen.

Lelőhelye:

MTAKK K 668, 23b–24a⁸¹ (Csokonai autográf)

24. Miért ne innánk?

(Igyunk barátim! a’ komor / Bú’ lángja nem tsatázik...)

⁸⁰ CSOKONAI, *Jegyzések és Értekezések az Anákreoni Dalokra* (1803) (Csokonai, *Tanulmányok*. S. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Bp., 2002, 91.)

⁸¹ Sajnos a kritikai kiadásban lévő kotta használhatatlan. (CSÖM, *Költemények* 5. S. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 2002, 453.) Ebben a szoprán kulcsot egyszerűen G-kulcsra cserélték, a 2# előjegyzést leahagyták, és az utolsó dallamsort nem közölték, a szövegelhelyezés pedig teljesen értelmetlen.

Első változata 1793-ban, a végleges 1796-ban keletkezhetett, autográfja nem maradt. Először a Diétai Magyar Műzsában, majd az Ódák I. könyvében jelent meg.

A költő 1795-ös címjegyzékén (EK) „*Dal. Nota*” jelöléssel szerepel, az Mfj-n az Ódák között találjuk.

Igen népszerű bordal volt, így számtalan másolata keletkezett. Ezekben a cím helyett legtöbbször csak „*Nota*” feliratot találunk.

Lelőhelyek:

- a) Tóth István: Áriák és Dallok (1832–43) – I. 92. (52. o.)
- b) Kiss Dénes: Népdalok 2. (1844)⁸² – 4b (56. sz.)
- c) Almási Sámuel: Magyar Dallok (1870 k.) – I. 56.
- d) Arany János népdalgyűjteménye (1874) – II. 4.
- e) Bartalus István: Kézírtos dalgyűjtemény (1880 k.) – I. 373.

25. Bakhushoz

(*Évoé! / Bakhe, éván, évoé!...*)

1801-ből, autográfja elveszett, az Ódák I. kötetében jelent meg.

Az 1802-i ÚK-n mint „*Dithyrambus. – Oda.*” szerepel.

Igen népszerű bordal volt, a másolás során számos folklorizálódott szöveg-változata született.

Lelőhelyek:

- a) Tóth István: Áriák és Dallok (1832–43) – I. 10. (7. o.)
- b) Almási Sámuel: Magyar Dallok (1870 k.) – I. 76.
- c) Bartalus István: Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye VII. (1896) – 167. sz.

Halotti búcsúztatók

26. Czindery’ sírja felett

(*Kedves test! hát itt szemléllek...*)

(*Kegyves Özvegy vegyél bútsút keservedtől...*)

Autográf 1798-ból, Czindery Pál halálára írt temetési búcsúztató.

Az 1802-i ÚK-n „*Oda*” jelölés. Az Alkalmatosságra írt versekben jelent meg.

Az I. rész, az Özvegy kesergése (*Kedves test! hát itt szemléllek...*), ami után a II. részben a Mennyeiek Karja (*Kedves Özvegy vegyél bútsút keservedtől...*) vigasztalja az árván maradt feleséget. Nemcsak a halott-búcsúztatás szokásos kerete, de a szcenizált forma is zenei fogantatásra utal.

Az I. rész dallamát Tóth István örizte meg. A II. részt (A’ Mennyeiek’ Karja) viszont Csokonai valószínűleg egy Horváth Ádámnál található dallamra írta

⁸² OSZK Ms. Mus. 1247.

⁸⁴ Horváth Ádám: ÖÉ (546.)

(*A megpáratlanult pár... ÖÉ 80. sz.*), aminek egyrészt formája pontosan meg-
egyezik Csokonai versével, másrészt ez Horváth saját bevallása szerint. „[...]
néhai Czindery Pál remek musicus és mások felett derék német poéta kérésére
egy szomorú magyar áriára íródott: s miként üti meg a mértéket? A próba
megmutatja.”⁸⁴

Lelőhelyek:

I. rész (A' kesergő özvegy):

- a) Tóth István kótáskönyve (1831–32) – 125. o. (28. sz.)
- b) Tóth István: Áriák és Dallok (1832–43) – I. 42. (24. o.)

II. rész (A' Mennyeiek karja):

- a) Horváth Ádám: ÖÉ (1813) – 80. sz. (212. o.)

27. A' Palatinusné' halálára [L.]

(*A' néki-szépültt Budára / Nádorispanyunk' számára...*)

Csokonai 1801-ben, József nádor feleségének halálára írta az epigrammát,
ami az év szept. 11-én a Magyar Hírmondóban jelent meg. Az 1802-es Mfj.-n
előbb az *Ódák* közt, majd onnan törölve az „Epigrammák, Csiribirik,
Inscriptiók, Mesék” között szerepel.

Bár több közel egykorú másolata is megjegyzi, hogy „Pesten, Nádor Ispánné
halálára mondotta Csokonai Vitéz Mihály”,⁸⁶ számtalan énekeskönyvben szere-
pel, ami énekelt voltára utal. Valószínű, hogy maga Csokonai párosította utólag
dallammal az epigrammát.

Lelőhelye:

Tóth István: Áriák és Dallok (1832–43) – II. 101. sz. 124. o.

Köszöntők

28. Örömversek Professor Budai É'saiás Úrhoz

(III. Ének: „Élj vígan nagy Lélek! érdemeddel...”)

Az Alkalmatosságra írt versek között található, melyet a költő akkor írt,
„Mídmőn 1794-ben a' külső országi Akadémiákról mint meghívott Professor [ti.
Budai É'saiás] lejött.”

A kantáta három énekből áll, nótautalása csak a harmadiknak maradt.

Eszerint a *Daphnis Hajnalkor (Szép hajnal emeld fel...)* dallamára íródott.
Formája teljesen egyezik azzal. A dallam leelőhelyeit lásd ott (4. sz.).

---

⁸⁶ Pl. a Tóth Mihály-gyűjtemény (OSZK Oct. Hung. 1915, 51a); Kármán Pál-gyűjtemény (Déri
Múzeum K 86, 6a); Borbély János-gyűjtemény (Debreceni Egyetemi Kvtár Ms. 92/1, 36a)

29. T. T. Professor Budai É'saiás Úrhoz*(Sóhajtott Göttinga felé a Tempe és Helikon...)*

1794-ből, autográfja elveszett.

Az *Örömversek* kantátaszerű előadásra szánt párja.Egyik nem saját kezű tisztázata ez áll: „Más Versek mellyekkel meg tiszteltett T. T. Budai Ésaiás Professor Úr mikor akadémiákról le-jött az akkori Poetáktól. Csokonai Mihály P. P. alatt. ad notam *ott hol a patakotska.*”

Formája az imént említettel egyezik.

A' feléledt Pásztor dallamnak jegyzeteit lásd a 29. szám alatt.**30. Hunyadi Ferentzhez**

Autográf. Csokonai az 1794. december 3-ra, Hunyadi Ferenc superintendens névnapjára ír kantátát diákjaival el is énekelte. 1805-ben, az Alkalmatosságra írt Versekben adta ki, ahol nótajelzést is adott.

Kéziratok másolatokban csak az Énekek szövege terjedt.

A nótautalások szerint az énekek az alábbi dallamokra íródtak:

I Ének: „*Ábrahámnak nagy jóságú Istene...*” – a 79. zsoltár (*Öröködbe Uram! Pogányok jöttek...*) nótájáraII. Ének: „*Szent öröm fohászkodik Jéruszálemnek ligetén...*” – Az *Ott hol a' patakotska...* (*A' feléledt Pásztor*) nótájára.III. Ének: „*Vigadj, szűz Helikon!...*” – A *Szép Hajnal! emeld fel...* (Dafnis Hajnalkor) nótájára.IV. Ének: „*Ha valaha lefoly az a' gyászos óra...*” – *Panaszaimat elegyes óhajtással...* (Az Ekhóhoz) nótájára.V. Ének: „*Isten légy e' Főpapoddal...*” – a 84. zsoltár (*Oh, Seregek Istene...*) nótájára.**31. [Élj vigan érdemeddel...]***(Élj vigan érdemeddel a' boldogságnak karjain...)*

1794 elejéről, autográfja nem maradt.

Alkalmi vers valamelyik professor vagy egyházi személy köszöntésére. Nótajelzése szerint⁸⁷ Csokonai *A' feléledt Pásztor* dallamára (*Ott hol a' Patakotska...*) írta. Formájában is azt követi.**32. Gróf Károly Jó'sef Úrnak**

1794. július 5-re, a Szatmár megyei főispán beiktatására készült kantáta. Saját kezű kalligrafikus tisztázata a dallamok is rajta vannak.

⁸⁷ Sarkadi Nagy Zsigmond Gyűjtemény (1810) – A Tiszántúli Református Egyházkerület Lelkészképző Intézeti Szemináriumának Könyvtára 926. b. (Debrecen) 139.

Később az Alkalmatosságra írt versekbe némi javítással és szerkezeti változtatással *A' korán megtisztelt virtus* címmel került be.

Dallamai az autográf kéziraton:

I. Ének: „*Műzsák! kik a zöld Tempében...*” – magyar

II. Ének: „*Nohát hárfátok' / Ha leraktátok...*” – menuetto

III. Ének: „*Rekesszük mindnyájunkat NAGYSÁGTOK' kegyes Szívébe...*” – lengyel⁸⁸

Lelőhelye:

OSZK Oct. Hung. 512, 8b–10b (Csokonai autográf)

33. A' Nap' Innepe

(*Idvez légy, áldás' forrása...*)

1801-ből, autográf. 1801-ben a Magyar Hírmondóban, majd 1805-ben az Ódákban jelent meg.

Festetics Györgyhöz szóló udvarló vers. Csokonai az Mfj-n az *Ódák* közé sorolta.

A kézirat másolaton gyakori a „*nota*” jelzés.

Lelőhelyek:

- a) Márton József 1813-as bécsi Csokonai-kiadása
- b) Félegyházi Lajos-énekeskönyv (1827) – 72a (13. dallam)
- c) Tóth István kótáskönyve (1831–1832) – 115. o. (5. sz.)
- d) Tóth István: Áriák és Dallók (1832–43) – I. 2. (2. o.)
- e) Gitarra való énekes darabok (1835) – 110. sz. (54b–55a)
- f) Almási Sámuel: Magyar Dalnok (1834) – 98b–99a (135. sz.)
- g) Almási Sámuel: Magyar Dallok (1870 k.) – I. 139.
- h) Bartalus István: Magyar Orpheus (1869) – 66–67. o.

Verbunkos dallamok

34. A' feléledt Pásztor [I.]

(*Ott hol a' Patakotska...*)

1794-ből, autográfja nem maradt. Előbb az Urániában (III.), majd az Ódák I. kötetében jelent meg.

Csokonai 1795-ös kéziratán (EK) „A feléledt Pásztor. 10. <Dal.> *Kettős Dal Notájánn igazítani.*”

Forrása G. H. A. Koch *An die Westwinde* c verse, amit 1791-ben Verseghy is lefordított *Thirzis' üzenettye* címmel.

A korban az egyik legnépszerűbb darab lehetett. Nemcsak számtalan másolata keletkezett, de mint nótautalással is lépten-nyomon találkozunk vele.

---

⁸⁸ Arany János ezt a dallamot jegyezte le *A' feléledt Pásztor (Ott hol a' patakotska...)* szövegével.

Lelőhelyek:

- a) Csokonai autográf – MTAKK K 672/I, 32b
- b) Farkas Sámuel-melodiárium (1802–1816) – 180. o. (basszus)
- c) Melodiárium (1808 k.) – 4. o.⁸⁹
- d) Sebestyén Gábor jegyzetkönyve (1809)
- e) Halotti Énekek (1813) – 42. és 44. dallam
- f) Félegyházi Lajos-énekeskönyv (1827) – 91b
- g) Külömbféle muzsikai darabok Fortepiánóra készítve (1828) – 51. o.
- h) Melodiárium (1829 k.) – 38. o. (discant)
- i) Tóth István kótáskönyve (1831–1832) – 119. o. (14. sz.)
- j) Tóth István: Ariák és Dallok (1832–43) – I. 4. (3. o.)
- k) Almási Sámuel: Magyar Dallok (1870 k.) – II. 191.
- l) Arany János népdalgyűjteménye (1874) – II. 5.

35. Az Ekhóhoz [I.]

(*Panaszaimat elegyes Óhajtéssel / Kettőztetem, óh...*)

1793-ból, autográfja elveszett. Nagy Gábor 1796-os másolatán „Nóta” jelzés. A költő a Diétai Magyar Múzsában is megjelentette, majd az Ódák kötetébe vette fel.

Csokonai 1795-ös címjegyzékén (EK): „Az Ekhóhoz. Ode. A’ rövid syllabákat kihányni.”

Lelőhelyek:

- a) Fejér-Gönty-melodiárium (1802) – 72. o.
- b) Szentgyörgyi István-énekeskönyv (19. sz. eleje) – 44. o.
- c) Félegyházi Lajos-énekeskönyv (1827) – 90a
- d) Tóth István: Ariák és Dallok (1832–1843) – II. 117. (126. o.)
- e) Arany János népdalgyűjteménye (1874) – II. 2.⁹⁰

36. [Falataimat elegyes bor hajtással...]

(*Falataimat elegyes bor hajtással / Kettőztetem oh...*)

1794-ből, autográfja nem maradt.

Az Ekhóhoz paródiája.

Dallamjelzése szerint „Aria. Panaszaimat elegy.”⁹¹

A szöveg tehát *Az Ekhóhoz* dallamára született. A paródia így vált teljessé.

37. Egy kesergő magyar

(*Minden vígasság tőlem eltávozott...*) – a’ Mohátsi nótára

⁸⁹ A *Tamil a Nagyok esetéből por szülte halandó...* kezdetű halotti ének nótautalásaként jegyezték le.

⁹⁰ Ez a forma, mivel a Da Capo nem teljes, csonkább, mint a Tóth Istvánnál lévő.

⁹¹ Sarkadi Nagy Zsigmond Gyűjtemény (1810) – A Tiszántúli Református Egyházkerület Lelkészképző Intézeti Szemináriumának Könyvtára. 926. b. (Debrecen)

1791-ből, autográfja nem maradt. A Diétai Magyar Múzsában, majd az Ódák első kötetében jelent meg.

Az EK-n ez olvasható: „Egy kesergő Magyar. Ode. *Notáját ki tsinálni.*” Az Mfj-n is az *Ódák* között szerepel.

A Kcsj.-én a „No. 6 Mások írása” köteggben ez olvasható: „30. *A' Mohátsi Nótára*”

Csokonai tehát a korban igen ismert *Moháts, Moháts, Sebes vérontás hele...* kezdetű ún. Mohátsi Nótára írta a verset. Formájában teljesen azt követi.

Sajnos a kritikai kiadás a Tóth Istvánnál található dallamot közli⁹², ami Spech János utólagos megzenésítése.⁹³ A korban „Mohátsi nótaként” ismert éneket Almási Sámuel jegyezte le, amit azért is autentikusnak tekinthetünk, mert közel két évszázad múlva Barsi Ernő még ugyanezt a dallamot és szöveget gyűjtötte egy szigetközi lakodalmon.⁹⁴

Az alább megjelölt források tehát nem Csokonai szövegét, hanem a *mohátsi nótáét* tartalmazzák, mivel nagy valószínűség szerint ez volt Csokonai mintája. A szövegstruktúra azonossága miatt az *Egy kesergő magyar* könnyen összeilleszthető a dallammal.

Lelőhelyek:

- a) Almási Sámuel: Magyar Dalnok (1834) – 140. sz.
- b) Almási Sámuel: Magyar Dallok (1870. k.) – 143. sz. (192–195. o.)
- c) Barsi Ernő 1976-os népdalgyűjtése⁹⁶

38. Az utolsó Szerentsétlenség

(Zokoghat még egy betűtskét / Belőlem a' fájdalom...)

1802–1803-ból, autográfja nem maradt. A Lilla Dalok III. kötetébe került be.

G. A. Bürger *Elegie*-jének szabad fordítása.

A melodiáriumok közkedvelt darabja, gyakran „*nota*” utalással lejegyezve.

Lelőhelyek:

- a) Somogyi László-melodiárium (1815–1825) – 91. o.
- b) Pataki énekkar dallamtára (1817–1828) – 45. o. (kóruspartitúra)
- c) Magyar áriák fortepianóra B. A. (1819) – 136. o.⁹⁷

---

⁹² CSÖM/ Költemények II. (Bp., 1988. 274.) Tóth István: Áriák és Dallok (82–83.)

⁹³ Bár Csokonai a szöveget, amint ezt a nótautalás jelzi, a Mohácsi nótára írta, a verbunkos-dívat felerősödésével Spech János megzenésítése terjedt el. Tóth Istvánnál (Áriák és Dallok, 32.) és Bartalus Istvánnál (Magyar Orpheus, 131–133.) már ez szerepel. Az „igaz magyar” verbunkos ugyanazt az érzelmi töltetet hordozta és ugyanazt a célt szolgálta, mint korábban a Mohácsi nóta. Míndezt csupán egy aktuálisabb, modernebb stílussal fejezték ki.

⁹⁴ A Barsi Ernő által gyűjtött dallamra Kobzos Kiss Tamás hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök.

⁹⁶ Lásd BARSÍ Ernő, *A Mohácsi vész históriája a régi szigetközi lakodalmon* (Honismeret 1978/5–6. 105–107.)

⁹⁷ Kiadta TARI Lujza, *Különbféle magyar nóták a 19. század elejéről* (Bp., 1998, 36.)

- d) Félegyházi Lajos-énekeskönyv (1827) – 70b (5. dallam)
- e) Melodiárium (1829 k.) – 49. o. (discant)
- f) Mindszenty Dániel: Nemzeti Dalgyűjtemény (1832) – 54. dal
- g) Tóth István: Áriák és Dallok (1832–1843) – I. 5. (4. o.)
- h) Almási Sámuel: Magyar Dallok (1870 k.) – I. 19.

39. Az Emberiség 's a' Szeretet

(*Felfogadtam száz-meg-százszor...*)

Autográf, első változata *Bolond a' ki nem szeret* címmel 1797-ből származik, ez a második változat 1798–99-ben keletkezhetett. Az Ódák II. könyvében jelent meg.

Csokonai 1802-es kéziratjegyzékén (ÚK) „*Oda*”.

Számtalan kézirat másolatban „*nota*” jelzéssel szerepel.

Lelőhelyek:

- a) Márton József 1813-as bécsi Csokonai-kiadása
- b) Álmosdi gyűjtemény (1812) – 67a⁹⁸
- c) Pozsonyi Révay Levéltár (1810/20-as évek körül) – II. doboz, H–58, 10b–11a⁹⁹
- d) Tóth István: Áriák és Dallok (1832–43) – II. 224. (143. o.)¹⁰⁰
- e) Mindszenty Dániel: Nemzeti Dalgyűjtemény (1832) – 26. dal
- f) Mátray Gábor: A magyar népdalok egyetemes gyűjteménye (1852) – I. 23.
- g) Almási Sámuel: Magyar Dallok (1870 k.) – II. 40.
- h) Bartalus István: Magyar Orpheus (1869) – 73–74. o.
- i) Bartalus István: Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye VII. (1896) – 29. sz.
- j) Limbay Elemér: Magyar Daltár (1883) – 681. dal

40. Jövendölés az első Oskoláról, A' Somogyban

(*Hát Múzsáknak szenteltt / Kies Tartomány...*)

1799-ből, a csurgói református gimnázium megnyitására készült alkalmi vers, az Ódák I. kötetében jelent meg.

Az 1802-i ÚK-n *Somogyi Nóta* címmel szerepel, az Mfj.-n egyrészt ugyanazzal a címmel az *Ódák* csoportjában, másrészt az „Alkalmatosságra valók” közt <*Somogy Vármegyei Nota*>-ként van jelen.

⁹⁸ A gyűjtemény Stoll bibliográfiában megadott 1812-es „keletkezési” idejét pontosítanunk kell, hiszen a Csokonai-dalt nyilvánvalóan az 1813-as Márton József-féle kiadásból másolták bele. A kézirat datálása az 59a oldalon olvasható bejegyzésre támaszkodik („Álmosd, Jun. 18. d. 1812.”), a Csokonai kotta viszont az utolsó lapon (67a) található. A kötet tehát (a korabeli gyakorlatnak megfelelően) több évig „készült”, a Csokonai-dal szerint pedig még 1813-ban is biztosan írtak bele.

⁹⁹ Štátny archív v Bratislave (ŠVH SSR), Révay család, Kéziratok és nyomtatványok gyűjteménye, Zeneművek. Az adatot saját jegyzeteiből Domokos Mária bocsátotta rendelkezésemre.

¹⁰⁰ Tóth István külön ének (102.) és külön zongoraszólammal (84–85.) Spech János későbbi megzenésítését is lejegyezte.

Az énekgyűjteményekben „Nóta” utalással olvasható.

Lelőhelye:

Tóth István: Áriák és Dallok (1832–1843) – I. 91. (51. o.)

41. Habozás

(Itt hagynám én ezt a' Várost, ha lehetne...)

A *Szerelmes Bútsúvéte* Lilla Dalokbeli változata. Összövege 1794-ből származik, autográfja nem maradt.

A költő 1795-ös kéziratleltárán (EK): „Szerelmes Bútsúvétel. *Kettős Dal.*” Az 1802-es ÚK-n „Itt hagynám én ezt a' Várost. – *Oda*” A Lilla Dalokban némi változtatással *Habozás* címen jelent meg.

„Kettős dal” jelzése Metastasio, illetve a zenés pásztoridillek hatását mutatja. A *Szerelmes Bútsúvétel* antik pásztorneveit (Melitesz és Rozália) itt már Vitéz- és Lillára cserélte.

Népszerűsége folytán számos folklorizálódott változata keletkezett.

Kezdősorával már 1805-ben (Debreczeni P. Dániel gyűjteménye)¹⁰¹ nótajelzéseként találkozzunk.

Lelőhelye:

Tóth István: Áriák és Dallok (1832–1843) – I. 93. (52. o.)

42. Vig élet a' Parnasszuson

(A' tiszta nyájasság hol örül Jobban, mint a' Parnasszus körül...)

Eredetileg a Tempefői dalbetéte volt (1793, I. felvonás 1. jelenés), autográf. Később Csokonai az első versszakot leahagyva, önálló darabként az Ódák I. könyvébe is fölvette.

A dal Tempefői és Rosália közös alkotása, amit a pár a szindarab közben, a nézők előtt alkot egy klavír mellett.

Első strófáját („A' ki nem vólt soha Poéta...”) a hódmezővásárhelyi Kiss Pál-énekeskönyv (1807) „Nota” megjelöléssel önálló dalszöveggként őrizte meg.

Lelőhelye:

Tóth István: Áriák és Dallok (1832–1843) – II. 215. (140. o.)

Népi dallamok

43. Paraszt Dal

(Ama' fejér nyárfák alatt, / A' part felé...)

1799-ből, autográf, az Ódákban jelent meg.

Az 1802-i ÚK-n „A' Vityillo. *Paraszt Dal. Pastor.*”

---

¹⁰¹ Az 58. számú *Oh fekete vérű szívbéli kereszték...* kezdetű dal előtt. (Kézirat, magántulajdonban, 114.)

Rendkívül népszerű volt, így számos folklorizálódott szövegváltozata keletkezett.

Lelőhelyek:

- a) Tóth István: *Áriák és Dallok* (1832–1843) – I. 155. (80. o.)¹⁰²
- b) Mindszenty Dániel: *Nemzeti Dalgyűjtemény* (1832) – 4. sz.
- c) Bartalus István: *Magyar Orpheus* (1869) – 140-141. o.¹⁰³
- d) Arany János népdalgyűjteménye (1874) – I. 20.¹⁰⁴
- e) Bartalus István: *Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye II.* (1875) – 17. sz.
- f) Limbay Elemér: *Magyar Daltár* (1883) – 617. sz.

44. Siralom

(*Gerlitzeként nyögdecselek...*)

1798-ból, autográf, a Lilla Dalokban jelent meg.

A Lilla előtti összövegek címe *Nota* volt. A költő 1802-es kéziratlajstroma (ÜK) szerint „*Oda*”.

Három utolsó strófája (*Halavány hóld bús világa...*) a *Cultura* dalbetéteként terjedt.

Lelőhelyek:

- a) Horváth Ádám: *ÖÉ* (1813) – 139/a (264. o.)
- b) Tóth István: *Áriák és Dallok* (1832–1843) – I. 119. (65. o.)
- c) Almási Sámuel: *Magyar Dallok* (1870 k.) – I. 53.
- d) Bartalus István: *Magyar Orpheus* (1869) – 6. o.
- e) Bartalus István: *Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye VII.* (1896) – 23. sz.

45. Szerlemdal a' tsikóbőrös Kulatshoz

(*Drága Kintsem, Galambotskám, / Tsikóbőrös Kulatsotskám...*)

1802-ből, autográf, az Ódákban jelent meg.

A kézirat másolatokon szinte mindenütt ott a „*nota*” utalás.

Rendkívül népszerű bordal volt, ponyván és kalendáriumokban is terjedt.

Lelőhelyek:

- a) Horváth Ádám: *ÖÉ* (1813) – 139/b (264. o.)
- b) Kottás énekeskönyv (19. sz. eleje) – 6. sz.
- c) Mindszenty Dániel: *Nemzeti Dalgyűjtemény* (1832)
- d) Tóth István: *Áriák és Dallok* (1832–1843) – I. 100. (56. o.)
- e) Kiss Dénes: *Népdalok I.* (1844)¹⁰⁵ – 194. sz.

¹⁰² Tóth István Spech János későbbi megzenésítését is feljegyezte a II. 5. (104.) alatt.

¹⁰³ Ez éppúgy, mint Tóth Istvánnál, Spech János későbbi megzenésítése.

¹⁰⁴ Az I. 20. ének a *Bodrog parton nevelkedett tulipán...* A dallam végére ezt írta Arany: „Erre éneklék a parasztdalt Csokonaitól (*Ama fejér nyárfák alatt*); csak az utolsó előtti taktusba 3 szót vesznek.”

¹⁰⁵ OSZK Ms. Mus. 1097.

- f) Almási Sámuel: Énekes Gyűjtemény, 4–5. kötet (1860–1870 k.) – 118. o. (145. sz.)
- g) Színi Károly: A magyar nép dalai és dallamai (1865) – 67. dal
- h) Almási Sámuel: Magyar Dallok (1870 k.) – I. 77.
- i) Bartalus István: Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye VII. (1896) – 168. sz.
- j) Limbay Elemér: Magyar Daltár (1883) – 1050. dal

46. Szegény Zsuzsi, a' táborozáskor

(*Estve jött a parantsolat...*)

Összevege 1792–93-ból, autográfja elveszett. Az Ódák I. könyvében jelent meg.

Témájából adódóan népi ihletésű, valószínűleg közismert népdalra írta.

Az énekeskönyvekben mindenütt „*nota*” jelzéssel szerepel. Jellegeből adódóan számos fattyúszöveggel megtoldott folklorizálódott változata keletkezett.¹⁰⁶

Lelőhelyek:

- a) Tóth István: Áriák és Dallok (1832–1843) – II. 109. sz. (125. o.)
- b) Pannonhalmi Énekeskönyv (19. sz. első fele) – 4ab
- c) Almási Sámuel: Magyar Dallok (1870 k.) – I. 66.
- d) Bartalus István: Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye III. (1883 k.) – 21. sz.
- e) Limbay Elemér: Magyar Daltár (1883) – 255. dal

47. Egy vén fának árnyékában régen szenvedő Rózsafa

(*Gyenge rózsabokor kesereg bűvában...*)

1797–99 között írhatta, autográfja nincs. A Mfj.-n az Ódák közé sorolta, ott is jelent meg, a második könyvben.

Valószínűleg a Horváth Ádámnál *Azt mondják, azt mondják, Igazán is mondják...* (ÖÉ 371. sz.) szöveggel szereplő „népdalra” írta. A Márton József kiadásában megjelent dallam ennek variánsa. A dallam egyéb változatait, és a hozzá kapcsolódó szövegeket lásd Bartha Dénes jegyzetében. (ÖÉ 702–704.)

Lelőhelyek:

- a) Márton József 1813-as Csokonai-kiadása
- b) Bartalus István: Magyar Orpheus (1869) – 74. o.
- c) Almási Sámuel: Magyar Dallok (1870 k.) – II. 39.

---

¹⁰⁶ Virág Benedek hagyatékában (Quart. Hung. 496/2, 59a) például három, a hazáért harcra fel szólító nemzeti érzelmű (*Országodért, Királyodért / Törvényes Szabadságodért...*) strófával van megtoldva a szöveg.

¹⁰⁸ A kritikai kiadás Költemények IV. kötetében (865.) a dallam még frig hangsorértelmezés szerint (Sonkoly István átírata) látható. A helyes értelmezés szerinti dór átíratot lásd *A Karnyóné (vén)asszonycsüföli az énekköltészet hagyomány felől* című dolgozatomban. (Debreceni Szemle 2005/1, 97–105.)

*A színművek betétdalai***48. Egy fiatal házósúlandónak habozása***(Szeme nem sír mégis nedves...)*

(Karnyóné, I. felvonás 7. jelenés – Tiptopp „párisi” nótája.)

Egy fiatal házósúlandónak habozása címmel Csokonai az Ódák I. kötetébe is felvette.A dallam a Magyar Népzene Tára IX. kötetében a Népdaltípusok 4, LXVIII. típus alatt „*Vígan, vígan, víg angyalom...*” (118–121.) kezdettel található, mely szerint a dallam dór hangsorú.¹⁰⁸Lelőhelye:

Csokonai: Két Vig Játékok – MTAKK K 671, 75a (1824) – dór hangsor

49. [Semmi tsak rá tudjak ülni a banyára...]

(Karnyóné, I. felvonás 7. jelenés – Tiptopp és Boris duettje)

A dallam a Magyar Népzene Tára II. kötetében a Balázsjáráshoz kapcsolódó szöveggel (Jeles napok – 78. sz. *Emlékezzünk Szent Balázsra...*), a III/A kötetben (Lakodalmas – 870. sz.) *Bánom én a házasságot, amíg élek...* és *Tanuld asszony az Uradat megbecsülni...* kezdettel szerepel.A tetrachord dallam a korban rendkívül népszerű volt. Kazinczy így írt róla *Az Avatlan* epigrammához (Tövises és Virágok) tartozó jegyzetben. „Czélzás [ti. az epigramma] Mozartnak Bájcsipjára, ’s egy végre, végre, harmincz év után! avúlni kezdő Hegyaljai Gassenhauerre, mellyet az Aesthetica’ históriájára nézve itten feljegyzünk: *Hol lakik Kend, Húgom-Asszony? – Keresztúrba. – Ki lyánya Kend, Húgom-Asszony, Keresztúrba? – A’ Bíróé vagyok én, ’S piros csizmát hordok én; Keresztúrba! Talán nem ismér Kend? Hiszen velem h... Kend Keresztúrba.* – Nem rosszabb Duetto, mint soka azoknak, mellyeket Fortepiánóink mellett ’s az Operákban hallunk.”¹⁰⁹ A dal szövegváltozatait és leelőhelyeit lásd az RMKT Közköltészet 1. (Mulattatók) kötetében a 25 szám alatt.¹¹⁰Lelőhelye:

MTAKK K 671, 75a (1824) – dór

50. [Csurgói Kintsem hallod e’...]

(Karnyóné, II. felvonás 7. jelenés – Boris)

A moll dallam Horváth Ádám (ÖÉ) 253. számú énekének második része. Csokonai csak a dallam második felét vette át, ami Almási Sámuelnél, Limbay

¹⁰⁹ KAZINCZY Ferenc *Összes költeményei* (RMKT, XVIII. század II., S. a. r. GERGYE László, Balassi Kiadó, Bp., 1998, 329.)¹¹⁰ *Közköltészet 1. Mulattatók* (RMKT, XVIII. század IV., S. a. r. KÜLLŐS Imola és CSÖRSZ Rumen István, Balassi Kiadó, Bp., 2000, 107–112. 388–394.)

Eleméknél stb. *Csicseri borsó vad paszuly...* szöveggel¹¹¹, Tóth Istvánnál és Szini Károlynál pedig *Kassai hajdu vagyok én...* kezdetű szöveggel szerepel. A szöveg- és dallamváltozatokról illetve azok lelőhelyeiről lásd Bartha Dénes jegyzetét.¹¹²

Lelőhelye:

MTAKK K 671, 75a (1824) – moll

51. [Oh dugába düllt remények...]

(Karnyóné, II. felvonás 9. jelenés – Karnyóné)

A színművek dallamtáplapjának lejegyzése a 19. század egyik legelterjedtebb népies műdala, a *Káka tövén költ a ruca...* (Zenetudományi Intézet Gyűjteménye, típuszám: 183240)¹¹³ alapján rekonstruálható moll dallammá.

Lelőhelye:

MTAKK K 671, 75a (1824) – moll

52. [Oh irtoztató nagy kétség...]

(Karnyóné, II. felvonás 9. jelenés – Karnyóné)

A mixolid hangsorú dallam a Kodály-Rend 5144. száma alatt *Jegenyefa tetejében...* kezdettel található (Kodály Zoltán, Balatonlelle, 1924).¹¹⁴

Lelőhelye:

MTAKK K 671, 75a (1824) – mixolid

53. [Hármat ellett a' Fürjetske...]

(Karnyóné, II. felvonás 7. jelenés – Kuruzs)

Horváth Ádámnál a dúr dallam *Amit adtam, jegygyűrűmet...* (ÖÉ, 402. sz.) szöveggel található, de a korabeli forrásokban leggyakrabban, miként Arany János népdalgűjteményében is (II. 19.), *Egyet tojt már a fürjetske...* szöveggel szerepel. A szövegek és a dallam egyéb lelőhelyeit lásd Bartha¹¹⁵ és Kodály¹¹⁶ jegyzeteiben.

Lelőhelye:

MTAKK K 671, 75a (1824) – dúr

---

¹¹¹ A szöveg variánsait lásd CSÖRSZ Rumen István, *Vagy egyképpen, vagy másképpen. Egy XVIII–XIX. századi mulatónóta variációs rendszere.* (In: Ünnepi Kötet Faragó József 80. születésnapjára. A néprajzi látóhatár kiskönyvtára 8. Szerk. DEÁKY Zita. Bp., 2002, 134–174.)

¹¹² PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *Ötödfejszáz Énekek* (S. a. r. BARTHA Dénes és KISS József, Bp., 1953, 633–634.)

¹¹³ *A Káka tövén költ a ruca...* és a Csokonai-dallam közötti összefüggést Paksa Katalin állapította meg, akinek segítségét ezúton is köszönjük.

¹¹⁴ A népdal első strófája: „*Jegenyefa tetejében, / Áll egy góla feketében, / Jász ruhája engem illet, / Mert a rózsám mást is szeret.*”

¹¹⁵ PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *ÖÉ* (BARTHA és KISS, 1953, 721–722.)

¹¹⁶ *Arany János népdalgűjteménye* (KODÁLY és GYULAI, 1952, 55.)

54. [Ehetném ám Kintsem...]

(Karnyóné, II. felvonás 11. jelenés – záróoktett)

A dúr dallam a Magyar Népzene Tára IV. kötetében (Párosítók) a 644–651. szám alatt *Ez a Jancsi a gordét előkészítette...* kezdetű párosító szövegével található meg.¹¹⁷

Lelőhelye:

MTAKK K 671, 75a (1824) – dúr

55. [Halavány hóld bús világa...]

(Cultura, II. felvonás 12. jelenés – Fenekes)

A *Siralom* utolsó három strófája, amit a költő dalbetétként alkalmazott a Culturában.

Lelőhelye:

a) MTAKK K 671, 75a (1824) – fríg

b) Abonyi kézirat (1816) – 1b, 8b¹¹⁸**56. [Avagy mágnés keménységét...]**

(Cultura, III. felvonás 4. jelenés – Tisztes)

A szöveg tulajdonképpen az *Ah, már egyszer engeszteld meg kö kemény szivedet...* kezdetű Amade-vers parafrázisa, formájában teljesen megegyezik azzal. A dallam a szöveg különböző változataival a 18. század végi diák-melodiáriumok szerint a korban rendkívül népszerű volt. Dúr hangsorú tempo giusto ritmusú népi változatai *Tudod babám, mit fogadtál...*, *Jaj de sokat áztam fáztam...* stb szöveggel maradtak fenn.

A dallam korabeli forrásait és szövegváltozatait Bartha Dénes *A XVIII. század magyar dallamaiban* a 140. szám (212–213.) alatt, illetve az *Ötödfélszáz Énekek* 120. dallamának jegyzetében (568.) ismerteti.

Lelőhelye:

MTAKK K 671, 75a (1824) – dúr

57. [Haj Rákotzi, Bertséni, – Tököli...]

(Cultura, II. felvonás 4. jelenés – Pofók, Rákotzi-nóta)

A Rákotzi-nóta 18. századi lejegyzéseit Bartha Dénes ismerteti *A XVIII. század magyar dallamaiban* a 61. szám alatt (126–130.).

58. [Dorog Hajdu város Tiszán túl...]

(Tempefői, V. felvonás 5. jelenés – Hajdú)

¹¹⁷ A fő szövegváltozat így hangzik: „*Ez a Jancsi a gordét előkészítette, / ez a Treszka ja seggit beleeresztette, / Átul mentek a Tiszán Duna városábo, / Ott ölelgetik egymást gordé hátullábo.*”

¹¹⁸ STOLL 657. A kézirat a II. világháborúban elveszett, de másolata Kodálynak köszönhetően a Zenetudományi Intézetben laponként, a zenei rendnek megfelelően megtalálható. A dallam helye Népzenei Típusrend: 18.203.0/0 (eredetileg Kodály-Rend: 12280).

Az eredeti szöveg és dallam *Klázli és kancsó* címmel Horváth Ádámnál található a 245. szám alatt. Ezt a *Némelyek azt mondják, hogy Dunán túl...* kezdetű népszerű nótát parafrázálta Csokonai a Tempefői utolsó jelenésében. Az egykorú szövegváltozatokat, és a dallam kritikai jegyzetét lásd az ÖÉ kritikai kiadásának 628. és 834–835. oldalán (Bartha–Kiss, 1953), illetve az RMKT Köz-költészet 1. (Mulattatók) kötetében a 117. szám alatt.¹¹⁹

MÁRIA HOVÁNSZKI

Sources of Csokonai verses which follow tunes' lead

The treatise tries to reveal those „melodies of Csokonai” which have come down in contemporary manuscripts or printed papers, and served as a model for the poet's verses which follow tunes' lead. Large number of pieces of Csokonai's work consist of songs that were written continuing traditions of popular „college culture” or composed to follow the fashionable West-European *Klavierlied*. It is important to say that Csokonai always used different musical styles according to their own places, and in his „musical theory” he wanted to serve the most modern and elite musical aesthetics. (He often quoted J. J. Rousseau, Sulzer, Batteux.)

His musical collection consisting of three songs was composed by J. Haydn, Mr. Stípa and J. Kossovits, and was published in 1803 in Vienna. He wanted to issue his Anacreon's translations with tunes on Anacreon's edition of Paris. He translated cantatas, canzonettas and duets of Metastasio, wrote pastorals. What's more, he was planning original operas (it was called plays connected with singing), naturally he would have just written libretto. These melodies and texts are very heterogeneous considering their genres, contents and styles, because Csokonai drew on the most different sources according to a given piece. Extraordinarily variable oral folk songs were used as well as artistic songs of Haydn. So this treatise consists of partly primitively written „melodiarium” partly modern written manuscript collections with instrumental accompaniment (generally guitar or fortepiano), partly contemporary printed papers. Finally present „living” folk songs also used to be interpreted for Csokonai's songs.

By virtue of revealing and comparing tunes we can not only understand his creative method more deeply but we can get a closer comprehension of the works' effect on contemporary receptionists.

---

¹¹⁹ *Köz-költészet 1. Mulattatók* (RMKT XVIII. század IV., s. a. r. KÜLLŐS Imola és CSÖRSZ Rumen István, Balassi Kiadó, Bp., 2000, 281–287. 528–532.)

FEKETE CSABA

VULKÁNSZAKÉRTŐ DEBRECENBEN 1882 nyarán

Az Etna kúpja és a Casa Inglese

A világ egyik legnevesebb tűzhányó hegyéről írta lexikoncikkét G. F. Rodwell¹ az Encyclopaedia Britannica számára a 19. század hetvenes éveinek elején, mikor vállalásának teljesítése közben arra döbbsent rá, hogy egyetlen önállóan megjelent tanulmányra sem támaszkodhat, amelyet angol író szentelt a hegynek és történetének. Kutatott francia, olasz, német (s közvetve angol) források és tanulmányok nyomán tovább, amíg aztán, amint ez lenni szokott, lexikoncikke fokozatosan bővült, végül másfélszáz lapos tanulmánykötetté formálódott. 1877-ben a helyszínen földrajzi és földtani kutatásokat is végzett, lávamintákat gyűjtött. Könyv alakban 1878-ban adták ki munkáját.²

A könyv olvasmányos, átgondolt tudományos ismeretterjesztés, gondos és színes leírásokkal, térképekkel és szép metszetekkel.

¹ Science Master in Marlborough College (Wiltshire) – a címlap, és a levelek tanúsága szerint. Jelenleg hozzáférhető forrásaiban nem sikerült nevét megtalálnom, életrajzi és egyéb adatai nem ismerem.

² Etna. A history of the mountain and of its eruptions. With maps and illustrations. London, Kegan Paul & Company. 1878. XI, 146.

A neves tűzhányó angol kronológusa könyve megjelenése után négy esztendővel városunkban is megfordult. Hazatérve mindjárt küldött egy példányt munkájából, ennek előzőkére a következő sorokat írta:

Professor Francis Balogh
with the Authoris kind regards. –
In remembrance of his vizit to Debreczin
in August 1882 –
Sept 4th 1882.
Αιτνα ματερ ‘εμα
πολυδενδρεος Αιτνα

Balogh Ferenc (1836–1913)³ mielőtt az egyháztörténet professzori székét elfoglalta a Református Kollégiumban, 1863–1865 között külföldi tanulmányúton járt, eközben Nagy Britannia földjén Londonban és Edinburghban is tanult.⁴ Tudjuk róla, hogy hallgatta a vele csaknem egykorú, és akkor már egy évtizede híres baptista prédikátor Charles Haddon Spurgeon (1834–1892) prédikációit, amelynek kedvéért vasárnaponként a hatezer főt befogadó Metropolitan Tabernacle kétszer is megtelt.⁵ Később is megmaradtak szigetországi kapcsolatai főként a skót protestánsokkal.⁶ Azt azonban nem ismerjük részletesen, hogy az angol földön időzve milyen tudós körökben forgott. Ezért tehát jelenleg bizonytalan, hogy az angol utazó, akit könyve miatt nevezzünk egyszerűség kedvéért vulkánszakértőnek, és Balogh Ferenc között volt-e már korábban is valamilyen kapcsolat. A könyv ajánlásából az is mindjárt látható azonban, hogy nem véletlen és egy vagy két napos augusztusi látogatásról van szó. Ez lehet jele annak is, hogy az angol vulkanológus hazánkban is több felé utazott, vagy pedig annak is, hogy baráti, levelező vagy egyéb kapcsolat előzhette meg a látogatást. Erről alább ugyan néhány részletet megvilágítanak a közreadott levelek, de a teljesebb feltárásnak ez csupán az első lépése.

A kötethez a könyvet megjelentető Kegan Paul kiadványainak 32 lapos jegyzékét is hozzákötötték. Ebben a 17. lapon van Rodwell könyve. A felsorolt kiadványok között tallózva több ma is megvan a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár állományában. Például a Pulpit

---

³ Vö. Ötvös László: Balogh Ferenc életműve. Egyháztörténeti doktori értekezés. Debrecen, 1997.

⁴ Angliai és skóciai tanulmányújáról készült kéziratot naplóját diákkori pályamunkámhoz használtam egykor, a DE Kézirattárában található Ms 28/3 és Ms 2862 jelzettel.

⁵ Vö. Ötvös op. cit. 151–153.

⁶ Vö. Ötvös op. cit. 201–210.

Commentary sorozata, illetve a ceruzával megjelölt kötetek közül Stopford Augustus Brooke könyve⁷, de egyik sem viseli Balogh Ferenc kézjegyét. Akkoriban többen is voltak Debrecenben, akik tanultak Anglia vagy Skócia protestáns kollégiumaiban, illetve akik ismerték és használták az angol teológiai irodalmat. Kapcsolataik története nincs feltárva.⁸

A Balogh Ferencnek dedikált kötet az egyháztörténet professzorának halála után a Debreceni Egyetem kialakulása idején alapított Lelkészképző Intézet könyvtárába került.⁹ Ott igen nem sokan használhatták, ezt a néhány helyen mostanáig felvágatlan lapok mutatják. A régi történeti adatok mellett néhány ceruzás keresztvonás látható benne, tehát legalább ezeket a lapokat maga Balogh Ferenc jelölte meg, akár tanítványai, vagy érdeklődő tanártársai, néhányan ismerték a tűzokádó hegy leírását.

Az egyházi iskolák államosítása során, amikor a Lelkészképző Intézetet is megszüntették, a könyvanyag évtizedekig hányódott, noha elvileg a Nagykönyvtárba kellett volna kerülnie, hiszen jórészt onnan emelték ki a 20. század elején. A gyakorlatban ez másként történt, még a hatvanas években is hol az egyetemi fakultás megszüntetése után a református kollégium épületében szervezett Theologiai Akadémiáról, hol valamelyik egyetemi szeminárium szekrényaljaiból, hol pedig az egyetemi könyvtár duplumaiból kerültek elő és vissza kötetek a Református Kollégiumi Nagykönyvtárba (amely akkor már nem lehetett kollégiumi intézmény, Egyházkerületi néven működött). Ilyen később fölbukkant kötetek között találtam rá erre a sajátos kapcsolattörténeti emlékre.

Balogh Ferenc levelezésének nagyobb része megmaradt a Tiszántúli Református egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár Kézirattárában. Ezek sorában van hat levél Rodwell tollából, a további kutatás segítésére és ösztönzésére ezek alább olvashatók. Önmagukban, sajnos, ezek nem oldják meg a fölvetődő kérdéseket, Balogh Ferenc választleveleit sem ismerhetjük, de mutatják, hogy a Debrecenbe látogató angol igaz barátja lett és maradt Magyarországnak. Arra eddig nem derült fény, hogy a levelezés miért szakadt meg. Nem tudjuk azt sem, ki lehetett az a *szépséges hófehér ruhás teremtés*, akire a családos Balogh Ferenc által – úgy látszik – önösségéért meg is rótt angol agglegény felfigyelt, és akinek akár csapta volna a szelet, és megfogadta volna Balogh Ferenc tanácsát, ha a hölgy gazdagnak, csinosnak és okosnak bizonyul. Nem sikerült

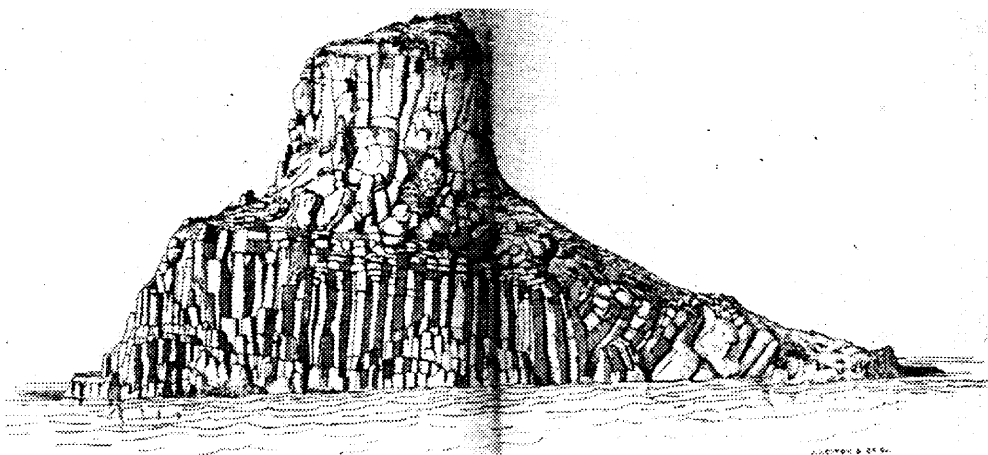
⁷ Theology in the English Poets. Cowper–Coleridge–Wordsworth and Burns. 8th edition. London, 1896. – Raktári jelzete T 2560. – A kiadói jegyzék a 4. kiadást írja a 4. lapon.

⁸ Például Balogh Ferenc után egy évtizeddel Edinborough diákja volt Csiky Lajos (1852–1925) 1875-ben, a fiatalon elhalt Bethlendy Endre (1850–1888) 1876-ban ugyanott.

⁹ Bélyegző és tintával beírt jelzet látható az előzéken: A Tiszántúli Református Egyházkerület Lelkészképzőintézeti Szemináriumának Könyvtára 1758 szám.

kideríteni eddig azt sem, ki lehetett az a Szabó Dénes, aki közben Amerikában is járt.

Bódogh professzor kiléte, az utazási beszámolók értékelése, Balogh Ferenc egyéb angol kapcsolatainak részletesebb feltárása mind a jövő kutatóira vár. Ez a közlés a figyelem felkeltésére született.

Bazaltoszlopok, vulkánikus eredetű sziget Trezza mellett

Függelék: Rodwell Balogh Ferenchez írott levelei, [1]–[8]¹⁰

[1]¹¹

Hotel Hungaria
Budapest
August 24th 1882

---

¹⁰ Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Kézirattár, R 1516/165/1–6.

¹¹ [1] – 2 számozatlan ff, 280 × 220 mm, üres verzókkal. – Az összes többi levél kisebb méretű.

Kedves professzorom, remélem, hazatérése nem volt fárasztó. Nagyon kedves, hogy vállalta értem az áldozatot és eljött Tokajba. Bízom abban, hogy jól vannak a gyermekek és a nagyságos asszony. Jelentse hódolatomat a nagyságos asszonynak. Szabó Dénes lefordítja önnek a vulkánológiáról szóló tanulmányt, ha szeretné, az ő címe Budapest VIII., Mária u. 31. Két levelet írt nekem Debrecenbe, az egyiket Bódogh professzorhoz irányítva. Ma zuhog az eső, nagyon dörög és villámlik. Holnap indulok Angliába. Megérkezésem után azonnal írok. Ha látja a „hófehér ruhás szépséges teremtetst”, jelentse hódolatomat, kérlelje, hogy tartsa elevenen emlékemet. Lehangel debreceni barátaim hiánya, jobb is eltávoznom. Annyi de annyi vendégszeretet, udvariasság, szívélyesség, országom iránti elismerés, emberi jóság; ezek emléke soha nem fakul meg, őszinte híve G. F. Rodwell.

My dear Professor,

I hope you reached home without much fatigue. It was so very good of you to sacrifice yourself to me so completely by visiting Tokaj.

I trust you found Madame and the children are quite well. Present my compliments to Madame.

Denés Szabó says he will translate the paper on vulcanology if you like. His address is

VIII. Maria utca 31.

Budapest.

He wrote me two letters to Debreczin. One directed to Professor Bodogh.

This is a day of pouring rain, thunder and lightning much.

I start tomorrow for England, and I will write at once on my arrival.

When you see "la creatura bella in vestita bianca" give her my kind regards, and beseech her to keep my memory green.

The absence from my kind Debreczin friends depresses me, and now I shall be glad to be away.

So much hospitality and courtesy; so many kind expressions to my country; so much cordiality and bonhomie, will never fade from the memory of yours most faithfully

G. F. Rodwell.

[2]¹²

Wanderers Club.

Pall Mall.

London, August 31st, 1882

My dear Professor

I arrived in London last night after a furious journey of 55 hours from Budapest. Two nights in the train or 3 including Saturday.

Tomorrow I go into Norfolk to see my mother, and back to Marlborough on the 15th of September.

Tell me all the Debreczen news. How are my many good friends there? I hope Madame and children are quite well.

---

¹² [1] Victor Hugo: A Notre Dame Paris 1482. XI. könyv, II. fejezet címe: *La creatura bella bianco vestita* – Dante Alighieri: Isteni színjátékában (La divina comedia, Purgatorio, XII. canto) az alázatosság angyalát nevezi így: A noi venia la creatura bella, bianco vestita, e ne la faccia quale par tremolando mattutina stella (88–90).

Babics Mihály fordításában: De a Szép Teremtmény elének jutott már fehér ruhában, és az arca mint a hajnali csillag, messze ragyogott rám.

What was the name of that excellent wine we tasted in Count Degenfeld's Cellar costing not much more than one florin the litre? Some name like Sommerlyte or Sommerlik.

Here it rains terribly I hope it will not be met in the country.

Did you go Salt Lakes, or to the Grate Plain over which 8000 head of cattle roam?

The Fighting continues in Egypt, and I think the war will soon come to an end.

I have not forgotten Humillimus Servus Rector Magnificus.

London is empty as regards le mond, although over 3½ millions of people are still in it. You meet no one you know. The clubs are being painted, shutters are put up in houses, no one rides in the park and so on.

My best remembrances to Madame

Yours most faithfully

G. F. Rodwell.

[3]¹³

Marlborough College.

Wiltshire.

Sept. 4th 1882.

My dear Friend

I hope you and Madame and the children are quite well. What is the name of your little daughter?

Alász-szolgája

I say to all of you.

I have done myself the great pleasure of writing your name in my book on Aetna, which I beg you will accept with my kind regards. I shall be pleased of you will read it.

---

¹³ [3] – Nyomatott fejléces levélpapíron, 4 számozott pp, 175 × 110 mm, beírott verzókkal.

Kedves barátom, remélem, jól vannak a gyermekek és a nagyságos asszony. Hogy is hívják a kislányát? Alázatos szolgája! Mindenkinek beszélek magukról. Nagy örömmel írtam nevét az Aetnáról szóló könyvembe, fogadja el tisztelem jeléül! Megörvendeztet, ha elolvassa. Beszámolót írtam debreceni és tokaji látogatásomról fő napilapunk a Times, és fő tudományos folyóiratunk a Nature számára. Elküldjem, amint megjelennek? Joggal tekint engem eléggé önző embernek. Remélem, nem túl késő megváltoznom, de mikor valaki eléri az én koromat, és agglegény, akkor többnyire rémesen önző. A házasság kérdésében is igaza van. De ha talál nekem csábító leányt elég karcsút, fekete szeműt, magasat, kecseset, szellemeset, zeneértőt és ügyeset harmincezer forinttal, akkor elcsábulok, és követem a jótanácsát. Hogy van a hófehér ruhás szépséges teremtés? Öszinte hive G. F. Rodwell.

I have written an account of Debreczin and of our visit to Tokaj in the Times our principal daily Journal, and in Nature our principal scientific Journal. Shall I send them as soon as the articles appear?

You are quite right in regarding me as a very selfish man. I hope it may not be too late to reform but when a man gets to my time of life, and is a bachelor, he is usually horribly selfish.

You are also right about the marriage question, and if you will find me a charming girl, rather thin, black eyes, tall, graceful, musical, witty, and clever with 30.000 florins, I shall be charmed to follow your good advice. How is la creatura bella in vestita bianca?

Yours most faithfully

G. F. Rodwell.

[4]¹⁴

Marlborough College.
Wiltshire.
Sept. 16th 1882.

My dear Professor

We are just beginning school work again, and on Monday I shell begin my lectures, and then for 14 weeks shall be very much occupied.

Your paper-knife appeared among my books on packing them. It must have slipped in between the leaves, and thus escaped notice. My sister packed it carefully and I trust you have duly received it.

I send you my photograph, and if you have one of yours to spare it would be a great addition to my book, and recall many happy hours, spent in Debreczin and elsewhere with you.

¹⁴ [4] – 4 számozott pp, 180 × 112 mm, beírott verzókkal.

Kedves professzorom, mindjárt kezdődik az iskolai év, hétfőn elkezdem előadásaimat, és azután tizennégy hétig igen elfoglalt leszek. Papírvágó kése előbukkant könyveim között pakoláskor. Becsúszhatott a levelek közé, és észrevétlen maradt. Hügom gondosan becsomagolta, remélem rendben megkapja. Küldöm fényképemet, és ha van önnek is nélkülözhető képe, könyvem értékét nagyon megemeli, és felidézi a Debreczenben és másutt önnel eltöltött igen kellemes órákat. Szomorúan hallom, hogy nincs jól a nagyságos asszony. Biztosítsa őt együttérzésemről és tolmácsolja hódolatomat. Remélem, megkapta rendesen a Times és a Nature számát, és egyetért az országaról szóló írással. Tiszteelő hive, G. F. Rodwell.

Utóirat: Itt Londonban tíz éve palackozott szamorodnit szereztem. De ez nem olyan jó, mint a Dégenfeld grófé, és az ára több mint kétszeres! Szereznék a Dégenfeld-féléből egy hordóval Fiumétől hajón szállítva, gondolja, hogy elviseli a hajóutat? Kiváló bor! Kellemes volt Norfolkban anyámnál, kár, hogy a szünetnek oly hamar van vége, igen szép az időjárás. Mikor kezdi előadásait? Alázatos szolgálója!

*I am very sorry to hear that Madame is not very well.
Please assure her of my many regrets, and present my best compliments.
I hope you have duly received the Times and Nature and that you approve of
the articles therein written in reference to your country.
I am*

My dear Professor

*Yours very sincerely
G. F. Rodwell.*

*P. S. I have in London some Smorodni 10 years in bottle: but it is not nearly as
good as Count Degefeld's and is more than doublette price. Coved I procure a
cask of Ct. Degenfeld's to be shipped at Fiume, and would it stand shipment in
cask do you think: It is a capital wine.*

*I have been spending a very pleasant time in Norfolk at my Mother's house,
and am sorry holydays have come to an end, especially as the weather is lovely.
When do your lectures begin?*

Alász-szolgája.

[5]¹⁵

---

¹⁵ [5] – Nyomtatott fejléces levélpapíron, 6 számozott pp, 175 × 112 mm, beírott verzókkal.

Kedves professzorom, nagy öröm volt megkapnom ma reggel levelét, és a hírt, hogy jól vannak. Megértem, hogy nagyon elfoglalt. Aggaszt a papírvágó kése. Papírjaim közé kellett csúsztatnia. Nem vettem észre, ameddig visszatérve ki nem csomagoltuk Norfolkban a nagy könyves ládát. Hugom azonnal vattába pakolta, én postáztam, gondosan címezve. Tegye meg nekem azt a szívességet, hogy megrendel egy másikat Budapesten, és számláztatja. Igen elfoglalt vagyok. Naponta előadások, magántanítványok, irodalmi munka, és emellett sok minden más. Igen kedves dolog emlékezni Debrecenre, a nagy-nagy szívéllyességre, vendégszeretetre és előzékenységre. Angliában elmondom barátaimnak, hogy Magyarország a legudvariasabb és vendégszeretőbb ország a világon, Budapest pedig az egyik leggyönyörűbb és látványosabb város. Egyben postázok a Szent Pál élete néhány következő számát, fogadja el. Lassan jelennek meg. Havonta egy. Gondolok rá, ameddig teljes lesz a sorozat. Vele egy kis dobozka is megy, egy nyakkendőtüvel, kérem, kedvemért viselje. Lampszakoszi érem másolata, nem arany, elektrolitikusan (galvano-plasztika) készíthető igazi másolat, a British Museumból való. Bár igazi érem volna. De így is viselem, és ha nagy örömet akar nekem szerezni, akkor fogadja el. Professzor úrnak készsége hiva, G. F. Rodwell.

Utóirat: Ha lesz ideje, írja meg, milyen most Debrecenben az időjárás. Lehet, hogy karácsonykor Bécsben leszek, és egy pár napig Budapesten is. Hogy vannak barátaim, a püspök és a polgármester? Szabó visszajött Amerikából, írt. Hozzájutottam Max Freger útján száraz és édes tokaji szamorodnihoz, meg kékfrankoshoz és rozéhez. Látja, mindent kedvelek, ami magyar. Mi a neve annak a nagyszerű fehérbornak is palackban, amellyel mindjárt érkezésünk után kínált apró pohárákban a gazda? És mi a neve annak a tüneményes száraz bornak, amelyet ebédkor felszolgáltak a leves után? Milyen nyelven van a *bimbók* szó, amelyet Budapesten hallottam?

Marlborough College.
Wiltshire.
Oct. 10th 1882.

My dear Professor

I was most delighted to receive your letter this morning and to hear that you were well.

I can easily understand how occupied your time must have been.

I am vexed about the paper-knife. I must have slipped in among my papers. I did not discover it till my return to Norfolk when my large portmanteau containing books was unpacked. Then at once my sister packed it carefully in cotton wood, and I posted it myself, carefully directed. Please do me the favour to procure another in Budapest, and to order the account to be sent home.

I am so busy. Lectures every day, and private pupils and literary work, and much else besides.

I have the most pleasant recollections of my visit to Debreczin, and of your immense cordiality, hospitality, and geniality. I tell all my friends in England that I regard Hungary as the politest and most hospitable country in the world, and Budapest as one of the most delightful and picturesque cities.

I post with this some succeeding numbers of St. Paul for your acceptance. They come out slowly. Once a month.

I think until completed.

A little box accompanies this containing a breast-pin which I beg you will wear for my sake. It represents a coin of Lampsacus¹⁶, and is a facsimile, not gold, but an electrotype (galvano-plastic), as thus only can a real facsimile be obtained. It was made at the British Museum. I wish it were the real coin. Still I have worn it and if you will do me the favour to accept it you will give me much pleasure. I am my dear Professor

Yours most faithfully

G. F. Rodwell.

P. S. When you have time tell me what sort of weather you are having in Debreczin now.

I may be in Vienna at Christmas, even in Budapest for a few days.

How are my good friends the Burgermaster and the Bishop?

Szabó has returned from America and has written to me.

Török? Ugyanezzel a postával írok Tokajba gondos gazdánknak, akinek névjegyét elvesztettem valahol, vagy elkeveredett. Igen restellem, hogy önzőnek tart, igyekszem megjavulni.

¹⁶ Lampszakosz (Λαμψαχος) görög város a Hellespontos északkeleti torkolatánál, azaz a Dardanellák ázsiai partján, bora is igen híres volt, Priaposz termékenységégi kultuszának egyik központja, nagyszerű kikötőhely.

I have procured some Smorodni; dry Tokaj; and Sweet Tokaj, Rusler, and Adenburg,¹⁷ from Max Freger.

You see I am fond of everything Hungarian. What was the name of splendid white wine in small bottles our good host gave us I immediately on our arrival in small glasses? And what was the name of that beautiful dry wine he gave us after the soup at dinner?

In what language is bimbok, a word I heard in Budapest? Is it Turkish?

In write by this same port to our good host at Tokaj, whose card I have somehow lost or mislaid.

So sorry that you think me so selfish I will try to amend.

A little box accompanies this containing a breast-pin which I beg you will wear for my sake. It represents a coin of Sampracus, and is a facsimile, not gold, but an electrotype (galvanic plastic), as thus only can a real facsimile be obtained. It was made at the British Museum. I wish it were the real coin. Still I care not for it, and if you will do me the favour to accept it you will give me much pleasure. I am, my dear Professor,
Yours most faithfully
E. F. Rodwell

Az [5] levél részlete

---

¹⁷ Bizonytalan a (magyar?) borfajta neve, Rösler és Ödenburg[er Blaufrank?] lehet.

[6]¹⁸

Marlborough College
Wiltshire.
March 4th 1883.

My dear Professor

I have not heard from you for an enormous time. Have you been unwell, or only very busy?

I spent my Xmas vacation on the Riviera – at Nice, Monaco, and Genoa, and in Corsica and Sardinia.

I hope you receive the Life of St. Paul regularly. A post with this no. 14.

How are the Bishop and the Polgarmestre? Pray remember me very kindly to them, also to my friends at Tokaj to whom I have written.

Have the Report of the Debreczin meeting yet been printed? Where does the meeting assemble this year and when?

I have some capital Smorodni, procured through Denman of London. It is a very nice wine indeed. Is it much liked in Hungary.

How are the Fischer's and the Countess Bethlen and Countess Czacki?

I trust your College is flourishing.

Have you had a severe winter, and floods as at Raab?

I trust Madame and your children are quite well. My best compliments and remembrances please. When are you coming to England? I shall be so glad to welcome you.

I am Yours very faithfully

G. F. Rodwell.

---

¹⁸ [6] – 4 számozott pp, 178 × 110 mm, beírott verzókkal. [Balogh Ferenc ceruzás rájegyzése a level sarkán:] 17/3 írtam

Kedves Professzorom, időtlen idők óta nem tudok magáról. Nincs jól, vagy csupán nagyon elfoglalt? A karácsonyi szünetet a Riviérán, Nizában, Monakóban, Genoában és Korzikán meg Szardinián töltöttem. Szent Pál életét megkapja-e rendesen? Elment a 14. Hogy van a püspök meg a polgármester? Kérem, emlékeztesse rám őket, és tokaji barátaimat is, akiknek írtam. Megjelent-e a tudósítás a debreceni gyűlésről? Hol és mikor lesz ezévből zsinati gyűlés? Londonban Denman útján felséges szamorodnihoz jutottam. Nagyon szerethetik Magyarországon. Hogy vannak Fischerék, Bethlen grófnő és Csáky grófnő? Ugye Kollégiuma virul? Kemény telük volt-e, és árvizek is, mint Győrme? A gyermekek és a nagyságos asszony, remélem, jól vannak Emlékeztesse őket és adja át hódolatomat. Mikor jön Angliába? Boldog leszek, ha vendégül láthatom.

Öszinte hive G. F. Rodwell.

P.S. When you have time tell
me what sort of weather you are
having in Behreazim now.

I may be in Vienna at
Christmas, even in Budapest
for a few days.

How are my good friends
the Burgo-master and the Bishop?

Syabi has returned from
America and has written to me.

I have procured some
Smorotui; dry Tokaj; and
sweet Tokaj; Rusten, and
Adenburg, from Macpazer.

Az [5] levél részlete

You are also right ^A about the marriage
 question, and if you will find me a charming
 girl, ruther thin, blackeyes, tall, graceful,
 musical, witty, and clever, with 30,000
 florins, I shall be charmed to follow your good
 advice. How is la creatura bella in resita
 bianca? Yours most faithfully
G. F. Rodwell.

A [3] levél vége

George Farrar Rodwellt 1871-ben nevezték ki az 1843-ban alapított Marlborough College természettudomány tanárának; könyvei: *Dictionary of Science* (1871), *The Birth of Chemistry* (1878). 1877-től vizsgálta Izland, Algéria stb. vulkáni tevékenységét, 1883-ban visszavonult emlékezetvesztés és bénulás miatt (Baselben paralízis támadta meg). Palermóban (Szicília) halt meg 1905. június elsején. (Pótlás a korrektúrában, nekrológja nyomán.) *

* G. C. Bell: *G. F. Rodwell*. [Obituary.] In: *The Marlburian*, 1905. július 1. – A kollégium folyóiratában megjelent nekrológ megküldését Dr. Terry E. Rogers levéltárosnak köszönöm.

CSABA FEKETE

Visit of a British vulcanologist to Debrecen in 1882

GEORGE FARRAR RODWELL († 1905. 06. 1.)

G. F. Rodwell (Science Master in Marlborough College, Wiltshire), author of *Etna, a History of the Mountain and of its Eruptions* (London, 1878) spent some time in Hungary, and has friends in Debrecen. To commemorate his personal experiences he sent his book to Francis Balogh (1836–1913) professor of church history. A few of his letters are also preserved in the bequest of the named professor, who studied in London and Edinburgh and had contact with Scottish presbyterians. So far the background and details of this interrelation are unknown. The present publication of these letters by Rodwell is dedicated to be the first step in clearing up this field of British and Hungarian contact in the 19th century.

AMADE LÁSZLÓ VERSEI

Sajtó alá rendezte Schiller Erzsébet, Ajkay Alinka, Balassi Kiadó, Budapest, 2004, 479 l. (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század, VII.)

A Schiller Erzsébet és Ajkay Alinka sajtó alá rendezésében megjelent Amade László verseinek kritikai kiadása nemcsak a Várkonyi Báro munkásságát illetően hiánypótló munka, de jegyzeteinek köszönhetően a közköltészet létmódjába ágyazódott, ugyanakkor az elit irodalmiságra is számot tartó Amade-hagyomány és -poétika bonyolult és szerteágazó összefüggéseinek a feltárására is lehetőséget ad. Az egyes énekekhez kapcsolódó, azok variánsait is feltűntető kritikai jegyzetek tanulmányozása során a különböző kulturális síkok együttlélése, egymással való játéka és egybefonódása, azaz a 18. századi irodalom tulajdonképpen, „hétköznapi” működése válik láthatóvá.

A kötet gerincét alkotó, alapjában véve betűhíven közölt Amade-korpuszt (219 vers, amelyből 202 magyar, a többi idegen nyelvű) részletes, a teljesség igényével készült szerkesztői jegyzetek fogják közre.

Az előszóban Schiller Erzsébet filológiai pontossággal követi a sokáig kéziratban terjedő Amade-hagyomány útját. A főbb kéziratok mellett azokat az Amade-verseket tartalmazó énekeskönyveket is számba veszi, amelyek az 1892-es kiadás óta kerültek elő, tovább gyarapítva a verselő báró műveinek, illetve azok variánsainak számát. Mivel a költő művei – életében csak néhány istenes verse jelenvén meg – több mint száz évig szinte kizárólagosan kéziratban terjedtek, az Amade-kutatás és -kiadás legfőbb problémája a kezdetektől a hitelesség kérdése, illetve ehhez kapcsolódóan az alapszövegek megál-

lapítása volt. Bár a költő verseit Mészáros Ignác már 1765-ben a kiadás szándékával gyűjtötte össze (*Tsallóközi Ódák és Énekek*, OSZK Quart. Hung. 208/II.), kritikai igényű kötet csak 1892-ben, Négyesy László sajtó alá rendezésében jelent meg.

Miként az eddigiek, úgy a jelen kiadás is azt a *Főkódexnek (Várkonyi Baro Amade Lászlónak Énekeji*, OSZK Quart. Hung. 141.) nevezett kéziratot választotta primer forrásának, aminek gondos, szerkesztett összeállítása valószínűleg magától a költőtől ered. Ezt az anyagot (ami 123 magyar nyelvű Amade-verset tartalmaz) a szerkesztők még két kéziratkötetből (*Báro Amade László versei*, OSZK Fol. Hung. 1212.; *Várkonyi Báro Amade László 34 éneke*, OSZK Quart. Hung. 976.), illetve a költő levelezéséből származó versekkel egészítették ki. A *Főkódex* autentikus közlése után – a versek a költő kompozíciós elve szerint, eredeti sorrendben szerepelnek – valószínűsíthető időrendben következnek a más kéziratokban található énekek. A kötet végére Amade idegen nyelvű versei kerültek. A filológiai problémáknál a szerkesztők elsősorban az eddigi kutatásokra, mindenekelőtt Gálos Rezső és Stoll Béla munkásságára támaszkodtak.

Az életműre és a kiadás egészére vonatkozó előszó után Amade László szorosan filológiai adatokra épülő életrajzát olvashatjuk Ajkay Alinktól, aki az irodalomtörténeti és esztétikai értékelést kerülve a költő életének ismertetése közben a korabeli kulturális élet, szerző – mű (ének) – befogadó sajtós viszonyát tárja elénk.

Azt, hogy Amade lírája keletkezését és létmódját tekintve még a hagyományos énekköltészet folytatója, nemcsak a többségében cím nélküli, esetleg nótautalással rendelkező énekek, vagy

a *Főkódexben* – a mottók és a versek között – a kottáknak kihagyott üres hely mutatja, de a verselő báró egyetlen, életében megjelent énekeskönyve (*Buzgó szívnek énekes fohászkodási, Bécs, 1755*) szintén erről tanúskodik. Természetesen nem dallammal közreadott istenes verseit szeretném világi költészetével párhuzamba állítani, csak arra utalnék, hogy a líra még Amade László számára is elsődlegesen szöveg és dallam egységében létezett. Igaz, énekeit nagyrészt már újabb, a korban divatos „rokokó-érzékeny” (leginkább német és olasz) dallammintákra írta, amelyek megbontván az eddigi, hagyományos formakészletet, az ariosoknak megfelelő apróbb sorokból álló, sokszor egészen meglepő (szinte mindig váltakozó) szótagszámú strófaszerkezeteket inspiráltak.

Bár Amade László munkásságának ily módon a hagyományos énekköltészethez kapcsolódó voltát a jelen kiadás szerkesztője is elismeri – „a költő többnyire énekelte a verseit, társaságban adta elő, sőt, sokszor rögtönözte”, „a dallam miatt tudtak gyorsan terjedni, és a dallam nyilván elfedte a rögtönzés okozta számos sutaságot” 21. –, a kötet egyetlen dallamot sem tartalmaz. Pedig a költő újszerű, briliáns, apró formákból álló strófaszerkezeteinek értelmezéséhez több szempontból is nélkülözhetetlenek az inspiráló mintadallamok.

A *Főkódex* tanúsága szerint élete vége felé már maga a költő is kottákkal akarta közreadni énekeit. Időközben ugyanis megszűnt a vallásos, kegyességi irodalom hegemoniája, és a szerelmi tematika főleg az operák, operalibrettók (gondoljunk csak a mindent elárasztó Metastasio fordításokra), és a német gáláns-érzékeny dalköltészet hatására ismét „felkerült” az elit irodalomba. Mészáros Ignác nem véletlenül

hagyta ki a populáris regiszterhez kötődő mulató- és halandzsánótákat az Amade kötetből – nyilván maga a költő is ezt tette volna. Mészáros Ignác ezzel (és maga a költő is) Amade érzékeny énekeit „kanonizálva”, elsősorban a magyar kisasszonykáknak „műdaléhségét” akarta kielégíteni. A dallamok közreadásával a rokokó strófaszerkezetek is „felfejthető” lennének. Hiszen a zenei fogantatás nemcsak a refrénes (pl. 42. *A szép fényes katonának arany, gyöngy élete...*), sorisméltő (pl. 95. *Adgyad szivedet hiv szívemért...*), echós rímzárású (pl. 3. *Ambár nékem nintsen kintsem...*), halandzsaszövegű (pl. 105. *Lial moja Lila...*, 118. *Dira, dura, la la la...*), párbeszédessé kettős daloknál vagy felelgető énekeknél (pl. 53. *Gyöngy életre s-az mezőre, / Jőj és késerj ell...*, 159. Filéno és Dóris versengései: *Tovább nem tűrhetem, / Azért kijelentem...*, 150. Énekel a' Leány, felel a' Legény: *Azt hallottam, szerelmesem, / Hogy el akarsz hagyni...*) kézzelfogható, de az ilyen látványos bélyegekkal nem rendelkező szövegek szerkezete is erre utal. Nem lehet sorozatos véletlen, vagy figyelmetlenségből származó elírás, hogy „a *Főkódex* tudatosnak látszó tördelése egy-egy versen belül – esetleg szakaszok elrendezése, általában ritmusukkal együtt, alapjukban különbözött, akkor felismerve az egységesítés lehetetlenségét, a szerkesztők meghagyták az eredeti kéziratot képet. (Ahol „szükség volt” 20. és lehetséges, ott próbálták összeigazítani a strófákat.)

Ez a szerkezetbeli „rendezetlenség” és változatosság kézzelfoghatóan bizonyítja, hogy a dallamok formateremtő erejétől akkor sem tekinthetünk el, ha az Amade által használták (a fennmaradtakból és a szövegek jellegéből kö-

vetkezett) többnyire „csak” szöveg-hordozók lehettek – olyanok tehát, amelyek direktan sem funkcionális, sem szimbolikus jelentéssel nem lévén telítve, elsősorban az emlékezet megkönnyítését és az énekek terjedését szolgálták. Bár a dallamok egy része valószínűleg örökre elveszett, egy része csak nehezen, sok utánjárással kutatható fel, a nótautalással rendelkező szövegeké viszonylag könnyen hozzáférhető, a hét egyházi dallammintát pedig maga a költő adta közre a *Buzgo szívnek énekes fohászkodásiban*.

Az egyes énekekhez kapcsolódó jegyzetek ezt a hiányosságot leszámítva a teljesség igényével jelölik meg a forrásokat és adják közre a vonatkozó variáns sorokat, rávilágítva ezzel a 18. századi irodalom azon létmódjára, ahol az elit kanonizáló szándéka mellett egy másik kultúrközeg a szóbeli hagyomány részeseként természetes módon variálta, parafrázálta a szövegeket.

A jelen kiadás kritikai jegyzeteivel – miként a kötethez függelékben csatolt teljes körű bibliográfiával, a vonatkozó forrásjegyzékkel és a magyar nyelvű versek kezdősorainak mutatójával – újabb összefüggésekre irányítva a figyelmet, sokrétűen segítheti a jövőbeli Amade-kutatásokat.

Hovánszki Mária

A HAZATÉRŐ FARKAS GYULA

Írások, dokumentumok a kitagadott irodalomtudós életéről és műveiről. Szerkesztette Futaky István és Kesztyüs Tibor. Universitas Könyvkiadó Bp., 2003. 224 lap és képek, levélhasznalmások

A kötetet Farkas Gyula egykori göttingeni tanítványai szerkesztették. Bemutatásra került Budapesten a Balassi Bá-

lint Intézetben 2003 áprilisában Ujváry Gábor igazgató, Schneider Márta kulturális helyettes államtitkár és Korompay H. János irodalomtörténész közreműködésével a szerkesztők jelenlétében.

A kötetet az **Előszó** vezeti be (11–12.), amelyet a két szerkesztő írt. Ők a professzort az 1957–58-as tanévben ismerték meg Göttingenben, a Georg August Egyetem általa alapított Finnugor szemináriumában. Úgy emlékeznek rá, mint aki „a második világháború után a magyar szellemi életből kiközösített tudós volt”. A kitagadott tudós személyét és műveit sújtó általános hazai tilalom csak a 80-as években kezdett oldódni. Keresztury Dezső 1981 augusztusában Budapesten az első Hungarológiai Kongresszuson *Egy magyarságtudományi műhelyről* című előadásában Farkas Gyulát is megemlítette. Schneider Márta a bécsi és berlini Collegium Hungaricum történetét kutatva foglalkozott Farkas alakjával is. 1990-ben tanulmányt írt Farkas berlini éveiről. 1994-ben, Farkas Gyula születésének 100. évfordulója alkalmából a berlini Humboldt Egyetem tudományos ülést rendezett, a Societas Uralo-Altaica emlékülést tartott, és könyvet adott ki róla, amelynek anyaga kötetben is megjelent Futaky és Veenker professzorok szerkesztésében. A tudományos ülésen Tamás Attila debreceni irodalomtörténész professzor *Farkas Gyula irodalomtörténeti munkásságáról – különös tekintettel a benne érvényesülő regionalizmusra* című előadásában megállapította: az idő „lassan már kezd távlatot adni ahhoz, hogy politikai tekintetben kevésbé exponált kötetei elfogulatlanabb ítéletet kaphassanak”, a tudós leghevesebben támadott könyvéről viszont úgy vélte, hogy „Az asszimiláció korá-ban megfogalmazottak megvitására [...] sajnos még

hosszabb ideig alkalmatlanok a magyarországi társadalmi, politikai viszonyok.” Schweitzer Gábor, a hazai zsidó értelmiség képviselője további lépést tett. A kényes kérdést példamutató tárgyilagossággal elemző *Az irodalmi asszimiláció színe és fonákja „Farkas Gyula Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914”* című dolgozatában a művet egy politikailag, társadalmilag és szellemileg egyaránt zaklatott kor termékének tekinti. Schweitzer szerint ez azonban nem adhat felmentést a további tudományos feldolgozás számára.

A szerkesztők már az Előszóban felhívják a figyelmet arra, hogy Farkas Gyula „az inkább csak tartós kiküldetésnek tekintett berlini posztjáról többször megkísérelt hazatérni. A Magyarországra való végleges hazatérés az idegenben élő tudósok sokáig ébren tartott vágya volt”. A hazatérés szándékának, a remélt visszafogadásnak bizonyítékai a válogatott emlékezések, levelek és egyéb dokumentumok.

A Futaky István által írt **életrajzi vázlat** (13–24.) követi Farkas Gyula, vagy ahogy Németországban nevét használta: Julius von Farkas életútját (Kismarton 1894 – Göttingen 1958) és műveinek sorsát, a kötetben közölt és sorszámmal ellátott emlékezésekre, levelekre és dokumentumokra hivatkozva és gazdag jegyzetapparátussal kísérvé.

Futaky az életpályát a következőképpen taglalja: ifjúkor, pályakezdés, első berlini lektori évek 1925-ig; hazatérés a magyar irodalom tanárának Budapestre az Eötvös Kollégiumba (1926–28); újra Berlinben mint egyetemi tanár és a Gragger Róbert által alapított Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum igazgatója, az Ungarische Jahrbücher és az Ungarische Bibliothek kiadója

1928-tól; 1933–34: hazatérési kísérlet professzornak a budapesti egyetemre; viszontagságos berlini évek 1945-ig; Göttinga: utolsó állomás 1947-től 1958-ig.

A dokumentumok két csoportra oszthatók: emlékezések Farkas Gyuláról (25–56.), illetve levelek és egyéb dokumentumok Farkas Gyula életéhez és műveihez (57–134.).

A 11 visszaemlékezés, illetve a 84 levél és dokumentum közlése forma- és szöveghű.

Az emlékezések forrásjegyzéke az emlékezők életrajzi adataival a 135. lapon olvasható.

Az emlékezéseket saját kötetében is megjelentette Egri Viktor, Georg Stadtmüller, Cs. Szabó László, Balogh Edgar, de van köztük több beszélgetés kéziratos lejegyzése (Sándor István, Horváth Róbert), két levél (E. Lewy, H. Grosche) és két interjú (Virágh Ferenc, Halácsy Dezső) és egy hungarológiai kongresszusi előadás (Sinor Dénes).

Az emlékezések a pályaképhez szolgáltatnak adalékokat.

Egri Viktor felvidéki író Farkas Gyula érdemeit méltatja a Trianon utáni szlovenszókói magyar irodalom kiadása terén. Sándor István irodalomtörténész három eseményre emlékszik: találkozására egykori tanárával 1926-ban az Eötvös Kollégiumban, 1935-ben Berlinben a Collegium Hungaricum mint igazgatóval, valamint az ötvenes évekbeli levélváltására Budapest és Göttingen között. Úgy gondol vissza Farkasra mint kitűnő szakemberre, jeles tudományszervezőre és tragikus sorsú, derék magyar honfitársra (34.). E. Lewy, Farkas Gyula egykori finnugrista professzortársa mint mindenkor segítőkész, jóságos barátira emlékezik. A zsidó származású E. Lewy még 1936-ig társszerkesztőként jegyzi az

Ungarische Jahrbüchert Farkas tudtával és beleegyezésével, Lewy később Írországra emigrált a fasiszta Németországból, (36.). Hildegard Grosche titkárként arra emlékezik, hogy Farkas távol tudta tartani folyóiratát a nemzeti szocialista ideológia befolyásától, és a professzor előszobájában ülve úgy érezte, hogy a professzor kapcsolatban állt a náci rendszer ellenfeleivel (37.). G. Stadtmüller lipcei történész a berlini egyetemi Magyar Intézetben 1936-tól rendszeres eszmecsere-t folytatott Farkassal, akivel a nemzeti szocialista korszakban is nyíltan lehetett beszélni. Stadtmüller visszaemlékezése szerint „láthatóan nyomasztotta őt magyar hazájának fokozott külpolitikai függősége” (38.). Sinor Dénes amerikai orientalista professzor úgy emlékezik Farkas Gyulára a berlini Collegium Hungaricumban 1937–38-ban töltött ösztöndíjas évéből, mint aki érzelmileg magyar volt és nem német, és a nemzeti szocializmus iránt kevés szimpátiát érzett (39–41.). Horváth Róbert kultúr-diplomata 1941-ből származó terjedelmes emlékezése (42–51.) sok adalékkal egészíti ki Schneider Márta e kötetben található tanulmányát Farkas Gyula berlini éveiről. Cs. Szabó László arra emlékezik, hogy „Egy magyar író felfedezi a német műveltséget” címmel 1943-ban Berlinben Farkas felkérésére tartott előadásában a békebarát Erasmus és a „harcos” Luther ellentétes alkataráról beszélt a háborút viselő német ifjúsághoz (54–55.). Balogh Edgár elmondja, hogy 1944-ben, Magyarországon német megszállása után a budai Várban véletlenül találkozott össze a német tiszti uniformist viselő Farkas Gyulával, aki felhívta a figyelmét Szekfű Gyula *Valahol utat tévesztünk* című Magyar Nemzetbeli cikkére, és közölte, hogy egyetértenek Szek-

fűvel abban: Hitler elvesztette a háborút (56.). Virágh Ferenc az Élet számára készített 1926-os (29–31.), valamint Halácsy Dezső 1944-es interjúja (52–53.) a magyar irodalom és tudomány németországi térhódításáról és a német-magyar irodalmi kapcsolatok alakulásáról érdeklődik. Virágh Ferenc interjújából megtudjuk, hogy Farkas számára a cserkészlet nemcsak a nemzetközi kapcsolatokat, a könyvkiadó Voggenreiterhez fűződő cserkészbarátságot, hanem a diákokkal való találkozás élményét is jelentette. Az interjú így zárul: „Elköszönök tőle. Előszobája asztala körül négy kisdiák tanul. Tanítványai? – kérdezem. – Nem – feleli. Többek annál: a cserkészeim.”

Farkas Gyula pályájának alakulását és az egymás után megjelent műveinek sorsát figyelembe véve, két személyiség emelkedik ki környezetéből, két professzor: az irodalomtörténész Horváth János és a történész Szekfű Gyula. Szellemi inspirátorainak tekinti őket, akik őt mindenben támogatják. *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban* körül kerekedett vitára utalva írja Szekfű Gyulának: „Ha Te és Horváth János ítélete nem biztatna, már magam is elhinném, hogy egy átkosan rossz könyvet írtam és letenném a tollat” (63. levél; a félkövér számok a továbbiakban a levelek sorszámát jelentik). Nem esik jól neki azonban, hogy sem Horváth János, sem Szekfű Gyula nem fogadja el, hogy nekik akarja ajánlani egy-egy könyvét. *A magyar szellem felszabadulása és Az asszimiláció kora a magyar irodalomban* című művekről van szó. A Horváth Jánosnak tervezett ajánlás helyett „A Bárány József Collegium fiatal nemzedékeinek ajánlom” szöveg jelent meg. Horváth Jánost sok levélben szólítja „Mester”-nek, és általában nagyon meleg hangon

érdeklődik felőle. Nagy várakozással és örömmel nyugtázza Horváth János leveleit, így például azt a levelezőlapot, amelyben Horváth köszönetét fejezi ki *A magyar szellem felszabadulása* megküldéséért (76).

Farkas Gyula 17 levelét találjuk a kötetben, amelyeket 1926 és 1939 között Szekfű Gyulához írt. 1926 novemberében beszámol a mindkettőjük által nagyra becsült Gragger Róbert temetéséről (10). Jól eső érzéssel tájékoztatja Szekfűt arról, hogy mennyire támogatja munkáját H. C. Becker (16). 1930-ban közli Szekfűvel *A magyar romantika* címmel tervezett művének tartalomjegyzékét (26). Ugyanebben az évben tudósítja Szekfűt Becker megbuktatásáról. „Ilyen kultuszminisztere nem lesz egyhamar Németországnak. A magyarnémet kulturkapcsolatnak fuccs” (27). 1933. december 11-i levelében hírt ad az *Ungarische Jahrbücher* Bleyer Jakab halálakor kiadott emlékszámáról (44). 1934 májusában megköszöni Szekfűnek a *Három nemzedék*-et: „Bárcsak minden szava tetté válnék” (48). 1934 decemberében arról panaszkodik, hogy helyzete Berlinben a német-magyar feszültségek miatt mind kellemetlenebb, állandó intrikáknak van kitéve. Mivel nem engedi, hogy nemzeti szocialista beállítottságú aszisztensei az Intézetet és az *Ungarische Jahrbüchert* magyarellenes intézménnyé építsék ki (54).

Figyelemre méltó a kötet válogatásában a Farkas és Szekfű közötti levélváltás 1938–39-ből a Szekfű által szerkesztett *Mi a magyar?* című kötet ügyében. Szekfű kijelöli a célt: „a magyar jelleg tulajdonságainak meghatározása”; próbálják meg a szerzők szaktudományuk eredményeit összefoglalni (58). Farkas a neki szánt feladatot úgy fogja fel, hogy nem a költészet tipikus

magyar jellemvonásait kell kimutatnia, hanem a tipikus magyar jellemvonásokat a költészet tükrében (59). Szekfű egy 1939-es levelében címváltoztatást javasol Farkasnak: *A nagy költők támasága a magyar jellegről* (62).

Farkas Gyula élete végéig levelezésben állt Horváth Jánossal. Szekfű Gyulával a levelezés megszakadt. Farkas utolsó levele a kötet válogatásában Szekfűhöz 1939. május 10-én kelt (63).

Keresztury Dezső, Farkas volt Eötvös kollégista tanítványa, az általa Berlinbe hívott későbbi magyar lektor, hazatérése után az Eötvös Kollégium magyartanára is címzettje és küldője néhány levélnek (17, 18, 24, 71). Keresztury berlini lektorsága előtt és visszatérése után Budapestre az Eötvös Collegiumba Farkas és Keresztury kölcsönösen informálják egymást. Keresztury mint berlini lektor aktív munkatárs. Az *Ungarische Jahrbücher*nek szorgalmas tanulmányírója és a könyvszemlének állandó recenziés, híd Berlin és Budapest között.

Ilyen híd szerepet tölt be Farkas levelezése unokaöccsével, az irodalomtörténész Kramer Jenővel. Ezekben a levelekben nagyon sok a családi, baráti közvetlenség. (30, 38, 55, 69).

Sok levél, jegyzet érinti Farkas akadémiai karrierjének alakulását Budapesten és Berlinben, az ezek körüli bonyodalmakat. Berlini professzorsága előtt a kinevezés körüli huzavonáról, a bürokráciáról panaszkodik. Számos megjegyzést tesz hazai kor- és kartársai vele szembeni viselkedésére. Levelezés folyik közvetítők között is. Eckhart Ferenc Szekfűnek azt írja, hogy Becker Farkast szeretné Berlinben Gragger utódjául (11). Melichtól a berliniek kérnek felvilágosítást Farkas tudományos megítéléséről. Melich ezt a kérést Horváth Jánoshoz továbbítja. Ehhez

van csatolva egy Farkas-életrajz is (11, 12). Gombocz Zoltán táviratban kér támogatást Horváth Jánostól Farkas berlini professzorsága ügyében (14). 1933-ban, amikor ismét felvetődik Farkas hazajövele, Hóman Bálint kultuszminiszter arról tudósítja Szekfű Gyulát, hogy hajlandó Négyesy tanszékét újra felállítani Farkas számára (41). A Bölcsészkarhoz előterjesztendő javaslat elkészítését Horváth János vállalta. Futaky az életrajzi vázlatban hivatkozik Horváth János Keresztury-nak írt 1934. áprilisi levelére: Horváth nagyszerű ötletnek találta a tanszék általa javasolt nevét: általános irodalomtudomány az elszakított magyarság irodalma ismertetésének kötelezettségével. Ezzel kivédtek a kifogást, hogy Farkas tudományos munkássága nem esztétikai jellegű. A kinevezés körüli itthoni bonyodalmakat látva, Farkas 1934. februári levelében azt kéri Horváth Jánostól, hogy vonja vissza indítványát személyére vonatkozólag (46; 12. sz. jegyzet). 1934 májusában Farkas tudomására hozza Szily Kálmán államtitkárnak, hogy a németek nem akarják a berlini egyetemről haza engedni (49). Végül Farkas Hóman Bálinthoz szóló levelében a miniszter bölcsességére bizza, hogy ott alkalmas, ahol a magyar kultúrának a legtöbb szolgálatot teheti, és tartsa fenn Farkas számára a lehetőséget, hogy hazájába visszatérhessen (51). Farkas így ítéli meg a professzorként Budapestre való 1934-es visszatérésének sikertelenségét: „... életbe vágó kérdésről, gyökeres fordulatról van szó”, de „... oly hatalmak fognak össze ellenem, melyekkel nem tudok megbirkózni” (46).

A Farkas Gyula irodalmi kapcsolatairól szóló dokumentumok közül az első említendő levél 1923-ból való, amely-

ben Reményik Sándor erdélyi költőhöz – aki Végvári néven lett ismertté Magyarországon, és aki a *Pásztortűz* című irodalmi folyóirat főszerkesztője volt –, fordult erdélyi írók műveinek kiadását felajánlva a berlini Voggenreiter kiadónál (1, 2). 1925-ben Aprily Lajostól legközelebbi kötetének kiadási jogát kéri. 1924 és 1926 között sűrű levelezésben maradtak (5, 9, 15). Farkas megtiszteltetésnek veszi Móricz Zsigmond felszólítását, hogy írjon a *Nyugat*-ba. Témának javasolja a magyar ifjúság külföldi tanulmányait a 19. század elején (28). Az 1930. márciusi levelében a *Légy jó mindhalálig!* Nemzeti Színházbeli előadásának élményét köszöni meg Móricz-nak (29). 1939 nyarán köszönettel nyugtázza Móricz-nak a neki elküldött *Életem regényé*-t, amelyet nemcsak Móricz, hanem a magyarság élettörténetének is tekint (66). A berlini egyetem irodalmi estjeiről először a Babits Mihályhoz 1928 végén írt levél tudósít. Arról a szándékaról ír a berlini egyetem frissen kinevezett professzora, hogy irodalmi esteken szeretné a modern magyar irodalmat a német nagyközönségnek bemutatni. Erre elsőként 1929 elején Babitsot hívja meg (21, 22, 23). 1929. decemberi levelében a neki küldött Babits-tanulmánygyűjteményt köszöni meg, és utal arra, hogy a *Faj, táj, felekezet* című tanulmányában és a magyar romantikáról tervezett monográfiájában Babits gondolataiból indult ki (25). 1930. októberi levelében Farkas megköszöni Babitsék esztergomi vendéglátását (31), egy későbbi levélben pedig a *Nyugat*-ban megjelent ismertetéseket a *magyar romantiká*-ról (32). A Szabó Lőrinchez 1939-ben írt levelében a berlini Szabó Lőrinc-est szervezésére utal (64). 1943 januárjában arról ír, hogy köszönettel megkapta Szabó

Lőrinc *Összes versei*-t. Sajnálátát fejezi ki, hogy nem lehetett jelen Stuttgartban Szabó Lőrinc előadásán a Deutsch-Ungarische Gesellschaft rendezésében (75). Németh László 1941 májusában levélben mondja le előadását arra hivatkozva, hogy furcsa lenne, ha Berlinben az beszélne a magyar irodalom alapkérdéseiről, akit a Magyar-Német Társaság egyik vezető emberének javaslatára a debreceni egyetem nem jelölt professzornak a magyar irodalomtörténeti katedrára (73).

Sajnáljuk, hogy a Farkas Gyula és a Mécs László közötti gazdag levelezésből, amely a berlini Humboldt Egyetem magyar tanszékének irattárában megtalálható, semmi sem szerepel a kötetben. Ugyancsak hiányoljuk, hogy sem levelet, sem egyéb dokumentumot nem találunk Kosztolányi berlini látogatásáról.

Göttingeni tevékenységéről Farkas többször és részletesen számol be levélben Horváth Jánosnak. A háború utáni első levele (77) 1948. október 31-én, az utolsó (84) 1958. január 16-án, halála évében kelt. A göttingeni évek „fordulatot” jelentenek oktatói és tudósi munkásságában is. „Az utóbbi években nyelvészkedésre adtam fejem”; „A sokkal prózaibb nyelvészettel foglalkozom”; „Vonzott és vonz ennek a diszciplínának a tiszta tárgyilagossága”; A nyelvészet „Nem jelent törést, hanem továbbfejlődést, alkalmazkodva a lehetőségekhez”. Nem vált azonban egészen hűtlenné korábbi tudományos működéséhez sem. Ezt mutatják olyan publikációi, mint *Ungarns Geschichte und Kultur in Dokumenten* (1955), *Südosteuropa* (1955). Csak megvalósulatlan terv maradt egy monográfia Göttingen és a magyar felvilágosodás témáról és magyar irodalomtörténete átdolgozott kiadásnak sajtó alá rende-

zése. Joggal büszkélkedik Horváth Jánosnak azzal, amit Göttingenben a Finnugor Szeminárium megteremtésével, az egykori berlini intézeti kiadványok és baráti kör folytatásával (Ural-Altäische Jahrbücher, Ural-Altäische Bibliothek, Societas Uralo Altaica), az egyetemi közeletben (dékánság, rektorhelyetteség) és a tudományos megbecsültségben (az Akademie der Wissenschaften in Göttingen-tagság) elért (77, 78, 81). 1958-ban Göttingenből azzal az ígérettel köszönti a nyolcvanéves „Mestert”, hogy a Müncheneri Kódexről szóló könyvét azonnal elküldi, amint megjelenik (84).

A Farkas-levelek további címzettjei még a korabeli magyar szellemi élet olyan kiemelkedő alakjai mint: Dománovszky Sándor (34), Erdei Ferenc (56), Klebelsberg Kunó (37), Lukinich Imre (19), Magyary Zoltán (4, 6), Négyesy László (35) és Pintér Jenő (43).

A levelek és dokumentumok adattára (137–142.) 84 tételt tartalmaz kronologikus sorrendben, bár sajnálatosan sem ez a jegyzék, sem a tartalomjegyzék nem adja meg a levelek keletkezését. Az adattárból megtudhatjuk, hogy a levelek többsége gépirással készült autográf aláírással, de tizenhárom levél autográf tintaírással. Van közöttük levelezőlap, sőt távirat is. A lelőhelyek a következők: Berlini Egyetemi Magyar Intézet, Egyetemi Könyvtár Kézirattára (Budapest), Horváth János Hagyatéka (Budapest), MTA Kézirattára (Budapest), OSZK (Budapest), Petőfi Irodalmi Múzeum (Budapest), Zentrum für Hungarologie (Hamburg).

Farkas levelei vannak többségben, a neki címzett levelek száma nyolc. Közöttük Császár Elemér (65) és Teleki Pál levele (67). Fontos dokumentum Bajcsy-Zsilinszky Endre 1934. április 18-i

képviselőházi interpellációja és Hóman Bálint kultuszminiszter válasza a Berli-ni Egyetem Magyar Intézetében folyó magyarellenes propaganda tárgyában (47). Mások levélváltása Farkas Gyuláról mintegy közvetítő szerepet játszik a pálya alakulása és a művek sorsa szempontjából (11, 12, 14, 40, 42, 83).

A **Bibliográfia** a szakavatott könyvtáros, Kesztyüs Tibor munkája (143–152.). Tartalmazza Farkas Gyula 19 önállóan megjelent művének (a német nyelvű kiadások nem külön tételek), az ezekhez kapcsolódó ismertetéseknek és vitairatoknak könyvészeti adatait.

Kesztyüs Farkas-bibliográfiája nem előzmény nélküli. Az 1959-ben megjelent *Gedenkband J. von Farkas* (Ural-Altäische Jahrbücher 31) tartalmazta már Farkas Gyula magyar és német nyelvű munkáit, de az ismertetések és a vitairatok nélkül. A bibliográfiát a későbbiekben Décsy Gyula és Futaky István egészítette ki (UAJb. 31, 1959 és 60, 1988).

A Kesztyüs bibliográfiájába újdonságként felvett ismertetések között felvonulnak a magyar irodalom prominens képviselői: egyetemi tanárok, kritikusok a reprezentatív folyóiratokban. A művek által kiobbantott vitákban többen vettek részt, ellentétes táborok képviselői csatáoztak: Benedek Marcell, Császár Elemér, Eckhardt Sándor, Gáldi László, Hankiss János, Illés Endre, Joó Tibor, Karácsony Sándor, Kerecsényi Dezső, Keresztury Dezső, Komlós Aladár, Nagy Miklós, Németh László, Országh László, Pukánszky Béla, Rónay György, Schöpflin Aladár, Sebestyén Károly, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán, Szekfű Gyula, Turóczi-Trostler József.

Tanulságos felsorolni Farkas Gyula műveinek kiadóit is: a berlini professzorság idején Magyar Tudományos

Akadémia, Magyar Szemle Társaság, Káldor Könyvkiadó Vállalat, Magyar Történelmi Társulat, Stádium. A német nyelvű változatok berlini kiadója Walter de Gruyter. A csak németül megjelent művek kiadói a göttingeni professzorság idején Vandenhoeck & Ruprecht Göttingenben, Harrassowitz Wiesbadenben.

A művek rangos sorozatokban jelentek meg: Eötvös-Füzetek (a Bibliográfia 1-es számú tétele), Voggenreiter Kiadó Klasszikus Könyvtára (4-es tétel), Irodalomtörténeti Füzetek (5-ös tétel), Kortársaink (6-os tétel), Minerva-Könyvtár (7-es, 9-es tétel), Magyar Szemle Könyvei (10-es tétel), A Magyar Történelmi Társulat Könyvei (12-es tétel), Ungarische Bibliothek (8a, 12a, 13-as tétel), Ural-Altäische Bibliothek (19-es tétel).

Az **Irodalomjegyzék** (153–156.) tartalmazza a Farkas Gyuláról szóló szakirodalom teljes bibliográfiáját a szerzők betürendjében. Kiemelt fontosságú tételek a Farkas-életpálya kronológiája alapján: *Gedenkband* 1959; Szent-Iványi 1961; Futaky-Veenker 1994; Keresztury 1983, 1993; Kesztyüs 1991, 1995, 1996; Schneider 1990, 1992; Tamás 1995, Schweitzer 1997.

A **Jegyzetek** (157–185.), szám szerint 169, nemcsak lexikon-adatokat, kiegészítéseket, utalásokat, hanem további dokumentumokat is tartalmaznak: tizenhét, korábban publikálatlan szöveget és tíz ilyenre utalást.

A kötet végén három tanulmány található, mintegy a pályakép kiegészítéseként (189–213.).

Futaky István: *Farkas Gyula és a Trianon utáni kisebbségi könyvkiadás. Adalékok a Ludwig Voggenreiter Verlag Magyar Osztály történetéhez* (189–195.). Nagyszerű kiadótörténeti áttekintés, megfelelően adatolva a

kiadó és Farkas szerepét és érdemét a Trianon utáni Felvidék és Erdély művelődéstörténetében. A kiadott művek megoszlása: szépirodalmi antológia, önálló szépirodalmi mű, irodalomtudomány, ifjúsági (cserkész) irodalom (köztük Farkas Gyulától is), magyar szerző egyéb tárgyú eredeti műve, fordítás idegen nyelvből.

Kesztyüs Tibor: *Adalékok Farkas Gyula személyéhez és munkásságához* (197–201.). Kesztyüs felidézi a Keresztury Dezső által a budapesti Hungarológiai Kongresszuson tartott, a kötet előszavában említett előadását, amelyben Keresztury „egy pár mondatban Farkas Gyula pozitív emberi tulajdonságait méltatta”. Azt a képet igyekezett korrigálni, amelyet Bóka László rajzolt Farkas Gyuláról (*Arcképvázlatok és tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1962). Kesztyüs Keresztury mellett egyéb pozitív visszaemlékezésekre is hivatkozik (Krammer, Stadtmüller, Lakó), amikor saját élményét így idézi fel: „1957 januárjában szerencsém volt Farkas Gyulát személyesen is megismerni. Egy hosszabb beszélgetés keretében érdeklődött tanulmányaimról, sorsomról Magyarországon és Németországban. Anyagi gondjaimról hallván segítségemre sietett és a Finnugor szemináriumban munkát adott” (201.). Ebben a tanulmányban Kesztyüs egy igazi meglepetéssel is szolgál. Futaky Istvánnak köszönhetően kezébe került Farkas hagyatékából az *Ungarns wahres Gesicht* című, 1944-ben kiadásra kész antológia kefelevonatának eddig ismeretlen másolata. A mű a jénai Diederich kiadónál jelent volna meg 394 oldalon. A kiadást azonban a göbbelsi cenzúra nem engedte. Ezt a kefelevonatot Kesztyüs Tibor elhelyezte a göttingeni egyetem könyvtárában. A Farkas-bibliográfiá-

ban ez a kiadatlan antológia képezi a 15-ös számú tételt. Az irodalmi antológiában József Attila és Illyés Gyula költeményei is szerepelnek. Tanulmányában Kesztyüs felteszi azt a kérdést is: „Milyen következtetéseket vonhatunk le Farkas Gyula műveit olvasván? *A magyar romantika* (1930); *A „fiatal Magyarország” kora* (1932) még alig érinti a faji szempontokat és ha igen, a germán és a szláv „faj” szerepét latolgatja a magyar történelemben és a magyar kultúra fejlődésében. A Német Nemzetiszocialista Munkáspárt és a nemzetiszocialista mozgalom erősödését Farkas Gyula munkái is tükrözik. [...] Farkas Berlinben, a „mozgalom” fellegvárában, nem tudta magát ezen agresszív ideológiától távol tartani, pozíciója túlságosan exponált volt ahhoz, semhogy hallgathatott volna” (200.). Kár, hogy a dokumentumgyűjteménybe nem kerültek bele azok a tanulmányok, amelyekben Kesztyüs összehasonlító elemzésnek veti alá *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban* és a *Der Freiheitskampf des ungarischen Geistes* című Farkas-műveket, hogy választ adhasson arra kérdésre: antisemistisch oder sogar faschistisch? (v.ö. Irodalomjegyzék 154.).

Schneider Márta *Farkas Gyula berlini évei* című tanulmánya (203–213.) 1990-ben áttörést jelentett a hazai Farkas-kutatásban. Helyesen látta, hogy Gragger szervezői példája állt Farkas Gyula előtt, mai szóval élve a tudomány- és kultúra-menedzselést a korszak egyik legtehetségesebb tudós intézményigazgatójától, az „ungarologia” atyjától tanulta. Schneider közlése azt a meleg hangú, baráti levelet, amelyben Gragger elbúcsúzik a budapesti Eötvös Kollégiumba távozó Farkas Gyulától (205–206.). Beleillik

ez a levél a többi levél sorába. Schneider jól érzékeli, hogy a Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum a 30-as évek elején igazi kulturális nagyüzemmé vált. Reálisan látja, hogy Farkas az 1933 után megváltozott politikai viszonyokhoz alkalmazkodva vezette az intézményeket. Bizonyos politikai kompromisszumokra kényszerült, hogy az intézetek létét biztosítani tudja. Magára vállalt magának sem tetsző szerepeket, de az intézmények tudományos munkájától megpróbálta távol tartani a közvetlen politikát. Ez egyre nehezebben sikerült, az intézetek élén Farkas személyes pozícióját is veszély fenyegette. 1939-ben magyar állampolgárságáról is kénytelen volt lemondani. Új adalékot szolgáltat Schneider arra vonatkozólag, hogy Farkas helyzetét tovább nehezítette az 1941-től megélnékült berlini román propaganda-tevékenység. Ennek ellensúlyozására a magyar kormány az egyetemi magyar intézettől külön működtetendő magyar kultúrintézet felállítását tervezte Farkast mellőzve, önálló vezetéssel. Farkas elkeseredetten harcolt ez ellen. Meg lehetett azonban az az elégtétele, hogy végül a magyar kultúrintézet nem jött létre.

Névmutató (215–222.) könnyíti meg a könyvben való tájékozódást (például Horváth János 31, Szekfű Gyula 36 hivatkozással).

A nyelvileg autentikus német nyelvű rezümé (**Zusammenfassung**; 223–224.) és a könyv hátsó borítóján olvasható ajánló szöveg egyaránt kitűnő összefoglalás.

A **képek** témái: Farkas Gyula portréja 1929-ből (2) és 1956 körülről (5). Intézeti tagok társaságában Gragger Róberttel (1), Keresztury Dezsővel (3), a berlini Magyar Intézet épülete a Kupfergrabenen (4) és a Michaleis-

Haus Göttingenben (6), valamint Farkas két levelének hasonmása Szekfű Gyulához (7, 8).

Szívesen láttunk volna fotókat Farkas Gyuláról felesége és gyermekei, a meseteri, Horváth János és Szekfű Gyula társaságában is.

A tartalmas kötet kiadásával összeállítói hozzáférhetővé tették a dokumentumokat. A továbbiakban az eszme- és irodalomtörténészek feladata, hogy Farkas Gyula életművének teljes feldolgozásával kijelöljék helyét a magyar művelődés történetében.

Kornya László

SURÁNYI IMRE

**CÍMLAPKURIÓZUMOK AZ EGRY FŐEGYHÁZMEGYEI
KÖNYVTÁR ANYAGÁBÓL*****Bevezetés***

Amikor az ember reflektál az őt körülvevő világra, eljut az absztrakció legmagasabb fokaira. Miközben információkat gyűjt, erről is megszületik egy tudományág: az információelmélet, amely azután egyre terebélyesedik. Az emberi gondolkodás elvonttá válik. A hajdan oly nagyra becsült információ-hordozó, a könyv a társadalmi kommunikációban háttérbe szorul. De éppen ezért, az elvontságok világában is üdítő lehet egy-egy visszatérés a kézzelfogható konkrétumok világába, mivel kézbe venni egy könyvet nemcsak ismeretgyarapodást jelent, hanem az olvasó valamiképpen titkos párbeszédet kezd a könyv alkotójával. Az igazi könyvélmény az, amikor az alkotásban megtaláljuk az embert és ez már a könyv címlapjának szemrevételezéssel elkezdődhet.

Ezt kívánjuk demonstrálni néhány, különböző témájú és különböző korból származó címlap bemutatásával. Ezek a művek az Egri Főegyházmegyei Könyvtár nagyszabású rekatalogizálási munkálatai során kerültek újra kézbe – sok esetben hosszú pihenés után. Tehát nem célzott és módszeres kutatás folyamán jutottunk el hozzájuk, minden adat csupán trouvaillnak tekintendő. Igaz, ezzel a tudománynak csak az előszobájáig jutunk el, de ilyesféle tallózással és adalékokkal talán szolgálatot tehetünk egy további, valódi könyvtörténeti, ill. kultúrtörténeti munka számára.

Hogyan válhat a könyv címlapja kuriózumná

Ami a társas életben a bemutatkozás, az írásművek világában a címlap: kapcsolatba lépési lehetőség. Az első esetben ez személyes formában, a másodikban az alkotás által valósul meg. Hogy ez a szerény életmozzanat mit rejt magában, terjedelmes munkákban tárgyalja a kommunikáció-elmélet. Számunkra maguk az alkotók által közölt üzenetek a fontosak, de nem kevésbé azok is, amelyek a címlap alkotójának akarata ellenére jutnak tudomásunkra. A mai, szabványosított könyvkiadásnál ritkán találunk az előírásoktól való eltérést, de azon az úton, amelyen maga a könyv létrejött, sok, ma már kuriózumnak minősíthető mozzanatra bukkanunk.

A mai magyar nyelvben két nagytekintélyű szótárunk szerint¹ a kuriózum (érdekes) különlegesség, ritkaság, furcsaság. A klasszikus latin nyelvben a „curiositas” szó jelentése: tudásvágy, újság, Kandiság², de Párizz-Pápai „felettből való szorgalmatosságnak” fordítja.³ Az egyházi latinban a skolasztikusok ideje óta a „curiositas” a kíváncsiság vétkét jelenti, amely jelentés még a huszadik századi erkölcszociológiai munkákban is megmaradt.

Mindehhez megjegyzendő, hogy a kuriózumhoz magában nem elegendő valamely szokatlan sajátosság, mivel külső tényezők is kuriózummá tehetnek bármit. Pl. jellemző epizód könyvtárunk életéből: Kuriózumszámba megy, hogy birtokunkban van egy kelet-ázsiai, szanszkrit nyelven, bambuszlevélre írt 1347-ből származó buddhista szöveg. Az is ritka, hogy Eger városába ellátogat egy thaiföldi hercegnő, akinek könyvtárlátogatása során ez a mű a kezébe kerül, és neki megrendülést okoz, mivel – ez a harmadik kuriózum – eddigi életében soha nem találkozott még a saját kultúrájának egy ilyen régi darabjával, mert – mint mondta: – „otthon” jó kétszáz éve volt egy, a mai kínai kultúrharchoz hasonló belső háború, amikor minden régi értéket elpusztítottak.

Természetesen nem minden különleges, ritka és furcsa mű remekmű. Ez érvényes a címlapkuriózumokra is. Egy címlapkuriózum is létrejöhet ugyanazon tényezőkből, mint maga a könyv és abból a szerepből is, amelyet a könyv az emberi kultúrában betölt. A továbbiakban minden esetben ezeket a tényezőket vesszük sorba.

S ha már a szokatlanságot emlegetjük, számunkra már az is furcsa, hogy az általunk annyira lényegesnek tartott adatokat a középkori kódexek még csupán egy apró záradékban, a kolofonban közlik a mű végén. Ebből a mondatból lesz később a címlap, mivel ez ugyanazokat tartalmazza, mint a kolofon. Megoszlanak a vélemények, hogy melyik volt az első nyomtatott cím. Sallai-Sebestyén kézikönyve⁴ szerint a legkorábbi mai értelemben vett címlap 1476-ban született meg. Azt nem említi azonban, hogy melyik műben. Funke szerint⁵ lehetséges, hogy a franciaországi Dupré (1481), a mainzi Peter Schöffer (Herbarius, 1484), esetleg a leipzig Wolfgang Stöckel (1500) kiadványait is mérlegelni kell az elsőbbséget illetően, mivel nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy ezek első oldalai címlapnak tekintendők-e vagy sem.

¹ *Magyar értelmező kéziszótár*. 2. kiad. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Bp. 2003. Akadémiai Kiadó. BAKOS Ferenc: *Idegen szavak és kifejezések szótára* 2. átd. kiad. Bp. 2002. Akadémiai Kiadó.

² FINÁLY Henrik: *A latin nyelv szótára*. Bp. 1884. Franklin

³ PÁRIZ PÁPAI Franciscus: *Dictionarium Latino-Hungaricum*. Ed. Aucta. Papnii-Cibinii, 1801. Hochmeister.

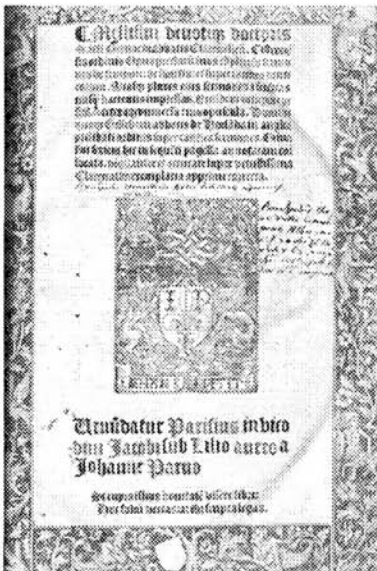
⁴ SALLAI István – SEBESTYÉN Géza: *A könyvtárosok kézikönyve*. 2. átd. kiad. Bp. 1965. Gondolat 24.

⁵ FUNKE, Fritz: *Buchkunde*. 2. verb. Aufl. VEB Verl. Für Buch- und Bibliothekswesen 99. Leipzig, 1959. Harrassowitz (rakt. Jel: 308.013)

Kuriózumok a szerzőség körül: megnevezett, álneves és névtelen szerzők

Ma az európai kultúrában és ennek kisugárzási területén az vált általánossá, hogy a könyvek címlapjának főhelyén a szerző neve áll. Szerzőnek kell tekinteni bizonyos esetekben nemcsak egy író, vagy az írók egy csoportját, hanem jogi személyeket is, valamint léteznek több szerzős művek. Az sem ritka, hogy szerző neve és a mű címe egy mondatban olvad össze. Ez még a kódexektől átvett örökség. De míg a kódexek kolofonja utólagosan rögzíti az adatokat, a nyomtatott könyvekben a cím hamar bemutatkozássá válik. Mivel hosszú évszázadokon át a latin nyelv a kommunikáció fő eszköze, a címeknél a szerző neve birtokos esetbe (genitivus), a cím pedig vagy alanyesetbe (nominativus) kerül, de nem ritka az sem, hogy egy „ről, ről” jelentésű „de” előjáróval a cím mondja el azt, hogy miről lesz szó a könyvben.

Mindennek szép példája a keresztény középkor egyik legnagyobb egyéniségének, Clairvauxi Szent Bernátnak írásait tartalmazó hatalmas kötet. Ez a mű mind szellemi rangját, mind könyvészeti kiállítását tekintve a kor egyik reprezentatív alkotása. A szó szoros értelmében akkor egyáltalán nem volt kuriózum, bár igen kiemelkedett az átlagból, de számunkra már, mint korának tanúja, s a mai átlagkönyvhöz képest monumentális alkotás, így a szó igen pozitív értelmében kuriózum. Emelkedett stílusa és bensőséges hangvétele miatt is a legnagyobbak között van a helye.

1. sz. ábra

Bibliográfiai leírás:

„Melliflui devotisque doctoris Sancti Bernardi abbatis Clavallensis Cisterciensis ordinis Opus preclarum suos complectens sermones de tempore: de sanctis: et super cantica canticorum... domini quoque Gilleberti abbatis de Hotlanda in anglia prelibati ordinis super cantica sermones. Omnia... collocata vigilanter et accurate super vetustissima Clavallis exemplaria apprime correctata.” Venundatur Parisius in vico divi Jacobi sub Lilio aureo folium vertas: ac ibi scirpta legas.”

(saját raktári jelzet: Oo IV. 1)

A kezdő mondat magyar nyelven: „*A mézajkú és istenszerető egyházdoktor-nak, Clairvauxi cisztercita apátnak kitűnő műve. Összefoglalva az egyházi év alkalmaira, ünnepeire, valamint az Énekek Énekéhez fűzött beszédeit tartalmazza.*”

A hosszú címben az író neve egy mondatba kerül a művek címeivel (ugyanis gyűjteményes kötettel állunk szemben), majd azt is megtudjuk, hogy Szent Bernát Énekek énekéhez írt magyarázatához idevesznek egy bizonyos Gilbert nevű angliai apát által írt hasonló témájú művet. Könyvészeti szempontból talán enél is érdekesebb, hogy a kiadó szükségesnek látja közölni, hogy a legrégebbi, megbízható kéziratok alapján nyomtatta ki művét. Ábra mutatja be nyomdász-címerét, majd szavakkal is közli, hogy a mű „*kapható Párizsban, a Szent Jakab útján Johannes Parvusnál, az aranyliliomos címeres üzletben.*” S ha a potenciális vásárlónak még ez sem volt elég, a lap alján kap még egy jó tanácsot: *Ha látni kívánod, hogy mennyire jó ez a könyv: fordíts egyet a lapon, olvasd el az ott leírtakat.*

A mai ember számára az is hangulatos mozzanat, hogy a műben emlegetett Szent Jakab utca, a mai Rue de Saint Jacques ma is ugyanott halad Párizsban, mint a középkorban, és ma is a könyvesboltok utcája. Nem csoda, hiszen igen közel van hozzá a Sorbonne. Ha a járókelőt megállítani hivatott, lengő, címeres-rajzú cégérek el is tűntek a műhelyek és üzletek homlokzatairól, az utca hangulata napjainkban is a régi.

Nem ritkán fordul elő, hogy az író nem valódi nevét írja a címlapra, hanem tudatosan megválasztott egyéb nevet, amely néha semmiben sem különb, mint a hivatalos, polgári neve. Pl. amikor Pázmány Péter Sallai István néven publikál. A legtöbb esetben azonban a választott név szebb és ünnepélyesebb, mint az eredeti név. A legegyszerűbb eset, amely jelen anyagunkban is szerepel az, hogy a szerző nemzeti nevét klasszikus nyelvre fordítja. Pl. a később előforduló Melanchthon (1497–1560) név sokkal szebben hangzik, főleg a klasszikus nyelvekben kevésbé járatos olvasó számára, mint a német Schwarzerd (1497–1560) (feketeföld) név. Szintén bemutatunk a későbbiekben egy bizonyos Philidor által írt művet. Nem kell túlzottan járatosnak lenni az ógörög nyelvben, hogy felismerjük, itt is költött névről van szó. Hiszen a nem egészen szabályszerűen összetett szónak két eleme van, amelyek összetett formában „baráti ajándéknak”, „baráti szeretetből adott ajándéknak” értelmezhetők. Ma már egy álnévlexikon segítségével azonnal megtudhatjuk, hogy a jelen esetben a költőien szárnyaló név mögött a prózai hangzású André François Dauce rejtőzik. A későbbiekben pedig találkozni fogunk egy ilyen álnévvel: „Egy ismert köszvényes egyén”. Az ő kilétét nem sikerült megállapítanunk.⁶ Gulyás Pál: Magyar

---

⁶ V. ö. az F. 129/1. sz. műnél mondottakkal.

írói álnévlexikon (Bp. 1956. Akadémiai Kiadás azóta készült folytatása) című terjedelmes műve meggyőzően bemutatja, hogy a magyar tollforgatóknál mennyi írói álnév található.

Még különösebb eset, ha egy könyv szerzője elhallgatja a nevét és a mű anonim műként jelenik meg. A szerző gyakran politikai okokból, vagy az esetleges megtorlás miatti félelemből nem fedi fel kilétét, vagy mint ez leginkább a középkorban volt szokásban, alázatosságból. Nem akar hivalkodni a munkájával. Legfeljebb azt írja, hogy valamely szerzetesrendhez tartozó szerzetes. A saját nevének közlése nem fontos számára, de a rend dicsőségének örül.

Valamikor a könyvtárosi gyakorlatban jelentős nehézségeket okozott mind az álnevek, mind az anonim művek megjelenése. Ma ezek tekintélyes részét könnyű azonosítani az erre a célra készült lexikonok segítségével. Legismertebbek Magyarországon: a Holtzmann-Bohatta féle, amely a német műveket, de több európai nyelvet is figyelembe vesz, valamint a Barbier féle francia és latin nyelvű anonim munkákat regisztráló mű.⁷

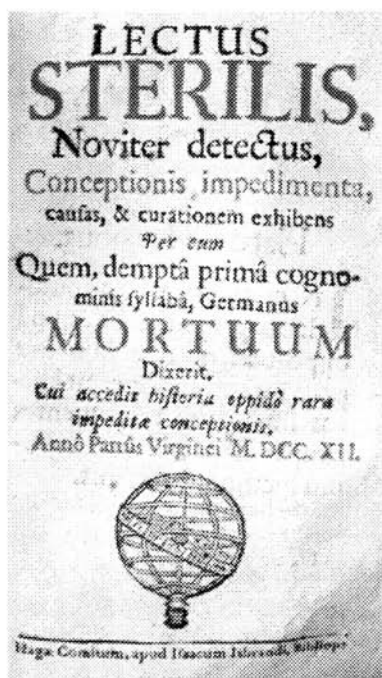
Újabb formája az írói elrejtőzésnek, amikor valóságos rejtvényfejtés árán lehet eljutni a szerzői névhez. Ezt tanúsítja az alábbi orvosi mű, amely már a szó szoros értelmében is kuriózum.

Bibliográfiai leírás:

HERTODT

Lectus sterilis noviter detectus. Conceptionis impedimenta, causas et curationem exhibens per eum, quem, dempta prima cognominis syllaba, Germanus mortuum dixerit... Hagae Comitum, 1712, Isaac Isbrandi 110 p.
(saját raktári jelzet: D. XI. 3)

⁷ HOLZMANN M. – BOHATTA, H.: *Deutsches Anonymen-Lexikon 1501–1850*. Hildesheim. Több utánnomása is megjelent. BARBIER, A. A.: *Dictionnaire des ouvrages anonymes*. 3. ed. 1–4. T. Hildesheim, 1963. Olms.

A magyar nyelvű cím fontosabb részei: „A meddő ágy. Bemutatva a fogamzás mostanában felfedezett akadályait, okait és gyógyítását az által (az orvos) által – akit – elvéve vezetéknevének első szótagját – egy német halottnak mondana...”

2. sz. ábra

Nyilvánvaló, hogy a „meddő ágy” kifejezés allegória a gyermektelen házasságok kifejezésére. A könyv megjelenésének idejében az ilyesféle téma meglehetősen kényes volt, ezért nem árulta el a szerző a nevét, ill. úgy írta körül, hogy a szakmai körök felismerhessék, de a kívülállók ne. A latin nyelvet tudó és német nyelvben is járatos olvasó a közöltekből megtudta, hogy a szerző nevének második szótagja „tot” esetleg régies formában „todt”. Ha egyébként is forgatta az orvosi irodalmat, rájöhetett a szerző kilétére. Mi a rejtett nevet két forrásból is kerestük. Először Jöcher híres életrajzi lexikonából.⁸ De eközben előkerült egy hatalmas névtár a 18. századi értelmiségi foglalkozású egyénekről, s ebben a korai „ki-kicsodában” szerepel egy holland nemzetiségű orvos Hertodt névvel. NB. A Jöcher II. 1562-ben említett adatok szerint a szerző neve HERTODT, Johann Franciscus, aki a csehországi Brünnben működött s 1670-ben tagja lett az Academia Natura Curiosorum-nak. A cikkben a fenti munka nincs említve. Viszont gondolkodásra int, hogy az impressum adatok Hollandiára utalnak. A kérdés nincs lezárva.

⁸ JÖCHER, Ch. G. *Allgemeines Gelehrten Lexikon*. 1–4. Bp. 1750–1751.

Az író-olvasó viszony a címlapon

Ha elvileg igaz is, hogy az alkotó az olvasó számára készíti művét, az író-olvasó viszony nem mindig szívélyes és felhőtlen. Ezt igazolja a neves *Simon Starovolscius* esete is, aki Lengyelországban élt a 17. században – a pontos életrajzi adatok nem ismeretesek – és több egyházi munkát írt. Ezek közé tartozik az alábbi mű is, amelynek hangvételével nem volt megelégedve valamelyik olvasója s elégedetlenségének nem éppen udvarias formában adott kifejezést.

Bibliográfiai leírás:

STAROVOLSCIUS, Simon:

Breviarium iuris pontificii in usum simplicium Parochorum. Libris septem. Simpliciter collectum. Romae, 1653. Franciscus Moneta. 428,3 p. – 22 cm.

(saját raktári jelzet: Oo. VIII. 19)

Címfordítás: „Az egyházjog rövid összefoglalása egyszerű plébánosok számára hét könyvben. Egyszerű módon összegyűjtve.”

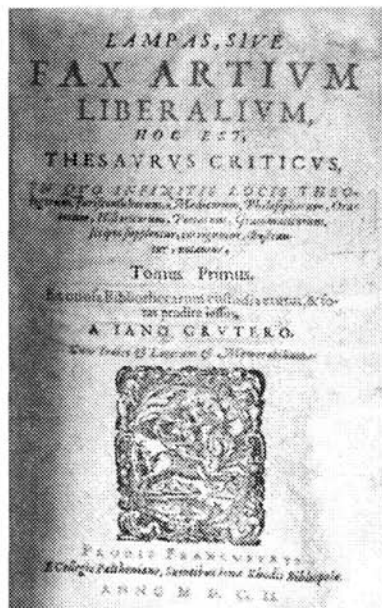
3. sz. ábra

A dühös olvasó, tintával a címlapra írja a következő megjegyzést: Tu Lurco fuisti simplex. Az olvasó feltehetőleg a „simplex” jelzöt vette sérelmesnek, mivel pejoratív értelme van és viszonzásképpen „lurco”-nak és „simplex”-nek minősítette az író. Ma a lurkó kifejezés a magyar nyelvben kedveskedő és egyáltalán nem sértő minősítést fejez ki, a latin nyelvben „falánk”, „nagybélú”, sőt „kéjenc” értelemben használatos.⁹

A soron következő mű szerzője sem adja alább. Ő Ianus Gruterus (sz. 1600) aki mozgalmas élete folyamán több helyen volt egyetemi tanár, sőt Heidelbergben könyvtáros is.¹⁰ Hétkötetes munkája első kötetének címlapján magukat a könyvtárosokat veszi célba. Belőle sem hiányzik az önérték. Műve „világító lámpás” és „fáklya” a tévedések sötétségében botorkálók számára.

⁹ FINÁLY i. m. 1165 h.

¹⁰ JÖCHER i. m. II. 1218–1220. h.

Bibliográfiai leírás:

GRUTERUS, Janus: *Lampas sive fax artium liberalium, hoc est, thesaurus criticus, in quo infinitis locis theologorum, jurisconsultorum, medicorum, philosophorum, oratorum, historicorum, poetarum, grammaticorum, scripta supplementur, corriguntur, illustrantur, notantur.* 1-7. T. Francofurti, 1602-1634, Rhodius Ionas 7 db. – 19 cm.

(saját raktári jelzet: Tt. I. 5-11.)

Címfordítás: *Világító eszköz, vagyis a szabad művészetek fáklyája, azaz kritikai gyűjtemény, amelyben teológusok, orvosok, filozófusok, szónokok, történetírók, költők és írók számtalan sorsa nyer kiegészítést, megvilágítást, sőt jegyzetekkel való kiegészítést is.*

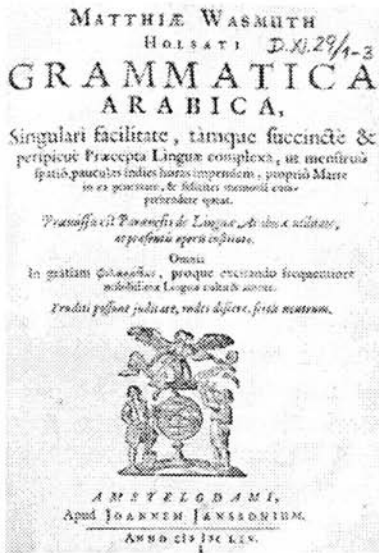
4. sz. ábra

Ebben a korban még elevenen él a „hét szabad művészet” elnevezés a tudományok összességének szimbólumaként, pedig a mű megjelenéséig már néhány száz esztendő eltelt a középkori iskolarendszer megszűnése óta.

Igen erőteljesen hangsúlyozza, hogy minden „Janus Gruterus parancsolatára, a könyvtárosok közönyös őrzéséből kiragadva, és nyilvánosságra jutás céljából történt.” Tehát a könyvtárosok is megkapták tőle „tárgyilagos” méltatásukat.

Sokkal mérsékeltebb hangot üt meg az a kielői teológus és filológus (1625-1688), aki egyetemi tanárként arab nyelvtant írt hallgatói számára.

Bibliográfiai leírás:

WASMUTH, Matthias: *Grammatica arabica, singulari facilitate, tamque succincte et perspicue Praecepta Linguae complexae, ut menstruo spatio... in ea penetrare et memoria comprehendere queat.* Amstelodami, 1654, Janssonius. 24, 78 p. – 20. cm.

(saját raktári jelzet: D. XI. 29/1.)

5. sz. ábra

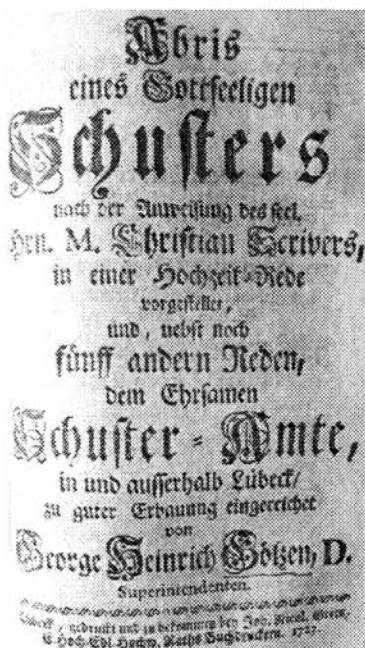
A könyv tehát a címlapon egy kis önreklámozást tartalmaz, hiszen az író azt ígéri olvasójának, hogy „egyedülálló könnyedséggel és olyan tömören és érthetően” oktatja, hogy egy hónap alatt, a saját erejéből képes lesz elsajátítani az arab nyelvet. Találunk még a címlapon egy rövid értekezést az arab nyelv hasznos voltáról. Mindezek ellenére úgy tűnik, hogy a szerző tart olvasóitól s ezért mond el előljáróban egy minden műre érvényes örök szabályt: *Eruditi possunt iudicare, rudes discere, scioli neutrum.* Eszerint: akik már jól képzettek, ítéletet mondhatnak a műről, a tudatlanok tanulhatnak belőle, de tudálékos alakok egyiket sem tehetik. Eltűnődhetünk rajta, hogy hány területen lehetne, sőt kelle-e érvényesíteni a bölcs szabályt.

Változások a könyvek témáiban és új olvasóközönség kialakulása a 16–18. században

A kódexek, incunabulumok és antikvák kora után a könyvek mind tartalmi, mind formai sajátágaik tekintetében jelentős változásokon mennek át. A súlyos tartalmú, szárnyaló, vagy éppen nehézkes stílusú, nagyformátumú kiadványok után szokatlan gyakorisággal jelennek meg a valós élet igényeit kielégíteni kívánó művek. A tudós könyvolvasókhoz csatlakozik a polgárság is, a kiadott könyvek pedig tarka változatosságot mutatnak. A könyv formátuma is megszorogodik: kényelmesen kézbe vehetővé válik. Mindez kedvez bizonyos szokatlan újdonságok létrejöttéhez, amely viszont a mai ember számára a „már akkor így volt” jelleg miatt válik kuriózzummá. A könyv tárgyai lesznek az emberi kapcsolatok, viselkedés, szórakozás, nevelés, házi gyógyítás stb.

A legelső kuriózumforrás az, amikor az egyszerű polgárra, a kis-emberre ráhúzzák az addigi nagy emberekre szabott ünnepélyes köntöst. Ezek példája a következő:

A jó lübecki evangélikus prédikátor, Christian Scrivers (1629–1693) így mutatja be egyik nagyra becsült hívét, amit kollégája, Götzen szuperintendens felhasznál, és ki is egészít.

Bibliográfiai leírás:

GÖTZEN, George Heinrich: *Abriss eines Gottseligen Schusters, nach der Anweisung des seel. Hrn. M. Christian Scrivers, in einer Hochzeit-Rede vorgestellt und, nebst noch fünf andern Reden dem Ehrsamem Schuster-Amte in und ausserhalb Lübeck, zu guter Erbauung eingerichtet von George Heinrich Götzen, D. Superintenden. Lübeck, 1727, J. N. Green. 64 p. – 17 cm.*

(saját raktári jelzet: Ff. VII. 37/9)

6. sz. ábra

Cimfordítás: „Vázlat egy istenes cipésmesterről, Christian Scrivers útmutatása alapján, esküvői beszédben bemutatva, és emellett még öt más beszéd a lübecki és Lübeck környéki tiszteletreméltó cipész céh számára, lelki épülés céljára George Heinrich Götzen superintendes által elmondva.”

Amikor ezen a címlapon mosolygunk, korántsem becsüljük le a derék, kétkezi munkájából élő mesterembert, mégis úgy érezzük, hogy ez a szózuhatag valahogyan nem illik rá: Az „Abriss” (így a maga régies formájában) még megfelel, hiszen több jelentése közül az egyik valóban vázlat, ami azt jelentheti, hogy a német tiszteletes szerint ilyen nagy emberről nem lehet minden dicséretreméltót elmondani. Ezért van szó csak „vázlatról.” A bemutatás legfontosabb szava az, hogy egy istenfélő egyénről van szó. Bár a „gottselig” szónak mai, „Istenben boldogult” jelentését nyelvtanilag nem lehet kizárni, a gyászbeszédnek akkori stilsztikája szerint itt mégis kizárható. Ha pedig az „Amt” szóról nekünk elsősorban valamiféle hivatal jut eszünkbe, mégsem mosolygunk, mert

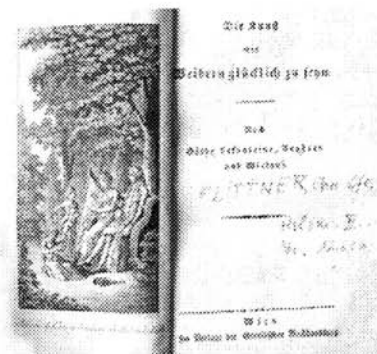
ez a szó ott és akkor a „céh” jelentéssel is bírt. Mindent összevetve, a címlap egészéből a túlméretezettség komikuma sugárzik.

Az emberi párkapcsolatok irodalmának kezdetei

A szerelem, a párválasztás és a házasság mindenkit érdeklő örök emberi téma. Mégis, a szépirodalmat kivéve, könyvben való bemutatásuk és elemzésük aránylag későn kezdődött. Ennek a kezdetleges, tétovázó útkeresésnek lehetünk tanúi a következő művekben, s ha úgy találjuk is, hogy a téma fontosságához képest naívnak tűnnek – számunkra éppen ez a kuriózum bennük – vegyük figyelembe, hogy az embernek önmagára való reflektálása, csaknem a legutóbbi időkig, csupán a filozófia területén történt meg, mivel a témához illő műfaj még nem alakult ki.

Alább egy ilyen házasságpedagógiai könyv-ikerpárt mutatunk be, amely valamiféle házasság-eszményt kíván propagálni, de még csaknem kizárólag szépirodalmi szövegek alapján. Az egyik mű a nők, a másik a férfiak számára készült. Nem állapítható meg, hogy szerzőik tudtak-e egymásról, mivel mindkettő külön-külön több kiadásban, önállóan is megjelent.

Az első mű a férfi ifjúság számára készült.

Bibliográfiai leírás:

Die Kunst mit weibern glücklich zu seyn. Nach Göthe, Lafontaine, Rousseau und Wieland, Res. Flittner Christian, Gottfried. Wien é.n. Gerold. 6, 150 p. 1 t. – 18 cm.

(saját raktári jelzet: K. IX. 88/1)

Címfordítás: *Annak művészete, hogyan legyünk nőekkel boldogok.*

7. sz. ábra

Az előző mű témájának női megfelelőjét kívánja bemutatni:

KNIGGE, L[udovicg Adolf Franz], v[on]: Die Kunst mit Männern glücklich zu seyn und derselben Liebe und Achtung zu erwerben und erhalten. 2 Aufl. Berlin, 1810, ny. n. 52 p. – 18 cm.

(saját raktári jelzet: K. IX. 88/2)

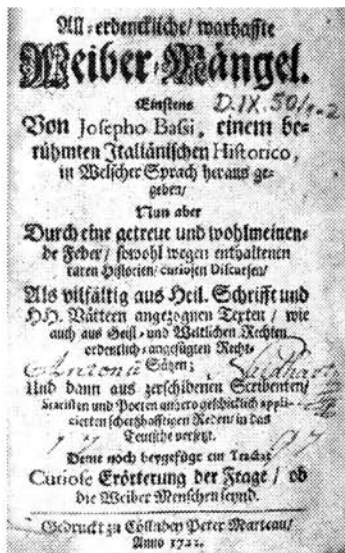
Címfordítás: *Annak művészete, hogyan legyünk a férfiakkal boldogok, valamint hogyan nyerjük el szerelmüket és figyelmességüket, s hogy tartsuk meg őket.*

Érdekeség, hogy a művek összeállítói a férfiakat megkímélik az elmélettől, és irodalmi szemelvénygyűjteménnyel rajzolják meg a házasság eszményét. A nők számára többet ígér a címlap: stratégiát az eredményes hódításra és a tartós kapcsolat megtartására.

Lehetséges, hogy a mai fiatal ezekből a kis művekből semmi érdemlegeset nem merít, de arra emlékeztetünk kell mindenkit, hogy ezek a művek a maguk korában forradalmi újdonságok voltak, hiszen a közgondolkodás tiltotta, hogy az ember házasságában boldogságot, személyi értékeket keressen, sokkal inkább a kötelességeket állították a házasulandók elé.¹¹

Kirakatba tett cinizmus, alávalóság és gyűlölet az emberi kapcsolatok kérdései körül

Az emberi kapcsolatokat korántsem minden író és gondolkodó kezelte megértéssel és pozitív módon. Ennek a következménye az lett, hogy – mivel a könyveket többnyire férfiak írták – kialakult egy hol tréfásan zsörtölődő, hol elkeseredett hangú, sőt gyűlölettől fűtött írástömeg, amelynek tárgya a nő volt, pontosabban a vélt, vagy valós női hibák kárhoztatása. A művek többsége a tárgyilagosság látszatát is kizárja. Ez már a könyvek címlapján látható. Híressé vált példa az alábbi mű:

8. sz. ábra

Bibliográfiai leírás:

All erdenckliche, wahrhafte Weiber-Mängel. Einstens von Josepho Bassi, einem berühmten Italänischen Historico, in Welscher Sprach heraus geben, nun aber durch eine getraute und wohlgemeinende Feder, sowohl wegen enthaltenen raren Historien, curiosen Discursen, als vilfältig aus Heil. Schrifft und HH. Vättern angezogenen Texten, wie aus Geist- und Weltlichen Rechten ordentlich, angefügten Recht-Sätzen; Und dann aus zerschiedenen Scribenten, Statisten und Poeten anhero geschicklich applicierten scherzhafftigen Reden, in das Teutsche Versetzt. Deme noch beygefügte Tractat Curiose Erörterung der Frage, ob die Weiber Menschen seynd. Cölln, 1722, Peter Marteau.

(saját raktári jelzet: D. IX. 50/1)

¹¹ FLITTNER-ről nem irnak a bibliográfiák, Kniggéről is csupán lexikoncikkből tudjuk, hogy 1752-ben született luteránus volt, rokonszenvezett az illuminatusokkal, termékeny író volt.

Címfordítás: „*Minden elgondolható, valóságos női fogyatékoság. Valamikor egy híres olasz történésztől, Josephus Bassi-tól idegen (olasz) nyelven kiadva, de most egy igaz és jóindulatú toll által, a benne tartalmazott ritka történetek és érdekes eszmefuttatások miatt is... német nyelvre fordítottatott...*”

Mivel a szövevényes szöveg jórészt a német fordítót dicséri, szükségtelennek látszott az egészet lefordítani, s szándékkal nem foglalkozunk a műhöz fűzött értekezéssel sem. A könyv tulajdonosa, akinek hagyatékából a mű az Érseki Könyvtárba került, a rendkívül művelt és könyvszerető Anton Naidhart volt. Ő, aki sokszor Naidhart Antalnak nevezi magát (1769–1866), három érsek szolgálatában volt titkár (világi ember létére!!!) majd főszámvevő, később általános gazdasági igazgató.¹² Rendkívül nagy tudatossággal összeszedett több, mint ötezer kötetes könyvtárral rendelkezett, amely teljes egészében az Egyházmegyei Könyvtár tulajdonába került, de mindeddig elkerülte a kutatók figyelmét. Naidhart német származása, német anyanyelve ellenére nagyra becsülte és olvasta a magyar írók alkotásait.

Az előzőnél is gonoszabb és cinikusabb hangvételű a következő munka. Korai példája annak az önző magatartásformának, amely saját vágyainak kielégítését helyezi a fő helyre, s céljai eléréséhez alattomos eszközöket is igénybe vesz.

Bibliográfiai leírás:

Die Kunst, Weiber zu verführen. Von einem bekannten Podagristen.

Wien, 1792, Ignaz Alberti.

(saját raktári jelzet: K. IX. 96)

Címfordítás: „*Annak a művésze, hogyan kell nőket elcsábítani*”

9. sz. ábra

Minősítésünk alátámasztására felhozzuk, hogy a „verführen” szónak nincs pozitív jelentése. Egyszerűen azt fejezi ki, hogy valaki, célja eléréséhez alatto-

¹² Ezekért az adatokért Kiss Péter levéltárosnak tartozom köszönettel.

mos eszközöket is képes igénybe venni. A szerző, mint ezt korábban említettük is, nem mer nyilvánosság elé állni, csupán körülírja, hogy ő „ismert köszvényes egyén”. Létét nem sikerült kideríteni.

S ha már a bemutatott kisebb léptékű emberi magatartáshibák is visszatetszést keltenek, mit szóljunk akkor, ha sötét erők társadalmi méretű gyűlöletet hirdetnek meg.

Bibliográfiai leírás:

Katholischer Fantasten- und Predigeralmanach auf das Jahr 1786. Rom. Madrid, Lisabon und München, auf Kosten des heiligen Inquisition.

(saját raktári jelzet: Uu. III. 92/5.)

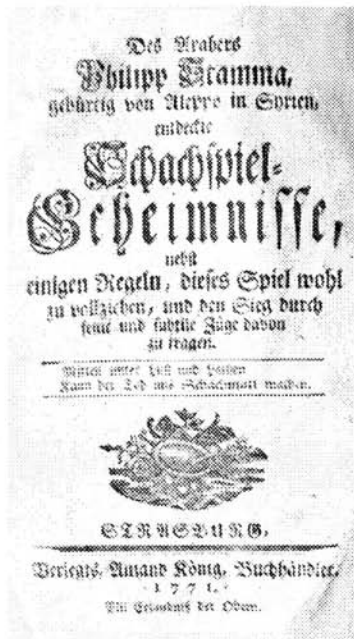
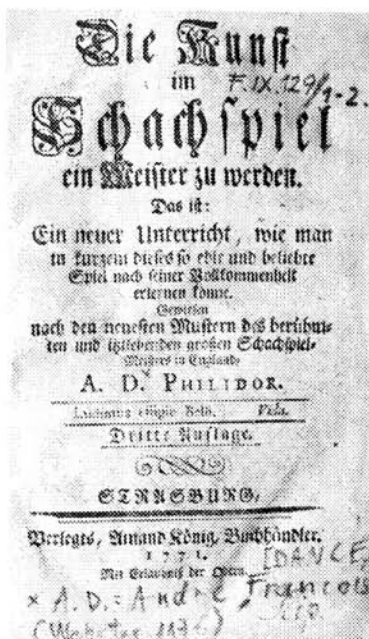
Címfordítás: *Katolikus fantaszták és Lelkészek évkönyve az 1786-os évre. Róma, Madrid, Lisszabon és München, A Szent Inkvizíció költéségén.*

10. sz. ábra

A szerző nevét természetesen nem közlik. A stílus és a hangvétel gyűlölködő. Akik ezt a művet közrebocsátották, mindent elítélnek és megvetnek, ami katolikus és egyáltalán valláshoz tartozik. Nem nehéz észrevenni a kifejezések mögött az akkor nagy ambícióval fellépő szabadkőművességet. Még a szándékosan elferdített impresszumadatok is arra jók, hogy valamit felemlítsenek mindabból, amit az egyháznak rónak fel. Róma, Madrid és Lisszabon az annyira gyűlölt inkvizíció helyei. München feltehetően a könyvet kibocsátók székhelye.

A szórakozás és szórakoztatás könyvei

A kor kisémerének már nem kell minden idejét munkával töltenie, hogy létét fenntartsa. Van ideje kellemes, maga választott időtöltésre, szórakozásra is, pl. sakkjátékra. Ennek megtanulására jól megírt szakkönyvek állnak rendelkezésére, amelyek már megjelenésükkkel is kelletik magukat a kézbevételekre, ill. megvásárlásra. Ilyen az alábbi mű is: két mestertől lehet tanulni sakkjátékot egy kettős címlapú kis könyvből.

11–12. sz. ábra

Bibliográfiai leírás:

PHILIDOR, A. D.: *Die Kunst im Schachspiel ein Meister zu werden. Das ist: Ein neuer Unterricht, wie man in kurzem dieses so edle und beliebte Spiel... erlernen könne.* 3. Aufl. Strassburg, 1771. Amand König. 23. 230 p. ill. – 18 cm.

(saját raktári jelzet: F. IX. 129/1)

Címfordítás: *Hogyan válunk mesterré a sakkjáték művészetében. Az az: Új oktatás arról, hogyan lehet ezt a nemes és kedvelt játékot tökéletesen megtanulni.*

Ezen kívül kapunk még egy bölcs aforizmát: *Ludimus effigie belli.* Ennek értelmét csak körülírással lehet megadni: *Játszunk úgy, mintha igazi háború volna.*

A másik mű szerzője egy bizonyos, a Szíriai Aleppóban született arab férfiú, Philipp Stamma.

Bibliográfiai leírás:

STAMMA, Philipp: *Schachspiel-Geheimnisse, nebst einigen Regeln, dieses Spiel wohl zu vollziehen und den Sieg, durch seine und subtile Züge davon zu tragen.* Strassburg, 1771. Amad König. 321–352. p, 1 t. ill. – 18 cm.

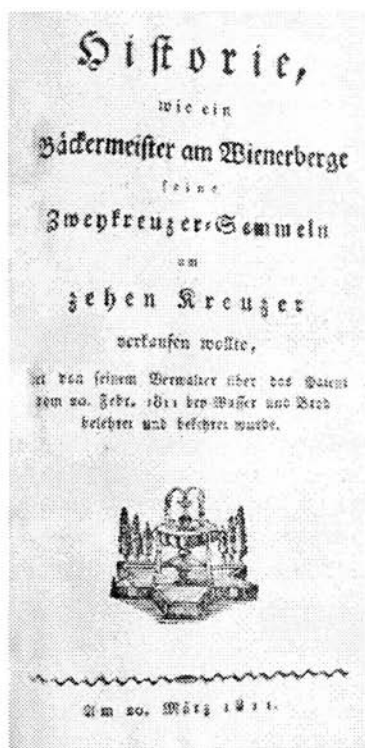
(saját raktári jelzet: F. IX. 129/2)

Címfordítás: *A sakkjáték felfedett titkai, s emellett néhány szabály, hogy jól játsszunk, s így a győzelmet finom és gyengéd húzások által elérjük.*

Ő is megajándékoz bennünket egy verses bölcsességgel: *Mitten unter Lust und Lachen, Kann der Tod uns Schachmatt machen.* Az az: A gyönyör és kacagás közben a halál sakk-mattot tud adni nekünk.

Az igazságszolgáltatás érzékenysége

Az életnek persze nemcsak vidám oldala van, visszaélések mindig és mindenütt előfordulnak. Mégis, mennyire másképp ítéljük meg mi az alábbi címlapon közzétett esetet, amelyet akkor olyan fontosnak véltek, hogy nyomtatásban közreadták. Mivel szerző nincs, lehetséges, hogy félig-meddig hivatali határozat kinyomtatásáról van szó.

Bibliográfiai leírás:

Historie, wie ein Bäckermeister am Wienerberge seine Zweykreuzer Semmeln um zehen Kreuzer verkaufen wollte, aber von sinem Verwalter über das Patent vom 20. febr. 1811 bey Wasser und Brod belehret und bekehret wurde. [S. l.] 1811.[S. n.] 15 p. – 20 cm.

(saját raktári jelzet: L. VIII. 126/9)

Címfordítás: *Történet arról, hogyan akarta egy wienbergi pékmester kétkrajcáros zsemleket tíz krajcárért árúsítani, akit szabványügyi felügyelője 1811. február 20-án „kenyérre és vízre” valónak ítélt.*

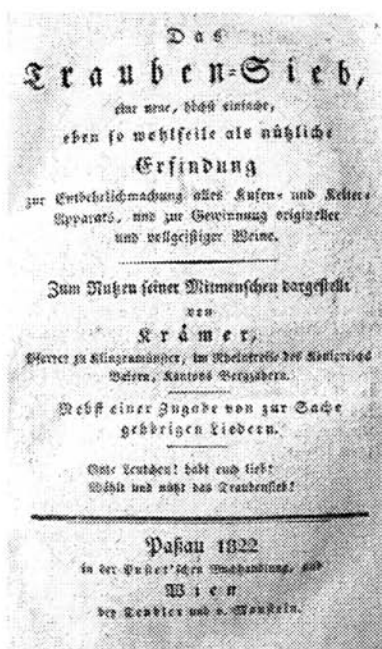
13. sz. ábra

Ez az ítélet a börtönbüntetést jelenti, s nevét onnan vette, hogy nyilván nem adott luxusellátást az elítéltnak. Abban az időben ez a gazdasági bűncselekmény feltehetőleg szenzáció volt, különben miért adtak volna ki róla könyvecskét, pontos dátummal: 1811. március 20-án.

Reklám és manipuláció a címlapon

A mai harsogó reklámözönben nehezen hihető, hogy az írásművek világában milyen észrevétlenül alakult ki józan felvilágosító írói szándékból, a szelíd, elfogadtatást célzó biztatás révén, a tudatos figyelemfelhívási szándék. Demonstrálhatja ezt egy bizonyos, Krämer nevű dél-németországi plébánosnak a műve, aki saját találmányát, egy szőlészeti eszközt mutat be olvasóinak immár a 19. században.

Bibliográfiai leírás:

KRÄMER

Das Trauben Sieb, eine neue, höchst einfache, ebenso wohlfeile als nützliche Erfindung zur Entbehrlichmachung aller Kufen- und Kästerapparats, und zur Gewinnung originellen und vollgeistiger Weine. Zum Nutzen siner Mitmenschen dargestellt von Krämer, Pfarrer Klingenstein, im Rheinkreise des Königreichs Baiern, Kantons Bergzabern. Nebst einer Zugabe von zu Sache gehörigen Liedern. Passau: Pustet-Wien: Tendler und Mainstein. 1822. 14, 191 p. 18 cm.

(saját raktári jelzet: O. II. 41.)

14. sz. ábra

Cimfordítás: *A szőlő-rosta. Új, rendkívül egyszerű, éppoly olcsó, mint amennyire hasznos találmány, mindenféle csöbör- és préskészülék feleslegessé tételére, és kiváló, jó szesztartalmú borok előállítása. Embertársai részére mutatja be Kramer klingenmünsteri plébános, amely helység a Bajor Királyság Rajnai Körzetében Bergzabern Kantonban található.*

Úgy tűnik, hogy nehéz volt a szerzőnek kiadót találnia, ha két városban, két kiadó vállalta a mű kiadásának kockázatát.

A lelkes ismertetést egy reklámvers követi:

Gute Leute! Habt euch lieb: wählt und nützt das Traubensieb!

„Jó emberek! Szeressétek magatokat: válasszátok és használjátok a szőlő-rostát.”

A vers ugyan gyermekded és gyenge, de mint reklámszöveg, valódi.

Könnyen érthető, hogyan lehetett egy falusi plébános ilyen szőlészeti szakértő: ezekben a századokban a falusi plébániákhoz föld, kert stb. tartozott s ezek terméséből éltek az egyház papjai, alkalmazottai. De a szőlőtermelésnek volt egy speciális oka: a legfőbb katolikus egyházi szertartáshoz a mise bemutatásához, valódi, hamisításmentes bor kellett, ez érvényességi feltétel volt. Úgy látszik, hogy ezt akkor látták a plébánosok biztosítottnak, ha maguk termesztik a szőlőt és készítik el belőle a bort.

A közvéleménynek mesterséges eszközökkel való befolyásolása sem új dolog. Ma ezt manipulációnak nevezzük, ami gyakorlatilag annyit jelent: el kell fogadtatni a másikkal olyasmit, amit tulajdonképpen mi akarunk, de ezt ne vegye észre, sőt higgye el, hogy az ő javát akartuk. Erre kíván bennünket ráébreszteni a jó Karl Eckarthausen udvari tanácsos (sz. 1752) aki az itt bemutatott művön kívül több mást is írt, pl. egy erkölcstant. A manipuláció kifejezésnek fenti értelmezése a könyv kiadásának évében, 1790-ben nem ismeretes, léteire azonban rádöbrent bennünket az udvari ember.

Bibliográfiai leírás:

ECKARTSHAUSEN, Karl: *Klugheit vereint mit Tugend, oder Politik des Weisen für gute Menschen.* Wien: Chr. F. Wappler, München: J. Lentner. 1790, 14,410,6 p. 1 t. 18 cm. (saját raktári jelzet: U. XIII. 34.)

Címfordítás: *Erénnyel egyesült okosság, vagyis a bölcs ember politikája, jó emberek számára.*

15. sz. ábra

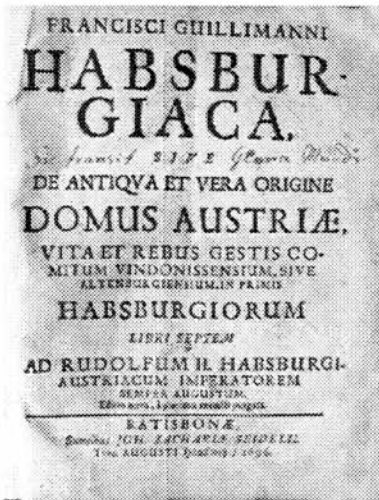
A szerző elítéli a mélyen emberellenes magatartást, óvja tőle, és felébreszteni kívánja gyanútlan kortársait. Ezt még inkább hangsúlyozza a címlappal szembeni ábra, amelyen látható egy magas oszlopon ülő róka. Előtte hajlonganak az elragadtatott arcú emberek. A kép aláírása: *A hamis politika temploma.* A róka ősidők óta a ravaszság jelképe. A látott jelenetről az indulatos magyar olvasó így mondja el véleményét: „Nézd, eb az anyja, sok ravasz németjét”.

Idegen tollvonások a címlapokon: olvasói vélemény nyilvánítása

A címlapok ritkán maradnak meg steril nyomdai mivoltukban, mivel az olvasók gyakran fejezik ki sommás véleményüket az alkotásról, de korántsem hűvös tárgyilagossággal, hanem általában temperamentumuknak megfelelően, vagy harcos világnézeti állásfoglalásuk kimutatására: keményen. Ez történhet egy-egy megjegyzés által, egy zord mondatba foglalva, vagy csúfondárosan. De nem ritka a grafikai „megoldás” sem, amikor az olvasó „kijavítja” az ott található ábrákat.

Ez az idő vallási és politikai küzdelmek kora, amikor az ellenfelek nem riadtak vissza egymás bántalmazásától. Mi már, az ökumenizmus jegyében más-kepp látjuk az említett megnyilatkozásokat, s ezért bátorkodunk néhány korabeli esetet leközoelni a megbántás leghalványabb szándéka nélkül.

Szöveges vélemények:

Bibliográfiai leírás:

GUILLIMANNUS, Franciscus: *Habsburgiaca, sive de antiqua et vera origine Domus Austriae... libri septem ad Rudolphum II. Habsburgi-Austriacum imperatorem... Ratisbonae, 1696, Joh. Zacharias Seidel.* (saját raktári jelzet: Cc VII. 77.)

Címfordítás: *A Habsburgok dolgai. Az Ausztriai Ház ősi és valódi eredete... hét könyvben a Habsburg, Ausztriai II. Rudolf császárig...*

16. sz. ábra

Az olvasó minderről azzal a latin nyelvű mondattal fejezte ki a saját véleményét, amelyet a Római Katolikus Egyház a pápaválasztások alkalmával mondott a szertartásmesterrel. Amikor ugyanis az éppen megválasztott pápát gyaloghintón a Sixtusi kápolnából a Szent Péter templomba viszik, hogy a népnek bemutassák, a szertartásmester háromszor megállítja a menetet, minden alkalommal meggyújt egy kanócot, amely pillanatnyi lángolás után ellobban, s ekkor mondja az új pápának – nehogy elbízsa magát –: „*Sic transit gloria mundi*” vagyis „*Így múlik el a világ dicsősége*”. Úgy tűnik, hogy ez a mondás a bemutatott mű

Bibliográfiai leírás:

OXENSTIERN, *Johann Graf, von: Recueil de pensées du Comte J. O. sur divers sujets. 1. T. Francofurt sur le Mein, 1725, Antoine Heinscheit*¹³

(saját raktári jelzet: Mm Iⁿ 22.)

Címfordítás: *Gondolatgyűjtemény, különböző témákról.*

18. sz. ábra

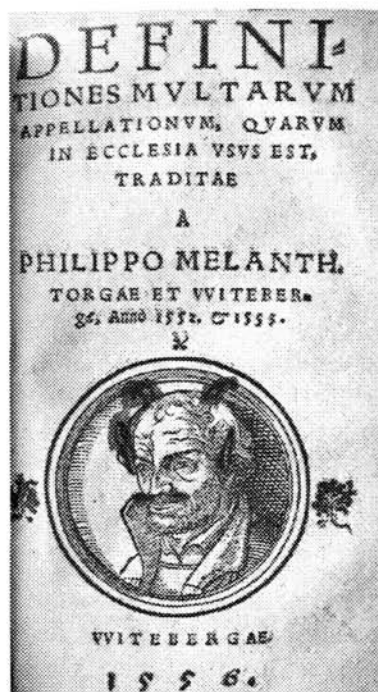
A szerző (1611–1657) svéd nemesi családból származott, nagytekintélyű államférfi volt. A svéd királyi udvar tisztviselőjeként tevékenykedett. Erkölcsi témájú értekezéseket írt.

Hogy a címlapon látható rajz tőle származik-e, nehezen megemészthető gondolatait jelezve, vagy csupán a kiadói jelvényhez tartozik, aligha dönthető el. A magyar olvasónak mindenesetre fejtörést okozott a „*Virtus durissima coquit*” mondás, amely az ábrán olvasható. A szabatos fordítás helyett, amely így szól: „*Az erény a legkeményebb dolgokat is megpuhítja*”, ő tintával azt írja oda, két változatban is: *A strutzmadár ló patkót is le-nyeli*”, „*A strutz madár patkót is le-nyeli.*”

Grafikai „megoldások”

Szintén nem valami hízélgő az olvasó véleménye a Melanchthon által írt Luther életrajz címlapján Luther Mártonról és amint ezt a másik címlap tanúsítja, magáról Melanchthonról sem. Tény, hogy a maguk korában ezek a firkák joggal, sértésnek minősültek. A mai könyvforgatót azonban az ilyesmi nem lepi meg, hiszen számtalan iskolai tankönyvben találkozik a tudomány, történelem és irodalom nagyjainak hasonló típusú kidekorálásával. Ma inkább a rajzolon molygunk.

¹³ JÖCHER i. m. III. 1160 h.

19–20. sz. ábra

Rövidített bibliográfiai leírások:

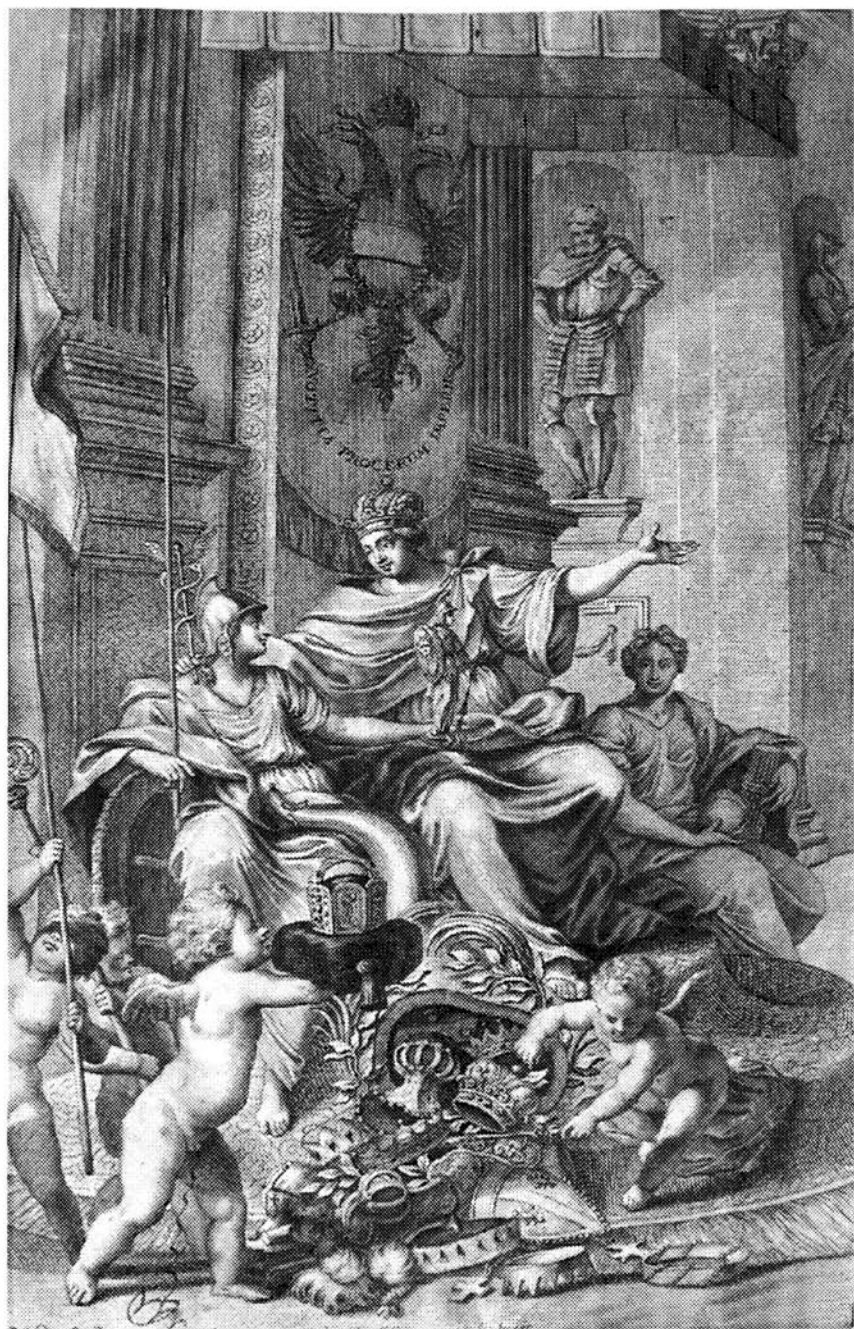
MELANCHTHON, Philippus: *Historia de vita et actis reuerendissimi viri... D. Martini Lutheri. Witebergae, 1557 Iohannes Creatus. 87 sztl. ff. – 16 cm.*

(saját raktári jelzetek: Dd. VII. 59/3. ill. Dd. VII. 59/5.)

MELANCHTHON, Philippus: *Definitiones multarum appellationum, quarum in usus est, traditae .... Witebergae, 1556. S. n. – 39 sztl. ff. – 16 cm.*

Az első mű címének témája magáért beszél, a második régi egyházi határozatok gyűjteménye.

Az sem mindennapi ötlet, amellyel Jacob Wilhelm Imhof művének reprezentatív célú, a barokk stílus minden jellegzetes jegyét felvonultató alkotását egy névtelen olvasó „kijavítja”. Imhof (1651–1728) Nürnberg városában volt kincstárnok, s műveiben nem fogyott ki az uralkodók és uralkodóházak magasztalásából. A jelen mű is ezek közé tartozik.

21. sz. ábra

Bibliográfiai leírás:

IMHOF, Jacob Wilhelm: Notitia S[acrae] Rom[anae] Germanici Imperii procerum tam Ecclesiasticorum quam secularium historico – heraldico – genealogica. Tubingae, J.G. Cotta. 1693. 24,500,33 p. 1 t. 34 cm.

Címfordítás: *A Szent Római-Német (!) Császárság előkelőségeinek, mind egyháziaknak, mind világiaknak történeti – heraldikai – genealógiai ismertetése*

A pompázatos képen a dicső császárt körülvevő személyeken kívül ruhátlan puttók találhatók, s észrevehetjük, hogy az olvasó jóvoltából, aki jó rajzkészségről bizonytságot tevő „javítást eszközölt”, az egyik puttó éppen „működésbe lép”. Az, hogy valóban utólagosan rajzolt vonalról van szó, csakis az eredeti példány kézbevitelével bizonyítható, mivel látható, hogy tintával készítették és nem nyomdai úton, így jelenik meg a címlapon a „pisilő puttó” alakja.

Tulajdon-bejegyzések a könyvekben

Az eddig ismertetett sokféle bejegyzésnél sokkal fontosabb, amikor a könyv tulajdonosának a neve jelenik meg a könyvben, mivel ez valamely mű *egy-egy példányának* a sorsát dokumentálja. Ez a *possessor* bejegyzés. Még nagyobb jelentősége van annak, amikor a tulajdonos nevét a szerző által adott *dedikáció* mutatja be. Ez a megtisztelésnek és a megtiszteltetésnek egyik legrangosabb formája. A possessori bejegyzés nemcsak vagyónvédelmi célokat szolgál, hanem – legalábbis az utókor számára szellemi találkozás, nevezetesen az író és olvasó szellemi találkozásának dokumentuma.

Minderre szolgáljon például néhány híres egeri személyiség könyvtárából egy-egy mű bemutatása.

Telekesy Istvánnak, Eger híres püspökének (1633–1715) a könyvtárából maradt ránk egy fontos teológiai segédkönyv, egy ún. Konkordancia, amelyben a Biblia kifejezései találhatók meg, rövid szövegösszefüggésben.

Bibliográfiai leírás:

LUCA, Franciscus: *Sacrorum Bibliorum Vulgatae editionis concordantiae... secundum Hubert Phalesi... editae. Coloniae Agrippinae, 1684, Balhasar ab Egmond. 16, (1660) p. 1 t. – 22. cm.*

(saját raktári jelzet: YY. VI. 80)

Címfordítás (rövidítve): *Vulgata kiadású Szent Biblia konkordanciája... Hubert Phalesi által kiadva.*

22. sz. ábra

A művet kuriózummá csupán a possessor bejegyzés teszi:

Telekesy István egykori csanádi püspök, győri őrkanonok könyve 1696.

Érdekesebb, keresettebb könyvek több kézen vándoroltak át egymáshoz, ezért fontos adatok a könyveknek mint fizikai tárgyaknak a történetéhez. Az alábbi, Bázelen 1544-ben kiadott Biblia igen sok kézen ment keresztül, de korántsem minden tulajdonos értékelte egyformán.

Biblia Sacrosancta, ex postremis orthodoxorum doctorum, omnium vigiliis, ad Hebraicam veritatem et probatissimorum, ac manu scriptorum exemplarium fidem... Basileae, 1544, N. Brylinger 525,15 ff.

(saját raktári jelzet: I^x 36.)

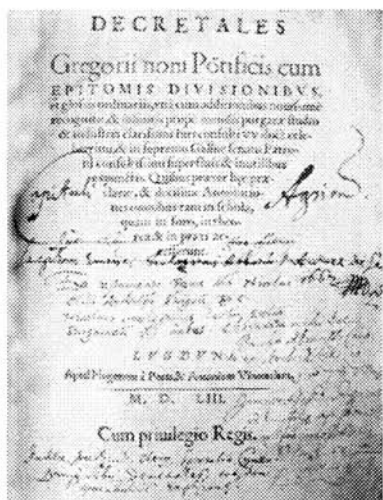
23. sz. ábra

Miután a cím feldicséri a fordításban közreműködő tudós férfiúkat, valamilyen könyvtulajdonos a szövegbe beszúrt jelzőkkel átalakítja a címet, így kapják meg a szerzők az „adulter” (házasságtörő), „impostor” (csibész) „nefandus” (elvetemült, istentelen), s a „versutius” (ravasz, furfangos) minősítést.

Az egyik tulajdonos csak azt írja: „*Ex libris Georgii Bereczky*”. „Bereczky György könyveiből”; Egy másik egész mondatban mondja el, hogyan került hozzá: „*Accepi in perpetuum amicitia(e) vinculum a Martino Saarosi*”, azaz (örök barátságunk) zálogául kaptam Saárosi Mártontól.

Ezen kívül több, más írással írt, nehezen olvasható bejegyzés is tarkítja a címlapot, sőt kapunk egy aforizmát is, amely a címlapon lévő illusztrációt magyarázza meg. Az állatok királya, az oroszlán homokórával a mancsaiban itél. A „*Fugies a regio* (magyarul: „Menekülj a királytól”).

A rendkívül híres, most sorra kerülő egyházi jogi mű IX. Gergely pápa (uralkodott: 1227–1241 között) ügyvelél gyűjteménye¹⁴: „*Decretales Gregorii IX.*” címmel sokszor és sokféleképpen megjelent. A könyvtárunkban lévő mű az egyik legrégebbi nyomtatott kiadása.

Bibliográfiai leírás:

Decretales Gregorii noni Pontificis cum epitomis divisionibus, et glossis ordinariis, cum additionibus. Lugduni, 1553, Hugo a Porta – Antonius Vincentius 68,1151 p. 2 mell. – 27 cm.
(saját raktári jelzet: Ee. V. 5)

Címfordítás: *IX. Gergely pápa határozatai kivonatokkal, felosztásokkal, rendes magyarázó jegyzetekkel, kiegészítésekkel.*

24. sz. ábra

A pápa 80 éves volt, amikor a spanyol egyházjogással Raymundus de Penafort-tal 1230-ban elkészítette a művet. Mivel hivatalos kiadványról van szó, a szerző neve nem szerepel a címlapon.

¹⁴ BÁNK József: *Kánoni jog I.* √ 187–192.

A könyvtár példánya Lyonban való kinyomtatása után hosszú utat tett meg, míg a nyomtatott sorok közti üres helyre odakerült a véglegesnek hitt tulajdonos, az *Egri Káptalan (Capitulum Agriensis)*. De az is olvasható a címlapon, hogy a könyvet Oláh Miklós esztergomi érsek (1493–1568) hagyta örökségként Telegdi Miklósrá¹⁵. S mindezt a címlapra feljegyezte egy újabb tulajdonos, bizonyos Almásy Pál kanonok. Szinte dicsekvésnek tűnik, amikor Telegdi nevének említése után ezt írja: „*ab eodem mihi datus*” vagyis: „Tőle adatott nekem Almásy Pál kanonoknak és archidiakonusnak.”

Az ex libris

A tulajdonbejegyzések világába új szint hozott, amikor a kézzel beírt „ex libris” szavak helyett, a könyvben a nevezetes szavak művészi kiállítású kisgrafikákon jelentek meg. Igaz, hogy – méretük miatt – nem mindig a címlapon, hanem a vele szembeni üres oldalon.

Könyvtárunkban a megvásárolt könyvekben mindig benne hagyták a volt tulajdonosok ex libriseit, amelyek közül kiemelkednek a neves Hommel Karl Ferdinand (1722–1781) jogászprofesszor könyvtárából megvásárolt műveken található művészi ex librisek.

Ez az ex libris *Adrien Baillet: Jugemens des savans sur les principaux ouvrages des auteurs*. 2. ed. 1–8. T. Amsteldam 1725 (saját raktári jelzet: L. VI. 31–34.) című tudós lexikonának minden kötetében ott áll, és figyelmezteti az olvasót, aki kölcsönkéri a könyvet:

„*Intra quatuordecim dies commodatum ni reddideris, neque belle custodieris, alio tempore: Non habeo, dicam.*” Ami azt jelenti: „Ha a kölcsönzött művet tizennégy napon belül vissza nem adod, vagy nem őrzöd meg rendesen, legközelebb azt mondom: nincs!”

25. sz. ábra

¹⁵ Ez a mű nem szerepel Oláh Miklós könyvlistáján. Vö. SZELESTEI N. László, Oláh Miklós könyvtáráról, in: Program és Mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós, szerk. Mózes Huba, Bp. 1993. 57. 66.

„Ex libris” bejegyzések kevésbé híres könyvtulajdonosoknál is találhatóak. Ennek egyik jellemző példája az, mikor a diák a tankönyvébe írja nevét, esetleg mást is, mint az a Bedekovics Ferenc, aki a matematika-könyvét féltette idegen kezektől. A könyv maga is nevezetes alkotás a magyar iskoláztatásban: Dugonics Andrásnak, a híres piarista tudósnak a műve. *A tudákosságnak első könyve, a' bötüvetés. Pozsony–Pest 1798. Landerer.* A „tudákosság” a matematikát jelenti, az ezen belüli „bötü-vetés” az algebrát.

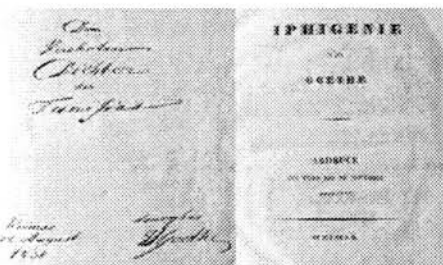
A könyvet féltő sorok:

*Én vagyok Bedekovics Ferenc, ki e könyvet bírom
Nevemet beléje bizonyosságul írom.
Ha elkeveredik kedves jó Barátom
Szolgáltasd kezemhez, mert igaz jószágom.
Anno 1902.*

Egy igen ritka szerzői dedikáció

Eger híres érseke, Pyrker János László (1772–1847) nemcsak mint egyházi személyiség, nemcsak mint az egri bazilika építtetője, nemcsak mint a magyar kultúra nagy jótévője s ritka műveltségű kultúremlő, hanem mint író is ismert volt. 1818-ban szepesi püspökké, 1820-ban velencei pátriárkává kap kinevezést. 1827-ben egri érsek lesz. Magyar, német és olasz nyelven nemcsak beszélt, de irodalmi műveket is alkotott. Sok író ajánlotta neki művét.

Ő „Tunisiás” című eposzát küldte le a „költőfejedelemnek”, Johann Wolfgang Goethe-nek, aki „Iphigenia” című drámájával viszonzta a megtiszteltetést:

Az *Iphigenia* címlapja (1749–1832) előtti üres lapra Goethe saját kezével írta a dedikációt: *Dem Verehrten Dichter der Tunisiás, danckbar Weimar, 28 August 1831 J. W. Goethe.* Vagyis „A Tunisiás tiszteltreméltó költőjének, hálával – Weimar augusztus 28 J. W. Goethe.”

26. sz. ábra

Kutatásra váró téma, hogy Goethe miért éppen az 1787-ben megjelent drámájának 1825-ös kiadását küldte el Pyrker érseknek. Ettől az időponttól 1831-ig Goethe még alkotott nagy műveket. De az Iphigénianak újbóli kiadása bizonyította annak értékét, ezért lehetett méltó a viszonzásra. Goethe bizonyára maga is

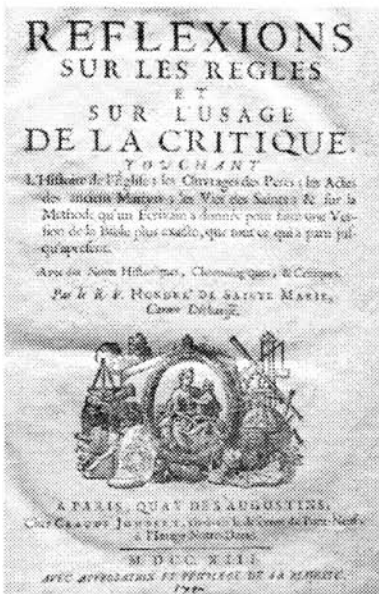
érezte, amit Babits Mihály¹⁶ állapított meg, hogy ti. ez egyik legnagyobb műve. Nemes és páratlan költemény... nagy „vallási és papi” dráma, a legmélyén mégis csupa élet. „Iphigénia szent papnő, aki a barbár királyt a szelídség és a kultúra felé vezeti.”

Ennek a dedikációnak a létéről mindeddig senki nem tudott, ez az első nyilvános publikáció róla.

Könyvkiadók, nyomdák, könyvkereskedők

A könyvnek, mint fizikai tárgynak a létrejöttében és forgalmazásában részt vevőknek szintén lehetnek olyan közlendői, amelyek – túl a száraz adatok közlésén – közvetlenül szólnak az olvasóhoz.

Amikor a párizsi Jombert kiadó megjelentette a „Szűz Máriáról elnevezett Honoré” nevű sarutlan kármelita szerzetes nagy egyház-történetírási módszertanát, fontos dolgokat kötött annak lelkére, akinek a könyv keze ügyébe került.

Bibliográfiai leírás:

HONORÉ, Blaise Vauzelle de Sainte Marie: Reflexions sur les règles et sur l'usage de la critique touchant l'histoire de l'Église... 1–2. T. Paris, 1713, Jombert. 28,306,336 p. 26 cm.

(saját raktári jelzet: B. VI. 36.)

Címfordítás: *Reflexiók az egyháztörténetet érintő kritika szabályairól és azok felhasználásáról.*

27. sz. ábra

A jelen esetben azonban mégsem ez a fontos, hanem a következő impreszumadat: „A Paris, Quay des Augustins, chez Claude Jombert, vis-à-vis de la descente du Pont-Neuf à l'Image Notre-Dame”. Ami arról tájékoztat bennünket, hogy hol vásárolhatjuk meg a könyvet: „Párizs, Szent Ágoston rakpart, Claude

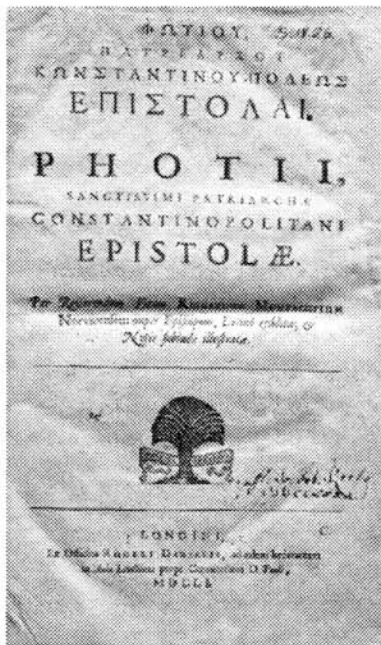
¹⁶ *Az európai irodalom története.* Bp. Szépirodalmi kiadó, Bp. 1979. 250. 256–258.

Jombert kiadó, a Pont Neuf lejárójával szemben, éppen ott, ahonnan a Notre-Dame székesegyházát megpillantjuk.”

Ez a leírás annyira pontos, hogy még ma is lehet a nyomán tájékozódni. Pedig a könyv kiadásának ideje, 1713 óta hosszú idő telt el és az akkori „Új-híd” ma a város legrégebbi hídja. A Szajna kanyarja ma is ugyanaz, s a híd baloldali lejáróját elhagyva feltűnik előttünk a távolban a Notre Dame két gótikus tornya.

Nyilvánvaló, hogy ez a leírás, akkor a vásárló útját volt hivatva megkönnyíteni, ma várostörténeti adat.

Londonban sem volt túl nehéz dolga annak, aki a történelemben oly nagy szerepet játszó konstantinápolyi pátriárkának, Photiusnak bilingvis kiadásban megjelentetett leveleit kívánta megvásárolni:

Bibliográfiai leírás:

PHOTIΟΥ, patriarchou Konstantinou-poleosz epistolai – Photii, sanctissimi patriarchae Constantinopolitani epistolae. Per...Richardum Montacutium Norvicensem... latine reddita. Londini, 1651, R. Daniel. 8,394,10 p. – 34. cm.

(saját raktári jelzet: B. V. 26)

Címfordítás: *Photius konstantinápolyi pátriárka levelei.*

28. sz. ábra

Az impresszum adat: *Londini, Ex officina Rogeri Danielis, ad aedem hederaceam in Aula Lovelliana prope Coemeterium D. Pauli MDCLI. Lovellianumban,*

Azaz „Rogerius Daniel műhelyéből, az Aula Lovellianumban, a zöld repkényel befuttatott házban, közel a Szent Pál temetőhöz, 1651.”

Számadatok is lehetnek kuriózumokká

Ki gondolná, hogy a hideg számokból is lehet kuriózumot alkotni. Pedig J. Ch. Toucement irodalmi művénél ez történt. Maga a címlap is rajzos jellegű, a betűk is agyondíszítettek. Az egészre a koronát az teszi fel, hogy a kiadó a mű kiadásának évét képrejtvény formájában közli velünk.

29. sz. ábra

Bibliográfiai leírás:

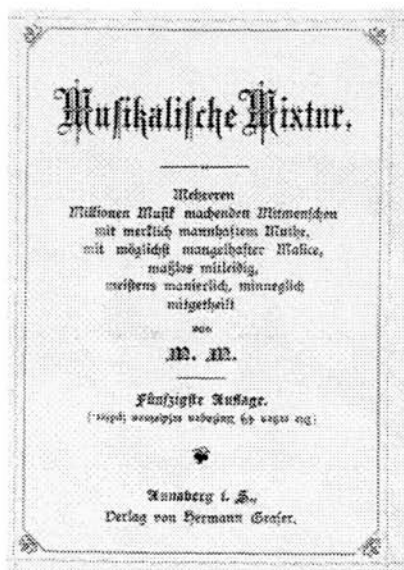
*TOUCEMENT, Jean, Chretien [TRÖMER, Johann Christian]
des Deutsch-Francos Schriften, mit viel schön Tuffer Stick, ganss complett
mit den zweiten Theil vehrmehrt. 1–2. Th. Nürnberg, 1772. G.N. Raape.
408,310,2 p. – 18 t. – 22 cm.*

(saját raktári jelzet: E. III.–43.)

Címfordítás: *Német-Francia írások sok szép hímzéses díszekkel. Teljes egész, második résszel bővítve.*

A megfejtést német nyelven úgy lehet megkapni, ha a képecskék hangosan kimondott szavait összegezve elmondjuk: A tojás(Ei), a szita (Siebe), a kutya (Hund) stb. A képeket összeolvasva ezt kapjuk: Ein tausend sieben-hundert und zwei und siebzig, azaz 1772. A szerzői név álnév, a valódi név: Troemer Johann Christian.¹⁷

Egy másik, kifejezetten satirikus céllal írt, zenei tárgyú kis füzet egyik különlegessége, hogy a cím összes szava „m” betűvel kezdődik, még a szerzői monogram is: M. M. A másik meglepetés a kiadás számának közléséből keletkezik. Mind a német nyelvben, mind a zeneelméletben való jártasság szükséges ahhoz, hogy a könyvben foglaltak humorát megértsük.

A „Musikalische Mixtur” egyszerű értelme az, hogy itt „vegyes zenei dolgokról” van szó, de ez semmit sem sejtet meg abból, amit a *Mixtura* szó valóban jelent: keverék. Az orvosi jelentés gyógyszerkeverék, de a zenében a három-nyolc sipsorból álló orgonaregisztert, az ún. Kevert játékot nevezik így.¹⁸

30. sz. ábra

¹⁷ HOLZMANN M.: *Deutsches Pseudonymen Lexikon*. 1989. Olms. 283.

¹⁸ BAKOS Ferenc: *Idegen szavak és kifejezések kézikönyve* Bp. 2002. 425.

A kiadási év közlése meghökkentő: „*Fünffzigste Auflage*”, azaz *ötvenedik kiadás*. Nemigen találkozunk ilyen művel. De a kiadását jelző szöveg, fejjel lefelé fordított sorában folytatódik: *Die ersten 49 Auflagen erscheinen später*. Vagyis: a megelőző 49 kiadás majd később jelenik meg.

Nem tagadható, hogy szellemes és eredeti ötlet.

S ha mindent összegezni kívánunk, amit az előzőkben a könyvek címlapjáról, szerzőiről, kiadóiról és felhasználóiról mondtunk, akkor vegyünk elő egy olyan könyvet, amelyet ajándékként kaptak azok, akik valamely barokk kori egyetem doktorrá avatási ünnepségén részt vettek, mert ezekben az ajándék-könyvekben minden összegeződik, sőt egybefonódik egymással, ami alkotórésze lehet egy nyomdaterméknek.

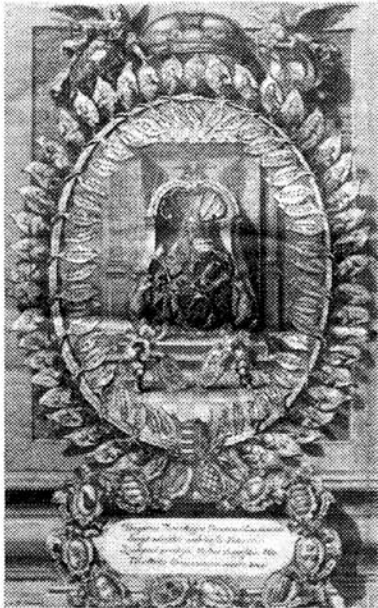
A kuriózumok kuriózuma: A liber gradualis

Ismeretes, hogy a 16–18. században, leginkább a jezsuita szerzetesrend által működtetett egyetemeken, az egyetemi fokozatok megszerzése ill. a tanintézmény részéről a fokozatok odaítélése, ünnepség keretében történt. Ezeknek az ünnepségeknek egyik mozzanata az volt, hogy a fokozatra pályázó növendék, mecénása támogatásával könyvet jelentetett meg, amelyet nem ő írt, mint a későbbi idők doktorandusai tettek, akiknek disszertációt kellett írniuk és azt megvédeniük a doktori cím elnyeréséért.

A barokk egyetem avatandója, anyagi lehetőségei szerint, egy tudományos szempontból értékes művet bocsátott közre, az ünnepségre való meghívással együtt, vizsgatételeinek kinyomtatásával, sőt hozzácsatolva vizsgázó társainak névsorát is. Így született meg egy sajátos, ritka könyvféleség, amelyet liber gradualis-nak nevez a könyvtártudomány. Elgondolható, hogy milyen lett annak a könyvnek a címlapja, amely ennyiféle adatot kívánt olvasója elé tárni. Nem is mindent sikerült egyetlen oldalra odairni. Sokszor az oldalnyi szöveg után csupán vessző került – tehát nem történt mondatlezárás sem – hanem a vizsga adatainak közlése egy „dum”, azaz „amikor” szócska után a következő oldalon folytatódott. Néha már a mecénásnaknak szóló köszönet sem fért az első lapra. Akadtak többoldalas „címlapok” is. Ezért Pavercsik Ilona egyenesen „címlapkiadványnak” nevezte el ezt a könyvféleséget.

Aki úgy véli, hogy nincs másról szó, mint egyszerű kolligátumról, téved. Nem önálló nyomdai egységek egybehelyezéséről van szó, hanem pl. egy új ív kinyomtatásáról és a könyv eredeti ívével történő kicseréléséről, amikor is a régi klisék újonnan kerülnek felhasználásra, megfelelő kiegészítésekkel.

Kövessük nyomon egy konkrét példa segítségével, hogy mindez a valóságban mit jelent. Ez a mű Eger híres püspökének, a későbbi esztergomi érseknek, gróf Barkóczy Ferencnek a filozófiai magiszterre avatása alkalmából kiadott liber gradualis.

Címleírás: *Ungaria suis cum regibus compendio data, dum illustrissimus, Rev. Ac doctissimus dominus-comes Franciscus Barkóczi de Szala, AA. LL. Et philosophiae magister, e Coll. Gen. Cl. Regni Ungariae, In ipso actu defensionis a sacratissima caesaro-regia Majestate Torque aureo donatus, in alma Archi-Episcopali Societatis JESU Universitate Tyrnaviensi. Theses universae philosophiae, ex praelectionibus R. P. Emerici Tolvay e Societate Jesu, AA. LL. Et philosophiae doctoris, ac professoris emeriti, propugnaret anno MDCCXXIX Mense September, die 8, Tyrnaivae, Tyrnaviae, Typis Academicis Soc. Jesu per Fridericum Gall.*
Raktári jelzet: V. III. 21.

31. sz. ábra

Címfordítás:

„Magyarország, uralkodóival együtt, összefoglalás módján bemutatva, amikor is az igen-igen kiváló, tisztelendő és igen tanult Barkóczy Ferenc úr Szala grófja, a szabadművészetek és a filozófia magisztere, aki a Királyi Magyarország Kollégium Generale-jának növendéke is egyben, akinek magának a vizsgatételvédelem alkalmával a Legszentebb Császári és Királyi Fenség jóvoltából aranylánc adatik, a Kiváló, Érseki, Jézustársasági Nagyszombati Egyetemen. Főtisztelendő Pater Tolvay Imre professzor előadásai alapján, aki a Jézustársaság tagja, a szabadművészetek filozófiai doktora, az egyetemes filozófiából való vizsgatételeket megvédte 1729. szeptember hónap 8. napján.”.

A címlapkészítő lelkiismeretes pontossággal sorolja fel a méltóságok címeit, mondja el az esemény nagyszerűségét s azt a nagy kitüntetést, amelyben a főúri fiatalember részesült. Nem főúri hallgató aligha merete volna patrónusának felkérni az uralkodót.

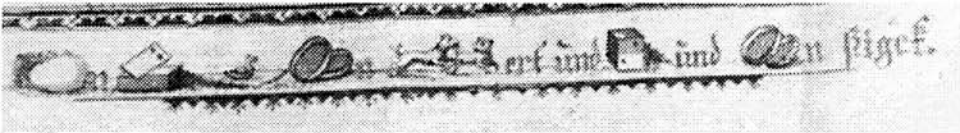
Ennél a példánynál maguk a kuriózumok is halmozódnak. Kuriózum, hogy őrizzük egy történeti jeletőségű főpap tanuló éveinek egy fontos dokumentumát. Nem mindennapiak a szereplő személyek sem. Az egész tetézi az is, hogy az amúgy is elsőrendűen megkomponált címlappal szemben található egy gazdagon díszített embléma, amelyen a mecénás VI. Károly német-római császár és magyar király látható. Ő a 47. a magyar királyok között. Körben a levelekből

font koszorún láthatók az előző magyar királyok képmásai és olvashatók uralkodási éveik.

S beleszédülve a nagy barokk pompába, nem könnyű némi iróniát mutató kérdést feltenni. Hol marad a gyönyörű – ma is nagyra értékelt! – ajándékkönyv írójának a neve? Ezt bizony nem emelték ki. Igaz, hogy az ún. Imprimaturból, az egyházi jóváhagyásból megtudjuk, hogy nem más, mint Turóczi László, a híres történetíró, akinek személyét nem szabad összetévesztenünk Thuróczi Jánossal (1488: *Chronica Hungarorum*). Mivel ez a mű akkoriban közkézen forgott, feltételezhetően „*mindenki tudta*”, hogy ki a szerző. De ez sem igazi melegség.

Aligha tévedünk, amikor azt állítjuk, hogy a könyv eddigi történetében a barokk kori cím volt a legbonyolultabb könyvcímfeleség.

Aki a hagyományos könyvről és annak szeretetéről beszél, nem feltétlenül tartozik a „*laudator acti temporis*” táborba, mert annak is tudatában van, hogy gondolatokat lehet kifejezni másképpen is, például számítógépekkel, amelyek végeredményben csak azt tudják, hogy „igen-igen”, „nem-nem”. Ezekből alkotja meg az emberi elme a közlésnek egészen új rendszerét.

IMRE SURÁNYI

Titelblattkuriositäten im Bücherbestand der Erzbischöflichen Bibliothek von Eger

Alles, was in nicht geringem Mass von den auf ihn bezeichnenden Erwartungen abweicht, oder liegt von irgendeinem statistischen Durchschnitt – oder Standardwerte fern, leicht kann zu einem Kuriosität werden.

In unserem Fall mehrere Titelblätter alten im Druck erschienenen Bücher dienen als Kuriositätsquellen: Erstens, wenn diese stammten von den Bücher, („von innen“). z.B. Verfasser-Daten, Bemerkungen auf das Inhalt des Werkes, Verlagsangaben, buchhändlerische Empfehlungen usw. Zweitens: Faktoren („von aussen“): Possessor Einschreibungen, schriftliche und graphische Meinungsäußerungen von Lesern, Dedikationen von Verfassern, usw. Drittens: noch weitere Möglichkeiten: z.B. wenn unser Exemplar hat einen individuellen literarischen, oder künstlerischen Wert, vielleicht hat einen besonderen „Stellenwert“ in der Kultur der Menschheit.

Die vorliegende Auslese wurde im Buchbestand der Erzbischöfliche Bibliothek von Eger gesammelt.

JUHA ENIKŐ

***NÉGY ÚJONNAN RESTAURÁLT 16–17. SZÁZADI KÖNYV
A DEBRECENI EGYETEM EGYETEMI ÉS NEMZETI
KÖNYVTÁRÁBAN***

A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtára 2004 szeptemberében pályázatot nyújtott be a Nemzeti Kulturális Alap Könyvtári Szakmai Kollégiumához könyvtári dokumentumok állományvédelme témakörben egyedi muzeális könyvtári dokumentumok restaurálására. Régi könyveink fizikai állagának megóvására nagy gondot fordítunk évtizedek óta, számos könyvritkaságunkat restauráltattuk, többek között, az Országos Széchényi Könyvtár restauráló műhelyével, Kastaly Beatrix vezetésével.

Intézményünk mintegy 30 000 régi könyvet tartalmazó különgyűjteménnyel rendelkezik, amelybe az 1800 előtt megjelent külföldi és az 1850 előtt kiadott magyar, illetve magyar vonatkozású kiadványok tartoznak. E ritka védett könyvek gyűjteményének gerincét a hungarika anyag képezi, nemzeti gyűjtőkörű könyvtári funkciókból eredően. Könyvtárunk ezen állományrészében őrzünk jelentős számú 1500 és 1600 között megjelent igen értékes antikvát. Itt helyeztünk el egyéb könyvészetileg értékes anyagot, díszműveket, kuriózumokat, minikönyveket, nyomtatásuk, illetve kötésük szempontjából ritka könyveket.

A régi könyvek döntő többsége 1945 után került a könyvtár birtokába. Állományunk e korai rétegének jelentős hányadát az RMK-ban is feltüntetett valóságos régi magyarországi nyomtatványok alkotják, nem egy köztük helyi, debreceni vonatkozású. A második világháború előtt nevezetes magánkönyvtárakkal gyarapodott állományunk, többek között hozzánk került Révész Imre (1826–1881) református lelkész, a Magyar Tudományos Akadémia tagjának és leszármazottainak könyvtára, melyet a Debreceni Egyetemi Könyvtár az 1930-as években vett tulajdonába. A hírességek közül említésre méltó a büdszentmihályi gróf Dessewffy Józsefnek (1771–1843) és családjának házi könyvtára, valamint a sajkócazi báró Radvánszky Béla (1849–1906), művelődéstörténész könyvgyűjtője. Az ajándékozott magángyűjteményeken kívül vásárlás útján is gazdagodott gyűjteményünk, könyvaukciókon és antikváriumokban vásároltunk.

E könyvek használatát szigorú előírások szabályozzák, ugyanakkor a tudományos kutatás számára hozzáférhetővé tesszük a műveket, olvasásukat helyben, kutatóteremben biztosítjuk, valamint folyamatosan folyik ezen könyvek digitalizálása. A régi könyvek történetének kutatásával könyvtárunkban a 60-as évek óta foglalkoznak tudományos munkatársaink, akiknek publikációi jelennek meg a Debreceni Egyetemi Könyvtár antikváiról. A possessori és marginális bejegyzések feltárása a 70-es években indult meg könyvtárunkban. A Borsa

Gedeon szerkesztésével összeállított „Régi Magyarországi Nyomtatványok: 1473–1635” című könyvészeti kézikönyvhöz adatokat szolgáltatunk az állományunkban lévő dokumentumokról. Egyetemünkre és könyvtárunkba látogató külföldi és magyar vendégek mindig nagy érdeklődéssel tekintik meg e gyűjteményrész egyes darabjait.

A szóban forgó pályázat keretében intézményünk 900 000 forint összegű vissza nem térítendő támogatást nyert régi könyvek restaurálására. Különgyűjteményünkéből kiválasztottunk négy kötet 16–17. századi ritka védett nyomtatványt, amelyek állapota megkívánta a felújító eljárást.

A Pre-Con Restaurátor Bt. vezetője, Hajdu Zsófia Edit restaurátor szakvéleménye és javaslata alapján 2005. január 1. és július 29. között sor került a következő dokumentumok restaurálására:

1. **Calepinus, Ambrosius**

Dictionarium vndecim lingvarum. Iam postremo accurata emendatione, atque infinitorum locorum augmentatione ... ita exornatum, ut hactenus studiosorum usibus accomodatius non prodierit. Respondent autem Latinis vocabulis, Hebraica, Graeca, Gallica, Germanica, Belgica, Hispanica, Polonica, VNGARICA, Anglica. Onomasticon vero ... seorsim adjunximus. Cum gratia et privilegio Imperatorio. – *Basileae*, **1590**. per Sebastianum Henricpetri. 1655 lap. – 36 cm.

R.M.K. I. 231.

Raktári jelzet: 700.231

Magyar értelmezéssel ellátott tizenegynyelvű latin szótár. A címlapon nyomdászjelvény, hátlapján vers áll: *Liber ad emptores*. Ezt követi két előszó *Studioso lectori typographus* és *Ambrosius Calepinus eremitanus senatui populoque Bergomensis* valamint *Vita Ambrosii Calepini*, Johann Tritheim nyomán. A főrész a korábbi tíznyelvű kiadásoktól szövegében eltér, továbbá belga (flamand) nyelvű értelmezéssel is el van látva. A korábbi kiadásokban a köznevekkel együtt található tulajdonnevek itt függelékbe vannak elkülönítve, és külön címlapjuk van. Az első tíznyelvű kiadás 1585-ben Lyonban jelent meg. Ez az első tizenegynyelvű pedig 1590-ben Bázelen jelent meg, és a nyomdász nyilatkozata szerint a magyar nyelvű értelmezés ebbe a kiadásba vétetett föl legegyszerűbben. Melich János kimutatta, hogy Valberti Lajos, aki Calepinus e művét a *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* részére feldolgozta, ezt az 1590. évi bázeli kiadást használta.

Restaurálás előtti állapotleírás

Öt valódi bordára fűzött, falemez-táblás nagy alakú nyomtatvány. A kötés gerince levált, a táblák anyaga is töredezett, hasadt. Az oromszegők hiányoznak. A könyvtest anyaga meggyengült, szakadozott papírlapjain penészfoltok észlelhetők. A könyvtest fűzése laza s a könyvtest méretéhez képest gyenge.

A restaurálás menete

A kötésmaradvány és a könyvtest szétválasztása után a régi enyvezést eltávolították a gerincről. A könyvtest szétszedése, majd a papíryanag laponként ecsettel való portalanítása, helyenként radírszivacs segítségével való száraz-tisztítása után következett a lapok meleg vizes áztatása, majd többszöri tiszta vizes öblítése.

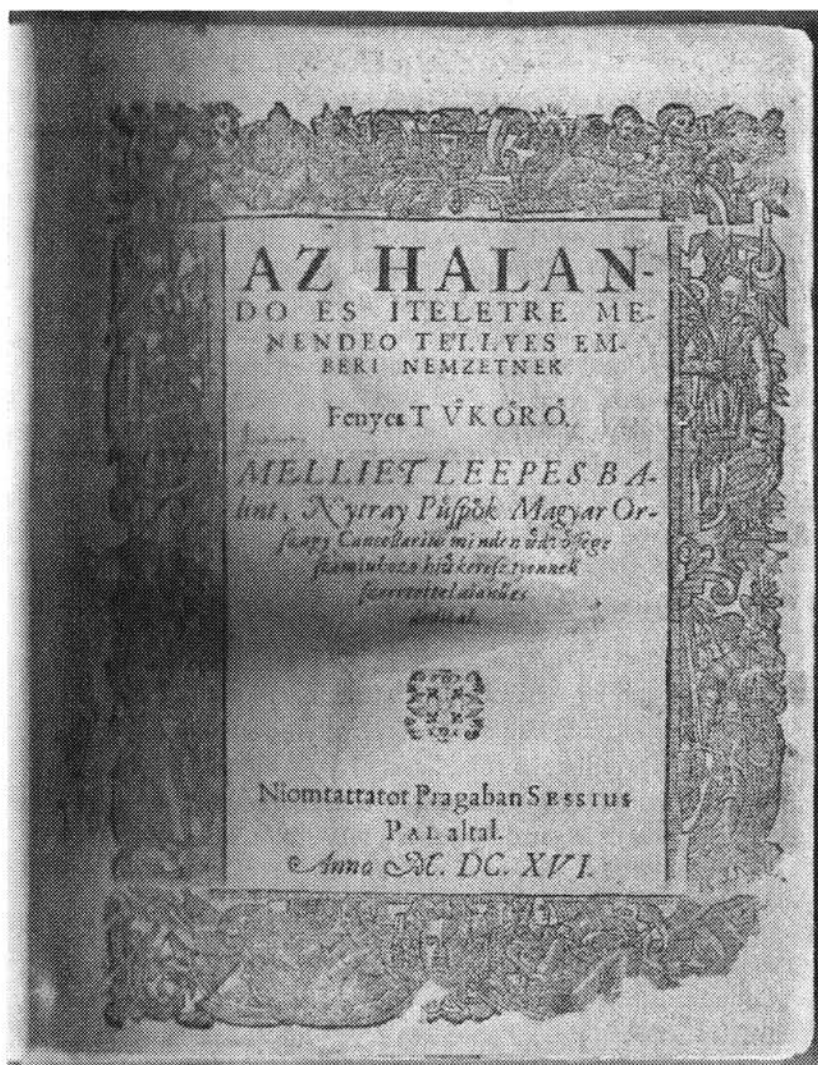
A kimosott lapoknak levegőn való szárítása után jött a sérült lapok javítása kézi öntéssel, majd új előzékek készítése. Következett az ívek összerendezése, fűzés az eredeti módon, a könyvtest gerincének újra-kialakítása. A két szállal varrott oromszegők pótlása, táblakészítés és új egészborítás felhúzása festetlen kecskebőr felhasználásával. Végül tároló tok készült.

2. Lépes Bálint

Az halando es iteletrre menendeo tellyes emberi nemzetnek fenyes tvekoeroe. Melliet Leepes Balint, Nytray Puespoek Magyar Orszagy Cancellarius minden uedvoessege szomiuhozo hiue keresztyennek szeretettel aianll es dedical. Niomtattatot *Pragaban* Sessius Pal által. **1616.** 248 lap. – 20 cm.

R.M.K. I. 469.

Raktári jelzet: 700.469

Katolikus elmélkedések. Elöl címlappal kezdődik, majd Pázmány Péterhez intézett latin ajánló levél áll. A címlevél hátán a szerző magyar és latin bibliai idézetekkel figyelmezteti olvasóit a halál elkerülhetetlen voltára. Magyar nyelvű előszavának is a Bibliából vett latin címet adott: *In omnibus operibus tuis memorare novissima tua et in aeternum non peccabis*. A kötet első fele négy részben a halálról elmélkedik. A második félkötet külön címlappal kezdődik: *Második könyv. Az ítéletről, Eljövendő ítélni eleveneket és holtakat...* A szerző fejezetekre tagolt elmélkedése a halál után következő utolsó ítéletről szól.

Restaurálás előtti állapotleírás

Három duplabordára fűzött, kötés és előzék nélküli könyvtest, fejnél oromszegő-maradvánnyal. A könyvtest erősen szennyezett, a lapok rozstda és zsírfoltosak. Az első és utolsó lapok kopottak, széleiken hiányosak, csonkák. A papíryananyag rovarkárt szenvedett. A könyv gerince megtört, erősen homorúra deformálódott.

A restaurálás menete

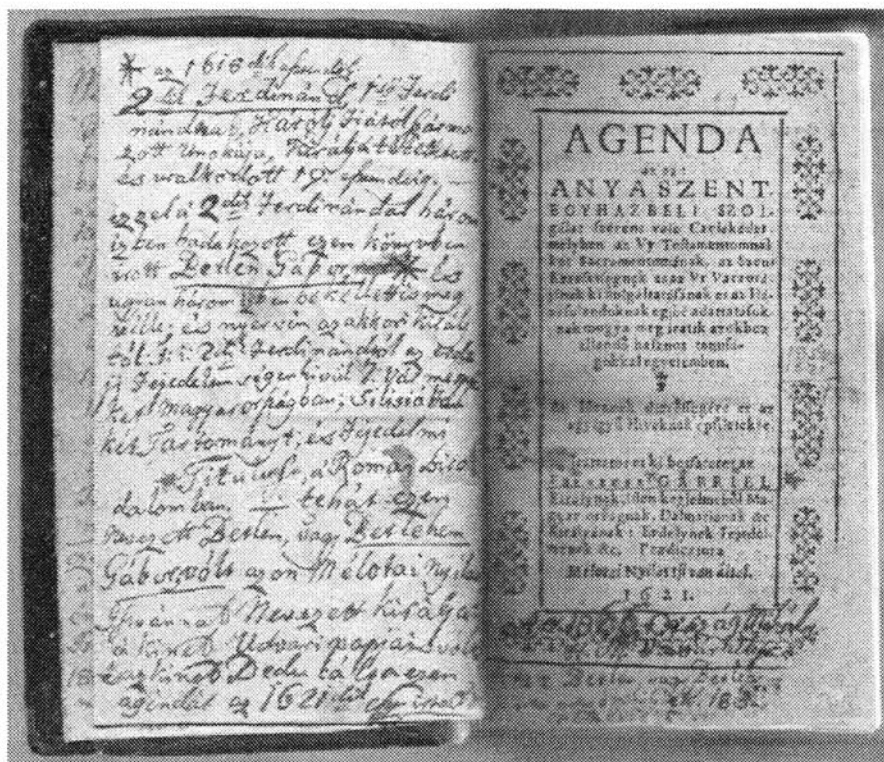
- A kötés nélküli könyvtestnek laponként ecsettel való portalanítása, illetve radír segítségével száraz-tisztítása után megtörtént a régi enyvezés eltávolítása a gerincről, a sérültebb, szennyezettebb első-utolsó ívek leemelése a könyvtestről, a lebontott ívek meleg vizes áztatását követően többszöri tiszta vizes öblítésük.
- A kimosott lapok levegőn való szárítása, a külön kezelt ívek javítása kézi öntéssel.
- Az egyben hagyott könyvtest-rész nedves tisztítása „tömeges mosás” eljárás alkalmazásával;
- A vízből kiemelt könyvtest levegőn való szárítása a lapok folyamatos mozgatása, forgatása mellett, hajszárító és itatóspapírok használatával;
- A könyvtest lapjainak helyenkénti javítása japán papír felhasználásával;
- Az eredeti dupla bordák megerősítése kenderzsineggel;
- A leemelt ívek visszafűzése;
- A könyvtest gerincének újra-kialakítása, enyvezése, két szállal varrott oromszegők pótlása, betáblázás;
- Új egészsbőr kötés kialakítása festett kecskebőr felhasználásával.

3. **Melotai Nyilas István**

Agenda az az: Anyaszentegyhazbeli szolgálat szerent valo Czelekedet, melyben az Vy Testamentomnak ket Sacramentomanak, az Szent Keresztsegnek es az Vr Vaczorajanak ki szolgáltatasanak es az Hazasulandoknak egybeadattatasoknak mogya meg iratik azokhoz illendoe hasznos tanusagokkal egyetemben. Az Istennek diczoessegere es az egyigyue Hiveknek epueletekre. Irattatot es ki botsatatot az Felseges Gabriel Kiralynak, Isten kegjelmeboel Magyar orszagnak, Dalmatianak ec Kiralyanak: Erdelynek Fejedelmének ec Praedicatora Melotai Nyilas István által. **1621.** 399 lap. – 14 cm.

R.M.K. I. 515.

Raktári jelzet: 700.515

Református agenda. A címlével hátlapján négy latin idézet olvasható a Bibliából és az egyházatyáktól. Ezt követi a szerző ajánlása, melyet Bethlen Gábor erdélyi fejedelem házastársának, a *felsőleges Károlyi Zsuzsannának* címzett, Gyulafehérvár 1621. augusztus 23-i kelettel. Ebben az egyházi szolgálat fontosságát méltatja. A főresz négy fejezetből áll: *A szent keresztségnek kiszolgáltatásának módja – Az úrvacsora kiszolgáltatásának módja – A házasulandóknak egybeadottatásuknak módja – Halálra szentenciáztatott embernek vigasztalásának módja*. A négy fejezetet egy fametszetes nyomdászjelvény zárja. A kötetet részletes tartalommutató zárja: *Rendi avagy lajstroma e kis könyvecskében levő dolgoknak és tanulságoknak*.

A szerző lelkészársai javára könyvbe foglalta ez egyházi szolgálatnak azt a formáját, amelyet *Debrecenben tanuló és iskolamester korában* öt éven át látott és hallott, és *ama boldog emlékezetű nagy apostoli emberektől Hodászi Lukácstól és Sárközi Jánostól* tanult, és amit Nagykállón, Szatmáron és Gyulafehérvárott összesen huszonkilenc éven át gyakorolt. A könyv a kolozsvári nyomdászmuhely jellegzetes betűtípusait, iniciáléit, záródíszzeit és nyomdászjelvényét tartalmazza.

E példány Szeremlei Samu (1837–1924) lelkész pecsétjével ellátott.

Restaurálás előtti állapotleírás

Három bordára fűzött egészbőr kötéssel ellátott papírtáblás kötet. Oromszegők hiányoznak. Az előzékeken kéziratos bejegyzések olvashatók. A bőrkötés a sarkokon hiányos és kopott. A papíryanag enyhén savas, sárgult, szennyezett és sérült.

A restaurálás menete

- A kötés és a könyvtest szétválasztása után a régi enyvezés eltávolítása a gerincről;
- A könyvtestnek laponként ecsettel való portalanítása, helyenként radírszivacs segítségével száraz-tisztítása;
- A szennyezettebb első-utolsó ívek leemelése a könyvtestről;
- A lebontott ívek meleg vizes áztatása Evanát és Karbamid felhasználásával, ezt követően többszöri tiszta vizes öblítésük;
- A kimosott lapok levegőn való szárítása;
- A külön kezelt ívek javítása kézi öntéssel;
- Az egyben hagyott könyvtest-rész nedves tisztítása „tömeges mosás” eljárás alkalmazásával;
- A vízből kiemelt könyvtest levegőn való szárítása a lapok folyamatos mozgatása, forgatása mellett, hajszárító és itatóspapírok használatával;
- Az eredeti bordák megerősítése kenderzsineggel;
- A leemelt ívek visszafűzése;
- A könyvtest gerincének újra-kialakítása, oromszegők pótlása, táblakészítés, betáblázás, új bőrborítás felhúzója festett kecskebőr felhasználásával.

4. Caroli Gaspar

Szent Biblia az az: Istennek O és Uy Testamentomában foglaltatott egész szent Iras. Magyar nyelvre fordítatott Caroli Gaspar által. Es mostan Negyedszer, a Franciai notakra Molnar Albervl rendelt Soltar Koenyvel, Palatinatusi Catechismussal, s egy-hazi koenyoeergeseknek és Ceremoniaknak formaival egyetembe ki botsattatott, a Belgiomi Academiakban tanulo Magyaroknak forgolodasok által. *Amstelodamban* Iansonius Ianos Koeltsegevel 1645 esztendoeben. O Testam. 1001 l. – Apocryphus koenyvek 238 l. – Uj Testam. 321 l. – Szent David soltari 150 l. – 18 cm.

R.M.K. I. 766.

Raktári jelzet: 700.766

S Z E N T
B I B L I A

A Z A Z:

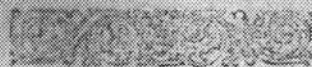
ISTENNEK Ö É S
ÚJ TESTAMENTOMABAN
FOGLALTATOTT

egész szent Írás,

MAGYAR NYELVRE FORDÍTATOTT

CAROLI GÁSPÁR
által.

*Amsterram NEGYEDSZER, à Franciái nőlkra
MULNAR ALBERTVL rendelt Soltar
Könyvel, Palatnátusi Catechismussal, s egy-ből
Könyvregeséknek és Ceremoniáknak formáival egye-
tembe ki bocsáttatott, à Belgiomi Academiának
tanult Magyaroknak forgolódások által:*

AMSTELODAMBAN

JANSONIUS JÁNOS

káltsággal 1645

ci. tündöben.

Teljes református bibliafordítás. E kiadvány élén két címlap áll: az első rézmetszetes, díszes előcímlapot vele azonos szövegű, szedett betűkkel készült címlap követi. Ezután *Intések a kegyes olvasóhoz* tájékoztat a negyedszer megjelenő teljes bibliafordítás kiadási elveiről. Majd *Rendi az Ó és Új Testamentom könyveinek* következnek. (Károlyi Gáspár bibliafordításának ezt megelőző régebbi kiadásai: 1. Vizsoly 1591. – 2. Hanau 1608. – 3. Oppenheim 1612.) E bibliafordítás beosztása és szövege megegyezik az 1612. évi oppenheimeri kiadással. Az 1612. évi kiadáshoz hasonlóan külön címlappal kezdődnek *Szent Dávid királynak és prófétának százötven zsoltári Szenci Molnár Albert* fordításában. A címlével hátán rövid eligazítás olvasható a hosszú, valamint *egyenlő nótájú* zsoltárokról. A zsoltárok után egyházi énekek találhatók. A *Catechismus, azaz a keresztyéni hitre való rövid tanítás* szövege megegyezik az oppenheimeri bibliafordításban közölt katekizmussal. A kötet változatos betűtípusokkal és gondos tipografizálással készült. A Vizsolyi Biblia átdolgozott kiadásai századokon át a legolvasottabb magyar könyvek voltak és így a magyar nyelv alakulásában és a magyar helyesírás fejlődésében igen jelentős szerepet játszottak.

Restaurálás előtti állapotleírás

Négy valódi bordára fűzött, fatáblás egész bőr kötés, vaknyomásos díszítéssel, eredetileg két pár kapoccsal ellátva, amelyek hiányoznak. A könyvtest metszése festett, oromszegők hiányoznak. A bőrkötés a sarkokon sérült, a könyvtest pedig erősen szennyezett és vízfoltos. Az első és utolsó ívek nagymértékben szakadtak, a lapok besárgultak.

A restaurálás menete

- A kötés és a könyvtest szétválasztása után a régi enyvezés eltávolítása a gerincről;
- A könyvtest laponként ecsettel való portalanítása, vagy radír segítségével száraz-tisztítása;
- A sérültebb, szennyezettebb első-utolsó ívek leemelése a könyvtestről;
- A lebontott ívek meleg vizes áztatása Evanát, Bórax és Karbamid felhasználásával, ezt követően többszöri tiszta vizes öblítésük, az utolsó nedvesítéssel egyidejűleg Glutofix-500-as utánenyvezéssel;
- A kimosott lapok levegőn való szárítása, szikkadásuk után enyhe lenehéztetéssel, préselés nélkül;
- A külön kezelt ívek javítása kézi öntéssel;
- Az egyben hagyott könyvtest-rész nedves tisztítása „tömeges mosás” eljárás alkalmazásával, Evanát felhasználásával;

- A vízből kiemelt könyvtest levegőn való szárítása a lapok folyamatos mozgatása, forgatása mellett, hajszáritó és itatóspapírok használatával;
- A könyvtest lapjainak helyenkénti javítása japán papír felhasználásával;
- Az eredeti bordák megerősítése, nyílásban való meghosszabbítása kenderzsineggel;
- A leemelt ívek visszafűzése;
- A könyvtest gerincének újra-kialakítása, enyvezése, gömbölyítése, ereszre verése, bordaközi kasírozása;
- A két szállal varrott oromszegők pótlása kenderzsineggel, betáblázás az eredeti táblákkal;
- Új bőrborítás felhúzása a gerincrészre és a sarkokra, festett juhbőr felhasználásával;
- A függőkapcsok bőrszalagjainak pótlása;
- A hiányzó kapocsrészek pótlása, ezek felhelyezése;
- Becsukás, folyamatos nehezítéssel, végül tároló tok készítése.

A jövőben továbbra is célunk kultúrtörténetünk hasonló maradandó értékeit képviselő régi nyomtatványainak megóvó, megőrző restauráltatása, megelőzve ezzel az idővel jelentkező visszafordíthatatlan állagkárosodásukat.

ENIKŐ JUHA

Four Newly Restorated Books of the National and University Library of the University of Debrecen published in the 16–17th century

The National and University Library of the University of Debrecen made an application to the National Cultural Fund in the theme of the care of library books for restoration of the unique museum pieces of the library.

The Library has a special collection of more than 30 000 old and rare books, including documents published abroad before 1800 and documents published in Hungary before 1850, and publications related to Hungary. By this application the Library got 900.000 HUF from the National Cultural Fund for the restoration. We selected four rare documents which were published in the 16–17th century and which heavily needed restoration. Our aid is still to preserve our valuable documents of our cultural history, trying to prevent all the unreversible damages

BALLA ILDIKÓ

**HAGYOMÁNYOS ÉS ELEKTRONIKUS PERIODIKUMOK
ELFOGADOTTSÁGA EGY KÖNYVTÁROS SZEMÉVEL***

*„Hajt az idő, lassan
Rendes útján eljár.
Ha felülünk, felvesz.
Ha maradunk, nem vár.”*

Arany János

Az indító értékes szavakat Arany János vetette papírra és Toldi Miklós királyának szájába adta azokat a Toldi estéje című elbeszélő költeményében.

Az idézet önmagáért beszél. Meglehet, furcsának tűnhet a választott idézet e tanulmány elején, szándékom és reményeim szerint azonban e gondolat tartalmi és filozófiai lényegét tisztázhatom majd a tanulmány záró soraiban.

A tegnap, a ma és a holnap. Gondolataim aktív könyvtárosként sokszor me-rengnek ezen a filozófiai tézisen, mely bármely tudományterületen tevékenyke-dő személy gondolataiban felmerülhet saját szakterületét illetően: „Mi volt a múlt, mi a jelen és mi lesz a jövő?”

Mindenki számára fontos egy biztos múlt, egy kis idézőjelben vett történe-lem, melyben gyökereket eresztve szilárd talajra építheti jelenét és jövőjét.

Mindannyiunk számára fontos a ma, hogy értelmet és realitást adhassunk a múlt tapasztalataira épített tevékenységeknek, gondolatoknak.

S végül, de nem utolsó sorban mindenki számára fontos a jövő, hogy kitar-tást adjon a cél elérésének reménye, hogy felhasználva a jelen eredményeit és tapasztalatait, ha kis lépésekkel is, de biztosan haladjunk kitűzött, magasztos céljaink felé, hogy valami újat mutathassunk fel, még ha az élet útjai olyakor rögöseek is.

Míndez a könyvtárakra, azon belül a periodikákra is igaz. Hiszen a történe-lem már régről tár elénk bizonyítékokat a nyomtatott sajtó létezéséről. Már a nyomdászat kialakulásától kezdődően jelentek meg időszakosan rölpapok, ap-rókiadványok, melyek rendszeres tartalmat hordoztak (mint például az éves beszámoló, szakmai levelezőlapok). Az évek folyamán azonban egyre bővülő,

---

* A tanulmány a Kovács Máté Alapítvány által 2003-ban kiírt pályázaton első díjat nyert dolgozat alapján készült.

BALLA Ildikó: Az információ és a könyvtár szerepe sikeres életpályák alakulásában. Debrecen, 2003.

egyre specializálódó tartalommal, egyre rendszeresebben jelentek meg hasonló időszakosan megjelenő kiadványok. Kezdték körvonalazódni a tartalmi, a formai, a jogi szabályok, melyek a tartalomra és a kiadás körülményeire is egyaránt vonatkoztak. A megfelelő kulturális igényű (művészi vagy szakmai kultúráról legyen is szó) társadalmi réteg kialakulásával az igény is kialakult ezen kiadványok elkészítésének rendszerességére és értelmet adott létezésüknek. A jelenben ezekre a „megcsontosodott” szabványokra támaszkodva, a kialakult szakterületekhez igazodva folytatják a kiadványok életben tartását. S az információ, a periodikák iránti igény továbbhagyományozásának, a presztízs kivívásának, a hagyományok kialakításának és manapság a folyamatos marketingnek köszönhetően az időszaki kiadványok létezése már nélkülözhetetlen és elvárt a mai ember, az olvasó számára. Azonban ezen a területen is folyamatosan lépést kell tartani a tudomány haladásával, és ez nem csak a tartalomra, hanem a megjelenésre is vonatkozik. A számítástechnika térhódításával megjelentek a különböző elektronikus hordozóra rögzített kiadványok, majd az internet térhódításával maguk az on-line folyóiratok (mint például a vállalatokon belül megjelenő, e-mail-en terjesztett, ún. szürke kiadványok, vagy pontos másolatai egy nyomtatott formában megjelenő periodikumnak, vagy a kizárólag interneten elérhető weblapok). S ki tudja, mit hoz majd a jövő, mire lesz felhasználói igény?!

S mint mindenütt, a filozófia korszakai tehát itt is nyomon követhetőek.

A könyvtári állománynak ezt a számomra színes és érdekes részét kívánom vizsgálni. Feltárni az olvasók előtt rejtelmait, felvillantani a rendszerük bonyolultságában rejlő logikát, de legfőbbképpen megmutatni, hogy ma az elfogadottság hogyan ingadozik a nyomtatott és elektronikus periodikák viszonylatában.

A történetet ott kell elkezdenem, hogy tudatom, a periodikák, főleg a mai színes formai paletta miatt mostohagyermekként, kakukktójásként kezelt állományrészek bármely könyvtárban. Sokféleségük – saját szavaimmal élve: színes és változatos világuk – sokak számára átláthatatlan, bonyolult és teljesen rendszertelen világ. Ebben a meglátásban is van némi igazság, hiszen a „kulisszák” mögé is csak a „színész” láthat be. Akik tehát huzamosabb ideig foglalkoznak ezzel az állományrészszel, már-már önálló szakterülettel, azok válhatnak igazi profi, mindet átlátó könyvtári „színészekké”. Érdekes és talán nagy szavak ezek, de remélem, ha kis mértékben is, de bemutatathatom a kulisszák titkait.

A legfontosabb talán a fogalmi tisztázás. A köztudatban rengeteg kifejezés él: periodika, folyóirat, hírlap, időszaki kiadvány, szemle, évkönyv, újság, sajtó és még sorolhatnánk. Régebben ez még nem körvonalazódott. Olaszországban például minden kiadványt gazettának hívtak, mely nem jelentett mást, mint a 10 filléres firenzei pénzt, mellyel fizettek a kiadványokért.

A lényeg minden típusnál ugyanaz, bizonyos időszakonként, állandóan megjelenő nyomtatvány, csak az időszak és a tartalom változó. A hírlapok és az

újságok ma naponként vagy kis időközönként jelennek meg, valamilyen napi politikai, közgazdasági, irodalmi és egyéb hírekkel és hirdetésekkel. A folyóiratok, szemlék és évkönyvek ezzel szemben főleg tudományos tartalommal, rendszeresen, de nagyobb időközönként kisebb-nagyobb füzet vagy könyv alakban jelennek meg, irodalmi, történelmi, művészeti, politikai tárgyval, a legkülönbözőbb tudományos szakérdekeségeket feltárva tekintettel vagy tekintet nélkül azok aktualitására. A periodika, időszaki kiadványok, sajtó kifejezések pedig összefoglaló terminológiák, melyek magukba foglalnak minden típust. Ma pedig már ide sorolhatjuk a papíralapú kiadványok mellett az elektronikus hordozón vagy interneten megjelenő kiadványokat is, legyenek azok hír-lap vagy folyóirat jellegűek.

A tanulmányban ezért az összefoglaló terminológiák valamelyikét kívánom használni, hiszen az összes kiadvány elfogadottságával és használatával foglalkozom.

Az olvasókat azonban aligha érdekli, hogy a ma élő több száz időszaki kiadvány, hogyan kerül a helyére a könyvtárakban, az azonban már felkelti figyelmüket, ha valamelyik kis „kedvencüket” CD, DVD melléklettel, vagy éppen séggel CD vagy DVD formátumban pillantják meg. Manapság tehát sokszínűségével és egyre szélesebb kínálati palettájával mégis vonzza a külső szemlélők, olvasók figyelmét az időszaki kiadványok világa. A napilapoktól, a havonta megjelenőkön át, a negyedéveseken keresztül – és még hosszan sorolhatnám a megjelenési gyakoriságokat (melyek már a bonyodalmak szövevényeinek kezdeteit jelzik) – mind megtalálják saját felhasználójukat. És még nem is beszélünk az elektronikus kiadványokról. A számítástechnika térhódításával megjelentek a piacon és – természetesen – a könyvtárakban is. Terjednek és egyre inkább népszerűbbek.

Végeztem egy felmérést, mely a könyvtárak, a különböző állományrészek használatával, s ezen belül ezzel a területtel is foglalkozik. Az eredmény nem hazudtolja meg feltevésemet, mely szerint az elektronikus folyóiratoké a jövő, s ennek köszönhetően a felhasználók körében is egyre népszerűbbek.

A felmérés egy szűk csoport körében készült (sikeres emberek). Nem állíthatjuk, hogy ebből kell általánosítanunk, de igazoló példának tökéletesen megfelel, ami az on-line kiadványok, az informatika térhódítását és népszerűségét igazolja.

A téma a sikeresség és az olvasás kapcsolatát boncolgatja mindazok mellett, hogy a könyvtárak milyen szerepet töltenek be ezen a területen, pontosabban a változó információhordozókat és a könyvtárosi személyes közreműködést illetően. Most azonban kifejezetten csak az időszaki kiadványokat vizsgáló részre koncentrálnak, hisz a nagy összefüggéseket feltárja maga a dolgozat.

A kiindulási alapom az önmagát ismerő és sikeresnek elfogadó személy, egy-egy önálló életút megismerése volt. Az egyéniségek kialakításában szerepet

játszó tényezőket és azok egymásra való hatását vizsgáltam, melynek összetevői közé tartoznak a környezet objektív elemei, az önismeret, az információ megszerzése iránti igény és a motiváció. Vizsgálom, hogy a siker elérésében milyen szerepet játszik a könyvtár a maga információhordozóival és szolgáltatásaival, és persze maga az írott és szöveges információ.

Az olvasási szokások vizsgálatakor főként a hagyományos, nyomtatott információhordozók használatát értékelem (köztük az időszaki kiadványokét is), emellett azonban figyelmet szentelek a nem hagyományos, de manapság jelentős mértékben elterjedt, elektronikus információszerezési lehetőségek vizsgálatára is. A jól informáltság ugyanis mindig követelménye volt a sikernek. Míg régebben ezt viszonylag egyszerűbb volt elérni, mert egy szakterületen kevesebb volt az információ, így akár egy ember áttekinthette az egészet, addig ma a fejlődésnek, a számtalan kutatásnak és technikai újításnak köszönhetően felgyülemlett tetemes mennyiségű információ áttekintésére már senki sem képes, ezért egyre speciálisabb szakterületek felé fordítják figyelmüket az emberek. Nem csak a szakirodalom mennyisége növekszik, hanem a hordozók fajtája is differenciálódik, mely másfajta dekódolást követel, és megkérdőjelezhetővé teszi a hitelességet (például az interneten bárki megváltoztathatja a képernyők tartalmát). Ezért fontos annak vizsgálata, hogy mit és milyen formátumban olvasnak interjúm alanyai.

Mintavétel

A hagyományos olvasásszociológiai vizsgálatok mindig valamilyen konkrét, közös szempont alapján válogatják ki a társadalomból a minta alanyait. Én azonban nem skatulyázom bele egyetlen ilyen szempontrendszerbe sem alanyaimat. A legfontosabb kiválasztási szempontom az volt, hogy az adott személyt környezete sikeresnek ítélje, legyen szó szakmai előmenetelről, pénzről vagy az önmegvalósítás egyéb formájáról. Ez szubjektív megközelítésnek tűnhet, mert a siker, mint összetett fogalom, statisztikailag nem mérhető. Azt azonban el kell ismernünk, hogy igenis kategorizálható az elért munkabeli és anyagi eredmények által, és ez jelenti a szubjektivitást, hogy kit melyik osztályba sorolunk, vagyis hogy kit melyik lépcsőfokra állítanánk a sikeresség ranglétráján.

Alanyaimat igyekeztem olyan körökből válogatni, hogy legkisebb esélyem se legyen a siker egyoldalú megítélésére. Mind a 20 főt ismerőseim és kapcsolataik révén választottam ki, s megkértem őket, hogy járuljanak hozzá válaszaikkal az adott terület vizsgálatához. A vizsgálati módszer típusa és a felmerülő kérdések sokasága miatt a minta elegendő volt ahhoz, hogy bizonyos tendenciák kirajzolódjanak.

A kiválasztás során először néhány általam sikeresnek ítélt és az ismeretségi körömben könnyen elérhető embereket írtam fel a listámra, akiket fel is kerestem és vállalkoztak a velem való beszélgetésre. Majd ők – kiterjedt kapcsolata-

iknak köszönhetően – saját ismerőseiket is ajánlották, akikkel való találkozás megszervezésében is készségesen segítettek. Így egy „láncreakció” indult el, melynek köszönhetően érdekesebbnél érdekesebb személyiségekkel ismerkedhettem meg. A kialakult jó benyomásnak és az alanyok közvetlenségének következtében mindenki elvállata az interjút, és visszautasításra csak néhány esetben került sor időhiány miatt.

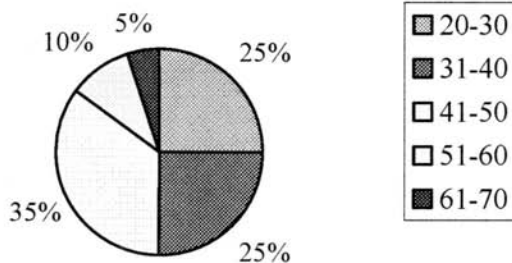
A megkérdezettek statisztikai elemzését, vagyis életkori, nemi és végzettség szerinti megoszlását a következőkben mutatom be. Előre vetítve: a minta nemi összetétele vegyesen oszlik meg, életkor tekintetében pedig huszonevestől a nyugdíjasig mindenki megtalálható benne. Foglalkozásaik széles skálán mozognak. Van közöttük, panzió és udvarház tulajdonos, sportoló, vállalkozó, önkormányzati alkalmazott, egyetemi oktató, ügyvéd, orvos, művész és még sorolhatnám. Azonban lássuk a tényleges adatokat.

A mintába 7 nő és 13 férfi került, ami ékes bizonyítéka annak, hogy nem csak az erősebbik nem érhet el bizonyos idő alatt sikereket, hanem egy nő is, kinek még a család terheit is a vállán kell viselnie.

Az életkor szerinti megoszlás még érdekesebb képet mutat. Öt korcsoportot alakítottam ki, melyben az alábbi megoszlás tapasztalható.

Kor intervallum (év)	Alanyok száma (fő)	Százalék (%)
20–30	5	25
31–40	5	20
41–50	7	40
51–60	2	10
61–70	1	5

A minta életkor szerinti megoszlás

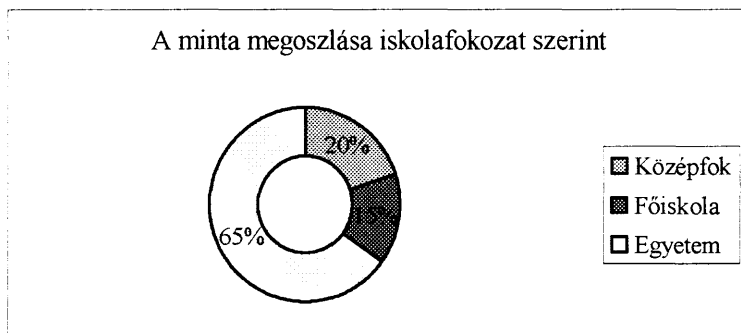

A legérdekesebb, hogy a 20–30 éves korcsoportban csak nők szerepelnek és a 31–40 évesben vannak csak férfiak. A következő két osztályban mind a két nem képviselteti magát, de nem egyenlő arányban, ami abból is következik, hogy a férfiak és a nők száma nem egyezik meg a mintában.

Az iskolai végzettség vizsgálatakor több szempont szerint is lehetséges az elemzés. Vizsgálhatjuk az iskola fokozata szerint és a diplomák száma szerint is a jelölteket.

Iskolafokozat szerint három kategóriát állapítottam meg.

Iskola fokozata	Alanyok száma (fő)
Középfok	4
Főiskola	3
Egyetem	13

Még egy fokozat beilleszthető lenne a meglévő három mellé, mégpedig a PhD vagy DLA, azaz doktori fokozat. Ennek megszerzése azonban az interjúk készültkor még csak folyamatban volt 3 alanynál, ezért ezt a fokozatot nem vettem bele a tényleges vizsgálatba, hanem csak a meglévő végzettséget tartottam szem előtt.

Ezen a vizsgálati szemponton belül csak érdekességként jegyzem meg, hogy a hölgyek – egyet kivéve – az egyetemi diplomával rendelkezők közé tartoznak. A fennmaradó egy személy terveiben is szerepel a felsőfokú végzettség megszerzése. A doktori címért tanulók között is van két hölgy.

A másik szempont, mely szerint vizsgálni lehet a mintát, az előző szempont egyfajta részletezése. Azt vizsgálja, hogy kik azok, akiknek kettő vagy több diplomája van. A harmadik csoportból ebbe az osztályba mindössze három fő sorolható. Mindhármukat más-más ok készítette a másoddiploma megszerzésére.

A vizsgált csoport tagjai a fenti szempontokon kívül foglalkozásaik szerint is kategorizálhatók. Hat csoport állítható fel, melybe jelenlegi foglalkozásuk sze-

rint tartoznak. A csoport megnevezése után a jelenlegi foglalkozást, és a megszerzett végzettséget mutatom be.

<i>Jelenlegi foglalkozás</i>	<i>Végzettség</i>
<i>Kulturális csoport</i>	
Rendezvényszervező, produkciós vezető	Orosz nyelv és irodalom tanár
Színházigazgató, színész	Színész, kulturális menedzser
<i>Orvos csoport</i>	
Igazságügyi orvos szakértő	Orvos
Fogorvos	Fogorvos
<i>Jogi csoport</i>	
Ügyvéd	Ügyvéd
Rendőr kapitányságvezető	Jogász, tisztt
<i>Közgazdász csoport</i>	
Osztályvezető	Mérnök, közgazdász
Logisztikai vezető	Közgazdász
<i>Intézmény vezetői csoport</i>	
Iskolaigazgató	Kémia-fizika tanár
Gyermek otthonigazgató	Biológia-földrajz tanár, pszichológus
<i>Vállalkozói csoport</i>	
Sport vállalkozó	Orosz tanár és pedagógia
Élelmiszeripari vállalkozó, edző	Testnevelő tanár
Autókereskedelmi vállalkozó	Jármű és karosszéria lakatos
Vendéglátó ipari vállalkozó	Autószerelő
Szórakoztatóipari vállalkozó	Mezőgazdasági technikum
<i>Egyéb csoport</i>	
Elnöki tanácsadó, PR-, marketing menedzser	Művelődési menedzser, politológus
Oktató	Agrármérnök
Sportoló	Érettségi

A szakmai megoszlást tekintve, a csoportokat vizsgálva – az iménti felsorolást és csoportosítást szem előtt tartva – arra a megállapításra jutunk, hogy a

vállalkozói réteg a legszélesebb. Ez a rendszerváltás óta bekövetkezett gazdasági átalakulásoknak köszönhető.

A végzettséget vizsgálva, a leggyakoribb a tanári és a jogi diploma.

A foglalkozás és a végzettség viszonyát elemezve észrevehető, hogy a húsz főből hét ténylegesen nem a saját szakmájában dolgozik. Lehet, hogy van némi átfedés a végzettsége és a pillanatnyilag űzött foglalkozása között, de ez nem meghatározó.

Információszerzési szokások

Ma tehát „az információ hatalom” mottó világában élünk. Aki nem rendelkezik naprakész információkkal, nem tud lépést tartani a fejlődéssel, másképpen kifejezve a „rohanó világgal”.

Információhoz sokféleképpen juthatunk, de a legbiztosabb módszer az olvasás. Könyvekből, periodikákból és manapság már az internetről is jelentős információkat szerezhetünk, melyek könnyebbé, színesebbé és talán eredményesebbé teszik életünket, formálják karrierünket.

	Médiakommunikáció		Írott kommunikáció				Szóbeli kommunikáció			Könyvtárak
	Televízió	Rádió	Nyomtatott		Elektronikus	Telefon	Kommunikáció szakemberekkel	Előadások továbbképzések		
			Szakirodalom	Periodikumok					Internet, hálózatok	
Színházigazgató	X		X	X	X	X	X			
Logisztikai vezető	X	X	X	X	X		X			
Rendőrkapitány	X		X	X	X		X	X		
Lemezkiadó	X		X	X	X		X			
Szállodavezető	X			X	X					
Osztályvezető	X	X	X	X	X					
Autókereskedő		X	X	X	X					
Gyermekotthon ig.	X	X	X	X	X	X	X			
Ügyvéd (férfi)	X	X	X	X			X			
Fogorvos	X	X		X	X		X			
Iü. Orvos szakértő	X	X	X	X	X	X	X	X		
Hólégballonozó	X	X	X	X	X	X	X			
Elnöki tanácsadó	X		X	X	X		X			
Agrármérnök	X				X		X		X	
Produkciós vezető	X				X		X		X	
Kézilabdázó	X			X		X				
Iskolaigazgató		X	X	X	X			X		
Ügyvéd (nő)	X	X	X	X	X	X	X	X		
Ügyvéd (fiatal nő)			X	X	X	X	X	X	X	

A napi informálódás három formáját különítettem el kutatásomban. Média-kommunikáció, írott kommunikáció és szóbeli kommunikáció. Ezek a területek a fenti táblázat szerint tovább részleteződtek. A médiakommunikáció alatt a

televízió-nézést és a rádióhallgatást értjük. Írott kommunikáció alatt további két csoport különíthető el, a nyomtatott és az elektronikus források. A nyomtatott szöveges dokumentumok alatt a szakirodalom és a (szak)sajtó olvasását, az elektronikus források alatt pedig az internet, a különböző elektronikus hordozón megjelenő dokumentumok és különböző hálózatok használatát értem. Szóbeli kommunikáció alatt szakemberekkel való személyes beszélgetéseket, telefonon történő egyeztetést és előadásokon, továbbképzéseken való információszerzést értjük.

Most azonban csak a két kiemelt oszloppal foglalkozom, hisz ez adja a jelenlegi cikk fő irányvonalát.

Az írott kommunikációra sokan támaszkodnak. Szakfolyóiratokat szinte mindenki olvas. Említésre került: Táncművészet, Operaélet, HVG, 168 Óra, Quintessenz, Magyar fogorvos, Fejlesztő pedagógia, Sansz, Tanító, Család és gyermekvédelem, Amarodrom, Prokátor, Balloning, Köznevelés, Új katedra, Szakoktatás, Szakképzési Szemle és mindezek mellett a különböző közlönyök és szemlék sokasága, melyeket az illetékesek olvasnak, például az ügyvédi pályán dolgozók, és az oktatásban résztvevők. Ezek olvasására a nap folyamán kerül sor, általában akkor, amikor van egy kis szabadidejük. A hosszabb lélegzetvételi cikkeket pedig leginkább este, vagy hétvégén tanulmányozzák át. Ez köszönhető a tartalmas munkának és a munkaszeretetnek, ami ugye egyik alapköve a sikerességnek.

Az írott, szakajtóban terjedő információ a megkérdezettek közül leginkább a fogorvosnak szükséges, hiszen az Ő szakmájában szinte mindenki egyedül dolgozik és kutat. A cikkekben leközölt kutatási eredmények alapján tudnak informálódni a szakma alakulásáról, fejlődéséről.

A másik gyakori felhasználó a fiatal ügyvédnő, aki CD-ROM-on rendeli meg a jogtárat, mert annak használata sokkal könnyebb és gyorsabb, mint a nyomtatott formátumé. Tehát már teljesen kihasználja a modern technika adta lehetőségeket.

A sajtótermékeket 18-an rendszeresen olvassák. Lehet ez napi vagy hetilap. Olvasási szokásokat tekintve, ebben az esetben is ugyanaz a jellemző, mint a szaklapoknál. Munkaidőben a szabad pillanatokban, vagy az esti órákban és hétvégén az otthoni szabadidőben van lehetőségük olvasni. Az időhiány itt is jelentősen behatárolja az olvasásra fordított perceket.

A kiadványok olvasásának tekintetében a szokatlan esetek közé tartozik az autókereskedő. Neki csak korán reggel van ideje és lehetősége olvasni, ezért általában a mellékhelyiségben szakít, illetve tud szakítani erre időt. Nem ritkán előfordul, hogy órákat tölt el ott. Már könyvespolcot is tetetett be, hogy a néha szükséges szótárak, a kedvenc újságjai és a szakkönyvek mindig kézközben legyenek.

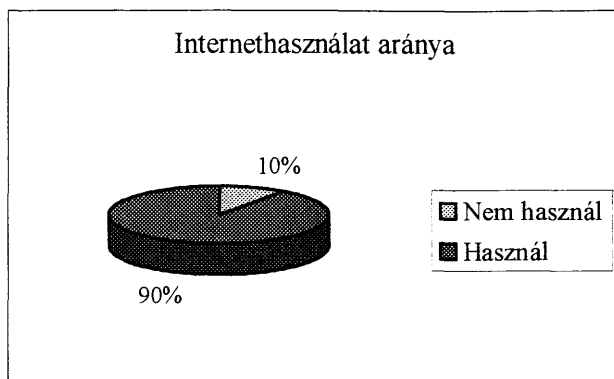
A másik nagy olvasó a gyermekotthon igazgatója, akinek jól bejártott napi- és hetilapjai, melyeket mindig meg is vesz, és többségükre elő is fizet. Ezek között van a HVG, a Hajdú-Bihari Napló, a Blikk, a Magyar Nemzet és a Nemzeti Sport. A Hajdú-Bihari Naplót (akár hiteles, akár nem) azért olvassa, mert a megyéről ad neki információt politikai, gazdasági és szociális téren, és ez utóbira van leginkább szüksége. A legnagyobb meglepetés, vagyis a „kakukktózás” a felsoroltak között a Blikk. Erre azért van szüksége, mert elmondása szerint a benne megjelenő cikkek hűen tükrözik a társadalom szociális igényeit és beállítottságát, melyből rengeteg információt tud meríteni növendékeivel kapcsolatban. Például Ő olvasásra leginkább utazási idejét használja, ugyanis a lakhelye és a munkahelye egy órányira található egymástól, ami pedig éppen elegendő idő ahhoz, hogy a főbb cikkeket elolvassa és a többi érdekesnek ítéltbe is belekukkantson.

Az előző személyhez hasonlítva szintén sok hasonló jellegű kiadványt olvas az edző, aki azért nem fizet elő, mert nagyon korán, az előfizetett újságok kézbesítése előtt indul el dolgozni, ezért minden reggel megveszi a számára már nélkülözhetetlen lapokat (Blikk, Hajdú-Bihari Napló, Színes Mai Nap, Nemzeti Sport), és amint ideje engedi, elolvassa őket. Néha a forgalmi jelzőlámpánál állva kukkant bele egyik-másik cikkbe, néha a vállalkozásához szükséges anyagok megrendelésének intézése közben.

Az egyetlen ember, aki nem „lopja” idejét az olvasásért, a fiatal ügyvéd. Ő férjével együtt reggel addig nem kel ki az ágyból, míg át nem nézi az összes újságot, melyre előfizetnek. Ezek között vannak gazdasági lapok és a szakmájukhoz kapcsolódó folyóiratok is (pl.: HVG, Figyelő, Munkaügyi Szemle), és természetesen saját szavait idézve „limonádé” lapok is, melyek szórakoztatják és pihentetik őket. Utóbbiakat általában csak délután futja át tüzetesebben, mert terhessége miatt már csak délelőtt dolgozik.

A legszokatlanabb eset azonban mégis a fogorvos. Ő saját tapasztalataira hagyatkozva már szinte egyáltalán nem olvas újságot. Elmondása szerint nem egyszer előfordult, hogy az általa ismert esetekben az igazságot sarkítva vagy kiforgatva közölte le az újság. Ezért legfeljebb csak az esszéket olvassa el, mert azok 80%-ban szubjektív véleményeket közölnek, ezért igazságtartalmuk elfogadható. Inkább internetről informálódik.

Az írott kommunikációs eszközök közé soroltam az internetet és az ehhez kapcsolható elektronikus hordozóra rögzített kiadványokat. Manapság egyre inkább teret hódít ez a fajta informálódási és kapcsolattartási módszer. Köszönhető ez a technológia '90-es években bekövetkezett nagymértékű fejlődésének és térhódításának, mely az ezredfordulóhoz közeledve egy-két év alatt hódította meg a kommunikáció világát. A mintában mindösszesen csak két fő nem használja ezt a fajta információszerzési lehetőséget. Az idős ügyvéd és a kézilabdázó hölgy, de ennek okaira majd később térek vissza.

Alanyaim leginkább napközben, munkahelyükön használják a világhálót, hogy elérjék a számukra szükséges információkat. Ennek oka, hogy ekkor van lehetőségük hozzáférni az Internethez, mert annak előfizetése viszonylagosan nagy költségekkel jár, és a hálózatkiépítési korlátok is gátat szabnak annak, hogy otthon mindenki megengedhesse magának ezt a ma még mindig „luxus-szolgáltatást”. A mintának mindössze 1/3-a rendelkezik előfizetéssel. Ezek a személyek leginkább innen szerzik a napi híreket és néha a szakirodalmi olvasmányokat is. Ők már tapasztalatból tudják, hogy milyen weboldalakon található megbízható, hiteles információkat, és mi az, ami – mondjuk így – „kacsa”.

Az autókereskedő leginkább csak szakmai levelezésre és reklámozásra használja a világhálót, néha azonban elkapja a hév, és – egy szakkifejezéssel élve – órákig „böngészget”. Ugyanilyen ritka internet-felhasználó a logisztikai vezető, a lemezkiadó, a mérnök közgazdász, a gyermekotthon igazgatója, az edző, a hőlégballonos, a produkciós vezető és az elnöki tanácsadó is. Hárman (a fogorvos, az agrármérnök és a fiatal ügyvédnő) azonban velük ellentétben, mondhatni, jelentős felhasználói a „hálónak”. Mint már említettem a fogorvos az újságírói szubjektivitás és a szakmai elszigeteltség miatt, melyet még az is tetézt, hogy külföldi folyóiratokhoz csak súlyos költségek fejében lehet hozzájutni. Szerencséjére ezek többsége elérhető az interneten. Napközben, ha éppen nem ül beteg a fogorvosi székben, elolvassa leveleit, az aktuális híreket, az érdeklődési körébe tartozó, elektronikusan hozzáférhető hazai vagy külföldi szaklapokat, fórumokat, és még kutatásaihoz is van lehetősége cikkeket gyűjteni. Ugyanilyen indokkal használja az agrármérnök és a fiatal ügyvédnő is a világhálót. Véleményük szerint, információigényüket itt teljes körűen ki tudják elégíteni.

Az internet hálózat jellegét az igazságügyi orvos szakértő használja ki a legjobban. Ő ugyanis a rendőrség hálózatán keresztül jut hozzá napi teendőinek listájához, melyet minden nap továbbítanak a központból. Számára a kollégákkal való kapcsolattartás legfontosabb eszköze is ez a belső elektronikus hálózat.

Arról nem is beszélve, hogy az országban mindösszesen alig több mint 20 ember végzi ezt a tevékenységet, az ország legtávolabbi szegleteiben, így információcserére ténylegesen csak az internet és a telefon marad.

A számítógép és az internet használatát tovább elemezve, kaptam érdekes válaszokat is. A húsz főből ketten nem használnak egyáltalán számítógépet. A kézilabdázó lány ugyan tanulja annak használatát, de idegesíti, frusztrálja, mert „babrálás, szöszmötölős” dolognak tartja, ami talán munkájából eredeztethető. Az idős ügyvédnek pedig nincs igénye a technika új vívmányainak használatára, mert szakmája ellátásához erre nincs szüksége feltétlenül, s idős korából fakadóan sem mutat rá hajlandóságot. A többiek azonban mindannyian használnak internetet, vagy legalábbis számítógépet.

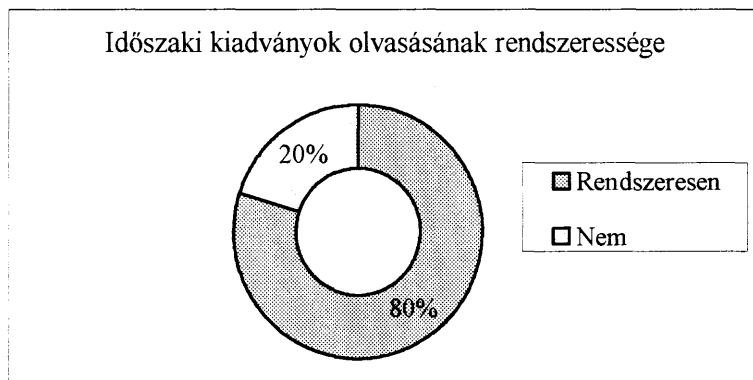
A fogorvos és az agrármérnök életében abszolút előnyt élvez a lehetőség. Nekik otthon és munkahelyükön is van hozzáférési lehetőségük. A többiek általában a számítógépet használják munkájuk elvégzéséhez, és az interneten csak célirányosan böngésznek. A hálózati előnyöket leginkább az igazságügyi orvos szakértő hasznosítja, ezt azonban már részleteztem.

A válaszokból kiemelhető néhány mondat, melyek magvasan megfogalmazzák a számítógépek jelentőségét az ember életében és használatának okait: „E nélkül a civilizált világban nincs élet!”, „Semmit nem ér az ember e nélkül!”, „Elengedhetetlen ma egy ügyvédnek!”.

A napi hírek, a politikai, gazdasági történések tehát mindenkit érintenek és érdekelnek, és a sajtótermékek gazdagsága és színessége segít abban, hogy ez a fajta „irodalom” nélkülözhetetlen részévé váljon a mindennapos teendőknek. Ma már mondhatni, hogy a tudományok fejlesztése a periodikákban rejlik. Szinte minden szakterületen ezek a sajtótermékek hordozzák a fejlődésre, a technikai újításokra, az új eljárásokra és törvényekre vonatkozó információkat. Alanyaim közül többen vannak, akik ma már szinte csak újságokból és szakfolyóiratokból merítik olvasmányaikat. A minta ez alapján három csoportra osztható. Vannak, akik a könyveket részesítik előnyben, mások inkább a periodikákból informálódnak és a harmadik csoport tagjai egyaránt támaszkodnak könyvekre és időszaki kiadványokra is. Akik kifejezetten csak az időszaki kiadványokra támaszkodnak: az iskolaigazgató, az elnöki tanácsadó, a produkciós vezető, a közgazdász mérnök, az autószalón tulajdonos, a gyermekotthon vezetője, a fogorvos, az élelmiszeripari vállalkozó és az igazságügyi orvos szakértő. A felsoroltak közzé a szállodavezetőt, mint tízedik tagot egyértelműen nem lehet besorolni, mert ő kifejezetten semmilyen írott művet nem szeret olvasni, azonban hobbijával kapcsolatosan néha szakfolyóiratokból informálódik. A korábban említett nyilatkozatok alapján sejthető, hogy miért ez a fajta információszerzési lehetőség vonzza őket. Megemlítik a mindennapos informáltságot, vagyis a naprakészséget a bennünket körülvevő világ történéseiről. Az olvasásra szánt idő hiánya is felmerült indokként. A legfőbb ok azonban, amint már említettem

is, hogy a szakmai információk az újdonságokról szinte csak ezekben a kiadványokban találhatóak meg. (Címeiket itt azért nem említek, mert egy korábbi résznél azok már felsorolásra kerültek.) A fennmaradó hét fő a harmadik csoportot alkotja. Az ő életükben megoszlik a szakma, a szórakozás és ennek megfelelően a sajtótermék és a könyvolvasás. Napközben inkább a napi híreket és a szakfolyóiratokat olvassák, este pedig sor kerülhet a hosszabb tanulmányok és a kikapcsolódást nyújtó könyvek olvasására. Ez a csoportosítás is igazolja, hogy egyre kevesebb lehetősége jut az embereknek arra, hogy időt fordítsanak a pihenésre és a szórakozásra, ugyanis a felgyorsult világ, a fejlődés egyre nagyobb figyelmet és kapacitást vár el mindannyiunktól.

Az előző vizsgálati kérdés alapján kiderült, hogy a minta 80%-a rendszeresen olvas időszaki kiadványt, ez azonban nem jelenti azt, hogy a fennmaradó 20% egyáltalán nem olvas ilyen jellegű sajtóterméket.

Összegzés

A minta tehát nem reprezentatív. Azonban ezekből az eredményekből kiindulva nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy egyre több olvasót vonz az időszaki kiadványok világa. S nem csak azért, mert „rohanó” világban élünk, és többségünknek a rövid, gyors, velős informálódásra van ideje, hanem mert igényünk van az általános tudás, intelligencia megszerzése mellett a naprakészre. Ezt ma már nem csak a vezető beosztás, a szakmai naprakészség várja el, hanem a mindennapos élet követeli meg, legyen szó bármilyen szakterületről.

Olvassunk, hogy naprakészek legyünk az általános és a szakmai tudnivalókat illetően, és persze olvassunk, hogy minél több és újabb információ birtokosai lehessünk. De vajon hatással vannak-e ránk, befolyásolnak-e bennünket az általunk elolvasottak, megváltozhat-e a gondolkodásunk az olvasmányok hatására? Természetesen, változhatunk és változunk is. Hiszen olyan világban élünk, ahol a környezet különböző hatásokat sugároz felénk, melyek valamilyen módon

hatnak ránk, legfőbbképpen gondolkodásmódunkra és ezáltal viselkedésünkre is. Mi pedig változunk, vagyis változtatunk „önmagunkon” annak érdekében, hogy egészségesebben élhessünk, hogy beleolvadhassunk a minket körülvevő munka- és társadalmi közösségbe, hogy lépést tudjunk tartani az egyre jobban „felgyorsuló” világgal, annak fejlődésével. Az ember személyisége összetett, bonyolult, szövevényes hálózata az egyedi tulajdonságoknak, tehát szinte minden befolyásolhatja a személyiség velünk született tendenciáit, ezáltal az olvasmányok is. Ez egy dinamikus rendszer, mely állandó fejlődésben lévő tulajdonságok sokasága.

A könyvtár nyújtotta széles időszaki kiadvány-paletta mellett az olvasók egyre nagyobb érdeklődést mutatnak a CD-n vagy DVD-n megjelenő kiadványok iránt, mert információtartalmuk könnyebben, gyorsabban átlátható a hypertext rendszerű keresési lehetőségek miatt. Az internet pedig végtelen lehetőségeivel még gyorsabb segítséget tud nyújtani. Maguk a könyvtárak is rengeteg adatbázisra fizetnek elő on-line vagy off-line formátumban, de vannak, melyek szabadon elérhetők bárki számára a világhálón. S talán ezért van az, hogy egyre több könyvtárban egyre több számítógépet lehet látni (de soha nem elegend).

Tehát tényleg igaz, hogy az idő a könyvtárak működésében is változást hoz. Erre vonatkoztathatóan valaki – a filozófia számára is ismeretlen személy – egyszer frappánsan megfogalmazta: „Nem irányíthatjuk a szelet, ... de hozzá igazíthatjuk a vitorlát.” Vagyis az idő nem állítható meg, de alkalmazkodni lehet a változásokhoz, s így újabb lehetőségek nyílnak az előrelépésre, a haladásra, a felemelkedésre. S ha a digitális korszak a jövő, akkor mindenkinek (embereknek és könyvtáraknak) – aki teheti – is ahhoz kellene igazodni. S ezzel talán már igazolást is nyertek Arany János szavai, hiszen az információszerzés területén is ez a tendencia látszik igazolódni.

Ha a minta alanyai nem is győznek meg mindenkit 100%-osan arról, hogy az időszaki kiadványok – legyenek azok hagyományosak, vagy digitálisak – egyre népszerűbbek, akkor meggyőző lehet a látkép, ami mindennap fogadja az embereket a könyvtárakban, az internet kávézóknak, az iskolai számítógépes tantermekben. A minta alanyainak mentsége lehet talán, hogy ők, még – csak koruknál fogva sem – ebbe a digitalizált, számítógépesített világba születtek bele, ennek ellenére mégis többen használják a számítógépet, az internetet és minden egyéb elektronikai adathordozót, mert megköveteli az élet, a szakma. S ezzel talán mások is vannak így. Ugyanis így tudunk lépést tartani az élet pergő ritmusával, ha nem akarunk lemaradni semmiről. A sikerhez ez is kell.

Arany János szavaira pillantva hát elismerhetjük, hogy az élet minden területére lehetne ez a mottó. Csupán néhány sor, de mégis egy élet lényegévé vált.

ILDIKO BALLA

How popular are the printed and electronic journals: as it is viewed by a librarian

Starting out from a short phylosophical chain of ideas and from the short explanation of the periodical publication's conceptual multi-colourness the essay deals with the examination of the serial publication's acception and usingness. The examination of the sheme is attained within the framework of a reading sociological sizing up, to which datas are furnished by a sample taken from a very narrow layer. Relations read out from datas, conclusions and set of processes concealed behind come to summing up after the introduction of the sampling and the sample and the detailed analysis of datas. Later on light is thrown on the effect refering to people and libraries of these relations, by which the quotation in the beginning of the study is proved.

Dr. Gomba Szabolcsné dr. Lábos Olga köszöntése

Bármilyen nehezen is képzelhető el, a debreceni egyetemi könyvtárügy „Nagyasszonya” 1935-ben született Sátoraljaújhelyen. Amiként nem egyszer mondotta volt, a régi megyeszékhelyen töltött gyermek- és ifjúkorra a háborús évek s az azokat követő nehéz idők ellenére – elsősorban a példás szülői gondoskodásnak köszönhetően – szívesen emlékszik vissza. Nem is csak a zempléni hegyvidék varázsa, a sajnálatos módon megszüntetett újhelyi kisvasúthoz fűződő hegyközi kirándulások számos felejthetetlen élménye kíséri végig életútján. Serdülő leányként élte meg az alma mater kényszeres államosítását, aminek következményeképpen ő már a piaristák nevezetes főgimnáziumából lett állami középiskolában érettségizett (1954).

Mindazonáltal az újhelyi Kossuth Gimnáziumban igényes és színvonalas oktatás folyt, amelynek során jó néhány (részben éppen piarista) tanár alapozta meg a diákok ismeretanyagát, műveltségét, akár életszemléletét is mind a humaniorák, mind a reáliák területében. Természetes tehát, hogy mindig is szívesen gondolt vissza tanáraitra és iskolatársaira. Az előbbiekből köréből kiváltképpen Bertha Zoltán irodalomtörténész és festőművész Tanár Úrra, aki Sárospatakról az ősi kollégiumból szélnek eresztvén járt át Újhelybe magyar irodalmat tanítani. Az iskolatársak közül pedig a szép pályát befutott Damjanovich Sándor orvos-fizikus professzorral és Czigány Lóránt író-irodalomtörténésszel maradt legintenzívebb kapcsolata az elmúlt több mint félévszázad alatt.

Egyébiránt a Trianoni határokkal „megskalpolt” Sátoraljaújhely sajátos város volt akkoriban. A Kassa felé tartó élénk forgalomnak, majd a megyeszékhelynek megszűntével viszonylag csendes város lett, amelynek éppen ezért sokat jelentett Sárospatak közelsége. A Patakon valahogyan mégis inkább megmaradt eleven kulturális élet választékot kínált a régióban élő érdeklődőknek. Így azután a gimnazista leány gyakori látogatója volt a pataki hangversenyeknek és más rendezvényeknek, a Rákóczi vár alatti Bodrog part pedig ismét más lehetőségeket kínált. Mindezzel együtt Újhely egyedi, különös hangulattal bírt, amelynek alapja lehetett a hegyvidéki környezet éppúgy, mint Kazinczy tuszkulánumának, Széphalomnak közelléte vagy a városban erős-eleven Kossuth-hagyomány. Ezek a tradíciók akkor még az egykor patinás megyei város mindennapi szürke életébe is belelopózkodtak.

Gombáné Olga illő szerénységére jellemző, hogy csak nemrégiben elevenítette fel előttünk: a Lábos-családnak Kossuth Jerne is rendszeres vendége volt, és miközben ők gyermekek „Jerne néni” kutyájával játszadoztak, sok érdekes beszélgetésnek is fűltanúi lehettek. De jellemző ez az epizód azért is, mert az emlékezőben Édesanyja jószívűségének egy momentumaként ötlött fel. Azt szemléltetendő, hogy akkoriban a történelem által megtaposott és valóságosan megrövidített városban bizony sok értékes ember is rászorult egy-egy embertársának jó szavára és mellette némi meleg ételre. S habár akkortájt a városnak egykor nevezetességét képező Erzsébet kórház megbecsült gondnokának (akkoriban: pénzügyi vezetőjének), Lábos Elemérnek családja is sok mindent nélkülözött, mégis a középosztály kötelességének tartotta segíteni azokon, akiknél tudtak. Ezért volt nyitva szülei konyhája egyszerű polgárok, udvardi és kossuti Kossuthok és nagykárolyi Károlyi grófok előtt egyképpen.

Egyetemi tanulmányai során (1954–58) Debrecenben a Kossuth Lajos Tudományegyetemen magyar és történelem szakos középiskolai tanári diplomát szerzett, immár férjes asszonyként, ami a pályakezdés mozgásterét igencsak korlátozta. Férje, Dr. Gomba Szabolcs ugyanis ekkor már a Debreceni Orvostudományi Egyetem Patológiai Intézetének munkatársa volt, így aztán a feleség elhelyezkedési lehetősége Debrecenre szűkült. Az első néhány esztendő sok kínlódása közepett előbb az Orvostudományi Egyetem, majd pedig a KLTE jeles professzorai mellett végzett adminisztratív munkát. Ám e kezdeti nehézségeknek köszönhetően azt is, hogy egyáltalán elindulhatott a könyvtárosi pályán. Nem régiben megjelent visszatekintésében úgy fogalmazott: „Ebben szerepe volt részben azoknak a tapasztalatoknak, amelyeket egy természettudományos tanszéki könyvtárban szereztem három év alatt, de döntő tényező volt az a támogatás, amely egyetemi könyvtári elhelyezkedésemet segítette.” (In: *Napút Évkönyv* 2005. Hetvenhat jeles hetvenes. VI. évf. 10. sz. 2005. December, 112–113.) Debreceni egyetemi körökben mindig is tudták, hogy a Szerves Kémiai Tanszéken szerzett tapasztalatok inspirálták őt a Kémiai Szakkönyvtárnak, mint integrált könyvtári modellnek későbbi kidolgozásában, s az ő könyvtári pályára állításának legfőbb mozzgója az egyik legtekintélyesebb debreceni természet-tudós professzor, Bognár Rezső akadémikus volt.

1962-ben állt munkába a KLTE Egyetemi Könyvtárban, mely nyugalomba vonulásáig (1995), de még azután is mindmáig egyetlen főfoglalkozási munkahelye maradt. Az itt eltöltött évtizedek során megpróbálhatta az egyetemi könyvtári munkának szinte valamennyi területét, jóllehet igen hamar vezető beosztásokban. (1965-től volt csoportvezető, osztályvezető, helyettes főigazgató, majd 1981-től másfél évtizeden át a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának pályázat útján kinevezett főigazgatója.)

A pusztán tények felsorolásánál, főleg pedig a száraz adatok előszámálásánál persze sokkalta fontosabb a tudós könyvtáros vagy könyvtáros tudós belső küz-

delmének érzékletessé tétele. Már idézett önvallomásában a maga természetes őszinteségével írta: „Hosszú ideig megpróbáltam régi magyar irodalmi érdeklődésem és új, kényszerből választott, de az idő múlásával egyre nagyobb érdeklődéssel és szeretettel művelt könyvtárosi pályámat egyforma intenzitással művelni.” Szimptomatikusnak tekinthető, hogy okleveles könyvtárosi képesítését 1968-ban szerezte az ELTE-n, s ezzel párhuzamosan készítette a KLTE Régi Magyar Irodalmi Tanszékén, egyetemi szakdolgozatából kinőtt doktori értekezését. Disszertációját 1971-ben védte meg *Kecskeméti Alexis János: Dániel próféta könyvének irodalomtörténeti elemzése* címmel. A szeretett professor, Bán Imre irányításával készített értekezést ezután több irodalomtörténeti publikációja követte a 17. század protestáns prédikáció irodalmának tárgyköréből. Közülük kiemelkedik a Kecskeméti Alexis egyetlen fennmaradt művének kritikai kiadása elé írott bevezető tanulmány, abban a kötetben, melyet a régi jó évfolyamtárs, akkor már debreceni egyetemi adjunktus, Szuromi Lajos rendezett sajtó alá (Rég Magyar Prózai Emlékek III. k. Bp. 1974. Akadémiai Kiadó). Régi magyar irodalmi kutatásai elvezették Szenci Molnár Albert munkásságához is, kivált annak szerzteágazó európai kapcsolatainak búvárlásához. Többszörösen „jelentéssé” állomása volt e munkálkodásnak, amidőn egy véletlenszerű katalógusböngészésnek köszönhetően Debrecenben sikerült rátalálnia Molnár Albert *Lusus poetici* munkájának akkor még egyetlennek hitt magyarországi példányára. Tótfalusi Kis Miklós „aranyas” bibliájának 300. évfordulójára Debrecenben szervezett konferencián, melynek fő szervezői a KLTE Könyvtárának vezetője és munkatársai voltak, képviseltették magukat a tudományos élet hazai és külföldi képviselői, betűművészi tevékenységének mai tisztelői és hasznosítói. A rendezvény Tótfalusi Kis Miklós felé irányították figyelmét, melyet a fentiekhez hasonlóan, az adott téma kutatási eredményeit ismertető tanulmányok fémjeleznek. Mindezeknek köszönhetően előadást tartott a Tótfalusi Kis Miklós halálának 300. évfordulóján rendezett tudományos ülésen Kolozsvárott (2002. április 26–28.) és részt vehetett Misztótfaluban a Romániai Református Egyház Zsinatának ünnepi ülésén, amelyen Tótfalusi Kis Miklós több mint háromszáz évvel korábbi zsinati ülésén történt elmarasztalását egyhangú szavazással megszüntették. A régi magyar irodalmat illető munkássága során foglalkozott possessori bejegyzésekkel. Ezeknek a tulajdonosi bejegyzéseknek vizsgálata részint különböző becsű magán és egyéb könyvtárakra vonatkozóan nyújtottak közelebbi tájékoztatást részint az egykori olvasóknak egy-egy könyv tartalmára vonatkozó marginális bejegyzései, vagy a könyvtől független korabeli események (pl. a debreceni tűzvész) megörökítése által váltak érdekessé és értékessé. Mindemellett sok éven át óraadó oktatója volt a Régi Magyar Irodalmi Tanszéken az első évfolyam filológiai szemináriumának, az MTA Reneszánsz és Barokk Kutatócsoportjának pedig aktív résztvevője volt.

Az évek, évtizedek múlásával azonban mind a kutatás, mind az oktatás terén súlypont-átrendezés történt az ő kétpólusú munkásságában. Az egyre felelősségteljesebb napi munkatevékenység kikövetelte, hogy – Kemény Zsigmond szavával élve – a ’súlyegyen’-ben a sajátos, par excellence könyvtári munka legyen a meghatározó. Hiszen az 1960-as évtized végétől előbb a könyvtár különgyűjteményi, majd a folyóirat, még később pedig a gyarapító osztályát vezette. Mindehhez tegyük hozzá azt, hogy a könyvtár akkori gyakorlatában a belépett új munkatárs huzamos ideig tartó szakmai gyakorlatot folytatott a könyvtári munka valamennyi lényeges területén. Így nézve azután valóban a dolgok természetes folyamánának tekinthető az, hogy Csűry István mellé őt nevezték ki főigazgató-helyettesnek. Gomba Szabolcsnét jó sorsa megkímélte attól, hogy több különböző habitusú (és főleg kvalitású) elsőszámú munkahelyi vezetője legyen. A könyvtárba kerülésétől majdnem húsz éven át egyetlen igazgatója, főigazgatója volt, Dr. Csűry István. Kettőjük szakmai, munka és emberi kapcsolatáról, az utód számos alkalommal nyilatkozott következetesen a nagy-rabecsülő tisztelet és a hálás köszönet hullámhosszán. Itt azonban arra kellene rámutatnunk, hogy a hagyomány és újítás dialektikájában miként formálódott Gombáné Olga saját főigazgatói stratégiája, és vezetői munkamódszere. Az utóbbit tekintve, értékelte az elődjének patriarchális, „apostoli” vezetői karakteréből és stílusából származó munkahelyi klíma minden igazi szellemi, érzelmi finomságát és szépségét, a nyugalmasságot, temperáltságot. Ám jól tudta magáról, hogy ő más alkat, más natura, más habitus: asszonyember létére is keményebb, dinamikusabb, energikusabb személyiség, mint előde volt. Ma már világosan kitetszik, első önálló intézkedéseivel mást *is* akart és mást *is* ígért, mint ami addig uralkodó „széljárás”-ként átlengte a könyvtárat. Az 1976-tól hivatalosan is második nemzeti könyvtárrá deklarált intézményt új kihívásokkal szembesítette s az azoknak való megfelelésre igyekezett felkészíteni a kollektívát. Nem engedte meg a könyvtár tradicionális presztízsének leértékelését, de igazából új alapokra kívánta helyezni az oktatás-kutatás és a könyvtár partneri kapcsolatát. Alighanem a maga szellemi önfejlődésének tanulsága is arra biztatta, hogy azt az álláspontot képviselje: az igazán jó könyvtáros nem valami külön csodabogár, de nem is álruhás vagy proto-oktató, parkoló pályán lévő vagy szinekúrárs kutató. Egyenrangú partnersége az oktatóval és kutatóval onnan fakad, azért fordulnak hozzá bizalommal, mert éppenséggel olyasvalamit tud, amit amazoknak nem kell fejben tartaniuk. Az ő nemes értelemben vett pragmatikus gondolkodásában a vízvonalzó kezdettől fogva világos volt. Nevezetesen az, hogy a könyvtárnak paradigmaváltással kell szembenéznie, amikor is jól megkülönböztethetően új korszak kezdődik annak mindennapi életében is (a jövőjéről nem is szólva) az informatikai infrastruktúra, a könyvtári számítógépes rendszer kiépítésével. Aki ismeri a hazai nagykönyvtárak közelmúltjának

történetét, az tudja mit jelentett erről kerek negyedszázada egy debreceni egyetemen tervezetni és studiózni.

Mert az igazság az, hogy ő főigazgatóként éveken át alapos tanulmányokat folytatott a könyvtári automatizálás területén, s ezt a tudatos felkészülést úgy tette, hogy valójában hosszú ideig nem lehetett tudni, mikor lesz reális esélye, lehetősége annak, hogy a gyakorlatban elkezdődjön az elektronikus könyvtár korszerűsítő programja. De ennek a kitaró felkészülésnek volt köszönhető, hogy a kellő időben megvolt a szükséges szakmai potenciál a rendszerváltozást követő világbanki támogatás megpályázására, valamint annak elnyerését követően egy ott és akkor optimálisnak tekinthető automatizált, integrált könyvtári rendszer kiválasztásának, telepítésének és használatba vételének megvalósítására. Immár többször idézett visszapillantásában külön kiemelte, az Egyetemi Könyvtár vezetésében „legnagyobb eredményként azt könyvelhetem el, hogy végre tudtam hajtani az *egyetemi könyvtári élet* un. „*rendszerváltozását*”: a hagyományos, manuális rendszert sikerült egy új, integrált számítógépes könyvtári rendszerrel, az amerikai Voyagerrel felváltani, melyet néhány évvel ezelőtt a washingtoni Library of Congress is megvásárolt.” De a maga idejében még az a fejlesztés is nagy érdeklődést keltett külföldön is, amely a Mellon Foundation segítségével öt felsőfokú könyvtár számára lehetővé tette CD-ROM-ok hálózati használatát Debrecenben, Miskolcon és Kassán. (Az integrált könyvtári rendszer bevezetésével az akkor még Debreceni Universitas társulás egyetemein egységes könyvtári kommunikáció alapjai teremtődtek meg.) Magyarországon jó ideig egyedülálló kezdeményezésként ő valósította meg a bibliográfiai rekordok cseréjét a washingtoni Kongresszusi Könyvtár és a KLTE Könyvtára között és szerezte meg e könyvtár támogatását ahhoz, hogy a washingtoni könyvtár tárgyszó anyagát a KLTE Könyvtára alkalmazhassa. Minden bizonnyal már akkor az a felismerés vezérelte, hogy a tapasztalatok szerint az automatizált könyvtári rendszer legnagyobb értékét a fokozatosan felépülő gépesített bibliográfiai adatbázis adja. A bibliográfiai adatbázis-építés kérdéskörének tanulmányozása közben készítette el Beaumont, Jane könyvének magyar fordítását (*Retrospektív konverzió: gyakorlati vezérfonal könyvtárosok számára*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Könyvtár, 1999).

Könyvtárfejlesztő tevékenységének kiemelkedő momentuma az Egyetemi Könyvtár jelentős és reprezentatív területi bővítése során a zeneműtár, a periodikatár és a kéziratár korszerű és rangos elhelyezése. Főigazgatói pályájának kezdettől fogva szorító, terhes öröksége volt a könyvtári raktárak túlzásfolt-sága, térbeli széttagoltsága. Ezeknek a gondoknak és az új szükségleteknek méltó megoldását jelentette a főépület melletti volt Egyetemi templom felújítása és könyvtári hasznosítása. A műemlék jellegű (1938-ban Borsos József által tervezett) épület átalakítási munkáinak (Kollár József építéssel együtt történt) könyvtárépítési szakmai szempontoknak megfelelő véghezvitele, az épület ere-

deti funkciójának tiszteletben tartásával, egész vezetői pályájának ugyancsak kiemelkedő, valóban magaslati pontja volt.

Főigazgatói ténykedése idején nagymértékben bővültek az intézmény nemzetközi kapcsolatai, melyek közül most csak az Osztrák Külügyminisztérium gesztusaképpen megnyitott önálló Ausztria Gyűjteményt emeljük ki. A hazai könyvtári közéletben már az 1960-as évtized végétől szerepet vállalt. A KMK szakbizottságának munkatársaként, a Magyar Könyvtárosok Egyesülete, a Könyvszakmai Szövetség elnökségének, Az Egyetemi Könyvtárigazgatók Tanácsának, a NKA Könyvtári Szakmai Kollégiumának tagjaként folyamatosan részt vett országos érdekű tervek és referátumok elkészítésében, véleményezésében. Személyéhez fűződik a Magyar Könyvtárosok Egyesülete Hajdú-Bihar megyei szervezetének megalapítása.

Irányítása alatt a könyvtár tudományos műhelymunkája két irányban teljesedett ki: a könyvtártudomány területén és a szaktudományokban. Az 1980-as évtized elejétől három sorozatnak is szerkesztője, gazdája volt (*Könyv és Könyvtár, Régi Tiszántúli Kéziratok, Régi Tiszántúli Könyvtárak*), de inspiráló szerepe volt a könyvtár más kiadványainak megjelentetésében is.

60. évesen, főigazgatói nyugalomba vonulásakor az egyetem rektorának felterjesztésére a Magyar Köztársaság Elnökétől a Köztársasági Érdemrend tiszti kiskeresztjét vehette át. Korábbi kitüntetései: a Szocialista Kultúráért, Szabó Ervin Emlékérem, valamint a Munka Érdemrend bronz fokozata. A könyvtárosképzésnek a KLTE-n történt beindítása óta mindmáig részt vállal a tanszéki oktató munkában, tudományos felkészültségével (PhD-fokozat, 1994), sokrétű tapasztalatával és nyelvtudásával jelentős mértékben hozzájárul az új könyvtáros generációnak immár korszerű könyvtár-informatikai képzéséhez. Szívesen és érdeklődéssel foglalkozik a könyvtári menedzsment különböző irányainak elméleti és gyakorlati oktatásával. Hallgatói respektálják és szeretik, ezért szívesen választják szakdolgozati témavezetőnek. Nyugdíjas évtizedében folytatja az 1972 óta a könyvtárban működő BME OMIKK Debreceni Fordító Iroda vezetését, melynek az ügyfelek részéről történő elismertségére jellemző, hogy pénzügyi teljesítményei messze túlszárnyalják a nevezett fordítói hálózat országos eredményeit.

Ennyi tényadat és visszafogott méltatás után végezetül hadd szóljunk valamiről személyesebben. Talán nem veszi zokon, ha a sportból kölcsönzött fogalmakkal élve azt mondjuk: Ő nem csapatjátékosként, még csak nem is csapatkapitányként, hanem igazából szövetségi kapitányként volt leghasznosabb, legeredményesebb a debreceni egyetemi könyvtárügyben, bizonyára azért is, mert ilyen alkatnak, táalentumnak teremtődött. De éppen ezért különösen fontos és tanulságos az, hogy amikor kellett, milyen okosan és taktikusan tudott váltani, nem is annyira életformát, mint inkább életsebességet. A magyarázat egyszerű, a következmény pedig nagyszerű. Nota bene: mindig is judicious valaki

volt, akiből az ún. szépkorszak Napútját járva egyenesen igazlító bölcs lett. Most már így maradjon közöttünk még sokáig mindannyiunk kedvére és örömére!

(a Szerk.)

KÖNYVTÁROS PÁLYÁK – KÖNYVTÁROS SORSOK

KOROMPAI GÁBORNÉ

Dr. Némedi Lajosné Dr. Dienes Éva (1914–2004)

1914. április 8-án Debrecenben született. Édesapja Dienes János festőművész, rajztanár, édesanyja Karácson Julianna tanárnő. Gyermekéveit apai nagyanyja napközi felügyelete alatt élte testvérhúgával, Klárával a Püspöki Palotában lévő bérlakás polgári, értelmiségi légkörében. Elemi és középiskolai tanulmányait a Dóczi Intézetben végezte, végig jeles eredménnyel.

Gimnáziumi évei alatt nagy érdeklődéssel és szívesen tanult. Az irodalom és az idegen nyelvel voltak legkedvesebb tantárgyai. Tehetsége és szorgalma mellett kiváló eredmények elérésére ösztönözte az a körülmény, hogy iskolájában tanítottak szülei és rokona volt az igazgató, Konczné Karácson Ottilia. Szigorú elvárásaiknak mindenben meg akart felelni. Tanulmányai során csak egyszer fordult elő, hogy jelesnél gyengébb osztályzatot kapott és éppen rajzból, édesapjától.

Érettségi után, 1932-ben a Tisza István Tudományegyetem Bölcsészkarán kezdte meg felsőfokú tanulmányait, magyar és német szakon. Ekkor már a Nagyerdőn épült központi épületben folyt az oktatás. A gyönyörű modern környezetben a tanulás mellett a diákélet kellemes időtöltéseire is lehetőség nyílt: a jókedvű, táncot kedvelő Dienes Éva a diákbálok népszerű résztvevője volt.

Tanulmányai közben belekóstolt a tudományos munkába is, a Református Kollégium Nagykönyvtárának egy középkori német nyelvű kódexével kezdett foglalkozni. Az 1935/36-os tanévtől a Német Intézet díjtalan gyakornoka lett. Sorsa már akkor összekapcsolódott pályatársával, a szintén kiváló tehetségű fiatal tanárral, Némedi Lajossal. Mindketten bekapcsolódtak a Debreceni Nyári Egyetem munkájába.

Magyar irodalmi szakdolgozatát Arany Lászlóról írta. Ő volt az első, aki a teljes életmű elemzésére, értékelésére vállalkozott. Germanisztikából a közép-

kori Erhart Gros „Witwenbuch”-jának szövegkiadását készítette el. Mindkét dolgozatával professzorai legnagyobb elismerését vívta ki. Német szakdolgozatát „summa cum laude” minősítéssel doktori értekezésnek fogadták el. Kitűnő tanulmányi eredményei és doktori szigorlata alapján 1938. május 3-án „Sub auspiciis Gubernatoris” (kormányzógyűrés) doktorrá avatták. Darkó Jenő dékán a Bölcsészkar egyik legjobban felkészült hallgatójának nevezte, „akiben megvan a biztosíték arra, hogy a jövőben is komoly tudományos munkát fog folytatni”.

A tanári pályára való felkészülést hosszabb ösztöndíjas külföldi tanulmányúttal fejezte be. 1938 szeptemberében a Református Dóczy Gimnáziumban kezdte meg a tanári munkát. A felsőbb osztályokban tanított irodalmat és német nyelvet. A szép fiatal tanárnő imponáló tudásával, megértő, segítőkész egyéniségével, kedves humorával hamar szeretett és megbecsült lett az idősebb kollégák és a diákok körében is. 1939-ben házasságot kötött Dr. Némedi Lajossal, házasságukból két gyermek született: Dénes társadalomkutató, szociológia professzor lett és Eszter, aki szülei hivatását követve a germanisztika egyetemi oktatója.

A nehéz háborús évek után a Dóczy Gimnáziumban folytatta tanári munkáját. Az 1940-es évek második felében ott érettségizett tanítványai közül nem egy az ő példáját követve választotta a tanári pályát és vált az irodalom tanításának mesterévé, mint későbbi munkatársa Dr. Veressné Lőrinczi Anna, aki nem egyszer említette, hogy milyen sorsdöntő hatással volt rá legkedvesebb tanárnoje. Tanítványa volt az ismert költőnő, Stetka Éva is, aki valósággal rajongott érte évtizedek múltán is. Közlésre alkalmas, kötetbe szánt verseinek válogatásában őt tekintette legfőbb tanácsadójának.

1949-ben férjét követve családjával együtt Egerbe költözött, ahol előbb leánygimnáziumban, majd 1956 után fiúgimnáziumban tanított. Ezekben az években szerkesztette a sok kiadást megért gimnáziumi irodalmi szöveggyűjteményt, majd férjével együtt sajtó alá rendezték Kármán József válogatott műveit.

Szinte sorsszerű, hogy pályájának második szakasza a könyvek világához kötődött. 1962 nyarán a család visszatért Debrecenbe. Némedi Lajos a Kossuth Lajos Tudományegyetem Német Tanszékének vezetője lett, felesége az Egyetemi Könyvtárban nyert alkalmazást. Örömmel jött vissza diákévei színhelyére, így vallott erről nyugdíjas éveiben: „1962. szeptember elején, meleg napsütésben üldögéltem az Egyetem főkapuja melletti kőpadkán, Eszter lányomra várva. Néhány napja Egerből visszaköltöztünk Debrecenbe. Már eldőlt, hogy az Egyetemi Könyvtárban fogok dolgozni, de még nem jelentkeztem az igazgatónál. És amint ott ültem, magamba merültem az Alma Mater előtt, ahová visszakíváncoztam és visszatérhettem, egyszer csak ott állt előttem Csűry István. Kedvesen üdvözölt. – Hát megismert? – Persze hogy megismertem. Ez nagyon jól esett. A

fogadtatás ott a napsütésben nem volt tárgyilagosan hivatalos. Természetes és majdhogynem baráti volt. Kis gimnazista korában láttam először Csűry Istvánt, amikor édesapjának, a jó Csűry Bálintnak a tanítványa voltam az egyetemen. Aztán akkor talákoztam vele újból, amikor ő Eötvös-kollégistaként tagja volt egy német tanárokból álló csoportnak. A Goethe Intézet szervezésében Münchenbe utaztunk néhány hétre. Ez 1941-ben történt. Miközben a modern nyelvoktatás újabb módszereiről okosítottak ki, aggódva füleltünk az egyelőre még távolinak tűnő, de mégis fenyegető harci morajokra. A 60-as években nevetve emlegettük Csűryvel közös emlékünket: miként tutajoztatta meg baráti gesztusból a Goethe Intézet a legbarátságatlanabb időjárásban az árva, didergő germanistákat az utálatosan szürke Isaron. Semmiségek. És mégis, hogy ezt most elmondom, azért teszem, mert ezek az emlékek Csűry István emberi lényét, lényének szimpatikus vonásait: természetességét, közvetlenségét, humorérzékét idézik fel bennem. Kedves volt, megértő, segítőkész, pedig mennyi meg nem értés, sértés és olykor gúnyolódás kísérte pályáján! Voltak, akik elképzeléseit a modern könyvtárról utópisztikusaknak, naivoknak mondták. Tervei mellett mégis kitartott, ezekből jó néhányat meg is valósított Modern, európai mintájú könyvtárat akart szervezni. A merev dogmatizmussal és konzervativizmussal a szellemi igényességet és a tájékozódás szabadságát állította szembe.”

Csűry István valóban örömmel fogadta és nagyra becsülte az új munkatársat, akiben megértő, alkotó kollégára talált. Kutatónappal támogatta tudományos munkáját, bevonta a könyvtári tevékenység korszerűsítését célzó terveinek kidolgozásába.

A könyvtári szokásoknak megfelelően egy évig a címfelvételi csoportban dolgozott. Ebben a munkakörben mindent meg lehetett tanulni, amire a könyvtári feldolgozó munkában szükség volt. Innen került át Némediné 1963-ban a Bibliográfiai Osztályra, ahol rövid idő alatt összeállította az évek óta késésben lévő Egyetemi Bibliográfia három kötetét, kiegészítette és rendbe tette a kézikönyvtár állományát, repertorizálta a Debreceni Szemle 1927–1944-ig megjelent évfolyamainak teljes cím anyagát. 1964-ben jelent meg első tanulmánya a könyvtár évkönyvében.

Az 1965-ről 1966-ra forduló időszak nagy változásokat hozott a Könyvtár életében Csűry István munkahelyi szakmai vitára bocsátotta reformtervezetét, amelynek legfontosabb célja a szakreferensi rendszer megvalósítása volt. Ebben az időszakban Némediné már szakozó volt, egyike azoknak a tudományos munkatársaknak, akik fenntartás nélkül támogatták a reformtervezetet. A szervezeti átalakítás során a szakozói munkakör sokrétű, szellemileg igényesebb szakreferensi munkává szerveződött: a szakreferensek ügykörébe került a hazai többes példányok és külföldi könyvek megrendelése, a hagyományos szakozói, szakkatálogos gondozói teendőkön túl a szaktájékoztatás, az olvasó és kutatótermek kézikönyvtárainak fejlesztése, a kutatótermek működtetése valamint szakbib-

liográfiai munkák végzése. 1967 tavaszára sikerült kialakítani a könyvtár legjobb szakembereiből a társadalom- és természettudományok valamennyi területét átfogni képes szakreferensi gárdát.

A leendő szakreferensek elkészítették az általuk gondozott tudományterületek kézikönyvtári állományának listáját, és javaslatot tehetek a hiányzó szakkönyvek pótlólagos beszerzésére. Az új munkakör kialakításában nagy része volt Némedinének, aki tudományos felkészültsége mellett kitűnő gyakorlati érzékkel is rendelkezett. Neki köszönhető, hogy a betegeskedő osztályvezető, Dr. Varga László távollétében szervezeten folyhatott a kutatótermek és munkaszobák berendezése, a szakkönyvek, folyóiratok célszerű elhelyezése, a kézikatalógusok elkészítése, a nyilvántartási rendszer és a kutatótermek használati rendjének kialakítása.

Azt ő személyében testesült meg az ideális könyvtári szakreferens, aki széleskörű tudásával, tájékozottságával, nyelvismeretével méltó partnere lehetett az egyetemi oktatóknak és kutatóknak, megbízható tájékoztatója az igényes könyvtárhasználóknak, segítője, irányítója az egyetemi hallgatók könyvtári tájékozódásának, szakirodalommal való ismerkedésének.

A tudást és humán értékeket tisztelő munkatársai szerették, becsülték, fiatal kollégái szakmai és emberi tartást tanulhattak tőle, privát gondolataikkal is bizalommal fordulhattak hozzá. Kényes helyzetekben, kritikus pillanatokban különösen áldásos volt határozottsága, humorérzéke. Példás rendszeretete legendás volt, csak gyakran használatos személyes tárgyai bújtak el néha keze ügyéből. Szeretettel verselt meg egy ilyesfajta malórt fiatal kollégája, Molnár Ferenc:

„Nem látta valaki a szipkám? Persze jobban látnám,
hogy hová tettem, ha meglenne a szemüvegem.
Egyesek nyomban kezdik keresni, könyveket, asztalt szemügyre venni
Minden hiába, nem akadnak rája ...
Ám a katalógus csoport egyik öre jön be, s pihegve szól a keresőkre
Azt mondja, hogy amint a cédulákat rakta
S a dohányzás szákszámát épp hogy áthaladta
A fiókból reá egy szipka kacsintott
(már ahogy az szegény kacsintani tudott)
Mert biz az a szipka nem akármilyen fajta,
Fekete keretes szemüveg van rajta!”

Vezető beosztást nem vállalt, de mindvégig ő volt az Egyetemi Könyvtár „szürke eminenciása”, akinek tanácsát, javaslatait minden kérdésben kikérte a könyvtár igazgatója. Együttműködésük a kölcsönös nagybecsülésre alapozva zavartalan volt. A róla szóló jellemzés, amelyet 1972-ben ausztriai utazása alkalmából fogalmazott meg Csűry István jóval több, mint a szokásos ajánlás:

rövid és frappáns foglalata mind annak, ami Némedi Lajosnéra vonatkozóan őszinte meggyőződése volt.

Az akkori idők ellentmondásosságára és a rosszemlékű kontraszelekcióra jellemző, hogy kisebb jutalmazásokon túl komolyabb elismerést nem kaphatott, pedig nem csak könyvtári napi munkájával, hanem tudományos eredményeivel is intézményünk rangját öregbítette: könyvtörténeti tanulmányokat írt, visszatért korábbi témájához, az Erhart Gros-féle kódex egyes részleteit elemezte, folytatta a férjével kezdett munkát, Kármán József műveinek sajtó alá rendezését, szakirodalmi bevezetőt készített az újabb német irodalom és irodalomtudomány tanulmányozásához. Ez a munkája német szakos hallgatók számára tankönyvként szolgált éveken át. A germanisztika és általános irodalomtudomány szak-katalógusának szerkesztése közben összegzett tapasztalatairól, a szakozás és a szakkatalógus revíziója során kialakított alapelvekről gyakorlati útmutatót írt, amelyet mindaddig alkalmaztak utódai, ameddig a szakkatalógus fejlesztése folyt.

1974 nyarán családi okokra hivatkozva nyugdíjaztatását kérte. Csüry István ragaszkodott volna további jelenlétéhez, munkaidő kedvezményt szándékozott biztosítani számára, hogy súlyosan beteg édesanyja ápolását elláthassa, de ezt a megoldást Némedi Lajosné nem fogadta el. Talán igazságérzete tiltakozott e kivételes gesztus ellen, talán a várható támadásokat akarta elkerülni. Nem csak a könyvtár vezetése, hanem a munkatársai is nehéz szívvel váltak meg Éva nénitől, aki nyugdíjas éveiben is aktív szellemi életet élt. Sokat olvasott, noha látása fokozatosan gyengült. Továbbra is segített mindazoknak, akik tanulmányi vagy tudományos munkájukhoz tanácsért fordultak hozzá. Gyűjtötte a családjá történetére vonatkozó adatokat, megírta keresztanyja, Koncz Aurélné életrajzát és a Dóczi Intézet történetét.

Sok-sok értéket teremtő és továbbadó, áldozatos, szép élet zárult le 2004. november 27-én bekövetkezett halálával.

Szakreferenciás segítség az irodalomkutatásban

NÉMEDINÉ DR. DIENES ÉVA SZAKIRODALMI MUNKÁSSÁGA

Arany László (Szakdolgozat) – Debrecen, 1936. 138. Lelőhely: DEENK Kézirattár, A 122.

Das Witwenbuch des Erhart Gros (Szakdolgozat) – Debrecen, 1936. XVII, 11. Lelőhely: DEENK Kézirattár, A 5468

Das Witwenbuch des Erhart Gros. I. Teil. Hrsg. v. und Einleitung versehen v. Éva Dienes. – Debrecen, 1936. Kultúra K. XIX, 80.

Swemmel. Német Irodalmi és Nyelvtudományi Dolgozatok a Debreceni Tudományegyetem Német Szemináriumából és Nyelvatlasz Intézetéből, III. köt. 1. sz.

Szöveggyűjtemény a XIX. század irodalmából. Az általános gimnáziumok 3. osztálya számára. (Szerk. Némédi Lajosné – Szilágyi Péterné) – Bp. 1953. Tankönyvkiadó. 327. További tíz kiadás 1966-ig)

Kármán József válogatott művei. (Vál. bev. Némédi Lajos, sajtó alá rend. Némédiné Dienes Éva. – Bp. 1955. Szépirodalmi K. 280.

Magyar Klasszikusok.

Magyar könyv a „deáktalanok” szolgálatában, 1711–1780. – Das ungarische Buch im Dienste der „Ungelehrten,” 1711–1780. (Auszug) = Könyv és Könyvtár, IV. – Debrecen, 1964. 163–192. Klny. is.

Kazinczy és Bácsmegyeje – Kazinczy uns sein „Bácsmegyey”. = Könyv és Könyvtár, VI. – Debrecen, 1967. 171–196. Klny. is.

Debreceni Egyetemi Bibliográfia, 1963. Szerk. Némédi Lajosné. – Debrecen, 1967. 125.

Debreceni Egyetemi Bibliográfia, 1964. Szerk. Némedi Lajosné. – Debrecen, 1968. 126.

Debreceni Egyetemi Bibliográfia, 1965. Szerk. Némedi Lajosné. – Debrecen, 1968. 141.

Das Witwenbuch des Erhart Gros. = Német Filológiai Tanulmányok – Arbeiten zur Deutschen Philologie, III. – Debrecen, 1968. KLTE. 57–85.

A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának egy 15. századi német kódexéről. = Könyv és Könyvtár, VII:2. – Debrecen, 1969. 85–92.

Augustinus-fordítás a debreceni Gros-kódexben. – Eine Augustinus-Übersetzung in Gros-Kodex in Debrecen. (Auszug) = Könyv és Könyvtár, VIII:2. – Debrecen, 1971. 103–113. Klny. is.

Kármán József: Fanni hagyományai. (sajtó alá rend. Némediné Dienes Éva. Ill. Berki Viola) – Bp. 1974. Magyar Helikon – Szépirodalmi K. 71. 8 t.

Einführung in das Studium der neueren deutschen Literaturwissenschaft. – Bp. 1975. Tankönyvkiadó, 218.

A triviális irodalom kutatásáról. – Über Trivilliteraturforschung. (Auszug) = Könyv és Könyvtár, X. – Debrecen, 1975. 171–197. Klny. is.

Aus der Klassifikationspraxis der UB Debrecen: Allgemeine Literaturwissenschaft, Deutsche Philologie. (Abweichungen vom internationalen Schema DK und ihre Rechtfertigung) Vorbemerkungen. = Könyv és Könyvtár, X. – Debrecen, 1975. 231–241. Klny. is.

Debreceni Szemle, 1927–1944. Repertórium. (Szerk. Korompai Gáborné – Némedi Lajosné) – Debrecen, 1979. 156.

Tiszántúli Időszaki Kiadványok Repertóriumai, VI.

Emlékezés Csúry Istvánra születésének 75. évfordulóján. = Könyv és Könyvtár, XIX. – Debrecen, 1997. 187–188.

Koncz Aurélné emlékezete (Kézirat) 21 l. Lelőhely: DEENK Kézirattár, Ms. 247.

Róla szóló írások:

Ojtozi Eszter: Dr. Némedi Lajosné Dr. Dienes Éva nyolcvan éves. = Könyv és Könyvtár, XVII. – Debrecen, 1994. 5–7.

Korompai Gáborné: Némediné Dr. Dienes Éva 1963–1979-ig megjelent munkáinak bibliográfiája. = Könyv és Könyvtár, XVII. – Debrecen, 1994. 9–10.

Korompai Gáborné: Dr. Némedi Lajosné Dr. Dienes Éva, 1914–2004. = Pedagógusok Arcképcsarnoka, 2005. – Debrecen, 2005. Karácsony Sándor Neveléstörténeti Egyesület. 110–112.

MARIA KOROMPAI

Dr. Némedi Lajosné dr. Dienes Éva (1914-2004)

Sie ist in Debrecen, in einer intellektuellen Familie geboren. Sie absolvierte ihre Schulen in ihrer Geburtsstadt mit ausgezeichneten Ergebnissen. 1936 erwarb sie an der Universität Debrecen ihr Diplom in den Fächern Hungarologie und Germanistik mit Lehramt. 1938 bekam sie den Dokortitel „sub auspiciis Gubernatoris“ anhand ihrer Doktorarbeit in der Germanistik. Nach einer längeren Studienreise im Ausland nahm sie eine Lehrerstelle im Dóczi Reformierten Mädchengymnasium in Debrecen an. 1949 zog sie mit ihrer Familie nach Eger um, wo sie als Lehrerin in einer Mittelschule bis 1962 arbeitete, wann die Familie nach Debrecen zurücksiedelte. Frau Némedi wurde in der Universitätsbibliothek in der Abteilung für Dokumentenbeschreibung angestellt, dann führte sie eine bibliographische Arbeit, dann wurde sie Fachreferentin. Sie leistete die größte Hilfe dem Direktor bei der Einführung des Fachreferentensystems in der Bibliothek. Sie arbeitete nie als Abteilungsleiterin, aber neben ihrer täglichen Arbeit kümmerte sie sich um die Arbeit der Fachreferentenabteilung, um die Ausbildung des Handbücherbestandes und um die Erarbeitung eines praktischen Wegweisers für Fachreferenten. Während ihrer Arbeit als Bibliothekarin vertiefte sich ihre wissenschaftliche Tätigkeit, die sich teils mit der Germanistik (sie bearbeitete einen deutschsprachigen mittelalterlichen Kodex des Reformierten Kollegiums Debrecen), teils mit der ungarischen Literatur verband.

IN MEMORIAM

Dr. Ojtozi Eszter PhD (1935–2006)

A Könyv és Könyvtár szerkesztősége az évkönyv XXVII. (2005) kötetében egyszerre két nagyra becsült munkatársát és szerkesztőelődjét kívánta köszönten abból az alkalomból, hogy mind a ketten az úgymond szépkornak ugyanazon x-ét töltötték be 2005-ben egészségben és aktív, alkotó munkában.

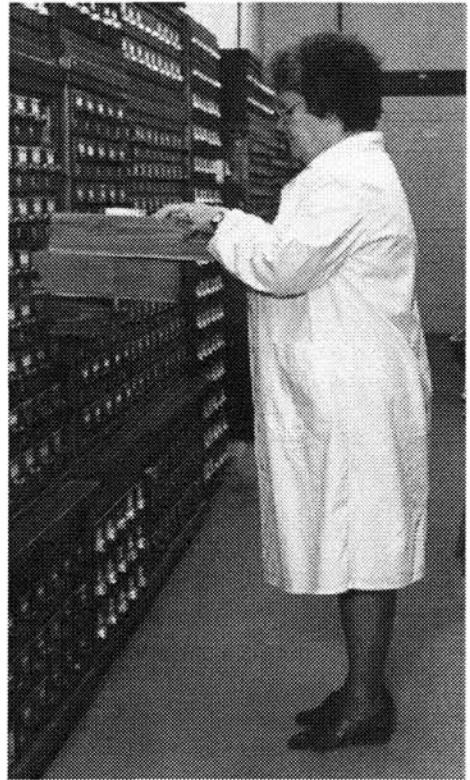
Ám a bölcs mondás kemény igazsága most is keresztül húzta szándékainkat; elvégre ember tervez, de mindig Isten végez. Ugyanolyan gondos alapos-sággal, körültekintő figyelmességgel és megértő szeretettel készültünk Dr. Karacsy Lászlóné dr. Ojtozi Eszter köszöntésére, miként a másik ünnepeltünkénél. Az Egyetemi Könyvtár fennállásának legnagyobb szabású átszervezésével és fizikai átalakításával kényszerűen együtt járó hosszú publikációs lemaradás azonban az Ő esetében a Sors már elvette tőlünk a születésnap gratuláció lehetőségét.

Jelen kötetünk korrektúrája közben jutott el hozzánk a nemcsak mélyen le-sújtó, hanem jószerevel megfajthatetlen gyász-hír: szeretett és tisztelt kollégánk, a szerkesztői munkában is példát adó elődünk – kinek-kinek Kedves Esztere vagy Eszter Nénije – elhunyt. Bármiképp is történt, mi az eredetileg tervezett laudációt nem cseréljük nekrológra. Azt gondoljuk és hisszük: az Ő szeretetre és tiszteletre méltó emlékének úgy adózunk leginkább méltóan, ha következő kötetünkben a *Könyvtáros pályák – könyvtáros sorsok* sorozatot az Ő életének és munkásságának bemutatásával folytatjuk.

Addig pedig, Drága Eszter, szóban emlegetünk és idézünk egyre többször s egyre értőbb szeretettel.

Nyugodj békében!

(a Szerk.)

A KÖTET SZERZŐI

- BAKÓ Endre* irodalomtörténész (Dr. Phil.), 4027 DEBRECEN, Füredi út 54. V/17.
- BALLA Ildikó* könyvtári munkatárs, Debreceni Egyetem* Egyetemi és Nemzeti Könyvtár
- BUJTÁS László Zsigmond* tud. kutató (Dr. Phil.), 1096 BUDAPEST, Haller u. 40. II/18.
- CZEGLÉDI László* főiskolai tanársegéd, 3300 EGER, Eszterházy Károly Főiskola, Médiainformatika Intézet
- FAZAKAS Gergely Tamás* predoktori ösztöndíjas, DE Régi Magyar Irodalmi Tanszék
- FEKETE Csaba* tud. főmunkatárs (PhD), Ref. Koll. Nagykönyvtár, DEBRECEN
- HAVAS László* egyetemi tanár (DSc), DE Klasszika Filológiai Tanszék
- HOVÁNSZKI Mária* doktorjelölt, DE Régi Magyar Irodalmi Tanszék
- JUHA Enikő* szakreferens (Dr. Phil.), DE Egyetemi és Nemzeti Könyvtár
- KORNYA László* egyetemi lektor (Dr. Phil.), DE Idegennyelvi Központ
- KOROMPAI Gáborné* ny. osztályvezető (Dr. Phil.), DE Egyetemi és Nemzeti Könyvtár
- MIKÓ Gyula* doktorjelölt, Református Gimnázium, DEBRECEN
- MIRU György* egyet. docens (CSc), DE Történelmi Intézet
- SURÁNYI Imre* főmunkatárs (Dr. Phil.), Főegyházmegyei Könyvtár, EGER
- SZABADI István* igazgató (Phd), Tisztántúli Ref. Egyházker. Levéltára, DEBRECEN
- SZENDREI László* szakreferens, DE Egyetemi és Nemzeti Könyvtár
- SZŐKE Lajos* főiskolai tanár (Phd), 3300 EGER, Eszterházy Károly Főiskola, Angol Tanszék
- TÓTH Orsolya* doktorjelölt, DE Klasszika Filológiai Tanszék

Lektorok:

Bácskay András, Barta János, Bitskey István, Debreczeni Attila, Gesztelyi Tamás, Imre Mihály, Köpösi Zsuzsa, Ladányi Sándor, Salgáné Medveczki Marianna, Szögedi Gabriella

---

* Továbbiakban: DE